ספר המועדים

ספריית אוצרות מרדכי הנגבי
אוהל יוסף יצחק
ליובאוויטש
U.S.A.

פרשת מועדי ישראל

ערכם, גילוייהם והשפעתם בחיי עם ישראל ובספרותו
מימי קדם ועד היום הזה

לוקט ונערך ע"י
ד"ר יום־טוב לוינסקי

כרך ז: ימי מועד וזכרון

סדר תעניות • חורבן בית ראשון ושני • תשעה באב

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

הוצאת אגודת עונג שבת (אהל שם) בתל־אביב על־ידי דביר

הדפסה שניה

©

כל הזכויות שמורות לחברת דביר בע"מ
ולאגודת עונג שבת (אוהל שם) בתל אביב
נדפס בתשי"ז בדפוס הארץ בע"מ, תל אביב

COPYRIGHT BY THE DVIR CO. LTD. &
THE ONEG SHABBAT (OHEL SHEM) SOCIETY
PRINTED IN ISRAEL

פתח דבר

אחר ספר השבת, שזכה למהדורות רבות, וארבעה כרכי המועדים האמורים בתורה (ראש השנה, יום הכיפורים; שלוש רגלים: פסח, שבועות וסוכות) יצאו לאור ארבעה כרכים של "ימי מועד וזכרון" א. ראש חודש, חנוכה, חמשה־עשר בשבט. ב. פורים, ל"ג בעומר, חמשה־עשר באב. ג. סדר תעניות, מגילת תענית, חורבן בית ראשון, חורבן בית שני, תשעה באב. ד. מחורבן לחורבן, זכר לחורבן אחרון, חג העצמאות. כל הספרים האלה יסודם ברעיון שהגה ח"נ ביאליק ז"ל: להוציא לאור ספרי כינוס המתארים על פי מבחר המקורות את קומתה וצביונה של היהדות.

הכרך שלפנינו — כולו חידוש ונסיון בספרותנו: לכלול במסגרת ימי המועד והזכרון שנתקדשו באומה את ימות הצום שנזכרו בכתבי הקודש, בתורה שבעל־פה ובספרות המאוחרת — כי גם הם קרויים "מועד" במסורת ישראל (על פי הכתוב: "קרא עלי מועד" — איכה א', ט"ו). אליהם נוספו תעניות בה"ב, תיקון חצות ומגילת תענית של הימים שאין מתענים בהם והימים שמתענים בהם, בצירוף מבואות, הערות והארות מאת העורך, דיניהם, מנהגיהם והשתלשלותם מדור דור בחיים ובספרות, בישראל ובתפוצות.

ד"ר יום־טוב לוינסקי ליקט בשקידה ובבקיאות רבה את כל החומר, ערך וגם הוסיף הערות וביאורים וכמה מאמרי מחקר ורשימות משלו, בחתימת שמו ובעילום שם.

ויעמדו על הברכה במיוחד ה"ה דוד לווין וברוך קרוא, חברי ועדת המערכת של "מועדים", שעברו על כל החומר, העירו והאירו ונתנו את הגושפנקה האחרונה לתוכן ולצורה של הספר.

ועדת התרבות של אגודת "אהל שם".

תוכן הענייינים

א. סדר תעניות

תענית ציבור 3—10

תענית ציבור (3) ימים שכל ישראל מתענים בהם (3) יום טוב לוינסקי: דברי הצומות וזעקתם [א. בין אומות העולם; ב. בכתבי הקודש; ג. בימי בית שני; ד. בימי גולה ונכר (4—10)]

מן המקרא 11—15

בתורה: בעשור לחודש תענו את (נפשותיכם (11) בנביאים: צום יהושע; ויצומו ביום ההוא עד הערב; צום שמואל במצפה (11) ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב! אבל שאול ביבש גלעד; ותכתוב בספרים לאמור: קראו צום; יום צרה ותוכחה ונאצה; וקראת במגילה ביום צום (12) למה צמנו ולא ראית? (13) קדשו צום קראו עצרה; צום נינוה (14). בכתובים: ויקרא יהושפט צום על כל יהודה (14) ואני יושב משומם עד למנחת הערב; בצום ובשקים ואדמה עליהם (15) בכתובים אחרונים: צום יהודה המכבי במצפה (15).

מן התורה שבעל פה 16—30

אין גוזרים תענית (16) סדר תעניות כיצד? (16—17) תענית אנשי כנסת הגדולה; תענית אנשי מעמד ואנשי משמר (17) תעניות גשמים: אשר היה דבר ד׳ לירמיהו; שלוש תעניות של יחידים (18) איזהו יחיד המתענה?; שלוש תעניות על הציבור; שלוש תעניות אחרות; שלוש עשרה תעניות על הציבור; על אלו מתריעין (19) תפילת חוני המעגל על הגשמים (20) היו מתענים וירדו להם גשמים; גזר תענית ולא ירדו גשמים (21—23) לינו כולכם בתעניתכם; בזכותו של מלמד תינוקות; כל המתענה גם ברוך יהיה (23) צום ושמחה; כשגוזרים תענית גשמים בירושלים — יורדים גשמים! (24) לוי אבן אלתבאן (מאה י״א, סאראגוסה): תחינה לעצירת גשמים [שיר] (25) על אילו דברים גזרו תענית ציבור? (25—26) גזירת תענית בירושלים; עיר שהיקיפה עכו״ם; אדם הראשון יושב בתענית (26) ר׳ חנינא בן חכינאי; לזכות בבנים ובני בנים עוסקים בתורה; חכמים שצמו; מאה תעניות שישתכח תלמוד בבלי; בין שני הרים (27) צום לגילוי אליהו; שלא יעברו שמונה ימים בלא תענית; ביום המעונן; בענייני העיר; קטני עמך שרויים בתענית; תינוקות של בית רבן שרויים בתענית (28) מנהג טוב בירושלים; עשה למען תינוקות של בית רבן; בן י״ב לתענית; אין הקדוש ברוך הוא יכול לסבול תענית; המצער עצמו מכל דבר — חוטא (29) אין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית; שמא יפול על הציבור; מתוך תענית מחלישים איבריו; ר׳ לוי יצחק אינו מחשיב תעניות; שכר התענית צדקה; תענית — תת עני (30).

מקראי קודש 31—34

כיום עשרים וארבעה לחודש תשרי (31) ויחל משה [קריאה לתענית ציבור] (31—32) דרשו ד׳ בהימצאו [הפסרה לתענית ציבור] (32). עננו ד׳ עננו!; מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה [תפילה לתענית ציבור] (33—34) עננו ד׳ עננו! רחמנא די ענה לעניי, ענינא! (35).

תענית יחיד 42—35

מתוך כתבי הקודש; קבלת תענית יחיד; תפילת היחיד המקבל עליו תענית; תפילתו לאחר התענית (35) צום אבלים; תענית יום הזכרון [יארצייט] תענית שעות; תענית חתן וכלה ביום חופתם (36) תענית חלום; תענית בערב שבת; תענית ערב ראש חודש [יום כיפור קטן] (37) תענית בערב ראש חודש סיון; תענית בערב ראש השנה ובעשרת ימי תשובה (38) תעניות בחג ובשבת; תענית בשבת; תענית בחנוכה; תענית בפסח (39).
תענית אסתר בערב פורים: אבל גדול ליהודים; וצימו עלי שלושה ימים (39).
תענית בכורות בערב פסח (40)
צום ז׳ באדר, מנהגות ז׳ אדר (41—42).

תעניות בה״ב [שני וחמישי ושני] 49—43

שני וחמישי (43—44). מסורות־אגדה לתולדות „והוא רחום הארוך״, א—ג (44—45) יום ב׳ לא נאמר בו „כי טוב״ (45) נפילת אפיים (45—46) בה״ב (46) סקבא דשתא ריגלא; בשביל הגשמים שירדו; לחיזוק הגוף עם שינוי האוויר (47) סצנו בהסכמה אחת — צום שני וחמישי ושני [סליחה לשני תניינא] (48) שבת מברכים בה״ב (48) ישראל עמך תחינה עורכים [סליחה לימי בה״ב].

תעניות תשובה 53—49

תעניות שובבי״ם ת״ת (49—50) אזכרה אלוהים ואהמיה [סליחה לתענית תשובה] (50).
צום „הפסקות״ (51—52) ד״ר ב. נוימן (1877): תענית הפסקה מנהג ירושלים (52)
תענית תחלואים (52) סליחה לתחלואי ילדים [לימי צום ולימים שאומרים בהם תחנון] (53)

תיקון חצות 74—54

חצות לילה אקום (54) ח״נ ביאליק: תיקון חצות [שיר] (54—55) תיקון חצות (55—56) תיקון רחל (56) תיקון לאה (56—57) ר׳ חיים כהן מארם־צובא: דודי ירד לגנו [שיר] (57) מעוררים לתיקון חצות (57—58) דוד המלך קם בחצות (58—59) שתי בכיות הללו למהז השכינה בוכה בלילות; הקדוש ברוך הוא מוריד דמעות לים (60) נשים אינן צריכות לערוך תיקון חצות (61) דוד שמעוני: חצות של הזקנה [שיר] (61) תיקון חצות בוילנה (61—62) קהל תיקון חצות; תיקון חצות ליד הכותל (62—63) „שיך״ רחמים (63) בימי נאפוליון בונאפארטה (63—64) יודא אהרן וייס: תיקון חצות בצהריים ליד הכותל המערבי [י״ז בתמוז תרמ״ח] (64—65) תיקון חצות על קבר שמואל הנביא (65) ר׳ גדליה מסמיאטיטשי: לחבר חברה קדישא לקונן חצות לילה (65—66) מ. ד. גאון: תיקון חצות ותיקון לאה (66—67) מ. ז. סייאָרברג: ליד אור הנר הכהה... (67—68) יהודה שטיינברג: תיקון חצות (69—70) י. ל. סרץ: אברהמ׳ל מנגן „חצות״ (70—73). א. ק. שפירא: בשדמות בית לחם [שיר] (73).

מגילת תענית 96—75

יום־טוב לוינסקי: הגדה היסטורית של ימים טובים (75—76)
ימים שאין להתענות בהם: ניסן (77) איר (78) סיון (78—79) תמוז (79) אב (79—80) אלול (80) תשרי (81) מרחשון (81) כסליו (82) טבת (83) שבט (83—84) אדר (84—86)
כל הכתוב במגילה (86) בטלה מגילת תענית (87)
יום־טוב לוינסקי: הגדה היסטורית של ימים קשים לישראל (88—89)
ימים שמתענים בהם: ניסן (90) אייר (90—91) סיון (91) תמוז (91—92) אב (92) אלול (92) תשרי (92—93) מרחשון (93) כסליו (93) טבת (94) שבט (94—95) אדר (95).

ב. חורבן בית ראשון

אלה אזכרה 97—104

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי; אנוכי בבית ארזים...; הנני אומר לבנות בית לשם ד׳; בחודש זיו הוא החודש השני (97) מצות עשה לעשות בית לאלוהים; בית המקדש באמצע העולם (98) אבן השתייה (99) על הר המוריה (99—101) א״ז רבינוביץ: גיא חזיון (101) מגילת בית המקדש (102) בניין בית ראשון (102—103) אילנות של בית המקדש; כשאני מחריב את ביתי אין אדם שליט בשערים (103) שערי גמילות חסדים לחתן, לאבל ולמנודה (104).

מן המקרא 105—108

ויהי יהויקים עבד שלוש שנים למלך בבל; גלות יהויכין; וימרוד צדקיהו במלך בבל; ותבוא העיר במצור בעשור לחודש (105) בשבעה לחודש, וישרוף את בית ד׳ ואת כל בתי ירושלים (106) בעשור לחודש וישרוף את בית ד׳ ואת כל בתי ירושלים; וייגל יהודה מעל אדמתו; וייגל השארית מן החרב אל בבל; רצח גדליהו בן אחיקם (107) מלאכים שורפים את בית המקדש (108).

ברקים מתוך דברי הימים 109—119

ד״ר י. ג. שמחוני: חורבן מלכות יהודה. המצב הכללי אחרי מות יאשיהו; התמורות בארץ יהודה; יהויקים (109) הנביאים בימי יהויקים (110) נבואות הסורענות של ירמיהו (111—112) כיבוש ירושלים והגלות הראשונה (113) ראשית מלכות צדקיהו (112) הנשארים בארץ והגולים בבבל (114—115) עבודת האלוהים בימי צדקיהו (115) מרד צדקיהו ומצור ירושלים (116) חורבן ירושלים והגלות השניה (117) שמעון דובנוב: לאחר חורבן ירושלים (118—119).

מתוך דברי אגדה 120—130

חורבן הבית; יכניה מוסר לד׳ את מפתחות בית המקדש (120) גבריאל ומיכאל הציתו אש בהיכל; כיצד שקעה חומת ירושלים? (121) קופץ בו קופץ, נבוזראדן! משענת קנה רצוץ (122) על חרבות ירושלים (122—125) סילוק שכינה; אבל אבות (125—128) דמו של זכריה (128) זאב יעבץ: מסירת מפתח [שיר] (128—129) יסורי הגולים (129) גניזות (130) אגדת חורבן בית ראשון, ע״פ סופר ערבי (130).

על נהרות בבל 131—142

על נהרות בבל (131—133) געגועים (133) בין בני בבל ובני ארץ הקודש (133—135) בזכרנו את ציון (135) על ערבים בתוכה (135—136) יהודה ליב גורדון: צדקיהו בבית הפקודות [שיר] (136) זאב יעבץ: על נהרות בבל [שיר] (137) יהודה שטינברג: על נהרות בבל (138—140) ישראל אפרת: על נהרות בבל [שיר] (141—142) לורד בירון: נודי למיללת [שיר] (142).

ארבעה צומות 143—150

צום הרביעי, החמישי, השביעי והעשירי (143) תפלה ותחנונים בצום ושק ואפר (143) ואהי צם ומתפלל (144) זכר לחורבן הבית הראשון (145) צום הרביעי זה תשעה בתמוז (145) צום העשירי זה חמשה בטבת (145) ביהודה מתענים על המעשה ובגולה על השמועה (146) מנהגות צום וששון (146) רצו מתענים רצו אין מתענים (146—147) תעניות האמורות כ״כה אמר ד״ (147) בין אנשי מזרח ומערב (147) ברית מילה בארבע

תעניות (147—148) מה בין ג׳ תעניות לתשעה באב? (148) רמז לארבעה צומות ולכ׳ סיון בתורה (148) כל שמתענה שלושה ימים רצופים (148) ביטול הצומות על ידי שבתי צבי, בשנת תכ״ו (148—149) למה אלהים זנחת לנצח? (149) רבי יהודה הלוי: יללת בני [שיר] (149—150).

צום העשירי (עשרה בטבת) 151—156

ותבוא העיר במצור; את עצם היום הזה; „ירח טבת מאוד לקיתי בו״ (151—152) צום העשירי; עשרה בטבת ביום ו׳; (152) מזמור לאסף אלוהים אל דמי לך; אחד שכח ואכל; מפרשת השבוע; עשרה בטבת אצל הקראים; בין שרידי השבתאים; (153—154) רחל מבכה על בניה (154) רב סעדיה גאון: כלתה רוחי בחודש זה [שיר] (154) בחודש העשירי אריה עלה בחמה (155) יוסף: אזכרה מצוק (155) אברהם יצחק אפרים: אבותי כי בטחו (156).

צום הרביעי — שבעה עשר בתמוז 157—165

כתשעה לחודש הבקעה העיר; חמשה דברים אירעו את אבותינו בתשעה עשר בתמוז; צום הרביעי ושבעה עשר בתמוז; (157—159) נשתברו הלוחות (159) בוטל התמיד; והובקעה העיר; שרף אפוסטומוס את התורה; והעמיד צלם בהיכל (160) רב סעדיה גאון: יום זה אאבל בכל שנה, כי בו היתה תחלת חץ שנונה [שיר] (161) רבי שלמה אבן גבירול: יום גבר האויב ותבקע העיר; (161—162) ושבעה־עשר בתמוז הסך לנו ליום ישועה ונחמה (162) שלום אש: שבעה־עשר בתמוז (163—164) הכינורות נחבאי והחליל נאלם (164) מנדלי מוכר ספרים: שבעה עשר בתמוז בדרך (164—165).

צום החמישי — תשעה באב 166—169

בחודש החמישי בשבעה לחודש; בחודש החמישי בעשור לחודש; בכיה לדורות; מגלגלים חובה ליום חייב (166—167) ד׳ צבאות קרא לבכי ולמספד (167—168) אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות [קינה] (168—169).

מגילת איכה 170—201

מגילת איכה (170—179) פרופ׳ מ״צ סגל: איכה [צורת המגילה ותכנה: חיבור המגילה] (179—181) מנחם ריבולוב: ספר הקינות איכה (182—187) יום־טוב לוינסקי: קינות [מחבר מגילת קינות (איכה); קריאת איכה וקינות; מדרש איכה רבתי] (188—192) ארבע קושיות של מדרש „תדשא״ (192—193) י. נ. שמחוני: דמות ירמיהו הנביא (193—194) דוד שמעוני: ירמיהו [שיר] (195—196) א. צ. אידלסון: ניסח הקריאה של מגילת איכה (196—200) יעקב לרנר: מאחרי הגולה [שיר] (201).

צום השביעי — צום גדליה 202—206

צום גדליה (202); מיתתם של צדיקים (202) פרופ׳ צבי גרץ: הריגת גדליה בן אחיקם (202—205) גדליהו אחראי למה שקרה; אימתי היה רצח גדליהו; צום גדליהו הפך יום טוב בימי הבית השני (205) רב סעדיה גאון; אבלה נפשי ביום גדליה בן אחיקם (206).

ג. חורבן בית שני

המלחמה האחרונה וחורבן ירושלים 238—207

י. נ. שמחוני: הממשלה הלאומית וסידור המרד; המריבות הראשונות; המלחמה בגליל; המצב בירושלים קודם המצור; תחילת המצור וכיבוש העיר החדשה; מצור הבירה וכיבושה; מצור הר הבית וחורבן בית המקדש (207—217). שמעון דובנוב: תרועת הניצחון של הרומיים. בנפילת — — המבצרים האחרונים (217—221). יוסף סלאוויוס: תפארת ירושלים לפני החורבן. א. חומות העיר. ב. המגדלים. ג. בית־המדרש. ד. מצודת אנטוניה. ה. כיצד הובקעו שערי המקדש ונשרף ההיכל בשניה? (221—231). איך נפלו גבורים (כבוש מצדה)? (231—235). מחזון הסיבילות (236). חורבן בית שני בעיני היסטוריון ערבי (236—238).

חורבן בית שני באגדה 267—239

בנציין דינור: חורבן בית שני (239—243). חיים לשם (לשץ): דושיח מדיני (244—246). על סף החורבן [ארבעים שנה קודם החורבן; „על קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים"; עלה עליהם נירון קיסר; עלה עליהם אספסיינוס קיסר; מרתא בת בייתוס; גרוגרת של רבי צדוק; אבא סיקרא ור' יוחנן בן זכאי; ר' יוחנן יוצא מירושלים; עמד לפני אספסיינוס; ארבעה דוכסים; תן לי יבנה וחכמיה; יתושו של טיטוס] (246—252). בני ציון היקרים (252—253). כלי בית המקדש בנדודיהם (254). ח"נ ביאליק: מאגדות החורבן (255—256). משחרב הבית אין שחוק לפני הקדוש ברוך הוא [בת קול שמנהמת כיונה] (257—258). זכר לחורבן. רבו פרושים בישראל; כדי לזכור ירושלים; לזכר החורבן] (259—260). מיום שחרב בית המקדש [לא חרבה ירושלים אלא בשביל... למה חרב הבית באב? הרואה ערי יהודה, ירושלים, המקדש בחורבנם] (260—164). י. ל. גורדון: בין שני אריות (264—267).

בין המצרים 321—268

יום־טוב לוינסקי: בין המצרים. א. ג' שבועות האבל שבין י"ז בתמוז וט' באב [מסורת מדניאל איש חמודות; העם נהג להחמיר; לא לאכול בשר; בצל „הקטב המרירי"; תיקון חצות בצהרי יום] (269—270). ב. משנכנס אב ממעטים בשמחה. [משנכנס אב ממעטין בשמחה (תענית כ"ו, ב); לא לאכול בשר ולא לשתות יין; הצנעת הסכין; מנהג נשים; סעודת בשר מפסקת בערב ראש חודש אב; תבשילים בחלב וגבינה; „הציפור — לא בשר"; סעודות מצוה; שתיית יין ואכילת ביצים;] (270—274). ג. שלוש השבתות שבאמצע. [שבתות ההפטרה; תלתא דפורענותא; תלתא דטיבותא; שבת איכה; שבת חזון; שבת יגון בתימן; שבת שחור; שבת ערב תשעה באב; שבת תשעה באב] (274—279). ד. הסעודה המפסקת [ערב תשעה באב; אימתי מתחיל הצום?; ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילים] (279—281). ה. מנהגות של תשעה באב. [קבלת התענית; קריאת איכה; ישיבה לארץ; באפר ובחושך; נטילת ידים; אבן למראשותיו; אבילות; מלאכה בתשעה באב; יחפים ופוחחים; הפיכת ספסלים; במחשכים הושיבני; אפר מקלה; ספר התורה על הקרקע; קריאה בתורה ובנביאים; רגימה בחרולים; שממית ודרור; חרבות־עץ; הליכה לבית הקברות; שום בבית הקברות על שום מה?; „קומו קומו!"] (282—292). ו. תשעה או עשרה באב (292—293). ז. בליל זה יבכיון בני [עיקר האבל — בליל תשעה באב; הצהרת ליל תשעה באב] (293—295). ח. כיבוי האורות בליל זה [א. כיבוי הנר נוסח אשכנז; ב. כיבוי הנר נוסח ספרד; ג. כיבוי הנרות במסגד עומר; ד. במערת רשב"ג; ה. נר לקבץ פארור. ו. נר של משיח] (296—298). ט. קינות. קינות בנוסח אשכנז; בנוסח ספרד; האנוסים בפורטוגל; תוכחות וקינות של הקראים] (299—303). י. חנה ושבעת בניה. (303—307). יהודה שטיינברג: גבולין. (307—309). שמריהו לוין: משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב. (310—314). מ. ח. ליס: שלושת השבועות

(314—317). שמשון מלצר: הרבי מספר. [שיר] (317) יהודה יערי: שבתי החרס ובית המקדש. (318) מ. ליפסון: בין המצרים. (319—320) אליהו מייטוס: בלדה על רבי לוי יצחק [שיר] (320—321).

בליל זה יבכיון ויילילו בני... 322—336

ר' אליעזר הקליר: בליל זה יבכיון ויילילו בני [א. נוסח אשכנז; ב. נוסח ספרד] (322). מ. ז. פייארברג: בליל זה (223—324) יהודה שטינברג: בליל תשעה באב (324—326). מ. בובר: שקיע באבלו (326). מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות (326—327). אחז העם: חורבן ציון וחורבן ישראל (328—329). פנחס סלאי: הכותל בוכה (329—333) אהרון צייטלין: בליל זה (334). א. ל. לוינסקי: לילה ליד הכותל (334—335). אורי צבי גרינברג: ליל תשעה באב בירושלים (335). ד. קמחי: ליל תשעה באב בירושלים (336) א. אורי: ליל תשעה באב בגדוד העברי (336).

הכותל המערבי 337—347

הכותל המערבי לא נחרב (337—338). תפילות ליד שרידי הר הבית לאחר החורבן (338—340). תקנות וסדרי תפילה ליד הכותל: א. תשעה באב ליד הכותל. ב. מנהגים. ג. סדר תפילות „שערי דמעה". ד. סדר תפילות הקראים על ארמון אשר נשב — נשב בדד ונבכה [פיוט, מתוך סדר תפילת הקראים] (340—342). זכויות היהודים ליד הכותל (342—344). תזכיר הישיש ר' ניסים בכר (344—346). כותל אלבוראק במסורת הערבים (346—347) נחלתנו נהפכה לזרים (347).

מדור לדור 348—367

ליד הכותל המערבי בשנות: ד' אלפים צ"ג, ד' אלפים ת"ש, ד' תש"ם, ד' תתק"ו, ד' תתק"ל, ד' תתק"ע, ד' תתקע"ה, ד' תתקע"ו, ה' צ"ג, ה' ע"ג, ה' רמ"א, ה' ר"פ, ה' רמ"ח, ה' רנ"ו, ה' רס"ה, ה' רצ"א, ה' רצ"ז, ה' שפ"ז, ה' ת"א, ה' תט"ו, ה' תכ"ט, ה' ת"ס, תקע"ו, תקע"ז, תקצ"ד (348—353). הכותל אות לישראל, כי עוד לא אבדה תקוותו (353) גם בשבילכם אני מתפלל ליד הכותל (353—354). תרט"ז, תרנ"ב, י"ד ניסן תרנ"א, תרנ"ט (354—355), א. ויסוצקי: אלפי חלוצים צועדים אל הכותל (355—356). מ. אוסישקין: על־ידי הכותל (156—357). הרב נסים: כתר מלכותנו עודנו שבוי בידי צר (657—358). משה חאגיז: מסורות [השולטן שולימאן מפנה את הכותל מאשפתות] (358—359). כותל הדמעות (359—360). כותל האביונים (360). מעשה ברבי שלום שרעבי (360). פינחס גרייאבסקי: מלכה די פראנס (360—361). יו"ט לוינסקי: הכותל המערבי מוריד דמעות בתשעה באב (361—363). שלום עליכם: כותל מערבי (363—364). דוד פרישמן: הכותל המערבי (364—365). מרדכי טמקין: לפני הכותל המערבי (365) יעקב כהן: הכותל המערבי (365). אלפרד קר: כותל הדמעות (366). ש"י עגנון: ליד הכותל המערבי (366—367). אורי צבי גרינברג: אצל הכותל (367). אברהם ברוידס יש זכר יגונים אחד (367).

בין עדות ושבטים 368—387

לא לשחק בקוביה ביום תשעה באב בקנדיאה (368). י. לבונאי: תשעה באב בבומבי (368—369). חנינא מזרחי: תשעה באב בפרס (369—372). יעקב ספיר: תשעה באב בצנעא (372). מהלל העדני: בתימן באים לקינות חגורי שק (372—373). הסלאשים אשר בחבש (373). א. נסים: תשעה באב בין האנוסים (373—374). א"ז אשכולי: ציום אב לקראים (374). סהל בן מצליח (הקראי): בחודש תמוז ואב יגדל ההספד (374) „חג הנחמות והשמחות" אצל השבתאים (375—376). איגרת „תשעה באב" של השבתאים אל קהילות ישראל (376). „הגדות" לתשעה באב נגד השבתאים (376). ל. טובי: מנהגי

תשעה באב באזמיר (377). פרץ סמולנסקין: בן הגרי בבית הכנסת בתשעה באב (377—378). שלום עליכם: תענית קלה (378—385). פאלק היילפרין: שבירת החרבות על קבר ר׳ מאירקה (385—386). ד״ר ב. נוימן: תשעה באב בירושלים (386—387). א. מ. קולר: אֵבל ועצרה בתשעה באב ברחובות [תרע״ג] (387).

הגיונות 388—399

ר׳ יעקב קראנץ: על חומותיך ירושלים (388). משה הס: בבית סבי (388—389). שמשון רפאל הירש: האבל צריך שיתגלה בכל מקום (489). זאב יעבץ: כוחה של תקוה (389—390). הרב יצחק ניסנבוים: הקינה והמגילה (390—392). מ. אוסישקין: ארבעה שומרים (392—395). ד״ר מ. גליקסון: הרהורים לתשעה באב (396—397). ברל כצנלסון: אלמלא ידע ישראל להתאבל (397—398). אליעזר שטינמן: עם הקובע צום על חורבנו (398—399).

תאריכים: מסורות; חשבונות; קביעת שנת החורבן של הבית השני (389).

אלי ציון ועריה [קינות] 400—415

אלי ציון ועריה [קינה] (400). רחם [תפילה] (400). זכור ד׳ מה היה לנו, אוי! (401). ר׳ אלעזר הקליר: אאביך ביום מבך (401). רב סעדיה גאון: אבוי לירח חמישי! (402). ר׳ יהודה הלוי: ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך (403). ר׳ שלמה אבן גבירול: שטופה חטופה (404). רבי יצחק אבן גיאת: גרושים מבית תענוגיהם (404). מה נשתנה יום זה? (405). ר׳ משה אבן עזרא: נלאה להיליל על שברנו (405—406). אפרים מבונא: אז אכרתי הנה באתי בשירתי (406—407). יוסף אבן אביתור: בכו אחי וגם ספדו (407—408). יחיא: ייליל יום שבת... חנוכה מר תזעק... (408—409). ישראל נאג׳ארה: יכבה נרי יום בו מאורי הועם (409). ר׳ שלום שבזי: כבי רחל בעירנו (409). ר׳ שלום שבזי: קינה לתשעה באב על גירוש צנעא [אוזל] (410). היינריך היינה: בכי עמודי בית המקדש (410). י. ל. גורדון: ציון הרת כל יפי (411). מאיר הלוי לטריס: יונה הומיה (412). רבי מרדכי הלוי: ציון, ציון, עיר אלהינו (413). שרה שפירא: אל טל ואל מטר! (413). פרץ סמולנסקין: אם אשכחך ירושלים (414). מ. מ. דוליצקי: אם אשכחך (414). לורד ביירון: חורבן ירושלים (414). אברהם דוד הכוהן לבנזון: אויה, מי יתן לו כנפי ברק! 415). מ. שוהם: ביום נפול מלכותי, אללי! (415). יהודה קרני: תדבק לשוני לחכי (415). אברהם שלונסקי: איכה שודדה פינת חמודות (416). יצחק למדן: אלי ציון (416—417). אורי צבי גרינברג: שאלי, שרופה מטיטוס! (417).

חורבן ביתר 418—436

שמעון דובנוב: אדריינוס קיסר ומרד בר כוכבא (418—423). י. נ. שמחוני: תוצאות המלחמה; גזירת השמד; עשרה הרוגי מלכות 423—425). דיון קאסיוס: חורבן חמישים ערי מבצר וכאלף כפרים (425—426). אֶבסביוס: המצביא היהודי (426). מתוך האגדה: „על תרנגול ותרנגולת חרב הר המלך״; „על יחד של מרכבה חרבה ביתר״; רשעת אדריינוס (426—430). יוסף הכהן: שושלת בן כוזיבא (430). הרוגי מלכות (430—431). שמואל ייבין: מדוע בחר בר כוכבא דוקא בביתר? (431—433). בתשעה באב — נחרשה העיר (431). יום עברה הוא יום תשעה באב (434). תבוסת ביתר 434—435). שינוי שמה של ירושלים (435). כרוניקה של אֶבסביוס למרד בר כוכבא (435). בגידת השומרונים (435—436). כוזיבא המשיח (436).

אף על פי שחרב בית המקדש — לא בטלו שלוש רגלים 552—436
יום־טוב לוינסקי: קביעת המועדים בכרם יבנה (437). שני ימים טובים של גלויות (438). הזכות לעבר שנים — לנשיא הסנהדרין (439). נכרים שומרים מועדי ישראל (440). ראש הגולה והישיבות בבבל (440). ירחי כלה (441). כבוד ראש הגולה (442). קידוש ירחים וקביעת המועדים בבבל (442). חילופי חשבונות ו„ספר המועדים" (443). קביעת המועדים אצל הקראים מראשונים (444). הנגיד בארץ מצרים דורש זכות לעבר שנים ולקדש מועדות (446). תפילות ומנהגות (447). מנהגי חג (448). נוסח אשכנז ונוסח ספרד (450). העליה לרגל אחרי החורבן (450). הקהילות במדינת צור (451). „ושלום שלום תשאו מאחיכם קהל עזה" (451—452). יהי סוף לגלויותינו! (452).

אִתָּנוּ מְתֵי מְעַט נוֹאָשִׁים
אַךְ בָּנִים הֵמָּה לַמַּכַּבִּים...
(ח. נ. ביאליק, משירי בר־כוכבא)

מתוך האנדרטה לזכר מורדי הגיטאות בוורשה — סיסול נ. רפופורט.

לוח תווי הנגינה

(בעריכת החזן ש. רביץ)

א. תיקון חצות

1. על נהרות בבל (נעימה בבלית) . . . . . א
2. על נהרות בבל (נעימה אשכנזית־עממית) . . . . . .
3. על נהרות בבל (נעימה של גאומברג) . . . . . ב
4. אם אשכחך ירושלים (נעימה נ. כ. מלמד) . . . . . ג
5. פזמון חצות של הסבא משפולה (רשם גבריאל גראד מפי הרב שמריה שינדרמן) . . ד
6. בשדמות בית לחם (א. ק. שפירא, מנגינה־חנינא קארצ׳בסקי) . . . . ה

ב. תעניות

7. אזכרה אלוהים ואהמיה (מנגינה א. גרוביץ) . . . . . ו׳־ז
8. שומר ישראל (מנגינה עממית) . . . . . ז
9. אבותי כי בטחו — פזמון לעשרה בטבת (מנגינה מסורתית) . . . . . ח
10. שעה נאסר — סזמון לשבעה עשר בתמוז (מנגינה מסורתית) . . . . . ח

ג. תשעה באב

11. מגילת איכה (נוסח אשכנז) . . . . . ט
12. מגילת איכה (נוסח ספרד) . . . . . ט
13. מגילת איכה (נוסח קהילות הבלקנים) . . . . . י
14. מגילת איכה (נוסח פרס א׳) . . . . . י
15. מגילת איכה (נוסח פרס ב׳) . . . . . י
16. מגילת איכה (נוסח מארוקו) . . . . . יא
17. מגילת איכה (נוסח בבל) . . . . . יא
18. מגילת איכה (נוסח תימן) . . . . . יב
19. בליל זה יבכיון בני (קינה, נוסח בבל) . . . . . יג
20. ליל בו נוחי שודד (נוסח יהודי הבלקנים) . . . . . יג
21. שחה האשה לנביא ירמיהו (מנגינה א. גרוביץ) . . . . . יג־יד
22. ארזי הלבנון (קינה, ניגון מסורתי) . . . . . טו
23. אלי ציון (קינה, נוסח אשכנז) . . . . . טו
24. פרקי קינה על יסוד נעימות מסורתיות (מאת יהודה שרת) . . . . . טז־כב
25. נחמו נחמו עמי — הפטרת שבת נחמו (רשם גבריאל גראד) . . . . . כג־כד

רשימת התמונות

1. ליד הכותל המערבי ביום צום (1876) 1
2. מגדל דוד וחלק דרומי מערבי של החומה (1876) 2
3. ברוך בן נריה קורא ביום הצום לפני יהויקים את דברי ירמיהו 13
4. תפילה בבית כנסת עתיק בספרד . . 31
5. סליחות ותפילות לשובבי"ם ת"ת (תרל"ד) 50
6. עיטור למסכת תענית (1699) . . . 53
7. שמש מעורר לתיקון חצות (נ. גיליס) 54
8. „משקולת" לעורר ישנים לתיקון חצות 58
9. סטיש השמש, משני צדדיו (מאוסף דר. ה. סויכטואנגר) 59
10. „סדר תיקון חצות", בילוגראדו (1851) 67
11. לימוד תורה בחצות 69
12. קבר רחל בשדמות בית לחם (ציור נ. גוטמאן) 73
13. חומת ירושלים (בראשית מאה 15) 74
14. יהודי מקונן על חרבות ירושלים (1876) 87
15. אבל עם (סיתות נחושת משנת 1657) 95
16. דף מספר דניאל (כתב יד מאה 14) 96
17. שער מקדש עתיק בשילה (מאה 19) 99
18. מזרח מצויר: בית המקדש ועליו השכינה בצורת טוס זהב 104
19. ערבות יריחו (צ. קוזן) 106
20. ציר יהוא מלך ישראל משתחוה לפני שלמנאסר השני מלך אשור 110
21. עבדי יהוא נושאים מס כבד למלך אשור 113
22. מערת ירמיהו בירושלים 117
23. ענתות עיר הכוהנים, מולדת ירמיהו הנביא 124
24. על נהרות בבל (בבית הכנסת שבגרו־ייאץ, פולין — דוד פרידלנדר) . . . 131
25. חנניה מישאל ועזריה בתוך כבשן האש (1558) 134
26. הרמה „עם קבורת רחל" בגבול בנימין 142
27. דניאל בגוב האריות (1558) 144
28. עיטור לקינה „אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות" 168
29. יתומים היינו ואין אב (מ. מינקובסקי) 169
30. קינה על חורבן ירושלים (אורי לסר) 170
31. שבת משוש לבנו (קינות) י. אפשטיין 188
32. ויהי לאבל כינורי... (ספינה בצורת נבל) 201
33. שרירי מצפה, בירת גדליהו (1889) . 203
34. כוהן נושא כסיו (עיטור להלכות תע־נית לרמב"ם, מאה י"ד) 206
35. מעל פסגת הר הזיתים 207
66. שער שכם, ירושלים (מאה י"ט) . . 210
37. אספסיינוס, שחיק עצמות 211
38. טיטוס, שחיק עצמות 211
39. חומת ירושלים מצד צפון (מאה י"ט) 213
40. מגדל דוד (מגדל פצאל) 216
41. קשת טיטוס ברומי 218
42. יהודה המנוצחת (מטבע רומי לכבוד הניצחון ביהודה) 219
43. צורת יוסף פלאביוס, ע"פ כתב יד לאטיני, מאה י"ב 221
44. „שער השלשלת" בירושלים 223
45. בריכת המגדל בירושלים 223
46. „שער ציון" בחומת ירושלים . . . 230
47. חורבן ירושלים (ניקולא פוסאן, 1665) 238
48. סובו ציון והקיפוה, ספרו מגדליה . 239
49. „שערי הרחמים" שבחומת ירושלים . 243
50. מגה, מגה, תקל ופרסין (עיטור ל„קד־מוניות היהודים", 1558) 254
51. „שער יפו" בחומת ירושלים . . . 258
52. שבויים יהודים נושאים כלי בית המק־דש ברומי 264
53. נאד דמעות על חורבן ירושלים . . 268
54. סעודה המפסקת (ע"פ בודנשאץ, 1756) 279
55. ליל תשעה באב על הארץ (1756) . . 294
56. בליל זה יבכיון בני (עיטור לספר קינות) 295
57. „קצת חנה" (דף א' מסיפור חנה ושב־עת בניה בלשון ערבית) 304
58. עיטור למעשה האשה ושבעת בניה לספר „יוסיפון" (1758) 307
59. יהודים מקוננים על חורבן ירושלים (נ. גוטמן) 321
60. אחד העם ובורים שץ ליד ה„יהודי הנצחי" של ש. הירשנברג (בצלאל, 1912) 328
61. הכותל המערבי 337
62. נחלתנו נהפכה לזרים (מסגד עומר במקום בית המקדש) 347

63. ברש יהודי מתדמור יוצא לקרב (מתוך חפירות בית שערים) 416
64. בר כוכבא (פיסול ה. גליצנשטיין) . 418
65. אדריינוס, שחיק עצמות 418
66. עזה בסוף מאה 16 452
בתוספת
67. בית המקדש לפי חזון יחזקאל . . 1
68. מקדש הורדוס 1
69. ירמיהו הנביא (ע"פ מיקלאנג'לו) . . 2
60. יהודה המנוצחת (מטבע) 2
71. הכותל המערבי (א. בידה) 3
72. הר הזיתים (ס. בראדשאו) 4
72. הרובע היהודי בירושלים לפני חורבן תש"ח 5
74. בדרך לכותל המערבי 5
75. בליל זה יבכיון בני (בודנשאץ) . . . 6
76. קינות בבית הכנסת (קירכנר) . . . 6
77. העיר העתיקה לפני מאה שנה . . . 7
78. הגדוד העברי ליד הכותל המערבי (תרע"ט) 7
79. המשיח תוקע בשופר לחירותנו . . . 8
80. קיבוץ גלויות 8
81. מתוך אגדרטת מורדי הגיטאות . יכ

תיקוני טעויות

עמ'	שורה	כתוב	צריך להיות
201		נשמט מתחת לתמונה, למטה	ספינה בצורת גבל
221	9	באוהל אפנדו (הסבר לתמונה)	באוהל אפדנו
268		תמונת „נאד הדמעות"	צריך להפוך !
317	11	שמעון מלצר	שמשון מלצר
399	25	לפני הספרים	לפני הספירה

ת ע נ י ו ת

ליד הכותל המערבי ביום צום בתרל"ו—1876
(ע"פ „ארץ הקודש" לוו. גארין, 1882, פאריס

וְהַפַּכְתִּי חַגֵּיכֶם לְאֵבֶל וְכָל־שִׁירֵיכֶם לְקִינָה וְהַעֲלֵיתִי עַל כָּל מָתְנַיִם שָׂק וְעַל כָּל רֹאשׁ קָרְחָה וְשַׂמְתִּיהָ כְּאֵבֶל יָחִיד וְאַחֲרִיתָהּ כְּיוֹם מָר: (עמוס ח', י)

אֵלִי כִּבְתוּלָה חָגְרַת שַׂק עַל בַּעַל נְעוּרֶיהָ: (יואל א', ח)

בַּת־עַמִּי חִגְרִי שָׂק וְהִתְפַּלְּשִׁי בָּאֵפֶר אֵבֶל יָחִיד עֲשִׂי לָךְ מִסְפֵּד תַּמְרוּרִים, כִּי פִתְאֹם יָבֹא הַשֹּׁדֵד עָלֵינוּ: (ירמיהו ו', כו)

יָשְׁבוּ לָאָרֶץ יִדְּמוּ זִקְנֵי בַת צִיּוֹן הֶעֱלוּ עָפָר עַל רֹאשָׁם חָגְרוּ שַׂקִּים הוֹרִידוּ לָאָרֶץ רֹאשָׁן בְּתוּלֹת יְרוּשָׁלִָם: (איכה ב', י)

גדולה תענית יותר מצדקה (ברכות ל"ב, עמ' ב).

המתפלל ולא נענה — צריך תענית (ירושלמי, ברכות ד', ג).

יפה תענית לחלום — כאש לנעורת (שבת י"א, עמ' א).

בזמן שישראל שרויים בצער ופירש אחד מהם באים שני מלאכי השרת שמלוים לו לאדם ומניחים לו ידיהם על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הציבור — אל יראה בנחמת ציבור. (תענית י"א, עמ' א).

מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור (הרמב"ם, הלכות תענית א', ז).

אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלִָם תִּשְׁכַּח יְמִינִי!
תִּדְבַּק לְשוֹנִי לְחִכִּי אִם לֹא אֶזְכְּרֵכִי,
אִם לֹא אַעֲלֶה אֶת יְרוּשָׁלִַם עַל רֹאשׁ שִׂמְחָתִי (תהלים קל"ז, ה'-ו')

„מגדל דוד" יחלק דרומי מערבי של חומת ירושלים (פיתוח עץ בשנת 1876).

סדר תעניות

תענית ציבור

שנו רבותינו: בזמן שישראל שרויים בצער ופירש אחד מהם, באים שני מלאכי־השרת שמלווים לו לאדם, ומניחים לו ידיהם על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הציבור אל יראה בנחמת ציבור.

ועוד שנינו: בזמן שהציבור שרוי בצער, אל יאמר אדם: אלך לביתי ואוכל ואשתה — ושלום עליך, נפשי! ואם עושה כן עליו הכתוב אומר: „והנה ששון ושמחה הרוג בקר ושחוט צאן, אכל בשר ושתות יין, אכול ושתו כי מחר נמות" (ישעיה כ"ב, יג). — מה נאמר אחריו? — „ונגלה באזני יי צבאות אם־יכופר העוון הזה לכם עד־תמותון" (שם שם, יד). — עד כאן מידת בינונים, אבל במידת רשעים נאמר? — „אתיו אקחה־יין ונסבאה שכר" וגו' (שם נ"ו, יב). — מה נאמר אחריו: „הצדיק אבד ואין איש שם על לב... כי־מפני הרעה נאסף הצדיק" (שם נ"ז, א). — אלא יצער אדם [עצמו] עם הציבור, שכן מצינו במשה רבנו שציער עצמו עם הציבור, שנאמר: „וידי משה כבדים ויקחו־אבן וישימו תחתיו וישב עליה" (שמות י"ז, יב), — וכי לא היה לו למשה כר אחד או כסת אחת לישב עליהם? — אלא כך אמר משה: הואיל וישראל שרויים בצער אף אני אהיה עמהם בצער, וכל־המצער עצמו עם הציבור זוכה ורואה בנחמת ציבור; ושמא יאמר אדם: מי מעיד בי? — אבני ביתו של אדם מעידין בו. (תענית י"א, עמ' א)

מידת בינונים — שאינם משתתפים בצער הרבים. מידת רשעים — השמחים בשעה שהציבור שרוי בצער. מי מעיד בי? מי יודע אם שמח אני בלבי או מצטער?

מצוות־עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור, שנאמר: „על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות" (במדבר י', ט), ודבר זה מדרכי התשובה הוא... שיגרום להסיר הצרה מעליהם. ומדברי סופרים — להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור עד שירוחמו מן השמים. (רמב"ם, הלכות תעניות, פרק א').

ימים שכל ישראל מתענים בהם

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכר למעשינו הרעים ומעשה אבותינו — — — שבזכרון דברים אלה נשוב להיטב. (רמב"ם, תעניות, פרק ה').

תענית שגוזרים על הציבור — אין כל יחיד צריך לקבלו בתפילת המנחה, אלא שליח ציבור מכריז התענית והרי היא מקובלת. ויש אומרים: במה דברים אמורים, בארץ־ישראל שהיה להם נשיא, לפי שגזירתו קיימת על כל ישראל. (אורח חיים, סימן תקס"ב).

יום טוב לוינסקי

דברי הצומות וזעקתם

א. בין אומות העולם

הצום — עינוי הגוף והנפש על ידי הינזרות מאכילה ושתייה ושאר תענוגות לזמן מסוים: מערב עד ערב או מבוקר עד ערב ויותר, נהוג היה מימות עולם אצל רוב העמים הקדמונים. תחילתו בדרך הטבע: מתוך צער ויגון על צרת יחיד או רבים — נפלו פניהם של בני אדם ודאב לבם ולא קמה עוד רוח בהם לאכול ולשתות. במרוצת הימים היה הצום לחלק מן הפולחן הדתי. אילו עמים ראו במאכלים הנשארים על השולחן ביום הצום כעין מתנה או פיצוי לנשמות המתים התועות בעולם ללא מזון ומחייה ובזה השיבו את חמתם של שוכני העפר, שלא יזיקו עוד לחיים. אמונה זו התהלכה בין השבטים הפרימיטיביים שבאפריקה ואבסטרליה עד הדורות האחרונים. אולם עמים רבים מצאו בצום סליחה וכפרה של האלים או השדים על חטאם: הלחם שלא נאכל והיין שלא נשתה — הוא קודש, קרבן לאיתנים אלה למען שכך חמתם שלא ישחיתו עוד לבני האדם. בבבל הקדומה צמו שלוש או ארבע פעמים בחודש, בימים בהם דעת האל נוחה, וקראו להם „אום מוח ליבבי אילאני (יום מנוח לב האלים). כיוצא בזה היה גם במצרים הקדומה. באותם הימים לא אכלו בשר, לא שתו יין, לא החליפו בגד, לא טיפלו בחולה, לא הקבילו את פני המלך או השר ולפעמים גם לא טעמו מאומה עד הערב. ההודים נהגו להכריז צום בשעת מגיפה ובבוא מלחמה בשער, ומנהג זה היה נוהג בישראל, כאשר נראה להלן.

חכמי העמים, בעלי תרבות מתקדמת, נהגו להינזר מאכילה ושתייה כמה ימים כדי לזכך את הנפש, שתהא ראויה לקבל חזון האל או למלא שליחות חשובה. ובתורתנו כתוב שמשה רבנו, אדון הנביאים, היה עם ד׳ על הר סיני ארבעים יום וארבעים לילה — לחם לא אכל ומים לא שתה ויכתוב על הלוחות את דברי הברית, עשרת הדברים (שמות ל״ד, כח). לפי המדע הרפואי של ימינו יפה הצום לכמה מחלות ומיחושים ורופאים אנשי שם אף עשו ניסויים על עצמם ועל חוליהם בצום ממושך עד ארבעים יום ויותר והצליחו.

לפנים בישראל — יום צום אחד קבוע היה „מערב עד ערב״ הוא יום הכיפורים להיטהר לפני ד׳ ולקבל כפרה על חטאינו. אולם מנהיגי העם, מלכים ונביאים קידשו צום על מאורעות שונים חשובים באומה, כהוראת שעה וארבעה צומות הקשורים לחורבן ירושלים — לדורות, כאשר נראה להלן.

הצומות שבכתבי הקודש עברו בחלקם לכנסיה הנוצרית. כנגד צום „ארבעים יום וארבעים לילה״ של משה רבנו על הר סיני — צם ישו במדבר „ארבעים יום וארבעים לילה״ בטרם שנתגלה כשליח ד׳ (מתי ד׳, ב). ועל כן הנהיגה הכנסיה לצום 40 יום (Quadragesima) ולא לאכול בשר בהם ולהסתפק בסעודה אחת ביום, החל ביום ד׳ של האפר וגמור ביום הששי הגדול שבערב הפסחא שלהם — עד היום. בימים אלה נהגו גם לקרוא את מגילת „איכה״. הכנסייה האורתודוכסית החמירה וקבעה ימות צום גם

מראש חודש אבגוסט עד החמישה עשר בו, שריד מימי האבל על חורבן ירושלים „משנכנס אב" — של הנוצרים הראשונים, והם נהגו לקרוא בימים אלה קטעים מתוך „כתובים אחרונים" על גזירות היוונים ועל „האשה ושבעת בניה" שאנטיוכוס הוציא להורג על קידוש השם. את צום היחיד, כמעשה תשובה על חטאו — כמקובל אצלנו — ביטלו לרוב הקאתולים, מכיוון שהכוהן מעביר את חטאו עד האפיפיור וזה סולח לו בעד כופר נפש, כאמור באוואנגליון: „איש איש אשר תסלחו לו את חטאיו ונסלח לו (יוחנן כ׳, כא). בצום של יחיד, לתשובה, במקרים מיוחדים, תיקנה הכנסייה לומר שבעה מזמורי תהילים: י׳, ל״א, ל״ז, נ׳, ק״ב, קכ״ט וקמ״ב.

הערבים צמו קודם את צום „עשורה" המקביל לצום העשור שלנו, יום כיפור, אולם מוחמד ציווה לצום בכל שנה בחודש התשיעי, הוא הראמאד׳אן, בו „הורד הקוראן, אורח מישרים לבני אדם", (פרשת הפרה, קע״ט—קפ״א) — בהשפעת המסורת היהודית שביום הכיפורים ניתנו עשרת הדיברות בפעם השניה. אולם בה בשעה שאנו צמים ביום כיפור ותשעה באב מערב עד ערב, ובשאר הצומות מבוקר עד ערב, צמים המוסלמים במשך כל החודש ביום ואוכלים בלילה „ואכלתם ושתיתם עד אם תכירו בין החוט הלבן לחוט השחור באשמורת הבוקר, אחר תמלאו את מצוות הצום עד הלילה" (שם, שם, פסוק קפג).

ב. בכתבי הקודש

צרה כי באה על העם — התריעו לפני ד׳: תקעו בשופר ובחצוצרות הקהילו את העם וקראו צום, כאמור (יואל ב׳, טו): תקעו שופר בציון, קדשו צום, קראו עצרה!

לפי מסורת שהיתה בידי חכמי המשנה התריעו וצמו על כל צרה שאירעה ביישוב: שידפון ויירקון, ארבה וחסיל, חרב וחיה רעה, דבר ומפולת, אנייה המיטרפת בים ואפילו אשה המקשה לילד (תענית ג, ה—ח; ספרי פיסקא ע״ו ואח׳). היתה הפורענות מצומצמת בגבולין — צמו רק בני המקום. פשטה ועברה את התחום — היתה לצרת רבים וקראו אבל עם, תענית ציבור לכל המדינה כולה. לפעמים נגעה הצרה רק ליחיד ולבני ביתו והיה הצום רק לו ולבן ביתו הקרוב אליו.

הצום היחיד הקבוע מדי שנה בשנה לכל העם היה צום הכיפורים בעשור לחודש השביעי: "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאותיכם לפני ד׳ תטהרו. שבת שבתון היא לכם ועניתם את נפשותיכם חוקת עולם" (ויקרא ט״ז, ל—לא). יום צום אחר קבוע לא היה. אולם כמה פעמים מסופר לנו על ישיבה בתענית בשעת צרה ופורענות, כגון: צום יהושע וזקני ישראל, לאחר מפלת עי (יהושע ז׳, ה—יג), צום בני ישראל במלחמתם בשבט בנימין (שופטים כ׳, כג—כו), צום שמואל במצפה, כשעלו אל מחנה ישראל סרני פלישתים (שמואל א, ז׳, ה—ו), אבל אנשי יבש גלעד, כאשר קברו את עצמות המלך הראשון בישראל (שמואל א ל״א, ח—יג; דה״י א י׳, יב). בשנה חמישית ליהויקים מלך יהודה קראו צום לפני ד׳ לרגל המצב המדיני הקשה. ובהיות הצום קבוע גם למקראי קודש — קרא ברוך בן נריה לפני המלך את המגילה שכתב מפי ירמיהו הנביא (ירמיהו ל״ו, ט—י).

כאשר כבדה יד בני עמון ומואב והר שעיר על יהודה נתן המלך יהושפט את פניו לדרוש לד׳ ״ויקרא צום על יהודה״ (דברי הימים ב׳, כ׳, ג). גם חזקיהו מלך יהודה קרא צום, התכסה בשקים וקרע את בגדיו — לאחר דברי הנאצה של רבשקה, אשר שלחו מלך אשור (ישעיה ל״ז, א—ב). ביום כ״ד לחודש השביעי נאספו בני ישראל, שבי ציון מגולת בבל, בצום ובשקים ואדמה עליהם, נבדלו מכל בני נכר והתוודו על חטאותם (נחמיה ט׳). גם אסתר קראה ליהודי שושן צום — לא לאכול ולא לשתות שלושת ימים וזכרו נשאר לנו עד היום — ״תענית אסתר״.

וידועות לנו גם תעניות יחידים בתקופת המקרא על פורענות אישית ומשפחתית או על צרת הכלל. דוד צם בעד ילדו החולה־אנוש, שנולד לו מבת־שבע אשתו. (שמואל ב׳, יב, ט״ז). כשמלאו שבעים שנה לחרבות ירושלים צם דניאל והתפלל לד׳ שישוב וירחם ציון כי בא מועד (דניאל ט׳). כשספרו לנחמיה בן חכליה, שר המשקים אשר למלך פרס, שהנשארים במדינה ברעה גדולה הם ובחרפה, חומת ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש — היה בוכה וצם ומתאבל לפני ד׳ (נחמיה א׳). כששמע עזרא על נשואי התערובת כי ״התערבו זרע הקודש בעמי הארצות ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה״ קרע את בגדיו, מרט משער ראשו וישב משומם. ובמנחת הערב ״קמתי מתעניתי ובקרעי בגדי ומעילי ואכרעה על ברכי ואפרשה כפי אל ד׳ אלוהי״ (עזרא ט׳, ג—ו). וכן גם מסופר במגילת אסתר על צום מרדכי שהיה תענית יחיד תחילה ונהפך אחר־כך לצום ובכי לרבים (ד׳, ג) והאגדה הוסיפה שגם תינוקות של בית רבן ישבו אתו בתענית. על תענית יחיד רומזים אילו פסוקים בתהילים: ״ואני בחלותם לבושי שק, עניתי בצום נפשי ותפילתי על חיקי תשוב״ (ל״ה, יג) או: ״ואבכה בצום נפשי ותהי לחרפות לי. ואתנה לבושי שק ואהי להם למשל״ (שם ס״ט, יא—יב).

לפעמים קראו צום לשם התעוררות ועידוד — כמו במלחמת שאול ויהונתן בפלישתים: ״ויואל שאול את העם לאמור: ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב וניקמתי מאויבי. ולא טעם כל העם לחם״ (שמואל א׳, י״ד, כד) — אף כי עיף ברדפו אחרי אויביו. כאשר רצתה איזבל, אשת אחאב המלך, להאשים את נבות היזרעאלי בפומבי שחטא לד׳ וברך אלוהים ומלך, כתבה ספרים בשם המלך אל הזקנים ואל החורים לאמור: ״קראו צום והושיבו את נבות בראש העם״ (מלכים א כ״א, ט).

נביא ישראל, יונה, עורר לתשובה ולצום גם נכרים, עובדי אלילים: ״ויאמינו אנשי נינוה באלוהים ויקראו צום וילבשו שקים מגדולם ועד קטנם״ (יונה ג׳, ה).

סדר תעניות במקרא כיצד?

המתענה קרע את בגדיו ושם שק במתניו (בראשית ל״ז, לד; שמואל ב׳, ג׳, לא ואח׳). עזרא הסופר קרע בתעניתו גם את בגדיו וגם את מעילו, מעיל הכבוד שלו (עזרא ט׳, ג, ה). המתאבלים והמתענים ואפילו נשים לבשו שק (״ואני בחלותם לבושי שק, עניתי בצום נפשי״ — תהילים ל״ה, יג; ״כבתולה חגורת שק על בעל נעוריה״ — יואל א׳, ח). ושמו קרחה בשערות ראשם (״והעליתי על כל מתנים שק ועל כל ראש קרחה״ — עמוס ח׳, י). גם עזרא מספר בתעניתו: ״קרעתי את בגדי ומעילי ואמרטה משער ראשי וזקני״

(עזרא ט׳, ג). למרבה האבל גם התפלשו באפר („בת עמי חגרי שק והתפלשי באפר, אבל יחיד עשי לך" — ירמיהו ו׳, כו) והעלו עפר על הראש („ישבו לארץ ידמו זקני בת ציון, העלו עפר על ראשם" וכו׳ — איכה ב׳, י). בשעה שישבו בתענית נפלו אפיים ארצה לפני ד׳ כאדם האומר: „נפלה נא ביד ד׳". ויש והורידו לארץ ראשם (איכה, כנ"ל) ישבו „משומם" ולא דיברו דבר עד הערב (עזרא ט׳, ג), בכו וספדו והילילו (שמואל ב, ג׳, לא; ירמיהו ד׳, ח) קוננו שירי אבל („והפכתי שיריכם לקינה" — עמוס ח׳, י), התפללו והתחננו לד׳, בכו והתוודו לפניו על כל חטאותם ובקשו סליחה וכפרה: „מי יודע ישוב וניחם ד׳ ושב מחרון אפו" (יונה ג׳, ט). אם צמו מבלי לשוב אל ד׳ בכל לב התמרמר הנביא: איכה יראה ד׳ את צומכם וירחמכם, הלא „ביום צומכם תמצאו חפץ, וכל עצביכם תנגושו; הן לריב ולמצה תצומו ולהכות באגרוף רשע, לא תצומו כיום להשמיע במרום קולכם. הכזה יהיה צום אבחרהו: יום ענות אדם נפשו? הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע — הלזה תקרא צום ויום רצון לד׳?" (ישעיהו נ"ח, ג—ה). הנביא מסביר שעיקר הצום הוא לשחרר עבדים, לפרוס לרעב לחם, לתת כסות לערום וכיו"ב. את תענית הציבור היו מכריזים ומקדשים ברבים על ידי שליחים מיוחדים, ע"י משלוח ספרים אל זקני העם, כשם ששלחו להודיע על קידוש החודש („קדשו צום", „קראו צום", „קרא ד׳ צבאות לצום", „קראו צום לפני ד׳" וכד׳).

קידוש צום־ציבור נעשה לפני ד׳ על יד הארון או המזבח, בבית המקדש — במעמד קהל רב, לעתים גם בפני עוללים ויונקים. השביתו חגים ודחו שמחות משפחה: „תקעו שופר בציון, קדשו צום, קראו עצרה. אספו עם, קדשו קהל, קבצו זקנים, אספו עוללים ויונקי שדים, יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה" (יואל ב׳, טו—יז). במעמד גדול זה הקריבו קרבנות מיוחדים („ויצומו ביום ההוא עד הערב, ויעלו עולות ושלמים לפני ד׳" — שופטים כ׳, כו). בצום שמואל והעם במצפה „שאבו מים וישפכו לפני ד׳ ויצומו ביום ההוא" (שם, ז׳, ו). בעצרת העם שנקראה לרגל הצום נהגו לספר באזני העם את הסיבה שגרמה לתענית כמו: תוכן הספרים ששלחה איזבל לזקנים ולחורים (מלכים א כ"א, ח) או קראו לפניהם מעניין היום, כמו דברי המגילה שכתב ברוך בן נריה (ירמיהו ל"ו). ולפעמים הסתפקו במקרא־קודש מתוך תורת משה והנביאים: „ויקומו על עמדם ויקראו בספר תורת ד׳ אלוהים רביעית היום" (נחמיה ט׳, א—ג). לתקנות עזרא מייחסים את קריאת הפרשה „ויחל משה" (שמות ל"ב, יא—יד) הנוהגת בימות תענית עד היום.

לאחר חורבן הבית הראשון קבעה כנסת ישראל שבגולה, על נהרות בבל, ארבעה ימי צום שהם תאריכים חשובים בקורות האומה בימי מלחמת יהודה בחיל הכשדים ותבוסתה, והם: צום העשירי, הוא עשרה בטבת, בו סמך מלך בבל את ידו על ירושלים; צום הרביעי, הוא שבעה־עשר בתמוז, לזכר היום בו נבקעה חומת ירושלים; צום החמישי, הוא תשעה באב, לזכר חורבן העיר ושריפת בית המקדש וצום השביעי, הוא צום גדליה. הנביא זכריה ניבא עליהם שסופם להיות לנו ימי ששון ושמחה. בתקופה מאוחרת יותר, לאחר חורבן הבית השני נקבעה תענית אסתר לי"ג באדר, בערב פורים ו„תענית בכורים" לערב פסח.

ג. בימי בית שני

בימי הבית השני נהגו, כמו לפנים בישראל, לקדש צום לקראת מאורעות חשובים באומה. רגילים היו להתענות הרבה בשנות בצורת בהיעצר השמים ולא ירד מטר. „הגיע שבעה עשר במרחשוון ולא ירדו גשמים — התחילו היחידים (כלומר: נכבדי העדה) שלוש תעניות בימים ב׳, ה׳ וב׳ שלאחר י״ז במרחשוון. הגיע ראש חודש כסליו ולא ירדו גשמים — בית דין גוזרים ג׳ תעניות על הציבור. ומשלא נענו, וגשמים לא ירדו עדיין, גוזרים שלוש תעניות אחרות על הציבור ועוד שבע תעניות אחרות — שהן שלוש עשרה תעניות על הציבור (תענית פרק ב). שם גם קבעו סדר לתעניות אלה (ראה להלן) שלא היה נוהג אלא בארץ ישראל („אין תענית ציבור בבבל" — תענית י״א, עמ׳ ב). כשפסקה הנשיאות בארץ ישראל בשנת ד׳ אלפים ק״י (50 לספירה) בערך, בטל גם כאן סדר התעניות ברחובה של עיר, אולם נתחדש במשך הדורות ואנו מוצאים אותו בשנת ד׳ אלפים תש״ס (1000) שחזרו ונהגו לקבוע תענית גשמים (שאלות ותשובות „חמדה גנוזה", סימנים ק״ס־קס״א ואשכול חלק ב׳, עמ׳ ו, לפי „תולדות התפילה בישראל" לאלבוגן, עמ׳ 93, הערה 30).

בימי הבית השני היו מתענים גם אנשי מ ש מ ר — כלומר משמרת הכוהנים (מתוך כ״ד המעמדות או האזורים שלפיהם חולקו ערי הארץ) שהגיע תורה לעמוד על קרבן התמיד בירושלים — שלוש תעניות מן התעניות הנ״ל, אלא שלא השלימו אותן, כי זה נחשב להם קצת יום טוב. וכן התענו אנשי ה מ ע מ ד — הישראלים של אותו איזור שהיו מתכנסים „לעיר של מעמד" לבתי הכנסיות בו בזמן ששליחיהם הכוהנים הקריבו קרבנותיהם בירושלים.

על מקרי אסון — מלחמה, מגיפה, שידפון, ירקון, ארבה, חיה רעה, עיר שהיקיפוה גויים, שטפונות, ספינה מיטרפת בים וכיו״ב — נהגו להתריע, כלומר: להתענות ולתקוע בשופרות. את הצום קבעו בימים ב׳ וה׳ בשבוע — שהם ימי רצון, בהם קוראים בתורה, בתי דינים קבועים ואבות בית הדין מפקחים על סדר התעניות. לפי המסורת עלה משה רבנו ביום חמישי בשבוע אל הר סיני לקבל את הלוחות האחרונים וירד ביום השני, כשד׳ נתרצה וסלח לישראל ומאז נודעה חשיבותם של ימים אלה.

בסוף ימי הבית השני, כשתכפו הצרות ורבו המתענים, כתבו תלמידי שמאי הזקן בראשם ר׳ חנניה בן חזקיה בן גרון את מגילת תענית ובה רשימת שלושים וחמישה ימים טובים שאירעו בהם נצחונות וישועות — שלא להתענות ולא לספוד בהם במשך שלושה ימים (יום לפני המאורע ויום אחריו וביום המאורע).

בתענית ציבור — חובה על כל העם להתענות, חוץ מילדים עד גיל י״ב, נשים מיניקות ותשושים. בעת צרה גדולה שיתפו בסדר התעניות גם תינוקות של בית רבן. כשם שהנביאים התנגדו לצום שאין עמו מעשים טובים כמו „לכוף ראש כאגמון, פרוס לרעב לחם, שלח עבדים לחפשי" וכיו״ב, כן לא ראו חכמי התלמוד בעין יפה צום וסיגוף ואמרו: „אגרא דתעניתא צדקתא" (שכר התענית — מתן צדקה לעניים, ברכות ו׳, עמ׳ ב)

ייש שהרחיקו לכת ואמרו: שהמתענה הוא חוטא (תענית י"א, עמ' א) ואין הקדוש ברוך היא יכול לסבול בשעה שיחידים או תינוקות מתענים (שיר השירים רבה ו', יא).

ובכל זאת רבו הצמים לא רק בתעניות ציבור ליום צרה או לזכר מאורע חשוב או נס גדול (תענית בכורים) — אלא גם בתעניות שקיבלו עליהם יחידים: על שנהפכה להם רצועה בתפילין, על שחלמו חלום רע (על זה התירו לצום אפילו בשבת), כדי לזכות בבנים עוסקים בתורה, כדי לשכוח תלמוד בבלי (רבי זירא — בבא מציעא, פ"ה, עמ' א), כדי לזכות בגילוי אליהו הנביא. אבלים נהגו לצום ביום הקבורה וביום הזכרון של הוריהם וקרוביהם (יארצייט), חתן וכלה — ביום חופתם לכפר על חטאותם שעד יום הנישואים, וכיו"ב.

ד. בימי גולה ונכר

לאחר החורבן בטלה מגילת תענית הנ"ל ומותר היה להתענות גם בימים הטובים שנאמרו בה, חוץ מחנוכה ופורים — שנשארו קיימים לעד. בימי הגאונים פורסמה מגילה שנייה, כעין תוספת לראשונה, בשם „פרק אחרון" ובה רשימת עשרים וששה ימות צום בשנה, הכוללת גם את התעניות שבכתבי הקודש. קדמונים החשיבו מאוד את המגילה השנייה הזו, עד שאמרו כי תעניות אלה הן מן התורה. בסיום אותו פרק אחרון של מגילת תענית נאמר: „עוד גזרו אבותינו שיהיו מתענים בשני ובחמישי מפני שלושה דברים: על חורבן הבית ועל התורה שנשרפה ועל חילול השם". גם תעניות אלה רובן בטלו במשך הזמן, ולא נשארו מהן אלא הצומות שנזכרו בכתבי הקודש.

במאה השלוש עשרה הנהיגו אנשי מעשה עוד ששה ימי תענית בשנה — תעניות בה"ב: שלושה — בימים ב', ה', ב', שבראשית חודש מרחשוון ושלושה באותם הימים של ראשית חודש אייר. כנראה נוסדו לזכר מאורעות עגומים, אולם רושמי המנהגים סבורים שהם זמני כפרה לחטאים שחטאו ישראל בחגים, סוכות ופסח. אחרים ראום כעין תפילה לגשמים במרחשוון ולטללים באייר.

לאחר גירוש ספרד, כנראה, עת גברו דיכדוכי הנפש אצל הגולים והנידחים מנחלתם, תיקנו שוב שמונה ימי צום, בחדשי טבת ושבט של שנת עיבור בכל יום ה' של השבועות, בהם קוראים את ח' הסידרות הראשונות של ספר שמות, אשר ראשי תיבותיהן עולה שובב"ים ת"ת, — ורושמי רשומות ראו בזה גם סימן: שובב"ים — שובו בנים שובבים אל ד'; ת"ת — נוטריקון: תשובה, תפילה או תלמוד תורה. ויש שנהגו לערוך בשנה פשוטה „שובב"ים" — רק ששה ימי צום, עד פר' משפטים, ואילו בשנה מעוברת — שמונה (גם ת"ת). המקובל ר' משה קורדובירו, בהיותו בצפת, בשנת של"ג (1773) הנהיג תענית „יום כיפור קטן" בכל ערב ראש חודש — לכפר על חטאי החודש (ראה „מועדים" ימי מועד וזכרון, כרך א', ספר „ראש חודש", עמ' 44—47) וזה נתקבל ברוב התפוצות. משרבו הצרות ותכפו הגזירות נמלכו בדעתם יחידים, כר' צדוק בשעתו, שצם ארבעים שנה שלא ייחרב בית המקדש, וקבעו לצום „הפסקות" — תענית שהחלה במוצאי שבת ונגמרה בערב שבת הבאה (ראה להלן „תענית תשובה") או שצמו ג' ימים רצופים

באילו הפסקות קלות לאוכל. חכמים ראו בסגפנות ובריבוי הצומות בישראל הפרזה וגם סכנה לגוף ולנשמה. ר׳ יהודה אלחריזי כתב (ראשית מאה י״ג לספירה):

הָאֵל עִנֵּג נַפְשׁוֹת עַמּוֹ
בַּמַּאֲכָלִים, כִּי לֹא עִנָּה
לֹא יַרְעִיב אֵל נֶפֶשׁ צַדִּיק
רַק יַשְׂבִּיעַ נֶפֶשׁ נַעֲנָה;
כִּי לֹא צִוָּה עַנּוֹת אָדָם
נַפְשׁוֹ רַק אַחַת בַּשָּׁנָה.
(תחכמוני שער חמישים)

ורבי לוי יצחק מברדיצ׳וב, סניגורם של ישראל, היה אומר, שהיצר הרע מסית את האדם לצום, כדי למנעו מעבודת ד׳.

ובכל זאת נהגו קהילות רבות וחשובות לקדש תענית ציבור, לשעה או לדורות על צרות שהתרגשו עליהן, וחיברו ליום זה סליחות וקינות וגם קבעו מנהגי צום מיוחדים. בייחוד רבו התעניות האלה בימי מסעי הצלב. משנת תתנ״ו ואילך, בנסוע הצלב — הופקר דם ישראל ומאז תכפו עלינו הגזירות והשמדות, עלילות הדם ועלילות לחם הקודש, גזירות רועים וגזירות מצורעים, מגיפות ושריפות וסתם שמדות ללא סיבה ונימוק.

את ראשית התקופה הזו ציין רבנו יעקב תם, נכדו של רש״י, בקבעו צום כ׳ סיוון לדורות, במדינות צרפת ואנגליה, זכר לקדושים שנשרפו על קידוש השם בבלויאש, בשנת תתקל״א (1171). באותו יום מר ונמהר נכפלו הצרות לאחר 477 שנה, בשנת ת״ח — עם השחיטות האיומות באוקראינה ופולין ע״י בוגדאן חמילניצקי, מפקד הקוזאקים וגרוריו הפולנים, שגרמו להשמדה ולחורבן של מאות קהילות בישראל. ורבני הדור וועד ארבע הארצות של יהדות פולין קבעוהו שוב תענית לדורות, במדינות מזרח אירופה.

לזכר שריפת התלמוד ושאר ספרי הקודש בפאריס, בשנת ה׳ אלפים ב׳ קבעו חכמים צום בערב שבת של השבוע בו קוראים פרשת „חוקת״. הצום קודש כמה דורות.

בדורות האחרונים הפך הצום גם אות מחאה חריפה על עוול וקיפוח שנעשו ליחיד או לציבור. וידועים שביתות רעב של אסירים או מקופחים בזכויותיהם ותעניתו של מאהאטמא גאנדי, מנהיג ההודים, כמחאה נגד שלטון הבריטים. בישראל עשה רושם צום נכבדי הישוב בירושלים, בחודש ניסן תש״ו (1946), שנמשך כמה ימים — כאות סולידאריות עם מעפילי האניה „לא ספאציה״, שממשלת המאנדאט הבריטי לא הרשתה להם לעלות אל חוף המולדת וכמחאה נגד הספר הלבן של ממשלת בריטניה, האוסר להכניס לארץ ישראל עולים לא ליגאליים שהעפילו והגיעו לשערי הארץ.

בימינו חזרו וגילגלו את הצרות ליום צום „עשרה בטבת״ וקבעוהו תענית ואבל, יום קדיש והדלקת נר נשמה לזכר ששת מיליוני היהודים שנרצחו בידי הגרמנים וגרוריהם.

בתורה

בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם

וְהָיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת־נַפְשֹׁתֵיכֶם וְכָל־מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ הָאֶזְרָח וְהַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכְכֶם: כִּי־בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי יְהוָה תִּטְהָרוּ: שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הִיא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת־נַפְשֹׁתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם: (ויקרא ט״ז, כט—לא)

וּבֶעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה מִקְרָא־קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת־נַפְשֹׁתֵיכֶם כָּל־מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ. (במדבר כ״ט, ז)

[ראה עוד ויקרא ל״ז, כז ועיין ספר המועדים „ימים נוראים", עמ׳ 191—192]

בנביאים

צוֹם יְהוֹשָׁעַ

וַיִּקְרַע יְהוֹשֻׁעַ שִׂמְלֹתָיו וַיִּפֹּל עַל־פָּנָיו אַרְצָה לִפְנֵי אֲרוֹן יְהוָה עַד־הָעֶרֶב הוּא וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲלוּ עָפָר עַל־רֹאשָׁם: וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֲהָהּ אֲדֹנָי יְהוִה לָמָּה הֶעֱבַרְתָּ הַעֲבִיר אֶת־הָעָם הַזֶּה אֶת־הַיַּרְדֵּן לָתֵת אֹתָנוּ בְּיַד הָאֱמֹרִי לְהַאֲבִידֵנוּ וְלוּ הוֹאַלְנוּ וַנֵּשֶׁב בְּעֵבֶר הַיַּרְדֵּן: בִּי אֲדֹנָי מָה אֹמַר אַחֲרֵי אֲשֶׁר הָפַךְ יִשְׂרָאֵל עֹרֶף לִפְנֵי אֹיְבָיו: וְיִשְׁמְעוּ הַכְּנַעֲנִי וְכֹל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְנָסַבּוּ עָלֵינוּ וְהִכְרִיתוּ אֶת שְׁמֵנוּ מִן־הָאָרֶץ וּמַה־תַּעֲשֶׂה לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל: (יהושע ז׳, ו—יג)

ויפול על פניו — לפי מסורת קדומים היה זה ביום י״ח באייר [ראה ספר המועדים, „ל״ג בעומר", עמ׳ 356—357].

וַיָּצוּמוּ בַיּוֹם הַהוּא עַד הָעֶרֶב

וַיַּעֲלוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל וַיִּבְכּוּ לִפְנֵי־יְהוָה עַד־הָעֶרֶב וַיִּשְׁאֲלוּ בַיהוָה לֵאמֹר הַאוֹסִיף לָגֶשֶׁת לַמִּלְחָמָה עִם־בְּנֵי בִנְיָמִן אָחִי וַיֹּאמֶר יְהוָה עֲלוּ אֵלָיו: וַיִּקְרְבוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶל־בְּנֵי בִנְיָמִן בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי: וַיֵּצֵא בִנְיָמִן לִקְרָאתָם מִן־הַגִּבְעָה בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי וַיַּשְׁחִיתוּ בְבְנֵי יִשְׂרָאֵל עוֹד שְׁמֹנַת עָשָׂר אֶלֶף אִישׁ אָרְצָה כָּל־אֵלֶּה שֹׁלְפֵי חָרֶב: וַיַּעֲלוּ כָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכָל־הָעָם וַיָּבֹאוּ בֵית־אֵל וַיִּבְכּוּ וַיֵּשְׁבוּ שָׁם לִפְנֵי יְהוָה וַיָּצוּמוּ בַיּוֹם־הַהוּא עַד־הָעֶרֶב וַיַּעֲלוּ עֹלוֹת וּשְׁלָמִים לִפְנֵי יְהוָה: (שופטים כ׳, כג—כו)

צוֹם שְׁמוּאֵל בַּמִּצְפָּה

וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל קִבְצוּ אֶת־כָּל־יִשְׂרָאֵל הַמִּצְפָּתָה וְאֶתְפַּלֵּל בַּעַדְכֶם אֶל־יְהוָה: וַיִּקָּבְצוּ הַמִּצְפָּתָה וַיִּשְׁאֲבוּ־מַיִם וַיִּשְׁפְּכוּ לִפְנֵי יְהוָה וַיָּצוּמוּ בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמְרוּ שָׁם חָטָאנוּ לַיהוָה וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּמִּצְפָּה: (שמואל א, ז׳, ה—ו)

אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר יֹאכַל לֶחֶם עַד הָעָרֶב!

וַיֹּאל שָׁאוּל אֶת־הָעָם לֵאמֹר אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר־יֹאכַל לֶחֶם עַד־הָעָרֶב וְנִקַּמְתִּי מֵאֹיְבָי וְלֹא־טָעַם כָּל־הָעָם לָחֶם: וְכָל־הָאָרֶץ בָּאוּ בַיָּעַר וַיְהִי דְבַשׁ עַל־פְּנֵי הַשָּׂדֶה: וַיָּבֹא הָעָם אֶל־הַיַּעַר וְהִנֵּה הֹלֵךְ דְּבָשׁ וְאֵין־מַשִּׂיג יָדוֹ אֶל־פִּיו כִּי־יָרֵא הָעָם אֶת־הַשְּׁבֻעָה: וְיוֹנָתָן לֹא־שָׁמַע בְּהַשְׁבִּיעַ אָבִיו אֶת־הָעָם וַיִּשְׁלַח אֶת־קְצֵה הַמַּטֶּה אֲשֶׁר־בְּיָדוֹ וַיִּטְבֹּל אוֹתָהּ בְּיַעֲרַת הַדְּבָשׁ וַיָּשֶׁב יָדוֹ אֶל־פִּיו וַתָּאֹרְנָה עֵינָיו: וַיַּעַן אִישׁ מֵהָעָם וַיֹּאמֶר הַשְּׁבֵעַ הִשְׁבִּיעַ אָבִיךָ אֶת־הָעָם לֵאמֹר אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר־יֹאכַל לֶחֶם הַיּוֹם וַיֵּעַף הָעָם: וַיֹּאמֶר יוֹנָתָן עָכַר אָבִי אֶת־הָאָרֶץ רְאוּ־נָא כִּי־אָרוּ עֵינַי כִּי טָעַמְתִּי מְעַט דְּבַשׁ הַזֶּה: אַף כִּי לוּא אָכֹל אָכַל הַיּוֹם הָעָם מִשְּׁלַל אֹיְבָיו אֲשֶׁר מָצָא כִּי־עַתָּה לֹא־רָבְתָה מַכָּה בַּפְּלִשְׁתִּים: (שמואל א, יד׳, כד—ל)

אַבָּל שָׁאוּל בִּיָּבֵשׁ גִּלְעָד

וַיְהִי מִמָּחֳרָת וַיָּבֹאוּ פְלִשְׁתִּים לְפַשֵּׁט אֶת־הַחֲלָלִים וַיִּמְצְאוּ אֶת־שָׁאוּל וְאֶת־שְׁלֹשֶׁת בָּנָיו נֹפְלִים בְּהַר הַגִּלְבֹּעַ: וַיִּכְרְתוּ אֶת־רֹאשׁוֹ וַיַּפְשִׁטוּ אֶת־כֵּלָיו וַיְשַׁלְּחוּ בְאֶרֶץ־פְּלִשְׁתִּים סָבִיב לְבַשֵּׂר בֵּית עֲצַבֵּיהֶם וְאֶת־הָעָם: וַיָּשִׂימוּ אֶת־כֵּלָיו בֵּית עַשְׁתָּרוֹת וְאֶת־גְּוִיָּתוֹ תָּקְעוּ בְּחוֹמַת בֵּית שָׁן: וַיִּשְׁמְעוּ אֵלָיו יֹשְׁבֵי יָבֵישׁ גִּלְעָד אֵת אֲשֶׁר־עָשׂוּ פְּלִשְׁתִּים לְשָׁאוּל: וַיָּקוּמוּ כָּל־אִישׁ חַיִל וַיֵּלְכוּ כָּל־הַלַּיְלָה וַיִּקְחוּ אֶת־גְּוִיַּת שָׁאוּל וְאֵת גְּוִיַּת בָּנָיו מֵחוֹמַת בֵּית שָׁן וַיָּבֹאוּ יָבֵשָׁה וַיִּשְׂרְפוּ אֹתָם שָׁם: וַיִּקְחוּ אֶת־עַצְמֹתֵיהֶם וַיִּקְבְּרוּ תַּחַת־הָאֶשֶׁל בְּיָבֵשָׁה וַיָּצֻמוּ שִׁבְעַת יָמִים: (שמואל א, ל״א, ח—יג)

וַתִּכְתֹּב בַּסְּפָרִים לֵאמֹר: קִרְאוּ צוֹם

וַתִּכְתֹּב [אִיזֶבֶל] סְפָרִים בְּשֵׁם אַחְאָב וַתַּחְתֹּם בְּחֹתָמוֹ וַתִּשְׁלַח סְפָרִים אֶל־הַזְּקֵנִים וְאֶל־הַחֹרִים אֲשֶׁר בְּעִירוֹ הַיֹּשְׁבִים אֶת־נָבוֹת: וַתִּכְתֹּב בַּסְּפָרִים לֵאמֹר קִרְאוּ־צוֹם וְהוֹשִׁיבוּ אֶת־נָבוֹת בְּרֹאשׁ הָעָם: וְהוֹשִׁיבוּ שְׁנַיִם אֲנָשִׁים בְּנֵי־בְלִיַּעַל נֶגְדּוֹ וִיעִדֻהוּ לֵאמֹר בֵּרַכְתָּ אֱלֹהִים וָמֶלֶךְ וְהוֹצִיאֻהוּ וְסִקְלֻהוּ וְיָמֹת: וַיַּעֲשׂוּ אַנְשֵׁי עִירוֹ הַזְּקֵנִים וְהַחֹרִים אֲשֶׁר הַיֹּשְׁבִים בְּעִירוֹ כַּאֲשֶׁר שָׁלְחָה אֲלֵיהֶם אִיזֶבֶל כַּאֲשֶׁר כָּתוּב בַּסְּפָרִים אֲשֶׁר שָׁלְחָה אֲלֵיהֶם: קָרְאוּ צוֹם וְהוֹשִׁיבוּ אֶת־נָבוֹת בְּרֹאשׁ הָעָם: וַיָּבֹאוּ שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים בְּנֵי־בְלִיַּעַל וַיֵּשְׁבוּ נֶגְדּוֹ וַיְעִדֻהוּ אַנְשֵׁי הַבְּלִיַּעַל אֶת־נָבוֹת נֶגֶד הָעָם לֵאמֹר בֵּרַךְ נָבוֹת אֱלֹהִים וָמֶלֶךְ וַיֹּצִיאֻהוּ מִחוּץ לָעִיר וַיִּסְקְלֻהוּ בָאֲבָנִים וַיָּמֹת: (מלכים א, כ״א, ח—יג)

יוֹם צָרָה וְתוֹכֵחָה וּנְאָצָה

וַיְהִי כִּשְׁמֹעַ הַמֶּלֶךְ חִזְקִיָּהוּ וַיִּקְרַע אֶת־בְּגָדָיו וַיִּתְכַּס בַּשָּׂק וַיָּבֹא בֵּית יְהוָה: וַיִּשְׁלַח אֶת־אֶלְיָקִים אֲשֶׁר־עַל־הַבַּיִת וְאֵת שֶׁבְנָא הַסּוֹפֵר וְאֵת זִקְנֵי הַכֹּהֲנִים מִתְכַּסִּים בַּשַּׂקִּים אֶל־יְשַׁעְיָהוּ בֶן־אָמוֹץ הַנָּבִיא: וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו כֹּה אָמַר חִזְקִיָּהוּ יוֹם־צָרָה וְתוֹכֵחָה וּנְאָצָה הַיּוֹם הַזֶּה כִּי־בָאוּ בָנִים עַד־מַשְׁבֵּר וְכֹחַ אֵין לְיֹלֵדָה: אוּלַי יִשְׁמַע יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֵת דִּבְרֵי רַבְשָׁקֵה אֲשֶׁר שְׁלָחוֹ מֶלֶךְ־אַשּׁוּר אֲדֹנָיו לְחָרֵף אֱלֹהִים חַי וְהוֹכִיחַ בַּדְּבָרִים אֲשֶׁר שָׁמַע יְהוָה אֱלֹהֶיךָ וְנָשָׂאתָ תְפִלָּה בְּעַד הַשְּׁאֵרִית הַנִּמְצָאָה: (ישעיה ל״ז, א—ד)

וְקָרָאתָ בַּמְּגִלָּה בְּיוֹם צוֹם (צוֹם בָּרוּךְ בֶּן נֵרִיָּה בְּחוֹדֶשׁ כִּסְלֵו)

וַיִּקְרָא יִרְמְיָהוּ אֶת־בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה וַיִּכְתֹּב בָּרוּךְ מִפִּי יִרְמְיָהוּ אֵת כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה אֲשֶׁר־דִּבֶּר אֵלָיו עַל־מְגִלַּת־סֵפֶר: וַיְצַוֶּה יִרְמְיָהוּ אֶת־בָּרוּךְ לֵאמֹר אֲנִי עָצוּר לֹא אוּכַל לָבוֹא בֵּית יְהוָה:

וּבָאתָ אַתָּה וְקָרָאתָ בַּמְּגִלָּה אֲשֶׁר־כָּתַבְתָּ מִפִּי אֶת־דִּבְרֵי יְהוָה בְּאָזְנֵי הָעָם בֵּית יְהוָה בְּיוֹם צוֹם וְגַם בְּאָזְנֵי כָל־יְהוּדָה הַבָּאִים מֵעָרֵיהֶם תִּקְרָאֵם: אוּלַי תִּפֹּל תְּחִנָּתָם לִפְנֵי יְהוָה וְיָשֻׁבוּ אִישׁ מִדַּרְכּוֹ הָרָעָה כִּי־גָדוֹל הָאַף וְהַחֵמָה אֲשֶׁר־דִּבֶּר יְהוָה אֶל־הָעָם הַזֶּה: וַיַּעַשׂ בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה כְּכֹל אֲשֶׁר־צִוָּהוּ יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא לִקְרֹא בַסֵּפֶר דִּבְרֵי יְהוָה בֵּית יְהוָה: וַיְהִי בַשָּׁנָה הַחֲמִשִּׁית לִיהוֹיָקִים בֶּן־יֹאשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ־יְהוּדָה בַּחֹדֶשׁ הַתְּשִׁעִי קָרְאוּ צוֹם לִפְנֵי יְהוָה כָּל־הָעָם בִּירוּשָׁלִַם וְכָל־הָעָם הַבָּאִים מֵעָרֵי יְהוּדָה בִּירוּשָׁלִַם: וַיִּקְרָא בָרוּךְ בַּסֵּפֶר אֶת־דִּבְרֵי יִרְמְיָהוּ בֵּית יְהוָה בְּלִשְׁכַּת גְּמַרְיָהוּ בֶן־שָׁפָן הַסֹּפֵר בֶּחָצֵר הָעֶלְיוֹן פֶּתַח שַׁעַר בֵּית־יְהוָה הֶחָדָשׁ בְּאָזְנֵי כָל־הָעָם:

(ירמיהו ל״ו, ד—י)

ברוך בן נריה קורא ביום הצום לפני המלך יהויקים את דברי ירמיהו מתוך מגילת ספר
(עיטור ל„קדמוניות היהודים" לפלאויוס, ספר י׳, פרק ה׳ — 1558, ליון, צרפת).

לָמָּה צַמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ?

לָמָּה צַמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ עִנִּינוּ נַפְשֵׁנוּ וְלֹא תֵדָע? הֵן בְּיוֹם צֹמְכֶם תִּמְצְאוּ־חֵפֶץ וְכָל־עַצְּבֵיכֶם תִּנְגֹּשׂוּ: הֵן לְרִיב וּמַצָּה תָּצוּמוּ וּלְהַכּוֹת בְּאֶגְרוֹף רֶשַׁע לֹא־תָצוּמוּ כַּיּוֹם לְהַשְׁמִיעַ בַּמָּרוֹם קוֹלְכֶם: הֲכָזֶה יִהְיֶה צוֹם אֶבְחָרֵהוּ יוֹם עַנּוֹת אָדָם נַפְשׁוֹ הֲלָכֹף כְּאַגְמֹן רֹאשׁוֹ וְשַׂק וָאֵפֶר יַצִּיעַ הֲלָזֶה תִּקְרָא־צוֹם וְיוֹם רָצוֹן לַיהוָה: הֲלוֹא זֶה צוֹם אֶבְחָרֵהוּ פַּתֵּחַ חַרְצֻבּוֹת רֶשַׁע הַתֵּר אֲגֻדּוֹת מוֹטָה וְשַׁלַּח רְצוּצִים חָפְשִׁים וְכָל־מוֹטָה תְּנַתֵּקוּ: הֲלוֹא פָרֹס לָרָעֵב לַחְמֶךָ וַעֲנִיִּים מְרוּדִים תָּבִיא בָיִת כִּי־תִרְאֶה עָרֹם וְכִסִּיתוֹ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלָּם: אָז יִבָּקַע כַּשַּׁחַר אוֹרֶךָ וַאֲרֻכָתְךָ מְהֵרָה תִצְמָח וְהָלַךְ לְפָנֶיךָ צִדְקֶךָ כְּבוֹד יְהוָה יַאַסְפֶךָ: אָז תִּקְרָא וַיהוָה יַעֲנֶה תְּשַׁוַּע וְיֹאמַר הִנֵּנִי אִם־תָּסִיר מִתּוֹכְךָ מוֹטָה שְׁלַח אֶצְבַּע וְדַבֶּר־אָוֶן: וְתָפֵק לָרָעֵב נַפְשֶׁךָ וְנֶפֶשׁ נִעֲנָה תַּשְׂבִּיעַ וָזָרַח בַּחֹשֶׁךְ אוֹרֶךָ וַאֲפֵלָתְךָ כַּצָּהֳרָיִם: וְנָחֲךָ יְהוָה תָּמִיד וְהִשְׂבִּיעַ בְּצַחֲצָחוֹת נַפְשֶׁךָ וְעַצְמֹתֶיךָ יַחֲלִיץ וְהָיִיתָ כְּגַן רָוֶה וּכְמוֹצָא מַיִם אֲשֶׁר לֹא־

יְכַזְּבוּ מֵימָיו: וּבָנוּ מִמְּךָ חָרְבוֹת עוֹלָם מוֹסְדֵי דוֹר־וָדוֹר תְּקוֹמֵם וְקָרָא לְךָ גֹדֵר פֶּרֶץ מְשׁוֹבֵב נְתִיבוֹת לָשָׁבֶת:

(ישעיהו נ״ח, ג—יב)

קַדְּשׁוּ צוֹם קִרְאוּ עֲצָרָה

תִּקְעוּ שׁוֹפָר בְּצִיּוֹן קַדְּשׁוּ צוֹם קִרְאוּ עֲצָרָה: אִסְפוּ עָם קַדְּשׁוּ קָהָל קִבְּצוּ זְקֵנִים אִסְפוּ עוֹלְלִים יוֹנְקֵי שָׁדָיִם יֵצֵא חָתָן מֵחֶדְרוֹ וְכַלָּה מֵחֻפָּתָהּ: בֵּין הָאוּלָם וְלַמִּזְבֵּחַ יִבְכּוּ הַכֹּהֲנִים מְשָׁרְתֵי יְיָ וְיֹאמְרוּ: חוּסָה יְיָ עַל עַמֶּךָ וְאַל תִּתֵּן נַחֲלָתְךָ לְחֶרְפָּה לִמְשָׁל בָּם גּוֹיִם לָמָּה יֹאמְרוּ בָעַמִּים אַיֵּה אֱלֹהֵיהֶם.

(יואל ב׳, טו—יז)

חִגְרוּ וְסִפְדוּ הַכֹּהֲנִים הֵילִילוּ מְשָׁרְתֵי מִזְבֵּחַ בֹּאוּ לִינוּ בַשַּׂקִּים מְשָׁרְתֵי אֱלֹהָי כִּי נִמְנַע מִבֵּית אֱלֹהֵיכֶם מִנְחָה וָנֶסֶךְ: קַדְּשׁוּ צוֹם קִרְאוּ עֲצָרָה אִסְפוּ זְקֵנִים כֹּל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ בֵּית יְיָ אֱלֹהֵיכֶם וְזַעֲקוּ אֶל יְיָ.

(יואל א׳, יג—יד)

צוֹם נִינְוֵה

וַיְהִי דְבַר־יְהוָה אֶל־יוֹנָה שֵׁנִית לֵאמֹר: קוּם לֵךְ אֶל־נִינְוֵה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וּקְרָא אֵלֶיהָ אֶת־הַקְּרִיאָה אֲשֶׁר אָנֹכִי דֹּבֵר אֵלֶיךָ: וַיָּקָם יוֹנָה וַיֵּלֶךְ אֶל־נִינְוֵה כִּדְבַר יְהוָה וְנִינְוֵה הָיְתָה עִיר־גְּדוֹלָה לֵאלֹהִים מַהֲלַךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים: וַיָּחֶל יוֹנָה לָבוֹא בָעִיר מַהֲלַךְ יוֹם אֶחָד וַיִּקְרָא וַיֹּאמַר עוֹד אַרְבָּעִים יוֹם וְנִינְוֵה נֶהְפָּכֶת: וַיַּאֲמִינוּ אַנְשֵׁי נִינְוֵה בֵּאלֹהִים וַיִּקְרְאוּ־צוֹם וַיִּלְבְּשׁוּ שַׂקִּים מִגְּדוֹלָם וְעַד־קְטַנָּם: וַיִּגַּע הַדָּבָר אֶל־מֶלֶךְ נִינְוֵה וַיָּקָם מִכִּסְאוֹ וַיַּעֲבֵר אַדַּרְתּוֹ מֵעָלָיו וַיְכַס שַׂק וַיֵּשֶׁב עַל־הָאֵפֶר: וַיַּזְעֵק וַיֹּאמֶר בְּנִינְוֵה מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וּגְדֹלָיו לֵאמֹר הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה הַבָּקָר וְהַצֹּאן אַל־יִטְעֲמוּ מְאוּמָה אַל־יִרְעוּ וּמַיִם אַל־יִשְׁתּוּ: וְיִתְכַּסּוּ שַׂקִּים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה וְיִקְרְאוּ אֶל־אֱלֹהִים בְּחָזְקָה וְיָשֻׁבוּ אִישׁ מִדַּרְכּוֹ הָרָעָה וּמִן־הַחָמָס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם: מִי־יוֹדֵעַ יָשׁוּב וְנִחַם הָאֱלֹהִים וְשָׁב מֵחֲרוֹן אַפּוֹ וְלֹא נֹאבֵד: וַיַּרְא הָאֱלֹהִים אֶת־מַעֲשֵׂיהֶם כִּי־שָׁבוּ מִדַּרְכָּם הָרָעָה וַיִּנָּחֶם הָאֱלֹהִים עַל־הָרָעָה אֲשֶׁר־דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת־לָהֶם וְלֹא עָשָׂה:

(יונה ג׳)

בכתובים

וַיִּקְרָא יְהוֹשָׁפָט צוֹם עַל כָּל יְהוּדָה

וַיָּרָא וַיִּתֵּן יְהוֹשָׁפָט אֶת־פָּנָיו לִדְרוֹשׁ לַיהוָה וַיִּקְרָא־צוֹם עַל־כָּל־יְהוּדָה: וַיִּקָּבְצוּ יְהוּדָה לְבַקֵּשׁ מֵיהוָה גַּם מִכָּל־עָרֵי יְהוּדָה בָּאוּ לְבַקֵּשׁ אֶת־יְהוָה: וַיַּעֲמֹד יְהוֹשָׁפָט בִּקְהַל יְהוּדָה וִירוּשָׁלִַם בְּבֵית יְהוָה לִפְנֵי הֶחָצֵר הַחֲדָשָׁה: וַיֹּאמַר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֵינוּ הֲלֹא אַתָּה־הוּא אֱלֹהִים בַּשָּׁמַיִם וְאַתָּה מוֹשֵׁל בְּכֹל מַמְלְכוֹת הַגּוֹיִם וּבְיָדְךָ כֹּחַ וּגְבוּרָה וְאֵין עִמְּךָ לְהִתְיַצֵּב: הֲלֹא אַתָּה אֱלֹהֵינוּ הוֹרַשְׁתָּ אֶת־יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ הַזֹּאת מִלִּפְנֵי עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל וַתִּתְּנָהּ לְזֶרַע אַבְרָהָם אֹהַבְךָ לְעוֹלָם: וַיֵּשְׁבוּ בָהּ וַיִּבְנוּ לְךָ בָהּ מִקְדָּשׁ לְשִׁמְךָ לֵאמֹר: אִם־תָּבוֹא עָלֵינוּ רָעָה חֶרֶב שְׁפוֹט וְדֶבֶר וְרָעָב נַעֲמָדָה לִפְנֵי הַבַּיִת הַזֶּה וּלְפָנֶיךָ כִּי שִׁמְךָ בַּבַּיִת הַזֶּה וְנִזְעַק אֵלֶיךָ מִצָּרָתֵינוּ וְתִשְׁמַע וְתוֹשִׁיעַ:

(דברי הימים ב, כ׳, ג—ט)

וַאֲנִי יוֹשֵׁב מְשׁוֹמֵם עַד לְמִנְחַת הָעֶרֶב

(צום עזרא)

וּכְשָׁמְעִי אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה קָרַעְתִּי אֶת־בִּגְדִי וּמְעִילִי וָאֶמְרְטָה מִשְּׂעַר רֹאשִׁי וּזְקָנִי וָאֵשְׁבָה מְשׁוֹמֵם: וְאֵלַי יֵאָסְפוּ כֹּל חָרֵד בְּדִבְרֵי אֱלֹהֵי־יִשְׂרָאֵל עַל מַעַל הַגּוֹלָה וַאֲנִי יֹשֵׁב מְשׁוֹמֵם עַד לְמִנְחַת הָעָרֶב: וּבְמִנְחַת הָעֶרֶב קַמְתִּי מִתַּעֲנִיתִי וּבְקָרְעִי בִגְדִי וּמְעִילִי וָאֶכְרְעָה עַל־בִּרְכַּי וָאֶפְרְשָׂה כַפַּי אֶל־יְהוָה אֱלֹהָי: וָאֹמְרָה אֱלֹהַי בֹּשְׁתִּי וְנִכְלַמְתִּי לְהָרִים אֱלֹהַי פָּנַי אֵלֶיךָ כִּי עֲוֹנֹתֵינוּ רָבוּ לְמַעְלָה רֹאשׁ וְאַשְׁמָתֵנוּ גָדְלָה עַד לַשָּׁמָיִם:

(עזרא ט׳, ג—ו)

וָאֶקְרָא שָׁם צוֹם עַל־הַנָּהָר אַהֲוָא לְהִתְעַנּוֹת לִפְנֵי אֱלֹהֵינוּ לְבַקֵּשׁ מִמֶּנּוּ דֶּרֶךְ יָשָׁרָה לָנוּ וּלְטַפֵּנוּ וּלְכָל־רְכוּשֵׁנוּ: כִּי בֹשְׁתִּי לִשְׁאוֹל מִן־הַמֶּלֶךְ חַיִל וּפָרָשִׁים לְעָזְרֵנוּ מֵאוֹיֵב בַּדֶּרֶךְ כִּי־אָמַרְנוּ לַמֶּלֶךְ לֵאמֹר יַד־אֱלֹהֵינוּ עַל־כָּל־מְבַקְשָׁיו לְטוֹבָה וְעֻזּוֹ וְאַפּוֹ עַל כָּל־עֹזְבָיו: וַנָּצוּמָה וַנְּבַקְשָׁה מֵאֱלֹהֵינוּ עַל־זֹאת וַיֵּעָתֶר לָנוּ:

(עזרא ח׳, כא—כג)

בְּצוֹם וּבְשַׂקִּים וַאֲדָמָה עֲלֵיהֶם

וּבְיוֹם עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ הַזֶּה [הַשְּׁבִיעִי] נֶאֶסְפוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּצוֹם וּבְשַׂקִּים וַאֲדָמָה עֲלֵיהֶם: וַיִּבָּדְלוּ זֶרַע יִשְׂרָאֵל מִכֹּל בְּנֵי נֵכָר וַיַּעַמְדוּ וַיִּתְוַדּוּ עַל חַטֹּאתֵיהֶם וַעֲוֹנוֹת אֲבֹתֵיהֶם: וַיָּקוּמוּ עַל עָמְדָם וַיִּקְרְאוּ בְּסֵפֶר תּוֹרַת יְיָ אֱלֹהֵיהֶם רְבִעִית הַיּוֹם וּרְבִעִית מִתְוַדִּים וּמִשְׁתַּחֲוִים לַיְיָ אֱלֹהֵיהֶם.

(נחמיה ט׳, א—ג)

צום יהודה המכבי במצפה

ויאספו ויבואו למצפה מול ירושלים כי מקום תפילה היה במצפה לפנים בישראל. ויצומו ביום ההוא וילבשו שק ואפר על ראשיהם ויקרעו בגדיהם — ויפרשו את ספר התורה, מן (הספרים) אשר ביקשו הגויים לחוק עליהם את צלמי אליליהם. ויביאו את בגדי הכהונה ואת הביכורים ואת המעשרות ויעמידו את הנזירים אשר מילאו את הימים. ויקראו בקול אל השמים לאמר: מה נעשה לאלה ואנה נוליך אותם? ומקדשך נרמס ונטמא וכוהניך באבל ובשפל. והנה הגויים נאספו עלינו להשמידנו, אתה ידעת אשר יחשבו עלינו. איך נוכל לעמוד בפניהם, אם לא אתה תושיע לנו? ויתקעו בחצוצרות ויקראו בקול גדול.

(מכבים א׳ ג׳, מו — נד).

מה נעשה לאלה? — בביכורים ובמעשרות, כשאין לנו מקדש.

מן התורה שבעל פה

אין גוזרים תענית

אין גוזרים תענית על הציבור בתחילה ב[יום] חמישי שלא להפקיע את השערים. אלא שלוש תעניות הראשונות: שני וחמישי ושני ושלוש שניות: חמישי שני וחמישי. רבי יוסי אומר: כשם שאין הראשונות בחמישי כך לא שניות ולא אחרונות.

אין גוזרים תענית על הציבור בראש חודש, בחנוכה ובפורים. ואם התחילו אין מפסיקים — דברי רבן גמליאל. אמר רבי מאיר: אף על פי שאמר רבן גמליאל אין מפסיקין — מודה היה שאין משלימין. וכן תשעה באב שחל להיות בערב שבת.

(תענית פרק ב׳, ט—י).

שלא להפקיע שערים — שלא לייקר את מיצרכי האוכל לכבוד שבת. אבל אם החל הצום ביום ב׳ — בית דין קובע בינתיים את שער המזונות. שלוש תעניות הראשונות — בראש חודש כסליו, כשלא ירדו עדיין גשמים. שלוש תעניות שניות — כשעברו התעניות הראשונות ועדיין לא ירדו גשמים גוזרים שלוש תעניות אחרות על הציבור. וכן תשעה באב שחל להיות בערב שבת — אין משלימים את התענית עד שקיעת השמש, משום כבודה של שבת.

סדר תעניות כיצד?

סדר תעניות כיצד? מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין; וכל אחד ואחד נותן בראשו. הזקן שבהן אומר לפניהן דברי כיבושין: אחינו, לא נאמר באנשי נינוה „וירא האלהים את שקם ואת תעניתם", אלא: „וירא האלהים את מעשיהם, כי־שבו מדרכם הרעה" (יונה ג׳, י׳); ובקבלה הוא אומר (יואל ב׳, יג): „וקרעו לבבכם ואל־בגדיכם". (תענית פרק ב׳, משנה א).

אל יבוש אדם מחברו ואל יבוש אדם ממעשיו. מוטב שיתבייש אדם מחברו וממעשיו ואל יהא הוא ובניו מצרים ברעב. אם יהא שרץ בידו של אדם — אפילו טובל במי שילוח ובכל מימי בראשית אינו טהור לעולם. השליך השרץ מידו עלתה לו טבילה בארבעים סאה.

(תוספתא תענית א׳, ח)

ויתכסו שקים האדם והבהמה (יונה ג׳, ח) — מה עשו? אסרו את הבהמה לבד והיולדות לבד. אמרו לפניו: ריבונו של עולם, אם אין אתה מרחם עלינו, אין אנו מרחמים על אלו.

ויקראו אל אלהים בחזקה (שם) — מה אמרו? אמרו לפניו: ריבונו של עולם, עלוב ושאינו עלוב, צדיק ורשע, מי נדחה מפני מי?

וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם (שם) — מהו „ומן החמס אשר בכפיהם"? אמר שמואל: אפילו גזל מריש ובנאו בבירה, מקעקע את הבירה כולה ומחזיר מריש לבעליו.

שנו רבותינו: עמדו בתפילה אף־על־פי שיש שם זקן וחכם אין מורידין לפני התיבה אלא אדם רגיל. ר׳ יהודה אומר: מטופל ואין לו ויש־לו יגיעה בשדה, וביתו ריקם ופרקו נאה ושפל־ברך ומרוצה לעם, ויש־לו נעימה וקולו ערב, ובקי לקרות בתורה ונביאים וכתובים ולשנות במדרש הלכות ואגדות ובקי בכל הברכות כולן. (תענית פרק ב׳ ע״א).

עמדו בתפילה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם כדי שיהא לבו שלם בתפילה ואומר לפניהם עשרים וארבע ברכות: שמונה־עשרה שבכל יום, ומוסיף עליהן עוד שש. ואלו הן: זכרונות ושופרות, אל ד׳ בצרתה לי קראתי ויעננני, אשא עיני אל ההרים, ממעמקים קראתיך ה׳, תפילה לעני כי יעטוף ואומר חותמיהן. על הראשונה הוא אומר: מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ גואל ישראל. על השניה הוא אומר: מי שענה את אבותינו על ים־סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ זוכר הנשכחות. על השלישית הוא אומר: מי שענה את יהושע בגילגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ שומע תרועה. על הרביעית הוא אומר: מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ שומע צעקה. על החמישית הוא אומר: מי שענה את אליהו בהר הכרמל הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ שומע תפילה. על הששית הוא אומר: מי שענה את יונה ממעי הדגה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ העונה בעת צרה. על השביעית הוא אומר: מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ד׳ המרחם על הארץ. (תענית ט״ז עמ׳ א)

התיבה — ארון הקודש עם ספרי התורה. אפר מקלה — אפר שריפה. — דברי כיבושין — דברי תוכחה לכבוש את לבם. ובקבלה — בהוראות שבדברי הנביאים. ואל יבוש אדם מחבדו — להתחזות על חטאו ולבקש סליחה. מצרים ברעב — יושבים בתענית בגלל חטא. טבילה בארבעים סאה — אם טבל במקוה כשרה בת ארבעים סאה מים — הוא טהור. מריש — קורה. בירה — מגדל. מורידים לפני התיבה — כי התיבה עמדה במקום נמוך. מטופל ואין לו — מטופל בבנים הרבה ואין לו פרנסה. יגיעה בשדה — עבודת אדמה, שמתכוון יותר בתפילת הגשמים. זקן ורגיל — בתפילות ובסדר התענית. ומוסיף עליהן — בין ברכת „גואל ישראל״ (השביעית) לברכת „רפאנו״ (השמינית) מוסיף עוד שש ברכות. ואומר חותמיהן — לאחר כל ברכה אומר הזקן את החתימות המפורשות להלן. זכרונות ושופרות — שתי תפילות של ראש השנה. אל ד׳ בצרתה — תהילים ק״כ. אשא עיני אל ההרים — שם, קכ״א. ממעמקים — שם, ק״ל. תפילה לעני כי יעטוף — שם, ק״ב. מי שענה — ראה להלן עמ׳ 33. גואל ישראל — הברכה השביעית של „שמונה עשרה״. על השניה — שהוא חותם בה הזכרונות. על השלישית — שהוא חותם את ברכת השופרות.

תענית אנשי כנסת הגדולה

אמר רבי יהושע בן לוי: עשרים וארבע תעניות ישבו אנשי כנסת הגדולה על כותבי ספרים, תפילין ומזוזות שלא יתעשרו, שאלמלי מתעשרים אין כותבים. (פסחים נז, עמ׳ ב).

תענית אנשי מעמד ואנשי משמר

אלו הן המעמדות? לפי שנאמר (במדבר ה״ח, ב): „צו את־בני ישראל, ואמרת

אליהם את־קרבני־לחמי״; וכי היאך קרבנו של אדם קרב, והוא אינו עומד על גביו? התקינו הנביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות; על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים של כוהנים ושל ישראלים. הגיע זמן המשמר לעלות, כוהניו ולוויו עולים לירושלים, וישראל שבאותו המשמר מתכנסין לעריהן וקוראין במעשה בראשית.

ואנשי המעמד היו מתענין ארבעה ימים בשבוע, מיום שני ועד יום חמישי; ולא היו מתענין ערב שבת, מפני כבוד השבת, ולא באחד בשבת, כדי שלא יצאו ממנוחה בעונג ליגיעה ותענית וימותו. (תענית ד, ב — ג).

דבר אחר: [לא באחד בשבת] מפני הגויים, שלא יאמרו: על שאנו שמחים בראשון הם מתענים בו. אבל אמרו חכמים: בזמן המעמדות לא היו חוששים לאיבת הגויים.

שנו רבותינו — אנשי משמר היו מתפללים על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון. ואנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת ויושבים ארבע תעניות: בשני בשבת, בשלישי, ברביעי ובחמישי. בשני — על יורדי הים, בשלישי — על הולכי מדברות, ברביעי — על אסכרה של תיפול בתינוקות, בחמישי — על עוברות ומיניקות: עוברות שלא יפילו; מיניקות שייניקו את בניהן. (תענית כו — כז, סופרים י״ז).

והוא אינו עומד על גביו — שלא היו כולם אנשי ירושלים. כ״ד משמרות — של כוהנים, לוויים וישראלים. מעמד בירושלים — שהיו יושבים בירושלים ועומדים על הקרבנות והוא כעין נציגות של אותו משמר. מתכנסים לעריהם — אנשי המעמד בבית המקדש בירושלים ואנשי המשמר בבתי הכנסיות של עיר המשמר.

תעניות גשמים

אֲשֶׁר הָיָה דְבַר יְיָ לִירְמְיָהוּ עַל הַבַּצָּרוֹת

אָבְלָה יְהוּדָה וּשְׁעָרֶיהָ אֻמְלְלוּ קָדְרוּ לָאָרֶץ, וְצִוְחַת יְרוּשָׁלִַם עָלְתָה: וְאַדִּירֵיהֶם שָׁלְחוּ צְעִירֵיהֶם לַמָּיִם, בָּאוּ עַל גֵּבִים לֹא מָצְאוּ מַיִם, שָׁבוּ כְלֵיהֶם רֵיקָם בֹּשׁוּ וְהָכְלְמוּ וְחָפוּ רֹאשָׁם: בַּעֲבוּר הָאֲדָמָה חַתָּה כִּי לֹא הָיָה גֶשֶׁם בָּאָרֶץ בֹּשׁוּ אִכָּרִים, חָפוּ רֹאשָׁם: כִּי גַם אַיֶּלֶת בַּשָּׂדֶה יָלְדָה וְעָזוֹב, כִּי לֹא הָיָה דֶשֶׁא: וּפְרָאִים עָמְדוּ עַל שְׁפָיִם שָׁאֲפוּ רוּחַ כַּתַּנִּים, כָּלוּ עֵינֵיהֶם כִּי אֵין עֵשֶׂב: אִם עֲוֹנֵינוּ עָנוּ בָנוּ יְיָ עֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ כִּי רַבּוּ מְשׁוּבֹתֵינוּ לְךָ חָטָאנוּ:

(ירמיה, יד׳, א—ז)

שלוש תעניות של יחידים

בשלושה במרחשוון שואלין את הגשמים. רבן גמליאל אומר: בשבעה בו, חמישה עשר יום אחר החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת.

שואלים את הגשמים — מתחילים להתפלל על הגשם, מפני ששעת הגשמים בארץ ישראל מגיעה, ומוסיפים בברכה התשיעית בשמונה עשרה (ברכת השנים) „ותן טל ומטר לברכה״. אחר החג — אחר חג הסוכות. אחרון שבישראל — מעולי הרגל ממרחקים. לנהר פרת — המרוחק ביותר מירושלים, ולא

הגיע שבעה עשר במרחשוון ולא ירדו גשמים, התחילו היחידים מתענין שלוש תעניות. אוכלין ושותין משחשכה, ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה. (תענית א׳, ג — ד).

יעצרנו הגשם. שלוש תעניות — בימים ב׳, ה׳ וב׳, היחידים — נכבדי העם, חסידים ואנשי מעשה. משחשכה — מותר להם לאכול משקיעת החמה עד אור הבוקר.

איזהו יחיד המתענה?

אין היחידים מתחילים להתענות אלא מראש חודש. (תוספתא תענית א — ג).

איזהו יחיד? רבי שמעון בן אלעזר אומר: לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה. תלמיד חכם עושה [עצמו יחיד] תבוא עליו ברכה. בדבר של שבח — לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה. תלמיד חכם עושה [עצמו] אלא אם כן מינוהו בית דין על הציבור. (שם, ז׳).

שלוש תעניות על הציבור

הגיע ראש חודש כסלו ולא ירדו גשמים, בית דין גוזרין שלוש תעניות על הציבור. אוכלין ושותין משחשכה, ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה.

שלוש תעניות אחרות

עברו אלו ולא נענו, בית דין גוזרין שלוש תעניות אחרות על הציבור. אוכלין ושותין מבעוד יום, ואסורין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה, ונועלין את המרחצאות. (תענית א׳, ה — ז).

שלוש עשרה תעניות על הציבור

עברו אלה ולא נענו, בית דין גוזרין עליהם עוד שבע, שהן שלוש עשרה תעניות על הציבור. הרי אלו יתרות על הראשונות, שבאלו מתריעין ונועלים את החנויות. בשני מטין עם חשיכה ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת. עברו אלו ולא נענו, ממעטין במשא ומתן, בבנין ובנטיעה, באירוסין ובנישואין ובשאילת שלום בין אדם לחברו, כבני אדם הנזופין למקום. היחידים חוזרים ומתענים עד שיצא ניסן. (תענית א׳, ה — ז).

מבעוד יום — בעוד היום, אבל אסור להם לאכול משקיעת השמש עד הערב שלמחרתו. כדין יום כיפור ותשעה באב. ונועלין את המרחצאות — שהרחיצה בהם תענוג. הראשונות — ג׳ התעניות הראשונות. מתריעין — תוקעים בשופר. בשני — בתענית שביום שני. מטין עם חשיכה — פותחים קצת את תריסי החנויות משחשך היום, כדי לקנות צרכי אוכל. הנזופים למקום — שמן השמים נזפו בהם והם מצטערים הרבה.

על אלו מתריעין

סדר תעניות האלו האמור — ברביעה ראשונה, אבל צמחים ששנו מתריעין עליהם מיד. וכן שפסקו גשמים בין גשם לגשם ארבעים יום, מתריעין עליהם מיד, מפני שהיא מכת

בצורת. ירדו לצמחין אבל לא ירדו לאילן, לאילן ולא לצמחים, לזה ולזה אבל לא לבורות ולא לשיחין ולא למערות — מתריעין עליהן מיד.

וכן עיר שלא ירדו עליה גשמים, ככתוב: „והמטרתי על־עיר אחת ועל־עיר אחת לא אמטיר, חלקה אחת תמטר" וגו' (עמוס ד' ז) אותה העיר מתענה ומתרעת; וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר, מתריעות ולא מתענות.

וכן עיר שיש בה דבר או מפולת, אותה העיר מתענה ומתרעת; וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות. איזהו דבר? עיר המוציאה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלושה מתים בשלושה ימים זה אחר זה, הרי זה דבר; פחות מכאן אין זה דבר.

על אלו מתריעין בכל מקום: על השידפון ועל היירקון, על הארבה ועל החסיל ועל חיה רעה ועל החרב מתריעין עליהם מפני שהיא מכה מהלכת.

מעשה שירדו זקנים מירושלים לעריהם וגזרו תענית על שנראה כמלוא פי תנור שידפון באשקלון. ועיד גזרו תענית על שאכלו זאבים שני תינוקות בעבר הירדן. רבי יוסי אומר: לא על שאכלו אלא על שנראו.

על אלו מתריעין בשבת: על עיר שהיקיפוה גויים או נהר ועל ספינה המיטרפת בים. רבי יוסי אומר: לעזרה ולא לצעקה. שמעון התימני אומר: אף על הדבר — ולא הודו לו חכמים. על כל צרה שלא תבוא על הציבור — מתריעין עליה, חוץ מרוב גשמים.

(שם פרק ג', א—ח).

ברביעה ראשונה — התעניות נוהגות כשהגשמים לא התחילו בעונתם, בחודש חשוון. גשם חשוון נקרא רביעה, שרובע את הארץ. צמחים ששנו — שנבלו ושונה מראיהם לרעה. ירדו לצמחים — גשם קל המשקה צמחים ולא אילנות. לבורות שיחין ומערות — גשם של ברכה הממלא את הבורות שאוגרים בהם מים לכל השנה. מתריעות ולא מתענות — תוקעות בשופר ומבקשות רחמים, מבלי לשבת בתענית. חמש מאות רגלי — חמש מאות איש יוצאי צבא. על החרב — מלחמה. מכה מהלכת — נדבקת ועוברת ממקום למקום. כמלוא פי תנור — כשיעור לחם למלא תנור. נהר — העולה על גדותיו וחוששים לשיטפון. ולא לצעקה — תוקעים להזעיק לעזרה ולא לתפילה.

תפילת חוני המעגל על הגשמים

על כל צרה שלא תבוא על הציבור, מתריעין עליה; חוץ מרוב גשמים. מעשה שאמרו לו לחוני המעגל: התפלל שירדו גשמים. אמר להם: צאו והכניסו תנורי פסחים, בשביל שלא ימוקו. התפלל ולא ירדו גשמים. מה עשה? עג עוגה ועמד בתוכה, ואמר לפניו: 'רבונו של עולם, בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן בית לפניך. נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן, עד שתרחם על בניך'. התחילו הגשמים מנטפין. אמר: לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות, שיחין ומערות. התחילו לירד בזעף. אמר: לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון, ברכה ונדבה. ירדו כתיקנן, עד שיצאו ישראל מירושלים להר הבית מפני הגשמים. באו ואמרו לו: 'כשם שהתפללת עליהם שירדו, כך התפלל שילכו להן'. אמר להן: 'צאו וראו, אם נמחת אבן הטועים'. שלח לו שמעון בן שטח: אלמלא חוני אתה, גזרתי עליך נדוי. אבל מה אעשה לך, שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך כבן שהוא מתחטא על אביו ועושה לך רצונו.

היו מתענים וירדו להם גשמים

היו מתענין וירדו להם גשמים קודם הנץ החמה, לא ישלימו; לאחר הנץ החמה, ישלימו. רבי אליעזר אומר: קודם חצות לא ישלימו, לאחר חצות ישלימו. מעשה שגזרו תענית בלוד, וירדו להם גשמים קודם חצות. אמר להם רבי טרפון: 'יצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב'.

ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערביים וקראו הלל הגדול.

(תענית ג', ח — ט)

תנורי פסחים — שעמדו בחוץ ליד הבית לצליית זבח הפסח. שלא ימוקו — שלא יתמסמסו מרוב גשמים, כי של חרס וחומר היו. עג עוגה — עשה עיגול בקרקע. גשמי בורות וכו' — גשמים מרובים שימלאו את הבורות והשוחות. להר הבית — שהיה במקום גבוה ביותר. אם נמחת אבן הטועים — אם נימוקה האבן הגדולה שבירושלים שעליה היו מכריזים אבדות ומציאות (בבא מציעא, כ"ח, עמ' ב). מתחטא — מתפנק לפני אביו שבשמים.

לא ישלימו — את תעניתם, שכבר נתמלאה בקשתם. הלל הגדול — הודו לד' כי טוב וכו' (תהלים קל"ו).

גזר תענית ולא ירדו גשמים

פעם אחת גזרו תענית ולא ירדו גשמים. גזר רבי יהושע בן לוי תענית בדרום וירדו גשמים. אמרו: ר' יהושע בן לוי מוריד גשמים לדרומיים ור' חנינא עוצר גשמים מבני ציפורין.

צרכו לגזור תענית פעם שניה. שלח רבי חנינא והביא את רבי יהושע בן לוי, אמר לו: ראה, רבי, צא עמנו להתענות. יצאו שניהם לתענית ולא ירדו גשמים. נכנס רבי חנינא ואמר לפניהם: לא רבי יהושע מוריד גשמים לדרומיים ולא רבי חנינא עוצר גשמים מבני ציפורין, אלא הדרומיים לבם רך ושומעים דברי תורה ונכנעים, ובני ציפורין לבם קשה ושומעים דברי תורה ואין נכנעים. (ירושלמי תענית ג', הלכה ד)

שמואל הקטן גזר תענית וירדו להם גשמים קודם הנץ החמה. כסבורים העם לומר, שבחו של ציבור הוא. אמר להם שמואל: אמשול לכם משל, למה הדבר דומה? לעבד שמבקש פרס מרבו. אמר להם: תנו לו ואל אשמע קולו.

שוב שמואל הקטן גזר תענית וירדו להם גשמים לאחר שקיעת החמה. כסבורים העם לומר, שבחו של ציבור הוא. אמר להם שמואל: לא שבחו של ציבור הוא, אלא אמשול לכם משל, למה הדבר דומה? — לעבד שמבקש פרס מרבו ואמר להם: המתינו לו עד שיתמקמק ויצטער ואחר כך תנו לו.

ולשמואל הקטן שבחו של ציבור כיצד? — אמר: "משיב הרוח" — ונשבה רוח, אמר: "מוריד הגשם" — וירדו גשמים. (תענית כ"ה, עמ' ב)

שנינו, אין גוזרין יותר משלוש־עשרה תעניות על הציבור, לפי שאין מטריחין את הציבור יותר מדי.

שנו רבותינו: מעשה בר' אליעזר שגזר שלוש־עשרה תעניות על הציבור ולא ירדו שבחו של ציבור הוא — שעדיין לא קראו ונענו. שיתמקמק — שיתמוגג. יותר משלוש־

גשמים. באחרונה התחילו הציבור לצאת, אמר להם: תקנתם קברים לעצמכם? געו העם בבכיה — וירדו גשמים. (שם י"ד, עמ' ב; כ"ה, עמ' ב).

בימיו של ר' תנחומא היו צריכים ישראל לגשמים. באו אצלו, אמרו לו: רבי, גזור תענית. גזר תענית יום ראשון, יום שני, יום שלישי — ולא ירדו גשמים. נכנס ודרש לפניהם, אמר להם: בני, התמלאו רחמים אלו על אלו והקדוש־ברוך־הוא מתמלא עליכם רחמים. עד שהם מחלקים צדקה לענייהם — ראו אדם מסיח עם גרושתו, ולא עוד אלא שנתן לה מעות. באו אצלו, אמרו לו: רבי, מה אנו יושבים כאן ועבירה כאן! אמר להם: מה ראיתם? אמרו לו: ראינו אדם פלוני מסיח עם גרושתו, ולא עוד אלא שנתן לה מעות. שלח אחריהם והביאום אצל הציבור. אמר לו: מה היא לך זו? אמר לו: גרושתי היא. אמר לו: מפני מה נתת לה מעות? אמר לו: רבי, ראיתי אותה בצרה והתמלאתי עליה רחמים. באותה שעה הגביה ר' תנחומא פניו כלפי מעלה ואמר: רבון כל־העולמים! ומה אם זה, שאין לה עליו מזונות — ראה אותה בצרה ונתמלא עליה רחמים, אתה, שכתוב בך „חנון ורחום", ואנו בני ידידיך, בני אברהם יצחק ויעקב, ומזונותינו עליך — על־אחת כמה וכמה שתתמלא עלינו רחמים. מיד ירדו גשמים ונתרווח העולם. (בראשית רבה ל"ג; ויקרא רבה ל"ד).

ר' חמא בן חנינא גזר תענית ולא ירדו גשמים. אמרו לו: והלא ר' יהושע בן לוי גזר תענית וירדו גשמים? אמר להם: הא אני והא בן לוי. אמרו לו: נבוא ונכוון לבנו, אפשר יישבר לבם של ציבור וירדו גשמים. ביקשו רחמים ולא ירדו גשמים. אמר להם: רצונכם שיבוא מטר בשבילנו? אמרו לו: הן. אמר: רקיע, רקיע, כסה פניך — לא נתכסה. אמר: כמה עזים פני רקיע! נתכסה בעבים וירדו גשמים. (תענית כ"ה, עמ' ב).

לוי גזר תענית. התפלל ולא ירדו גשמים. אמר לפני [הקדוש־ברוך־הוא]: ריבונו־של־עולם, עלית וישבת במרום ואין אתה מרחם על בניך! ירדו גשמים, ולוי נפסח. אמר ר' אליעזר: לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה ונפסח — ומי הוא? לוי! (שם). ר' יהודה נשיאה גזר תענית, ביקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמר: כמה יש בין שמואל הרמתי ליהודה בן גמליאל! אוי לו לדור שנתקע בכך! אוי לו למי שעלתה בימיו כך! חלשה דעתו וירדו גשמים. (שם כ"ד, עמ' א).

רב יהודה ראה שני בני־אדם שהיו זורקים פת זה לזה. אמר: מכלל שיש שובע בעולם, נתן עיניו והיה רעב. אמרו לו חכמים לרב כהנא בנו של רב נחוניא שמשו: מר שהוא מצוי לפניו, יעשנו שיצא בפתח הסמוך לשוק. עישהו ויצא לשוק. ראה חבורה, אמר להם: זו מהי? אמרו לו: על פסולת של תמרים שנמכרים הם עומדים. אמר: מכלל שרעב בעולם. אמר לו לשמשו: חלוץ לי מנעלי. חלץ לו מנעל אחד וירדו גשמים. כשהגיע לחלוץ

עשרה תעניות — המפורשות במשנה (תענית פ"ב, א). תקנתם קברים — שהרי תמותו כולכם ברעב. ועבירה כאן — שאילו לא היה חשוד עליה לא היה נותן לה מעות. שאין לה עליו מזונות — שאינו חייב במזונותיה. הא אני וכו' — כלומר הוא גדול ממני. כמה עזים וכו' — שאינו מתכסה מפני הציבור. נפסח — נעשה צולע. יטיח... דברים — ידבר עזות. ר' יהודה נשיאה — בנו של ר' גמליאל בן בנו של ר' יהודה הנשיא. שנתקע בכך — בצרה זו שאין תפילת נשיאו נשמעת.
יעשנו — יסבב ויגרום לו. חלוץ לי מנעלי — לסימן עינוי ואבל.

את השני בא אליהו ואמר לו: אמר הקדוש־ברוך־הוא: אילו אתה חולץ את השני אני מחריב העולם. (שם, עמ׳ ב).

רבה גזר תענית. ביקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמרו לו: והלא רב יהודה כשהיה גוזר תענית ירדו גשמים. אמר להם: ומה אעשה? אם משום משנה — אנו גדולים מהם, שבימיו של רב יהודה היו הכל שונים בנזיקין בלבד, ואנו שונים בששה סדרים; ואילו רב יהודה, — כשהיה חולץ מנעל אחד ירדו גשמים, ואנו צווחים כל היום ואין משגיח בנו! ואם משום מעשים — אם יש מי שראה בי דבר, יבוא ויאמר; אבל מה יעשו פרנסי הדור שאין דורם דומה יפה [במעשיו]? (שם כ״ד, עמ׳ ב).

רב נחמן גזר תענית. ביקש רחמים ולא ירדו גשמים. כשהלך לביתו אמר: טלו את נחמן וחבטוהו מראש הגג לארץ! חלשה דעתו וירדו גשמים. (שם, עמ׳ א).

רב פפא גזר תענית ולא ירדו גשמים. חלש לבו, שרף קערה של דיסא, וביקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמר לו רב נחמן: בר אושפרתי, אילו שרף מר קערה אחרת של דיסא ירדו גשמים. נתבייש וחלשה דעתו — וירדו גשמים. (שם כ״ד, עמ׳ ב).

חלש לבו — תש כוחו מחמת צום. שרף — גמע ושתה לסעוד את לבו. אושפרתי — שם אמו של רב פפא.

לינו כולכם בתעניתכם

רבא נזדמן להגרוניא, גזר תענית וביקשו רחמים ולא ירדו גשמים. אמר להם: לינו כולכם בתעניתכם. למחר אמר להם: אם יש מי שראה חלום יאמר. אמר להם רבי אלעזר מהגרוניא: הקריאוני בחלומי: „שלום טוב לרב טוב מריבון טוב שמטוב מיטיב לעמו״. אמר רבא: משמע, עת רצון היא לבקש רחמים; ביקשו רחמים וירדו גשמים.

(תענית כ״ד, עמ׳ ב).

לינו כולכם בתעניתכם — צומו עד מחר.

בזכותו של מלמד תינוקות

רב נזדמן למקום אחד. גזר תענית ולא ירדו גשמים. ירד לפניו שליח ציבור, אמר: „משיב הרוח״ ונשבה רוח, אמר: „מוריד הגשם״ וירדו גשמים. אמר לו: מה מעשיך? אמרו לו: מלמד תינוקות אני ומקריא לבני עניים כבני עשירים, ומי שאין לו איני נוטל ממנו כלום. ויש לי פיר של דגים וכל מי שבועט אני משחדו בדגים ומשדלו עד שהוא בא וקורא. (תענית כ״ד, עמ׳ א).

פיר — מחילה, מידגה.

כל המתענה גם ברוך יהיה

מנהג עיר הקודש בתענית היחידים (בי״ז בחשוון) ששמשי בית הכנסת מכריזים מחצר לחצר: כל המתענה גם ברוך יהיה! (מזבח אדמה ד, ח, עמ׳ ג).

צום ושמחה

בשנת הת"ץ (1730) בחודש טבת גזרו תענית ציבור על הגשמים ונענו אחר חצות והשלימו תעניתם וקראו פרשת "ויחל" ואחר קריאת ספר תורה אמרו הלל הגדול בחתימה.
("פרי האדמה" א, מ"ב, עמ' ד; "פרי הארץ", חלק ב' סימן ה).

כשגוזרים תענית גשמים בירושלים — יורדים גשמים!

הסדר הוא בארץ־ישראל כשבא ראש חודש כסליו ולא ירדו גשמים גוזרין תענית על הציבור שני וחמישי ושני. עברו אלו ולא נענו גזרו עוד ג' תעניות אחרות — אבל אין נוהגים עכשיו סדר תעניות כמו שאמרו במסכת תענית שמוציאים את התיבה לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה וכו', רק שמתענים בה"ב. ובשנת תס"ו (1706) הנ"ל היתה עצירת גשמים וגזרו תענית ולא ירדו והתענו שבע תעניות, ולא ירדו עד חודש שבט שריחם ד' על יריאיו וירד השלג, והפשיר השלג וירד לבורות ומהם הספיקו מים כל ימות החמה.

מעשה שמעתי שבימים קדמונים היתה פעם אחת עצירת גשמים ביותר וגזרו היהודים תענית והלכו עם ספר תורה לכותל מערבי להתפלל וייעתר להם ד' עד שירדו גשמים כל כך שהוכרחו לעטוף הספר תורה בחזירתם לבית הכנסת בבגדיהם.

מעשה שהיה בירושלים בימים קדמונים שהיתה עצירת גשמים וגזרו היהודים תענית כמנהגם והלשינו הישמעאלים לפני השר שקורים פאשה. אמר השר: אתם יהודים, האומללים, מה אתם חושבים בדעתכם שד' ישמע את צעקתכם שאתם צועקים, הלא אנו חשובים בעיני ד' ואנו לא נענינו בתפילתנו, ואתם אומה שפלה ובדעתכם אתם סוברים שאתם חשובים? מה אתם צועקים? זאת אני אומר לכם על כן: בעוד ג' ימים ראו שירדו גשמים אם אתם חשובים בעיני המקום יותר ממנו. והיהודים אין להם כוח אלא בפה, מה עשו? תפשו אומנות אבותם והלך הנשיא עם כל היהודים מגדול ועד קטן טף ונשים על בית החיים וכולם בתענית. ואמר הנשיא להם תוכחה וכולם שפכו לבם כמים אל אביהם שבשמים. והישמעאלים עמדו מרחוק במקלות וקרדומות וממתינים לראות מה יהא בסופם והם מתפללים בלב נשבר. וישא אחד את עיניו וירא והנה נראה ענן ברקיע כדולבקי קטן ושמחו שמחה גדולה ואפילו הם לא פסקו מלהתפלל עד שנתקשרו השמים בעבים וירדו גשמים הרבה מאוד ולא ידעו מה לעשות בספר התורה שהביאו עמהם והשר עמד גם כן בין הישמעאלים ואמר להם: ראו כי בחינם דיברתם עליהם. ושונאינו יבושו, ולקח השר את בגד העליון שהיה לבוש בו מעל בשרו ונתן לעטוף את הספר תורה להביאה לבית הכנסת ונתן חירות להשתמש בבית הכנסת בבגדים הצבועים ירוק מהיום והלאה, כי אין שום אומה רשאית לילך בגוון ירוק בארץ ישמעאל — רק המאמין באמונת ישמעאל, ואפילו חוט אחד של ירוק כמו שיש בעטרה של הטליתות שיש מן הצד קצת גוון ירוק יש סכנה אם נראה לישמעאל, ומיום הנ"ל עד היום משתמשים בבית הכנסת בגוון ירוק.
("שאלו שלום ירושלים", לר' גדליה מסאמיאטיטשי).

כדולבקי — כטבלה קטנה של שולחן השתייה.

לוי אבן אלתבאן
(מאה י״א, סאראגוסה)

תְּחִנָּה לַעֲצִירַת גְּשָׁמִים

יָיָ, לְבָבוֹת נִמְהָרוּ — נִפְשׁוֹת קָדְרוּ, — כִּי שָׁמַיִם נֶעֱצָרוּ
רַיְחִסְרוּ הַמַּיִם.

וְכִסְּתָה כְלִמָּה פָנֵינוּ, — כִּי רַבּוּ עֲוֹנֵינוּ, — וְתַרְדֵּנָה עֵינֵינוּ
דִּמְעָה וְעַפְעַפֵּינוּ יִזְלוּ מַיִם.

בְּהַעָצֵר עֲנָיִים — בָּאנוּ בְּבֹשֶׁת פָּנִים — הָעֲנִיִּים וְהָאֶבְיוֹנִים
מְבַקְשִׁים מַיִם.

רְעֵבִים גַּם צְמֵאִים — הִתְעַטְּפוּ כִּפְרָאִים — עָמְדוּ עַל שְׂפָיִים
וַיֹּאמְרוּ ״תְּנוּ לָנוּ מַיִם!״

עָבְשׁוּ פְּרוּדוֹת — וְעַל כָּל יָדַיִם נְדֵדוֹת — וּנְפָשׁוֹת מְאֹד חֲרֵדוֹת
כִּי קָלוּ הַמַּיִם.

קוֹל רַעַמְךָ בַּגַּלְגַּל — צִוֵּה, וְחַסְדְּךָ יָגֵל — לְהָנִיף בְּקָצִיר מַגָּל,
לְקוֹל תִּתּוֹ הָמוֹן מַיִם.

בְּרִנָּה יִקָּצְרוּ וּבְתְרוּעָה — הַזּוֹרְעִים בְּדִמְעָה — וְקוֹל רִנָּה וִישׁוּעָה,
כִּי נִבְקְעוּ בַמִּדְבָּר מַיִם.

חֶרְפַּת רָעָב הָסֵר — וְאַל תּוֹסַף לְיַסֵּר, — וְעַל עַם דַּל וְאֶבְיוֹן בַּשֵּׁר
״אַשְׁרֵיכֶם זוֹרְעֵי עַל כָּל מַיִם!״

על אילו דברים גזרו תענית ציבור?

א. כשם שמתענים ומתריעים על הגשמים כך מתענים על שאר הצרות כגון כותים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל או ליטול מהם מס או ליקח מידם ארץ או לגזור עליהם צרה אפילו במצווה קלה — הרי אלו מתענין ומתריעין עד שירוחמו וכל הערים שסביבותיהם מתענים אבל אין מתריעין, אלא אם כן תקעו להתקבץ לעזרתם ואפילו לא באו אלא לעבור דרך ארצם, שאין להם מלחמה עמהם אלא על כותים אחרים ועוברים על מקום ישראל — מתענין ומתריעין.

היה דבר בא״י — מתענין שאר גלויות עליהם. היה דבר במדינה ושיירות הולכות ובאות ממנה למדינה אחרת שתיהן מתענות — אע״פ שהן רחוקות זו מזו. ואם היה דבר בחזירים — מתענין מפני שמעיהם דומים לשל בני אדם וכל שכן אם היה דבר בנכרים ולא בישראל שמתענים.

וכן מתענין על המפולת שבעיר, כיצד? הרי שרבתה בעיר מפולת כותלים בריאים שאינן עומדין בצד הנהר הרי זה צרה ומתענין ומתריעין עליה וכן על הרעש ועל הרוחות שהם מפילים הבנין והורגים — מתענים ומתריעין עליהם.

וכן מתענים על החולאים. כיצד? הרי שירד חולי אחד לאנשים הרבה באותה העיר, כגון אסכרה או חרחור וכיוצא בהם והיו מתים מאותו חולי — הרי זה צרת ציבור וגוזרין עליה תענית ומתריעין.

וכן על ירקון והשידפון משהתחיל בחבואה אפילו לא התחיל אלא במקום אחד כמלא פי התנור מתענין ומתריעין.

וכן על הארבה והחסיל אפילו לא נראה מהם אלא כנף אחד בכל ארץ ישראל ואפילו אינו משחית

יבול הארץ מתענין ומתריעין עליהם ועל הגובאי בכל שהוא אבל על החגב אין מתענין עליו ולא מתריעין אלא זועקין בלבד ועכשיו שאין אנו מכירין מינים הללו — על כולם מתריעין.

וכן על המזונות. כיצד? הרי שהוזלו דברים של סחורה שרוב חיי אנשי אותה העיר מהם כגון כלי פשתן בבבל ויין ושמן בארץ־ישראל ונתמעט המשא והמתן עד שיצטרך התגר למכור שוה עשרה בששה הרי־זה צרת צ־בור ומתריעין עליה ובשבת זועקים עליה, אבל אין תוקעין עליה בשבת.

וכן על המטר. כיצד? הרי שרבו עליהם גשמים עד שיצרו להם, הרי אלו מתפללים עליהם — שאין לך צרה יתירה מזו, שהבתים נופלים ונמצא בתיהם קבריהם. ובארץ־ישראל אין מתפללין על רוב הגשמים מפני שהיא ארץ הרים ובתיהם בנויים באבנים ורוב הגשמים טובה להם ואין מתענים להעביר הטובה. ועכשיו בצפת מצוייה מפולת בתים מפני הגשמים ומתפללים עליהם.

כל עיר שיש בה צרה מכל אלו — אותה העיר מתענה וזועקין בתפילה ומתחננים ומתריעין בשופר עד שתעבור הצרה וכל סביבותיה מתענות אבל לא מתריעות. אבל מבקשים עליהם רחמים. ובכל מקום אין מתענין ולא זועקים ולא מתריעים בשבת ויום־טוב על שום צרה חוץ מצרת המזונות שזועקים עליהם בשבת.

עיר שהקיפוה אנסין או נהר וספינה המטורפת בים אפילו על יחיד הנרדף מפני אנסין או ליסטים או רוח רעה או חולה שאר חולי שיש בו סכנת היום זועקים ומתחננים בתפילות בשבת אבל אין תוקעין אלא אם כן תוקעין לקבץ העם לעזור אחיהם ולהצילם.

תעניות אלו שמתענים על הצרות, אין מתענים בהן לא עוברות ולא מיניקות ולא קטנים ומותרים לאכול בלילה אף על פי שמתענים למחר, חוץ מתעניות הגשמים. ציבור שהיו להם ב׳ צרות אין מבקשים רחמים אלא על אחת מהן, ואומרים אף על פי שיש בלבנו צרות רבות, על צרה פלונית באנו להתפלל. ואם יש להם צרת רעב וצרת דבר מבקשים רחמים על הרעב משום דכי יהיב רחמנא שובעה לחיי יהיב (אם ד׳ נותן שובע — נותן לחיים).

בכל יום תענית שגוזרים על הציבור מפני הצרות בית דין והזקנים יושבים בבית הכנסת ובודקים על מעשה אנשי העיר, מאחר תפילת שחרית עד חצי היום ומסירין המכשולים של עבירות ומזהירין ודורשין וחוקרים על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותם ועל בעלי זרוע ומשפילין אותם וכיוצא בדברים אלו. ומחצי היום ולערב רביע היום קורין בתורה ומפטירין בנביא ורביע היום האחרון מתפללין מנחה ומתריעים ומתחודין וזועקים כפי כוחם. (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקע״ו)

גזירת תעניות בירושלים

בעיר הקודש ירושלים ת״ו לא נהגו לגזור תעניות על חולי האבעבועות שהיא הבירגואילה (מזבח אדמה ד׳, ט, עמ׳ א; שער המפקד, הלכות תענית א).

בירושלים אין גוזרים תענית על הרעם והמפולת, כי לא הזיקה מפולת בירושלים מעולם (פרי אדמה, חלק ד׳, ו עמ׳ א).

בשנת התקכ״ג (1763) אירע מכת הארבה, ואם יגזרו תענית ציבור יבוא יום ג׳ [השלישי לימי בה״ב] בראש חודש. ועשו מעשה וגזרו תענית ציבור ב׳ וה׳ דוקא [ולא בה״ב] (מזבח אדמה ד, ט׳, עמ׳ ב).

עיר שהקיפוה עכו״ם

עיר שהקפוה עכו״ם או נהר ואחד ספינה המיטרפת בים ואחד יחיד שנרדף מפני עכו״ם או מפני ליסטין ומפני רוח רעה — על כולן יחיד רשאי לסגף את עצמו בתענית (תענית כ״ב, עמ׳ ב).

אדם הראשון יושב בתענית

יום שנברא בו אדם הראשון, כיון ששקעה עליו חמה אמר: אוי לי, שבשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי ויחזור לתוהו ובוהו, וזוהי מיתה שנקנסה עלי מן השמים. היה יושב בתענית ובוכה כל הלילה,

וחוה בוכה כנגדו. כיון שעלה עמוד השחר אמר: מנהגו של עולם הוא, עמד והקריב שור... (עבודה זרה ח׳, עמ׳ א).

כיון שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך, אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו, וזוהי מיתה שנקנסה עלי מן השמים. עמד וישב שמונה ימים בתענית ובתפילה. כיון שבאה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא, הלך ועשה שמונה ימים טובים. לשנה האחרת עשאם לאלו ולאלו ימים טובים (שם, שם).

ר׳ חנינא בן חכינאי

אמרו עליו על רבי חנינא בן חכינאי שכל ימין היה יושב בתענית מן שתים עשרה שנה עד תשעים וחמש שנים. ואותו היום שהוציאוהו להריגה ערב שבת היה. אמרו לו תלמידיו: רבי, רצונך שתטעם כלום קודם שתיהרג? אמר להם: עד עתה התעניתי ועתה איני יודע איזה דרך אלך — ואתם אומרים לי לאכול ולשתות! (מדרש אלה אזכרה).

ר׳ חנינא בן חכינאי — מעשרת הרוגי מלכות רומי היה.

לזכות בבנים ובני בנים עוסקים בתורה

רב יוסף ישב ארבעים תעניות והקריאוהו "לא ימושו מפיך" (ישעיה נט, כא). ישב ארבעים תעניות אחרות והקריאוהו "לא ימושו מפיך ומפי זרעך" (שם). ישב ארבעים תעניות אחרות והקריאוהו "לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך". אמר: מכאן ואילך איני צריך — תורה מחזרת על אכסניא שלה (בבא מציעא, פ״ה, עמ׳ א).

ישב ארבעים תעניות אחרות — שלא תישכח תורה גם מזרעו, ואח״כ צם שלא תישכח גם מזרע זרעו.

חכמים שצמו

רבי שמעון בן לקיש צם תלת מאתן צומין למיחמי רבי חייה רובה [צם ג׳ מאות צומות לראות את ר׳ חייא הגדול] (ירושלמי כלאים ט׳, ג).

מר זוטרא מצלי על חורבין ומתעני ועל נפשיה לא מתעני [מר זוטרא התפלל על החורבן והתענה ועל נפשו לא התענה] (ירושלמי מעשר שני ה׳ ה׳).

בר אבוי דרבי שמואל בר רב יצחק חש על גרמיה וצם תרין יומין, אפסק ברובה ודמך [חש בעצמותיו וצם שני ימים, הפסיק צומו בחרוסת(?) ומת] (ירושלמי חלה א׳, א).

מר בריה דרבינא הוה יתיב בתעניתא לבר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכיפורי [ישב בתענית חוץ מעצרת, פורים וערב יום כיפור] (פסחים סח, עמ׳ ב).

רבי צדוק יתיב מ׳ שנין בתעניתא דלא ליחרב ירושלים (ישב ארבעים שנה בתענית שלא תחרב ירושלים) (גיטין נ״ו, עמ׳ ב).

מאה תעניות שישתכח תלמוד בבלי

כשעלה ר׳ זירא לארץ ישראל ישב מאה תעניות שישתכח ממנו תלמודה של בבל, כדי שלא יטרידנו. וישב מאה אחרות שלא תשלוט בו אש של גהינום (ב״מ, פ״ה עמ׳ א).

בין שני הרים

שאל רב חיסדא את רב הונא: תלמיד וצריך לו רבו, מהו? אמר לו: חיסדא, חיסדא, אני איני צריך לך, אתה צריך לי. עד ארבעים שנה כעסו זה על זה ולא נכנסו זה אצל זה.

ישב רב חיסדא ארבעים תעניות, מפני שחלשה דעתו של רב הונא. ישב רב הונא ארבעים תעניות מפני שחשד את רב חסדא (בבא מציעא, ל״ג, עמ׳ א).

פעם אחת נהפכה לו [לרב הונא] רצועה של תפילין וישב עליה ארבעים תעניות (מועד קטן כ״ה).

צום לגילוי אליהו

היה אליהו הנביא זכור לטוב רגיל להתגלות אצל (רבי יהושע בן לוי) וכיוון שעשה כך (מסר את עולא בר קושב לשלטונות, לפי דרישת המלכות) לא נגלה לפניו אליהו. צם רבי יהושע בן לוי כמה תעניות ונגלה אליו (ירושלמי תרומות, פרק ח׳ הלכה ד).

רב ענן — היה רגיל אליהו לבוא אצלו, שהיה מלמדו "סדר אליהו". כיוון שעשה רב ענן כך (גרם שיסתתמו טענותיו של בעל דין שני במשפט שלא בצדק) נסתלק (אליהו הנביא). ישב רב ענן בתענית וביקש רחמים וחזר (כתובות ק״ה, עמ׳ ב).

שלא יעברו שמונה ימים בלא תענית

חכם אחד ציווה לבנו שלא יהנה יותר מדי בעולם הזה שלא יעברו עליו שמונה ימים בלא תענית (ספר חסידים, סימן רכ״ה).

ביום המעונן

רבא לא גזר תעניתא ביומא דעיבא [ביום המעונן] (ברכות ל״ב, עמ׳ ב).

בענייני העיר

בתעניתא מצפרא לפלגיה דיומא מעיינינן במילי דמתא (בתענית מן הבוקר עד מחצית היום מעיינים בענייני העיר) (מגילה ל׳, עמ׳ ב).

בשעה שהציבור מתענין שליח ציבור יורד לפני התיבה ועיניהם של ציבור תלויות בו והוא עיניו תלויות להקדוש ברוך הוא והוא שומע תפילתם (מדרש שוחר טוב, תהילים כ״ה).

קטני עמך שרויים בתענית

וַיִּקְרָא [יהושפט] צוֹם עַל כָּל יְהוּדָה. וְכָל יְהוּדָה עוֹמְדִים לִפְנֵי ד׳, גַּם טַפָּם, נְשֵׁיהֶם וּבְנֵיהֶם.

(דברי הימים ב, כ׳, ג, יג)

קַדְּשׁוּ צוֹם, קְרְאוּ עֲצָרָה, אִסְפוּ עָם, קַדְּשׁוּ קָהָל קַבְּצוּ זְקֵנִים, אִסְפוּ עוֹלְלִים וְיֹנְקֵי שָׁדָיִם . . .

(יואל ב׳, טו—טז)

וַיַּאֲמִינוּ אַנְשֵׁי נִינְוֵה בֵּאלֹהִים וַיִּקְרְאוּ צוֹם וַיִּלְבְּשׁוּ שַׂקִּים מִגְּדוֹלָם וְעַד קְטַנָּם.

(יונה ג׳, ה)

תינוקות של בית רבן שרויים בתענית

לאחר שעשה (המן) העץ, הלך אצל מרדכי ומצאו שהיה יושב בבית המדרש והתינוקות יושבים לפניו ראשיהם מפולשים באפר ושקים במתניהם ועוסקים בתורה וצועקים ובוכים. מנה אותם ומצאם שנים ועשרים אלף. נתן קולרים בצואריהם ושלשלאות של ברזל ברגליהם, הסקיד עליהם שומרים ואמר: למחר אני שוחט הללו תחילה ואחר כך אני תולה את מרדכי.

היו אמותיהם של התינוקות באות ומביאות להם לחם ומים ואומרות להם: בנינו, אכלו ושתו קודם שתמותו למחר, ואל תמותו ברעב. מיד היו מניחים ידיהם על ספריהם ונשבעים: בחיי מרדכי רבנו, לא נאכל ולא נשתה, אלא בתעניתנו נמות עימים. והיה כל אחד גולל ספרו ומחזירו לרבו ואומרים: סבורים היינו, שבזכות התורה נאריך ימים, ועכשיו שלא זכינו — טול ספרך מידינו. געו כולם בבכיה.

יהיו האמות גועות כפרות מבחוץ ובניהן כעגלים מבפנים, עד שעלתה שועתם למרום. ושמע הקדוש ברוך הוא קול בכייתם בסוף שלוש שעות בלילה.

באותה שעה עמד הקדוש ברוך הוא מכסא דין וישב על כסא רחמים ואמר: מה קול גדול זה שאני שומע כגדיים וטלאים? עמד משה רבנו לפניו ואמר: רבונו של עולם, לא גדיים ולא טלאים הם, אלא קטני עמך הם ששרויים בתענית היום שלושה ימים ושלושה לילות — ולמחר עומדים לשחיטה כגדיים וטלאים. מיד נתגלגלו רחמיו של הקדוש ברוך הוא ושבר את החותמות וקרע את האיגרות והפיל על אחשורוש בהלה באותו לילה (עפ"י ילקוט שמעוני ואח').

מנהג טוב בירושלים

מנהג טוב בירושלים להתענות בניהם ובנותיהם הקטנים ביום צום: בן י"א שנה — עד עצם היום, בן י"ב — להשלים, ואחר כך מקרבו לפני כל זקן כדי לברכו (סופרים י"ח).

עשה למען תינוקות של בית רבן

חנן הנחבא בן בתו של חוני המעגל היה, כשהיה העולם נצרך לגשמים היו החכמים משגרים אצלו תינוקות של בית רבן והיו תופסים בשולי בגדיו ואומרים לו: אבא, תן לנו גשמים! אמר לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, עשה בשביל אלו שאין מכירים בין אבא שנותן גשמים לאבא שאינו נותן גשמים (תענית כ"ג, עמ' ב).

בעצרה שקראו בצנעא (תימן) בשבת־מברכין חודש אב על ג' השפטים הרעים — דבר, רעב וחמת המלך — שברו קודם כל לב בדברי תורה וכיבושין ממדרשות ואגדות.

"התינוקות של בית רבן ישבו לארץ באמצע בית הכנסת בעיגול נשענים זה על זה ומלמדיהם בתוך קוראים עמהם. ופנה הדורש אל הילדים הצעירים ואמר להם: זרע קודש, מה אתם מחשים? קראו אל אבינו הרחמן בחזקה, אולי קולכם יאזין, הבל פיכם אולי יקשיב, קול הצאן לא חטאו יעלה באזני אבינו הרחמן! אז פתחו המלמדים והתלמידים אחריהם וצעקו בקול בכי ואנקה מר צורח: יא רבנא אירחמנא! (נא אדוננו, רחמנו!) וינועו קירות הבית וקורות בית הכנסת מקול הקורא (מתוך חדרי תימן, ליעקב ספיר הלוי).

בן י"ב לתענית

בר חליסר [בן י"ג] לתעניתא מעת לעת, ובתינוקת בת תריסר [שתים־עשרה] (כתובות ג', עמ' א).

אין הקב"ה יכול לסבול תענית

בשעה שבית דין יושבים וגוזרים תעניות והיחידים מתענים, הקדוש ברוך הוא אומר: איני יכול לסבול! ובשעה שתינוקות מתענים, אומר: איני יכול לסבול! (שיר השירים רבה ו', יא).

כל היושב בתענית נקרא חוטא (תענית י"א, עמ' א).

אין גוזרין יותר מי"ג תעניות — לפי שאין מטריחין את הציבור יותר מדי (תענית י"ד, ב).

כל ימיו הושחרו שיניו מפני תעניותיו (חגיגה כ"ב, ב).

המצער עצמו מכל דבר — חוטא

נזיר חוטא שציער עצמו מן היין, והלא דברים קל וחומר, ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר — על אחת כמה וכמה (נדרים י', עמ' א).

כל חלום ולא תענית (ברכות נ"ה, עמ' א).

כל חלום — ראה בחלומו שהיא שרוי בתענית — אינו טוב (פירוש רש"י). תענית בחלום — אין בו ממש (הערוך).

אין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית

אמר רב ירמיה בר אבא, אמר ריש לקיש: אין תלמיד חכם רשאי לישב בתענית — מפני שממעט במלאכת שמים. אמר רב ששת: תלמיד זה שיושב בתענית — יאכל הכלב סעודתו (תענית י"א, עמ' ב).

בתולה ציימנית מציימה אובדת בתוליה (ירושלמי, סוטה ג, ד).

ארבעה דברים מתישים כוחו של אדם ואלו הם: העוון והדרך והתענית והמלכות (מדרש שוחר טוב, ל"א).

שמא יפול על הציבור

ר' יוסי אומר: אין היחיד רשאי לסגף עצמו בתענית, שמא יפול על הציבור ויהיו צריכים לפרנסו (תענית כ"ב, עמ' ב).

מתוך תענית מחלישים איבריו וגוברת עליו האש

מתוך תעניתו של אדם מחלישים אבריו וגובר עליו האש ובאותה שעה צריך להקריב חלבו ודמו באותו האש והוא הנקרא מזבח כפרה (זוהר, שמות כ').

עיר שהיקיפוה כותים וכן יחיד הנרדף מפני אנסין או מפני לסטים או מפני רוח רעה אינם רשאים להתענות שלא לשבר כוחם. אלא יקבלו עליהם להתענות כך וכך תעניות לכשינצלו (או"ח, סימן תקע"א).

ר' לוי יצחק אינו מחשיב תעניות

ר' לוי יצחק מברדיצ'ב לא היה מחשיב סיגופי תעניות והיה אומר שהיצר הרע מסית את האדם לצום כדי למנעו מעבודת ד'. ואמר: משל למה הדבר דומה? לשנים שנלחמו זה בזה. נתחכם אחד ואמר: אם אכה את השני באחד מאבריו — הלא על ידי זה לא אפסיד בו אלא אבר אחד. מוטב שאפגענו במוחו ועל ידי זה ממילא אנצח כל גופו. כן היצר הרע הנלחם באדם מייעץ לו להתענות — כדי להחליש את מוח האדם וממילא ירוץ אחריו (ספר החסידות לר"א כהנא, בשם הרב מניסכיז).

שכר התענית („אגרא דתעניתא") צדקה

הלא זה צום אבחרהו: פתח חרצובות רשע, התר אגודות מוטה ושלח רצוצים חפשים וכל מוסה תנתקו. הלוא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך לא תתעלם (ישעיה נ"ח, ו—ז).

אחינו לא שק ותענית גורמין אלא תשובה ומעשים טובים (תענית ט"ז, א).

אגרא דתעניתא צדקתא [שכר התענית צדקה] (ברכות ו', עמ' ב).

כל תענית שמלינים בה את הצדקה — כאילו שופך דמים (סנהדרין ל"ה, עמ' א).

לוזה אדם תעניתו ופורע (שבת י"א, עמ' א).

רב הונא גזר תענית. עלה אליו ר' חנינא בר חמא וכל בני העיר. הטיל עליהם צדקה ונתנו (מגילה כ"ז, עמ' א).

צריך אדם ביום התענית ליתן ממונו לצדקה, כדי שיקיים מצוה בגופו ובממונו. ואמרו חכמים אגרא דתעניתא צדקתא. ויש מפרשים: שיתן מה שלא אכל היום לעני ולרעב, שאם לא עשה כן נראה כמו שלא נתענה לשם שמים. ועל כן נהגו להיליך שמן ולהדליק נרות בבתי כנסיות במוצאי התענית וליתן מעות לקופה של צדקה (שבלי הלקט, עניין תענית, ר"פ).

תענית — תת עני

אגרא דתעניתא צדקתא וכן מלת תענית נוטריקון תת עני — לתת צדקה לעניים. ולכן קוראים הפטרת „דרשו ד' בהימצאו" בתענית במנחה, כי את הצדקה נותנים במשך היום עד הערב (מטה משה).

מקראי קודש

וביום עשרים וארבעה לחודש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם... ויקומו על עמדם ויקראו בספר תורת ד׳ אלהיהם רביעית היום ורביעית מתודים ומשתחוים לד׳ אלהיהם. (נחמיה ט׳, א, ג).

בתעניות [קוראים בפרשת] ברכות וקללות. אין מפסיקין בקללות, אלא אחד קורא את כולן. (מגילה ג׳, ו).

ברכות — ויקרא, כ״ו (ג — יג); דברים כ״ח (א — יד). **קללות** — ויקרא, שם (יד — מה); דברים, שם (סו — סח). **אין מפסיקין בקללות** — אין מחלקים את דברי הקללה, שהם רבים, לשני קרואים ויותר, אלא נקראים בפני יחיד העולה לתורה.

דרשו ד׳ בהמצאו!...

תפילה בבית כנסת עתיק בספרד, ביום תענית ציבור.

וַיְחַל משֶׁה...

קריאה בתורה לתענית ציבור

וַיְחַל מֹשֶׁה אֶת־פְּנֵי יְהוָה אֱלֹהָיו וַיֹּאמֶר לָמָּה יְהוָה יֶחֱרֶה אַפְּךָ בְּעַמֶּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכֹחַ גָּדוֹל וּבְיָד חֲזָקָה: לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לֵאמֹר בְּרָעָה הוֹצִיאָם לַהֲרֹג אֹתָם בֶּהָרִים וּלְכַלֹּתָם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה שׁוּב מֵחֲרוֹן אַפֶּךָ וְהִנָּחֶם עַל־הָרָעָה לְעַמֶּךָ: זְכֹר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בָּךְ וַתְּדַבֵּר אֲלֵהֶם אַרְבֶּה אֶת־זַרְעֲכֶם כְּכוֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכָל־הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֶתֵּן לְזַרְעֲכֶם וְנָחֲלוּ לְעֹלָם: וַיִּנָּחֶם יְהוָה עַל־הָרָעָה אֲשֶׁר דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לְעַמּוֹ:

(שמות ל״ב, יא—יד)

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה פְּסָל־לְךָ שְׁנֵי־לֻחֹת אֲבָנִים כָּרִאשֹׁנִים וְכָתַבְתִּי עַל־הַלֻּחֹת אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל־הַלֻּחֹת הָרִאשֹׁנִים אֲשֶׁר שִׁבַּרְתָּ: וְהְיֵה נָכוֹן לַבֹּקֶר וְעָלִיתָ בַבֹּקֶר אֶל־הַר סִינַי וְנִצַּבְתָּ לִי שָׁם עַל־רֹאשׁ הָהָר: וְאִישׁ לֹא־יַעֲלֶה עִמָּךְ וְגַם־אִישׁ אַל־יֵרָא בְּכָל־הָהָר גַּם־הַצֹּאן וְהַבָּקָר אַל־יִרְעוּ אֶל־מוּל הָהָר הַהוּא: וַיִּפְסֹל שְׁנֵי־לֻחֹת אֲבָנִים כָּרִאשֹׁנִים וַיַּשְׁכֵּם מֹשֶׁה בַבֹּקֶר וַיַּעַל אֶל־הַר סִינַי כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֹתוֹ וַיִּקַּח בְּיָדוֹ שְׁנֵי לֻחֹת אֲבָנִים: וַיֵּרֶד יְהוָה בֶּעָנָן וַיִּתְיַצֵּב עִמּוֹ שָׁם וַיִּקְרָא בְשֵׁם יְהוָה: וַיַּעֲבֹר יְהוָה עַל־פָּנָיו וַיִּקְרָא יְהוָה יְהוָה אֵל רַחוּם וְחַנּוּן אֶרֶךְ אַפַּיִם וְרַב־חֶסֶד וֶאֱמֶת: נֹצֵר חֶסֶד לָאֲלָפִים נֹשֵׂא עָוֹן וָפֶשַׁע וְחַטָּאָה וְנַקֵּה לֹא יְנַקֶּה פֹּקֵד עֲוֹן אָבוֹת עַל־בָּנִים וְעַל־בְּנֵי בָנִים עַל־שִׁלֵּשִׁים וְעַל־רִבֵּעִים: וַיְמַהֵר מֹשֶׁה וַיִּקֹּד אַרְצָה וַיִּשְׁתָּחוּ: וַיֹּאמֶר אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אֲדֹנָי יֵלֶךְ־נָא אֲדֹנָי בְּקִרְבֵּנוּ כִּי עַם־קְשֵׁה־עֹרֶף הוּא וְסָלַחְתָּ לַעֲוֹנֵנוּ וּלְחַטָּאתֵנוּ וּנְחַלְתָּנוּ: וַיֹּאמֶר הִנֵּה אָנֹכִי כֹּרֵת בְּרִית נֶגֶד כָּל־עַמְּךָ אֶעֱשֶׂה נִפְלָאֹת אֲשֶׁר לֹא־נִבְרְאוּ בְּכָל־הָאָרֶץ וּבְכָל־הַגּוֹיִם וְרָאָה כָל־הָעָם אֲשֶׁר־אַתָּה בְקִרְבּוֹ אֶת־מַעֲשֵׂה יְהוָה כִּי־נוֹרָא הוּא אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה עִמָּךְ:

(שמות ל״ד, א—י)

דִּרְשׁוּ יְיָ בְּהִמָּצְאוֹ

הפטרה לתענית ציבור

דִּרְשׁוּ יְהוָה בְּהִמָּצְאוֹ קְרָאֻהוּ בִּהְיוֹתוֹ קָרוֹב: יַעֲזֹב רָשָׁע דַּרְכּוֹ וְאִישׁ אָוֶן מַחְשְׁבֹתָיו וְיָשֹׁב אֶל־יְהוָה וִירַחֲמֵהוּ וְאֶל־אֱלֹהֵינוּ כִּי־יַרְבֶּה לִסְלוֹחַ: כִּי לֹא מַחְשְׁבוֹתַי מַחְשְׁבוֹתֵיכֶם וְלֹא דַרְכֵיכֶם דְּרָכָי נְאֻם יְהוָה: כִּי־גָבְהוּ שָׁמַיִם מֵאָרֶץ כֵּן גָּבְהוּ דְרָכַי מִדַּרְכֵיכֶם וּמַחְשְׁבֹתַי מִמַּחְשְׁבֹתֵיכֶם: כִּי כַּאֲשֶׁר יֵרֵד הַגֶּשֶׁם וְהַשֶּׁלֶג מִן־הַשָּׁמַיִם וְשָׁמָּה לֹא יָשׁוּב כִּי אִם־הִרְוָה אֶת־הָאָרֶץ וְהוֹלִידָהּ וְהִצְמִיחָהּ וְנָתַן זֶרַע לַזֹּרֵעַ וְלֶחֶם לָאֹכֵל: כֵּן יִהְיֶה דְבָרִי אֲשֶׁר יֵצֵא מִפִּי לֹא־יָשׁוּב אֵלַי רֵיקָם כִּי אִם־עָשָׂה אֶת־אֲשֶׁר חָפַצְתִּי וְהִצְלִיחַ אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּיו: כִּי־בְשִׂמְחָה תֵצֵאוּ וּבְשָׁלוֹם תּוּבָלוּן הֶהָרִים וְהַגְּבָעוֹת יִפְצְחוּ לִפְנֵיכֶם רִנָּה וְכָל־עֲצֵי הַשָּׂדֶה יִמְחֲאוּ־כָף: תַּחַת הַנַּעֲצוּץ יַעֲלֶה בְרוֹשׁ וְתַחַת הַסִּרְפָּד יַעֲלֶה הֲדַס וְהָיָה לַיהוָה לְשֵׁם לְאוֹת עוֹלָם לֹא יִכָּרֵת:

כֹּה אָמַר יְהוָה שִׁמְרוּ מִשְׁפָּט וַעֲשׂוּ צְדָקָה כִּי־קְרוֹבָה יְשׁוּעָתִי לָבוֹא וְצִדְקָתִי לְהִגָּלוֹת: אַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ יַעֲשֶׂה־זֹּאת וּבֶן־אָדָם יַחֲזִיק בָּהּ שֹׁמֵר שַׁבָּת מֵחַלְּלוֹ וְשֹׁמֵר יָדוֹ מֵעֲשׂוֹת כָּל־רָע: וְאַל־יֹאמַר בֶּן־הַנֵּכָר הַנִּלְוָה אֶל־יְהוָה לֵאמֹר הַבְדֵּל יַבְדִּילַנִי יְהוָה מֵעַל עַמּוֹ וְאַל־יֹאמַר הַסָּרִיס הֵן אֲנִי עֵץ יָבֵשׁ: כִּי־כֹה אָמַר יְהוָה לַסָּרִיסִים אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ אֶת־שַׁבְּתוֹתַי וּבָחֲרוּ בַּאֲשֶׁר חָפָצְתִּי וּמַחֲזִיקִים בִּבְרִיתִי: וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וָשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתֶּן־לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת: וּבְנֵי הַנֵּכָר הַנִּלְוִים עַל־יְהוָה לְשָׁרְתוֹ וּלְאַהֲבָה אֶת־שֵׁם יְהוָה לִהְיוֹת לוֹ לַעֲבָדִים כָּל־שֹׁמֵר שַׁבָּת מֵחַלְּלוֹ וּמַחֲזִיקִים בִּבְרִיתִי: וַהֲבִיאוֹתִים אֶל־הַר קָדְשִׁי וְשִׂמַּחְתִּים בְּבֵית תְּפִלָּתִי עוֹלֹתֵיהֶם וְזִבְחֵיהֶם לְרָצוֹן עַל־מִזְבְּחִי כִּי בֵיתִי בֵּית־תְּפִלָּה יִקָּרֵא לְכָל־הָעַמִּים: נְאֻם אֲדֹנָי יֱהוִה מְקַבֵּץ נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל עוֹד אֲקַבֵּץ עָלָיו לְנִקְבָּצָיו:

(ישעיה נ״ה, ו—יג; נו, א—ח)

עֲנֵנוּ יְיָ עֲנֵנוּ!

עֲנֵנוּ יְיָ עֲנֵנוּ בְּיוֹם צוֹם תַּעֲנִיתֵנוּ, כִּי בְצָרָה גְדוֹלָה אֲנָחְנוּ. אַל תֵּפֶן אֶל רִשְׁעֵנוּ וְאַל תַּסְתֵּר פָּנֶיךָ מִמֶּנּוּ וְאַל תִּתְעַלַּם מִתְּחִנָּתֵנוּ. הֱיֵה נָא קָרוֹב לְשַׁוְעָתֵנוּ. יְהִי נָא חַסְדְּךָ לְנַחֲמֵנוּ, טֶרֶם נִקְרָא אֵלֶיךָ עֲנֵנוּ, כַּדָּבָר שֶׁנֶּאֱמַר וְהָיָה טֶרֶם יִקְרָאוּ וַאֲנִי אֶעֱנֶה, עוֹד הֵם מְדַבְּרִים וַאֲנִי אֶשְׁמָע. כִּי אַתָּה יְיָ הָעוֹנֶה בְּעֵת צָרָה, פּוֹדֶה וּמַצִּיל בְּכָל עֵת צָרָה וְצוּקָה. בָּרוּךְ אַתָּה יְיָ הָעוֹנֶה לְעַמּוֹ יִשְׂרָאֵל בְּעֵת צָרָה.

ותפילת הצום, כשהם ציבור, יאמר החזן בין הברכה השביעית והשמינית, רצה לומר בין גואל ורופא, את הברכה הזאת:

עננו יי אלהינו עננו ביום צום התענית הזה כי בצרה גדולה אנחנו וכו׳.

אבל היחיד מכניס אותה בברכת „שומע תפילה". ובכל יום צום צריך על כל פנים לומר את התפילה הזאת בג׳ תפילות היום ההוא. תחילה אומרים אותה בתפילת הלילה, ואע״פ שהצם עדיין לא סעד סעודת הערב צריך לומר „עננו" במעריב ואח״כ יסעד, כי זמן תפילת המעריב הוא מן היום הבא שהוא הצום. (רב סעדיה גאון, סדר תענית, שי״ז).

מִי שֶׁעָנָה לְאַבְרָהָם אָבִינוּ בְּהַר הַמּוֹרִיָּה

(תפילה לתענית ציבור)

מִי שֶׁעָנָה לְאַבְרָהָם אָבִינוּ בְּהַר הַמּוֹרִיָּה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְיִצְחָק בְּנוֹ כְּשֶׁנֶּעֱקַד עַל־גַּב הַמִּזְבֵּחַ, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְיַעֲקֹב בְּבֵית־אֵל, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְיוֹסֵף בְּבֵית הָאֲסוּרִים, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לַאֲבוֹתֵינוּ עַל יַם־סוּף, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְמֹשֶׁה בְּחוֹרֵב, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְאַהֲרֹן בַּמַּחְתָּה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְפִינְחָס בְּקוּמוֹ מִתּוֹךְ הָעֵדָה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לִיהוֹשֻׁעַ בַּגִּלְגָּל, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לִשְׁמוּאֵל בַּמִּצְפָּה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְדָוִד וּשְׁלֹמֹה בְנוֹ בִּירוּשָׁלָיִם, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְאֵלִיָּהוּ בְּהַר הַכַּרְמֶל, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לֶאֱלִישָׁע בִּירִיחוֹ, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְיוֹנָה בְּמְעֵי הַדָּגָה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְחִזְקִיָּהוּ בְּחָלְיוֹ, הוּא יַעֲנֵנוּ:

מי שענה לאברהם אבינו וכו׳ — יסוד התפילה הזאת הוא במשנה תענית פרק ב׳.

בהר המוריה — בראשית כ״ב, טו. ליעקב בבית אל — בראשית ל״ה, ג. ליוסף בבית האסוריים — בראשית מ״א, מ. על ים־סוף — שמות י״ד, ל. בחורב — שמות י״ז, ה. במחתה — במדבר י״ז, יב — יג. לפינחס — שם, כ״ה, יא — יג. בגלגל — יהושע ז׳, י—יא. במצפה — שמואל א, ז׳, ט. לדוד ושלמה —שמואל ב, ז׳, ד—טז; מלכים א, ט, ב—ו. בהר הכרמל — מלכים א, י״ח, לו — לז. לאלישע ביריחו — מלכים ב, ב׳, יט — כב. ליונה במעי הדגה — יונה ב׳. לחזקיהו

מִי שֶׁעָנָה לַחֲנַנְיָה מִישָׁאֵל וַעֲזַרְיָה בְּתוֹךְ כִּבְשַׁן הָאֵשׁ, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְדָנִיאֵל בְּגֹב הָאֲרָיוֹת, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְמָרְדְּכַי וְאֶסְתֵּר בְּשׁוּשַׁן הַבִּירָה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְעֶזְרָא בַּגּוֹלָה, הוּא יַעֲנֵנוּ:
מִי שֶׁעָנָה לְכָל־הַצַּדִּיקִים וְהַחֲסִידִים וְהַתְּמִימִים וְהַיְשָׁרִים, הוּא יַעֲנֵנוּ:

בחליו — ישעיה ל״ח, ה. לחנניה מישאל ועזריה — דניאל ג, כה—ל. לדניאל בגוב אריות — דניאל ז׳, יז — כג. לעזרא בגולה — עזרא ט׳.

עָנֵנוּ יְיָ עָנֵנוּ!

עָנֵנוּ אֱלֹהֵינוּ, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ אָבִינוּ, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ בּוֹרְאֵנוּ, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ גּוֹאֲלֵנוּ, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ דּוֹרְשֵׁנוּ, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ הָאֵל הַנֶּאֱמָן, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ וָתִיק וְחָסִיד, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ זַךְ וְיָשָׁר, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ חַי וְקַיָּם, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ טוֹב וּמֵטִיב, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ יוֹדֵעַ יֵצֶר, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ כּוֹבֵשׁ כְּעָסִים, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ לוֹבֵשׁ צְדָקוֹת, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמְּלָכִים, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ נוֹרָא וְנִשְׂגָּב, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ סוֹלֵחַ וּמוֹחֵל, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ עוֹנֶה בְּעֵת רָצוֹן, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ פּוֹדֶה וּמַצִּיל, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ צַדִּיק וְיָשָׁר, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ קָרוֹב לְקוֹרְאָיו, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ רַחוּם וְחַנּוּן, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ שׁוֹמֵעַ אֶל־אֶבְיוֹנִים, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ תּוֹמֵךְ תְּמִימִים, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ פַּחַד יִצְחָק, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ אַבִּיר יַעֲקֹב, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ מִשְׂגַּב אִמָּהוֹת, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ עֶזְרַת הַשָּׁבָטִים, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ קָשֶׁה לִכְעֹס, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ רַךְ לִרְצוֹת, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ עוֹנֶה בְּעֵת־צָרָה, עָנֵנוּ!
עָנֵנוּ אָבִי יְתוֹמִים, עָנֵנוּ! עָנֵנוּ דַּיָּן אַלְמָנוֹת, עָנֵנוּ!

(תפילה עתיקה ליום תענית, מובאת כבר בבראשית רבה, פר׳ צ״ח ונזכרת בתרגום ירושלמי למגילת אסתר. הפסוק ״ענני ד׳ ענני״ לקוח מדברי אליהו הנביא (מלכים א, י״ח, לז).

רַחֲמָנָא דִּי־עָנָה לַעֲנִיֵּי, עֲנִיָּנָא!

רַחֲמָנָא דִּי־עָנָה לַעֲנִיֵּי, עֲנִיָּנָא! רַחֲמָנָא דִּי־עָנָה לְמַכִּיכֵי רוּחָא, עֲנִיָּנָא! רַחֲמָנָא דִּי־עָנִי לְתָבִירֵי לִבָּא, עֲנִיָּנָא! רַחֲמָנָא עֲנִיָּנָא! רַחֲמָנָא חוּס! רַחֲמָנָא פְּרָק! רַחֲמָנָא שֵׁיזִב! רַחֲמָנָא רַחֵם עֲלָן הַשְׁתָּא בַּעֲגָלָא וּבִזְמַן קָרִיב!

הרחמן שענה לעניים, ענו! הרחמן שענה לנמוכי רוח, ענו! הרחמן שענה לשבורי לב, ענו! הרחמן ענו! הרחמן חוסה! הרחמן הצילה! הרחמן עזור! הרחמן, רחם עלינו כעת, במהרה ובזמן קרוב!

(קטע מתוך תפילת צום עתיקה)

תענית יחיד

וַיְבַקֵּשׁ דָּוִד אֶת הָאֱלֹהִים בְּעַד הַנַּעַר וַיָּצָם דָּוִד צוֹם וּבָא וְלָן וְשָׁכַב אָרְצָה. וַיָּקוּמוּ זְקְנֵי בֵיתוֹ עָלָיו לַהֲקִימוֹ מִן הָאָרֶץ וְלֹא אָבָה וְלֹא בָרָה אִתָּם לָחֶם. (שמואל ב, י״ב, טז)

וַאֲנִי בַּחֲלוֹתָם לְבוּשִׁי שָׂק עִנִּיתִי בַצּוֹם נַפְשִׁי וּתְפִלָּתִי עַל חֵיקִי תָּשׁוּב. (תהלים ל״ה, יג)

וָאֲבָכֶה בַצּוֹם נַפְשִׁי וַתְּהִי לַחֲרָפוֹת לִי: וָאֶתְּנָה לְבוּשִׁי שָׂק וָאֱהִי לָהֶם לְמָשָׁל. (תהלים ס״ט, יא—יב)

קבלת „תענית יחיד"

יש ויחיד מקבל עליו תענית, כאבל או כחחר בתשובה על חטאים וכשלונות, מפני חלום רע שראה או כבקשה על חולה, על פרנסה וכיוצא באלו. תענית יחיד שונה מתענית ציבור. שבתענית ציבור אוכלים ושותים מבעוד יום ומשעת חשיכה מתחיל הצום. ואילו בתענית יחיד מותר לאכול ולשתות כל הלילה ואינו מפסיד מתעניתו (אורח חיים, תקס״ב). בתענית יחיד מותר גם במלאכה, ברחיצה וסיכה וכו׳. בתענית ציבור נכנסים לבתי כנסיות (תוספתא תענית, ב) וקוראים בתורה, אומרים סליחות — מה שאין כן בתענית יחיד.

היושב בתענית — אם יכול לסבול התענית נקרא קדוש ואם לא, כגון שאינו בריא וחזק [ומתענה] נקרא חוטא. תלמיד חכם אינו רשאי לישב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים, אלא אם כן כשהציבור מתענים — שלא יפרוש עצמו מהם. ומלמדי תינוקות דינם כתלמיד חכם (או״ח תקע״א). המתענה כדי לפרסם עצמו ולהשתבח בזה שהוא יושב בתענית — נענש על כך (שם, תקס״ה). את התענית מקבל עליו היחיד במנחה. לאחר שסיים את תפילת שמונה־עשרה, קודם שיעקור רגליו, יאמר: „הריני בתענית יחיד מחר, יהי רצון שתהא תפילתי ביום תעניתי מקובלת". אם לא הוציא בפיו רק הירהר בלבו שהוא מקבל תענית למחר — הרי קבלת תענית (שם, תקס״ב).

כל השרוי בתענית הן על צרתו או על חלומו או שמתענה עם הציבור על צרתם — הרי זה לא ינהג עידונין בעצמו ולא יקל ראשו ולא יהיה שמח וטוב לב, ומכל שכן שלא ישחוק בשום שחוק, אלא דואג ואונן (חיי אדם קל״ב, טו).

תפילת היחיד המקבל עליו תענית

מובאת בספרים תפילת היחיד המקבל עליו תענית. מקורה בברכות י״ז, עמ׳ א, והיא מיוחסת שם לרב ששת כשהיה יושב בתענית:

רִבּוֹן כָּל הָעוֹלָמִים הֲרֵי אֲנִי לְפָנֶיךָ בְּתַעֲנִית נְדָבָה לְמָחָר, יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהַי וֵאלֹהֵי אֲבוֹתַי שֶׁתְּקַבְּלֵנִי בְּאַהֲבָה וּבְרָצוֹן וְתָבוֹא לְפָנֶיךָ תְּפִלָּתִי וְתַעֲנִיתִי עֲתִירָתִי בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים. כִּי אַתָּה שׁוֹמֵעַ תְּפִלַּת כָּל פֶּה.

תפילתו לאחר התענית

רִבּוֹן כָּל הָעוֹלָמִים גָּלוּי וְיָדוּעַ לְפָנֶיךָ, בְּזְמַן שֶׁבֵּית־הַמִּקְדָּשׁ הָיָה קַיָּם — אָדָם חוֹטֵא וּמַבִּיא קָרְבָּן וְאֵין מַקְרִיבִין מִמֶּנּוּ אֶלָּא חֶלְבּוֹ וְדָמוֹ; וְאַתָּה בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים מְכַפֵּר. וַעֲכְשָׁו יָשַׁבְתִּי בְתַעֲנִית וְנִתְמַעֵט חֶלְבִּי וְדָמִי. יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ שֶׁיְּהֵא מִעוּט חֶלְבִּי וְדָמִי שֶׁנִּתְמַעֵט הַיּוֹם כְּאִלּוּ הִקְרַבְתִּי לְפָנֶיךָ עַל גַּב הַמִּזְבֵּחַ וְתִרְצֵנִי.

צום אבלים

אבל מתענה ביום הפטירה של בני ביתו הקרובים אליו ביותר, כגון אביו ואמו, אחיו ואחיותיו, אשתו ובניו — אלא שאינו משלים תעניתו, כי לאחר הקבורה מברים אותו שכניו וידידיו "סעודת הבראה".

במות אדם גדול נהגו להכריז צום לכל בני העיר, כמו שעשו אנשי יבש גלעד ודוד על מות שאול ובניו, ודוד — על אבנר. גם בתלמוד נזכר כמה פעמים על גזירת תענית בהסתלק שר ונכבד, כמו שאמרו בכתובות (ק"ד, עמ' א): ההוא יומא דנח נפשיה דרבי גזרו רבנן תעניתא (באותו יום שמת רבי גזרו חכמים תענית).

תענית יום הזיכרון (יאָרצייט)

מקובל מאז ומעולם לצום ביום הזיכרון, ביום השנה לפטירת האב והאם. ובשולחן ערוך אורח חיים (סימן תקס"ח) וביורה דעה (סימן ת"ג) האריכו בזה.

חסידים נוהגים לעשות "תיקון" לנשמת הנפטר באותו יום — ללמוד לזכרו פרקי משניות וכיר"ב ולערוך אחרי זה סעודה של מצוה בבית הכנסת המוציאה מחובת צום.

תענית שעות

מתענה אדם תענית שעות, והוא שלא יאכל כל היום. כיצד? הרי שהיה טרוד בחפציו ומתעסק בצרכיו, ולא אכל עד חצות או עד ט' שעות, ונמלך להתענות בשעות שנשארו מן היום, הרי זה מתענה אותן שעות ומתפלל בהן "עננו", שהרי קיבל עליו התענית קודם שעות התענית. ויש אומרים שגם זה, תענית שעות, צריך שיקבלנו עליו מאתמול. (אר"ח סימן תקס"ב סעיף י' ועיין "המנהיג" הלכות תענית י"א).

תענית חתן וכלה ביום חופתם

מנהג ותיק בישראל שחתן וכלה מתענים ביום חופתם, כדי שה' יסלח וימחל לכל חטאותיהם, ויכנסו לחופה נקיים מכל עוון. בספרי הדינים והמנהגים לומדים זה מעשיו הרשע, שנמחלו לו כל עוונותיו, כשנשא את מחלת בת ישמעאל לאשה (ירושלמי ביכורים ג', הלכה ג'). ויש מנמקים: ביום חתונתם ושמחת־לבם מרבים לשתות יין וחוששים שמא ייכנסו לחופתם כשהם שיכורים. (תשובות מהר"ם מינץ, סימן ק"ט). החתן והכלה מתפללים ביום צומם, למנחה, תפילת יום־כיפור ואומרים תפילת הודידי. אולם באילו עדות נהג רק החתן לצום, והכלה אוכלת מאכלי חלב ודגים.

חל יום החופה בראש חודש (חוץ מראש חודש ניסן, בו מתו שני בני אהרון ויום אבל הוא), חנוכה, פורים, ט"ו בשבט ובאב — דוחים את התענית.

תענית חלום

הרואה חלום רע ומתעצב אל לבו — גוזר על עצמו תענית כדי לבטל את הגזירה הקשה שהראו לו מן השמים בחלומו. חז"ל אמרו: יפה תענית לחלום [רע] כאש לגעורת (שבת י"א, א).

אם ראה את החלום בליל שבת — מותר לו להתענות תיכף, אפילו בשבת, כי זהו עונג שלו, שמבטל את הגזירה בתעניתו. ואמרו גם במדרש תנחומא (בראשית ב'): אסור להתענות עינוי הרשות, אבל אם ראה חלום ורוצה לשבת בתענית, כדי לבטל חלומו — יפה הוא עושה.

באוצר הגאונים (מסכת חגיגה) מובאת תענית חלום מסוג אחר: לראות חלום נבואי. "היו כמה זקנים חכמים וחסידים, אצלנו יודעים אותם, ומתענים כמה ימים, לא אוכלים בשר ולא שותים יין ולנים במקום טהרה ומתפללים וקוראים פסוקים ידועים ואותיות במספר ורואין חלומות נפלאים כמות נבואה".

תלמיד חכם שנעלם ממנו דבר הלכה או שלא ידע מה להשיב למין ואפיקורס — ישב בתענית וביקש מד' שיפקח את עיניו וישים דברו בפיו. כאשר אמר מין אחד לרבי: מי שיצר הרים לא ברא רוח ומי שברא רוח לא יצר הרים — ישב רבי שלוש תעניות כדי לדעת מה להשיב לו (חולין פ"ז, עמ' א) וכדוגמתו מוצאים אנו בכמה סיפורי מעשיות.

מכיוון שאין האנשים בקיאים בפתרון חלומות ורואים לפעמים חלום שפתרונו לטובה וכן להפך, נתן רב האי גאון שלושה סימנים שלפיהם מותרת תענית חלום בשבת: ראה בחלומו ספר תורה שנשרף, ראה יום כיפורים, בתפילת הנעילה, ושיניו נושרות או קורות ביתו נופלות. לפי רבי צדקיהו הרופא — רשאי אדם להתענות תענית חלום בשבת וראש־חודש, אבל עליו להתענות למחרתו עוד תענית אחת — לכפר עוון ביטול עונג שבת. (שבלי הלקט רע"ח). ואחיו ר' בנימין הסביר למה אי אפשר לדחות את תענית החלום משבת ליום א': לפי שחלום הוא אחד משישים בנבואה והקדוש ברוך הוא חס על בריותיו ומראה להם מה עתיד לבוא עליהם כדי שייכנע לבם ובעינוי יום השבת ייכנע לבו ביותר, לפי שהוא יום עונג ושמחה והרי הוא צריך להתענות (שם, שם).

תענית בערב שבת

אין מתענים בערב שבת, מפני כבוד השבת. כבוד שבת עדיף מאלף תעניות.

אסור להתענות בערב שבת מפני טורח שבת, שעיקר תענית סליחות ורחמים הוא ויבוא להמניע מכבוד שבת, וכבוד שבת עדיף מאלף תעניות, שכבוד שבת מן התורה והתענית — מדרבנן ובא כבוד שבת שמן התורה ודוחה תענית שמדרבנן (מדרש תנחומא, בראשית, ג').

תענית ערב ראש חודש הוא „יום־כיפור קטן"

כתב הרב יעב"ץ בסידורו: „חודשים מקרוב נהגו להתענות ערב ראש חודש וקורין אותו „יום־כיפור קטן", והוא ידוע ונתפשט ברבים. וטוב הדבר בייחוד להזהיר את העם המתלכלכים כל היום כדי לשטפם מטינופם ולהיות הם זיכרון בין עיניהם להשגיח על

טהרת נפשם וגופם". וכן מובא במגן אברהם (סימן תי"ז): "נהגו קצת להתענות ערב ראש חודש. ואם חל ראש חודש בשבת מתענים ביום ו'. אולם אין משלימים את התענית — לכבוד החודש, שכן נהגו לפנים לערוך סעודת ראש חודש בהתקדשו. ולכן מקדימים ואומרים סליחות לפני תפילת המנחה. רבי משה קורדובירו קרא ליום זה יום כיפור קטן (וראה ימי מועד חכרון, כרך א', ראש חודש, עמ' 44—47). בעל ה"טורי־זהב" (אורח חיים הלכות תענית, תקס"ו) הוסיף, שאין למחות ביד הנוהגים להתענות בערב ראש חודש, בפרט בזמנים האלה שמצויים גזירות קשות עלינו במדינה זו או אחרת ו"תעניתים באים לבטל חרון אף, חס ושלום. ודין תענית ציבור יש להם".

תענית בערב ראש חודש סיון

חכמים צמו שלא לשכוח תלמודם ושלא ישלוט פורה שר של שכחה. בספר רזיאל המלאך, ל"ג, מובאת סגולה זו: מי שרצה שלא ישכח תלמודו יעשה תענית בערב ראש חודש סיון ויכתוב על ביצה או על חררה נלושה עם דבש טוב את הפסוקים: אכן רוח היא באנוש ונשמת שדי תבינם; לאדם מערכי לב ומד' מענה לשון; אל תשליכני מלפניך ורוח קדשך אל תקח ממני וכו' וקודם שיאכל לאחר תעניתו יאכל את הביצה או החררה.

תענית בערב ראש השנה ובעשרת ימי תשובה

ערב ראש השנה גדולי הדור מתענים — הקדוש ברוך הוא מתיר להם שליש מעוונותיהם ואותם הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים היחידים מתענים והקדוש ברוך הוא מתיר להם עוד שליש מעוונותיהם. וביום הכיפורים מתענים כולם אנשים ונשים וטף — מוחל להם הקדוש ברוך הוא הכל. (קוהלת רבה, ט', ב)

מנהג עתיק היה להתענות בערב ראש השנה, לשם תשובה וכפרה על חטאים שחטאו בשנה החולפת. ובטור אורח חיים, סימן תקפ"א נאמר: "נוהגים באשכנז להתענות כולם בערב ראש השנה". אולם לכבוד החג אין משלימין את התענית וגם אין קורים "ויחל", אלא נכנסים לאחר חצות היום לבתים ומתגלחים ומתרחצים ומתעטפים בבגדי יום־טוב.

גם ביום א' של סליחות, בשבוע שלפני ראש השנה נהגו רוב הציבור להתענות ולהתפלל תפילת תענית, כמובא במקור הנ"ל. ויש שמהדרים ומתענים בכל עשרת ימי התשובה. והרמ"א, בהגהה לשולחן ערוך (סימן תקפ"א), מוסיף: "וכן נכון לעשות". ובתשובות הגאונים (אוצר הגאונים, יום־טוב, עמ' 20) מובא: עשרה ימים של תשובה אין ישראל חייבים לצום בהם, לא מן המקרא, לא מן המשנה ולא מן התלמוד, אלא מי שיחפוץ מתענה וכל שאינו חפץ אין עליו חובת תענית, מפני שעשרת ימי ת ש ו ב ה נקראים ולא נקראים עשרת ימי ת ע נ י ת, שהמקום אינו מבקש מאדם צום בלא תשובה, אלא מבקש תשובה ומעשים טובים. ויש שנהגו להתענות ביום הארבעים קודם יום הכיפורים, לזכר צום משה רבנו על ההר ארבעים יום, לחם לא אכל ומים לא שתה וביום הכיפורים נתן את הלוחות האחרונים. (ע"פ הרמ"א ומגן אברהם, סימן תקס"ח).

תעניות בחג ובשבת

נדר להתענות ונמצא ימים טובים ושבתות [בתחום התעניות] — לוקה ואינו צריך היתר חכם. (ירושלמי נדרים, ח׳, ג).

היתר חכם — שיתירו מנדרו ויאכל בחג ובשבת.

תענית בשבת

כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה ואף על פי כן חוזרים ונפרעים ממנו דין עונג שבת. (ברכות ל״א, עמ׳ ב)

היושב בתענית חלום בשבת צריך להתענות למחר ביום ראשון — כדי שיתכפר לו עוון ביטול עונג שבת. (שבלי הלקט, עניין תענית רע״ח).

תענית בחנוכה

מעשה וגזרו תענית בחנוכה בלוד וירד רבי אליעזר ורחץ ור׳ יהושע וסיפר. ואמרו להם: צאו והתענו על מה שהתעניתם. (ראש השנה י״ח, עמ׳ ב).

ואמרו להם — ר׳ אליעזר ור׳ יהושע לחכמים שגזרו את התענית.

תענית בפסח

ויעבור מרדכי — שהעביר יום ראשון של פסח בתענית. (מגילה ט״ו, עמ׳ א)

תענית אסתר בערב פורים

אֵבֶל גָּדוֹל לַיְּהוּדִים

וּמָרְדְּכַי יָדַע אֶת כָּל־אֲשֶׁר נַעֲשָׂה וַיִּקְרַע מָרְדְּכַי אֶת־בְּגָדָיו וַיִּלְבַּשׁ שַׂק וָאֵפֶר וַיֵּצֵא בְּתוֹךְ הָעִיר וַיִּזְעַק זְעָקָה גְּדוֹלָה וּמָרָה: וַיָּבוֹא עַד לִפְנֵי שַׁעַר הַמֶּלֶךְ כִּי אֵין לָבוֹא אֶל שַׁעַר הַמֶּלֶךְ בִּלְבוּשׁ שָׂק: וּבְכָל־מְדִינָה וּמְדִינָה מְקוֹם אֲשֶׁר דְּבַר־הַמֶּלֶךְ וְדָתוֹ מַגִּיעַ אֵבֶל גָּדוֹל לַיְּהוּדִים וְצוֹם וּבְכִי וּמִסְפֵּד שַׂק וָאֵפֶר יֻצַּע לָרַבִּים:

(אסתר ד׳, א—ג)

וְצוּמוּ עָלַי שְׁלֹשֶׁת יָמִים

וַתֹּאמֶר אֶסְתֵּר לְהָשִׁיב אֶל מָרְדְּכָי: לֵךְ כְּנוֹס אֶת כָּל הַיְּהוּדִים הַנִּמְצְאִים בְּשׁוּשָׁן וְצוּמוּ עָלַי וְאַל תֹּאכְלוּ וְאַל תִּשְׁתּוּ שְׁלֹשֶׁת יָמִים לַיְלָה וָיוֹם גַּם אֲנִי וְנַעֲרוֹתַי אָצוּם כֵּן וּבְכֵן אָבוֹא אֶל הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר לֹא כַדָּת וְכַאֲשֶׁר אָבַדְתִּי אָבַדְתִּי: וַיַּעֲבֹר מָרְדְּכַי וַיַּעַשׂ כְּכֹל אֲשֶׁר צִוַּתָה עָלָיו אֶסְתֵּר:

(אסתר ד׳, טו—יז)

וצומו עלי שלושת ימים... לפי המסורת היו ימים אלה בערב פסח, א׳ ב׳ של פסח.

ענה מרדכי ואמר לאסתר: איני יכול לבטל מגילת תענית, שכתוב בה „מראש חודש

ניסן ועד... סוף המועד שלא לספוד בהם ואת אמרת: גזור תענית בי"ד, ובט"ו ובי"ז, שקרב (בו) עומר התנופה". שלחה (אסתר) ואמרה לו: „אתה הוא זקנם של ישראל, אם אין ישראל בעולם, מה המצוות יפות? אם ישראל אינם, למה תורה?"

(ילקוט שמעוני, אסתר, רמז תתרנ"ו, סוף פרק ד').

רבותינו שבארץ ישראל נהגו לצום ימים אלה בשני, חמשי ושני שלאחר ימי הפורים (מסכת סופרים י"ז, הלכה ד; כ"א, הלכה א). משבטלה מגילת תענית (ראה להלן בפרק „מגילת תענית") ובטל יום טוב של ניקנור שחל בערב פורים — הנהיגו חכמינו לצום במקומו תענית אסתר רק יום אחד י"ג באדר:

ובי"ג באדר (מתענים) זכר לתענית שהתענו בימי המן, שנאמר: דברי הצומות וזעקתם. (רמב"ם, הלכות תעניות, א', ה').

הטעם שהעבירו את צום אסתר לערב יום טוב ולא חששו מפני טורח פורים ושמחת היום, נרמז בגמרא: „שבו נקהלו היהודים בעריהם" (מגילה ב', עמ' א). ומאי קהילה שנקהלו? „יום תענית — שמתכנסים בו ישראל ויושבים בתענית ומבקשים רחמים".

(שאילתות ויקהל, סימן ס"ז).

אם חלה תענית אסתר בשבת — דוחים אותה ליום ה', י"א באדר. ויש שנהגו להתענות ביום ו' — י"ב באדר (מגן אבות למנחם בן משה מאירי, סימן כ"ג). ואין נוהגים כן. (מגן אבות, שם; הגהות הרמ"א לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרפ"ז).

[על תענית אסתר, ראה מועדים, בספר פורים, עמודים 9—12].

תענית בכורות בערב פסח

רבי לא היה אוכל בערב פסח לא חמץ ולא מצה, בגין דהוה בכור. (ירושל' פסחים י', א').

תענית יחידה במסגרת ימות הצום שלנו היא „תענית בכורות" של ערב פסח. אין מתענים לזכר צרה או לכפרת חטא — כי אם זכר לנס שקרה במצרים, סמוך ליציאתנו מעבדות לחירות, ובמכת בכורות לא נפגעו בכורי בני ישראל. ולכן קבלה היא מדורות קדומים שכל הבכור בישראל צריך לצום בערב פסח. ייתכן שהיתה כאן סיבה אחרת שגרמה לצום ונשתכחה במרוצת הדורות. על פי ה„כלבו" היו אז במצרים חוטאים רבים מבכורי ישראל וה' חס עליהם והצילם, על כן יתענו הבכורות ככפרה על חטאי אבות. באילו קהילות נהגו גם נשים בכורות להתענות, אף כי עליהן לא הגיעה הרעה במצרים (מהר"י טירנא, מנהגי ר"ח ניסן). בעניין צום הנשים הבכורות סומכים על האמור במדרש שגם בתיה בת פרעה, הבכורה, ראויה היתה להיענש. אלא שהצילה את נפשה בזכות משה (שם, שם). נהגו גם חסידים ואנשי מעשה לצום בערב פסח, יחד עם הבכורים, כדי לקיים מצוות אכילת מצה בערב בתיאבון („כדי להיכנס ליום טוב כשהוא תאווה"). וכן מציבו שרב ששת ישב כל ערב פסח בתענית, שהיה איסתניס ואם היה טועם דבר מה בבוקר — לא יכול היה לטעום מצה לתיאבון בערב (פסחים ק"ח, עמ"א). רבי יהודה הנשיא היה

צם גם כן בערב פסח, אלא שלא הוברר — אם מפני שהיה בכור או מפני שהיה איסתניס (ירושלמי, פסחים, פרק ח׳, הלכה א). מפני טורח שבערב החג נוהגים לעקוף את הצום ולערוך באותו יום סעודת מצוה, כגון סיום מסכת — אשר מקובל היה מתמיד לציינו בשמחה. מתכנסים בבית התפילה כמה בכורים ומצטרפים ללומדים שכיוונו לסיים עכשיו איזו מסכת, לרוב מסכת פסחים, ושמחים יחד אתם וטועמים מן הסעודה. המנהג מקובל בישראל עד היום. יש אומרים, שדוחים בכוונה צום זה על ידי סעודת מצווה, אפילו אלה שלא טרחו ולא למדו את כל המסכת — כדי שלא ללכת בחוקות הנוצרים, שנהגו להתענות ערב חג הפסחא שלהם, לזכר מות משיחם. (אוצר דינים ומנהגים, בשם מהר״י טירנא).

[על תענית בכורות ראה עוד: ספר מועדים „פסח״, עמוד 74].

צום ז׳ באדר

ז׳ באדר מת משה רבנו עליו השלום, וראוי להתענות בו.

(פרק אחרון של מגילת תענית).

בליל ז׳ באדר אומרים סליחות לשם ייחוד, ולומדים משנה וגמרא, מדרש וזוהר. ביום ז׳ באדר מקרא מן התורה, הנביאים והכתובים.

(מתוך „תיקון ז׳ באדר ותיקון ה׳ באב,״ ליזורנו, תר״ס).

ובטאטואן אשר במארוקו, ז׳ באדר, פטירה של משה רבנו עליו השלום, יצומו היהודים כל היום, כמו יום צום מלא ובבתי הכנסת ובבתי המדרש ובבתי הספר קוראים בתורה ולומדים לימוד מיוחד ליום זה. (הרמן כוהן, Moeurs de Tetuan, Maroc)

מנהגות ז׳ באדר

מסורת עתיקת־יומין בידינו: בשבעה באדר נולד משה, בשבעה באדר מת משה (מגילה, י״ג, עמוד ב). במדרש „דברי הימים של משה״ מסופר: „וכיון שנכנס אדר, אמר הקדוש ברוך הוא למשה: עלה על הר העברים הזה, הר נבו, התחיל משה להיות שמח — — — כיון שהגיע ז׳ באדר, יצאה בת־קול ואמרה לו: משה, הזהר בעצמך, שאין לך חיים בעולמך אלא היום הזה בלבד״...

עדות ישראל נחלקו במנהגי יום זה. יש נהגו לשמוח ולעשות הילולא, כהילולא של רבי שמעון בר יוחאי, כי יום גנוסיה של משה רבנו הוא ובהיוולדו נתמלא כל העולם כולו אור. אך יש נוהגים להתאבל ולהתענות — כי יום פטירתו של אדון הנביאים הוא ובמותו ירדה עצבות לעולם.

חילופי מנהגים אלה משתקפים כבר במסורת התלמוד: כיוון שנפל הפור בחודש אדר, שמח המן שמחה גדולה ואמר: נפל לי פור בירח שמת בו משה ובני ישראל עצבים ואין מזלם יפה. והוא לא היה יודע שבז׳ באדר נולד משה ובני ישראל שמחים ומזלם יפה (שם). בפרק אחרון של מגילת תענית מונים את ז׳ באדר בין הימים שאירעו בהם צרות לאבותינו וראוי להתענות בו.

ואמנם, משתכפו הגזירות הכריעו „מחבבי הצרות" וגזרו תענית בז' באדר לדורות. במצרים נקטו בימי הביניים שתי קצוות: קבעו יום אבל ולאחריו יום שמחה. וכן יספר לנו ר' יוסף בן יצחק סאמברי: בצוען של מצרים (היא קהיר־פוסטאט), מחוץ לעיר היה בית־כנסת אחד שכינוהו „בית־הכנסת של משה רבנו עליו השלום", הישמעאלים קראו לו „כניסת מוסא". בזמן משול הנגידים במצרים (מאה י"א—י"ב) היה מנהג לשלוח שליחים, החל מיום א' של חנוכה ואגרת כתובה ערבית בידם, חתומה בידו של הנגיד, אל כל קהילות ישראל שבמצרים להזמין אותן לצוען, לצום ולהתפלל באותה „כניסת מוסא" ביום ז' באדר, ולמחרתו ביום ח' באדר — לעשותו יום משתה ושמחה. והיו מתקבצים לימים האלה אנשים ונשים וטף, ראשי אלפי ישראל (סדר החכמים וקורות הימים לנויבויאר „דברי יוסף" סאמברי, עמ' 119—120.

ועד היום נהוג להכריז בהרבה עדות של היהודים השוכנים בארצות ערב תענית ציבור ז' באדר. בטיטואן אשר במארוקו, צמים בז' באדר כל היום. רוב היום עושים בבית־הכנסת, קוראים סליחות ומזמורי תהילים. אולם פשט המנהג בין העדות שרק יחידים ונכבדים מתענים בו והקהל יוצא ידי חובה באמירת סליחות ותחנונים. רבים מתענים עד הצהרים, כמו ביום־כיפור קטן או בעשרת ימי תשובה. במאה השבע־עשרה חובר „תיקון ז' באדר" לאמרו אור לז' באדר ולמחרתו, והוא סדר תחינות וסליחות, פרקים נבחרים מכתבי־הקודש, התלמוד, המדרש והזוהר, בשילוב אילו פיוטים. התיקון מיוחס לר' שמואל אבוהב, רבה של ונציה (נפטר בשנת תנ"ד — 1694) והוא פשט מהר בארצות איטליה, תורכיה וצפון אירופה.

ז' באדר חל על פי רוב בשבוע של פרשת „תצוה", בין בשנה פשוטה ובין בשנה מעוברת. ויפה היא פרשה זו לשבוע בו נפטר משה, כי שמו לא נזכר בה אף פעם ובה נתקיימו דברי משה: „מחני נא מספרך", כי דיבורו של צדיק עושה רושם (ע"פ „דברי צדיקים").

בדורות האחרונים נתייחד ז' באדר על מועדי ה„חברה הקדישא" — כיום צום וחשבון הנפש. הם מתענים כל היום, אומרים תיקון מיוחד לאנשי החברה ומשתטחים על קברי הנפטרים של אותה שנה ומבקשים מהם מחילה, שמא לא נהגו כבוד בשעה שהתעסקו בהם. הרב אומר לפניהם דברי כבושים ואחרי תפילת מעריב עורכים מקופת החברה סעודה גדולה בבית הקהל, בבית התפילה או ההקדש. לסעודת החברה־קדישא ביום זה או בחודש כסלו, יצאו מוניטין במשכנות יעקב בגלל הזלילה והסביאה המופרזת והמשכילים קראו עליהם — „אוכלי זבחי מתים".

בהונגריה נהגו הגבאים של החברא קדישא לסובב בז' באדר על פתחי בעלי הבתים וסלים בידיהם. בכל בית שרו בנעימה מיוחדת את השיר „יגדל אלוהים". הם קיבלו ביצים כופר־נפש לכל גולגולת. את הביצים נדבו לעניים לצרכי חג הפסח והתכנסו אחר כך לסעודה גדולה. (יום־טוב לוינסקי, „דבר" ז' אדר תש"ו).

תעניות בה"ב (שני וחמישי ושני)

והיה המחנה הנשאר לפליטה — אלו
אחינו שבגלות, אף על פי שנשאר לפליטה מתענים
היו עלינו בב' וה' (בראשית רבה, ע"ו, ב).

שני וחמישי

הימים ב' וה' בשבוע — חשיבות מיוחדה נודעה להם עוד בימי שיבת ציון. לפי המסורת (ירושלמי מגילה, פרק ד', הלכה א) תיקן עזרא הסופר „שיהיו קוראים בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה". ולפי מקור אחר (מכילתא, שמות, טו, כ"ב) „התקינו להם הזקנים והנביאים שיהיו קוראים בתורה בשבת, בשני ובחמישי". במסכת בבא קמא (פ"ב, עמ' א) משערים שימים אלה נועדו לעצרת וקריאה בתורה כבר לפני עזרא, ועזרא רק הכניס תיקונים בדבר:

„וילכו שלושת ימים במדבר ולא מצאו מים" (שמות ט"ו, כב) — דורשי רשומות אמרו: אין מים אלא תורה, שנאמר: הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נה), כיוון שהלכו שלושת ימים בלא תורה נלאו, עמדו נביאים שביניהם ותיקנו להם שיהו קוראים (בתורה) בשבת ומפסיקים באחד בשבת וקוראים בשני (בשבת) ומפסיקים שלישי ורביעי וקוראים (בתורה) בחמישי, ומפסיקים ערב שבת, כדי שלא ילינו ג' ימים בלא תורה.

בסוף פרק ג' של מסכת מגילה מדובר על תוכן הקריאה בתורה: בימים אלה „בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין כסדרם" — כלומר: כסדר הפרשיות שבתורה הקבועות לכל השבתות. וקריאה זו היא מתוך פרשת השבוע שתיקרא בשבת הבאה במילואה. אגב הקריאה בתורה תיקנו גם תפילות מיוחדות בציבור, ועל כן נעשו ימים אלה „ימי כניסה" (מגילה א, משנה א'), כלומר: בני הכפר היו מביאים לעיר את תוצרתם החקלאית באותם הימים. ביום א', לאחר השבת, הכינו את סחורתם וביום ב' בבוקר הביאוה לעיר, וכן ביום ה' — הביאו שוב את תוצרתם לכבוד שבת. באותם הימים היו באים לבית הכנסת שבעיר להתפלל בציבור, לשמוע את קריאת התורה, ובימים הסמוכים לפורים — גם למקרא המגילה. באותם הימים נקבעו גם ישיבות בית הדין, וגם זה נמנה עם תקנות עזרא הסופר (בבא קמא פ"ב, עמ' א). בראש מסכת כתובות נאמר: „שפעמיים בשבוע בתי־דינים יושבים בעיירות, ביום השני וביום החמישי".

מכאן חשיבותם של ב' וה' בשבוע כימי רצון, ולכן קבעום עוד בזמן קדום לימי צום ותענית, כלומר: אם רצו לקרוא צום באותו שבוע לרגל איזה מאורע, כגון עצירת גשמים, מלחמה, מחלות, גזירות, וכיו"ב — הרי קראוהו באחד משני הימים הללו או בשניהם (שני וחמישי). וכבר אמרו במסכת סופרים (פרק כ"א, הלכה ג): ועוד גזרו

רבותינו שיהו מתענים בב׳ וה׳ מפני שלושה דברים: על חורבן הבית ועל תורה שנשרפה ועל חרפת השם (=חילול השם). בתוספות (בבא קמא, פ״ב, ע״א, ד״ה „כדי שלא ילינו״) מובא בשם מדרש משה רבינו, (שהוא, כנראה, מדרש תנחומא) על הפסוק וה׳ המטיר על סדום: „משה רבינו עליו השלום עלה בחמישי לקבל לוחות האחרונות וירד בשני, ונתרצה לו המקום, ולפי שהיה עת רצון באותה עלייה וירידה, קבעו בשני ובחמישי (לקרוא בתורה), ולכן גם נהגו להתענות בשני ובחמישי״.

ר׳ צדקיהו הרופא (שבלי הלקט, בסוף סימן רע״ז) מעיר: ויש נותנים בו סימן: דרשו ד׳ בהמצאו — ב׳ ה׳ מצאו, והוא יום שבית־דין של מעלה ושל מטה שווים. במדרש בראשית רבה (פר׳ ע״ו, ג) אמרו שהתענו ב׳ וה׳ על „המחנה הנשאר לפליטה״, אלו אחינו שבגלות.

אולם יראים וחרדים נהגו להסתגף ולצום כל יום ב׳ וה׳ גם ללא סיבה מיוחדת. הפרוש, שבמשל לוקאס (ברית חדשה, לוקאס יח, י—יב), מתפלל לד׳ ואומר: „אנוכי צם יומים בשבוע״ וכנראה הם ימים ב׳ וה׳ ועד היום פרושים נוהגים כך. גם נשים נהגו שלא לעשות מלאכה בימי ב׳ וה׳, כשם שנהגו בראשי חדשים (שבלי הלקט).

וכן גם בשולחן ערוך אורח חיים (סימן תקפ, ג): יש מי שאומר שגזרו שיהיו מתענים בכל ב׳ וה׳ על חורבן הבית ועל התורה שנשרפה ועל חילול השם. ולעתיד לבוא יהפכם ד׳ לששון ולשמחה. בימי תענית ב׳ וה׳ אמרו „תחנון״, כלומר סליחות ודברי תחנונים מיוחדים לימים אלה אחר תפילת שמונה־עשרה. תפילות אלה באו עוד בסידורים הקדומים ובסדר רב עמרם גאון וכן במנהג איטאליאנו נקבעו גם תפילת הווידוי „אשמנו״ ו„י״ג מידות״. תפילה קדומה, מעין סליחות, שהיא מעולפת זר של מסורת ואגדות על מחבריה, הוא „והוא רחום הארוך״ (לעומת התפילה „והוא רחום הקצר״ שפותחים בה ערבית של חול) — שאנו רגילים לאומרה עד היום בשני ובחמישי במנהגי אשכנז וספרד. בראשונה מוצאים אנו אותה בספר הפרדס (פסקי דינים והלכות לרש״י, מאה י״א).

מסורות־אגדה לתולדות „והוא רחום הארוך״

א.

שלושה זקנים תיקנו „והוא רחום״, שתפשם מלך אחד לר׳ שמואל, לרבי בנימין ולרבי יוסף ונתנם בשלוש ספינות בלא מנהיג ושלחם בים ונתפזרו למרחקים ולמקום שבאו הוצר להם מאוד ועמדו בתפילה וכל אחד יסד מקצת. וימת אותו המלך בתחלואים רעים, ועמד מלך אחר והיטיב להם מאוד ושלח תפילתם בכל תפוצות ישראל לאומרה ב׳ ה׳ ב׳ (עפ״י מדרש אחד המובא בספר „הפרדס״).

ב.

והוא רחום שאנו אומרים בב׳ וה׳ יסדוהו אנשי השם שהוגלו מירושלים בחורבן בית שני שהגלה אותם אספסינוס שחיק עצמות וציוה לעשות להם ג׳ אניות והושיבם בהם בלי רב־חובל והגורשים בים. ועמד עליהם הרוח והשליכם ליבשה בכל פלך ופלך. ספינה אחת נתיישבה בלפנדא (Lepante) ואחת במדינת ארלא (Arles) בצרפת ואחת במדינת בורדייל (Bordeaux) ואותם שנתיישבו בבורדייל קיבלם השר בסבר פנים יפות ונתן להם שדות וכרמים, וחיו שם ימים רבים בשלוה, — עד שמת אותו השר וקם

עליהם מלך חדש. ומה שתיקן להם הראשון סתר להם השני, וחידש עליהם גזירות. והיו שם שני אחים, יוסף ובנימין, ועמהם שמואל בן דודם, והם היו מאנשי ירושלים, ויצעקו אל ד' בצר להם וישבו בצומות ובתעניות ולבשו שקים על בשרם, ויסדו „והוא רחום" בין שלשתם: יוסף יסד „והוא רחום" עד „מלך רחום וחנון אתה", בנימין יסד „אנא" — עד „אין כמוך", ושמואל יסד כל השאר עד „ה' אחד". ואחר כך הושיעם ד' וגאלם, והמית את הצר הצורר במיתה משונה וקשה, ושלחו והודיעו כל המאורע בכל מקומות ישראל וגם התפילה כתבו והודיעו להם, וקיבלו עליהם לאומרה בב' וה' (בסידור, כתב־יד, משנת קט"ז של ר' יהודה ברבי אליעזר צבי, תלמיד ר' מנחם ש"ץ מטריווש שמצא ד"ר זליגמן בר, בעל „סדר עבודת ישראל").

ג.

מעשה שהיה בספינה, שיהודים באו מגולי ירושלים למקום ששם גר הגמון, אמר להם: מאיזה עם אתם? רצוני לנסות אתכם כמו שניסו את חנניה, מישאל ועזריה בתוך כבשן האש. אמרו לו: תן לנו זמן של שלושים ימים. נתן להם זמן. ישבו בתענית, וכל יום מה שחזו בחלום היו מספרים בפני הקהל. כשצריכים היו להיגמר שלושים הימים היה שם זקן אחד ירא חטא ולא היה חכם כל כך. אמר להם: אני חזיתי בחלום שהקריאו לי פסוק אחד ובו פעמיים „כי" ושלוש פעמים „לא", ואיני יודע מה זה.

אמר לו זקן אחד חכם על זה: פסוק זה ודאי שיעזר לנו מן השמים: „כי תעבור במים אתך אני ונהרות לא ישטפוך, כי תלך במו אש לא תכוה ולהבה לא תבער בך". אתה בודאי תיכנס לאש ותינצל, שבודאי מן השמים יתרחש לך נס. עשו מטעם ההגמון אש גדולה לאחד ועלה אותו זקן שחלם אותו חלום לתוך האש. והתפלגה האש לשלושה חלקים. וראו שעלו בה שלושה צדיקים לקבל פניו של אותו זקן ושלושת זקנים אלה שיבחו ואמרו: „והוא רחום". ראשון אמר עד „אנא מלך רחום וחנון", השני — עד „אין כמוך" ושלישי אמר משם והלאה וכולם מתחילים ב„רחום" ומסיימים ב„רחום". (עפ"י „ארחות חיים" לר' אליעזר מלוניל; מתורגם מארמית).

יום ב' לא נאמר בו „כי טוב"!

ביום ב' לא נאמר „כי טוב" בששת ימי בראשית, כשם שנאמר בשאר הימים „וירא ד' כי טוב". ולכן אמרו: ביום ב' נבראה המחלוקת (בראשית רבה ד') כי בו נאמר „ויהי מבדיל בין מים למים". בו גם נברא אור הגיהינום (פסחים נ"ד, עמ' א) ובפרקי דרבי אליעזר אמרו, שביום ב' נולדה אשו של אדם ואשה של גיהינום. זה גרם במנהגות העם שלא להתחיל דבר חשוב, דבר של מלאכה או שליחות, ביום ב', מלבד גזירת תענית שראו בזה מעין „מגלגלין חובה ליום חובה" וכבר הקדימו במשנה (תענית י', עמ' א) „אין גוזרין תענית על הציבור בתחילה בחמישי (אלא ביום שני) — שלא להפקיע את השערים לצרכי שבת. שגור בפי העם: „אין מתחילין בב"ד", (עפ"י הזוהר עקב) כי גם יום ד' אינו כשר להתחלות, שבו נבראו המאורות (כתיב: „מארות" בלא וא"ו ונקרא כאילו כתוב מארות — קללות) וחז"ל ייחסו ליום הרביעי את מחלת האסכרה לילדים.

נפילת אפיים

לתפילת תחנון של שני וחמישי, שיסודה בדברי כתובים (עזרא ט, ו', נחמיה א, ה': דניאל ט, ג'), רצופה „נפילת אפיים". בכתבי הקודש נזכרת נפילה זו כמה פעמים. כשאמר ד' אל משה ואהרון (במדבר טז, כ"א—כ"ב), במחלוקת קורח ועדתו: „היבדלו מתוך העדה הזאת ואכלה אותם כרגע", מיד „ויפלו על פניהם ויאמרו: אל אלוהי הרוחות לכל בשר, האיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצוף"? וכן בצום יהושע כאשר ניגפו ישראל לפני אנשי העי „ויקרע יהושע שמלותיו ויפול על פניו ארצה, לפני ארון ד' עד

הערב, הוא וזקני ישראל, ויעלו עפר על ראשם. ובתלמוד נזכר (מגילה כ"ב, עמ' ב), רב נקלע לבבל בתענית ציבור: נפלו כולם על אפיהם ורב לא נפל על אפיו.

מכאן החלו לקרוא לכל תפילת התחנון בימים ב' וה' ובימות הצום „נפילת אפיים".

נפילת אפיים כיצד? נפילה לארץ עד שהאף נוגע בקרקע, בפישוט ידים ורגלים, כמו שנופלים ונכנעים לכובש, מעין „נפלה נא ביד ד'". נפילה כזו נהגה עוד באילו מקומות בימי הרמב"ם. ר' יעקב ספיר ראה עוד „נפילת אפיים" כזו בתימן (חדרי תימן א', כ"ה); „נופלים על פניהם כל יום אחר תפילת שמונה־עשרה בפישוט ידים ורגלים, בישיבתם על הארץ". החשובים בארץ־ישראל, מובא במגילה (כ"ב, עמ' א) נהגו להתכופף („מיכף כייפו להו") ולהשתחוות באמירת תחנון. מימי הגאונים היתה נפילת אפיים שעת רצון לתפילת היחיד: „ונופלים ציבור על פניהם ומבקשים רחמים ושואל כל אחד ואחד בקשתו" (סדר רב עמרם השלם, פרק ס"ה).

נפילת אפיים נהוגה עד היום — אלא ששונים המנהגים. כרגיל נוטים בקטע המתחיל „ויאמר דוד אל גד" לצד ימין בתפילת שחרית ולצד שמאל במנחה, כובשים את הראש בזרוע ואומרים בלחש ובישיבה את התחנון „צר לי מאוד נפלה נא ביד ד' וביד אדם אל אפולה" וכו'.

בה"ב

לפעמים, לרגל סיבה מיוחדת, כגון עצירת גשמים, גזירה קשה או בכלל, לאחר החג, קיבלו עליהם יחידים וכן ציבור, לצום ג' ימים רצופים או פרודים. לרוב — פרודים, מפני טורח הציבור, ובחרו בימים ב', ה' של השבוע וב' של ראשית השבוע הבא. במנהגי ישראל קראו לזה „תענית בה"ב" או „ימי בה"ב" או „שני, חמישי ושני". יום שני האחרון נקרא „שני תניינא" — שני השני.

כבר במגילת אסתר מצינו צום של ג' ימים. אסתר אמרה אל מרדכי: „לך כנוס את כל היהודים הנמצאים בשושן וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלושת ימים, לילה ויום, גם אני ונערותי אצום כן". ג' ימי צום אלה היו כנראה רצופים. אולם מנהג רבותינו שבבמערב להתענות ג' ימי צום של מרדכי ואסתר „פרודות".

במסכת תענית שנינו:

הגיע שבעה עשר במרחשוון ולא ירדו גשמים — התחילו היחידים מתענים שלוש תעניות (א, משנה ד') ופירש בגמרא: מתענים ג' תעניות שני וחמישי ושני. הגיע ראש חודש כסליו ולא ירדו גשמים — בית דין גוזרים שלוש תעניות על הציבור וכו' (שם, שם, ה) והם ב', ה' וב'. וכן גם אמרו בסוף מגילת תענית: יחיד שקיבל עליו (צום) שני וחמישי ושני של כל השנה כולה (תענית י"ב, עמ' א).

ר' שלמה אבן גבירול כותב:

„אִכַּף כְּאַגְמוֹן וְאָצוּם שֵׁנִי, חֲמִישִׁי וְשֵׁנִי" (ניחר בקראי גרוני, בית י"ז).

סקבא דשתא ריגלא

במאה הי"ג קיבלו ימי תענית בה"ב זמן קבוע, פעמיים בשנה: באייר, אחרי חג הפסח, מיום ב' שאחרי ראש חודש, ובמרחשוון, אחרי הסוכות, מיום ב' שאחרי ראש חודש וכן נאמר ב„טור אורח חיים", סימן תצ"ב, ובכמה ספרים אחרים:

„נוהגים באשכנז ובצרפת להתענות שני וחמישי ושני אחר הפסח והחג (סוכות) וממתינים עד שיעבור כל חודש ניסן ותשרי, ואז מתענים, לפי שאינם רוצים להתענות בניסן ותשרי. וסמכו אותם על מקרא דאיוב (א', ה): „ויהי כי הקיפו ימי המשתה... והשכים בבוקר והעלה עולות מספר כולם, כי אמר איוב: אולי חטאו בני". ובשביל שימי המועד הם ימי משתה ושמחה, אולי חטאו (בני ישראל). ועושים אותם כמו תענית ציבור לקרות „ויחל". רמז לזה אנו מוצאים בתוספות (קידושין פ"א, עמ' א), המסבירים את המימרא התלמודית „סקבא דשתא ריגלא" — גירוי של השנה הוא הרגל, כי „בימות הרגל קבוצות אנשים ונשים מתכנסות יחד לשמוע דרשת הרב ונותנים עין זה על זה, לכך נהגו להתענות (בה"ב) לאחר פסח ולאחר סוכות".

בשביל הגשמים שירדו

ויש אומרים שבתעניות בה"ב תיקנו להתפלל על הגשמים, על היורה והמלקוש שיבואו בעתם.

„ומה שמתענים לאחר חג המצות ולאחר חג הסוכות, לא בעבור שחוטאים אלא בשביל הגשמים. במרחשוון מתענים, בשבוע ראשון, בעבור „יורה", שיבוא על הזרעים לברכה, ובאייר — שלא תלקה בשידפון ובירקון (מרדכי, תענית, סימן תרכ"ט; ספר חסידים, סימן רכ"ז).

לחיזוק הגוף עם שינוי האוויר

ויש סוברים, שימי בה"ב לא נקבעו אלא לבקש מאת ד', שיחסן אותנו בעונה שבה מתחלף מזג האוויר: באייר — שבו מתחילים ימות החמה, ובמרחשוון — ימות הגשמים: „לפי שאחר פסח וסוכות האוויר משתנה וגופו של אדם נחלש, שלא הורגל באותו אוויר, — לכן מתענים ומתפללים שיחזק ד' את גופנו" (מטה משה, סימן תשט"ז). כרגיל אין תענית שגזרו על מדינה או ציבור דוחה ביום ב' וה' את קריאת פרשת השבוע. לא כן בימי בה"ב, „שתעניתים אלו קבעו כל ישראל בכל הארצות ומיעוט הם אותם שאינם מתענים" — שבהם דוחים את פרשת השבוע וקוראים „ויחל", הפרשה המיוחדת לתענית ציבור (טורי זהב סימן תקס"ו סעיף א'). לימי בה"ב יסדו גם סליחות ותפילות מיוחדות.

פַּצְנוּ בְּהַסְכָּמָה אַחַת – צוֹם שֵׁנִי וַחֲמִישִׁי וְשֵׁנִי

אָסַפְנוּ מַיִם עַד נָפֶשׁ. בָּאנוּ בְּעִמְקֵי מְצוּלָה. גַּלֵּי יָם עָבְרוּ עָלֵינוּ.
דַּכְיוֹת תְּהוֹם כִּסָּתְנוּ. הוֹדַנוּ נָהְפַּךְ לְמַשְׁחִית. וְעוֹד לֹא עָצַרְנוּ כֹּחַ.
זָלְעָפְנוּ עַל חַטֹּאתֵינוּ. חָלְחַלְנוּ עַל רוֹב פְּשָׁעֵנוּ: טִכַּסְנוּ עֵצָה מַה לַּעֲשׂוֹת.
יוֹעֵץ בְּקִרְבֵּנוּ אָיִן. כִּוְּנוּ בְּלֵב מַחֲשָׁבוֹת. לְמַרְחוֹק שְׁאַת דַּעַת.
מַסֹּרֶת בְּיָדֵינוּ מֵאֲבוֹתֵינוּ. נְאָקָה תְּשׁוּבָה וּצְדָקָה. סוֹתְרוֹת רוֹעַ גְּזֵרוֹת:
עוֹד מַעֲנוֹת עָם. פַּצְנוּ בְּהַסְכָּמָה אַחַת. צוֹם שֵׁנִי וַחֲמִישִׁי וְשֵׁנִי.
קָדוֹשׁ אוּלַי יַשְׁקִיף. רַחֲמָיו לְקַדֵּם לְרֹגְזָם. שַׁדַּי עָשִׂינוּ אֶת שֶׁלָּנוּ.
תַּקִּיף עֲשֵׂה אֶת שֶׁלְּךָ. אַל תַּשֵּׁב עִמָּנוּ בַּדִּין. מִדָּבָר וּמֵחֶרֶב וּמֵרָעָב מַלְּטֵנוּ.
תִּיקַר נַפְשֵׁנוּ בְּעֵינֶיךָ. יָהּ סְלַח לָנוּ מְחַל לָנוּ כַּפֶּר לָנוּ. כְּיוֹם רִדְתְּךָ בָּעָנָן.

(מתוך סליחות לשני תגיינא)

דכיות תהום — גלי תהום. זלעפנו — רוח זלעפות משטה בנו. מסורת בידינו מאבותינו — מסורת קדמונים שתפילה (נאקה) תשובה וצדקה מעבירות רוע הגזירה. עוד מענות עם — עוד מימי מעשה העגל, שאז שמע משה קול ענות במחנה.

שבת מברכים בה״ב

בשבת שלפני ימי בה״ב, לרוב בשבת שלאחר פסח או סוכות, נהגו להכריז בבתי כנסיות על התעניות ולברך את כל אלה שקיבלו עליהם לצום. שבת זו היא גם לרוב שבת שמברכים החודש. בספר „אבודרהם" מוסבר מנהג זה, לפי שנהגו קודם להכריז כל התעניות בשבת שלפניהן וביחוד על תעניות בה״ב משום הפקעת שערים, שאם יגזרו תענית בה״ב, ללא הכרזה מוקדמת — יהיו סבורים ההמונים שרעב פקד את הארץ ויפקיעו את השערים. ועכשיו נשאר רק המנהג אצל בה״ב. ויש מסבירים בדרך פשוטה: לפי שהתענית של בה״ב אינה חלה ביום קבוע לחודש, אלא פעם מוקדם ופעם מאוחר, ואין הכל יודעים אימתי מתחילים להתענות — לכן מכריזים בשבת הקודמת שאז כל העם בבית הכנסת.

נהגו להעמיד את כל אלה המקבלים עליהם להתענות בה״ב במקום מיוחד ומכובד בבית הכנסת — כשם שנוהגים הכוהנים להתכנס יחד בעת עלייתם לדוכן לברך את העם — וחזן בית הכנסת או רב העדה מברך אותם ומאחל להם שד׳ יקבל את תעניתם ויאזין לשוועתם. ורק אלה היו עונים „אמן". לפי מהר״י טירנא יכול כל אחד לענות אמן.

באילו קהילות נהגו להוסיף בשבת זו לברכת „מי שברך": „ומי שנותנים נר למאור ויין לקידוש ולהבדלה ופת לאורחים וצדקה לעניים, וכל מי שיתענה שני וחמישי ושני" וכו׳.

וזוהי לשון הברכה:

מִי שֶׁבֵּרַךְ אֲבוֹתֵינוּ אַבְרָהָם, יִצְחָק וְיַעֲקֹב, מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן, דָּוִד וּשְׁלֹמֹה הוּא יְבָרֵךְ אֶת כָּל מִי שֶׁיְּקַבֵּל עָלָיו לְהִתְעַנּוֹת הַתַּעֲנִיּוֹת שֵׁנִי וַחֲמִישִׁי וְשֵׁנִי. בִּשְׂכַר זֶה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא יִשְׁמְרֵם וְיַצִּילֵם מִכָּל צָרָה וְצוּקָה, וּמִכָּל נֶגַע וָמַחֲלָה וְיִשְׁלַח בְּרָכָה וְהַצְלָחָה בְּכָל מַעֲשֵׂה יָדֵיהֶם וִיקַבֵּל תְּפִלּוֹתֵיהֶם וְיַאֲזִין שַׁוְעוֹתֵיהֶם עִם כָּל יִשְׂרָאֵל אֲחֵיהֶם וְנֹאמַר אָמֵן.

יִשְׂרָאֵל עַמְּךָ תְּחִנָּה עוֹרְכִים

יִשְׂרָאֵל עַמְּךָ תְּחִנָּה עוֹרְכִים, שֶׁהֵם מְצֵרִים וּלְהוֹשִׁיעַ צְרִיכִים,
צָרֵיהֶם עֲלֵיהֶם עוֹל מַאֲרִיכִים, כָּל זֹאת הִגִּיעָתַם וְשִׁמְךָ מְבָרְכִים.
חוֹלִי וּמַכְאוֹב לְהִכָּתֵב לֹא נִמְסַר, עֲלוּבִים מִנֹּעַר וּמֵהֶם לֹא הוּסַר,
קָדוֹשׁ בְּיָדְךָ לְסַתֵּחַ מוּסָר, כְּאֶנּוּתְךָ הַנְּקִיָּה וְלֹא כְּאֱמֻנוּת בָּשָׂר.
הַלּוֹבֵשׁ צְדָקָה וְלוֹ כְּמְעִיל עֲטִירָה, וּמְמַכָּה עַצְמָה מְתַקֵּן רְטִיָּה,
קוֹמֵם עֲדָתְךָ מִנְּפִילָתָהּ הַמְּטוּרָה. בְּכֹחֲךָ הַגָּדוֹל וּבְזְרוֹעֲךָ הַנְּטוּיָה.
בְּאַהֲבָתְךָ וּבְחֶמְלָתְךָ מְנַשֵּׂא וּמְנַטֵּל, עֲצָתָם תְּסַכֵּל וּמַחְשְׁבוֹתָם תְּבַטֵּל,
רַבָּה מְהוּמָה בַּיָּיִם הָטֵל, וּמַלְאָךְ אַכְזָרִי דוֹחֶה וּמְטַלְטֵל.
בַּעֲבוּר כְּבוֹד שִׁמְךָ וְשֵׁם קָדְשְׁךָ הַמְּהֻלָּל, נוֹרָאוֹת הַפְלֵא לְבַל בַּגּוֹיִם יְחֻלָּל,
יוֹעֲצֵיהֶם וְאֵיתָנֵיהֶם תּוֹלִיךְ שׁוֹלָל, וּבָהֶם תְּעוֹלֵל כַּאֲשֶׁר בִּי הִתְעוֹלָל.
מֵקִים מֵעָפָר דָּל וְאֶבְיוֹן מֵאַשְׁפָּה. כְּנִסְתְּךָ בַּל תִּתֵּן לְכָלָה וּלְחֶרְפָּה,
אִם בְּפִקּוּדֶיךָ מִתְעַצֵּלֶת וּמַרְפָּה, עַל כָּל פְּשָׁעֶיהָ אַהֲבָתְךָ תְּהֵא מְחַפָּה.
יִתְרָה חִבָּתָם לְסָנֶיךָ אֲדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים, בֵּין כָּךְ וּבֵין כָּךְ קְרוּאִים לְךָ בָּנִים,
רַחֲמֶיךָ יְקַדְּמוּנוּ אֱלֹהֵי עֶלְיוֹנִים וְתַחְתּוֹנִים, טֶרֶם יִשְׁטְפוּנוּ הַמַּיִם הַזֵּדוֹנִים.
חֲסַצֵּי קִרְבָתְךָ עַל כָּל הַבָּאוֹת, הָחִישָׁה לְמוֹ יְשׁוּעוֹת הַנִּבָּאוֹת,
קָדוֹשׁ עֲשֵׂה עִמָּם לְטוֹבָה אוֹת, חָזָק וְאַמִּיץ גּוֹאֲלָם יְיָ צְבָאוֹת.

(מתוך סליחות לימי בה״ב. בראשי החרדים חתום שם המחבר: יצחק הק׳ ברבי מאיר ז״ק [חזן־קורא] חזק ואמץ)

תעניות תשובה

תעניות שובב״ים ת״ת

בין הצומות הקבועים לתשובה נודעת חשיבות לתעניות „שובב״ים ת״ת״ שהונהגו על ידי מקובלים, האר״י ז״ל וגוריו.

ימי שובב״ים ת״ת הם תקופה של שמונה שבועות בימות הגשמים, שבהם קוראים בתורה כסדר את ח׳ הפרשיות של חומש שמות: שמות, וארא, בוא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה — שראשי תיבותיהן עולים „שובב״ים ת״ת״. צירוף זה מרמז לחרדים ויראים, שכל ה„שובבים״ (כלומר אלה שחטאו בדבר־מה) צריכים ל„ת״ת״ — לתפילה ולתשובה, לתלמוד תורה, וסתם ל„תת״ צדקה.

בשמונה שבועות אלה יש שנהגו להתענות בכל יום חמישי שבשבוע, ויש שהקפידו להתענות בימים ב׳ וה׳ ויש שהחמירו על עצמם וישבו בתענית יום־יום (חוץ משבתות) בתנאים מסויימים, כגון בצום של רוב היום, שנחשב ככולו, בסעודת לילה וכיו״ב.

בעיקר נהגו תעניות אלה בשנת העיבור, לרגל החודש הנוסף — להשוות בין שנת החמה והלבנה. תעניות אלה באות איפוא להמתיק את הקיטרוג היורד לעולם בגלל הלבנה

שנתמעטה (ע"פ השל"ה). בשנת העיבור גם מתרבים החלאים ובייחוד תחלואי ילדים, כי החורף ארוך יותר מדי וימות הגשמים והקור מזיקים לבריאות. ויש שאמרו: ראו קדמונים שנשים מעוברות עלולות להפיל בימות הגשמים ועל כן תיקנו ח' תעניות אלו ומתחילים מפרשת „שמות" שכתוב בה: „ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאוד מאוד". ונמצאו גם המנמקים: בין בה"ב של חשוון ובה"ב של אייר — התקופה ארוכה, החטאים מתרבים וימי התשובה מועטים ובא חודש העיבור ומוסיף עוד משלו. לכן תיקנו שמונה תעניות אלה כנגד שמונה ימי שני וחמישי שבחודש הנוסף.

סליחות ותשלומין
לשובבים
ת"ת.
ירושלים
ת"ז.

סדר תפילות לימי „שובבים" ת"ת.
דפוס ירושלים, 1874.

אֶזְכְּרָה אֱלֹהִים וְאֶהֱמָיָה

אָ זְכְּרָה אֱלֹהִים וְאֶהֱמָיָה,
בְּרֹאותִי כָּל עִיר עַל תִּלָּהּ בְּנוּיָה
וְעִיר הָאֱלֹהִים מְשֻׁפֶּלֶת עַד שְׁאוֹל תַּחְתִּיָּה,
וּבְכָל זֹאת אָנוּ לָיָה וְעַיְנֵינוּ לְיָה.

מִדַּת הָרַחֲמִים עָלַיְנוּ הִתְגַּלְגְּלִי
וְלִפְנֵי קוֹנֵךְ תְּחַנָּתֵנוּ הַפִּילִי,
וּבְעַד עַמֵּךְ רַחֲמִים שַׁאֲלִי,
כִּי כָל לֵבָב דַּוִי וְכָל רֹאשׁ לָחֲלִי.

תָּ מַכְתִּי יָתֵדוֹתַי בְּשָׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה תֵבוֹת
וּבְשַׁעֲרֵי דְּמָעוֹת כִּי לֹא נִשְׁלָבוֹת
לָכֵן שָׁפַכְתִּי שִׂיחַ פְּנֵי בוֹחֵן לִבּוֹת
בָּטוּחַ אֲנִי בָּאֵלֶּה וּבִזְכוּת שְׁלֹשֶׁת אָבוֹת.

יְ הִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ שׁוֹמֵעַ קוֹל בְּכִיּוֹת
שֶׁתָּשִׂים דִּמְעוֹתֵינוּ בְּנֹאדֶךָ לִהְיוֹת
וְתַצִּילֵנוּ מִכָּל גְּזֵרוֹת אַכְזָרִיּוֹת
כִּי לְךָ לְבַד עֵינֵינוּ תְלוּיוֹת.

(מתוך סליחות לתעניות תשובה)

אזכרה ד' ואהמיה — (תהלים ע"ז, ד). עיר האלהים — ירושלים — מידת הרחמים — המשורר פונה אל מידת הרחמים שבידי ד', ולא אל מידת הדין, שתגלגל רחמיה עלינו ותסיל תחינתנו לפני ד', קוננו. תמכתי יתדותי — הנני נשען על י"ג מידות של ד' (שמות ל"ד, ו — ז). כי לא נשלבות — כי לא נסגרות, ברוח המשל: כל השערים נעולים „שערי דמעות לא ננעלו" (ברכות ל"ב, עמ' ב).

צום „הפסקות"

יראים וחרדים הגוזרים על עצמם לשבת בתענית ימים רבים ברציפות, חייבים להפסיק בימים מסויימים, כגון בשבתות וראשי חדשים ובימי מועד. ולכן נקראים צומות אלה בפי העם „תעניות הפסקה". בין המעלות והתשבחות שרגילים היו לספר אחרי מיטתו של אדם חשוב וצדיק היו מוסיפים לא פעם: „היה צם הפסקות". בתעניות אלה מבקש המתענה סליחה ומחילה על חטאיו. אולם צדיקי הדור נהגו להתענות גם על חטאי הציבור ולבקש סליחה וכפרה בשם כל הקהל, כשם שעשה ר' צדוק שהתענה ארבעים שנה שלא יחרב בית המקדש (גיטין נ"ז). יש שקבעו „צום של הפסקה" לשלשה ימים רצופים, אלא שמטעמי חולשת הגוף היה סדר התענית ככה: צמו קצת ביום א' מבעוד יום, אחר כך כל הלילה והיום שלאחריו וקצת מן הלילה השני — כי מקצת היום ככולו — וזה נחשב להם לתענית ג' ימים. בהקדמה ל„עץ החיים" של ר' חיים וויטאל מדובר על התנהגות האדם היושב בתענית הפסקה זו: „קודם שיגמור סעודתו המפסקת ישים אפר על ראשו במקום התפילין ויבכה ויאכל פתו באפר על שם „כי אפר כלחם אכלתי" (תהילים ק"ב) ויאמר קינה. ובלילה על מטתו יקבל על עצמו דין ארבע מיתות בית דין. לקום בחצי הלילה ולעשות הסדר בשק ואפר ובכי גדול ובכוונה כל אשר יוציא משפתיו. ואחר־כך יעסוק בתורה כל זמן שיוכל בלי שינה (ע"פ 300 שנה יהודי פולין, פרק ל"ה, לרש"א הורודצקי).

ויש שגזרו על עצמם לשבת בתענית כל השבוע הקודם לשובב"ים ת"ת, כלומר בפרשת „ויחי". יש שצמו כל היום וסעדו רק בלילה, יש שצמו חצאי ימים שנחשבו להם כשלמים לגבי הצום ויש גם שצמו כל השבוע, ממוצאי שבת עד ערב שבת. ב„המודיע היהודי" (לונדון, תרע"א, גליון ערב פסח) אנו מוצאים תיאור מעניין לסדר תענית הפסקה כזו באלג'יר:

במוצאי שבת, חצי שעה קודם צאת הכוכבים, יאכל את סעודתו המפסקת. שתי ביצים מבושלות מערב שבת בעשב איזוב ולא יבדיל על הכוס — כי תעניתו מתחילה במוצאי שבת קודש. ביום הרביעי לתעניתו תגבר חולשתו ולא יצא עוד החוצה עד ערב שבת. אור ליום ו' יתקבצו בביתו „מניין" אנשים והם ניעורים כל הלילה ועוסקים בתיקון „כרת", כלומר בלימוד ותפילות מיוחדים שהאדם לא ייכרת באמצע שנותיו, בטרם מלאו לו ששים שנה. ביום ו' בבוקר, קודם שמסיים תפילת שחרית יאמר המתענה וידוי כמו במנחה של ערב יום הכיפורים. לאחר התפילה „מעריכין אותו", כלומר: מומחים בודקים את מצב בריאותו ומחליטים אם אפשר להוליכו לבית המרחץ לטבילה או לא. אם עוד כוחו אתו — טובל את בשרו במים ובשעה שלוש אחר הצהרים הוא מתפלל מנחה ומקבל את השבת ומתפלל מעריב, אף כי עוד לא ירד היום והחמה עוד לא נראית בראשי האילנות. לאחר זה הוא מקדש על היין וטועם רק מעט. את שיירי הכוס מערבבים עם עוד כוסות יין ו„פיות עשרות אנשים ונשים פתוחים לגמוע ולטעום משיורי הכוס של קידוש". נשים עוזבות את המטבח ואינן חוששות שמא תקדחנה תבשילי השבת ומצטופפות לביתו של המתענה לטעום מן היין. אנשי מעשה יבשלו עבורו תבשיל מיוחד של שעורים במים ובשמן זית וכל רבע שעה מאכילים אותו כף אחת מן הנזיד עם פירורי השעורה שנתבשלו היטב.

ברדת היום וכל הקהל הולך לבית הכנסת לתפילת מעריב של שבת מוליכים אותו שני אנשים לבית הכנסת הסמוך. לאחר התפילה מברך הוא את כל הקהל ואותם השניים משיבים אותו לביתו. מרוב חולשה קודח גוף המתענה — אבל האנשים הלנים על ידו לא נותנים לו לשתות ומבערים את המים מן הבית — אולם מאכילים אותו כפעם בפעם מן נזיד השעורים. לפנות בוקר מתחילים להאכיל אותו מרק עוף, תחילה רק כף אחת ואחר־כך מוסיפים לו יותר ושמים במרק גם פרורי לחם. ובמוצאי שבת, במלאות שמונה ימים לתעניתו, מסדרים לו סעודת „מלווה מלכה" והוא מתחיל ליהנות ממנה כשאר המסובים. המודיע מוסיף שבדור האחרון לא נשאר אלא אחד שנהג עוד לצום „הפסקה"...

אזוב — לרמז על השפלתו של המתענה כלפי ד', נמוך מאזוב. ויש אומרים שהאזוב בו נשלקת הביצה מחזקת את האיש המתענה.

ד"ר ב. נוימן (1877)

תענית הפסקה, מנהג ירושלים

צומות שנמשכים יותר מיום אחד שכיחים בימי־התשובה, לא נדירים מקרים של צום במשך שנים־שלושה ימים. קורה לעתים, שאחדים צמים במשך שישה ימים רצופים ולא יקבלו כל מאכל או משקה במשך כל הזמן; ידועים אף מקרים, שאחדים חזרו על תענית כזו פעמים מספר בחייהם. מקרה של תענית כזו נתן לי הזדמנות להתפעל מכוח רצונו ומיכולת סבלו של ישיש בן שבעים וארבע. הישיש אכל במוצאי שבת את ארוחתו וצם שלושה ימים ללא כל תקלה. ביום הרביעי התעלף פעמים אחדות ובני משפחתו ביקשו עזרה רפואית ממני. לאחר שנתתי לו את הטיפול הדרוש להחזרת הכרתו, נסיתי להשפיע על החולה, שיפסיק את תעניתו, אולם הזקן ענה בקיצור: „השם יעזור" ועמד באיתן על החלטתו. בימים שלאחר־כך שכב הזקן כמעט ללא תנועה על מיטתו; כוחותיו שהלכו ודללו חוזקו במידת־מה באמצעים חיצוניים בלבד. לבסוף עלה בידו להשיג את מטרת נדרו החסיד ולסיים את הצום בליל שבת. בערב זה קיבל רק כמה מזונות קלים, אולם בימים הבאים כבר אכל את המאכלות הרגילים ובמהרה הגיעו כוחותיו למצבם התקין.

(מתוך „עיר הקודש ויושבי בה" — מהדורת ד"ר ב"צ גת, עמ' מ—מא)

תענית תחלואים

אם ירד חולי אחד לאנשים הרבה באותה העיר, כגון אסכרה או חרחור וכיוצא בהם והיו מתים מאותו חולי — הרי זה צרת ציבור וגוזרין עליה תענית ומתריעין.

(שולחן ערוך אורח חיים, הלכות תענית תקע"ו).

כשאבעבועות פורחות בתינוקות ומתים — יש לגזור תענית. (באר היטב לג"ל).

לתחלואי ילדים יסדו סליחה מיוחדת לאומרה בימות צום ובימים שאומרים בהם תחנון:

סְלִיחָה לְתַחֲלוּאֵי יְלָדִים

אַל נָא רְפָא נָא תַּחֲלוּאֵי גֶּפֶן פּוֹרִיָּה,
בּוֹשָׁה וַחֲפִירָה וְאֻמְלַל פְּרִיָּה,
נְאָלָנָה מִשַּׁחַת וּמִמַּכָּה טְרִיָּה,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לְאַבְרָהָם אָבִינוּ בְּהַר הַמּוֹרִיָּה!

דְּגָלַי עָם פְּדוּיֶיךָ בְּזְרוֹעַ חָשׂוּף,
הַצֵּל מִנֶּגַף וְאַל יִהְיוּ לְשִׂסּוּף,
וְתַעֲנָה קְרִיאָתֵנוּ לְמַעֲשֵׂה יָדֶיךָ תִּכְסֹף,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לַאֲבוֹתֵינוּ עַל יַם סוּף!

זְכוּת צוּר חָצַב הַיּוֹם לָנוּ תְּגַל,
חָשְׂכֵנוּ מֵאֶגֶף תְּחַנּוּ בְּיֹשֶׁר מַעְגָּל,
טַהֵר סְמְאָתֵנוּ וְלִמְאוֹר תּוֹרָתְךָ עֵינֵינוּ גַּל,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לִיהוֹשֻׁעַ בַּגִּלְגָּל!

יָהּ רְאֵה דָשֶׁן עָקוּד וְהַצְמַח לָנוּ תְּרוּפָה,
כַּלֵּה שֹׁד וָשֶׁבֶר סַעַר וְסוּפָה,
לַמְּדֵנוּ וְחַכְּמֵנוּ אִמְרָתְךָ הַצְּרוּפָה,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לִשְׁמוּאֵל בַּמִּצְפָּה!

מְתֻמָּם מֵרַחֵם שָׁרְשָׁיו אַל תַּקְמֵל,
נַקֵּנוּ מִכְּתָם וְשֶׁמֶץ וְלֹא נֵאָמֵל,
סְעָדֵנוּ וְנִוָּשֵׁעָה וְאָרְחוֹת חֲסָדֶיךָ נְגָמֵל,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לְאַלִּיָּהוּ בְּהַר הַכַּרְמֶל!

עוֹדְדֵנוּ בְּצֶדֶק מְשׁוּי מִמַּיִם וְכֹפֶר זָדוֹן וּמְשׁוּגָה,
פְּדֵנוּ מִמְּהוּמַת מָוֶת וְאָחוֹר בַּל נִסּוֹגָה,
צַוֵּה יְשׁוּעָתֵנוּ וּבַעֲוֹתֵינוּ אַל נִתְמוֹגָגָה,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לְיוֹנָה בְּמֵעֵי הַדָּגָה!

קְדֹשַׁת אִישׁ חֲסִידֶךָ זְכוֹר לִיפַת פַּעֲמַיִם,
רַחֲמֶיךָ תְּעוֹרֵר כִּי לָקִינוּ בְּכִסְלַיִם,
שׁוּבֵנוּ תֹּקֶף לְיִרְאָתֶךָ וְלֹא נַחְשַׁף שׁוּלַיִם,
עֲנֵנוּ כְּשֶׁעָנִיתָ לְדָוִד וְלִשְׁלֹמֹה בְּנוֹ בִּירוּשָׁלַיִם.

תחלואי גפן פוריה — מחלות פרי הגפן הסוריה, האשה. כשענית לאברהם אבינו — ששלח איל לקרבן, במקום יצחק בנו. דגלי עם פדויי בזרוע חשוף — מחנות העם שנגאלו ממצרים בזרוע נטויה. לשיסוף — לשמד (שמואל א ט״ו, לג). תכסוף — תפנה. על ים סוף — שבקע להם את הים. זכות צור מחצבתנו — זכות אברהם אבינו (ישעיהו נ״א, א — ב). דשן עקוד — אפר יצחק, שנעקד על גבי המזבח ונקרב כאילו לקרבן. מותמם מרחם — יעקב, שהיה איש תם, מעת צאתו מרחם אמו. שמץ — שמצה. לא נאמל — לא נאומלל. ניגמל — נקבל גמול. לאליהו בהר הכרמל — (מלכים א, י״ח, לז). בצדק משוי ממים — בזכות צדקתו של משה רבנו. ליונה במעי הדגה — (יונה ב׳, ג—יא). קדושת איש חסידך — אהרון הכוהן (דברים ל״ג, ח). יפת פעמים — האומה שיפו פעמיה (שיר השירים ז׳, ב). לקינו כפליים — (ישעיה מ׳, ב). לא נחשף שוליים — לא נבוש (ירמיהו י״ג, כו).

עמדו בתפילה מורידים לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם... (תענית ב׳, ב)

עיטור למסכת תענית, עם תרגום רומי שנדפס באמשטרדם בשנת 1699.

תיקון חצות

חֲצוֹת לַיְלָה אָקוּם לְהוֹדוֹת לָךְ עַל מִשְׁפְּטֵי צִדְקֶךָ:

(תהלים קי״ט, סב)

השמש דופק ג׳ פעמים על החלון ומעיר באישון לילה יראים לתיקון חצות ולעבודת הבורא, אם נפטר ח״ו אחד מבני השכונה דופק השמש רק ב׳ פעמים, להודיעך כי מב׳ השותפים שבאדם: הקב״ה, אבא ואמא — אחד מהם, הראשון, יצא מכלל השותפות... (צייר ז. גיליס).

ח. נ. ביאליק

תִּקּוּן חֲצוֹת

לַיִל סַגְרִיר. רוּחַ עַזָּה גָּלְלָה
עַל־פְּנֵי הָעִיר עַב־מָטָר עָז –
וְכָל־הָעִיר הַקְּטַנָּה צָלְלָה
בְּיֵין מְצוּלָה וּבְשָׁנָת.

הַמְּבֻאוֹת הָאֲפֵלִים דֹּמְמִים,
רַק־מַשַּׁק־גֶּשֶׁם שׁוֹקֵק בָּם,
וּבָתִּים מָטִים, סְחוּפִים שֹׁמְמִים
יַשְׁחִירוּ פְּנֵיהֶם פֹּה וָשָׁם;

וּכְיִתּוֹם עָלוּב, אֲשֶׁר שָׁכְחוּ
מְתֵי־חֶסֶד תַּת לוֹ כְּסוּת לְחֹם –
כֵּן חֲשׁוּפֵי גַּג תַּחְתֵּיהֶם שָׁחֲחוּ,
הִתְכַּנְּסוּ – רֵיאָנְקוּ דֹּם.

וּכְאִלּוּ חֹשְׁבִים הֵם וּמְהַרְהֲרִים
הִרְהוּרִים רָעִים מִבְּלִי קוֹל;
הַעַד הַיְסוֹד בָּם הֵם מְעַרְעֲרִים,
וְקֹרְאִים תִּגֹּר עַל־הַכֹּל?

וּגְשָׁמִים שֹׁטְפִים וּמִתְגַּלְגְּלִים
כְּזִרְמֵי דְמָעוֹת עַל־הַקִּיר;
הַנַּוּת הוֹלְכִים וּמִדַּלְדְּלִים –
וּבָכֹה תִּבְכֶּה כָּל־הָעִיר – – –

מִבֵּין הַפְּרָצִים תִּפְרֹץ יְלֵלַת
הָרוּחַ, תַּקְפִּיא אֶת־הַדָּם –

הָהּ! מִי יוֹדֵעַ אִם־לֹא קְלָלַת
אָח נָקִי אוֹבֵד צְרוּרָה שָׁם.

גַּם־כּוֹכָב אֶחָד אֵין בְּרָמָה עוֹד,
אֵין נִיצוֹץ אוֹר, אֵין קֶרֶן עֹז –
רַק אֶשְׁנָב בּוֹדֵד יָאִיר שָׁמָּה עוֹד:
יְהוּדִי קָם לְתִקּוּן חֲצוֹת.

תרנ"ח

תיקון חצות

יש מנהג בישראל לומר במשמרת הלילה תחנונים על חורבן הבית. (ספר האשכול, הלכות תפילה וקריאת שמע, בשם רב האי גאון).

מנהג פשוט בישראל לקום בחצות הלילה ולקונן על חורבן ירושלים, על בית ה' שנחרב ועל גלות השכינה, שנאמר: בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחיה (איכה א', ב).

שעה זו שעת רצון היא. ובה נכנס הקב"ה לגן־עדן להשתעשע עם הצדיקים (זוהר, בראשית צ"ב, עמ' ב). לפנים, בשבת ישראל על אדמתו, היו גדולי העם קמים בחצות ליל לעסוק בתורה ובמעשים טובים — מספרת מסורת עם. ואמרו חז"ל: כינור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיוון שהגיע חצות לילה באה רוח צפונית ומנשבת בו, ומנגן מאליו. מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר (ברכות ג', עמ' ב).

משקם ישראל לבכות ענותו בחצות לילה, מתעורר גם הקב"ה ושואג כארי ואומר: אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות (ברכות ג', עמ' א). מנהג „חצות" היה ידוע יפה בימי הגאונים. ורב האי גאון בפירושו לברייתא „ר' אליעזר אומר שלוש משמרות הוא הלילה" וכו' (שם) אומר: יש מנהג בישראל לומר במשמרות הלילה תחנונים על חורבן הבית, שנאמר: קומי רוני בלילה (ספר האשכול, חלק א', הלכות תפילה וקריאת שמע, סימן ד).

מנהג זה לא היה קבוע ואחיד ורבו בו חילופיו: אלה קמו בראש האשמורת הראשונה ואלה — בשניה; אלה קבעו שעה זו לתורה, ואלה — התפלשו באפר וקוננו על ציון. בספר הזוהר (אחרי מות, עמ' קצ"ב) נאמר: דבעי ברנש למיקם בכל ליליא, לאשתדלא בפולחנא עד שאיתער צפרא (צריך בן אדם לקום בכל לילה ולהתאמץ בעבודת ד' עד שיעיר הבוקר) — משמע שאפילו מי שאינו יודע ספר צריך לקום בחצות לילה ולעסוק בתפילות ובתחנונים, ובמקום אחר (זוהר, שמות, דף קצ"ה) הוא אומר: רבי אלעזר ורבי יוסי ישבו לילה אחד ועסקו בתורה עד שלא נחלק הלילה, בינתיים קרא התרנגול. בכה רבי אלעזר ואמר: בוא וראה, עד עכשיו זעזע הקב"ה שלוש מאות ותשעים רקיעים ובטש בהם ובכה על חורבן בית המקדש והוריד שתי דמעות לתוך הים הגדול ונזכר בבניו מתוך בכיה.

בשולחן ערוך (אורח חיים, א, ב) נאמר: המשכים להתחנן לפני בוראו יכוון לשעות

שמשתנות המשמרות, שהן בשליש הלילה ולסוף שני שלישי הלילה ולסוף הלילה, — שהתפילה שיתפלל באותן השעות על החורבן ועל הגלות רצויה. בזוהר חדש אמרו שבאשמורת שניה באים הנקראים אבלי ציון המתאבלים על חורבן בית המקדש, ובאותה שעה של קריאת התרנגול וכו' קורא בכוח ואומר: התעוררו לבכות על בית המקדש.

בימי האר"י וגוריו ניתנה מסגרת קבועה למנהג זה שכלל גם את הבכיה לציון וגם את עבודת הבורא ונקרא מאז „תיקון חצות".

אלא שתיקון חצות נחלק לשנים, ברוח חכמי הקבלה: „תיקון רחל" ו„תיקון לאה". ופירש ר"ח ויטאל בספר „עץ חיים": לאה ורחל היא השכינה שנקראת כך, פעמים נקראת רחל ופעמים נקראת לאה, וצריך לעשות שני תיקונים לשכינה, אחד לקונן בחצות על גלות השכינה שהלכה בגולה, ותיקון זה נקרא תיקון רחל; והשני צריך ללמוד תורה בחצות. זה נקרא תיקון יעקב ולאה, רצה לומר: מזווגים ומחברים יחד ישראל הנקרא יעקב עם השכינה הנקראת לאה, על ידי עסק התורה שעוסקים בחצות הלילה.

תיקון רחל על גלות השכינה נהוג רק בימים ב' וה' שאומרים בתפילת התחנון „פקח עיניך וראה שממותנו" וכו'. ואילו תיקון לאה נוהג אפילו בשבתות ובמועדים ובראשי חדשים.

משגומרים את התיקון — יושבים ולומדים עד אור הבוקר ובלילות החורף הארוכים יכול לחזור לישון.

תיקון־רחל

(על פי „שערי ציון" לר' נתן נטע האנובר)

„הנה אחר שתטהר גופך ותרחץ ידיך ועיניך ותלבש מלבושיך תאמר כל הברכות (ברכות השחר) ותלך אל המזוזה ותשב אצל הפתח סמוך למזוזה ותחלוץ מנעליך ותשאר יחף רגלים ותעטף ראשך באבל ותרבה בבכיה כפי כוחך ותקח אפר מקלה ותשים על מצחך במקום הנחת תפילין ותכוון בזה את סוד האפר ותאמר „לשום לאבלי ציון פאר תחת אפר", תכוף ראשך ותאבק עיניך בקרקע ממש ותתמרמר בבכייה על שריפת התורה ששרף אפוסטומוס הרשע, שחיק עצמות, ותאמר אחר כך את המזמור „על נהרות בבל" ותתכוון בו לבכות על חורבן הבית, ואח"כ את המזמור לאסף „אלהים באו גויים בנחלתך" ויתכוון בזה לבכות על הריגת צדיקים, ויקונן פרק אחרון מאיכה וכו'."

לאחר זה קוראים חמש קינות: א. „היקבצו ושמעו בני יעקב כולכם" — לרב משה אלשיך, ב. „קול ברמה נשמע ביללה — קול נהי מציון המהוללה" — לר' חיים הכהן מארם צובה, ג. קינה הבאה מירושלים „עד מתי ד' ביום זה לעומתך" ונאמרת בניגון „שומרון קול תתן", ד. „בהיכלך שמיר ושית — הנה זאת תורת הבית", ה. „על היכלי אבמה יומם ולילה". ומוסיפים עוד כמה פסוקים מתוך כתבי הקודש.

תיקון לאה

לאחר „תיקון רחל" מתחילים לומר „תיקון לאה" המורכב ממזמורי תהילים ומשיר נאה בן עשרים ושבעה בתים, שהוא ויכוח בין כנסת ישראל לבין דודה: „דודי ירד לגנו

לרעות בגנים", לר' חיים הכוהן איש ארם צובה שהשתקע בצפת, ומסיימים בפרק ראשון של מסכת תמיד, העוסק בתפקיד הכוהנים השומרים בלילות בבית המקדש.

דּוֹדִי־יָרַד לְגַנּוֹ

אומרת כנסת ישראל:

דּוֹדִי יָרַד לְגַנּוֹ לִרְעוֹת בַּגַּנִּים,
לְהִשְׁתַּעֲשֵׁעַ וְלִלְקוֹט שׁוֹשַׁנִּים.
קוֹל דּוֹדִי דוֹפֵק: פִּתְחִי לִי תַּמָּתִי
שַׁעֲרֵי צִיּוֹן אֲשֶׁר אָהַבְתִּי.

אֵלֶיךָ דּוֹדִי, נַפְשִׁי אָשָׂא
אֵיךְ אֵשֶׁת נְעוּרִים הִיא גְּרוּשָׁה?
מֵאָז הָיִיתִי עַל לִבֵּךְ חֲרוּשָׁה,
וְעַתָּה הִמְלַכְתָּ אֵשֶׁת זְנוּנִים!

עונה דודה, הקב"ה:

בִּתִּי, אַל תִּסְחֲדִי, כִּי עוֹד אָזְכֹּרֵךְ
וּמֵאֶרֶץ רְחוֹקָה אַקְבִּיץ פְּזוּרֵךְ
עוֹד אָבְנֵךְ וְנִבְנִית בְּיָסַיִךְ וַהֲדָרֵךְ
וְגַם אָמְנָם אַתְּ אֲחוֹתִי.
גָּדֵל כְּאַבִּי כָּל עַת אָזְכְּרָה,

אֵיכָה שִׂמְחָה תִּירַשׁ גְּבִירָה,
וְהִיא עַתָּה מִתְנַכֵּרָה?
בְּשִׂמְחַת עוֹלָם וְזִטְעֵי נַעֲמָנִים
דְּעִי כִּי אַחִישֶׁנָּה עַת רָצוֹן
וְתִשְׁאֲבִי מַיִם חַיִּים בְּשָׂשׂוֹן.

(מתוך שירו של ר' חיים כהן מארם צובה ל"תיקון לאה")

מעוררים לתיקון חצות...

יראי שמים נהגו להקדים לשכב בתחילת הערב — כדי שיוכלו לקום בחצות. ומהדרין היו מגדלים תרנגול שחור בבית וקושרים אותו למטה ועם קריאת הגבר היו קמים בני הבית לתיקון. ויש שהכינו בבית שעון מים, הנקרא במדרש (בראשית רבה מט, י"ב) חלפסדרה. על שעון מים זה מסופר בזוהר (בראשית, פר' לך־לך, דף צ"ב, עמ' ב).

רבי אבא בא מטבריה לבי־טרוניא, לחמיו ור' יעקב בנו אתו. נקלעו לכפר טרשא. כשרצו לשכב אמר רבי אבא לבעל הבית: יש לך כאן תרנגול? אמר לו בעל הבית: לשם מה? אמר לו: שאני קם בחצות ליל ממש. אמר לו: אינך צריך (תרנגול), כי יש לי סימן

בבית, כי משקל זה שלפני המטה אני ממלא מים ומטפטף טיף, טיף! בחצות הלילה ממש מתרוקנים כל המים ומתגלגלת אותה כף (המשקולת) ומשמיעה רעש (בנפילתה) ונשמע הקול בכל הבית ואז הוא חצות לילה ממש.

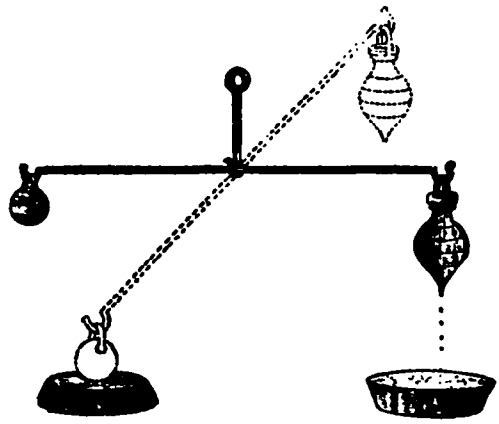

הדין טקלא דקמי ערסאי מלינא ליה מיא ונטיף טיף־טיף. בסלגות ליליא ממש אתרקו כולהו מיא ואתגלגל האי קיספא ונהים ואש־תמע קלא בכל ביתא וכדין הוא סלגות ליליא ממש (משקל זה שלפני מטתי אמלא [את הכלי הצמוד לו מימין] מים ומטפטף טיף־טיף. בחצות לילה ממש מתרוקנים כל המים [ומתרומם הכלי ויורדת] ומתגלגלת למטה המשקולת [שמצד שמאל] ועושה רעש ונש־מע הקול של הדפיקה בכל הבית ואז הוא חצות ליל ממש — זוהר, בראשית, דף צ״ב, עמ״ב).

(ע״פ „אוצר ישראל״, כרך ח׳, עמ׳ 169).

באילו קהילות נהג השמש להקיש בפטישו ולעורר את החבורה אור ליום ב׳ וה׳ לתיקון חצות ואלה היו באים אחד־אחד לבית הכנסת יושבים לארץ ליד הדלת או בין ארון הקודש ובין הבימה, על ספסלים הפוכים, כמו בתשעה באב, ומקוננים על גלות השכינה ועל חורבן ירושלים.

ויש שנהגו לערוך „תיקון חצות״ גם בחצות היום, בעיקר בימי „בין המצרים״, שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב (קיצור שולחן ערוך, קכ״ב, א׳), ובחודש הרחמים הוא חודש אלול. ומנהג זה פשוט היה בפולין ובליטה. בירושלים נהגו לקום בימי בין המצרים לתיקון חצות בציבור.

דוד המלך קם בחצות

בשעה שדוד אוכל סעודת עצמו — אוכל עד ט׳ שעות וישן עד ראש אשמורת התיכונה, ועומד ועוסק בתורה; ובשעה שדוד אוכל סעודת מלכים אוכל עד הערב וישן עד חצות, ועומד ועוסק בתורה מחצות לילה ולמטה. בין כך ובין כך לא היה השחר בא ודוד ישן. והוא שאמר דוד: „עורה כבודי, עורה הנבל וכינור, אעירה שחר״ (תהילים נ״ז, ט) — איתער יקרי מן קדם יקריה דבוראי, יקרי לית כלום קדם יקריה דבוראי (התעורר, כבודי, מפני כבוד בוראי, שכבודי אינו כלום לפני כבוד בוראי). „אעירה שחר״ — אני מעורר שחר ואין השחר מעורר אותי.

רבי פינחס בשם רבי אלעזר בר מנחם אמר: כינור היה נתון תחת מראשותיו, והיה עומד ומנגן בו בלילה.

אמר רבי לוי: כינור תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיוון שהגיע חצות לילה רוח צפונית מנשבת בו והיה מנגן מאליו.

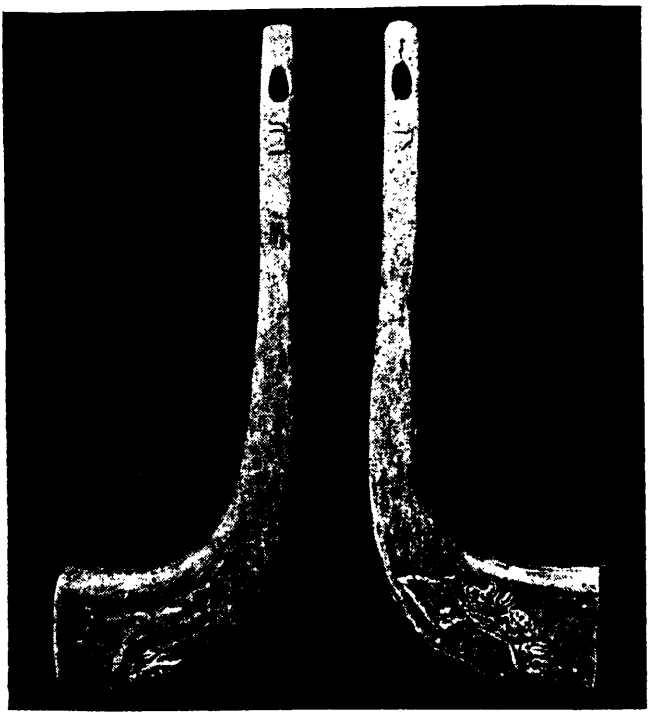

סטיש השמש (משני צדדיו) שבו היה מעיר קהל יראים להשכים לעבודת הבורא, סוף מאה י״ח הונגריה (מאוסף הד״ר ה. פויכטוואנגר ירושלים).

וכשהיה דוד שומע קולו (של הכנור) היה עומד ועוסק בתורה. וכיוון שהיו ישראל שומעים קולו של דוד עוסק בתורה היו אומרים: ומה דוד מלך ישראל עוסק בתורה — אנו על אחת כמה וכמה (איכה רבתי ב׳, כז).

*

בעת שרבי אלימלך מליז׳נסק ערך גולה נקלע פעם בלילה לפשבורסק לאחר חצות. ראה אור בחלון אחד — היה זה ביתו של ר׳ משה, צדיק נסתר, רבו של החוזה מלובלין. נכנס אליו ר׳ אלימלך ושאל: אולי אוכל ללון פה? השיב לו רבי משה: הנה עתה קמתי ממשכבי ותוכל לשכב במטתי. ויש מה לאכול, — שאל האורח. נתן לו לאכול. אכל ושכב במטה. כאשר חשב רבי משה, שהאורח ישן, התחיל לומר תיקון חצות ופתח במזמורי תהילים. שמע ר׳ אלימלך את מזמור התהילים, קם ממטתו ועמד ליד רבי משה. כאשר ראהו רבי משה רמז לו שילך לישון, כי עיף הוא מהדרך. חזר ר׳ אלימלך למטה. כאשר התחיל שוב לאמור תהילים — קם ועמד שוב לידו. ככה היה שלוש פעמים, עד שגער בו רבי משה. ענה לו האורח: איך אשכב ואישן כשאני רואה את דוד המלך עומד אצל כבודך כשאתה קורא את מזמוריו. כשמוע זאת רבי משה, קרא אליו בהתפעלות: האתה זה רבי אלימלך? ונתוודעו זה לזה. (ע״פ „ספרן של צדיקים״).

בָּכֹה תִבְכֶּה בַּלַּיְלָה וְדִמְעָתָהּ עַל לְחָיֶהָ אֵין לָהּ מְנַחֵם:
(איכה א׳, ב)

קוּמִי רֹנִּי בַלַּיְלָה לְרֹאשׁ אַשְׁמֻרוֹת שִׁפְכִי כַמַּיִם לְבַךְּ נֹכַח פְּנֵי יְיָ, שְׂאִי אֵלָיו כַּפַּיִךְ עַל נֶפֶשׁ עוֹלָלַיִךְ, הָעֲטוּפִים בָּרָעָב בְּרֹאשׁ כָּל חוּצוֹת:
(שם, ב׳, יט)

שתי בכיות הללו למה?

„בכה תבכה בלילה" — שתי בכיות הללו למה? אמר רבה אמר רבי יוחנן: אחד על מקדש ראשון ואחד על מקדש שני. „בלילה" — על עסקי לילה, שנאמר: ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא (במדבר י״ד, א). אמר רבה אמר רבי יוחנן אותו הלילה ליל ט׳ באב היה. אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: אתם בכיתם בכייה של חינם ואני אקבע לכם בכייה לדורות. דבר אחר: „בלילה" — שכל הבוכה בלילה כוכבים ומזלות בוכים עמו. דבר אחר: „בלילה" — שכל הבוכה בלילה השומע קולו בוכה כנגדו.
(סנהדרין ק״ד, עמ׳ ב)

בכה תבכה בלילה — למה בלילה? לפי שאין קול הולך אלא בלילה. אמר רב איבו: לילה מושך עמו קינה.

מעשה באשה אחת בשכונתו של רבן גמליאל והיה לה בן תשחורת ומת והיתה בוכה עליו בלילה. והיה רבן גמליאל שומע את קולה והיה נזכר חורבן בית המקדש והיה בוכה עמה עד שנשרו ריסי עיניו. וכיוון שהרגישו בו תלמידיו עמדו ופינו אותה משכונתו.
(איכה רבתי, א׳, כה)

השכינה בוכה בלילות

בכל לילה ולילה נשמע קול בכי מר מרום הרקיע עד למטה: מטרונית יורדת למקום מזבח החיצון ורואתו חרב ומסואב. אותה שעה גועה ומיללת היא, צווחת בקול מר ואומרת: „מזבחי! מזבחי! לאחר ששבעת גופות בני, החסידים הקדושים, שמסרו נפשם עליך. נגנזת?... היכן אמצאך? היכן האש שבערה עליך?

בחצות לילה מטרונית נכנסת למקום בית־קודש הקדשים. וכשרואה אותו שחרב ונסתאב מקום מושבה וערשה, היא גועה ומיללת, עולה מלמטה למעלה ויורדת מלמעלה למטה, מסתכלת במקום הכרובים וצווחת בקול מר ואומרת: „ערשי! ערשי! מקום של פרוכת וכפורת, שהיו משובצות בששים אלף אבני־יקר". (זוהר חדש, מדרש הנעלם איכה)

מטרונית — כינוי לשכינה.

הקב״ה מוריד בחצות ליל שתי דמעות לים

רבי אלעזר ורבי יוסי היו יושבים לילה אחד ומתעסקים בתורה עד שלא התפלג הלילה. בינתיים קרא התרנגול. ברכו את הברכה („אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה"). אמר לו רבי אלעזר: עכשיו הוא הזמן שהקדוש ברוך הוא נכנס לגן עדן

להשתעשע עם הצדיקים. אמר לו רבי יוסי: למה משתעשע הקדוש ברוך הוא? בכה רבי אלעזר ואמר: תיקון חצות! עד עכשיו הקדוש ברוך הוא זעזע שלוש מאות ותשעים רקיעים, בעט בהם ובכה על חורבן בית המקדש והוריד שתי דמעות אל תוך הים.

נשים אינן צריכות לערוך תיקון חצות

הנשים היודעות לקרות תנ"ך ומתפללות בכל יום הצריכות הן לערוך תיקון חצות כמו הגברים או לא? שאלה זו נשאלה מלפני הרב ר' יוסף־חיים, רבה הראשי של בגדד. והרב השיב: לא נשמע שהנשים תאמרנה תיקון חצות אף על פי שהן נשים חכמניות ולמדניות ודרכן ללמוד תהילים בכל יום וגם יש להן לימוד קבוע — וכן מנהג בביתנו שעומדות הנשים באשמורת קודם עלות השחר ואין אומרות תיקון חצות — אלא לומדות פתיחת אליהו זכור לטוב וקצת לימוד כיוצא בזה. וזקנתי היתה לומדת י"ח פרקי משנה — — — גם בליל הושענא רבה היו נעורות ולומדות משנה־תורה ותהילים והתפילות של עצב היה מרחף בכל חללו של בית הכנסת.

(מתוך שאלות ותשובות „רב פעלים", חלק א', קונטרס סו"ד ישרים, סימן ט).

דוד שמעוני

חֲצוֹת שֶׁל הַזְּקֵנָה

לַבַּיִת שְׁנֵי חְדָרִים וְעַל הַגַּג עֲלִיָּה,
לְבַדָּהּ בָּעֲלִיָּה מִתְגּוֹרֶרֶת הַזְּקֵנָה;
וּמִדֵּי לַיִל בְּלֵילוֹ תַּאֲנִיָּה וַאֲנִיָּה
מַחֲרִידוֹת כָּל הַסִּמְטָה הַשְּׁקוּעָה כְּבָר בְּשֵׁנָה.

מַחֲשֶׁכֶת הָעֲלִיָּה מִתְפָּרְצִים קוֹלוֹת אֵימָה:
בְּכִי־עֶצֶב, צַעֲקוֹת־עֶזְרָה, בַּקָּשָׁה וְקִבְלָנָה.
מִתְעוֹרְרִים הַשְּׁכֵנִים בַּסִּמְטָה הַדּוֹמֵמָה,
מִתְגָּרְדִים וּמְרַטְּנִים: "חֲצוֹת שֶׁל הָאַלְמָנָה!"

"אֵי נִשְׁמַע וְאֵי נִרְאָה: 'חֲצוֹת' עוֹרֶכֶת אִשָּׁה!"
וְשוּב הַשְּׁכֵנִים שׁוֹקְעִים בְּמַעֲבֵה שְׁנַת עֲמָלִים.
אַךְ עוֹד זְמַן רַב מַבְקִיעִים מַחֲדָרָהּ שֶׁל הַיְשִׁישָׁה
הַצְּעָקוֹת הַנִּרְגָּזוֹת, הַצְּלִילִים הָאֲבֵלִים.

(מתוך "עכסה")

תיקון חצות בוילנה

לפני שנים אחדות היו באים לשם בשעה השתים־עשרה בלילה לערוך „תיקון חצות". זה היה מחזה נהדר מאוד. מסביב כבר שררה דממה. כבר כבה הנר המהבהב האחרון ב„פוליש" (אכסדרה) של בית הכנסת הגדול. כבר נשמע ה„ברכו" האחרון של עגלונים אחדים שנסעו לביתם ושל מנגנים אחדים, שבחזירתם מן התיאטרון הבוטאני היו סרים

לרגע אל ה„פוליש" להתפלל ערבית. בקלויז של הגר"א כבר נדם הניגון החרישי של לומדי המשמר. ופתאום היה בוקע ועולה קול בכי וגעגועים של בעלי תיקון חצות וביגון כורתי ברית.

(חיקל לונסקי, מ„הגיטו הוילנאי" 1921, עמ' 62)

קהל תיקון חצות

ברודוס נהגו רבים לבלות בבוקר השכם בבית „קאהבי וטוטון" (בית קפה ועישון נרגילות) לפני לכתם לעבודה, ומשום זה זילזלו בתפילות הבוקר. קמו יראים וחרדים, ובראשם הרב הראשי ר' מיכאל יעקב ישראל (1790—1856) ויסדו בית כנסת בשם „קהל תיקון חצות". מטרת המייסדים היתה למשוך לכאן קהל חרדים שיבואו לפנות בוקר לערוך „תיקון חצות" על חורבן ירושלים ואחרי זה להתפלל ועל המקום לשתות קפה ולעשן טוטון. אך כנראה לא הצליחו בזה, כי הרב הראשי הנ"ל מתאונן בספרו („שנות ימין", אזמיר, דף נ"ו, עמ' א'): „עתה כי שבח לאל יתברך יש מקום מוכן ומזומן לקום באשמורת הבוקר ולאמור תיקון חצות, בודאי שמן הראוי לקום ולומר תיקון חצות ולהצטער על גלות השכינה וכו'. בעוונותינו חזרו על ראשונות והם הולכים לקאוונים (בתי קפה) באשמורת הבוקר לשתות קאהב"י וטוטון — והלא יש לנו מקום ראוי והגון כדי לאמור תיקון חצות ולשתות גם כן קאהב"י וטוטון".

תיקון חצות ליד הכותל

בימי המקובל האלוהי הרב שלום שרעבי מארץ תימן, היו הגויים מציקים הרבה לתושבי עיר הקודש ירושלים. וביותר גברה רשעת ה„מערביים", שהחזיקו בבתים אשר מסביב ל„כותל המערבי": מעפרים בעפר חורקים אבן בכל־יהודי עובר לתומו, מזלזלים בכבוד כל־נערה ואשה עבריה, שהולכת לשפוך שיחה ומרי נפשה לפני שריד תפארתנו. ובאותם הימים הקשים היה הרב שלום יוצא עם חצות לילה אל ה„כותל" בהחבא ובהסתר. וכשמגיע לשם, כובש פניו באבנים הגדולות והקודרות. דמעות טהורות ניגרות חרש מעיניו על חורבן הבית וגלות השכינה. והיה עורך שם „תיקון חצות" עם כל הכוונות: „תיקון רחל" ו„תיקון לאה", כמנהג אנשי ח"ן. כן היה עושה רב שלום ימים רבים ואיש מן הגויים לא ידע צאתו ובואו.

פעם אחת כשעמד רב שלום לפני הכותל והתחיל בוכה על אריכת השעבוד ושממות הארץ, התפרצה מלבו אנקת יאוש מרה וילדה איומה שהחרידה משכנות השאננים מסביב. למחרת נודע הדבר לכל־השכנים הרעים של ה„כותל" וזממו אך רע על רב שלום. וחמתו של המופתי בערה בו להשחית, כי ביתו בתוך ה„כותל", ושנתו נגזלה אמש על־ידי הרב היהודי. והמופתי הוא השליט בכל ירושלים וכולם יחכו למוצא־פיו. ויהי בלילה השני והמופתי שלח את־עבדיו הכושים, ונוספו עליהם מן השכנים המערביים, לארוב לרב שלום בדרך ולהכותו נפש. המה התייצבו לשני עברי המדרגות הרבות אשר על דרך הכותל והמקלות והאלות נטויים בידיהם. והרב שלום יצא כדרכו בחצות הליל, כשהשמש פוסע לפניו ופנסו בידו, ונבהל השמש ממראה עיניו פתאום. אמר לו הרב: „אל תירא ואל תחת מפניהם ואת דרכך לך ז" — עברו בין כל־האורבים ואיש לא הרים יד, ואיש לא הוציא

הגה מפיו. ותיקן רב שלום „חצות" כמנהג וחזר לבית הכנסת שלו „בית־אל", הוא בית־הכנסת של המקובלים והמכוונים עד היום הזה.

וכשהאיר הבוקר ואנשי הרחוב עברו בדרך הכותל, אחזם חיל ופחד מפני המראה הנורא אשר ראו עיניהם: עבדי המופתי וכמה ממודעיהם עומדים כמסמרות נטועים על מקומם מבלי נוע והדיבר אין בפיהם. המקלות נטויים בידיהם המורמות כלפי מעלה. מיד הודיעו את הדבר אל המופתי וירד בבהלה גדולה מעל מטתו, וכל העיר נבוכה.

הלך המופתי וכל גדולי הישמעאלים לבית הרב שלום. נפלו לרגליו וביקשו סליחה ומחילה מלפניו. תחילה דחה אותם והגיד להם, שהכל מן השמים ולו אין כל חלק ויד בזה, ולא יוכל לשנות הדבר. אך אחרי הפצרות מרובות ותחנונים גדולים הסכים רב שלום להעתיר בעדם ולבטל רוע הגזירה. ותנאי התנה עמהם, שיקבלו עליהם הישמעאלים, לתת מהיום ולהבא ליהודים צאת ובוא בשערי „הכותל" בכל עת ובכל שעה, הן ביום והן בלילה, הן ביום צום ואבל והן ביום מועד ושמחה.

קיבלו עליהם בני ישמעאל את הדבר הזה וכתבוהו מפורש בדפתר־העדה שלהם, שמונח למשמרת בבית הערכאות אשר על הר המוריה.

ורב שלום התפלל בעד הנענשים ונתרפאו. ומאז באים היהודים בנעוריהם ובזקניהם לשפוך שיחם ויגון לבם בחיק אבני הכותל, ואיש מהגויים לא יגע בהם לרעה.

„אגדות הארץ", לאשר בן ישראל, חלק א', עמ' קצו — ח)

„שיך" רחמים

הרב החסיד המקובל רבי רחמים ענתבי זכרונו לברכה, היה מאבלי ציון. נעלים לא שם ברגליו, כי אם סנדל המסומר. בשר לא אכל ויין לא שתה. והיה נוהג לילך, בכל־חצות לילה לכותל־המערבי ולומר „תיקון חצות" ולבכות. בקיץ ובחורף היה הולך לשם ולא עצרוהו גשמים ורוחות. כך נהג עד יום מותו.

הישמעאלים היו מכבדים אותו ולא צערוהו מעולם. והיו היהודים והישמעאלים קוראים לו בשם: „שיך רחמים". (הכותל המערבי ליצחק יהודה יחזקאל, „ירושלים" ג', תרפ"ט, ע' 50)

מי"ז בתמוז עד ט' באב יאמרו בכל בתי הכנסיות והמדרשות שבארץ־ישראל תיקון חצות בציבור והרבה מאחינו בני ישראל ילכו לומר התפילות והקינות האלה לפני הכותל המערבי. (לונץ, לוח ארץ ישראל, תרס"ב)

בימי נאפוליון בונאפארטה

בשנת חמשת אלפים חמש מאות חמישים ותשע עלה נאפוליון בונאפארטה מארץ צרפת על מצרים וכבשה. ומשם נסע לארץ הקודש וחילו הרשיעו לעשות גם בעזה וגם ביפו. והיתה עת־צרה לאחינו בני־ישראל. ובירושלים נפל פחד גדול על היהודים, כי נשמע הדבר שבונאפארטה עולה על ירושלים. וקנאי הישמעאלים הוציאו קול, שהיהודים בעלי ברית נאפוליון המה ומסייעים בידו על ידי ריגול. לכן גמרו הישמעאלים ביניהם, שביום שיבואו הצרפתים בשערי ירושלים, יעשו המה כלה ביהודים.

ובימים ההם היה ראש־בית־דין ו„ראשון לציון" בירושלים הרב רבי משה יוסף מרדכי מיוחס בעל „שער המים". והיה נודע בפרישותו וקדושתו ולא יצא מעולם מארץ הקודש. והיו כל־העם קוראים אותו: „עולה תמימה", — וגם בין הישמעאלים קנה לו שם טוב, שהיה רופא אמן.

והיה מנהג הרב בקודש לילך בכל לילי שבת קודש אל הכותל המערבי אחר חצות הלילה עם משרתו. והיה גומר שם התהילים ומשתהה עד זמן התפילה. ולפעמים היה גם מתפלל שם. פעם אחת ראה בתפילתו תמונת חמישה „אלפין". ובצהרים של אותו יום יצאה הגזירה מטעם הפחה שבירושלים לגרש היהודים מבתיהם, שחלונות פתוחים להם למקום המקדש. וכן עשו רשעי הגויים, שללו ובזזו כל היהודים הדרים בסמיכות־מקום. — אותה שעה הבין הרב הצדיק פשר המראה, שראה הכתוב: „אמר אויב ארדוף, אשיג אחלק שלל!..."

ובשעה שהתקרב מחנה נאפוליון שלח הפחה אל הרב שיבקשו חכמי ישראל רחמים על העיר הקדושה. השיב לו הרב בידי שליחיו: „למה זה יבקש אדוני כן? ואנשיו ומשרתיו יפריעו את ישראל ויגרשו אותם מכל מקומות הקודש ולא יניחום לשפוך שיחה גם לפני הכותל הקדוש הזה!..."

מיד ציווה הפחה להקצות ליהודים מקום מיוחד אצל כותל המערבי שיתפללו שם. והרב, זכרונו לברכה, הכריז שכל יושבי העיר מקטנם ועד גדולם יתאספו לפני הכותל המערבי לתפילה. וכשגמרו תפילתם הלך הרב אצל הפחה ואימץ לבבו שלא ייירא, שלא יבוא הקיסר לשערי ירושלים ולא ישפוך עליה סוללה. ואף־על־פי־כן יעץ לו לחזק את חומת העיר. ובא הוא וכלי מלאכה בידו וכל היהודים עמו, וסיעו במלאכת הבניין.

ונצנצה רוח הקודש ברב הצדיק. וכן היה: כשבא נאפוליון עם מחנהו הגדול לקרית יערים היתה פתאום, בחמלת יי על עמו ועל עיר הקודש, רוח אחרת עמו. וחזר מיד מדרכו והלך עם מחנהו לצור על עכו. ושם נפגש עם גייסות בריטניה ולא יכול להם. וגם מגיפה גדולה היתה בחילו.

ראו הגויים כי תשועת יי היתה על ידי תפילת היהודים ונתנו להם להתפלל מהיום והלאה אצל הכותל המערבי באין מפריע.

(תבואות הארץ, ע' תמ"ט; „תולדות חכמי ירושלים" כרך ג, ע' 183—185)

יודא אהרן וויים

תיקון חצות בצהרים ליד הכותל המערבי

(שבעה עשר בתמוז, תרמ"ח (1888)

משער יפו המה הדרך מהמון יהודים שהלכו לערוך תיקון חצות על יד הכותל המערבי. אנו נלווינו אליהם והתחלנו להתקרב אל חומת העיר. החומה היתה עוד חשופה אז מכל ארבע רוחותיה. מסביב הכל שמם, והעיר עומדת בודדה. רק על יד שער יפו, בסמוך אל החומה, היו שתי חנויות של ערבים, בבחינת „נטורי קרתא". ומבפנים לחומה — בתים שהאחד נשען על חברו ובינות לבתים סימטאות צרות. כבישים אין. והקרקע מרוצף

אבנים גדולות וחדות. בכל צעד אתה נכשל באחת מהן, והיתה בהליכה זו, גם לאור היום, משום סכנת נפשות. פנינו תחילה לחצר ה„חורבה" של רבי יהודה החסיד. המרחב הרב הזה, בתוך השטח הצר שמסביב, פעל עלינו פעולה חזקה. שטח גדול היתה בעינינו ה„חורבה" בהקבלה לצרות שבסמטאותיה של העיר העתיקה.

קרבה שעת הצהריים והגיעה שעת מנחה גדולה. קהל רב התאסף ב„חורבה". בגלל הצום וקריאת „ויחל" התפללנו כאן, ולא על יד הכותל, את תפילתנו הראשונה בציבור בירושלים. התפילה עברה עלינו מתוך רטט רב שבקדושה. הכירו בנו פנים חדשות ומכל צד הושטה לנו יד, וכל אחד רצה להקדים את חברו בנתינת „שלום עליכם" לעולים החדשים. תוך שיחה קלה עם המתפללים ירדנו בצוותא לכותל המערבי לערוך שם תיקון חצות.

ברחבה של הכותל עמדו כמה מניינים של יהודים. חלק מהם ישב על גבי הספסלים שהועמדו שם על ידי השמש הספרדי הזקן, שהיה שומר עליהם במשך היום ומכניסם לשמירה בערב אצל אחד הערבים בתוך החצר הראשונה, שממול לתחנת השוטרים. אבא הוציא אולרו והתחיל לקרוע „קריעה" — אגב התייפחות, בלב שבור ורצוץ. עבר זמן ממושך עד שאבא נרגע מבכיו, בראותו את עיר ד' מושפלת עד שאול תחתייה. וכאשר התעורר ניגש סמוך לכותל ונשק את האבנים הדוממות הספוגות דמעות של עיני דורות במשך אלפיים שנה. כל הקהל בכה יחד בקול בוכים, ומתוך הבכי בקע המזמור „על נהרות בבל".

(מתוך „בשעריך ירושלים", עמ' 27—28)

ר' נפתלי מרופשיץ היה שונא עצבות ומונע עצמו הימנה. בימי בין־המצרים, עם חצות היום, בשעה שחסידים ואנשי מעשה נכנסים לבית הכנסת חולצים נעל, יושבים על הקרקע ומתקנים „תיקון חצות" — היה ר' נפתלי מתהלך בפלוש ונוהם לעצמו נהימה נעימה; והשב כוהנים לעבודתם ולוויים לשירם ולזמרם. („אבותינו ספרו", מ. ליפסון)

תיקון חצות על קבר שמואל הנביא

בכל שנה, כ"ח בחודש אייר הולך הנשיא של ספרדים לכפר רמה, על קבר שמואל הנביא ולנים שם עם שאר תלמידי חכמים. וכל איש אשר נדבהו לבו הולך גם כן עם הנשים ולנים שם כל הלילה — — — ובחצי הלילה כבו כל הנרות שבמערה וישבו בחושך ועשו תיקון חצות לילה בקול בכי. ואחרי שגמרו את התיקון חצות למדו זוהר מעט ואחר כך הביאו את המשקה שקורין קאפי חמה ונותנו לכל אחד.

(שאלו שלום ירושלים לר' גדליה מסמיאטיטש, בשנת 1699)

ר' גדליה מסמיאטיטשי

לחבר חברה קדושה לקונן חצות לילה

ראוי לנו שנזרז בענין תיקון חצות־לילה לקונן על גלות השכינה וצערה שמצטערת בצרותינו ועל הר ציון ששמם שועלים הלכו בו — תיבת שועלים בגמטריה הישמעאל, כלומר שהישמעאל הולך למקום מקדש, אבל את היהודים אינם מניחים לכנוס... וראינו רעה אשר כסילים חדשים מקרוב באו לעורר צרעת נושנת משנת תכ"ו, (1766, שנת התעוררות שבתי צבי) ואומרים, שכבר משנת תכ"ו ואילך אין גלות לשכינה ואין צורך

לקונן על גלות, ועליהם נאמר: „על־מה תכ״ו עוד תוסיפו סרה״, שבעווונינו נתרשלו ידיהם של הרבה אנשים חשובים, ואפילו חסידים ואנשי מעשה, שאינם מקוננים על גלות השכינה. ואין צריך סתירה לדבריהם, כי מפורסם לכל שעיקר המעשה שהיה בשנת תכ״ו אין [בו] ממש.

... על כן כל מי שנגע יראת אלוהים בלבו ישתדל בכל עירו לחבר חברה קדושה לקונן חצות לילה בבית הכנסת או בבית המדרש ברבים, בקולי קולות, כדי להוציא מלבם של צדוקים. ויקויים בנו מקרא שכתוב: כי נחם ד׳ ציון נחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן. (מתוך „שאלו שלום ירושלים״)

מלבם של צדוקים — כלומר מהנוטים אחרי שבתי צבי.

מ. ד. גאון

תיקון חצות ותיקון לאה

עליתי לארץ האבות מכנף ארץ קרה, מעיר שאראי שבבוסנא. כחלום מעולם רחוק, ניעורים בזכרוני ימי הילדות הנעימים שנגוזו, בהם הרגילני אבי נ״ע, להשכים קום בדמי הליל, כדי להצטרף אל פולחנו, לומר תיקון חצות ותיקון לאה בצוותא, ולקונן אתו באין הפוגות על גורל ישראל, דבר שנהפך ברבות הימים לשיגרא, חוק ולא יעבור, לענין שכיח ומחויב המציאות. אותם ימי הזוהר והטוהר, שופעי הרעננות והכוננות, העניקו לכולנו אמונה ותקוה לקראת הבאות, ומלאו את לבנו התוסס עוז ואומץ. מיד עם נטילת הידים ואמירת ברכות השחר, לפי כללי המסורת המקובלת בעם, נהגנו להשתטח על רצפת הבית הערומה, לאור נר דועך ומהבהב, ולקרוא ביגון את המסכת הערוכה ע״י אישים קשישים, „כלולי תהילות ורבי מעלות, מור ואהלות״, ראשונים כמלאכים שדבריהם נכוחים, למען יוכל כל אחד כקטן כגדול למצוא בה את מבוקשו באין מפריע [1]) וזאת להעיר ולהזכיר, כי הישיבה המיותמת הצטרכה להיות על יד הפתח, ערום ויחף במקצת, כדי להבליט את האפסות שבחיי אנוש, דלותו והעדר יכלתו של הנברא בצלם, להביא תיקון למצב הפרוע, ולסדר־העולם הקיים. לפרקים הקפיד, והכין מבעוד יום אפר בכלי, על מנת לזרות על המצח כדרכם של אבלי ציון מימים ימימה, שהיו להוטים בהידור מצווה, קלה כבחמורה. דמעותיו דמו לרסיסי טל מתנוצצים, שהבהיקו והבריקו, וירא הייתי להניד עפעף, ולהתבונן בלחייו המשופות, המכורסמות, האחוזות חלחלה ובהלה. כל קריאת פרק בספר המיושן ההוא, הוסיפה עגמה וצער, הגבירה את הגעגועים על האוצר האבוד, הזכירה את השפלות והפורענות שהיא מנת חלקנו ברחבי תבל, והלב התכוץ והתפלץ. לאחר הוידוי הרגיל, קראנו מזמורי תהילים המיוחדים למאורע, בהם: על נהרות בבל, בו נזכר חורבן הבית, מזמור לאסף — בדבר הריגת הצדיקים, זכור ה׳ מה היה לנו ממגילת איכה, ובהגיענו לקינה המתחילה ב„אוי״, לא היה גבול לבכי ולמספד. צלו של אותו ישיש חם מזג, שהתבלט בקירות הבית המלבינים, בהתנודדו אנה ואנה, ששקע והזדקף חליפות, צלו של אבי ז״ל, יש וישתרבב

[1]) יחס העם אל הספר הקדוש הזה בדורות האחרונים יתבאר ע״פ ריבוי המהדורות שהוא זכה להן.

בעיני העששות (אם כי עבר מאז יובל שנים) כאז כן עתה, דמותו לא ניטשטשה מכל וכל, וכאילו תובעת עקביות ומשוועת להמשך [2]. בלבו הנרגש נתקפלו כל הדאגות: חורבן בית המקדש ושריפת התורה, הריגת הצדיקים וחילול שמו הגדול יתברך, צער כל העולמות; צער האבות והאמהות, צערם של הנביאים והחסידים והצדיקים בגן עדן, ועל כולם צערו של משיח המתאחר. לכשהיינו מגיעים לאימרה המשעשעת תקוותנו: „בונה ירושלים ה׳

עַד מָתַי יְיָ תִּשְׁכַּח שְׁאוֹן קָמֶיךָ
וְשִׁמְמוֹת הַיְכָלְךָ וּנְפוּצוֹת לְאֻמֶּךָ?

עַד מָתַי אֶשְׁתּוֹמֵם עַל חָרְבַּן פַּעֲמָיִם,
עָד מָתַי לֹא תְרַחֵם אֶת יְרוּשָׁלָיִם?
(מתוך סדר תיקון רחל)

סדר תיקון חצות / כמנהג עדות קודש ספרדים הנפוצות / העומדים ובוכים בלילות אחר חצות / מובטחים שלא ימותו בחצות / והאל ברחמיו יקבוץ נדחי ישראל מארבע תפוצות...

שלא ימותו בחצות — בחצי ימיהם.

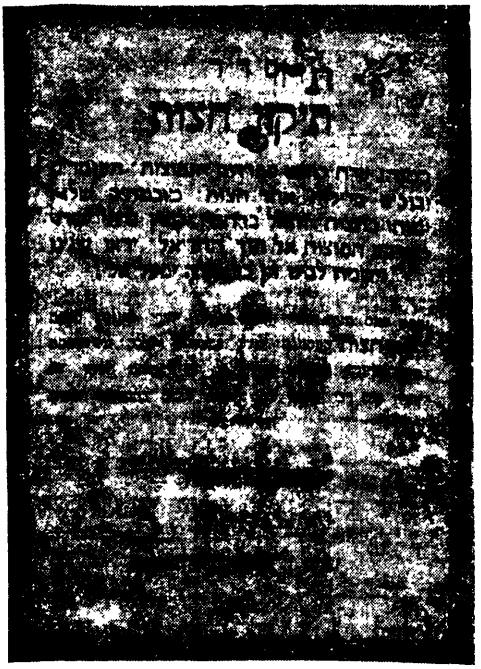

(נדפס בבילוגראדו על ידי חברת „תיקון חצות", בשנת תרי״א — 1851)

נדחי ישראל יכנס", הורגש שינוי וחלה הפוגה, וניתנה אפשרות ורשות להרים ראש. נשמנו לרווחה, הודלקה מנורה מאירת עינים, ותוך כדי שתיית „קפה", שחור משחור, שהוכן על הכיריים, מלמלנו בשלווה ונחת „תיקון לאה", המורכב מלקט מזמורי תהלים, פרק ממסכת תמיד, ואחריו השיר המעודד ומצודד לב, „ידיד נפש אב הרחמן", שהושר בעינים עצומות, תוך הבעת דבקות ואמונים כלפי בורא עולם.

מ. ז. פייארברג

ליד אור הנר הכהה...

פתאום חדר אליו קו אור מהחדר השני. הדלת פתוחה מעט והוא רואה את אביו יושב בפינה על הארץ, הנר אשר בידו מפיץ אור כהה על פני הבית... פני אביו הרזים והנוגים מפיקים עצבון ויגון קודר, הפינה מלאה קסמים נסתרים המשתפכים אט במלוא

---

[2]) ממנהגו זה, שהיה לחם־חוקו כל הימים, לא שינה אף כקוצו של יוד גם לאחר עלותו לאה״ק, כי בבואו הצטרף אל יחידי ק״ק חסידים „בית אל", שבפנים חומות ירושלים, ושם חי שנים ברוחו של הר׳ ש״ש (ר׳ שלום שבזי) ז״ל, וכל הנאמנים לו והמסתופפים בצלו.

כל הבית, אביו יושב דומם נשען על ידו האחת, פניו התמימים ועיניו הבלתי נעות מפיקות צער נורא, והוא נאנח אנחות רבות, אנחה אחרי אנחה... עוד רגעי מספר והוא שומע את קול אביו קורא בלאט וביגון: „זכור ה׳ מה היה לנו, הביטה וראה את חרפתנו״, והקול קורא הלאה בלחש, לאט, מלה אחרי מלה... והדברים, הוי, מה נוראים „אלהים! באו גוים בנחלתך טמאו את היכל קדשך, נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים... כי דכיתנו במקום תנים ותכס עלינו בצלמות, אם שכחנו שם אלהינו ונפרוש כפינו לאל זר... כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחה... כי שחה לעפר נפשנו, דבקה לארץ בטננו...״ הוא ירד אט מעל מטתו ויגש אל הדלת, והנה הוא רואה את אביו מקרוב... התמונה נוראה ומלאה חרדת קודש. הניגון העצב חודר אל מעמקי הלב והנפש. „עד אנה בכיה בציון ומספד בירושלים״. הזקן בוכה בלאט. דמעה אחר דמעה מתגלגלת על זקנו הלבן... „על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים תמיד יומם ולילה לא יחשו״. הוא זוכר את הסיפורים הרבים ששמע מ„יהודי ארץ ישראל״ על דבר חומות ירושלים... הוא רואה לנגד עיניו את „הכותל המערבי״, מוריד שתי דמעות גדולות, ושועל מתגנב ורץ בין פרציו... הוא עומד בין החרבות על יד הכותל הקדוש. רואה המון יהודים שטוחים על הקרקע ובוכים בקול... הנה פה שרידי מגדלים, ומאחת החרבות הוא שומע קול קורא: „אוי לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם״. צעיף עלטה פרוש על פני ירושלים, העיר מתאבלת... ועל שער העיר יושב על יד מערה פתוחה הזקן דוד, כנורו בידו והוא מנגן שיר עצב וקודר מאד... לא הרחק מהמערה עומד ישמעאלי מזויין, חרבו על ירכו וכידונו בידו; הוא שומר על העיר... אבל שמה, שמה במרחקים ייפתחו השמים, הקדוש ברוך הוא יושב על כסאו ומביט על הארץ הדום רגליו... הוא רואה את ירושלים השוממה... אז יסער הכסא ממקומו ושתי דמעות גדולות ורותחות נופלות אל עמקי הים הגדול... אז תצאנה מ„גן עדן״ העליון כל נשמות „הקדושים״, אשר נהרגו על „קידוש השם״, לפניהם ינהר נחל מלא דם וסביבם אש בוערה, גויותיהם פצועות וקרועות לגזרים, ידיהם הרזות נשואות למעלה ובתוכן שרידי גוילי ספרי תורה, שהצילו מיד האויב, והמה כולם משתטחים ומתנפלים לפני „כסא הכבוד״... אז יישמע קול נורא ממרומי הכסא: „שובו למנוחתכן נשמות טהורות, עוד לא בא הקץ״... אז תתנפל גם „רחל אמנו״ בקול קורע לבבות לפני כסא הכבוד, והאבות הקדושים משתטחים לפניו בקול בכי נורא, אך... הגלות המרה והארוכה עוד לא נגמרה, ירושלים שרופה באש, „ארץ ישראל״ שוממה, „השכינה״ בגלות, ועם ישראל מפוזר ומפורד בין העמים... השטן מתגבר, „סמאל״ מושל בכל, מיכאל שר ישראל — אומר אבא — אסור באזיקים... התאוות מושלות עלינו ואין אנו יכולים לעבוד את ה׳. הוי, מתי יבוא משיח?! משיח צריך לבוא, צריך להביאו... משיח לא יבוא מעצמו — אומר אבא — הדור צריך להביאו. אבל הן רבים רצו להביא את המשיח! ויוסף דילה ריינה? והאר״י ז״ל? והבעש״ט? המה לא הביאו אותו, כי עוד לא בא אז הקץ, נחוץ לנסות עתה. בדורנו אולי כבר בא הקץ... נחוץ להביא את המשיח, נחוץ להביאו — ויהי מה!...

הנר הולך הלוך וכלה, השלהבת בוערת באור כהה, ניצוצי חלב ניתזים מסביב בהמולה קטנה, ואור היום הולך ובא ומתגנב בלאט דרך חלונות הבית. (מתוך „לאן״)

יהודה שטינברג

תיקון חצות

אלעזר שו"ב כבר הגיע לשנות שיבה, אך הרגשתו עודנה דקה, ואין איש, גם מן החרדים שבחרדים, מפקפק בהשחזתו; אדרבה, הכל מהדרים לקנות בשר משחיטתו.

הוא קם לילה לילה בראש אשמורות, קל כנשר ועז כנמר, ומתגבר כארי, ומטהר את ידיו ואת ה„חומר" שלו... ויושב לתיקון חצות ולקונן על גלות השכינה.

בלילה ההוא טעה והשכים לקום שתי שעות קודם זמנו הרגיל; אף על פי שבחדר בנו, הסמוך והפתוח אל חדרו, יש „שעון־מעורר", אשר היה יכול להשתמש בו גם לצרכו, אך הוא איננו אוהב להשתמש בכל ההמצאות החדשות של אלו זחיחי־הלב בעניני דשמיא.

במקום השעונים המרעישים שלהם היה „שמאי־המכריז" קם באשמורת, בשעה שהכל ישנים, שקועים בתרדמה וחולמים על הבלי עולם הזה, ורק הקדוש־ברוך־הוא ער ומוריד, כביכול, דמעות; ואז היה סובב שמאי הלז על מטהו ברחובות הריקים וקורא מתוך בכיה והתעוררות: „קו־מו וקו־מו... לעבו־דת ה־בו־רא... כי לכך נו־צר־ת!".

והקול היה הולך וחותר בחושך, וסובב וממלא את כל חללו של הרחוב, וחודר דרך הכתלים ומגיע אל תוך האזנים ואל תוך הלב.

ומי אשר אזנים ולב לו, ושמע את הקריאה הגדולה הזאת — ולא התעורר משנתו, ולא התגבר על החומר העכור שלו, ולא עזב את המטה החטאה, ולא קם לעבודת הבורא?!

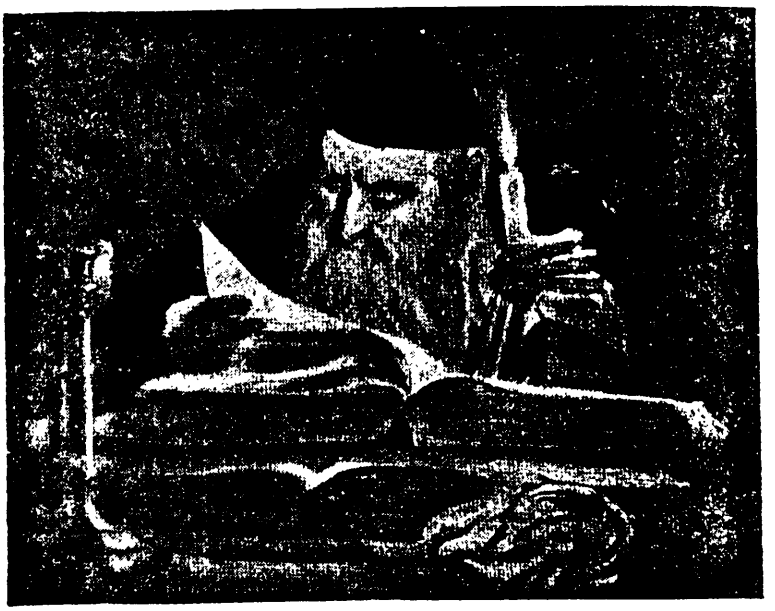

צריך ללמוד תורה בחצות וזה נקרא תיקון יעקב ולאה. רצה לומר: מחוברים ומזווגים יחד — ישראל הוא יעקב, עם השכינה הנקראת לאה, על ידי עסק התורה שעוסקים בחצות הלילה (ר" חיים ויטאל, בספרו „עץ חיים").

הוא נוטל מלוא כף אפר מקלה, מרים בזהירות את הירמולקה מעל לראשו, לבל ישאר בגילוי ראש, שם אפר מקלה על מקום התפלין ולוחש בשפתיו:

„לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר".

ומתאנח בכונה וחולץ מנעליו, ויושב לו על הארץ סמוך למזוזה.

„אשמנו, בגדנו, גזלנו" „...

„איך נשיר את שיר ה' ... אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני ... אם לא אזכרכי!"...

י. ל. פרץ

אברהם'ל מנגן „חצות"

מנהג היה בידו של אברהם'ל זה, ששתי פעמים ביום ערב ובוקר הוא אומר „שמע ישראל" ומנגן על הבטנון. בבוקר כשזרחה החמה, ולעת ערב כשהחמה שקעה... בבוקר ובערב היה מקיים מצוה זו מחוץ לעיר, על יד הנהר על האחו, ובחצות לילה בשוק. וקולות בטנונו היו משתפכים בדומית הליל וחודרים דרך שערים ודלתות ותריסין אל הבתים, אל תוך הלבבות... ורצופים הקולות תמימות עמוקה ומלבבת, וכל מי שפטיש השמש לא העירו, מתנער לקול הבטנון: בו, בו, בוה בוהה... ויהודים קופצים מעל משכבם וקמים לעבודת הבורא, מדליקים נרות ורצים ל„חצות".

הפריצים עזבים בשעת מחול את רעיותיהם וקופצים בזעם אל אברהם'ל, שלא התכוון אל המנגינה, ומורטים פאותיו; הנאספים אל משתה של יהודים מתבדחים ומלעיגים לאברהם'ל, אבל המתנער לקול בטנונו לעבודת הבורא מתלונן:

— המסכן... תם, ואיזה דבר צפון במנגינתו התמה...

ועוד אומרים:

— נשמה אילמת.... רוצה לדבר עם בוראו, ובפיו אין לשון...

*

מעשה, ובטומאשוב היתה חתונה גדולה, חתונה שאין כמותה אלא פעם ביובל!

אטו מלתא זוטרתא היא? הפרנס־חודש מלובלין התחתן עם הרב מקראקא, וטומאשוב — באמצע הדרך!

רוצה הפרנס מלובלין להנות את הרב מקראקא בשמחת חתונה — למען ידע, עם מי התחתן!

מצווה הוא להוציא מן המרתף חבית של דינרי זהב להוצאת החתונה; שוכר ושולח לטומאשוב מלצרים, להכין הכל כיד המלך — כיאות לגביר בתוך אחיו ולפרנס־חודש מלובלין, שזכה להתחתן את הרב מקראקא!

באים המלצרים מלובלין לטומאשוב ומבקשים קודם כל מקום מרווח לחתונה: אורחים מלובלין יבואו, אורחים מקראקא ואורחי המקום, עדת טומאשוב! ובכן — גבירים, בעלי בתים, מיוחסים, למדנים, רבנים יושבים על מדין...

ושלוש להקות תהיינה מנגנות: הלהקה מלובלין, הלהקה מקראקא, והלהקה מטומאשוב, שאינה רוצה לותר על זכותה בעד כל הון דעלמא!

ובקצה העיר, כמעט מחוצה לה, עומד דיר גדול, שמייבשים בו בימות החורף עצים. עתה הדיר ריק, העצים — על גדות הווייכסיל, מוכנים לשוט לדאנציג... נפלו המלצרים על המציאה ושכרו על חשבון הגביר את הדיר, הגדול כתיבתו של נח, מצאו צייר וצייר אותה מבפנים בכל מיני ציורים נאים, וקישטו אותה, כסוכה, בכל יריעות יקרות, והעמידו שולחנות מקצה התיבה אל הקצה, לגברים ולנשים לחוד, ועל הקירות תלו פנסים של נייר וקנים. בשביל ארבעים מניינים נפש. ומבואות — לנשים לחוד, למלצרים לחוד, מבוא מיוחד למנגנים, ושער גדול באמצע לקרואים הנכבדים, ועל־גבו מצויר כתר תורה, לכבוד הרב מקראקא ואורחים אחרים...

והגיע התור, הוא יום החופה, ואורחים באים ובאים, בעלי הבתים בעיר מביאים את האורחים בצל קורתם בכבוד גדול. מפנים לפניהם את מבחר חדריהם... וכשהגיעה השעה המוצלחת, והתכנסו אחר החופה לסעודה הגדולה, וכשנדלקו הנרות בפמוטות שעל השולחנות ובפנסי־הנייר והקנים שעל־גביע הקירות, והתנוצצו עגילי הנשים, השביסים ובתי־הנפש — נמלא הדיר אורה, ועל הכל אור התורה — הלומדים, מלובלין ומקראקא, ולומדי טומאשוב באמצע... והרב מקראקא בראש.

הולכת שורה של מלצרים, נושאים קערות גדולות מלאות דגים, מצלצלים כלי־כסף, ומשתפך כל זה לתוך זמזומן העליז של הנשים אצל השולחן, — ועל־גבי ההמולה צפה שיחה בעניני תורה אצל שולחנו של הרב מקראקא — ופותחים הכליזמרים בנגון עליז... שלוש להקות הומות רועשות, מרב חדוה רוטטות להבות הנרות על־גבי השולחנות ועל־גבי הכתלים מסביב. נשען הרב מקראקא במשענת הכסא ופניו מפיקים נחת, — מבין גדול היה בנגינה...

ומן הפרייליכ״ס עוברות הלהקות לוולאַ״ך. עברו באין מרגיש, כשוחים על פני מים,— וולאַך נוהר, שוטף — כנור קראקאי מנגן, „מדבר״ דבורים, פותח חדרי לבב ונשפך אל תוכם... ושלוש להקות מלוות אותו בנחת וברוך... ודומה, נחל שוטף, נהר הווייכסיל השתפך, והוא מתנדנד בנחת, והומה ורוטט לכבוד החתן והכלה ולכבוד הרב מקראקא ושאר האורחים היקרים, וצפור־פלאים מרחפת על פני המים ומנגנת נגון מתוק, מלא חן וחנינה, וקול הכנור — „יעלה״ חרישית, ועוד „יעלה״, זו אחר זו; והנה עליה — קולות עליזים, שמחים, צוהלים, — ושוב ירידה. אמנם יום שמחה וששון הוא היום, אבל שכינתא בגלותא! ושוב תרועת ששון: בכל זאת חתונה כזו, קבוץ של לומדים כזה, והרב מקראקא בראש (את הנגון חבר החזן מלובלין...), והלהקה נסחפת עם הזרם, הכלים רועשים, הקולות עולים מעלה־מעלה, מטפסים מתוך חדוה ממדרגה למדרגה...

ולפתע פתאום נפסק הכל, כאילו פקעו לפתע פתאום כל הנימין, נאלמו דום כל הכלים — דממה, ובתוך הדממה: בוּ, בוּ, בוּהה... קול הבטנון, אברהם׳ל לבדו מנגן. כל העינים נישאו אליו, נתלו על גבו — הס, אין מעיף עפעף, וידו של אברהם׳ל מנהגת בקשת!

— בוּ, בוּ, בוּה, בוּהה... זאת עשו הכלי־זמרים במתכוון, לשמח בזה את הקהל...

אבל הדבר לא עלה בידם...

פרייליכ״ס — ריקוד עליז. וולא״ך — ריקוד עממי בחתונות ומוצאו מוואלאכיה.

עומדים הם ומצפים, שיפרוץ העולם בשחוק, אך העולם מביט באברהם׳ל ומעביר עיניו על הרב מקראקא; במעמדו אין צוחקין, הפנים מתקמטים, השפתים מתעוות, השחוק מתפוצץ לרסיסים בתוך העינים, אבל עוצרים את הצחוק בכל מאמצי כוח, הרב מקראקא מחשה! הרב מקראקא יושב נשען על כסאו, השטריימי״ל על משענת הכסא, גבותיו מורדות על עיניו — האם אינו מנמנם, הרב מקראקא?

והבטנון עושה את שלו...

— בו, בו, בוה, בוהה...

מה זאת?

ופתאום הכל מעבירים עיניהם מעל הרב מקראקא אל הדלת התיכונית, משם נשמע רעש, קול צעדים נשמע, מלצרים ממהרים לפתוח, קוראים בבהלה:

— לא, לא; סעודת עניים תהיה בפני עצמה...

מתחילים להבין: עניים רוצים להכנס. הרב מקראקא פוקח את עיניו ורוצה לומר דבר מה, מן הסתם, שיתנו להכנס, מעצמו מובן...

אבל באותו רגע נראה בפתח איש זקן בספודיקי״ל קרוע, זקנו ופאותיו הלבנות פרועות, — מחזיר־על־הפתחים בתוך שאר חבריו; אבל עינים לו, והעינים מישירות ומפיקות חכמת־מלכים, ותנועת ידו כתנועת יד מלך — ונבהלו המלצרים ונרתעו לאחוריהם... רמז בתנועת יד ופינו לו דרך, והזקן הלבוש בגדי קובץ־על־יד, בעל העינים והתנועות של מלך, נכנס, ואחריו חברת עניים כמוהו, והוא בא לאמצע הדיר ונצב, מאחוריו כל חברת הקבצנים — והקרואים נדהמים ומחרישים, הרב מקראקא גם כן, ואברהם׳ל אינו מרגיש ועושה את שלו, גבו הכפוף, רואים, רועד, ידו מנהלת את הקשת אילך ואילך, והבטנון מתאנח: — בו, בו, בוה, בוהה...

והמלך הזקן לבוש־הטלאים פותח את פיו — האורחים מתכופפים על־גבי השולחן מלפנים, משולחנות אחרים קופצים, אך בלאט, בלי רעש, על בהונות הרגלים — העינים נמשכות אל פי הזקן, כמו על־ידי כשפים, נשואות אל שפתיו —

והזקן קורא: — חצות! — ומוסיף אחרי דומיה קלה:

— הרב מקראקא, — אברהם׳ל מנגן „חצות״... אין אתה מאמין, הרב מקראקא, הלא אזניך פקוחות, הט אותן ושמע! זוכה אתה לשמוע, כיצד אברהם׳ל מנגן „חצות״ בשביל זה השתלשל הדבר שתתחתן עם הפרנס מלובלין, שתהא טומאשוב באמצע הדרך... ואתה תשמע, ובזכותך ישמעו כל המסובין... איש לפי מדרגתו... אתה הנך מבין בנגינה...

— בו, בו, בוה, בוהה — מנגן לו אברהם׳ל את נגונו — והעולם מחריש ותוהה, כאילו שלטו בו כשפים, והזקן מרים יד ימינו ורומז לספון, נבקע הספון ונפתח — חציו לימין חציו לשמאל, כ„כנפי״ הסוכה...

ונגלו השמים, שמים בהירים וזרועי כוכבים. ומעל לגג הדיר הפתוח שטה לה הלבנה בנחת... בנעימות שטה לה ועוברת... היא אך עברה, והזקן רומז בידו השמימה — וגם הם נפתחים. חצי שער לימין וחצי שער לשמאל... ושוטף במרומים שפע של אור, אור אלהים רוטט, ומתוך האויר השוטף, הרועד, נשמע קול נגינה וזמרה. הפמליא של מעלה אומרת

„חצות", מלאכים משוררים, מרננים, מלאכים — מנגנים. ובפי כולם נגון אחד, ואל הנגון ההוא מכוון בטנונו של אברהם׳ל, מרחף הוא ועולה אל עולם הזמרה, אל האויר המתנועע והמתנשא והרועד במרומים — —

ונרעש העולם ונפחד... (מתוך „שמע ישראל", כל כתבי י. ל. פרץ, „מפי העם")

א. ק. שפירא

בְּשַׁדְמוֹת בֵּית לֶחֶם

בְּשַׁדְמוֹת בֵּית לֶחֶם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה,
עֲלֵי קֶבֶר קְדוּמִים תֶּאֱבַל מַצֶּבֶת;
וּבְבוֹא חֲצוֹת לַיְלָה, מֵאֶרֶץ עַפְתָּה,
תַּעֲלֶה יָפַת מַרְאֶה בַּת קִבְרָה עוֹזֶבֶת.

אֶל יַרְדֵּן מִזְרָחָה דוּמָם צוֹעֶדֶת,
אֶל גַּלֵּי מֵי קֹדֶשׁ דוּמָם צוֹפִיָּה;
מַעֲיָנָהּ הַיָּפָה דִּמְעָה יוֹרֶדֶת,
אֶל גַּלֵּי מֵי קֹדֶשׁ, מְפַכִּים דּוּמִיָּה.

וְדִמְעָה אַחַר דִּמְעָה חֶרֶשׁ נוֹחֶלֶת,
אֵין בְּכִי וַאֲנָחָה וּדְמָעוֹת נִגְרוּ;
וְדִמְעָה אַחַר דִּמְעָה לְיַרְדֵּן נוֹפֶלֶת,
וּבְסֵתֶר מַיִם יִשְׁטֹפוּ, יִנָּהֲרוּ.

קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תַּמְרוּרִים: רָחֵל מְבַכָּה עַל בָּנֶיהָ, מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם עַל בָּנֶיהָ כִּי אֵינָנּוּ.
(ירמיהו לא, יד)

קבר רחל, בשדמות בית לחם (ציור נ. גוטמאן)

כָּל עוֹד חוֹמַת מַחְמַדֵּנוּ לְעֵינֵינוּ מוֹפָעַת,
וְעַל חָרְבַּן מִקְדָּשֵׁנוּ עַיִן אַחַת עוֹד דּוֹמָעַת –
עוֹד לֹא אָבְדָה תִּקְוָתֵנוּ

(מתוך ההימנון הלאומי "התקוה" לנ. ה. אימבר)

חומת ירושלים עיר הקודש בראשית המאה החמש עשרה, בעיני נוסע אלמוני, צרפתי. המיניאטורה שמורה בספריה הלאומית בפאריס.

מגילת תענית

יום־טוב לוינסקי

הגדה היסטורית של ימים טובים

מגילת תענית היא הגדה היסטורית של מאורעות טובים לעם ישראל בימי הבית השני, רשומים בקיצור נמרץ, ארמית, לפי סדר לוח השנה, מראש השנה למלכים, מחודש ניסן.

מאורעות אלה היו מפורסמים בשעתם והעם עשאם בזמן המעשה יום טוב — בשיר וזמר, במאכל משמנים ובשתיית ממתקים, במחול ובביטול מלאכה. לדורות הבאים נקבעו על ידי מועצת הזקנים או הסנהדרין ימים טובים שאין לספוד בהם ולא להתענות. מאורעות טובים אלה נמסרו כמה דורות בעל־פה מאב לבניו, מרב לתלמיד. אולם עוד זמן מסויים לפני סידור ההלכות ועריכת המשנה הועלתה רשימת הימים הטובים האלה על הכתב, בשפה העממית שהיתה אז שגורה בפי העם, בארמית, בתכלית הקיצור, ללא כל פירוש. יפה העיר רש"י (בפירושו בעירובין, בסוף עמ' ב' של דף ס"ב): „שלא היתה הלכה כתובה בימיהם אפילו אות אחת, חוץ ממגילת תענית". המגילה הכתובה נזכרת כבר במשנה: כל הכתוב במגילת תענית ,דלא למספד' — לפניו אסור לאחריו מותר (תענית, ב, משנה ח'). וכן בתוספתא תענית, ב, ד': „תענית ציבור לא היו מפסיקין לימים טובים הכתובים במגילת תענית". חכמי המשנה התייחסו למגילה זו בכבוד רב, כמעט כאל דברי כתובים מן המקרא, ואפשר זה להבין לפי המימרא: „כל הכתוב במגילת תענית".

מי כתב את מגילת תענית? זוהי יצירה של כמה דורות ואנו מוצאים בה אילו שכבות בדברי ימינו של הבית השני, אולם לפי המסורת התלמודית נרשמה סמוך לחורבן על ידי סיעת חכמים, ממתי סודו של חנניה בן חזקיה בן גרון — אחד ממנהיגי המרד נגד רומי, אשר בעלייתו נתקבלו ח"י הלכות שהזמן גרמן ברוח תלמידי בית שמאי בניגוד לבית הלל — „שהיו מחבבין את הצרות" (שבת י"ג, עמוד ב'). כלומר: שנהגו לקדש תכופות ימות תענית והספד על מאורעות יחיד ורבים, וכדי שלא לטעות — רשמו את הימים הטובים, שאין לספוד בהם ואין להתענות בהם.

כאמור, היה להם לימים טובים אלה פירסום רב בשעתם ולכן הסתפקו ברישום פסוק קצר, ללא כל תוספת ופירוש מתי זה אירע ועל ידי מי זה נעשה, כמו: בי"ז באייר — חנוכת חומת ירושלים; בארבעה עשר בתמוז — נתבטל ספר הגזירות. לפעמים, מטעמי זהירות או צנזורה, כנראה, קיצרו עוד יותר ורשמו: בשבעה בו (בכסליו) יום טוב; בשניים בשבט — יום טוב, מבלי להזכיר על שום מה? במסורות שבעל פה מסרו מדור לדור גם פרטים לאותם המאורעות והימים הטובים. מהן קולעות לאמת ההיסטורית ונאמנות לדברי

הימים ומהן — עירבוב מעשים וקילקול חשבונות. כמה פירושים נשתמרו ונשארו רשומים בספרות התלמוד, יחד עם הפסוק של המגילה, בצורת ברייתא, כמו: „דתניא בארבעה ועשרים בטבת" וכו' (בבא בתרא קט"ו, עמוד ב') או: „לא כן תני: בתרין עשר ביה יום טיריון" (ירושלמי, תעניות, הלכה י"ג), או: „כתוב במגילת תענית" (חולין קכ"ט, עמוד ב) או סתם ציטאטה בעלת חשיבות ממקור מוסמך: „מתיב רב אחא בר הונא: בתלתא בתשרי בטילת אדכרתא מן שטרות" וכו' (ראש השנה י"ח, עמוד ב).

לאחר חתימת התלמוד נלקטו כל אלה המסורות המפרשות את מאורעות הימים שבמגילה, נספחו אליהן כמה תוספות מן השמועה והיוו יחד מעין מדרש או גמרא לגוף המגילה. רגילים לקרוא לפירושים הללו „אַסכוליון", מיוונית σκόλιον — פירוש. מסדר ה„אסכוליון", שהיה בתקופה מאוד רחוקה מתקופת החשמונאים, ייחס את רוב המאורעות־בדוחק — לניצחונות הפרושים על הצדוקים, אשר לזכרם עשו יום טוב.

מגילת תענית, הנקראת בתלמוד „מגילה" סתם, מהווה מקור היסטורי נאמן, ליד ספרי המכבים ויוסיפוס פלאביוס, לתקופת שלטון החשמונאים.

לאחר החורבן באו הצרות הרבות והשכיחו את ימי הזוהר של הבית השני ואת הימים הטובים, ולאט־לאט „בטלה מגילת תענית" (ירושלמי מגילה א', הלכה ד'; תעניות ב' י"ג ואח'). לא בטלו ימי הפורים וימי החנוכה — עד היום ובמקצת גם ט"ו באב, שלא אמרו בו תחנון במנהגי בית הכנסת והוא הולך ומתחדש בימינו כיום חג הבציר והמחולות בכרמים. כמה מהם — תעניות ציבור לקחו את מקומם, כמו יום טוב של ג' בתשרי חזר להיות „צום גדליהו", יום טוב של י"ב באדר היה ליום אבל על מות האחים שמעיה ואחיה או פאפוס ולוליאנוס; יום טוב של י"ג באדר היה ל„תענית אסתר" עד היום.

מאז בוטלה מגילת תענית זו נוספו לאומתנו חגים לאומיים כלליים, זולתי ימים טובים קטנים מקומיים, והם כמה עשרות ימי „פורים שני" — זכר לנס שקרה לקהילה (ראה ימי מועד וזכרון, ב', ספר פורים, עמודים 297—321), אילו ימי שמחה קטנים כמו: יום תבוסת יעקב פראנק, משיח השקר, כ"ו בתמוז („קיבלנו עלינו ועל זרעינו לדורי דורות... לעשות את יום כ"ו תמוז מדי שנה בשנה יום טוב ומשתה ושמחה" וכו' — „תולדות החסידות" לשמעון דובנוב, חלק ג', עמ' 427) או: יום עליית המים בנילוס שהיה יום־טוב ליהודי מצרים („ביום שפותחים בו הכאליג של נהר נילוס אין נופלים על פניהם, כי יום שמחה הוא והוא כיום הודאה על הגשמים" וכו' — נהר מצריים, הלכות נפילת אפיים, סימן ד') וכיוצא בהם.

משחידשנו את בריתנו עם אדמת המולדת נוספו לנו כמה ימים טובים לאומיים, כמו י"ט בתמוז — יום עליית הביל"ויים, י"ט בטבת — יום הולדת הקק"ל, ב' בנובמבר — יום הצהרת באלפור (טו"ב חשוון, תרע"ח), יום „סאן רימו" — אישור הצהרת באלפור ע"י העמים וקביעת המנדט על ארץ ישראל (ז' באייר, תר"פ), יום תל־חי — י"א באדר, יום כ' בתמוז (יום הרצל), יום כ"א בתמוז (יום ביאליק) ואחרון אחרון: היום המכובד מכל הימים הטובים שהיו לנו, חוץ מחגי התורה, הוא יום העצמאות, ה' באייר, משנת תש"ח ומעלה.

ימים שאין להתענות בהם

אִלֵּין יוֹמַיָּא דִּי לָא לְאִתְעַנָּאָה בְּהוֹן וּמִקְצָתְהוֹן דִּי לָא לְמִסְפַּד בְּהוֹן.

אלה הימים שאין להתענות בהם ומקצתם שאין לספוד בהם.

שאין להתענות בהם — שאין לגזור בהם תענית, כי עשאום ימים טובים לרגל מאורע לאומי השוב.

שאין לספוד בהם — שאסרו אפילו לספוד ולקונן למת, כמו בחולו של מועד.

נִיסָן

א. מִן רֵישׁ יַרְחָא דְנִיסָן עַד תְּמָנְיָא בֵּיהּ — אִתּוֹקַם תְּמִידָא דִּי לָא לְמִסְפַּד.

ב. מִן תְּמָנְיָא בֵּיהּ וְעַד סוֹף מוֹעֲדָא — אִתּוֹתַב חַגָּא דִּי לָא לְמִסְפַּד וְדִי לָא לְהִתְעַנָּאָה.

א. מראש חודש ניסן ועד שמונה בו הוקם התמיד — שלא לספוד.

ב. משמונה בו ועד סוף המועד נקבע החג, שלא לספוד ולא להתענות.

א. הוקם התמיד — ככתוב (שמות מ, י"ז): „ויהי בחודש הראשון, בשנה השנית, באחד לחודש הוקם המשכן". ומאז הקריבו לד' יום־יום, בלי הפסק „כבשים בני שנה תמימים, שנים ליום עולה תמיד". את הכבש האחד בבוקר ואת הכבש השני בין הערבים (במדבר כ"ח, ג').

לפי דברי ה„אסכוליון" (המדרש למגילת תענית) הוקם באלה הימים ה„תמיד" מחדש — לאחר שניצחו הפרושים את הצדוקים: „שהיו צדוקים אומרים: מביאים תמידים משל יחיד", ככתוב: „את הכבש האחד תעשה בבוקר" — אתה, היחידי, תעשה אותו בבוקר! ואילו הפרושים היו אומרים: התמיד בא כשאר הקרבנות מתרומת הלשכה, כלומר מכספי ציבור. „וכשגברו עליהם (פרושים) וניצחום, התקינו שיהיו (כל ישראל) שוקלים שקליהם ומניחים אותם בלשכה, והיו תמידים קריבים משל ציבור. וכל אותם הימים שדנום — עשאום ימים טובים". אולם יש סבורים שהכוונה כאן לתמיד שחודש בחנוכת הבית השני בימי עזרא, בראשית חודש ניסן, כי שם (עזרא ו' י"ח) מדובר על הקמת עבודת ד' ע"י פלוגות הכהנים ומחלקות הלוויים, ותיכף לאחר זה: „ויעשו את הפסח" וכו'.

ב. ועד סוף המועד — מח' בניסן עד לאחר הפסח, כ"א בניסן. משמונה בניסן עד ערב פסח (י"ד בו) — היו שבעת ימי המילואים, ככתוב: „ומפתח אוהל מועד לא תצאו שבעת ימים, עד יום מלאת ימי מלואיכם, כי שבעת ימים ימלא את ידכם" (ויקרא ח' ל"ג), ולכן נחשבו גם ימי המילואים לימים טובים.

נקבע החג — קביעות חג הפסח לא היתה צריכה חיזוק, כי מן התורה היא, ולכן מפרש בעל ה„אסכוליון": „ואיזה חג? זה יום טוב העצרת" (חג השבועות). כי חג השבועות נקבע על פי יום ט"ז בניסן, ב' של פסח, לפי הפרושים, שהיו דורשים: „וספרתם לכם ממחרת השבת, מיום הביאכם את עומר התנופה שבע שבתות תמימות" (ויקרא כ"ג, ט"ו—ט"ז) — ממחרת יום־טוב הראשון של פסח

---

*) את גוף המגילה העתקנו, על פי „מסכת מגילת תענית", הוצאת ר' יהודה ליב מקרוטושין, וארשה, תרל"ד (1874). בפירושים — היו נגד עינינו, מלבד הקטעים המובאים בתלמוד בבלי וירושלמי ומפרשיהם: הוצאת א. נויבואר „סדר החכמים וקורות הימים", חלק שני, אוכספורד, 1893; ש. צייטלין: „מגילת תענית כמקור לכרונולוגיה והיסטוריה יהודית בתקופת היוונים והרומאים", Jew. Quart. Review, סידרה חדשה, כרכים ט—י; אברהם כהנא — „ספרות ההיסטוריא הישראלית, מגילת תענית" ומאמרו הממצה של צ. ליכטנשטיין, בשנתון שיצא בסינסינאטי Hebrew Union College Annual, כרך ח', עמוד 257 ואילך.

תספרו חמישים יום, כי גם יום־טוב נקרא שבת. וביום החמישים הוא חג השבועות. ואילו הצדוקים היו אומרים: „אין עצרת אלא לאחר השבת", כלומר: מגיפים את העומר ומתחילים לספור חמישים יום ממחרת יום השבת של שבוע החג, היינו מיום א' של השבוע וחג השבועות נקבע איפוא לפי חשבונם תמיד ביום הראשון של השבוע, כמקובל אצל הקראים, השומרונים והנוצרים עד היום.

אִיָּר

א. בְּשִׁבְעָה־לְאִיָּר – חֲנֻכַּת שׁוּר יְרוּשָׁלֶם וְדִי לָא לְמִסְפַּד.	א. בשבעה באייר חנוכת חומת ירושלים שלא לספוד.
ב. בְּאַרְבְּעַת עֲשַׂר בֵּיהּ – [נְכִיסַת] פִּסְחָא זְעֵירָא דִּי לָא לְמִסְפַּד וְדִי לָא לְהִתְעַנָּאָה.	ב. בארבעה־עשר בו [שחיטת] פסח קטן, שלא לספוד ולא להתענות.
ג. בְּעֶשְׂרִין וּתְלָתָא בֵּיהּ – נְפַקוּ בְּנֵי חַקְרָא מִן יְרוּשָׁלֶם.	ג. בעשרים ושלושה בו יצאו בני חקרא מירושלים.
ד. בְּעֶשְׂרִין וְשִׁבְעָה בֵּיהּ – אִתְנְטִילוּ כְּלִילָאֵי מִן [יְהוּדָה] וּמִן יְרוּשָׁלֶם, דִּי לָא לְמִסְפַּד.	ד. בעשרים ושבעה בו ניטלו העטרות מיהודה ומירושלים, שלא לספוד.

א. חנוכת חומת ירושלים — „מפני שבאו גויים (יוונים) ונלחמו על ירושלים ולא יכלו לה וסתרו מחומתה. יום שהתחילו לבנותו עשאוהו יום־טוב" („אסכוליון"). ויש סוברים: זוהי החומה שנשלמה בימי נחמיה ביום כ"ה באלול (נחמיה ו', ט"ו) שאת חנוכתה דחו ליום ז' באייר.

ב. שחיתת פסח קטן — הוא פסח שני י"ד באייר, בין הערבים. בימי החשמונאים נעשה לעתים קרובות „פסח שני" עיקר, מפני שהכוהן הגדול, שהיה גם מלך, היה טרוד בחודש ניסן (עת צאת המלכים למלחמות) ורחוק לפעמים מבית המקדש — ועל כן נהגו לדחות את הפסח לחודש השני.

ג. בני חקרא — לפי ה„אסכוליון" היה מקום חקרא במצודת ציון, היא עיר דוד: „ואלה היו מצירים לבני ירושלים ולא יכלו לצאת ולבוא מפניהם ביום אלא בלילה. יום שיצאו משם עשאוהו יום־טוב". בספר המכבים א' (פרק י"ג, נ'—נ"ב) מסופר בפרוטרוט על יום־טוב זה: „והאנשים (היוונים) מן המצודה בירושלים נעצרו לצאת ולבוא לארץ ולקנות ולמכור וירעבו מאוד, ויגוזעו מהם רבים ברעב. ויקראו אל שמעון לקחת ימין (לחון אותם) ויתן להם. ויגרשם משם ויטהר את המצודה מן השיקוצים. ויבוא אליה בשלושה ועשרים לחודש השני, בשנת אחת ושבעים ומאה (כ־140 לפני הספירה) בהלל ובכפות תמרים ובכינורות ובתופים ובנבלים ובשירים ובזמירות — כי נשמד אויב גדול מישראל. ויקיים לעשות שנה־שנה את היום ההוא בשמחה".

ד. ניטלו העטרות — „בימי יוון היו עושים עטרות של ורד ותולים אותן על פתחי בתי־עבודה זרה שלהם ועל פתחי החנויות ועל פתחי החצרות ושרים בשיר לעבודה זרה וכו'. וכשגברה יד חשמונאים ביטלום. ויום שבטלום עשאוהו יום טוב. לפי ספר מכבים א' היו אלה מסי הכתר שויתר דימיטריוס מלך סוריה ליונתן (י"א, ל"ו) או לשמעון החשמונאי (שם י"ג, ל"ז—ל"ח). ביטול מסים אלה נחשב כהסרת עול הגויים מישראל והחלו מונים לכבודו תאריך חדש: שנה לשמעון הכוהן הגדול ושר הצבא ונשיא היהודים (שם, שם).

סִיוָן

א. בְּאַרְבְּעַת עֲשַׂר לְסִיוָן – אֲחִידַת מִגְדַּל צוּר.	א. בארבעה עשר לסיון נכבש מגדל צור.
ב. בַּחֲמִישָׂר בֵּיהּ וּבְשִׁתַּת עֲשַׂר בֵּיהּ – גְּלוֹ אֲנָשֵׁי בֵית שְׁאָן וַאֲנָשֵׁי בִּקְעָתָא.	ב. בחמשה עשר ובשישה עשר בו גלו אנשי בית שאן ואנשי בקעת (יזרעאל).

ג. בְּעֲשָׂרִין וְחַמְשָׂא בֵּיהּ – אִתְנְטִילוּ דֵּימוֹסָנַאֵי מִיהוּדָה וּמִירוּשָׁלֶם.

ג. בעשרים וחמשה בו ניטלו גובי המכס מיהודה ומירושלים.

א. מגדל צור — „היא קיסרי בת אדום, היושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יוון, מפני שלא היו יכולים לכבשה, כי היו בה גיבורים. וכשגברה יד בני חשמונאי כבשוה והוציאום משם והושיבו ישראל בתוכה. ואותו היום שכבשוהו עשאוהו יום־טוב". (אסכוליון). לפי דעת פרופ' גרץ, הכוונה לכיבוש בית צור שליד חברון, על ידי שמעון החשמונאי שגירש משם את היוונים (ראה מכבים א, יא, ס"ה—ס"ו): „ויחן שמעון על בית צור וילחם אתה ימים רבים ויסגרם... ויגרשם משם וכו'". ראה גם, שם, י"ד ל"ג. ויש סוברים שזהו ציון המאורע לכיבוש בירת אנטוניה וגירוש פלורוס מירושלים, שהיה סמוך לאותו זמן. ואמנם על פי יוספוס פלאביוס היה בשנת 65 לספירה, ביום י"ד בסיון.

ב. גלו אנשי בית שאן — „ואף הם היו לישראל יתד תקועה בימי יוון כלפי הערבים, מפני שלא נתחייבו גלות בראשונה (לא היו משבעת העמים הכנעניים) ולא הגלה אותם לא יהושע בן נון ולא דוד מלך ישראל. וכיון שנתחייבו גלות — תקפה יד בני חשמונאי עליהם והגלו אותם. יום שהגלו אותם עשאוהו יום־טוב". לפי יוסיפוס פלאביוס (קדמוניות י"ג, י', ג': מלחמות א', ב', י"ז) נמכרה בית שאן ובנותיה בכסף בשעת מלחמת הורקנוס־אנטיגנוס וארסטובלוס עם שומרון, על ידי שר צבאו של אנטיוכוס, ואותו יום עשאוהו יום טוב.

ג. ניטלו גובי המכס („דומוסנאי") — מאורע זה היה אחרי גירוש פלורוס מירושלים והוא נזכר על ידי יוסף פלאביוס (קדמוניות ב', ט"ז, ה'), כשהוכיח אגריפס את העם על שפסקו לשלם את המסים לקיסר והעלו בזה את חמתו.

תַּמּוּז

בְּאַרְבְּעַת עָשָׂר בְּתַמּוּז – עֲדָא סְפַר גְּזֵירָתָא דִּי לָא לְמִסְפַּד.

בארבעה עשר בתמוז נתבטל ספר הגזירות שלא לספוד.

ספר הגזירות — „מפני שהיה כתוב ומונח לצדוקים ספר גזירות (ובו רשום) אלו שנסקלים ואלו שנשרפים, אלו שנהרגים ואלו שנחנקים. וכשהיו יושבים ואדם שואל (מה טיבו של פלוני?) מראים לו בספר. אומר להם: מניין שזה חייב סקילה וזה חייב שריפה וזה חייב הריגה וזה חייב חניקה? לא היו יודעים להביא ראיה מן התורה וכו'. ואותו היום שביטלוהו עשאוהו יום־טוב" („אסכוליון"). מאורע זה היה כנראה ביום שמסרה המלכה שלומית אלכסנדרה את כל הנהגת המדינה בידי הפרושים וביטלו „ספר הגזירות", כלומר החוקים שנקבעו מאז מלוך הורקנוס. ויש סוברים שזה אירע בימי אלכסנדר באלאס (שהתייחס על צאצאי אנטיוכוס אפיפנוס) ודימיטריוס מלך סוריה — שהתחרו זה בזה וביטלו כל הגזירות על יהודה כדי למצוא חן בעיני יונתן החשמונאי (ספר מכבים א', י"ח—כ', כ"ה—מ"ה).

אָב

א. בְּחַמְשַׁת עָשָׂר בְּאָב – זְמַן אָעֵי כָּהֲנַיָּא וְדִי לָא לְמִסְפַּד.

ב. בְּעֶשְׂרִין וְאַרְבָּעָה בֵּיהּ – תַּבְנָא לְדִינָא.

א. בחמישה עשר באב זמן עצי הכוהנים ושלא לספוד.

ב. בעשרים וארבעה בו שבנו לדינו.

א. זמן עצי הכהנים (והעם) — „מפני שכשעלתה גולה בראשונה התקינו להם את יום תשעה באב שיהיו מביאים בו קרבן עצים. אמרו חכמים: כשיעלו למחר (שאר) הגלויות, הן אף הן צריכים

(להביא קרבן עצים) התקינו להם את יום חמישה עשר באב שיהיו מביאים בו קרבן עצים. וכל המתנדב קרבן למקדש, אפילו עצים, פטור מן ההספד באותו יום [ומן התענית לא כל שכן. ובאותו יום הביאו קרבן עצים] בני זתוא בן יהודה ועמהם בני הכוהנים ולוויים וגרים ונתינים וממזרים ועבדים משוחררים וכל מי שטעה בשבטו, ובני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות ובני שלמי הנטופתי" (אסכוליון). את קרבן העצים הנהיגו בימי שיבת ציון, ככתוב: "והגורלות הפלנו על קרבן העצים והכהנים והלוויים והעם להביא לבית אלוהינו, לבית אבותינו בעתים מזומנים שנה בשנה, לבער על מזבח ד' אלוהינו ככתוב בתורה" (נחמיה י' ל"ה). במסכת תענית (פרק ד', משנה ה') מונים תשעה זמנים לעצי הכוהנים והעם. יום קרבן העצים בט"ו באב היה הגדול והמכובד מכולם ובו הביאו ממקומות ישוב רבים את עציהם. כנראה, כדי שיוכול גם לחזות אחר כך במחולות הכרמים שבסביבות ירושלים. (ראה בכרך ב' של ימי מועד וזכרון, ספר ט"ו באב, עמ' 491—492; 496—498).

ב. שבנו לדיננו — "בימי מלכות יוון היו דנים בדיני הגויים וכשגברה ידם של בית חשמונאי ביטלום וחזרו לדון בדיני ישראל, ואותו היום שביטלום עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון). האסכוליון מביא גם טעם שני: "חזרנו מדיני הצדוקים באותו יום ושבנו לדיני הפרושים". על פי גרץ היה זה בימי החשמונאים, ככתוב בספר מכבים א', פרק ו' נ"ט: "וקיימנו להם ללכת בדתיהם כבראשונה". בתלמוד כתב־יד מינכן (בבא בתרא קט"ו, עמ' ב) גורסים כ"ח באב במקום כ"ד. ולפני הרשב"ם (בפירושו לבבא בתרא, שם, שם) היתה גירסה עשרים וארבעה בטבת ולא באב ("ומיירי בטבת וקתני בעשרים וארבעה בו" וכן הגירסה ברוב הוצאות הש"ס).

אֱלוּל

א. בְּאַרְבְּעָה בֶאֱלוּל – חֲנֻכַּת שׁוּר יְרוּשָׁלֶם דִּי לָא לְמִסְפַּד.	א. בארבעה באלול חנוכת חומת ירושלים, שלא לספוד.
ב. בְּשִׁבְעָסַר בֵּיהּ – נְפַקוּ רוֹמָאֵי מִן יְרוּשָׁלֶם.	ב. בשבעה עשר בו יצאו הרומאים מן ירושלים.
ג. בְּעָשְׂרִין וּתְרֵין בֵּיהּ תָּבוּ לְקַטָּלָא רְשָׁעַיָּא.	ג. בעשרים ושנים בו שבו להרוג את הרשעים.

א. חנוכת חומת ירושלים — "שסתרוה גויים וגברה ידם של ישראל ובנאוה" (אסכוליון) בכתב יד קמבריג' וכן בהוצאה ראשונה של מגילת תענית לר' שמואל לטיף (מנטובה 1513) היה זה ד' באלול, אולם ברוב כתבי היד — ד' באלול. יש סבורים שזה היה בימי יונתן החשמונאי: "אנטיוכוס מלך סוריה הפר את השבועה שנשבע ליהודה המכבי וציוה להרוס את חומת ירושלים מסביב" (מכבים א' ר' ס"ב). אולם בימי מלכות יונתן כתב אליו דימיטריוס מלך סוריה בין שאר ההנחות: "ולהיבנות חומות ירושלים ולבצר מסביב, וההוצאה תינתן מתבואת המלך ולבניית החומות ביהודה" (שם, י', מ"ה). ואולי זה היה בימי מלכות שמעון החשמונאי: "ויאסוף את כל אנשי המלחמה וימהר לכלות את חומת ירושלים ויבצרה מסביב" (שם, י"ג, י').

ב. יצאו הרומאים מירושלים — "מפני שהיו מצירים לבני ירושלים ולא יכלו לצאת ולבוא מפניהם ביום אלא בלילה. ובמה היו מצירים להם? מלכי יוון היו מושיבים קסטריאות (חיל מצב) בעיירות להיות מעניים את הכלות וכו'. ובת אחת היתה למתתיהו בן יוחנן הכוהן הגדול וכשהגיע זמנה להינשא בא הקסטרין (המפקד) לטמאה ולא הניחו אותו. וקינאי מתתיהו ובניו וגברו ידם על מלכות יוון ונמסרו בידם והרגום. ואת היום שביטלום עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון).

על גירוש חיל רומי מירושלים בימי אגריפס מספר יוסף פלאביוס (מלחמות ב', י"ז, ח') וזה היה בשנת 65 לספירה.

ג. שבו להרוג את הרשעים — „מפני שהיו גויים שרויים בארץ ישראל ולא יכלו לשלוח יד ברשעים שבהם עד שיצאו משם. וכיון שיצאו משם המתינו להם שלושה ימים אם יעשו תשובה. וכשראו שאין עושים תשובה נמנו עליהם והרגום. יום שהרגום עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון). מי הם הרשעים הללו? סבורים שכאן המשך הקודם משבעה עשר באלול: אז יצאו הרומיים מיהודה ומירושלים וכן משאר הערים. יש גורסים: „תבו לקטלא משמדיא" — שבו להרוג המשומדים והכוזנה אולי למתיונים ולמרשיעי ברית. ב„צידה לדרך" הנוסח: „לקטלא שומרונים". (קרא „משמריא" במקום „משמדיא").

תִּשְׁרִי

בִּתְלָתָא בְּתִשְׁרִי בְּטַיְלַת אַדְכָּרְתָא מִן שְׁטָרַיָּא. בשלושה בתשרי נתבטלה האזכרה מן השטרות.

נתבטלה האזכרה — „מפני שגזרה מלכות יוון הרשעה שמד על ישראל ואמרו להם: כפרו במלכות שמים ואמרו ‚אין לנו חלק באלוהי ישראל'; ולא היו מזכירים שם שמים בפיהם. וכשתקפה יד בית חשמונאי התקינו שיהיו כותבים שם שמים בשטרות. וכך היו כותבים: בשנת כך וכך ליוחנן כוהן גדול, שהוא כוהן לאל עליון. וכששמעו חכמים בדבר אמרו: וכי מזכירים שם שמים בשטרות? למחר זה פורע חובו וקורע שטרו ונמצא שם שמים מוטל באשפה. וביטלום. אותו היום עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון). לפי דעת צייטלין — הרי זה השתלשלות המאורעות הקודמים: משגירשו את הרומאים (י"ז וכ"ב באלול) נתבצרו אלה בהיכל אגריפס המלך. ג' בתשרי הציתו היהודים אש בהיכל והשמידו את האויב, וכשפרקו מעליהם עול הרומאים, יחד עם מלכות אגריפס המלך, ביטלו להזכיר בשטרות ובמטבעות את שם הקיסר הרומי „בשנת כך וכך למלכות הקיסר" וקבעו במקומו „השנה הראשונה לגאולת ישראל". ומסיימת כאן עדותו של יוסף פלאביוס (מלחמות ב' י"ז, ח'), וזה היה כ"ד בספטמבר בשנת 65 לספירה.

מַרְחֶשְׁוָן

א. בְּעֶשְׂרִין וּתְלָתָא לְמַרְחֶשְׁוָן אִסְתַּתַּר סוֹרִינָא מִן עֲזָרְתָא. א. בעשרים ושלושה למרחשון נסתר הסורג מן העזרה.

ב. בְּעֶשְׂרִין וְחַמְשָׁא בֵּיהּ אֲחִידַת שׁוּר שׁוֹמְרוֹן. ב. בעשרים וחמשה בו נכבשה חומת שומרון.

ג. בְּעֶשְׂרִין וְשִׁבְעָה בֵּיהּ תְּבַת סִלְתָּא לְמִסַּק עַל מַדְבְּחָא. ג. בעשרים ושבעה בו שבה הסולת לעלות על המזבח.

א. נסתר הסורג — „מפני שבנו שם גויים מקום והעמידו עליו את הזונות. וכשתקפה יד בית חשמונאי. נטלוהו מהן וסתרוהו ומצאו שם אבנים טובות ונמנו עליהן וגנזו אותן והן מונחות עד היום הזה, עד שיבוא אליהו ויעיד עליהן אם טמאות הן אם טהורות. ובאותו היום שגנזו עשאוהו יום טוב" (אסכוליון). על מחיצה קלועה כסורג מסביב למזבח, שבנו היוונים והביאו לשם קרבנות, מספר יוסף פלאביוס (מלחמות ה', ה', ב'). וכנראה זהו שכתוב בספר מכבים א', ד', מ"ג—מ"ו: „ויטהרו את המקדש ויוציאו את אבני השיקוץ למקום טמא. ויועצו על מזבח העולה המחולל מה לעשות לו. ותצלח עליהם מחשבה טובה לנתץ אותו לבלתי היות להם למוקש, כי הגויים טמאוהו ויתצו את המזבח, ויניחו את האבנים על הר הבית במקום מיוחד עד בוא נביא להורות עליהן".

ב. נכבשה חומת שומרון — „שכשעלתה גלות בראשונה הלכו להם למטלית (איזור) של כותיים ולא היניחום. באו לסיבסטי וישבוה ויקיפוה ערי חומה ונסמכו להם עיירות הרבה והיו קוראים להן ערי נברכתא" (אסכוליון). כנראה, הוא כיבוש שומרון ע"י יוחנן הורקנוס, קרוב לשנת 108 לפני

הספירה (א. כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, מגילת תענית, הערה 28) ועליה רומז פלאביוס (קדמוניות י״ג, י׳, ג׳; מלחמות א׳, ב׳, ד׳).

ג. **שבה הסולת** — „מפני שהיו הצדוקים אומרין: אוכלים מנחת בהמה. אמר להם רבי יוחנן בן זכאי מניין לכם? ולא היו יודעים להביא ראייה מן התורה וכו׳״ (אסכוליון). לפנינו ניצחון הפרושים על הצדוקים גם במחלוקת קרבן המנחה, שדעת חכמים היתה שמכניסים בה סולת.

כְּסִלֵּו

א. בְּתְלָתָא בְּכִסְלַו אִתְנְטִילוּ סַימָוָאתָא מִן דָּרְתָא.	א. בשלושה בכסליו ניטלו הפסילים מן העזרה.
ב. בְּשְׁבְעָה בַּיהּ יוֹם טָב.	ב. בשבעה בו יום טוב.
ג. בְּעֶשְׂרִין וְחַד בַּיהּ יוֹם הַר גְּרִזִים דִּי לָא לְמִסְפַּד.	ג. בעשרים ואחד בו יום הר גריזים שלא לספוד.
ד. בְּעֶשְׂרִין וְחַמְשָׁא בַּיהּ חֲנֻכָּתָא, תְּמָנְיָא יוֹמִין דִּי לָא לְמִסְפַּד בְּהוֹן.	ד. בעשרים וחמישה בו חנוכה שמונה ימים שלא לספוד בהם.

א. **ניטלו הפסילים** — „מפני שבנו שם גויים סימוואתא (פסילים) וכשגברה יד בית חשמונאי ביטלום והוציאום משם. יום שביטלום עשאוהו יום־טוב״ (אסכוליון). יוספוס פלאביוס (מלחמות ב׳, ט׳, ב׳) מספר אמנם שטיבריוס קיסר ציוה על פילטוס נציבו ביהודה להעמיד בירושלים איקונים שלו, שנקראו בשם סימאות. לדעת דלמאן („אראמ. דיאלקספרובן״, 33) אלה הם דגלי הצבא המצוירים שהכניס פילאטוס למצודת אנטוניה (קדמוניות י״ח, ג׳, א׳).

ב. **בשבעה בו יום טוב** — מטעמי זהירות כנראה לא פורש המאורע אבל באסכוליון כתוב: „יום שמת הורדוס, מפני שהיה שונא את ישראל — — — ואותו היום שמת הורדוס עשאוהו יום־טוב״. לפי יוסף פלאביוס מת הורדוס בסוף אדר או בתחילת ניסן (לפני חג הפסח) ולא בכסליו. לפי חשבונו של צייטלין היה זה הניצחון על קסטיוס (ח׳ לחודש דיוס, כ״ה בנובמבר, שהוא ז׳ בכסליו בשנת 65 לספירה).

ג. **יום הר גריזים** — „יום ששאלו הכותיים את בית המקדש מאלכסנדרוס מוקדון ואמרו לו: מכור לנו חמשה כורים ארץ בהר המוריה. נתן להם. כשבאו — יצאו יושבי ירושלים ודחפום במקלות והודיעו את שמעון הצדיק. לבש בגדי כהונה ונתעטף בגדי כהונה ויקירי ירושלים עמו ואלף בולייטין (יועצים) מכוסין בלבנים ופרחי כהונה מקישין בכלי שרת. וכשהם מהלכים בהרים ראו אבוקות של אור. אמר המלך: מה זה? אמרו לו המסורות (המלשינים): הם הם יהודאין שמרדו בך. כיון שהגיעו לאנטיפטרס זרחה החמה. הגיעו למשמר הראשון, אמרו להם: מי אתם? אמרו להם: אנחנו אנשי ירושלים ובאנו להקביל פני המלך, כיון שראה אלכסנדרוס מוקדון את שמעון הצדיק ירד ממרכבתו והשתחוה לו, אמרו לו: לזה אתה משתחוה, הלא בן אדם הוא? אמר להם: דיוקנו של זה אני רואה כשארד למלחמה ונוצח. אמר לו (המלך): מה אתה מבקש. אמר לו: בית שאנו מתפללין בו על מלכותך — התעוך גויים ונתתו להם. אמר לו: מי הטעני? אמר לו (שמעון הצדיק): הן הן הכותים שעומדים לפניך. אמר לו: הרי הם מסורים בידכם. נקבום בעקביהם ותלאום בזנבי סוסיהם וגררום על הקוצים ועל הברקנים עד שהגיעו להר גריזים. כיון שהגיעו להר גריזים חרשוהו וזרעוהו כרשינין כדרך שחשבו לעשות לבית המקדש. יום שעשו כן עשאוהו יום־טוב״ (אסכוליון). לפי יוסף פלאביוס (קדמוניות י״ג, פ״ו א׳; מלחמות א׳ ב׳, ו׳) נחרב מקדש השומרונים על הר גריזים בשנת 128 לפני הספירה.

ד. **חנוכה** — „כשנכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל וכשגברה יד בית חשמונאי וניצחום בדקו ולא מצאו אלא פך אחד שהיה מונח בחותמו של כהן גדול שלא נטמא ולא היה בו

להדליק אלא יום אחד ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעו שמונה ימים טובים. ומה ראו לעשות חנוכה שמונה ימים, הלא חנוכה שעשה משה במדבר לא עשה אלא שבעת ימים? אלא בימי מלכות יון נכנסו בני חשמונאי להיכל ובנו את המזבח וסידוהו בסיד וכל שמונת הימים היו מתקנים בכלי שרת. חנוכת בית חשמונאי לדורות. ולמה היא נוהגת לדורות? אלא שעשאוה בצאתם מצרה לרוחה ואמרו בה הלל והודאה, והדליקו בה נרות בטהרה. לפי שנכנסו יונים בהיכל וטמאו כל הכלים ולא היה במה להדליק, וכשגברה יד בית חשמונאי הביאו שבעה שפודי ברזל וחיפום בעץ והתחילו להדליק. ומה ראו לגמור בהם את ההלל? ללמדך שכל תשועה ותשועה שעשה הקדוש ברוך הוא לישראל הם מקדימין לפניו בהלל ובשבח" (אסכוליון).

טֵבֵת

בְּעֶשְׂרִין וּתְמָנְיָא לְטֵבֵת – יְתִיבַת כְּנִישְׁתָּא עַל דִּינָא.

בעשרים ושמונה בטבת ישבה הכנסת על הדין.

ישבה הכנסת על הדין — „מפני שהיו הצדוקים יושבים בסנהדרין וינאי המלך, ושלמינון המלכה יושבת אצלו, ולא אחד מישראל יושב עמהם — חוץ משמעון בן שטח. והיו שואלין תשובות והלכות ולא היו [צדוקים] יודעין להביא ראיה מן התורה. אמר להם שמעון בן שטח: כל מי שהוא יודע להביא ראיה מן התורה כשר לישב בסנהדרין. פעם אחת נפל דבר של מעשה ביניהם ולא היו יודעים להביא ראיה מן התורה אלא אחד, שהיה מפטפט כנגדו ואומר: תן לי זמן ולמחר אשוב. נתן לו זמן. הלך וישב לו בינו לבין עצמו ואינו יכול להביא ראיה מן התורה. למחר נתבייש לבוא ולישב בסנהדרין. והעמיד שמעון בן שטח אחד מן התלמידים והושיבו במקומו. אמר להם: אין פוחתין בסנהדרין משבעים ואחד. וכך עשה להם בכל יום יום, עד שנסתלקו כולם וישבה סנהדרין של ישראל. יום שנסתלקה סנהדרין של ישראל עשאוהו יום טוב" (אסכוליון).

זו היתה כנראה הישיבה הראשונה של הסנהדרין לאחר שגלתה מלשכת הגזית וישבה ארבעים שנה בחנויות (שבת ט"ו, עמ' א; עבודה זרה ח', א'). ויש סוברים שזה היה ז' בכסלו.

שְׁבָט

א. בְּתְרֵין בִּשְׁבָט – יוֹם טָב וְדִי לָא לְמִסְפַּד.

ב. בְּעֶשְׂרִין וּתְרֵין בֵּיהּ – בְּטֵילַת עֲבִידְתָּא דְּיַאֲמַר סָנְאָה לְאַיְתָאָה לְהֵיכְלָא דִּי לָא לְמִסְפַּד.

ג. בְּעֶשְׂרִין וּתְמָנְיָא בֵּיהּ – אִתְנְטִיל אַנְטִיוֹכוֹס מַלְכָּא מִן יְרוּשְׁלָם.

א. בשנים בשבט יום־טוב ושלא לספוד.

ב. בעשרים ושנים בו בטלה העבודה שאמר השונא להביא להיכל, שלא לספוד.

ג. בעשרים ושמונה בו ניטל אנטיוכוס המלך מירושלים.

א. יום־טוב — „כשחלה ינאי המלך שלח ותפש שבעים זקנים מזקני ישראל נטלם וחבשם בבית האסורים וציוה לשר בית האסורין: אם מתי — הרוג את הזקנים ההם; עד שישראל שמחין להם ידוד על רבותיהם. אמרו: אשה טובה היתה לו ושלמינון שמה וכשמת — סלקה טבעתו מעל ידו ושלחה לשר האסורין, אמרה לו: רבך בחלום התיר אותם הזקנים. התירם, והלכו להם לבתיהם. ואחר כך אמרה: מת ינאי המלך. יום שמת בו ינאי המלך עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון). כנראה היה כאן מאורע אחר ידוע לכול ולא היה צריך לפרשו — אלא שנשתכח ברבות הימים. ואולי השמיטו את זכר המאורע מטעמי זהירות או צנזורה? ויש הסוברים שאותו יום מת אנטיוכוס אפיפנס.

ב. בטלה העבודה — „מפני ששלח גסקלגס את הצלם להעמידו בהיכל ובאה שמועה לירושלים ערב החג. אמר להם שמעון הצדיק: עשו מועדיכם בשמחה שאין דבר מכל הדברים ששמעתם. מי ששיכן

שכינתו בבית הזה, כשם שעשה נסים לאבותינו בכל דור ודור, כך יעשה לנו נסים בזמן הזה — — — ושמע שמעון קול מבית קדשי הקדשים שהוא אומר: בטילת עבידתא דיאמר סנאה לאיתאה בהיכלא: אתקטיל גסקלגס (בטלה העבודה שאמר השונא להביא להיכל, נהרג גסקלגס) ובטלו גזירותיו. וכתבו אותה שעה וכיוונו. ואותו היום עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון).

„גסקלגס" — הוא קיוס קאליגולה, קיסר רומי שהיהודים כינוהו כך בקיצור משום זילזול „גס־קל־גס". בירושלמי מובאת אותה כרוניקה (סוטה ט' הלכה י"ג) והמלך נקרא „גיי גוליקם"; בתוספתא (סוטה י"ג, ז') הוא נקרא „קסגלגס", ובשיר השירים רבה (ח' י"א) — „גיוס לוקין". קאליגולה שלח להעמיד פסלו בהיכל, כשם שנהגו לעשות בכמה מקדשים של עבודה זרה. והיהודים התנגדו לזה בכל תוקף גם בארץ ישראל וגם במצרים (במקדש חוניו). הקיסר נהרג ב־24 ביאנואר, בשנת 41 לספירה, סמוך לאותו יום, ועם מותו בטלה גזירתו (ראה יוספוס פלאביוס, קדמוניות י"ח, ח', ח'; מלחמות ב', י' ה').

ג. ניטל אנטיוכוס המלך מירושלים — „שבא להחריב את ירושלים ולהשמיד את כל היהודים ויבהילוהו שמועות רעות והלך לו ונפל במקומו. יום שיצא משם עשאוהו יום־טוב" (אסכוליון). הכוונה לאנטיוכס איבפאטור החמישי. יהודה המכבי ומחנהו לא יכלו לו. אבל שמועה רעה באה לו פתאום, שפיליפוס הלך לכבוש את עיר בירתו אנטיוכיה, ולכן שמע בעצת ליסיאש מצביאו ונתן יד ימינו ליהודים שיוכל למהר ולצאת ולהילחם בירבו. אך שם נהרג על ידי דימיטריוס (מכבים א', ז', א—ד).

אָדָר

א. בִּתְמַנְיָא וּבְתִשְׁעָה לַאֲדָר – יוֹם תְּרוּעַת מִטְרָא.	א. בשמונה ובתשעה לאדר יום תרועת המטר.
ב. בְּתְרֵין עֲשַׂר בֵּיהּ – יוֹם טִירְיוֹן [יוֹם טוּרְיָנוֹס].	ב. בשנים עשר בו יום טיריון [טוריאנוס].
ג. בִּתְלָת עֲשַׂר בֵּיהּ – יוֹם נִיקָנוֹר.	ג. בשלושה עשר בו יום ניקנור.
ד. בְּאַרְבֵּיסַר בֵּיהּ וּבַחֲמֵיסַר בֵּיהּ – יוֹמֵי פּוּרַיָּא אִנּוּן דִּי לָא לְמִסְפַּד.	ד. בארבעה עשר בו ובחמישה עשר בו ימי הפורים הם, שלא לספוד.
ה. בְּשִׁתַּת עֲשַׂר בֵּיהּ – שָׁרְיוּ לְמִבְנֵי שׁוּרָא דִירוּשְׁלֵם דִּי לָא לְמִסְפַּד.	ה. בששה עשר בו התחילו לבנות חומת ירושלים, שלוא לספוד.
ו. בְּשְׁבְעַת עֲשַׂר בֵּיהּ – קָמוּ עַמְמַיָּא עַל פְּלֵיטַת סְפָרְיָא בְּמְדִינַת כַּלְקִיס בְּבֵית זַבְדִּי וַהֲוָה פִּרְקָן.	ו. בשבעה עשר בו קמו הגויים על פליטת ספרין במדינת כלקיס בבית זבדי והיתה הצלה [לבית ישראל].
ז. בְּעֶשְׂרִין בֵּיהּ – צָמוּ עַמָּא עַל מִטְרָא וּנְחַת לְהוֹן.	ז. בעשרים בו צמו העם על מטר וירד להם.

[בכ־ב בו, אחר שעברו ג' שנים ולא המטיר – ריחם ה' על הארץ תענה].

ח. בְּעֶשְׂרִין וּתְמַנְיָא בֵּיהּ – אֲתַת בְּשׁוֹרְתָא טָבְתָא לִיהוּדָאֵי דְּלָא יֶעֱדוֹן מִן אוֹרַיְתָא וְלָא לְמִסְפַּד.	ח. בעשרים ושמונה בו באה בשורה טובה ליהודים שלא יתבטלו מן [לימוד] התורה, שלא לספוד.

א. יום תרועת המטר — שנת בצורת היתה ולפי הנוהג (תענית א', ו') היה בית דין גוזר שלוש עשרה תעניות על הצבור — כשלא ירדו גשמים בחדשי כסליו, טבת ושבט, וכנראה בשמונה

באדר של שנה אחת ובתשעה בו שלשנה האחרת (כדעת ה„אסכוליון") גזרו תענית והתריעו (תרועה בשופרות) וירד להם מטר. וכן מסופר (שם, פרק ג', משנה ט'): מעשה שגזרו תענית בלוד, וירדו להם גשמים קודם חצות [היום] אמר להם רבי טרפון: צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב. ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול (תהילים, מזמור קל"ו).

ב. **יום טיריון-טוריאנוס** — טוריאנוס היה קיסר רומי (98—117). לפי ה„אסכוליון" (תענית י"ח, עמ' ב) תפס טוריאנוס את שני המורדים היהודים, האחים פאפוס ולוליאנוס וליגלג עליהם: אם מעמיו של חנניה מישאל ועזריה אתם, יבוא אלוהיכם ויציל אתכם מידי כדרך שהציל את אלה מידי נבוכדנאצר וכו'. אמרו: „לא נסע משם עד שבאת עליו דיופלי (שני שליחי מלכות) של רומי ופצעו את מוחו בגזירין ובבקעות". אבל מקובל שטרויאנוס מת בחודש אבגוסט מיתה טבעית, בשובו לרומי ממלחמתו עם הפרתים. ולכן יתכן שהיתה כאן תבוסתו של שונא אחר „טירון", כגירסת הירושלמי (תענית ב', הלכה י"ג) או „יום טירון" (שם, מגילה א', הלכה ו'). יום טוב זה בטל מהר לרגל האבל על מות האחים שמעיה ואחיה (תענית בבלי י"ח, עמ' ב') או האחים פפוס ולוליאנוס (ירושלמי תעניות ב', הלכה י"ג).

ג. **יום ניקנור** — „אמרו: ניקנור פולימרכוס (מפקד מטה צבאי) של מלכות יוון, היה עובר לאלכסנדריאה בכל יום והיה מניף ידו כנגד ירושלים וכנגד בית המקדש ומחרף ומגדף ומנאץ ואומר: מתי תפול בידי ואהרסנה? וכשתקפה יד בית חשמונאי ירדו לתוך חיילותיו והיו הורגין עד שהגיעו לקרובין שלו וחתכו את ראשם וקצצו את בהונות ידיהם ורגליהם, וחתכו את ראשו וקצצו את אבריו ותלאום כנגד בית המקדש. אמרו: פה שדיבר בגאוה ויד שהניפה כנגד יהודה וירושלים ועל בית המקדש — נקמה זו תעשה בהם. יום שעשו כן עשו אותו יום טוב" (אסכוליון) — ירושלמי תעניות ב', הלכה י"ג ואח'). בספר מכבים א' (פרק ז', מ"ט) כתוב על מפלת ניקנור: „ויקחו את השלל ואת הביזה, ואת ראש ניקנור כרתו ואת ימינו אשר שלח בגאון, ויביאום ויתלום על יד ירושלים, וישמח העם מאד ויעשו את היום ההוא ליום שמחה גדולה. ויקיימו לעשות שנה שנה את היום הזה בשלושה עשר באדר". זה היה בשנת ג' אלפים תקצ"ט (167 לפני הספירה).

ד. **ימי הפורים** — „ימים שנעשו בהם ניסים לישראל על ידי מרדכי ואסתר ועשאום ימים טובים" (אסכוליון). ימי הפורים מקומם בכתבי הקודש ולא היו צריכים חיזוק על ידי מגילת תענית, אולם מכיוון שנקבעו בימי הבית השני, כשאר הימים הטובים שבמגילה, נזכרו גם אלה כאן.

ה. **התחילו לבנות חומת ירושלים** — „מפני שסתרוהו גויים וכשהתחילו לבנותו, אותו היום עשאוהו יום טוב, ששמחה לפני ה' בבניין ירושלים" (אסכוליון). כנראה לפנינו מסורת עתיקה שנחמיה ניגש לבניין החומה („לכו ונבנה את חומת ירושלים" — נחמיה, ב' י"ז) ביום זה.

ו. **פליטת ספרין במדינת כלקיס** — לפי גירסת הירושלמי: „בולקוס ובית זבדין" (תעניות ב, הלכה י"ג) ו„כלקיס ובית זבדין (מגילה א' הלכה ו'). באסכוליון מובאים כמה פירושים לזה: „כששדר ינאי המלך להרוג את החכמים ברחו מלפניו (פליטת ספריא) והלכו להם לסוריא ושרו במדינת כלקיס ונתכנסו עליהם הגויים שבאותו מקום וצרו עליהם להרגם והזיעו בהם זיע (זעזוע) גדול והיכו בהם מכה רבה והשאירו מהם פליטה והלכו להם לבית זבדי וישבו שם עד שחשכה וברחו משם. רבי יהודה אומר: סוס היה קשור בפתח וכל מי שהיה רואה אותו כמדומה היה שאין שם יהודי וישבו שם עד חשיכה וברחו משם. יום שברחו משם — עשאוהו יום טוב. רבי חידקא אומר: יום שביקשו גויים להרוג חכמי ישראל — עלה עליהם הים והשחית שליש בישוב". ויש סוברים: „פליטת ספריא" — היא פליטת יושבי העיר צפורייא שבאיזור כלקיס בגליל, ו„בית זבדין" — בדרך לדמשק, צפונית מזרחית מכלקיס. לפי זה לפנינו כרוניקה מהמרידה הגדולה נגד רומי. לאחר שניצחו היהודים את קסטיוס גאלוס החלו הסורים (עממיא) להתקיף את יושבי ציפוריא (יוסיפוס פלאביוס, מלחמות ב, כ' ב' וחיי יוספוס, ו'). משמונה פלאביוס למפקד הגליל, באביב של שנת ג' אלפים תתכ"ו (66 לספירה) — היתה להם הרווחה. על פי מ. גאסטר („ספר המעשיות, ליפסיה תרפ"ד, סימן רנ"א) היה זה ביום י"ח באדר: „תנו רבנן: בשמונה עשר באדר — יום שעלה סיליקוס הוא וכו'". סיליקוס צר על ירושלים וישראל

היו בשקים ובתענית. והיתה שם אשה אחת יפה ביותר ויהודית בת אחיטוב שמה — — — והלכה אצל שומרי הפתח ואמרה להם: פתחו לי אפשר שיעשה נס על ידי. יצאה וחתכה את ראשו וכו׳ וחזרה לשער ופתחו לה. ואותו יום עשאוהו יום טוב״.

ז. התענו על הגשמים — „מפני שהיה רעבון ובצורת בארץ ישראל שלוש שנים, זו אחר זו, והתפללו ולא ירדו גשמים. הלכו להם אצל חוני המעגל. אמרו לו: התפלל שירדו גשמים! — — — עג עוגה ועמד בתוכה — — — ואמר: נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך — — — התחילו הגשמים יורדים״ (אסכוליון).

בכ״ב בו, אחר שעברו ג׳ שנים — תוספת זו אינה בכתבי היד ומובאת רק בנוסח „צידה לדרך״, אולם מראים הדברים שתוספת זו השתרבבה מתרגום ופירוש הפסוק הארמי ובמקום „כי בו״ נשתבש ל„כב בו״. יום טוב זה נקבע לכשירדו גשמים לאחר ג׳ שנים של בצורת.

ח. בשורה טובה — „מפני שגזרו מלכי אדום הרשעה שמד על ישראל: שלא ימולו את בניהם ולא ישמרו את השבת ושיעבדו עבודה זרה. מה עשה יהודה בן שמוע וחביריו? עמדו והלכו אצל מטרונית אחת שכל גדולי רומי מצויים אצלה ונתנה להם עצה: בואו והפגינו בלילה ואמרו: אי שמים! לא אחיכם אנחנו, בני אב אחד אנחנו, בני אם אחת אנחנו? מה נשתנינו מכל אומות שאתם גוזרים עלינו גזירות הללו? ולא זזו משם עד שהותרו שלוש מצוות לישראל — שימולו את בניהם, ושישמרו את השבת ושלא יעבדו עבודה זרה. יום שהותרו להם — עשאוהו יום טוב״ (אסכוליון; ראש השנה י״ט, עמוד א׳). יש סוברים שזהו ביטול הגזירה של אדריינוס קיסר. בשנת ג׳ אלפים תתצ״ט (139—140 לספירה). אולם צדקו המקדימים את המאורע ומייחסים אותו לאיגרת המלך אנטיוכוס אבפטר אל ליסיאס שר צבאו, בשנת קמ״ח לשטרות (164 לפני הספירה) ובה כתוב: „ובשמענו כי היהודים ימאנו להמיר דתם בהלניות המתוקנת על ידי אבינו והם מבכרים ללכת במידותיהם שלהם ומבקשים להתיר להם את חוקיהם. וברצותנו כי גם עם זה בל ייעדר המנוחה גזרנו כי המקדש יושב להם וכאזרחים יחיו על פי חוקי אבותיהם. ועתה טוב תעשה אם תשלח אליהם ונתת להם ימין למען יראו מחשבתנו והיו טובי רוח והתמכרו בשמחה לתקנת ענייניהם״ (מכבים ב, י״א, כ״ד—כ״ו).

אֵלֶּה הֵם הַיָּמִים שֶׁאֵין לְהִתְעַנּוֹת בָּהֶם וּמִקְצָתָם שֶׁאֵין לִסְפּוֹד בָּהֶם

לָהֵן כָּל אֱנָשׁ דְּאִיתַי עֲלוֹהִי מִן קַדְמַת דְּנָא אֲסָר בִּצְלוֹ.

חוץ מכל איש שיהיה עליו מקודם לכן איסור של נדר.

שיהיה עליו מקודם לכן איסור של נדר — „כיצד? יחיד שקיבל עליו תענית להיות מתענה בשני ובחמישי הרי זה מתענה ומשלים. פגעו בו ימים טובים אלה הכתובים במגילת תענית הרי מספיד״ (אסכוליון) ואינו חושש לימים הטובים שבמגילה.

[חסל מגילת תענית]

כל הכתוב במגילה

כל הכתוב במגילה ״די לא למספד״ – לפניו אסור, לאחריו מותר. ר׳ יוסי אומר: לפניו ולאחריו אסור. ״די לא להתענאה״ – לפניו ולאחריו מותר. ר׳ יוסי אומר: לפניו אסור ולאחריו מותר (תענית פרק ב׳, משנה א).

די לא למספד — יום טוב, שעליו כתוב במגילת תענית שאין לספוד בו, אסור לספוד גם ביום שלפניו, בערב יום טוב. לפניו ולאחריו אסור — רבי יוסי סבור שגם יום לפניו ויום שלאחריו אסור לספוד. די לא להתענאה — יום טוב שרשום עליו במגילה לא להתענות בו, מותר לשבת בתענית ביום שלפניו וביום שלאחריו.

בטלה מגילת תענית

אמר רבי בא: אף על גב דאת אמר בטלה מגילת תענית – חנוכה ופורים לא בטלו (ירושלמי תעניות ב׳, יב מגילה א׳, ו).

נדר להתענות ונמצאו ימים טובים ושבתות – לוקה ואינו צריך היתר חכם. נדר להתענות ונמצאו ימים הכתובים במגילת תענית – חד אמר מתענה ואינו משלים וחרנה אמר – לוקה ואינו צריך היתר חכם. הדא דאת אמר – עד שלא בטלה מגילת תענית. אבל משבטלה מגילת תענית – בטלו כל אלו (ירושלמי, נדרים ח׳, הלכה ב).

ונמצאו ימים טובים ושבתות — אם נדר לצום כמה ימים ובתוכם יום טוב או שבת. לוקה — לוקים אותו על חילול נדרו, אבל אינו צריך חכם שיתיר את נדרו, וחרנה אמר — ואחר אמר. הדא דאת אמר — זה שאמרת.

ר׳ זעירא ציים ג׳ מאוון דצומין (שלוש מאות צומות) ולא חש על מגילת תענית (שם, שם, הלכה ב׳).

הלכתא: בטלה מגילת תענית וכל הימים הכתובים בה – מותר להתענות בהם, וכל שכן לפניהם ולאחריהם, חוץ מחנוכה ופורים שאסור להתענות בהם בעצמם, אבל לפניהם ולאחריהם מותר (שולחן ערוך, אורח חיים, תקע״ג).

משחרבה ירושלים בטלה מגילת תענית...

יהודי מקונן על חרבות ירושלים בעמק יהושפט, מול קבר זכריה הנביא (חיתוך עץ משנת 1876, ע״פ ויקטור גאַרין).

הגדה היסטורית של ימים קשים לישראל

נוסף לימי התענית האמורים בכתבי הקודש ובעיקר ארבעה הצומות שנקבעו על ידי גולי בבל, לאחר חורבן הבית הראשון, התהלכו בעם מסורות על ימי זכרון לצדיקים ולקדושים מתקופת המקרא, כמו יום מותם של משה ואהרן ומרים (תענית ט׳, עמוד א), יהושע בן נון, עלי הכוהן, צדקיהו המלך ואפילו יום מותם של המרגלים במדבר, מכיוון שלא היתה להם תשובה וכפרה על חטאם, יום מות הזקנים שקיבלו תורה מיהושע. משמתו על קידוש השם עשרה הרוגי מלכות כרבי שמעון בן גמליאל, רבי עקיבא ואח׳ — שוב קבעו להם יראים וחסידים תעניות לזכרם, עד כמה שהיתה להם מסורת מדוייקת של התאריך לפטירתם. משרבתה המחלוקת בין בית הלל ובית שמאי והתורה עמדה להתחלק לשתי תורות — היה יום קשה לישראל כיום מעשה העגל, ולכן קבעו שלומי אמוני ישראל תענית והתפללו לד׳ שישכין שלום בין היריבים ויהיה שלום על ישראל. והיו עוד כמה מסורות בעם על ימים שראוי להתענות בהם, אלא שנשכחה הסיבה מרוב טרדות וצרות חדשות שהתרגשו עליהם.

כל אלה התעניות נרשמו על ידי מישהו, או על ידי סיעה, כדוגמת מגילת תענית לימים שאין להתענות בהם. בימים אלה היתה השפה העברית בפי העם ולכן נרשמו ימות הצום האלה עברית ולא ארמית, כמגילת תענית. רשימה זו סופחה ברוב הימים למגילת תענית כ„פרק אחרון" או כ„מאמר האחרון". אולם בספרי המנהגים והדינים לכל ימות השנה, כמו ספר הכלבו, מחזור ויטרי, טור אורח חיים, שולחן ערוך ואח׳ מובאים ימים אלה לחוד, שכן בטלה מגילת תענית ואין צורך לפרסמה עוד. בספרים אלה נקראת הרשימה „ימים שמתענים בהם" (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תק"פ) ובספרי המנהגים גם „תענית צדיקים" — שכן רוב ימי התענית נקבעו, כאמור, לזכר פטירת צדיקים.

הימים שמתענים בהם נזכרו כבר בסדר רב עמרם בר שישנא גאון ראש ישיבת סורא. מעניינת הרשימה על מגילה זו ב„שבלי הלקט" לר׳ צדקיהו בן ר׳ אברהם הרופא (מאה שלוש עשרה, רומי): „שאלו לגאונים ז"ל על עשרים ושנים צומות או עשרים וארבעה ושלושים וששה — אם חלו בראש חודש או בימים שאין להתענות בהם אם רשאי להתענות או לאו? והשיבו: עשרים וארבע תעניות שכתבת — איני יודע מי תקנם, אם מחכמים הראשונים או מי, לכן אין להתענות בהם בראש חודש, דראש חודש דאורייתא הוא ואין להתענות בו. אבל מגילת תענית שכתב חנניה בן גרון ,אילן יומיא דלא להתענאה בהון׳ בטלו להו והרוצה להתענות יתענה, חוץ מחנוכה ופורים" (עניין תענית, סימן רע"ח). מכאן למדנו שהתהלכו כמה נוסחאות לימות תענית אלה: עשרים ושנים ימים, עשרים וארבעה או אפילו שלושים וששה (אם אין כאן טעות וצריך להיות עשרים וששה, כמניין הימים שבמגילת תענית, פרק אחרון?). בתשובת הגאונים נקבע המספר „עשרים וארבעה" ימות תענית, ואילו בשולחן ערוך, אורח חיים, וכן גם בטור אורח חיים — „עשרים ואחד" יום. בפרק של מגילת תענית נכללו גם יום הכיפורים (יום בו נתכפר מעשה העגל) וארבעת ימי הצום שנזכרו בזכריה (ח׳, יט).

מעניין לנו לקבוע עוד עובדה אחת: ב„פרק האחרון" במגילת תענית פותחים את רשימת ימי הצום: „ואלו הימים שמתענים בהם מן התורה וכל המתענה בהם לא יאכל ולא ישתה עד הערב," כלומר: המתענה חייב להשלים תעניתו, שהיא מן התורה. לפי תשובת הגאונים שהובאה לעיל ב„שבלי הלקט" — אין תעניות אלה מן התורה ולכן אין להתענות בהן בראש חודש, שהוא מועד מן התורה. ואילו בשולחן ערוך, אורח חיים (סימן תק"פ) פותחת רשימה זו בנוסח אחר: „ואלו הימים שאירעו בהם צרות לאבותינו וראוי להתענות בהם, ואף על פי שמקצתם בראש חודש, יש מי שאומר שיתענו בו" — כלומר: תענית זו דוחה את מועד ראש חודש שהוא מן התורה ור' משה איסרליש (הרמ"א) בהגהתו לשולחן ערוך, הנ"ל, מעיר: „וטוב שלא להשלים [את התענית] בראש חודש — ההפך ממה שנאמר בנוסח מגילת תענית: „כל המתענה בהם לא יאכל ולא ישתה עד הערב."

המקור הקדום ביותר של רשימת הימים הללו נמצא ב„הלכות גדולות" לר' שמעון מקיירא או לרבי יהודאי גאון. משם העתיקו ב„כלבו" (סימן, ס"ג) במחזור ויטרי (229) ובטור אורח חיים ומהאחרון לשולחן ערוך. בהעתקות אלה רבו חילופי התאריכים, כנראה בתוך שגיאות המעתיקים, כי החליפו ו' בז' ה' בח' וכיו"ב. ויש גם חילוקי דיעות במסורת.

עם רשימת הימים הללו שמתענים בהם — עוד לא נגמרה סאת הימים המרים והנמהרים בדברי ימינו, שחכמי הדורות ופרנסי הציבור הכריזו עליהם תענית ציבור לשעה או לדורות. רובם ככולם הצטמצמו בשטח ונקבעו ימות צום לבני הקהילה שבה אירעה הצרה או למדינה. רבים מהם גולגלו לימות הצום המקובלים מקודם והוסיפו בהם קינות וסליחות חדשות, מעין המאורע החדש. שנים נשארו תענית לכמה דורות והם: צום יום ששי בשבוע של פרשת חוקת — על שריפת עשרים קרונות ספרי קודש בצרפת, בשנת ה' אלפים ב' (1242) והשני: עשרים בסיוון, יום שהוכפלו בו הצרות: שנת ד' אלפים תתקל"א (1171) במדינות צרפת ואנגליה וחזרו הצרות בפולין ואוקראינה וליטה בשנת ה' אלפים ת"ח ות"ט (גזירות ת"ח בשנות 1648—49).

סמוך לתקומת מדינתנו (תש"ו 1946) הכריזו צום־מחאה ראשי הסוכנות היהודית בירושלים נגד השלטון הבריטי, שלא רצה לשחרר את המעפילים לארץ באניה „לה כפציה". מועצת הרבנים קבעה, החל משנת תש"ט ביום עשרה בטבת, שהוא יום צום בלאו הכי, „יום קדיש וזכרון" עם הדלקת נרות נשמה לזכר ששת מיליוני אחינו בני ישראל שנשמדו על ידי הגרמנים וגרוריהם. על ימים אלה עוד ידובר להלן.

ימים שמתענים בהם

ואלו הימים שמתענים בהם מן התורה וכל המתענה בהם לא יאכל ולא ישתה עד הערב.

ואלו הימים שמתענים בהם — זוהי נוסחת מגילת תענית. מאמר אחרון. אולם בטור „אורח חיים", על פי גירסת „הלכות גדולות", וכן בשולחן ערוך, אורח חיים, כתוב: „אלו הימים שאירעו בהם צרות לאבותינו וראוי להתענות בהם, ואף על פי שמקצתם בראש חודש — יש מי שאומר שיתענו בו". והרמ"א מוסיף בהגהתו: וטוב שלא להשלים (את התענית) בראש חודש.

נִיסָן

א. באחד בניסן — מתו בני אהרון.

ב. בעשרה בו מתה מרים ונסתם הבאר.

ג. בעשרים וששה בו מת יהושע בן נון.

א. מתו בני אהרון — ככתוב: ויקחו בני אהרון נדב ואביהוא איש מחתתו ויתנו בהם אש וישימו עליה קטורת ויקריבו לפני ד' אש זרה אשר לא צוה אותם. ותצא אש מלפני ד' ותאכל אותם וימותו לפני ד' (ויקרא י', א'—ב'). נדב ואביהוא היו יותר חשובים מאלעזר ואיתמר אחיהם, כי עלו עם משה ואהרון ועם זקני ישראל על הר סיני וראו את אלוהי ישראל (שמות כ"ד, א'—ט'). במסורת האגדה רואים אותם כצדיקים, שכוונתם היתה רצויה ונכנסו להקטיר לכבודו של הקדוש ברוך הוא (ילקוט שמעוני, קוהלת, רמז תתקע"ו) וראוי להתאבל על מותם. מזכירים אותם גם ביום כפור, כלומר: קוראים בפרשת „אחרי מות" ואמרו על זה (מדרש תנחומא, אחרי־מות, סימן ז'): אמר ר' חייא: באחד בניסן מתו בניו של אהרון ומפני מה מזכיר מיתתם ביום הכיפורים? אלא מלמד: שכשם שיום הכיפורים מכפר — כך מיתתם מכפרת.

ב. מתה מרים ונסתם הבאר — בשבת העם בקדש אשר במדבר צין, בחודש הראשון „ותמת שם מרים ותקבר שם" (במדבר כ', א'). ומכיוון שתיכף אחרי זה נאמר „ולא היו מים לעדה" (שם, שם, ב') גולדה המסורת שבזכותה של מרים היתה באר מתגלגלת עם ישראל במדבר. מתה מרים נסתלקה הבאר. „הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים (כנרת) וזוהי בארה של מרים" (שבת ל"ה, עמ' א'). מרים היתה נביאה ומשוררת ופרנס על הציבור (ג' פרנסים טובים עמדו לישראל: משה, אהרון ומרים — תענית ט', עמ' א'). ולכן ראוי להתאבל על מותה לדורות.

ג. מת יהושע בן נון — „אחרי הדברים האלה וימת יהושע בן נון עבד ד', בן מאה ועשר שנים" (יהושע כ"ד, כ"ט). יהושע שקיבל תורה ממשה נחשב לגדולי האומה ומנהיגיה, כבש את ארץ ישראל וחילקה לשבטים. הזקנים שבדורו של יהושע, נענשו „על שהתעצלו בהספדו של יהושע ורגש עליהם הר להורגם („הר געש") — נאמר בשבת (ק"ח, עמ' ב').

אִיָּר

א. בעשרה באייר מת עלי הכהן ושני בניו ונשבה ארון הברית.

ב. בעשרים ותשעה בו מת שמואל הנביא וספדו לו כל ישראל.

א. מת עלי הכהן ושני בניו — „ויען המבשר ויאמר: נס ישראל לפני פלשתים וגם מגפה גדולה היתה בעם וגם שני בניך מתו חפני ופינחס וארון אלהים נלקחה. ויהי כהזכירו את ארון האלהים

ויפל מעל הכסא אחורנית בעד יד השער ותשבר מפרקתו וימת" (שמואל א', ד' יז—יח). במות עלי "גלה כבוד מישראל", נלקח ארון אלוהים ונחרבה שילה בירת ישראל בימים ההם ומקום המשכן.

ב. שמואל הנביא — "וימת שמואל ויקבצו כל ישראל ויספדו לו ויקברוהו בביתו ברמה (שמואל א', כ"ה, א). לפי בעל "הלכות גדולות" המובא בטור או"ח, סימן תק"פ, וב"כלבו" סימן ס"ג — מת שמואל בכ"ח, בו. שמואל היה הנביא הגדול אחרי משה ונחשב לשופט האחרון בישראל, כי בימיו קם מלך, שאול. לפי האגדה היה שקול כמשה ואהרון (ברכות ל"א, עמ' ב'). ייסד בית דין ברמה וחכמים היו מסתמכים עליו ("כך מקובלני מבית דינו של שמואל הרמתי" — בבא קמא ס"א, א'). והוא אחד מג' המקומות שהופיע עליו רוח הקודש (מכות כ"ג, עמ' ב). נהגו עד דור אחרון לעלות על קברו במצפה שמואל ("נבי סמויל"), צפונית־מערבית להרי ירושלים ביום הזכרון כ"ח באייר ומספק נשארים שם עד כ"ט בו. "כ"ח בו ילכו הרבה מיושבי ירושלים להשתטח על קבר שמואל הנביא אשר בכפר נביא סמואל וילינו שם הלילה ולמחרתו יתפללו שנית" (לוח א"י, לונץ).

סִיָּן

א. בעשרים ושלושה בסיוון בטלו הביכורים מלעלות לירושלים בימי ירבעם בן נבט.

ב. בעשרים וחמישה בו נהרג רבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל בן אלישע ורבי חנינא סגן הכוהנים.

ג. בעשרים ושבעה בו נשרף רבי חנינא בן תרדיון וספר תורה עמו.

א. בטלו הביכורים — כאשר מלך ירבעם בשכם, אמר בלבו: "אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ד' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדוניהם, אל רחבעם מלך יהודה, והרגוני ושבו אל רחבעם מלך יהודה. ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר אליהם: רב לכם מעלות ירושלים וכו'" (מלכים א' י"ב, כז—כח). מעשה זה שהרחיב את הקרע בין יהודה ואפרים וגם מנע את עשרת השבטים מלעלות לרגל ירושלימה נחשב בכייה לדורות וראוי להתאבל באותו יום. חכמים ראו בזה ראשית חולשתה של ארץ־ישראל והתחלת חורבנה (שבת נ"ו, עמ' א).

ב. נהרג רבן שמעון בן גמליאל וכו' — מבין עשרת הרוגי מלכות רומי, כמסופר במדרש "אלה אזכרה". רבי חנינא סגן הכוהנים לא נזכר שם וכנראה טעות היא כאן וצריך לקרוא ר' חנינא בן חכינאי, שעליו מסופר שם: ואחריו הוציאו את ר' חנינא בן חכינאי ואותו היום ערב שבת היה, וכל ימיו היה יושב בתענית מן י"ב עד תשעים שנים וחמש וכו'.

ג. נשרף ר' חנינא בן תרדיון — גם הוא מעשרת הרוגי מלכות: "וציווה הקיסר לכרכו בספר תורה ולשרפו" (מדרש "אלה אזכרה"). יש סבורים שזה היה י"ז בתמוז "בו שרף אפוסטומוס את התורה" (אנציקל. יהודית־רוסית, כרך ב', עמ' 935).

תַּמּוּז

בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות ובטל התמיד ושרף אפוסטומוס את התורה והועמד צלם בהיכל.

נשתברו הלוחות וכו' — ראה להלן, בפרק "שבעה עשר בתמוז". ב"טור" וב"שולחן ערוך, אורח חיים" לא נזכר צום זה, כי הוא מד' הצומות שנתקנו ע"י נביאים (זכריה ח', י"ט) ואינו צריך חיזוק במגילה זו.

אָב

א. באחד באב מת אהרון כוהן גדול.

ב. בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא ייכנסו לארץ, וחרב בית המקדש בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר.

ג. בשמונה עשר בו כבה נר מערבי בימי אחז.

א. מת אהרון כוהן גדול — ככתוב: ויעלו אל הור ההר לעיני כל העדה, ויפשט משה את אהרן את בגדיו וילבש אותם את אלעזר בנו וימת אהרן שם בראש ההר — — — ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל (במדבר, כ׳, כז—כח). יום פטירתו נזכר שם ל״ג, לח.

ב. בתשעה באב נגזר על אבותינו וכו׳ — ראה להלן בפרקי „תשעה באב״. גם צום זה אינו נזכר בטור אורח חיים ובשולחן ערוך, מהטעם הנ״ל שאמרנו בי״ז בתמוז.

ג. כבה נר המערבי — הנר שהיה מאיר תמיד בבית אלוהים כלפי מערב, לצד קדשי הקדשים, ששם השכינה. בימי אחז המלך כבה פתאום הנר המערבי וראו בזה סימן מבשר רעות והתענו באותו יום. חכמים דרשו שאחז רשע היה ונשתנו עליו סדרי בראשית ואותו היום שמת — לא האיר שמש לעולם כי אם שתי שעות, כדי שלא יהיה פנאי להספידו, כי אין מלינים את המת בירושלים (סנהדרין צ״ו, עמ׳ א) וייתכן שאז גם כבה הנר, לפי האגדה. גם לאחר מותו של רבי שמעון הצדיק קרה לפעמים שכבה הנר המערבי (יומא ל״ט, עמ׳ ב). וארבעים שנה קודם לחורבן הבית השני לא היה הנר המערבי דולק, וזה שימש אות שהבית עומד להיחרב (שם).

אֱלוּל

בשבעה באלול — מתו מוציאי דיבת הארץ רעה במגיפה.

שבעה באלול — כן היתה גירסת הרא״ש, כפי שהעתיק ר׳ יוסף קארו ב„בית יוסף״ וכן גם מובא ב„כלבו״. אולם בטור אורח חיים, בשם „הלכות גדולות״ וכן גם בשולחן ערוך, אורח־חיים, נעתק ב„שבעה עשר באלול״, יום שהיה יום טוב במגילת תענית.

מתו מוציאי דיבת הארץ — תענית זו מעוררת פליאה, כי הלא המרגלים רשעים היו ובגללם נענשו כל יוצאי מצרים למות במדבר במשך ארבעים שנה? ועל זה כתב רבי אלימלך מדינוב (בני יששכר, חודש אלול): מתענים עליהם, מפני שלא זכו המרגלים שתתקבל תשובתם.

תִּשְׁרִי

א. בשלושה בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם בן שפן והיהודים אשר היו עמו במצפה.

ב. בחמישה בו מתו עשרים איש מישראל ונחבש רבי עקיבא בן יוסף בית האסורים ומת.

ג. בשבעה בו נגזר על אבותינו חרב ורעב.

ד. בעשרה בו (ביום הכיפורים) נתכפר מעשה העגל.

א. נהרג גדליה בן אחיקם — ראה להלן פרק „צום גדליה״. ב„טור״ וב„שולחן ערוך״, אורח חיים אין צום זה, כי הוא נאמר בזכריה (ח׳, יט).

ב. מתו עשרים איש מישראל — מאורע זה אינו ידוע וייתכן שנפלה כאן טעות וצריך

להיות „מתו עשרים אלף איש מישראל", בימי מלחמת דוד ואבשלום: „וינגפו שם עם ישראל לפני עבדי דוד ותהי שם המגפה גדולה ביום ההוא עשרים אלף" (שמואל ב י"ח, ז).

נחבש רבי עקיבא בן יוסף בית האסורים ומת — אף הוא מעשרת הרוגי מלכות היה. כשהוצא להריגה זמן קריאת שמע היה והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל והיה מתכוון לקבל עליו עול מלכות שמים באהבה — — — ויצאה נשמתו ב„אחד" (ברכות ס"א, עמ' ב). בשבתו חבוש בבית האסורים — שיחרר את תלמידו ומשמשו ר' יהושע הגרסי, שיחזור לביתו לכבוד יום הכיפורים. וכשחזר לביתו בא אליו אליהו הנביא, בדמות כוהן, ובישר לו שר' עקיבא מת בבית האסורים. חזרו שניהם לבית הסוהר, הבריחו את המת והוליכוהו כל הלילה עד שהגיעו לאנטיפטרס של קצרה והשכיבו את ר' עקיבא במערה (מדרש משלי ט). לפי מסורת זו נסתלק אמנם רבי עקיבא סמוך ליום הכיפורים. וראוי הוא שיצומו עליו, כי „משמת רבי עקיבא בטל כבוד התורה (סוטה מ"ט עמ' א), בטלו זרועי תורה ונסתתמו מעיינות החכמה (שם מ"ט עמ' ב).

ג. **בשבעה בו נגזר על אבותינו** — גירסת השלחן ערוך: נגזרה על אבותינו שימותו בחרב ברעב ובדבר. לפי גרסת ה„כלבו": בו' נגזרה הגזירה ובו' בו מתו עושי העגל. אין בידינו איזו גזירה היתה ורבו גזירות חרב ורעב ודבר בדברי ימינו. וייתכן שזה היה בימי דוד ככתוב: „התבוא לך שבע שנים רעב בארצך, ואם שלושה חדשים נוסך לפני צריך והוא רודפך ואם היות שלושת ימים דבר בארצך... ויתן ד' דבר בישראל מהבוקר ועד עת מועד וימת מן העם מדן ועד באר שבע שבעים אלף איש" (שמואל ב כ"ד, יב—טו).

ד. **נתכפר מעשה העגל** — כי בו ניתנו הלוחות האחרונים לאחר שמשה שבר את הלוחות הראשונים בגלל מעשה העגל. לפנינו שריד ממסורת קדומים על תחילתו של יום הכיפורים, ביום מתן תורה בפעם השניה, ובו צם העם וביקש כפרה על חטא העגל.

מַרְחֶשְׁוָן

בששה במרחשוון עיוורו את עיני צדקיהו מלך יהודה ושחטו בניו לעיניו.

ששה במרחשון — גירסת „הלכות גדולות" וטור אר"ח ו„כנסת הגדולה" — ז' בו. ולפי ה„כלבו" — ו' בחשון.

עיוורו עיני צדקיהו — „ואת בני צדקיהו שחטו לעיניו ואת עיני צדקיהו עור ויאסרוהו בנחושתים ויביאוהו בבל (מלכים ב, כ"ה ז). צדקיהו נחשב במסורת העם לצדיק ואחד מח' נסיכי אדם הנאמרים במיכה (ה', ד) יחד עם המשיח ואליהו הנביא (סוכה נ"ב, עמ' ב). ו' במרחשוון חל לפעמים ביום תענית בה"ב.

כִּסְלֵו

שבעה בכסליו שרף יהויקים את המגילה שכתב ברוך בן נריה מפי ירמיהו.

שבעה בכסליו — כך גירסת „פרק אחרון במגילת תענית". ז' בכסליו היה יום־טוב לפי „מגילת תענית" ומשבטלה המגילה שבו להתענות בו. ב„הלכות גדולות" נרשם „ח' בכסליו". „כלבו" גורס — „ה' בכסליו". אולם תמוה הוא התאריך שקיבל „טור אורח חיים" ואחריו „השולחן ערוך": „כ"ח בכסליו", כלומר מתענים ביום ד' של חנוכה, בשעה שימי חנוכה אסורים בתענית ובהספד, אפילו לאחר שבטלה מגילת תענית (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ער"ת, סעיף א). ובצדק כתב בעל השל"ה: „אף המחמיר להתענות בכולן לא יתענה בחנוכה" (עפ"י „באר היטב", שולחן ערוך תק"פ, ה).

שרף יהויקים את המגילה — „והמלך יושב בית החורף בחודש התשיעי ואת האח לפניו מבוערת. ויהי כקרוא יהודי שלוש דלתות וארבעה יקרעה בתער הסופר והשלך אל האש אשר אל האח עד תום כל המגילה על האש" (ירמיהו ל"ו, כב—כג).

טֵבֵת

א. [חמישה בטבת — באתה שמועה לגולה שהוכתה העיר].

ב. בשמונה בטבת — נכתבה התורה יוונית בימי תלמי המלך והחושך בא לעולם שלושת ימים.

ג. בתשעה בו — לא כתבו רבותינו על מה [התענית].

ד. בעשרה בו — סמך מלך בבל את ידו על ירושלים להחריבה.

א. חמישה בטבת באתה שמועה — ויהי בשתי עשרה שנה, בעשירי בחמשה לחודש לגלותנו בא אלי הפליט מירושלים לאמר: הוכתה העיר" (יחזקאל ל"ג, כא). יש שהתענו ביום זה, ורבי שמעון בן יוחאי אמר: „צום העשירי" (זכריה ח', יט) זה חמשה בטבת, שבו באתה שמועה לגולה על חורבן ירושלים ויחזקאל עשה יום שמועה כיום שריפה. (ראש השנה י"ח, עמ' ב). יום זה אין במגילת תענית.

ב. נכתבה התורה יוונית — תרגום התורה ליוונית, „תרגום השבעים", שנעשה בימי תלמי השני על ידי שבעים ושנים זקנים „והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל, שלא היתה התורה יכולה להיתרגם כל צרכה" (מסכת סופרים א', הלכה ז). לפי המסורת היה בגלל זה חושך בעולם ג' ימים, בסליחה „אז בעזבי מקרא" לעשרה בטבת נאמר: „כלתה רוחי כהיום כנכתבה דת יוונית, לכן וימש חושך שלושת ימים וגזרתים תענית". ואמרו ב„שלשלת הקבלה" (ע"ז): מרוב פחד היהודים (על תרגום התורה) עשו תענית ותפילות והושחרו פניהם, כמו שעשו בימי המן.

ג. בתשעה בו לא כתבו רבותינו על מה — אולם בסליחה „אזכרה מצוק" לעשרה בטבת מובאת מסורת קדומים שבאותו יום מת עזרא הסופר: „זועמתי בתשעה בו בכלימה וחפר — — — טרוף טורף בו הנותן אמר שפר, הוא עזרא הסופר". וב„כלבו", סימן ס"ג מובא שבו מתו עזרא הכוהן ונחמיה בן חכליה. בספר יוחסין (בהגהות) רשום שעזרא מת בעשרה בטבת. בספר הקבלה לראב"ד מובא שר' יוסף הלוי בן שמואל הנגיד נהרג בגראנאדה ביום השבת ט' בטבת, שנת ד' אלפים תתכ"ז (1066) „ואבלו היה הולך בכל מדינה ומדינה, בכל עיר ועיר. ועוד מימי רבותינו ז"ל הקדמונים שכתבו מגילת תענית וגזרו תענית בט' בטבת ולא ידעו על מה הוא — ומכאן ידענו שכיומנו ברוח הקודש ליום זה. ולאחר פטירתו נתפזרו ספריו ומחמדיו בכל העולם". ואמנם היה זה יום מר ליהודי גראנאדה: בו נהרג הויזיר היהודי ר' יוסף וחרבה כל הקהילה. כאלף וחמש מאות משפחות נבוזו וקצתם נהרגו (דובנוב ג' עמ' 133). לפי רבי משה אבן עזרא (שירת ישראל, עמ' ס"ח) היה זה כ' בטבת של אותה שנה. יש אומרים שזה יום המיתה של ישו הנוצרי (השוה צונץ „ריטוס", עמ' 126 ואיגרות שי"ר עמ' 202) אולם ישו מת בא' בפסח וייתכן שצמו על יום הולדתו של ישו, הסמוך לראשית חודש טבת. בספר תקנות ותפילות, בהשמטה, מובא בשם קונטרס אשר העתיק ה„חתם־סופר" טעם אחר. בהגהות לאורח חיים, שם, כתוב: מצאתי בכתב יד ש„בתשעה בטבת נפטר שמעון שהושיע את ישראל בצרה גדולה בזמן הפרוצים(?) נקבע יום מיתתו תענית עולם בירושלים" (ע"פ דבר יום ביומו).

ד. סמך מלך בבל את ידו — ראה להלן בפרק „עשרה בטבת". בטור ובשולחן ערוך או"ח אין צום זה, כי הוא נזכר בזכריה (ח', י"ט).

שְׁבָט

א. בשמונה בשבט מתו הצדיקים שהיו בימי יהושע בן נון.

ב. בעשרים ושלושה בו נתקבצו כל ישראל על שבט בנימין ועל פילגש בגבעה ועל צלם מיכה.

א. בשמונה בשבט — אולם ב„כלבו", בטור או"ח בשם „הלכות גדולות" ובשולחן ערוך גורסים ה' בשבט. מתו הצדיקים שהיו בימי יהושע — אלה הזקנים, ככתוב „ויעבוד ישראל את ד' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע" (יהושע כ"ד, לא) ובפרקי אבות שנינו: משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע — לזקנים.

ב. על שבט בנימין וכו' — לאחר שהוכה שבט בנימין על ידי בני ישראל לפי חרב ועריו שולחו באש, התחרטו על המעשה „ויבוא העם בית אל וישבו שם עד הערב לפני ד' וישאו קולם ויבכו בכי גדול (שופטים כ"א, ב).

על צלם מיכה — תוספת זו, נמצאת רק במגילת תענית. טור או"ח ושולחן ערוך אינם מביאים זה.

אֲדָר

א. בשבעה באדר מת משה רבנו.

ב. בתשעה בו גזרו תענית שנחלקו בית שמאי ובית הלל.

ג. [בשלושה עשר בו — תענית אסתר].

א. מת משה רבנו — חז"ל עשו חשבון זה: בעשור לחודש הראשון עלו מן הירדן (יהושע ד', יט). דל מזה שלושת ימי ההכנה (שם, א', יא) ושלושים יום שהתאבלו על מות משה (דברים ל"ד, ח) — יוצא שבז' באדר מת משה. וראה להלן פרק ד' באדר.

ב. נחלקו בית שמאי ובית הלל — ב„שלשלת הקבלה" הגירסה „נחלקו שמאי והלל", כי הם היו הראשונים שחלקו ותלמידיהם הלכו בעקבותם, עוד בחייהם של שני החכמים מסופר ש„נעצו חרב בבית המדרש" בגלל המחלוקת שביניהם ו„אותו יום היה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל" (שבת י"ז, עמ' א). אחרי מותם גברה המחלוקת בין תלמידי בית שמאי ותלמידי בית הלל „ונעשתה התורה כשתי תורות" (סנהדרין פ"ח, עמ' ב) ואותו יום שהחריפה המחלוקת קבעו תענית.

ג. תענית אסתר — ראה להלן פרק „תענית אסתר". צום זה אינו נזכר במגילת תענית.

אלו ימי תענית שקיבלו עליהם ישראל מן התורה; ועוד גזרו רבותינו שיהיו מתענים בשני ובחמישי מפני שלושה דברים: על חורבן הבית ועל תורה שנשרפה ועל חרפת השם. ולעתיד לבוא עתיד הקדוש ברוך הוא להפכה לששון ולשמחה, שנאמר: והפכתי אבלם לששון ונחמתים ושמחתים מיגונם (ירמיהו ל"א יב).

אבל עם על חורבן הבית ועל תורה שנשרפה ועל חרפת השם (פיתוח נחושת משנת 1657)

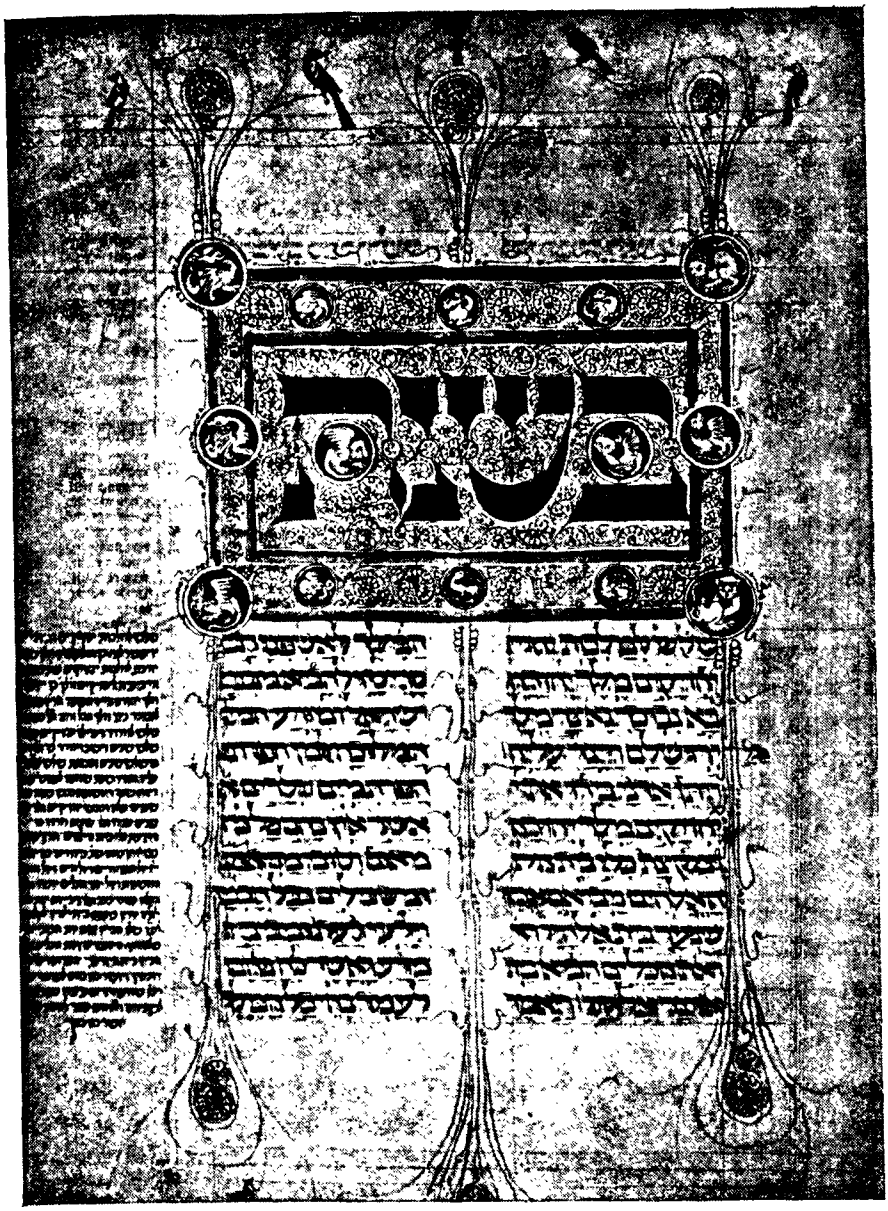

בשנת שלוש למלכות יהויקים מלך יהודה בא נבוכדנאצר מלך (בבל) ירושלים ויצר עליה.
(דף מתוך ספר דניאל, כתב יד מהמאה הארבע־עשרה)

חורבן בית ראשון

אֵלֶּה אֶזְכְּרָה וְאֶשְׁפְּכָה עָלַי נַפְשִׁי...

שאמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם זכורה אני ביטחון ושלוה שהייתי שרויה בהם — ועכשיו נתרחקו ממני ואני בוכיה ומתאנחת ואומרת: מי ישימני כימים הראשונים שהיה המקדש בנוי.

לשעבר הייתי עולה בשירים ובזמירות לפני הקדוש ברוך הוא ועכשיו בוכיה עולה ובוכיה יורדת (איכה רבתי א').

אָנֹכִי בְּבֵית אֲרָזִים וַאֲרוֹן יְיָ בְּתוֹךְ הַיְרִיעָה

וַיְהִי כִּי יָשַׁב הַמֶּלֶךְ בְּבֵיתוֹ וַיְיָ הֵנִיחַ לוֹ מִסָּבִיב מִכָּל אֹיְבָיו: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל נָתָן הַנָּבִיא רְאֵה נָא אָנֹכִי יוֹשֵׁב בְּבֵית אֲרָזִים וַאֲרוֹן הָאֱלֹהִים יֹשֵׁב בְּתוֹךְ הַיְרִיעָה: וַיְהִי בַּלַּיְלָה הַהוּא וַיְהִי דְבַר יְיָ אֶל נָתָן לֵאמֹר: לֵךְ וְאָמַרְתָּ אֶל עַבְדִּי אֶל דָּוִד... כִּי יִמְלְאוּ יָמֶיךָ וְשָׁכַבְתָּ אֶת אֲבֹתֶיךָ וַהֲקִימֹתִי אֶת זַרְעֲךָ אַחֲרֶיךָ אֲשֶׁר יֵצֵא מִמֵּעֶיךָ וַהֲכִינֹתִי אֶת מַמְלַכְתּוֹ: הוּא יִבְנֶה בַּיִת לִשְׁמִי וְכֹנַנְתִּי אֶת כִּסֵּא מַמְלַכְתּוֹ עַד עוֹלָם. (שמואל ב, ז', א—ג; ד—ה; יב—יג)

הִנְנִי אוֹמֵר לִבְנוֹת בַּיִת לְשֵׁם יְיָ

וַיִּשְׁלַח שְׁלֹמֹה אֶל חִירָם לֵאמֹר: אַתָּה יָדַעְתָּ אֶת דָּוִד אָבִי כִּי לֹא יָכֹל לִבְנוֹת בַּיִת לְשֵׁם יְיָ אֱלֹהָיו מִפְּנֵי הַמִּלְחָמָה אֲשֶׁר סְבָבֻהוּ עַד תֵּת יְיָ אוֹתָם תַּחַת כַּפּוֹת רַגְלָיו: וְעַתָּה הֵנִיחַ יְיָ אֱלֹהַי לִי מִסָּבִיב אֵין שָׂטָן וְאֵין פֶּגַע רָע: וְהִנְנִי אֹמֵר לִבְנוֹת בַּיִת לְשֵׁם יְיָ אֱלֹהָי כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְיָ אֶל דָּוִד אָבִי לֵאמֹר בִּנְךָ אֲשֶׁר אֶתֵּן תַּחְתֶּיךָ עַל כִּסְאֲךָ הוּא יִבְנֶה הַבַּיִת לִשְׁמִי: וְעַתָּה צַוֵּה וְיִכְרְתוּ לִי אֲרָזִים מִן הַלְּבָנוֹן וַעֲבָדַי יִהְיוּ עִם עֲבָדֶיךָ וּשְׂכַר עֲבָדֶיךָ אֶתֵּן לְךָ בְּכֹל אֲשֶׁר תֹּאמַר. (מלכים א, ה', טז—כ)

בְּחֹדֶשׁ זִו הוּא הַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי

וַיְהִי בִשְׁמוֹנִים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בַּשָּׁנָה הָרְבִיעִית בְּחֹדֶשׁ זִו הוּא הַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי לִמְלֹךְ שְׁלֹמֹה עַל יִשְׂרָאֵל וַיִּבֶן הַבַּיִת לַיְיָ: (שם, ו', א)

מצוות עשה לעשות בית לאלוהים

מצוות עשה לעשות בית לד׳ — מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות. כיוון שנכנסו לארץ העמידו המשכן בגלגל — ארבע עשרה שנה, שכבשו ושחלקו. ומשם באו לשילה ובנו שם בית של אבנים ופרשו יריעות המשכן עליו ולא היתה שם תקרה. ושלוש מאות שישים ותשע שנה עמד משכן שילה וכשמת עלי חרב ובאו לנוב ובנו שם מקדש. וכשמת שמואל חרב ובאו לגבעון ובנו שם מקדש ומגבעון באו לבית העולמים. וימי נוב וגבעון שבע וחמישים שנה. כיוון שנבנה המקדש בירושלים נאסרו כל המקומות כולן לבנות בהם בית לד׳ ולהקריב בהם קרבן. ואין שם בית לדורי דורות אלא בירושלים בלבד ובהר המוריה.

בניין שבנה שלמה כבר מפורש במלכים. וכן בניין העתיד להיבנות, אף על פי שהוא כתוב ביחזקאל — אינו מפורש ומבואר. ואנשי בית שני, כשבנו בימי עזרא בנוהו כבניין שלמה ומעין דברים המפורשים ביחזקאל.

(משנה תורה לרמב״ם, הלכות בית הבחירה, פרק א׳, א—ד)

שכבשו ושחלקו — שנות הכיבוש והחלוקה של הארץ לשבטיה בימי יהושע והשופטים.

בית המקדש — באמצע העולם

בוא וראה: כשברא הקדוש ברוך הוא את־העולם זרק אבן אחת מתחת כסא כבודו ליתהום. וראש אחד של אותה אבן ננעץ בתהום וראשה השני למעלה והיא נקודה אחת שעומדת באמצע העולם ומשם התפשט העולם לימין ולשמאל ולכל־הרוחות. ונתקיים העולם בנקודה האמצעית ההיא.

ואותה אבן נקראת „שתיה״ שממנה נשתל העולם לכל־הרוחות.

בשלושה גוונים נתפשטה הארץ מסביב לאותה נקודה: התפשטות ראשונה מסביב לאותה נקודה, כל־הצח והזך שבארץ שם הוא ושם מקומו; התפשטות שניה מסביב לאותה התפשטות ראשונה, אין היא צחה וזכה כראשונה, אבל דקה וצחה היא ועפרה צ״ח יותר משאר עפרות תבל; התפשטות שלישית, עפרה חשוך וגס יותר מהכל, ומסביב לזה עומדים מי האוקינוס המקיפים כל־העולם כולו. נמצא שאותה נקודה עומדת באמצע וכל־גוני התפשטות של עולם מסביב לה.

התפשטות ראשונה היא בית המקדש וכל־אותם ההיכלות והעזרות וכל־תיקוניהם וכל־העיר שבתוך החומות; התפשטות שניה — כל ארץ ישראל שנתקדשה בקדושה; התפשטות שלישית היא כל־שאר הארץ, מקום מושבם של שאר העמים, וים האוקינוס מקיף את־כולם. (זוהר, שמות רכ״ב, א—ב)

ארץ ישראל טבורו של עולם, שיושבת באמצעיתו, וירושלים באמצע ארץ ישראל ובית המקדש באמצע ירושלים וההיכל באמצע בית המקדש והארון באמצע ההיכל, ואבן השתיה לפני ההיכל שממנה הושתת העולם. (תנחומא הקדמון, פר׳ קדושים)

אבן השתיה

למה נקראת שתיה? שממנה הושתת העולם. (ירושלמי יומא, פרק ח׳ הלכה ג)

אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת, וגבוהה מן־הארץ שלוש אצבעות. שבתחילה היה שם ארון נתון עליה. משניטל ארון, עליה היו מקטירים קטורת שלפני ולפנים. (תוספתא יומא פרק ג)

לקח יעקב שתים עשרה אבנים מאבני המזבח שנעקד עליו יצחק אביו והניחן למראשותיו באותו מקום, להודיע שעתידים לעמוד ממנו שנים עשר שבטים. ונעשו כולם אבן אחת, להודיע שכולם עתידים להיות עם אחד בארץ.

חזר יעקב ללקט את האבנים ומצאן אבן אחת. לקח יעקב את האבן ושם אותה מצבה בתוך המקום. שפע לו מן־השמים שמן כמלוא פי הפך ויצק עליה.

מה עשה הקדוש ברוך הוא? נטה רגל ימינו וטיבע את־האבן עד עמקי תהומות ועשה אותה סניף לארץ: כאדם שעושה סניף לכיפה. לפיכך נקראת „אבן השתיה", ששם טבור הארץ ומשם נמתחת כל־הארץ ועליה היכל יי עומד.

ונפל יעקב על־פניו ארצה לפני אבן השתיה, והיה מתפלל לפני הקדוש ברוך הוא. (פרקי דר׳ אליעזר פרק ל״ה בסוף; בראשית רבה, פרשה ס״ט בסוף).

וַיִּקָּהֲלוּ כָּל עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁלֹה וַיַּשְׁכִּינוּ שָׁם אֶת־אֹהֶל מוֹעֵד

(יהושע, י״ח, א).

וְעָשִׂיתִי לַבַּיִת אֲשֶׁר נִקְרָא־שְׁמִי עָלָיו... כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְשִׁלוֹ

(ירמיהו ז׳, י״ד)

בארבעה מקומות שרתה שכינה על ישראל בשילה ונוב וגבעון ובית עולמים (זבחים קי״ח, עמ׳ ב).

שער של מקדש עתיק ישראלי בשילה (פיתוח עץ מאמצע המאה התשע־עשרה).

על הר המוריה

הר המוריה — מתחילה היה מקום עמוק. כיוון שאמר הקדוש ברוך הוא להשרות שכינתו עליו ולעשותו מקדש, אמר: אין דרך מלך לשכון בעמק, אלא במקום גבוה ומעולה ומיופה ונראה לכול.

מיד רמז הקדוש ברוך הוא לסביבות העמק שיתקבצו ההרים למקום אחד, לעשות מקום השכינה. לפיכך נקרא הר המוריה — שמיראתו של הקדוש ברוך הוא נעשה הר. (מדרש תנחומא, סוף פרשת וירא).

מיראתו של הקב"ה — הוא דורש מוריה — מוראיה.

המקום אשר נבנה שם בית קדשנו ותפארתנו, היה מאז שדה ירושה לשני אחים. ויהי לאחד מהם אשה ובנים, ולאחיו אין לו אשה ובנים. וישבו יחדו שליווים ושמחים בחלקתם, אשר ירשו מאביהם ועבדו את השדה בזיעת אפיהם.

ויהי בימי קציר החיטים ויאלמו אלומים בשדה ויחבטו את השיבלים ויעשו שתי ערימות שוות מן התבואה, ערימה אחת לכל אחד מהם, ויניחון שם בשדה. ויהי בלילה, כשכב על מיטתו האח אשר אין לו אשה ובנים, אמר בלבו: „אני יושב לבדי ואין איש אתי להטריפו לחם חוקו, לא כן אחי, כי יש לו אשה ובנים. ולמה יהיה חלקי כחלקו?" ויקם בעוד לילה וילך בסתר כגנב. ויקח מן הערימה אשר לו ויתן על ערימת אחיו.

וגם אחיו אמר אל אשתו: „לא טוב לחלק התבואה אשר בשדה לשני חלקים שווים, חציו לי וחציו לאחי. כי מנת חלקי טובה ממנו, אשר נתן לי האלוהים אשה ובנים. והוא הולך ערירי ואין לו גילה ורנן כי אם בתבואה אשר בשדה. לכן בואי עמי, אשתי, ובסתר נוסיף מחלקינו על חלקו". ויעשו כן.

ויהי בבוקר ויתמהו האנשים בראותם הערימות שוות כאשר בראשונה. ולא דברו מאומה ביום ההוא. ויוסיפו לעשות כדבר הזה גם בלילה השני, גם בלילה השלישי והרביעי. ובבוקר, בבוקר ימצאו הערימות שוות.

ויחשוב כל אחד בלבבו לחקור הדבר. וילך כל אחד בלילה לעשות מעשהו ויקר איש אל אחיו וחיטיו בידו. ויודע להם הדבר ויחבקו איש את אחיו וישקו איש אל רעהו ויודו לה', אשר נתן לכל אחד מהם אח טוב מעללים, הולך צדק ומישרים.

והנה חפץ ה' במקום ההוא לבנות עליו בית לשמו.

ע"פ מקוה ישראל, ליוורנו תרי"א, סיפור כ"ט, מעשה נסים נ"ז, זאב יעבץ, שיחות מני קדם, ואח').

בית המקדש בחלקו של בנימין

בשעה שאמר שלמה לבנות את בית המקדש, היו השבטים מדיינים אלו עם אלו. זה אומר: בתחומי ייבנה בית המקדש, וזה אומר: בתחומי!

אמר להם הקדוש ברוך הוא: למה תרצדון, שבטים? כולכם שבטים, כולכם צדיקים, אלא — גבנונים... שכולכם הייתם שותפים במכירתו של יוסף, אבל בנימין שלא נשתתף במכירתו של יוסף — ההר חמד אלוהים לשבתו. (בראשית רבה פר' צ"ט, א).

בגורן ארוונה היבוסי

כיון שראה הקדוש ברוך הוא את דויד, שעומד ומצטער למצוא מקום לבית המקדש, מיד שלח אצלו את גד הנביא והראה לו את מקום בית המקדש בגורן ארוונה היבוסי.

מיד הלך דוד ומצא שם את המזבח, שבו הקריב אדם הראשון, ובו הקריב נח, ובו הקריב אברהם. כיוון שמצא אותו, התחיל מודד ואומר: „מכאן ועד כאן — העזרה, מכאן ועד כאן — קודש הקדשים". (פסיקתא רבתי, מ"ג, מהדורת מ. איש שלום, קצ"ט ב')

ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארוונה — הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק והוא המקום שבנה בו נוח כשיצא מן התיבה והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא, ומשם נברא. אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא.

(משנה תורה, הלכות בית הבחירה, ב', ב)

א. ז. רבינוביץ

גיא־חזיון

על מרום המצודה בירושלים יושבים יועצי דוד. בשאלה חמורה הם עוסקים: איזה מקום יהיה מעתה מרכז לעם ישראל? מרכזים רבים היו לישראל: בית־אל, גלגל, מצפה, חברון, אבל הכר הכירו, כי כל המרכזים הללו אינם אלא לשעה, עם ישראל צריך לתל־תלפיות, למרכז עולם.

והנה אחיתופל הפקח פתח ואמר:

— הקשיבו לעצתי, ראשי אלפי ישראל! אל נא נשעה בחלומות: היה לא תהיה ירושלים למרכז־האומה. מקום שאין בו נהרות וימים, מקום שאין בו מסחר וחרושת־מעשה — לעולם לא יהיה למרכז.

— אנחנו נבנה את ירושלים, נרבה את חרשתה ונגדיל את סחרה והיתה גם היא לתפארת ערים, — אמר חושי הארכי.

— ואיך תפרח חרושת במקום שאין נהרות? ואיך תהיה לעיר סוחרת עמים, והיא רחוקה מחופי־ים ומארחות סוחר?

— אבל עוד מעלה לירושלים והיא נעלמה ממך, — אמר נתן הנביא.

— ומה היא? — שאל אחיתופל, בעקמו את שפתו בלעג.

— ראה, כמה גדול המרחק, הנראה פה מעל המצודה. הנה ים־המלח פרוש לפניך כשמלה, הנה הירדן עובר כרצועה ירוקה, הנה השמש שוקעת בים הגדול. הנה הרי נפתלי והרי חורן, כל המקומות הרחוקים נראים קרובים אלינו, ובאיזה מקום בעולם תראה כל כך רחוק וכל כך בהיר?

— הבגלל ראות־עין נקריב את הטובה הרבה הצפונה לנו בדמשק? — אמר אחיתופל.

— לא רק ראות עין בשר — ענה נתן, בהעמיקו לחשוב, — כי גם ראות עין רוח. מגיא חזיון זה עין נביא צופיה למרחוק — לימים ולדורות אשר יבואו.

מגלת בית־המקדש

מגילת בית־המקדש מסר הקדוש־ברוך־הוא למשה בעמידה. עמד משה ומסרה ליהושע בעמידה. עמד יהושע ומסרה לזקנים בעמידה. עמדו זקנים ומסרוה לנביאים בעמידה. עמדו הנביאים ומסרוה לדוד בעמידה.

שלוש עשרה שנים עשה דוד חולה ומוטל במטה, ושבעה כרים היו מחליפים מתחתיו בכל־יום, שהיו נמסים. וכל שונאיו היו אומרים: אימתי הוא מת? — עד שבקש רחמים מלפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר לפניו: „רבונו של עולם, העמידני בשביל [מגילת] בית־המקדש, שמסר לי שמואל הנביא". — — — מיד שמע הקדוש־ברוך־הוא תפילתו ועמד מן־המטה.

עמד דוד ומסר מגילת הבית לשלמה בנו בעמידה.

(על־פי מדרש אגדת בראשית פרק ל"ח, „בית המדרש" לאהרן ילינק, חדר רביעי, עמ' 54).

מגילת בית המקדש — כמו שאמרו (ירושלמי מגילה פרק א, הלכה א'): מגילה שמסר שמואל לדוד.

בניין בית ראשון

„והבית בהיבנותו" (מלכים א ו', ז) — מאליו היה נבנה, שהיתה האבן פורחת ועולה מעצמה וניתנת על גבי הדימוס. (שהש"ר א' סימן ה, במד"ר, פרשה י"ד, סימן י).

הכל מסייעים את־המלך [שלמה], אפילו הרוחות, אפילו המזיקים.

(פסיקתא רבתי פרשה ו', סמן ז)

אבן שלימה מסע נבנה ומקבות והגרזן, כל־כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנותו (מלכים הנ"ל) — אבן שלימה כמו שהסיעוהו מן־ההר על־ידי השמיר. כמו שהיא באה בשם נתנוה בחומת הבנין ולא סיתתוה בכלי ברזל. (רש"י לאותו פסוק)

ומי הביא את־השמיר לשלמה? הנשר הביאו מגן־העדן. — „ומדבר על הבהמה ועל העוף" (מלכים א' ה, יג) — אמר להם: „היכן השמיר קבוע?" הלך הנשר והביאו.

(ילקוט שמעוני לאותו פסוק, רמז קפ"ב)

כל מי שמבקש לעשות לו חלונות, עושה אותם רחבים מבפנים וצרים מבחוץ. למה? שיהיו שואבים האור, אבל חלונות שבמקדש לא היו כך, אלא רחבים מבחוץ וצרים מבפנים. למה? שיהא האור יוצא מבית המקדש ומאיר לעולם.

(תנחומא פרשה הצוה סימן ז).

כל־האומנים שהיו בונים, לא מת אחד מהם ולא חלה אחד מהם, ולא נשברה מגרופית ולא קרדום.

כיוון שהשלימו האומנים את־המלאכה מיד מתו. אמר הקדוש ברוך הוא: „שלא יטלו אותם אומות העולם ויבנו עמהם בניינים ויהיו אומרים: „אלו הם שבנו עם שלמה בנין האלוהים".

מכל־מקום לא נתקפח שכרם, שאמר הקדוש ברוך הוא: „עלי לשלם להם שכרם בעולם הבא". (פסיקתא רבתי, פיסקא ותשלם כל המלאכה, סימן ז).

„ויעש שולחנות עשרה" (דה"ב ד', ח) — ולמה עשה משה אחד? שלא היו צריכים במדבר לזרעים. וכון שבא שלמה עשאם עשרה, כדי להרבות בזרעים.

ולכך נתן חמישה מימין, כנגד ימין העולם שהיא דרום, שמשם טללי ברכה וגשמי נדבה יוצאים לעולם. — אמר שלמה: „בזכות אלו השולחנות הנתונים בימין, יהיו גשמי ברכה וטללי ברכה יוצאים לעולם!..."

ולכך נתן חמישה משמאל, כנגד צפון שהוא השמאל, שמשם הרעות יוצאות לעולם. — אמר שלמה: „בזכות השולחנות הנתונים משמאל תמנענה הרעות מישראל".

„ויעש את־מנורות הזהב עשר" (שם ז) — וכל־מנורה היו בה שבעה נרות, הרי שבעים כנגד שבעים אומות. שכל־זמן שהנרות דולקים היו מתכבשות, ומיום שכבו הנרות נתגברו.

„ויעש כיורים עשרה" (שם, י) — כדי להרבות את־הגשמים שהם ככיור. ולמה לא עשה משה במדבר אלא כיור אחד? שלא היו צריכים ישראל במדבר לגשמים, שהמן יורד להם והבאר עמהם.

בא שלמה ועשה כיורות כדי להרבות גשמים: שהיו בארץ ישוב והיו צריכים גשמים הרבה.

(ילקוט שמעוני, מלכים א', רמז קפ"ה)

אילנות של בית־המקדש

בשעה שבנה שלמה את־בית־המקדש, צר כל מיני אילנות לתוכו. ובשעה שהיו אלו שבחוץ עושים פירות, היו אלו שבפנים עושים פירות.

ובשעה שהעמיד מנשה צלם בהיכל — יבשו. (ירושלמי יומא פרק ד', הלכה ד')

בשעה שבנה שלמה בית־המקדש, נטע בו כל־מיני מגדים של זהב, והיו מוציאים פירותיהם בזמנם. וכשהרוח מנשבת בהם — נושרים.

וכשנכנסו נכרים להיכל — יבשו. ועתיד הקדוש ברוך הוא להחזירם.

(יומא כ"א, עמ' ב)

כשאני מחריב את ביתי — אין אדם שליט בשערים

בשעה שהכניס שלמה את הארון למקדש אמר: „שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי־עולם" (תהילים כד) שהיו הפתחים שפלים.

ואמר: „הנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד" (שם). אמרו השערים: „מי הוא זה מלך הכבוד?" (שם פסוק י) מיד בקשו השערים לירד עליו ולרוץ את ראשו, [שהיו סבורים

שעל עצמו הוא אומר]. אילולא שאמר: „י״ צבאות הוא מלך הכבוד סלה״ (שם). — — — אמר להם: „התגדלו, שמלך הכבוד עליכם!״ מיד חלקו לו כבוד ונשאו עצמם, ונכנס הארון.

אמר להם הקדוש־ברוך־הוא: „אתם חלקתם לי כבוד: חייכם כשאני מחריב את־ביתי אין אדם שולט בכם!״

(במדבר רבה, פרשה ט״ו, סימן יג).

שערי גמילות חסדים לחתן, לאבל ולמנודה

ראה שלמה שמידת גמילות־חסדים גדולה לפני המקום, וכשבנה בית־המקדש בנה שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנודים.

והיו ישראל הולכים בשבתות [ועולים להר־הבית] ויושבים בין שני שערים הללו [כדי לגמול חסדים לזה ולזה]. הנכנס בשער חתנים היו יודעים שהוא חתן והיו אימרים לו: „השוכן בבית הזה, ישמחך בבנים ובבנות״. והנכנס בשער אבלים והיה שפמו מכוסה, היו יודעים שהוא אבל והיו אומרים לו: „השוכן בבית הזה ינחמך״. והנכנס בשער האבלים ולא היה שפמו מכוסה, היו יודעים שהוא מנודה והיו אומרים לו: „השוכן בבית הזה ינחמך ויתן בלבבך שתשמע לחבריך ויקרבוך״ — כדי שיצאו כל ישראל ידי חובתם בגמילות חסדים.

משחרב בית המקדש התקינו שיהיו חתנים ואבלים הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ואנשי המקום רואים את החתן ושמחים עמו ורואים את האבל ויושבים עמו על הארץ. (פרקי דרבי אליעזר, סוף פרק י״ז).

ארץ ישראל טבורו של עולם — שיושבת באמצעיתו, וירושלים באמצע ארץ ישראל ובית המקדש באמצע ירושלים... (תנחומא הקדמון פרקדושים).

„מזרח״ מצוייר: באמצעיתו בית המקדש וממעל מרחפת השכינה בצורת „טווס הזהב״.

(מאוסף ש. אנ־סקי שהביא אתו מגליציה, למוזיאון היהודי ההיסטורי־אתנוגראפי בלנינגראד ונמצא כעת בידי המוזיאון ההיסטורי הרוסי).

מן המקרא

וַיְהִי יְהוֹיָקִים עֶבֶד שָׁלֹשׁ שָׁנִים לְמֶלֶךְ בָּבֶל

בְּיָמָיו עָלָה נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וַיְהִי־לוֹ יְהוֹיָקִים עֶבֶד שָׁלֹשׁ שָׁנִים וַיָּשָׁב וַיִּמְרָד־בּוֹ: וַיְשַׁלַּח יְהוָה בּוֹ אֶת־גְּדוּדֵי כַשְׂדִּים וְאֶת־גְּדוּדֵי אֲרָם וְאֶת גְּדוּדֵי מוֹאָב וְאֶת גְּדוּדֵי בְּנֵי־עַמּוֹן וַיְשַׁלְּחֵם בִּיהוּדָה לְהַאֲבִידוֹ כִּדְבַר יְהוָה אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד עֲבָדָיו הַנְּבִיאִים: אַךְ עַל־פִּי יְהוָה הָיְתָה בִּיהוּדָה לְהָסִיר מֵעַל פָּנָיו בְּחַטֹּאת מְנַשֶּׁה כְּכֹל אֲשֶׁר עָשָׂה: וְגַם דַּם־הַנָּקִי אֲשֶׁר שָׁפָךְ וַיְמַלֵּא אֶת־יְרוּשָׁלִַם דָּם נָקִי וְלֹא־אָבָה יְהוָה לִסְלֹחַ: וְיֶתֶר דִּבְרֵי יְהוֹיָקִים וְכָל־אֲשֶׁר עָשָׂה הֲלֹא־הֵם כְּתוּבִים עַל־סֵפֶר דִּבְרֵי הַיָּמִים לְמַלְכֵי יְהוּדָה: וַיִּשְׁכַּב יְהוֹיָקִים עִם־אֲבֹתָיו וַיִּמְלֹךְ יְהוֹיָכִין בְּנוֹ תַּחְתָּיו:

גָּלוּת יְהוֹיָכִין

בֶּן־שְׁמֹנֶה עֶשְׂרֵה שָׁנָה יְהוֹיָכִין בְּמָלְכוֹ וּשְׁלֹשָׁה חֳדָשִׁים מָלַךְ בִּירוּשָׁלִַם וְשֵׁם אִמּוֹ נְחֻשְׁתָּא בַת־אֶלְנָתָן מִירוּשָׁלִַם: וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְהוָה כְּכֹל אֲשֶׁר־עָשָׂה אָבִיו: בָּעֵת הַהִיא עָלוּ עַבְדֵי נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל יְרוּשָׁלִַם וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר: וַיָּבֹא נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל עַל־הָעִיר וַעֲבָדָיו צָרִים עָלֶיהָ: וַיֵּצֵא יְהוֹיָכִין מֶלֶךְ־יְהוּדָה עַל־מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְאִמּוֹ וַעֲבָדָיו וְשָׂרָיו וְסָרִיסָיו וַיִּקַּח אֹתוֹ מֶלֶךְ בָּבֶל בִּשְׁנַת שְׁמֹנֶה לְמָלְכוֹ: וַיּוֹצֵא מִשָּׁם אֶת־כָּל־אוֹצְרוֹת בֵּית יְהוָה וְאוֹצְרוֹת בֵּית הַמֶּלֶךְ וַיְקַצֵּץ אֶת־כָּל־כְּלֵי הַזָּהָב אֲשֶׁר עָשָׂה שְׁלֹמֹה מֶלֶךְ־יִשְׂרָאֵל בְּהֵיכַל יְהוָה כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה: וְהִגְלָה אֶת־כָּל־יְרוּשָׁלִַם וְאֶת־כָּל־הַשָּׂרִים וְאֵת כָּל־גִּבּוֹרֵי הַחַיִל עֲשֶׂרֶת אֲלָפִים גּוֹלֶה וְכָל־הֶחָרָשׁ וְהַמַּסְגֵּר לֹא נִשְׁאַר זוּלַת דַּלַּת עַם־הָאָרֶץ: וַיַּגֶל אֶת־יְהוֹיָכִין בָּבֶלָה וְאֶת־אֵם הַמֶּלֶךְ וְאֶת־נְשֵׁי הַמֶּלֶךְ וְאֶת־סָרִיסָיו וְאֵת אֵילֵי הָאָרֶץ הוֹלִיךְ גּוֹלָה מִירוּשָׁלִַם בָּבֶלָה: וְאֵת כָּל־אַנְשֵׁי הַחַיִל שִׁבְעַת אֲלָפִים וְהֶחָרָשׁ וְהַמַּסְגֵּר אֶלֶף הַכֹּל גִּבּוֹרִים עֹשֵׂי מִלְחָמָה וַיְבִיאֵם מֶלֶךְ־בָּבֶל גּוֹלָה בָּבֶלָה: וַיַּמְלֵךְ מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶת־מַתַּנְיָה דֹדוֹ תַּחְתָּיו וַיַּסֵּב אֶת־שְׁמוֹ צִדְקִיָּהוּ:

וַיִּמְרֹד צִדְקִיָּהוּ בְּמֶלֶךְ בָּבֶל

בֶּן־עֶשְׂרִים וְאַחַת שָׁנָה צִדְקִיָּהוּ בְּמָלְכוֹ וְאַחַת עֶשְׂרֵה שָׁנָה מָלַךְ בִּירוּשָׁלִַם וְשֵׁם אִמּוֹ חֲמוּטַל בַּת־יִרְמְיָהוּ מִלִּבְנָה: וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְהוָה כְּכֹל אֲשֶׁר־עָשָׂה יְהוֹיָקִים: כִּי עַל־אַף יְהוָה הָיְתָה בִּירוּשָׁלִַם וּבִיהוּדָה עַד־הִשְׁלִכוֹ אֹתָם מֵעַל פָּנָיו וַיִּמְרֹד צִדְקִיָּהוּ בְּמֶלֶךְ בָּבֶל:

(מלכים ב׳ כד)

וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר בָּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ

וַיְהִי בִּשְׁנַת הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בָּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל הוּא וְכָל־חֵילוֹ עַל־יְרוּשָׁלִַם וַיַּחַן עָלֶיהָ וַיִּבְנוּ עָלֶיהָ דָּיֵק סָבִיב: וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר עַד עַשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ צִדְקִיָּהוּ: בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיֶּחֱזַק הָרָעָב בָּעִיר וְלֹא־הָיָה לֶחֶם לְעַם הָאָרֶץ: וַתּُבָקַע הָעִיר וְכָל־אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הַלַּיְלָה דֶּרֶךְ שַׁעַר בֵּין הַחֹמֹתַיִם אֲשֶׁר עַל־גַּן הַמֶּלֶךְ וְכַשְׂדִּים עַל־הָעִיר סָבִיב וַיֵּלֶךְ דֶּרֶךְ הָעֲרָבָה: וַיִּרְדְּפוּ חֵיל־כַּשְׂדִּים אַחַר הַמֶּלֶךְ וַיַּשִּׂגוּ אֹתוֹ בְּעַרְבוֹת יְרֵחוֹ וְכָל־חֵילוֹ נָפֹצוּ מֵעָלָיו: וַיִּתְפְּשׂוּ אֶת־הַמֶּלֶךְ וַיַּעֲלוּ אֹתוֹ אֶל־מֶלֶךְ בָּבֶל רִבְלָתָה וַיְדַבְּרוּ אִתּוֹ מִשְׁפָּט: וְאֶת־בְּנֵי צִדְקִיָּהוּ שָׁחֲטוּ לְעֵינָיו וְאֶת־עֵינֵי צִדְקִיָּהוּ עִוֵּר וַיַּאַסְרֵהוּ בַּנְחֻשְׁתַּיִם וַיְבִיאֵהוּ בָּבֶל:

וישיגו אותו בערבות יריחו... ערבות יריחו (לפי פיתוח פלדה של הפסל הצרפתי צ. קויזן).

בְּשִׁבְעָה לַחֹדֶשׁ: וַיִּשְׂרֹף אֶת בֵּית יְיָ וְאֶת כָּל בָּתֵּי יְרוּשָׁלַיִם

וּבַחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּשִׁבְעָה לַחֹדֶשׁ הִיא שְׁנַת תְּשַׁע־עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל בָּא נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים עֶבֶד מֶלֶךְ־בָּבֶל יְרוּשָׁלִָם: וַיִּשְׂרֹף אֶת־בֵּית־יְהוָה וְאֶת־בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֵת כָּל־בָּתֵּי יְרוּשָׁלִַם וְאֶת־כָּל־בֵּית גָּדוֹל שָׂרַף בָּאֵשׁ: וְאֵת חוֹמֹת יְרוּשָׁלִַם סָבִיב נָתְצוּ כָּל־חֵיל כַּשְׂדִּים אֲשֶׁר רַב־טַבָּחִים: וְאֵת יֶתֶר הָעָם הַנִּשְׁאָרִים בָּעִיר וְאֶת־הַנֹּפְלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ עַל־הַמֶּלֶךְ בָּבֶל וְאֵת יֶתֶר הֲמוֹן הַגֹּלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים: וּמִדַּלַּת הָאָרֶץ הִשְׁאִיר רַב־טַבָּחִים לְכֹרְמִים וּלְיוֹגְבִים: וְאֶת־עַמּוּדֵי הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר בֵּית־יְהוָה וְאֶת־הַמְּכֹנוֹת וְאֶת־יָם הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר־בְּבֵית יְהוָה שִׁבְּרוּ כַשְׂדִּים וַיִּשְׂאוּ אֶת־נְחֹשְׁתָּם בָּבֶלָה: וְאֶת־הַסִּירוֹת וְאֶת־הַיָּעִים וְאֶת־הַמְזַמְּרוֹת וְאֶת־הַכַּפּוֹת וְאֵת כָּל־כְּלֵי הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר־יָשְׁרְתוּ בָם לָקָחוּ: וְאֶת־הַמַּחְתּוֹת וְאֶת־הַזְּרָקוֹת אֲשֶׁר זָהָב זָהָב וַאֲשֶׁר־כֶּסֶף כֶּסֶף לָקַח רַב־טַבָּחִים: הָעַמּוּדִים שְׁנֵים הַיָּם הָאֶחָד וְהַמְּכֹנוֹת אֲשֶׁר־עָשָׂה שְׁלֹמֹה לְבֵית יְהוָה לֹא־הָיָה מִשְׁקָל לִנְחֹשֶׁת כָּל־הַכֵּלִים הָאֵלֶּה: שְׁמֹנֶה עֶשְׂרֵה אַמָּה קוֹמַת הָעַמּוּד הָאֶחָד וְכֹתֶרֶת עָלָיו נְחֹשֶׁת וְקוֹמַת הַכֹּתֶרֶת שָׁלֹשׁ אַמּוֹת וּשְׂבָכָה וְרִמֹּנִים עַל־הַכֹּתֶרֶת סָבִיב הַכֹּל נְחֹשֶׁת וְכָאֵלֶּה לָעַמּוּד הַשֵּׁנִי עַל־הַשְּׂבָכָה: וַיִּקַּח רַב־טַבָּחִים אֶת־שְׂרָיָה כֹּהֵן הָרֹאשׁ וְאֶת־צְפַנְיָהוּ כֹּהֵן מִשְׁנֶה וְאֶת־שְׁלֹשֶׁת שֹׁמְרֵי הַסָּף: וּמִן־הָעִיר לָקַח סָרִיס אֶחָד אֲשֶׁר־הוּא פָקִיד עַל־אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה וַחֲמִשָּׁה אֲנָשִׁים מֵרֹאֵי פְנֵי־הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר־נִמְצְאוּ בָעִיר וְאֵת הַסֹּפֵר שַׂר הַצָּבָא הַמַּצְּבִא אֶת־עַם הָאָרֶץ וְשִׁשִּׁים אִישׁ מֵעַם הָאָרֶץ הַנִּמְצְאִים בָּעִיר: וַיִּקַּח אֹתָם נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים וַיֹּלֶךְ אֹתָם עַל־מֶלֶךְ בָּבֶל רִבְלָתָה: וַיַּךְ אֹתָם מֶלֶךְ בָּבֶל וַיְמִתֵם בְּרִבְלָה בְּאֶרֶץ חֲמָת וַיֶּגֶל יְהוּדָה מֵעַל אַדְמָתוֹ: וְהָעָם הַנִּשְׁאָר בְּאֶרֶץ יְהוּדָה אֲשֶׁר הִשְׁאִיר נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וַיַּפְקֵד עֲלֵיהֶם אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם בֶּן־שָׁפָן:

(מלכים ב, כ"ה, א—כא).

בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ וַיְשָׂרֹף אֶת בֵּית יְיָ וְאֶת כָּל בָּתֵּי יְרוּשָׁלַיִם

וּבַחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הִיא שְׁנַת תְּשַׁע־עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ־בָּבֶל בָּא נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים עָמַד לִפְנֵי מֶלֶךְ־בָּבֶל בִּירוּשָׁלִָם: וַיִּשְׂרֹף אֶת־בֵּית־יְהוָה וְאֶת־בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֵת כָּל־בָּתֵּי יְרוּשָׁלִַם וְאֶת־כָּל־בֵּית הַגָּדוֹל שָׂרַף בָּאֵשׁ: וְאֶת־כָּל־חוֹמֹת יְרוּשָׁלִַם סָבִיב נָתְצוּ כָּל־חֵיל כַּשְׂדִּים אֲשֶׁר אֶת־רַב־טַבָּחִים: וּמִדַּלּוֹת הָעָם וְאֶת־יֶתֶר הָעָם הַנִּשְׁאָרִים בָּעִיר וְאֶת־הַנֹּפְלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ אֶל־מֶלֶךְ בָּבֶל וְאֵת יֶתֶר הָאָמוֹן הָגְלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים: וּמִדַּלּוֹת הָאָרֶץ הִשְׁאִיר נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים לְכֹרְמִים וּלְיֹגְבִים:

וַיִּגֶל יְהוּדָה מֵעַל אַדְמָתוֹ

וַיִּקַּח רַב־טַבָּחִים אֶת־שְׂרָיָה כֹהֵן הָרֹאשׁ וְאֶת־צְפַנְיָה כֹהֵן הַמִּשְׁנֶה וְאֶת־שְׁלֹשֶׁת שֹׁמְרֵי הַסַּף: וּמִן־הָעִיר לָקַח סָרִיס אֶחָד אֲשֶׁר־הָיָה פָקִיד עַל־אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה וְשִׁבְעָה אֲנָשִׁים מֵרֹאֵי פְנֵי־הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר נִמְצְאוּ בָעִיר וְאֵת סֹפֵר שַׂר הַצָּבָא הַמַּצְבֵּא אֶת־עַם הָאָרֶץ וְשִׁשִּׁים אִישׁ מֵעַם הָאָרֶץ הַנִּמְצָאִים בְּתוֹךְ הָעִיר: וַיִּקַּח אוֹתָם נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים וַיֹּלֶךְ אוֹתָם אֶל־מֶלֶךְ בָּבֶל רִבְלָתָה: וַיַּכֶּה אוֹתָם מֶלֶךְ בָּבֶל וַיְמִיתֵם בְּרִבְלָה בְּאֶרֶץ חֲמָת וַיֶּגֶל יְהוּדָה מֵעַל אַדְמָתוֹ: זֶה הָעָם אֲשֶׁר הֶגְלָה נְבוּכַדְרֶאצַּר בְּשִׁנַת־שֶׁבַע יְהוּדִים שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים וְעֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה: בְּשִׁנַת שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה לְנְבוּכַדְרֶאצַּר מִירוּשָׁלִַם נֶפֶשׁ שְׁמֹנֶה מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וּשְׁנָיִם: בְּשִׁנַת שָׁלֹשׁ וְעֶשְׂרִים לְנְבוּכַדְרֶאצַּר הֶגְלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים יְהוּדִים נֶפֶשׁ שְׁבַע מֵאוֹת אַרְבָּעִים וַחֲמִשָּׁה כָּל־נֶפֶשׁ אַרְבַּעַת אֲלָפִים וְשֵׁשׁ מֵאוֹת: (ירמיה נב, יב—טז; כד—ל).

וַיִּגֶל הַשְּׁאֵרִית מִן הַחֶרֶב אֶל בָּבֶל

בֶּן־עֶשְׂרִים וְאַחַת שָׁנָה צִדְקִיָּהוּ בְּמָלְכוֹ וְאַחַת עֶשְׂרֵה שָׁנָה מָלַךְ בִּירוּשָׁלִָם: וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי יְהוָה אֱלֹהָיו לֹא נִכְנַע מִלִּפְנֵי יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא מִפִּי יְהוָה: וְגַם בַּמֶּלֶךְ נְבוּכַדְנֶאצַּר מָרַד אֲשֶׁר הִשְׁבִּיעוֹ בֵּאלֹהִים וַיֶּקֶשׁ אֶת־עָרְפּוֹ וַיְאַמֵּץ אֶת־לְבָבוֹ מִשּׁוּב אֶל־יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: גַּם כָּל־שָׂרֵי הַכֹּהֲנִים וְהָעָם הִרְבּוּ לִמְעָל־מַעַל כְּכֹל תֹּעֵבוֹת הַגּוֹיִם וַיְטַמְּאוּ אֶת־בֵּית יְהוָה אֲשֶׁר הִקְדִּישׁ בִּירוּשָׁלִָם: וַיִּשְׁלַח יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵיהֶם עֲלֵיהֶם בְּיַד־מַלְאָכָיו הַשְׁכֵּם וְשָׁלוֹחַ כִּי־חָמַל עַל־עַמּוֹ וְעַל־מְעוֹנוֹ: וַיִּהְיוּ מַלְעִבִים בְּמַלְאֲכֵי הָאֱלֹהִים וּבוֹזִים דְּבָרָיו וּמִתַּעְתְּעִים בִּנְבִיאָיו עַד עֲלוֹת חֲמַת־יְהוָה בְּעַמּוֹ עַד־לְאֵין מַרְפֵּא: וַיַּעַל עֲלֵיהֶם אֶת־מֶלֶךְ כַּשְׂדִּים וַיַּהֲרֹג בַּחוּרֵיהֶם בַּחֶרֶב בְּבֵית מִקְדָּשָׁם וְלֹא חָמַל עַל־בָּחוּר וּבְתוּלָה זָקֵן וְיָשֵׁשׁ הַכֹּל נָתַן בְּיָדוֹ: וְכֹל כְּלֵי בֵית הָאֱלֹהִים הַגְּדֹלִים וְהַקְּטַנִּים וְאֹצְרוֹת בֵּית יְהוָה וְאוֹצְרוֹת הַמֶּלֶךְ וְשָׂרָיו הַכֹּל הֵבִיא בָבֶל: וַיִּשְׂרְפוּ אֶת־בֵּית הָאֱלֹהִים וַיְנַתְּצוּ אֵת חוֹמַת יְרוּשָׁלִַם וְכָל־אַרְמְנוֹתֶיהָ שָׂרְפוּ בָאֵשׁ וְכָל־כְּלֵי מַחֲמַדֶּיהָ לְהַשְׁחִית: וַיֶּגֶל הַשְּׁאֵרִית מִן־הַחֶרֶב אֶל־בָּבֶל וַיִּהְיוּ־לוֹ וּלְבָנָיו לַעֲבָדִים עַד־מְלֹךְ מַלְכוּת פָּרָס: לְמַלֹּאוֹת דְּבַר־יְהוָה בְּפִי יִרְמְיָהוּ עַד־רָצְתָה הָאָרֶץ אֶת־שַׁבְּתוֹתֶיהָ כָּל־יְמֵי הָשַׁמָּה שָׁבָתָה לְמַלֹּאוֹת שִׁבְעִים שָׁנָה:

(דברי הימים ב, לו, יא—כא).

רָצַח גְּדַלְיָהוּ בֶּן אֲחִיקָם

וַיִּשְׁמְעוּ כָל־שָׂרֵי הַחֵילִים הֵמָּה וְהָאֲנָשִׁים כִּי־הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶת־גְּדַלְיָהוּ וַיָּבֹאוּ אֶל־גְּדַלְיָהוּ הַמִּצְפָּה וְיִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וּשְׂרָיָה בֶן־תַּנְחֻמֶת הַנְּטֹפָתִי וְיַאֲזַנְיָהוּ בֶּן־הַמַּעֲכָתִי

הַמָּה וְאַנְשֵׁיהֶם: וַיִּשָּׁבַע לָהֶם גְּדַלְיָהוּ וּלְאַנְשֵׁיהֶם וַיֹּאמֶר לָהֶם אַל־תִּירְאוּ מֵעַבְדֵי הַכַּשְׂדִּים שְׁבוּ בָאָרֶץ וְעִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וְיִטַב לָכֶם:

וַיְהִי בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה בֶּן־אֱלִישָׁמָע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת־גְּדַלְיָהוּ וַיָּמֹת וְאֶת־הַיְּהוּדִים וְאֶת־הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ בַּמִּצְפָּה: וַיָּקוּמוּ כָל־הָעָם מִקָּטֹן וְעַד־גָּדוֹל וְשָׂרֵי הַחֵילִים וַיָּבֹאוּ מִצְרַיִם כִּי יָרְאוּ מִפְּנֵי כַשְׂדִּים:

(מלכים ב׳ כג–כו)

מלאכים שורפים את בית־המקדש

ויהי ממחרת והנה חיל כשדים צרים על העיר מסביב ולעת ערב עזבתי אני ברוך את העם ואצא ואתיצב ליד האלון. ואני הייתי נעצב על ציון ונאנח על העם העתיד לשבי. והנה פתאום נשאתני רוח חזקה ותעלני על חומות ירושלים מלמעלה. וארא והנה ארבעה מלאכים עומדים בארבע פינות העיר והמה אוחזים איש איש לפיד בידו. ומלאך אחר ירד מן השמים ויאמר אליהם: החזיקו את לפידיכם ואל תבערו בהם אש עד אם אמרתי לכם כי נשלחתי להגיד ראשונה דבר לארץ ולהניח בתוכה את אשר צווני אל עליון. וארא והנה הוא יורד אל קודש הקדשים ולוקח משם את הפרוכת ואת אפוד הקודש ואת הכפורת ואת שני הלוחות ואת בגדי הקודש לכוהנים ואת מזבח הקטורת ואת שמונה וארבעים אבני היקר אשר היו על הכוהן הגדול ואת כל כלי הקודש אשר למשכן. ויקרא אל הארץ קול גדול [ויאמר] ארץ ארץ ארץ שמעי דבר אל שדי וקבלי את [הכלים] האלה אשר אני מפקיד אתך ושמרתים עד אחרית הימים למען השיב אותם בהדרשם מעמך פן ימשלו זרים בהם. כי הנה ימים באים ואף ירושלים תנטש עד עת עד אשר תפקד ושבה והתכוננה לעולם. ותפתח הארץ את פיה ותבלעם.

ויהי אחר הדברים האלה ואשמע את המלאך אומר אל המלאכים האוחזים בלפידים עתה החלו והחרבתם את חומות העיר עד היסוד ולא יתפארו האובים לאמור אנחנו החרבנו את חומת ציון אף שרפנו מקום אל שדי. והן אתם שרפתם את המקום אשר עמדתי בו בראשונה.

והמלאכים עשו כאשר צוום ובהשחיתם את קצות החומה נשמע קול מהיכל אחרי נפול החומה [קול] קורא ואומר: בואו האויבים אתיו השונאים כי עזב השומר את הבית.

(חזון ברוך א׳ ו׳, ז׳, ח)

פרקים מתוך דברי הימים

ד"ר י. נ. שמחוני

חורבן מלכות יהודה

המצב הכללי אחרי מות יאשיהו

ימי הגסיסה של מלכות אשור היו ימי רווחה ומנוחה לעם יהודה, ואולם הימים האלה לא ארכו: המדינות שבין הרי הלבנון ונחל מצרים נעשו שדה מלחמה לשתי ממלכות חזקות, שנשאו שתיהן את עיניהן לנחלת אשור, ונלחמו עליה זו בזו — הממשלה החדשה הלאומית במצרים וממשלת הכשדים בבבל. עם יהודה לא יכול לראות במלחמתן של הממלכות האדירות האלה ולעמוד מנגד: יחס של שלום לאחת גרם בהכרח מלחמה עם השניה. מלכות כשדים היתה חזקה ממלכות מצרים, במלחמה רמה ידה על אויבה — וארץ יהודה נכנעה תחתיה כמו שנכנעה לפנים תחת אשור. אבל עוד נשנו המאורעות של זמן חזקיהו וישעיהו. גם עתה קמה מפלגת חירות גדולה בקרב יהודה, שכרתה ברית עם מצרים לפרוק את עול מלכי כשדים, והנביא המובהק של תקופה זו, ירמיהו, העיר, כישעיהו בשעתו, את כל חמתו על מפלגה זו, בראותו כי הוא היא הגורמת לחורבן העם. סוף המרד הזה דמה לסוף מרד חזקיהו: שונאים רבים ועצומים עלו על ירושלים. אבל הפלא שהציל את ירושלים מחרב המשפט של סנחריב לא בא הפעם; ירושלים כרעה לפני האויב ופקודת מלכות ישראל נפקדה גם על מלכות יהודה.

התמורות בארץ יהודה; יהויקים

אחרי שנפל יאשיהו חלל בידי אויביו, המליך עם ירושלים את בנו הרצוי לרבים — את שלום או יהואחז. בן יאשיהו הבכור, אליקים, פנה אל מלך מצרים להסב אליו את המלוכה. פרעה נכו, שנעשה אחרי נצחונו לשליט העליון בארץ ישראל, צוה לאסור את שלום ולהוליכו בשבי אל מצרים ובמקומו המליך את אליקים, שנקרא בשנות מלכותו יהויקים. המלך הזה התחייב להעלות מס עצום למלך מצרים והעריך את הארץ לתת את כסף המס לפי סכום ההתחייבות, „איש כערכו נגש את הכסף ואת הזהב את עם הארץ" (מלכים ב, כ"ג, לה). חמת העם על המלך, עושק השלטון בעזרת ממשלה זרה, גברה ביותר בגלל הנגישות האלה, אבל יהויקים היה מלך אמיץ לב, שנהג את שלטונו ברמה ועשה שפטים בכל המתקוממים לו „וימלא את ירושלים דם נקי" (שם, כ"ד, ד). תחילת מלכות יהויקים היא זמן שלטון מצרים, שנמשך רק שלוש־ארבע שנים. בשנה הרביעית למלכות יהויקים התחוללו תמורות גדולות באסיה המערבית. אחרי מצור ממושך נלכדה נינווה, העיר הראשה של האשורים מושלי העולם מקדם, בידי צבאות מדי וכשדים ונחרבה כליל (ג' אלפים קנ"ו — 604 לפני הספירה). בארץ יהודה היתה שמחה גדולה לשמע משפט האלוהים על האדונים הקשים, שהחריבו את ישראל. נביא אחד שחי באותו פרק, נחום

האלקושי, השאיר לנו ציור נהדר של חורבן העיר הגדולה, שהיתה אימתה מוטלת על כל העולם, ומסר לנו את הרושם שעשה הדבר על שארית ישראל: „הנה על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום: חגי, יהודה, חגיך, שלמי נדריך, כי לא יוסיף עוד לעבור בך בליעל, כלו נכרת!" (נחום ב׳, א). אבל במהרה נהפכה השמחה לאבל. המלך שעלה על כסא כשדים בזמן קרוב אחרי חורבן נינווה — נבוכדנאצר (נבוכדראצר), ירש את השלטון באשור וגם את כל שאיפות הממלכה הזאת לארצות חוף הים התיכון. הוא יצא להילחם במצרים,

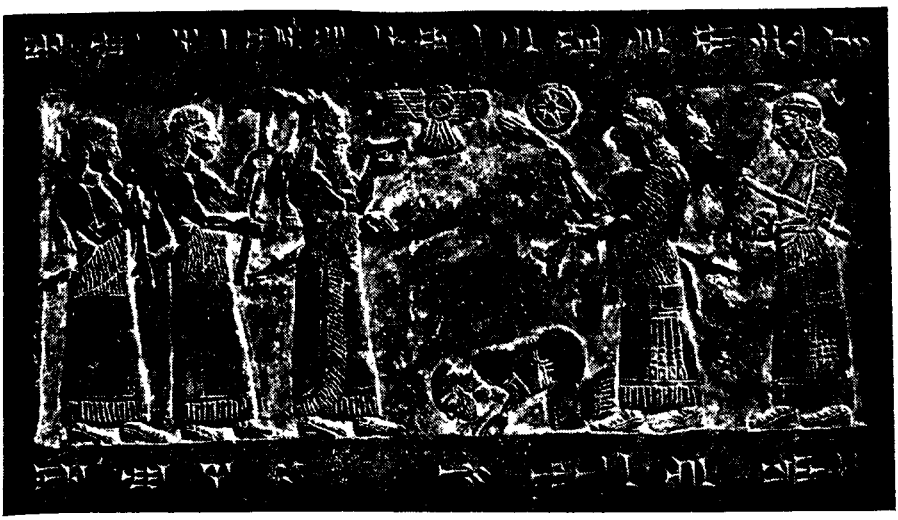

ציר יהוא מלך ישראל משתחווה לפני שלמנאסר השני, מלך אשור — מאה ז׳ לפני הספירה
(תבליט בשורה ב׳ של חזית ה„אובליסק השחור" למלך הנ"ל, שנמצא בכלח [חורבות נימרוד],
עם כתובת אפדית: מס יהוא מבית עמרי (!).

שהחזיקו במדינות הים, ועל יד העיר כרכמיש על נהר פרת היכה את פרעה נכו מכה ניצחת ולקח ממנו את כל המדינות עד נחל מצרים. נצחון נבוכדנאצר הביא לישראל שעבוד הדש. במקום שלטון מצרים בא שלטון הכשדים (ג׳ אלפים קנ"ח — 602 לפני הספירה). המלך יהויקים נשא בעול האדונים החדשים, שנחשבו ל„עריצי גוים" (או „רשעי גוים"), ובלבו קיווה להתקומם נגדם בשעת הכושר. אחרי שלוש שנים הגיעה שעה זו: יהויקים כרת ברית עם השכנים הקטנים ועם מלכות מצרים לצאת יחד נגד הכשדים וחדל מלהעלות את המס לנבוכדנאצר. מלך בבל היה טרוד בעניינים אחרים ושלח לפי שעה את החלוץ שלו להילחם ביהודה המורדת. בימי התגרות האלה מת המלך יהויקים (ג׳ אלפים קס"ג — 597 לפני הספירה).

הנביאים בימי יהויקים

הצרות שהתחוללו על עם יהודה מזמן מפלת יאשיהו נחשבו לאות חרון האלהים. העם אשר האמין קודם לכן, כי על ידי תקנות המלך יאשיהו, שנעשו ברוח הנביאים, נכרתה ברית שלום בינו ובין אלוהיו, נבהל לפורענות הזאת והתחיל לבקש דרכי תשובה חדשים.

במבוכת נפשו זו פנה העם אל הנביאים לשמוע מפיהם את דבר ה׳, ואלה באו עליו בדברי ת־כחה, ודרשו ממנו לתקן את מעשיו וללכת בחוקי האלוהים בכל לבם. הנביאים של הימים ההם נפלגו לפי תכונתם לשני סוגים: מהם עממיים ומהם קיצוניים. העממיים האמינו בקדושת עיר ירושלים והיכל ה׳; הפורענות המדינית היתה בעיניהם רק עונש זמני שבא מיד אלוהים על עמו, עונש שסופו לעבור. בלבם בטחו, כי לא לעולם יקצוף אלוהים ולא יתן את עמו למוט, כי לא ירבו הימים ואלוהים יחדש שוב את נפלאותיו לעמו כבימי קדם. הנביאים הקיצוניים, להפך, נואשו מתשועת העם המדינית, ומתוך הכרת החורבן המוכרח לבוא הצדיקו את הדין על העם, הפליגו בדברי תוכחה על עוונותיו ונבאו לו אחרית רעה מאד. בין הנביאים הקיצוניים ובין העממיים שלטה שנאה גדולה. בעיני הקיצוניים היו העממיים נביאי שקר, המרפאים את שבר העם על נקלה ומיישנים אותו בהבטחות שוא ובדברי שלום; ואילו העממיים חשבו את הקיצוניים לשונאי העם ועוכריו, שמרפים את ידיו ומחלישים את תקוותיו. העם נמשך ברובו הגדול אחרי הנביאים העממיים שניבאו לו נחמה, ושנא את הנביאים הקיצוניים ואת דבריהם המרים. ככה הפכו הנביאים הקיצוניים אנשי ריב ומדון לכל הארץ. בעיני המלך יהויקים היו כבוגדים דתיים ומדיניים ורדף אותם בעברת־נקם. כשהודיע אחד הנביאים אוריה בן שמעיהו מקריית יערים בגלוי, כי קרוב חורבן עם יהודה וירושלים, הוציא עליו המלך משפט־מות. אוריה ברח אל ארץ מצרים, אך מלך מצרים הסגירו ביד שליח יהויקים וגזר הדין של המלך יצא לפועל. אוריהו הומח בחרב המשפט וגוויתו הושלכה אל קברות העם (קבורת חרפה). אבל אחריתו המרה של אוריהו לא הפחידה את הנביאים הקיצוניים. ההתנגדות הנמרצה שפגשו בדרכם חיזקה את קשי ערפם, „מצחם חזק לעומת מצח העם". הרדיפות והיסורים הגדילו את ערך הקנייניים הקדושים בעיניהם, ובחירוף־נפש שאין דוגמתו השמיעו את דבריהם ברבים על אף המלך והשרים, הנביאים המתנגדים, הכוהנים והעם.

נבואות הפורענות של ירמיהו

הגדול שבכל הנביאים הקיצוניים, שקמו אז לשארית ישראל, הוא ירמיהו בן חלקיהו מענתות. בימי עלומיו ניבא הנביא הזה לחורבן ארץ ישראל על ידי הסקיתים, אבל בלבו קווה, כי עוד כוח בעם להטיב את דרכיו. נבואתו שימשה אחת הסיבות לתקנותיו של המלך יאשיהו. ירמיהו האמין, כי על ידי הברית שבין אלוהים ובין ישראל, ייטיב העם את דרכו, ומשפט וצדקה ושלום יקומו בארץ — אך תקוותו לא באה. תשובת ישראל לא היתה בעיניו תשובה שלמה: „קרוב ה׳ בפיהם ורחוק מכליותיהם" (ירמיהו י״ב, ב). השקר לא חדל ממשול בארץ: „כל אח עקב יעקב וכל רע רכיל יהלוך" (שם ט׳, ג). ירמיהו דיבר דברים מרים מאוד לאחיו יושבי ענתות, ותוכחותיו הקשות הפכו את לב קרוביו ובני משפחתו לשנוא אותו וגם התנקשו בנפשו להמיתו. „כאריה ביער" היתה נחלת ירמיהו לו, הוא עזב את קרוביו־שונאיו, נטש את עירו, ופנה אל ירושלים, בהאמינו, כי „הגדולים", טובי העם, יבינו לרוחו ויטו אוזן לתוכחותיו יותר מבני ההמון השקועים בדאגות יום יום. אבל עד מהרה נוכח לראות, כי גם בירושלים אין איש אמונה, אין אחד. בשבת יהויקים על

כסאו, בעוד חדש הרושם של מות יאשיהו וגלות המלך הצעיר שלום, יצא ירמיהו להוכיח את העם על דרכיו הנשחתים. ביום חג פנה ירמיהו אל העם, הנאסף אל חצר בית המקדש להשתחוות לפני אלוהים, הוכיח אותו בדברים קשים וניבא לו אחרית מרה, אם לא ישוב מדרכו הרעה. בלעג אכזר שפך את חמתו על בני יהודה העושים כל תועבה, ובאים אחרי כן אל בית־המקדש, שנקרא שם ה׳ עליו, ואומרים: „ניצלנו — למען עשות את כל התועבות האלה" (שם ז׳, י). מקדש האלוהים נהפך על ידי כך למערת פריצים, ושם אלוהים לא ייקרא עוד עליו. קדושת ההיכל לא תעמוד לו ולירושלים ולעם יהודה ביום העונש הגדול: כמו שהחריב אלוהים את מקדשו הראשון בשילה, כן יעשה גם בביתו בירושלים וישליך את עם יהודה מעל פניו כמו שהשליך את זרע אפרים. תוכחת ירמיהו עוררה סערה גדולה בקרב הנאספים. כוהני בית המקדש, הנביאים העממיים והעם רגזו מאוד לדברי הנביא שהיה בעיניהם כמחלל את קדשיהם. ההמון תפש את ירמיהו ודרש לשפטו משפט מות על אשר ניבא לשקר בשם אלוהים, כי כגורל שילה כן יהיה גם גורל ירושלים ובית־מקדשה. כאשר הובא ירמיהו לדין לפני שרי המלך, שישבו בפתח שער המקדש, הצדיק את מעשהו באמרו, כי את כל הדברים שם ה׳ בפיו; וכאן הוסיף, כי לא ינעל עוד שער התשובה לפני העם, יבשוב העם מדרכו יינחם גם ה׳ על הרעה. את נאום הסניגוריה על עצמו חתם ירמיהו בדברים „ואני הנני בידכם, עשו בי כטוב וכישר בעיניכם, אך ידוע תדעו, כי אם ממיתים אתם אותי, כי דם נקי אתם נותנים עליכם ואל העיר הזאת ואל יושביה, כי באמת שלחני ה׳ אליכם" (שם כ"ו, טו). שרי יהודה הצילו את ירמיהו מידי העם, והוציאו אותו לחפשי, כי בקרבם נמצאו אחדים שכיבדו אותו ועמדו לו למגן (משפחת שפן הסופר, וביחוד אחיקם בן שפן). אחרי ניצחון נבוכדנאצר על יד כרכמיש, נפל פחד גדול על ירושלים, והמלך יהויקים ציווה לקרוא צום לאומי בירושלים ולהתפלל לאלוהים, כי ישיב את חמתו מעל עמו. ליום הצום הזה ציווה ירמיהו לערוך בספר את כל נבואותיו הקודמות ושלח את מגילת נבואתו, המלאה תוכחות ודרישות־תשובה, ביד תלמידו וסופרו ברוך בן נריה, לקרוא אותה לפני הנאספים, „אולי תפול תחנתם לפני ה׳ וישובו איש מדרכו הרעה", כי „גדול האף והחמה אשר דבר ה׳ אל העם הזה" (שם ל"ו, ז׳). שרי המלך אשר האמינו בנבואת ירמיהו פחדו לשמוע תוכחותיו, והחליטו להמציא את המגילה לידי המלך, בתקווה, כי תעשה עליו רושם, כמו שעשה ספר משנה תורה רושם על אביו יאשיהו. המלך יהויקים, בשעה שהביאו אליו השרים את המגילה וקראוה לפניו, ישב בבית החורף ולפניו האח מבוערת. בקרירות רוח שמע את אזהרות הנביא, וקרע בתער הסופרים גוויל אחר גוויל והשליכהו אל האש אשר על האח. לשווא העתירו השרים, אוהבי ירמיהו, דברים על המלך לבל ישרוף את המגילה. המלך לא אבה שמוע — וציווה לתפוש את ירמיהו ואת ברוך ולשפטם משפט בוגדים, אך אחיקם בן שפן וחבריו הסתירו את הנביא ואת הסופר. כשמוע ירמיהו כי נשרפה מגילת נבואתו ציווה לברוך לכתוב את הדברים על מגילה חדשה ולהוסיף עוד עליהם דברי נבואה של פורענות. עברת הנביא למלך יהויקים, אשר היתה חזקה כבר לפני זה, גברה עוד מעתה — ואותה שמר גם לבנו אשר מלך אחריו.

בני ישראל, עבדי המלך יהוא, נושאים מס כבד למלך אשור (תבליט בשורה ב׳, מצד שמאל, ב„אובליסק השחור״ של שלמנאסר השני, מאה ז׳ לפני הספירה).

כיבוש ירושלים והגלות הראשונה

אחרי מות יהויקים ישב על כסא המלוכה בנו יהויכין, או כניהו, שהיה צעיר, בן שמונה עשרה שנה. מלכותו נמשכה רק שלושה ירחים. גדודי הכשדים הגיעו עד ירושלים וצרו עליה, ואחרי כן הופיע נבוכדנאצר עצמו לפני העיר. המלך הצעיר נבהל בשמעו כי בא מלך כשדים האדיר — והסגיר את עיר מלכותו בידו בלי מלחמה. נבוכדנאצר נקם ביהויכין על מרד אביו, הגלה אותו ואת עמו, ואת נשיו וסריסיו אל בבל ויחד אתם הוציא מירושלים את כל הנמנים עם מפלגת־החירות, שרים וכוהנים ואנשי חיל במספר שבעת אלפים איש, ואת החרש והמסגר (בעלי המלאכות) עמם. גם מערי השדה הגלה נבוכדנאצר את טובי־העם, שחשד אותם בשאיפה לחירות, ולא השאיר בארץ בלתי אם את „דלת עם הארץ״ ואת השרים אשר בטח באמון רוחם. מספר השרים האלה לא היה גדול וביניהם נשארו גם בני שפן, מיטיביו של ירמיהו. את אוצרות בית המלך ואת אוצר בית־המקדש העביר נבוכדנאצר בבלה והשאיר רק את כלי הנחושת המיוחדים לעבודת אלוהים. בראש העם הנשאר בארץ הפקיד נבוכדנאצר את מ ת נ י ה ו אחי המלך יהויקים. המלך החדש שינה את שמו בשבתו על כסא המלוכה לשם צ ד ק י ה ו ג׳ אלפים קס״ד — 596 לפני הספירה).

ראשית מלכות צדקיהו

המלך צדקיהו היה איש רפה־רוח וקצר־ידים. עם כל התוצאות הקשות מאוד של המרד הראשון וגלות שואפי השחרור, לא פג רוח אהבת החירות מיהודה. המפלגה המדינית אוהבת השלום, שבחרה למשוך בעול הכשדים ולמלא אחרי כל תנאי העבדות שהטיל נבוכדנאצר על העם, לא יכלה עמוד בפני מפלגת־החירות, שהתחזקה שוב וחיכתה בקוצר ריח לתמורה בחיים המדיניים הכלליים, כדי להתקומם בגלוי לכשדים. ירמיהו הנביא נחשב על שואפי השלום ודרש, כישעיהו בזמנו, כי מלכות יהודה תעזוב את השאיפות המדיניות העולמיות ותדאג לתיקון מצבה בפנים. גם במפלגת־החירות נמצאו נביאים שניבאו לעם, כי יציל אותו אלוהים מכף אויביו ויפרוק את העול מעל צווארו. בשנה הרביעית למלכות צדקיהו חרשה המפלגה הקיצונית מזימות להתקשר על ממשלת הכשדים. תסיסה גדולה עברה בקרב העמים שכני ישראל. מאדום, מצור ומצידון, מעמון וממואב באו מלאכים אל ירושלים לכרות ברית בחשאי עם צדקיהו; נביא אחד, חנניה בן עזור מגבעון ניבא, כי ישיב האלוהים בעוד שנתיים ימים את יהויכין המלך ואת כל גלות יהודה ואוצרות בית אלוהים אל ירושלים. נגד קלות הדעת המדינית והדתית של הנביא הזה גילה ירמיהו את דעתו, כי האלוהים הקים את נבוכדנאצר למלך על כל הארצות והעמים לשלוט בהם כרצונו וגם „את חית השדה נתן לו לעבדו" (שם, כ"ז, ו), ועל כל באי עולם להיכנע תחתיו ותחת בנו ובן בנו „עד בוא עת ארצו". האלהים בעצמו יילחם לנבוכדנאצר בעמים המורדים בו. על סמך זה דרש מצדקיהו להישאר נאמן בברית נבוכדנאצר ולבלי החריב את הארץ. רמיהו נשא על צווארו מוטות עץ לסימן־שעבוד מלכות בבל, ושלח גם מוטות כאלה אל צירי הגויים השונים, לרמז להם שיישארו עבדים לנבוכדנאצר. כבוא ירמיהו ומוטות העץ על צווארו אל בית המקדש, הסיר חנניה בן עזור אותם מעליו ושיברם לעיני העם, לאות: „כי כה אמר ד': ככה אשבור את עול הכשדים". (שם, כ"ח, יא). אך ירמיהו ענהו, כי במקום מוטות העץ יתן אלהים מוטות ברזל על צואר הגויים לעבוד את מלך בבל. אחרי זמן מת חנניה בן עזור, והדבר הזה היה לאות אמת בעיני מכבדי ירמיהו, כי הנביא מגבעון היה נביא שקר. לפי שעה ניצחה מפלגת־השלום בירושלים. צדקיהו לא נועז למרוד במלך בבל ושלח אליו צירים להרחיק מלבו כל חשד ולחדש את הברית עמו.

הנשארים בארץ והגולים בבבל

המלך יהויכין וטובי יהודה, שהוגלו בבלה, קיוו גם הם לתמורות מדיניות ולחיזוק כיחם של אחיהם היושבים בארץ מולדתם. אלה עם אלה באו במגע לעתים תכופות ונבואת חנניה בן עזור, כי קרוב חורבן ממשלת הכשדים ושיבת הגולה לא תאחר, מצאה לה הד בלבבם. בין הגולים קמו נביאים לנחמם בגאולה הקרובה. ירמיהו ירא מפני השפעת־הגומלים של בני יהודה בירושלים ואחיהם הגולים בבבל, השפעה שיש בה כדי לסכן את השלום, ושלח בידי צירי צדקיהו אגרת מלאה דברי כיבושים ונחמה אל הגולים בבבל, ייעץ אותם לשבת במנוחה בארץ גלותם ולשאת בדומיה את גזירת אלהים, לבנות בתים

ולנטוע גנים ולדרוש את שלום הארץ שהוגלו שמה ולהתפלל בעדה לאלהים, כי בשלומה יהיה להם שלום. באגרת זו חיזק ירמיהו את לב הגולים באמונתם, כי גאולת אלהים בוא תבוא מקץ ימים, אם ישובו לאלהים תשובה שלמה, והזהיר אותם מלדחוק את הקץ ומשמוע לדברי נביאיהם שהבטיחום בשקר ישועה קרובה. עצת ירמיהו לגולים, לשאת בדומיה את עול הגלות, הרגיזה אותם מאד, והם פנו אל הכוהן הגדול צפניהו בן מעשיה ואל עם ירושלים בבקשה לגעור בירמיהו הענתותי ולתתו אל בית־המהפכת. אך צפניהו הכוהן, שהיה ממכבדי ירמיהו, לא עשה רצונם. בדרך כלל, לא היה כל העם הנשאר בארץ לב אחד לגבי אחיו הגולים. מקצת מן העם נשאו עיניהם לשיבת הגולה, ומקצתו שמחו בלבם על גלות אחיהם, שהביאה להם טובת הנאה לא מעטה, בקנותם את נחלת הגולים בלא מחיר, ומתוך זה הצדיקו על אלה את הדין: הגלות היא גמול אלוהים ששילם להם כמעשה ידיהם; התרחקותם מעל גבול ה׳ מוכיחה, כי הפר אלוהים את בריתו אתם ושמר את הברית רק לנשארים בארץ. בכל לבבו ובכל נפשו התקומם ירמיהו נגד השקפה זו; ברי היה לו, כי יסורי הגולים מרקו את עוונותיהם והכשירו את לבם לשוב אל האלוהים. תחת אשר הנשארים בארץ עודם עומדים במרדם ומעשיהם הרעים יגררו אחריהם בהכרח פורענות חדשה. הנביא הישווה את הנשארים בארץ ל„תאנים שוערות" שאינן ראויות לאכילה, ואת הגולים בבבל ל„תאני הבכורות הטובות" (שם, כד), וניבא כי מאלה הגולים תתעורר האומה לתחיה. ברוח ירמיהו ניבא גם אחד הגולים יחזקאל הכוהן מירושלים, שחיזק את אחיו בהרגשתם המוסרית, והבטיחם, כי גם בגלותם לא יפר אלוהים את בריתו אתם.

עבודת האלוהים בימי צדקיהו

הצרות שעברו על העם מימי מות המלך יאשיהו הביאו לידי מבוכות גדולות בתחום האמונה. חלק גדול של העם, הקרוב ברוחו אל הנביאים, ביקש לו דרכי תשובה, בהאמינו כי הפורענות באה מאת האלוהים על מעשי העם הרעים. אבל בירושלים נמצאו גם כאלה, שחלו אתִ הפורענות בהתרחקות העם מעבודת אלוהי הנכר, מגיני האשורים והכשדים האדירים. הנסיון הראה לכל המתנגדים לתקנות יאשיהו, כי לא הוטב המצב המדיני אחרי התקנות, כי אם הורע הרבה, ולפיכך התגברה בקרבם שאיפה לשוב אל העבודה הזרה. נשי ירושלים חידשו את עבודת „מלכת השמים" וגם את עבודת התמוז, השמש והירח וצבא השמים, כמו שהיתה בימי מנשה. העבודה הזאת חדרה גם לתוך בית המקדש בירושלים. רבים מן השרים וטובי העם התחילו לכבד אלוהים אחרים בבית־המקדש באמרם, כי האלוהים הלאומי עזב את הארץ ואין עיניו עוד אל עמו, אחרי שנתן למלך בבל להגלות את מלך יהודה ורבים מן העם לארץ נכריה. בעטיה של העבודה הזרה הזאת פשטו בירושלים המנהגים הרעים של עמי הנכר, הפריצות הקשורה בפולחן האלילה עישתר (עשתורת) ושפיכות הדם גברו מאד. לשווא נלחם ירמיהו נגד התועבה הזאת, כי מרוב השערורה בארץ לא היה שומע לו. מנהמת לבו קרא הנביא: „מי יתנני במדבר מלון אירחים ואעזבה את עמי ואלכה מאתם, כי כלם מנאפים, עצרת בוגדים" (שם, ט׳, א). גם

יחזקאל, שניבא בקרב הגולים, שפך את כל חמתו על המנהגים המקולקלים בירושלים וחזה את חורבן בית המקדש וגלות הנשארים בירושלים, העתידים לבוא על העם בהכרח כעונש אלוהי המשפט על רוב פשעי העם ותועבותיו.

מרד צדקיהו ומצור ירושלים

זמן רב עמד ירמיהו על המצפה: בעיני רוחו ראה את החורבן הקרוב לבוא, ונפשו מלאה חרדה. אמנם יעוץ יעץ לצדקיהו לבלי התקומם למלך בבל, ואולם צפה מראש כי לא יעצור כוח לכלוא את שאיפת החירות של העם, קודם שתשקע האש הגדולה בנחלי דם... מהלך המאורעות קיים את נבואת ירמיהו. כמו שלא יכול ישעיהו בשעתו להניא את חזקיהו ממרוד במלך אשור — מפני שמפלגת החירות החביבה על העם דרשה את זאת בכל תוקף, כן לא הועילו תוכחות ירמיהו להטות את לב צדקיהו כי ישמור את ברית־השלום. המלך ביטל את רצונו מפני רצון העם, בעל כרחו כרת ברית עם מצרים ומרד בגלוי בנבוכדנאצר. בשנה התשיעית למלכות צדקיהו בא נבוכדנאצר עם חיל גדול אל ארץ יהודה ושם מצור על ירושלים, לכיש ועזקה (ג׳ קע״ב — 588). צדקיהו נבהל מפניו וכחזקיהו בשעתו שלח את הכוהן הגדול לירמיהו לדרוש את אלוהים ולהתפלל אליו בעד עמו. ירמיהו יעץ — שלא כישעיהו לפנים — להיכנע בפני הכשדים וניבא למלך, כי כל הנופל אל נבוכדנאצר תהי לו נפשו לשלל והנשארים בעיר ייתמו בחרב, בדבר וברעב. למען התרצות אל האלוהים קרא המלך לכל שרי ירושלים ועשיריה אל בית־המקדש להביאם בברית וציווה אותם לשלח לחפשי את העבדים והשפחות, ככתוב בספר התורה, ותיקן עוד תקנות ברוח ספר הברית. בינתיים בא חיל מצרים אל ארץ יהודה להושיע את צדקיהו, והכשדים הצרים על ירושלים סרו מעליה להילחם במצרים. התקווה התגברה בירושלים, כי ינצחו המצרים את שונאיהם, ומיד מיהרו השרים והעשירים לכבוש להם שוב את העבדים והשפחות. ירמיהו התרגז על זה מאד וניבא לבני ירושלים, כי האלוהים אשר חיללו את בריתו, ישיב את הכשדים ויסגיר העיר בידיהם לשרפה באש. בדבר הזה העלה עליו ירמיהו את חרון שרי המלך והיה בעיניהם כבוגד בעמו ובארצו. וכשאמר הנביא לעזוב את העיר ולצאת אל ארץ בנימין, תפש אותו אחד הפקידים, בתואנה, כי אמר לנפול אל הכשדים, — והביאהו לפני שרי המלך. ירמיהו הושב בבית הבור ואח״כ בחצר־המטרה, ושרי המלך כילו את חמתם בו על נבואותיו הרעות. אבל מקצת מן השרים חמלו עליו וגם המלך צדקיהו בעצמו משך לו חסד בסתר, כי האמין בנבואות האלוהים אשר בפיו, וציווה לתת לו לחם חוקו מדי יום ביומו. בחצר המטרה ישב ירמיהו עד כיבוש ירושלים. זמן מועט לפני חורבן העיר בא אליו שמה חנמאל בן דודו מענתות, למכור לו את שדהו, וירמיהו אכן קנה את שדה קרובו לעיני ברוך בן נריה ואחרים מאנשי שלומו. בדבר הזה אמר להראות לעם עד כמה רב בטחונו, כי גם אחרי חורבן ירושלים לא תשם הארץ, כי ישארו עוד בני יהודה בארץ ויקנו לדם נחלות. בימים ההם התחיל ירמיהו להינבא על שיבת גלויות העתידה לבוא אחרי ההורבן.

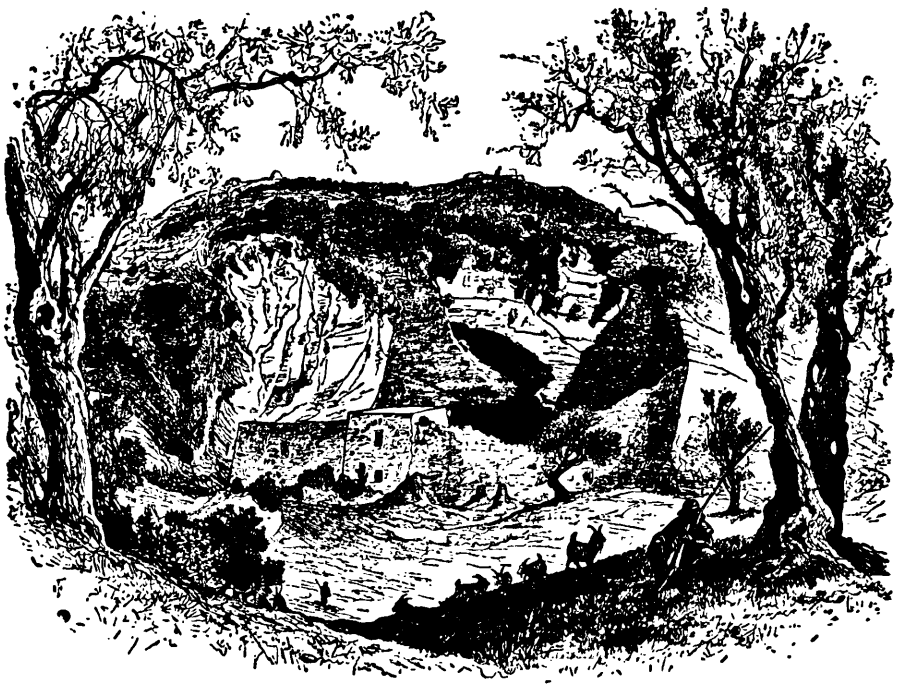

מערת ירמיהו, בעיר העתיקה בירושלים (ליד שער הורדוס ובקירבת המערה של צדקיהו) וחצר המטרה בה נכלא הנביא ואשר על אחד מסלעיה קונן, לפי המסורת, על חורבן ירושלים (פיתוח עץ).

חורבן ירושלים והגלות השניה

נבוכדנאצר היכה את המצרים וגרשם מארץ ישראל ובשנה העשירית לצדקיהו העלה את צבאו שוב על ירושלים וצר עליה. אחרי ירחי מצור מעטים כלה הלחם מן העיר והרעב חזק מאד. זלעפות הרעב היו נוראות, ונשים אכלו את בשר ילדיהן. בעקב הרעב באו החליים הרעים ושתו קציר למגיני העיר, ו„טובים היו חללי חרב מחללי רעב". סוף סוף לא יכלו עוד הנצורים עמוד בכלות כוחם, — והכשדים כבשו את העיר. צדקיהו ברח עם חילו בלילה מן העיר אל ערבות יריחו, באמרו לעבור את הירדן ולהתבצר בהרי המזרח. אך הכשדים רדפו אחריו וסגרו עליו את הדרך. כל צבאו נפוץ מעליו, והמלך והשרים נפלו בידי רודפיהם, ואלה הביאו אותם אל נבוכדנאצר. בעיר ר י ב ל ה בארץ חמת שפט מלך בבל את צדקיהו ואת שריו משפט עבדים מורדים באדוניהם. שרי יהודה ובתוכם ראשי הכוהנים ש ר י ה וצ פ נ י ה ו ובני המלך, נשחטו במצוות נבוכדנאצר לעיני מלך יהודה האחרון ואחרי־כן עיוורו את עיניו והביאוהו בנחושתים בבלה. נבוזראדן הוציא מבית המקדש את כל כלי השרת הנותרים, כיתתם ושלח את נחושתם לבבל ואחרי כן שרף את בית ה', את היכל המלך ואת בתי ירושלים והגלה את רוב יושבי העיר בבלה. כ כ ה ב א ה ק ץ ע ל מ ל כ ו ת י ה ו ד ה (ג' אלפים קע"ד — 586 לפני הספירה). העיר הראשה והמקדש שבה

חרבו, והנשארים מן החרב ומן הרעב נידחו אל ארצות זרות. הכאב על אבדן החירות המדינית, על ביטול דרכי חייה של האומה, ועל חילול כל קדשיה — היה גדול עד מאד, ומצב הרוח של בני הדור ההוא נמסר לנו בקינות על חורבן ירושלים.

שמעון דובנוב

לאחר חורבן ירושלים

לאחר חורבן ירושלים וגלות בני הארץ לבבל נשארה ביהודה רק דלת העם — אכרים ויוגבים. נבוכדנאצר לא ביקש להשם את הארץ לגמרי והרשה לנשארים לעבוד את האדמה. לראש העובדים השלוים הללו הפקיד מלך בבל את גדליה, בן השר אחיקם שהציל פעם את ירמיהו מכף צריו. גדליה, ידידו של ירמיהו, היה בן המפלגה שהשלימה עם שלטון בבל מפני שראתה בשלטון זה הכרח, ולפיכך בחר בו מלך בבל לנציב. לירמיהו הנביא הציע נבוכדנאצר ללכת לבבל ולשבת שם בחסותו או להישאר ביהודה ולהיות יועץ לגדליה בעסקי השלטון. ירמיהו סירב לקבל כבוד מצורר עמו ובחר להישאר בארץ מולדתו, שהיתה אהובה עליו גם לאחר שהוסרה עטרת ראשה, היא ירושלים.

מכיוון שירושלים היתה חרבה — בחר גדליה לעיר מושבו את מצפה, מצפון לירושלים. כאן ביקש לבצר מרכז דתי ומדיני חדש לשארית האומה. בעיר־בנימין זו, שבה נבחר שאול, המלך הראשון בישראל, מצאה לה מקלט הממשלה הרופפת של יהודה. הארץ החרבה התחילה בימי פקידותו של גדליה להתרפא ממכותיה. האכרים, שברחו מפני פחד אויב, שבו למושבותיהם ועסקו שוב בעבודת אדמתם. הגדודים שנסתתרו בהרים ולא רצו להיכנע לבבליים באו לגדליה, הבטיחו לחיות חיי שלום וקיבלו את האחוזות שנעזבו ע״י הגולים. בתוכם היה גדוד גדול אחד שבראשו עמד הגיבור יוחנן בן קרח, שבו לארץ מולדתם גם אלה שברחו בימי המלחמה למואב, לעמון ולשאר ארצות.

אבל לא כל אנשי המלחמה שבאו למצפה השלימו בכל לבם עם פקידו של מלך בבל. בין שרי הצבא הללו נמצא גם אחד מזרע מלכות בית דוד ושמו ישמעאל בן נתניה, שהתנכל להרוג את גדליה — אם מקנאתו לנציב שאינו מבית דוד או מחפצו לעורר מרידה חדשה. לרצח זה פיתה את ישמעאל גם בעליס מלך עמון, שאצלו הסתתר ישמעאל אחרי תבוסת מלחמת החירות. בקשר השתתפו עוד ידידים אחדים של ישמעאל, שרים לשעבר המקורבים למלכות. יוחנן בן קרח הזהיר את גדליה מפני ישמעאל, אבל זה האמין בישמעאל, שהבטיח לציית למשטר החדש, ולפיכך לא נזהר. פעם אחת עשה גדליה משתה במצפה והזמין אליו גם את ישמעאל וחבריו. באמצע המשתה קמו אלה והוציאו את חרבותיהם והרגו את גדליה* וכמה מן הקרואים, ביניהם גם בבליים. מתוך שאיפתם לבטל את המרכז במצפה הכריחו את בני יהודה שנתלקטו לשם (בתוכם גם בנות המלך צדקיהו, שהיה להן גדליה

* זמן רצח גדליה אינו ידוע בבירור. במקורות (ירמיה מ״א, א; מלכים ב כ״ה, כה) נאמר רק „בחודש השביעי״ הוא תשרי, וקצת החוקרים (קיטל ועוד) סבורים שהוא תשרי שלאחר החורבן (586), אבל קשה לשער, כי כל שלטונו של גדליה ותיקון המרכז החדש במצפה נמשכו רק שני חדשים. יותר קרוב לשער, שרצח גדליה אירע לאחר שלש־ארבע שנים (582) והוא כרוך בגלות שלישית של שבויי יהודה לבבל.

לאפיטרופוס) לעזוב את העיר וללכת אל הירדן ומשם לארץ בני עמון. וחנן בן קרח, ידידו של גדליה, רדף עם חבריו אחרי ישמעאל וסיעתו והדביקהו על יד גבעון. יוחנן השיב את השבויים אבל ישמעאל בעצמו ברח עם חברו לעמון.

מצבו של יוחנן וחבריו והאנשים אשר אתו היה נואש. יראים היו, שמא יבוא נבוכדנאצר, לכשייודע לו על רצח נציבו, להינקם בכל היהודים שבמצפה ולהחריב את הארץ לגמרי. לפיכך עלה במחשבתם לרדת למצרים ולבקש חסות בצל פרעה חפרע, שהיה לפנים בעל ברית יהודה. קודם שעשו זאת שאלו עצה מירמיהו. ירמיהו חשש, כי עם יציאת אנשי יוחנן תתרוקן יהודה מאחרוני האזרחים, הראויים לשלוט בישוב, והעם יהיה פרוע לשמצה, לכן השתדל בכל כוחו לעכב את יוחנן וסיעתו ביהודה. הנביא הודיע, כי אלוהים אסר עליהם לרדת מצרימה: „אם אתם שום תשימון פניכם לבוא מצרים ובאתם לגור שם, והיתה החרב, אשר אתם יראים ממנה, שם תשיג אתכם בארץ מצרים, והרעב, אשר אתם דואגים ממנו, שם ידבק אחריכם ושם תמותו". אבל יוחנן וחבריו לא שמעו בקול הנביא, וביחד עם כמה משפחות יהודה ממצפה ושאר מקומות ירדו מצרימה. ירמיהו וברוך תלמידו הוכרחו אף הם ללכת אחריהם.

כך שבה חבורת יהודים לאותה ארץ, שממנה נגאלו אבות־אבותיהם לפני שבע מאות שנה ונדדו לכנען. מלך מצרים קבע להם למושב את העיר תחפנחס, סמוך לדרך השיירות ממצרים לארץ ישראל וסוריה. במוף ושאר ערי מצרים ישבו היהודים, שבאו לשם עוד בימי המלחמות הקדמות עם אשור ובבל. כל היהודים הללו קיוו, כי מצרים תפרוק עול נבוכדנאצר מעל ארץ ישראל ותשיבם לארצם. כנראה, היו יוצאי יהודה חיים עם המצריים בשלום. קצת היהודים סגלו לעצמם מנהגים ואמונות של המצריים, בתוכם גם את עבודת „מלכת השמים" איזית, הקרובה לעבודת עשתורת האשורית, שהיתה נהוגה זה לא כבר גם ביהודה, ביחוד בין הנשים. ירמיהו הוכיח את עובדי העבודה הזרה, שלא חזרו בתשובה גם בעת צרה, בדברים חריפים. עד ימיו האחרונים לא חדל הנביא רב־המכאובים להדריך את אחיו ולהורותם דרך האמת. אומר היה להם, כי הרעות שהשיגו את האומה יצרפוה וישביחוה ואז ירחם אלוהים על תפוצות יהודה וישיבן לגבולן. ירמיהו לא זכה לראות כעיניו את העתיד המקוה ומת במצרים. הישוב היהודי בארץ זו הכה שרשים ונתקיים עוד ימים רבים ושימש גרעין למרכז הגולה הישראלית על גדות הנילוס.

והמצב ביהודה הלך הלוך ורע. לאחר רצח גדליה שלח נבוכדנאצר שוב את נבוזראדן, וזה לקח בשבי ושלח לבבל עוד כמה מאות משפחות (582 לפני הספירה). יהודה נתרוקנה בכמה מקומות ממרבית יושביה. קצת מגלילותיה נשמו לגמרי. ביחוד נעכר מחזה ירושלים. יפה נוף, משוש כל הארץ... ניטל הראש מן האומה ומן הארץ: ראש האומה — גדולי הדעת והיחש — הושלך לבבל; עיר המלוכה היתה לעיים; נביא גדול אחד מת במצרים. השני גולה היה בבבל. אבל אף ניתוח איום זה, שנעשה בגוף העם היהודי, לא המיתו. עוד עתידים האיברים המנותחים להיות לבשר אחד והעצמות המפוזרות להתקרב. וכשישאל נביא הגולה: „התחיינה העצמות האלה?" — תענה ההיסטוריה ותאמר: הן!.

„דברי ימי עם עולם", א', תרגום ברוך קרוא

מתוך דברי אגדה

חורבן הבית

אמר לו הקדוש־ברוך־הוא לירמיה: לך והינבא על־ישראל. והיה משיב לפני הקדוש־ברוך־הוא: נער אנכי, „לא־ידעתי דבר", שאתה רוצה שאלך ואתנבא על ישראל נבואה קשה. עד שאמר לו הקדוש־ברוך־הוא: „בטרם אצרך בבטן ידעתיך ובטרם תצא מרחם הקדשתיך, נביא לגוים נתתיך" (ירמיהו א', ה) מיד קיבל נבואה. וסבור היה ירמיה שאינו מתנבא אלא על הגויים. וכיוון שקיבל ירמיה נבואה, מיד אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: „קח את־כוס היין החמה" (שם, כ"ה, טו). נטלו ירמיה, שנאמר: „ואקח את־הכוס מיד יי" (שם שם, יז). וסבור היה ירמיה שאינו משקה אלא לגוים. אמר לו הקדוש־ברוך־היא: צא ולמד מדרך־ארץ, כלום משקין אלא למי שמיסב בראש, ראה מי מיסב בראש המדינות והשקה תחילה — ירושלים היא מסיבה בראש המדינות.

משל למה הדבר דומה, לסיטה שנכנסה לעזרה לשתות מי סוטה, בא כהן להשקותה והיה מסתכל בה — והיא אמו. מיד נתבייש וחזר לאחוריו והיה צועק ובוכה על אמו. כך ירמיה, כשאמר לו הקדוש־ברוך־הוא: השקה את־ירושלים, אמר לפניו: ריבונו־של־עולם, לא כך אמרת לי „נביא לגוים נתתיך" עכשיו תחילת נבואתי באומה שלי! — „פתיתני יי ואפת" (שם כ', ז). אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: כבר קיבלת ואי אתה יכול לחזור. מיד נטלה האומה [את הכוס] מידו ושתתה אותה כולה, ולא עוד, אלא שמצצה את־חרסיה, שנאמר: „ושתית אותה ומצית ואת־חרשיה תגרמי" (יחזקאל כ"ג, לד), וכיוון שראה ירמיה שנחתם גזר־דינה של ירושלים מיד היה צועק וקובל קינה „איכה ישבה בדד".

(ילקוט שמעוני איכה)

מצצה את חרסיה — שתתה את הכוס עד תמציתה.

יכניה מוסר לד' את מפתחות בית המקדש

כיוון שמת יהויקים המליך נבוכדנאצר את יכניה בנו תחתיו וירד לו לבבל. ויצאו כל־בני בבל לקלסו. אמרו לו: מה עשית? אמר להם: יהויקים מלך יהודה מרד בי והרגתיו והמלכתי יכניה בנו תחתיו. אמרו לו: המשל אומר: „גור טוב מכלב רע לא תגדל", גור רע מכלב רע על אחת כמה וכמה. מיד שמע להם וישב בריסי אנטוכיא. ירדה סנהדרי גדולה לקראתו. אמרו לו: הגיע זמנו של בית יי ליחרב? אמר להם: לאו, אלא אותו שהמלכתי תנוהו לי ואני הולך לי. הלכו ואמרו ליכניה: נבוכדנאצר מבקש נפשך. מה עשה? עמד וכינס כל מפתחות בית־המקדש ועלה לראש הגג ואמר: רבונו־של־עולם, הואיל ולא זכינו להיות גזברין לפניך — עד עכשיו היינו בעלי־בתים נאמנים לפניך, מכאן ואילך הרי מפתחותיך לפניך. ירדה כמין יד של אש ונטלתם ממנו. מה עשה נבוכדנאצר? נטלו ליכניה וחבשו בבית־האסורים, וכל־מי שהיה נחבש בימיו לא היה יוצא משם לעולם.

(ויק"ר י"ט; ירוש' שק' פ"ו; ילק"ש)

בריסי אנטוכיא — במגרש העיר.

גבריאל ומיכאל הציתו אש בהיכל

כשבא נבוכדנאצר הרשע עם המלכים לירושלים דימו ללכדה בזמן מועט והקדוש־ברוך־הוא היה מחזק את־אנשי ירושלים עד השנה השלישית אולי יחזרו בתשובה. והיו גבורים בירושלים עד אין חקר, והיו נלחמים עם הכשדים ומפילים מהם חללים הרבה. היה שם גבור אחד ושמו אבוקא בן גבתרי. כשהיו אנשי החיל מקלעים באבנים גדולות להפיל החומה היה מקבלן בידו ומשליכן על בני החיל והורג מהם הרבה, עד שהתחיל לקבל האבנים ברגלו והיה מחזירן לחיל. וגרם העוון ובאה הרוח והפילתו מן החומה — ונבקע ומת. מה עשה חנמאל דוד ירמיהו? השביע מלאכי־השרת בשם והורידם מזוינים בכלי־זיין על החומות. כיוון שראו הכשדים כן ברחו מפני אימתם עד ששינה להם הקדוש־ברוך־הוא שמותם והעלם לרקיע, וביקש חנמאל להורידם ולא יכול. מה עשה? השביע את־שר־העולם בשם והגביה את־ירושלים ותלאה באויר, עד שבעט בה הקדוש־ברוך־הוא מן השמים ונפלה. באותה שעה נבקעה ירושלים ונכנסו הכשדים. נכנסו להיכל וביקשו לשרפו. קרא הקדוש־ברוך־הוא לגבריאל ומיכאל, אמר להם: מי חביב עליכם? אמרו לפניו: ישראל. ואחר ישראל מי חביב עליכם? אמרו לפניו: בית־המקדש. אמר להם: נשבע אני בשמי הגדול שאתם בעצמכם מציתים בו את־האור. מיד נטלו גבריאל ומיכאל שני לפידי אש והציתו אש בהיכל יי, והיה ההיכל קורא על עצמו קינה (איכה א׳, יג): „ממרום שלח־אש בעצמותי וירדנה".

אבוקא בן גבתרי — בפסיקתא רבתי נקרא אביקה בן גביית והוא כנראה מגיבורי חורבן הבית השני. שינה שמותם — ולא ידע איך להשביעם שוב.

כיצד שקעה חומת ירושלים?

ר׳ יהושע דסיכנין בשם ר׳ לוי אמר: שש שנים היו הגחלים עמומות בידו של גבריאל, סבור שישראל עושים תשובה; וכיוון שלא עשו תשובה ביקש לזרקן עליהם בחמה. קרא לו הקדוש־ברוך־הוא: גבריאל, גבריאל, להונך, להונך! שיש בהם בעלי צדקות אלו עם אלו.

(איכה רבתי א׳)

שמונה עשרה שנה היתה בת־קול יוצאת בפלטין של נבוכדנאצר ואומרת: „עבד רע, עלה והחרב בית ריבונך, שאין בניו שומעים לו". נתיירא ולא עלה. אמר: אינו מבקש אלא לכבשני ולעשות לי כמו שעשה לזקני. מה עשה? בא וישב בדפני של אנטוכיא ושלח נבוזראדן רב טבחים להחריב את ירושלים. עשה שם שלוש שנים ומחצה, בכל יום מקיף את־ירושלים, ולא היה יכול לכבשה. ביקש לחזור. נתן הקדוש־ברוך־הוא בלבו, התחיל ממדד בחומה והיתה שוקעת בכל־יום טפחים ומחצה עד ששקעה כולה. וכיוון ששקעה כולה נכנסו השונאים לירושלים. על אותה שעה הוא אומר (איכה ד׳, יב): „לא האמינו מלכי־ארץ כל יושבי תבל כי יבוא צר ואויב בשערי ירושלים".

(איכה רבתי, פתיחתא)

עמומות — כהות, כלו׳ הגחלים היו מעוכבות בידו, שלא להדליק בהן את ביהמ״ק. להונך — לאט לך. בדפני — שם פרבר סמוך לאנטוכיה.

קופץ בן קופץ, נבוזראדן!

אמר רבא: משא שלוש מאות פרדות קרדומות של ברזל שולט בברזל שלח לו נבוכדנאצר לנבוזראדן, וכולם בלעם שער אחד של ירושלים, שנאמר: „ועתה פיתוחיה יחד בכשיל וכילפות יהלומון" (תהילים ע"ד, ו). ביקש לחזור. אמר: מתיירא אני שלא יעשו בי כמו שעשו בסנחריב. יצא קול ואמר: קופץ בן קופץ, נבוזראדן קפוץ! שהגיע זמנו של המקדש ליחרב ושל ההיכל להישרף. נשתייר לו קרדום אחד, בא והיכה בקופו ונפתח, היה הורג והולך עד שהגיע להיכל. הדליק בו אש; גבה ההיכל, דרכו בו מן השמים. זחה דעתו [של נבוזראדן]. יצאה בת־קול ואמרה לו: עם הרוג הרגת, היכל שרוף שרפת, קמח טחון טחנת. (סנה' צו, עמ' ב).

ברזל שולט בברזל — ברזל קשה שמשבר ברזל. קופץ בן קופץ — מלומד בקפיצות על החומות לכבשן. בקופו — בגב הקרדום, ולא בחודו. עם הרוג — שכבר נגזרה עליו גזירה משמים.

משענת קנה רצוץ

„עודינו תכלינה עינינו אל־עזרתנו הבל" (איכה ד', יז) — מה היו עושין עשרת השבטים? היו משלחין שמן למצרים ומביאין תבואה משם ומשלחין לאשור, שהיו אומרים: אם יבואו השונאים עלינו יהיו לנו לעזרה, זהו שנאמר: „וברית עם־אשור יכרותו ושמן למצרים יובל" (הושע י"ב, ב) ונאמר: „מצרים נתנו יד אשור לשבוע לחם" (איכה ה', ו) — וכיוון שבאו השונאים עליהם שלחו אצל פרעה נכה ואמרו לו: שלח לנו חיילים משלך. עמד ושלח להם. כשהם מפרשים בים רמז הקדוש־ברוך־הוא לים והציף לפניהם נודות נפוחים כמין שלדות ומעי אדם במים. אמרו אלו לאלו: מה־טיבם של שלדות הללו? והם אומרים להם: אלה אבותיכם היו, והיו משעבדים באבותיהם של יהודים הללו, וכיוון שנגאלו היהודים מהם עמדו והטביעו אותם במים. אמרו: וכך עשו לאבותינו ואנו הולכים לסיעם? — מיד חזרו. זהו שנאמר (ירמיהו ל"ז, ז): „הנה חיל פרעה היוצא לכם לעזרה שב לארצו מצרים". (איכ"ר ד'; שם הוצ' שלמה בובר; רש"י איכה)

שלדות — גופות מתים.

בשעה שביקש הקדוש ברוך הוא להחריב את בית המקדש אמר: כל זמן שאני בתוכה אין האויבים נוגעים בה, אלא אכבוש עיני ממנה ואשבע עליה שלא אזקק לה עד עת קץ ויבואו אויבים ויחריבו אותה, מיד השיב הקדוש ברוך הוא ימינו והחזירה לאחוריו. באותה שעה נכנסו אויבים להיכל ושרפוהו באש. (ילקוט, איכה, תתקצו)

על חרבות ירושלים

„ותבוא העיר במצור... ויחזק הרעב בעיר" (מלכים ב' כה ב', ג) — והיו בנות ציון מתחברות בשווקים והיו רואות אלו את־אלו. זאת אומרת לחברתה: למה יצאת לשוק? שלא יצאת לשוק מימיך. והיא עונה ואומרת לה: מכסה אני ממך? קשה היא מכת הרעב, איני יכולה לסבול. והן אוחזות זו בזו וחוזרות ומבקשות בתוך העיר ואיבן

מוצאות; והיו מגפפות את־העמודים ומתות עליהם בראש כל־פינה. ובניהן, יונקי חלבן, היו מהלכים על ידיהם ועל רגליהם, כל־אחד ואחד מכיר את־אמו, והוא עולה ונוטל את־דדה ונותנו בפיו, שמא ימשוך לו חלב, והוא אינו מושך, נפשו מיטרפת — והוא מת אל חיק אמו.

באותה השעה אמר המקום לירמיהו: קום לך לענתות וקח את־השדה מאת חנמאל דודך (ירמיהו ל"ב). כיוון שיצא ירמיהו מירושלים, ירד מלאך מן השמים ונתן רגליו על חומות ירושלים ופרצן. קרא ואמר: יבואו השונאים וייכנסו לבית שאדונו אינו בתוכו ויבוזו אותו ויחריבוהו, וייכנסו לכרם, שהשומר הניחו והלך לו, ויקצצו את־גפניו; שלא תהיו משתבחים אומרים: אתם כבשתם אותה, — קריה כבושה כבשתם, עם הרוג הרגתם, בית שרוף שרפתם.

באו השונאים וקבעו בימה שלהם בהר־הבית, ועלה להם מקום שהיה המלך שלמה יושב שם ונוטל עצה מן הזקנים היאך לשכלל בית־המקדש. שם ישבו השונאים ונטלו עצה היאך לשרוף בית־המקדש. עד שנמלכו ביניהם, נטלו עיניהם והנה ארבעה מלאכים יורדים ובידם ארבעה לפידים של אש ונתנו בארבע זוויות של היכל ושרפו אותו.

כשראה כוהן גדול שנשרף בית־המקדש, עלה לראש גגו של היכל ועמו כיתת־כיתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידיהם. אמרו [לפני הקדוש־ברוך־הוא] „רבונו־של־עולם! הואיל ולא זכינו להיות גזברים נאמנים לפניך — הרי מפתחות של ביתך מסורים לך!" — וזרקום כלפי מעלה. יצאה כמין פיסת יד וקיבלתם.

יצא כוהן גדול לילך לו. תפשו אותו שונאים ושחטו גויתו אצל המזבח, מקום שהיה מקריב את־התמיד. יצאה בתו צורחת וצוחת: „אוי לי, אבא, חמדת עיני!" תפשו אותה ושחטוה וערבו דמה בדם אביה.

כשראו הכוהנים והלוויים שנשרף בית־המקדש, נטלו את־הכינורים ואת־החצוצרות ונפלו באש ונשרפו.

כשראה צדקיהו כן, יצא לברוח במחילה שהיתה הולכת מביתו עד ערבות יריחו, מקום אמת המים באה. זימן הקדוש־ברוך־הוא צבי, שהלך על גג המחילה, ורדפו כשדים אחרי הצבי, וכשהגיעו לפתח המחילה בערבות יריחו היה צדקיהו ובניו יוצאים, ראום הכשדים ותפסום.

שלח אותם נבוזראדן אצל נבוכדנאצר. אמר לו: אמור, צדקיהו, מה ראית למרוד עלי? באיזה דין אדונך? אם בדין אלהיך — חיב אתה ליהרג, שנשבעת בשמו לשקר; אם בדיני־מלכות — חיב אתה ליהרג, שכל־מי שעובר שבועתו של מלך חיב ליהרג. ענה צדקיהו: הרגני ראשון, שלא אראה בדם בני; ובניו אומרים ומבקשים ממנו: הרגנו תחילה, שלא נראה דם אבינו שפוך על הארץ. וכן עשה להם: שחטם לפני אביהם ואחר־כך חיטט את־עיניו ונתנן בתנור והוליכו בבלה. והיה צדקיהו צווח ואומר: בואו וראו, כל־בני אדם, שהיה ירמיהו מתנבא עלי ואמר לי: „לבבל אתה הולך, ובבבל תמות ובבל עיניך לא יראו" — ולא הייתי שומע לדבריו; והריני בבבל — ועיני לא רואות אותה.

כשיצא ירמיה הנביא מענתות לירושלים, נטל עיניו וראה עשן בית־המקדש עולה. אמר בלבו: שמא חזרו ישראל בתשובה להקריב קרבנות, שהרי עשן־הקטורת עולה. בא ועמד לו על החומה וראה בית־המקדש עשוי דגורים־דגורים של אבנים וחומת ירושלים מסוגרת. התחיל צווח ואומר: „פתיתני יי ואפת" וגו' (ירמיהו כ', ז).

הלך לו לדרכו, התחיל צווח ואומר: באיזו דרך הלכו להם החטאים? באיזו דרך הלכו האבודים? אני אלך ואובד עמהם. היה הולך ורואה את־השביל מלא דם והארץ מרובצת בדם הרוגיה מכאן ומכאן. קבע פניו לארץ וראה פרסות רגלים של יונקים

ענתות עיר הכוהנים, מולדת הנביא ירמיהו בצפון יהודה (כיום כפר ענאתה ליד תל אל פול).

ועוללים שהיו הולכים בשבי. היה גוחן לארץ ומנשקן. כשהגיע לגלות גיפפם ונישקם. היה רואה כת של בחורים נתונים בקולרין — ונותן את־ראשו עמהם. ונבוזראדן בא ומעבירו מהם, וחוזר ורואה כת של זקנים שלולים בשלשלאות — ונותן את־צווארו עליהם, ובא נבוזראדן ומעבירו מהם. היה בוכה לנגדם והם לנגדו. ענה ואמר להם: אחי ועמי, כל־כך ארע לכם על שלא הייתם שומעים לדברי נבואתי. כיוון שהגיע לנהר פרת, ענה נבוזראדן ואמר לו: „אם־טוב בעיניך לבוא אתי בבל" (ירמיהו מ', ד). חשב ירמיהו בלבו ואמר: אם אני הולך עמהם לבבל, אין מנחם לגלות הנשארת מהם בירושלים. יצא לו מהם. נטלו הגלויות עיניהם וראו ירמיהו שפרש מהם. געו כולם בבכיה בקול רם וצווחו ואמרו: אבינו ירמיהו, הרי אתה מניחנו, וזהו שנאמר: „על־נהרות בבל שם ישבנו גם־בכינו" (תהילים קל"ז, א) ענה ירמיהו ואמר להם: אני מעיד שמים וארץ, אילו בכיתם בכייה אחת עד שאתם בציון — לא גליתם.

היה ירמיה הולך ובוכה וכך אמר: חבל עליך, יקרת המדינות! ובחזירתו היה רואה אצבעות ידים ורגלים מקוטעות ומושלכות בהרים, והיה מלקטן ומגפפן ומחבקן ומנשקן ונותנן לתוך טליתו ובוכה עליהן ואמר: בני, לא כך הזהרתי ואמרתי לכם: „תנו ליי אלהיכם כבוד בטרם יחשיך ובטרם יתנגפו רגליכם על־הרי נשף" (ירמיהו י"ג, טז). על אותה שעה נאמר: „על־ההרים אשא בכי ונהי ועל־נאות מדבר קינה" (שם ט', ט) — על אותם הרים נאים ומשובחים אשא בכי ונהי ועל נאותיו של יעקב שנהפכו לקינה.

אמר ירמיהו: כשהייתי עולה לירושלים נטלתי עיני וראיתי אשה אחת יושבת בראש ההר, לבושה שחורים ושערה סתור, צועקת ומבקשת: מי ינחמנה, ואני צועק ומבקש: מי ינחמני. קרבתי אצלה ודברתי עמה, ואמרתי לה: אם אשה את — דברי עמי; ואם רוח את — הסתלקי מלפני. ענתה ואמרה לי: אינך מכירני? אני היא שהיו לי שבעה בנים. יצא אביהם למדינת הים; עד שאני עולה ובוכה עליו באו ואמרו לי: נפל הבית על שבעה בניך והרגם, ואיני יודעת על מי אבכה ועל מי אסתור שערי?.... עניתי ואמרתי אין את טובה מאמי ציון — והיא עשויה מרעית לחית השדה. ענתה ואמרה לי: אני אמך ציון, אני היא אם השבעה. אמרתי לה: דומה מכתך למכתו של איוב: מאיוב ניטלו בניו ובנותיו וממך ניטלו בניך ובנותיך; איוב ניטלו כספו וזהבו וממך ניטלו כספך וזהבך; איוב הושלך לתוך האשפה ואת נעשית אשפה של זבל. וכשם שחזר הקדוש־ברוך־הוא וניחם את־איוב כך עתיד הוא לחזור ולנחמך.

(פסיקתא רבתי כ״ו).

פרחי כהונה — צעירי הכהנים. גזברים — ממונים על האוצרות. פיסת יד — כף יד. דגורים דגורים — גלים גלים. פתיתני וגו׳ — סבור הייתי שלא תחרב ירושלים מאחר שצויתני לקנות שדה. מרובצת — האבק של הדרך מרובץ בדם, כדרך שמרביצים אבק במים. בקולרין — בטבעות ברזל שנותנים על צוואר אסורים ושבויים. שלולים בשלשלאות — קשורים בכבלים. סתור — פרוץ.

סילוק שכינה

„ויצא כבוד יי מעל מפתן הבית״ (יחזקאל י׳, יח) — אמר ר׳ אחא: למלך שהיה יוצא מפלטין שלו בכעס; משהיה יוצא היה חוזר ומגפף ומנשק בכתלי פלטין ובעמודי־פלטין ובוכה ואומר: הווי שלום, בית־פלטין שלי! הווי שלום, בית־מלכותי! הווי שלום, בית־יקרי! הווי שלום! מעכשיו הווי שלום! כך משהיתה שכינה יוצאת מבית־המקדש היתה חוזרת ומגפפת ומנשקת בכתלי בית־המקדש ובעמודי בית־המקדש ובוכה ואומרת: הווי שלום, בית־מקדשי! הווי שלום, בית מלכותי! הווי שלום, בית יקרי! הווי שלום, מעכשיו הווי שלום!.

אבל אבות

בשעה שחרב בית־המקדש בא אברהם לפני הקדוש־ברוך־הוא בוכה וממרט זקנו ותולש שערות ראשו ומכה את־פניו וקורע את־בגדיו ואפר על ראשו, והיה מהלך בבית־המקדש וסופד וצועק. אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: מפני מה נשתניתי מכל אומה ולשון, שבאתי לידי בושה וכלימה זאת? כיוון שראוהו מלאכי־השרת, אף הם קשרו הספד שורות־שורות ואומרים: „נשמו מסילות שבת עובר אורח״ (ישעיה ל״ג, ח) — מסילות שהתקנת לירושלים, שלא יהיו עוברי דרכים פוסקים מהן — היאך היו לשממה! דרכים שהיו ישראל עוברים ושבים בהם בחגים — היאך שבתו!

באותה שעה נזקק הקדוש־ברוך־הוא למלאכי־השרת ואמר להם: מה לכם קושרים מספד שורות־שורות? אמרו לפניו: רבונו־של־עולם! מפני אברהם אוהבך שבא לביתך וספד ובכה, מפני מה לא השגחת עליו? אמר להם: מיום שנפטר אוהבי מלפני לבית־עילמו, לא בא לביתי, ועכשיו „מה לידידי בביתי?״ (ירמיהו י״א, טו) אמר אברהם

לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, מפני מה הגלית את־בני ומסרתם בידי האומות והרגום בכל־מיתות משונות, והחרבת את־בית־המקדש, מקום שהעליתי את־יצחק בני עולה לפניך? אמר לו הקדוש־ברוך־הוא לאברהם: בניך חטאו ועברו על־כל־התורה ועל עשרים־ושתים אותיות שבה. אמר אברהם לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, מי מעיד בהם בישראל שעברו את תורתך? אמר לו: תבא תורה ותעיד בהם בישראל.

מיד באה תורה להעיד בהם. אמר לה אברהם: בתי, באת להעיד בהם בישראל שעברו על מצותיך — ואין לך בושת־פנים מפני? זכרי יום שהחזירך הקדוש־ברוך־הוא על כל־אומה ולשון ולא רצו לקבלך עד שבאו בני להר־סיני וקבלו אותך וכבדוך, — ועכשיו את באה להעיד בהם ביום צרתם? כיוון ששמעה תורה כך עמדה לצד אחד ולא העידה בהם.

אמר לו הקדוש־ברוך־הוא לאברהם: יבואו עשרים־ושתים אותיות ויעידו בהם בישראל. מיד באו עשרים־ושתים אותיות. באה אלף להעיד בישראל, שעברו על התורה. אמר לה אברהם: אלף, את ראש לכל־האותיות — ובאת להעיד בישראל ביום צרתם? זכרי יום שנגלה הקדוש־ברוך־הוא על הר סיני ופתח בך „אנכי יי אלהיך" (שמות כ׳, ב) ולא קיבלוך אומה ולשון אלא בני — ואת באה להעיד בבני! מיד עמדה אלף לצד אחד ולא העידה בהם.

באה בית להעיד בהם בישראל. ואמר לה אברהם: בתי, את באה להעיד על בני, שהם זריזים בחמישה חומשי־תורה, שאת בראש־התורה? מיד עמדה בית לצד אחד ולא העידה כלום.

וכיון שראו כל־האותיות שהשתיקן אברהם, נתביישו ועמדו בעצמן ולא העידו בישראל.

מיד פתח אברהם לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר: רבונו־של־עולם, למאה שנה נתת לי בן, וכשעמד על דעתו והיה בחור בן שלושים ושבע שנים אמרת לי: „העלהו עולה לפני", ונעשיתי עליו כאכזרי ולא ריחמתי עליו, אלא אני בעצמי כפתי אותו — ולא תזכור לי זאת, ולא תרחם על בני?

פתח יצחק ואמר: רבונו־של־עולם, כשאמר לי אבא: „אלהים יראה־לו השה לעולה בני" (בראשית כ״ב, ח) לא עיכבתי על דבריך, ונעקדתי ברצון לבי על גבי המזבח, ופשטתי את־צווארי תחת הסכין — ולא תזכור לי זאת, ולא תרחם על בני?

פתח יעקב ואמר: רבונו־של־עולם, לא עשרים שנה עמדתי בבית לבן? וכשיצאתי מביתו פגע בי עשיו הרשע וביקש להרוג בני, ומסרתי עצמי למיתה עליהם — ועכשיו נמסרו ביד אויביהם כצאן לטבחה לאחר שגידלתים כאפרוחים של תרנגולים וסבלתי עליהם צער־גידול־בנים, — ולא תזכור לי זאת ולא תרחם על בני?

פתח משה ואמר: רבונו־של־עולם, לא רועה נאמן הייתי על ישראל ארבעים שנה ורצתי לפניהם כסוס במדבר, וכשגיע זמן שייכנסו לארץ גזרת עלי: במדבר יפלו עצמותי. — ועכשיו שגלו שלחת לי לספוד ולבכות עליהם? זהו המשל שאומרים בני אדם: „מטוב אדוני לא טוב לי ומרעתו רע לי"...

באותה שעה אמר משה לירמיה: לך לפני, ואלך אליהם ואראה, מי מניח ידו עליהם? אמר לו ירמיהו: אי־אפשר לילך בדרך מפני ההרוגים. אמר לו: אף־על־פי־כן!

מיד הלך משה וירמיה לפניו, עד שהגיעו לנהרות בבל. ראוהו למשה ואמרו זה לזה: בא בן־עמרם מקברו לפדותינו מיד צרינו, יצאה בת־קול ואמרה: גזירה היא מלפני! מיד אמר להם משה: בני, להחזיר אתכם אי־אפשר, שכבר נגזרה גזירה, אלא המקום יחזיר אתכם במהרה — והניח אותם. באותה שעה הרימו קולם בבכייה גדולה, עד שעלתה בכייתם למרום; זהו שנאמר: „על־נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו" (תהילים קל"ז, א).

כיוון שבא משה אצל אבות־העולם אמרו לו: מה עשו האויבים בבנינו? אמר להם: מהם הרגו בחרב ומהם כפתו ידיהם לאחוריהם, ומהם אסורים בכבלי ברזל, ומהם נפשטים ערומים, ומהם מתו בדרך ונבלתם לעוף השמים ולבהמת הארץ, ומהם מושלכים לחמה רעבים וצמאים. מיד פתחו כולם ובכו וקוננו בקינות: וי על מה שהגיע לבנינו! היאך הייתם כיתומים בלא אב! היאך ישנתם בצהרים ובקיץ בלא לבוש ובלא כסות! היאך הלכתם בהרים ובחצצים חלוצי־נעלים ובלא סנדלים! האיך הייתם טעונים משאות חול! היאך היו ידיכם כפותות לאחוריכם! היאך לא הייתם בולעים רוק שבפיכם!

פתח משה ואמר: ארורה את, השמש! למה לא חשכת בשעה שנכנס האויב לבית־המקדש! השיבה לו השמש: בחייך, משה רועה נאמן, היאך אהיה חשוכה — ולא הניחוני ולא הרפו ממני, שהלקוני בששים שבטים של אש ואמרו לי: צאי והאירי אורך!

שוב פתח משה ואמר: וי על זיוך, בית־המקדש, היאך חשך?! וי שהגיע זמנו שיחרב! ההיכל נשרף ותינוקות של בית רבן נהרגים, ואבותיהם הולכים בשבי ובגלות.

ובחצצים — אבני חצץ. לא הייתם בולעים רוק — מאין פנאי. בחייך — לשון שבועה.

אמר משה לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, כתבת בתורתך: „ושור או־טה אותו ואת־בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כ"ב, כח) — והלא כבר הרגו בנים ואמותיהם כמה וכמה, ואתה שותק...

באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמרה: רבונו־של־עולם, גלוי לפניך, שיעקב אהבני אהבה יתירה ועבד בשבילי לאבא שבע שנים, וכשהגיע זמן נישואי לבעלי יעץ אבי להחליפני באחותי, ולא קנאתי באחותי ולא הוצאתיה לחרפה. ומה אם אני, שאני בשר־ודם, עפר ואפר, לא קינאתי בצרה שלי — אתה, מלך חי וקיים ורחמן, מפני מה קינאת בעבודה־זרה שאין בה ממש, והגלית את־בני?

מיד נתגלגלו רחמיו של הקדוש־ברוך־הוא ואמר: בשבילך, רחל, אני מחזיר את־ישראל למקומם. זהו שנאמר (ירמיהו ל"א, יד—טז): כה אמר יי:

קוֹל בָּרָמָה נִשְׁמָע, נְהִי בְּכִי תַּמְרוּרִים,
רָחֵל מְבַכָּה עַל־בָּנֶיהָ; מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם.

ונאמר: מִנְעִי קוֹלֵךְ מִבֶּכִי וְעֵינַיִךְ מִדִּמְעָה,
כִּי יֵשׁ שָׂכָר לִפְעֻלָּתֵךְ... וְיֵשׁ־תִּקְוָה לְאַחֲרִיתֵךְ.
וְשָׁבוּ בָנִים לִגְבוּלָם.

(פתיחתא דאיכה רבתי).

דמו של זכריה

אמר ר׳ יהושע בן קרחה: סח לי זקן אחד מאנשי ירושלים: בבקעה זו הרג נבוזראדן רב־טבחים מאתים ואחת עשרה ריבוא ובירושלים הרג תשעים וארבע ריבוא על אבן אחת. עד שהלך דמם ונגע בדמו של זכריה. מצא את־דמו של זכריה שהוא רותח ועולה. אמר להם: מה זה? אמרו לו: דם זבחים שנשפך. אמר להם: הביאו דם זבחים ואבדוק. הביאו ולא נמצאו דומים זה לזה. אמר להם נבוזראדן: אם תאמרו לי — מוטב, יאם לא — אסרוק את בשרכם במסרקות של ברזל. אמרו לו: מה נאמר לך? כהן ונביא היה בינינו והיה מוכיחנו על עבירות שבידינו, עמדנו עליו והרגנוהו, וזה כמה שנים שאין דמו נח! אמר להם: אני אפייסנו. הביא סנהדרי גדולה וסנהדרי קטנה והרגם על הדם — ולא נח; פרחי כהונה — ולא נח; בחורים ובתולות — ולא נח; תינוקות של בית־רבם — ולא נח. עד שהרג עליו תשעים וארבע ריבוא. קרב נבוזראדן אצלו ואמר: זכריה, זכריה! טובים שבהם איבדתי, וכי נוח לך שאאבד את כולם? מיד — נח. באותה שעה הירהר נבוזראדן תשובה בלבו. אמר: ומה אם הם שלא איבדו אלא נפש, אחת כך — אני שהרגתי כל־הנפשות הללו על אחת כמה וכמה. ברח ושלח שטר צוואה לביתו ונתגייר.

(גיטין נז, עמ׳ א; סנהדרין צו)

זאב יעבץ

מְסִירַת מַפְתֵּחַ

מִקּוֹל מְקַרְקַר קִיר וְרַעַשׁ פֶּרֶץ נוֹפֵל,
מִמַּשְׂאוֹת תִּימְרוֹת עָשָׁן וְלַהֲבֵי אֵשׁ אוֹכֶלָה,
מִנַּהֲרֵי נַחְלֵי דָם וְגִבְעוֹת כֹּבֶד פֶּגֶר
תָּחֲרֵשׁ כָּל־אֹזֶן בְּצִיּוֹן, תֶּחֱשַׁךְ כָּל־עַיִן בִּירוּשָׁלָיִם.
בְּכָל־חוּצוֹת חֲלָלִים יֶאֱנָקוּ, בְּכָל רְחוֹבוֹת עָרִיצִים יִרְגֵּזוּ.
—מַה־לָּכֶם פִּאֲרֵי הַמִּגְבָּעוֹת? כֹּהֲנִים, כְּלֵי־הַקֹּדֶשׁ אָן תּוֹלִיכוּ?
אָנָה אַתֶּם עוֹלִים? בְּנִבְלֵיכֶם, לְהִים, אֵי־תְזַמֵּרוּ?
וּמִגְדַּל הַהֵיכָל – חֶצְיוֹ נָתַץ וְחֶצְיוֹ שָׂרַף! –

וְהַכֹּהֲנִים, הַלְוִיִּם, שְׁנַיִם שְׁנַיִם בְּרֶגֶשׁ הָלָכוּ,
אַבְנֵי־גִיר מְנֻפָּצוֹת תִּגָּרַסְנָה, תַּחַת רַגְלֵיהֶם תִּתְפּוֹרַרְנָה.
וַיַּעֲלוּ בְּמַעֲלוֹת שְׂרוּפוֹת־אֵשׁ, לְרֹאשׁ־מִגְדַּל עָשָׁן כָּלוּ,
כְּשֵׁן־סֶלַע בְּלֶבֶב יַמִּים מָצוֹק בַּקִּרְיָה הַיְּקָדָה.

כְּמְצֹא רַגְלָם מַצֶּמֶד, בְּמַחְלְקוֹתָם לְמִשְׁמְרוֹתָם הִתְיַצְּבוּ,
וְזָקֵן נֶאְדָּר בַּקֹּדֶשׁ, הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל הַמָּשִׁיחַ,
מַפְתֵּחַ זָהָב טָהוֹר הֵנִיף תְּנוּפָה הַשָּׁמַיְמָה:
–יָדְךָ, אֱלֹהִים רוֹמַמְתִּי, לְנֶאֱמַן בֵּיתְךָ הִפְקַדְתָּנִי,
וַתָּשֶׂם מַפְתֵּחַ עַל שִׁכְמִי, מַפְתֵּחַ הֵיכַל קָדְשֶׁךָ.
אוֹיָה! בֵּיתְךָ לֹא שָׁמַרְתִּי, שְׁעָרָיו זָרִים אָתָיו. –
קַח־נָא מִיָּדִי הַמַּפְתֵּחַ, אַף רוּחִי בְיָדְךָ אַפְקִידָה! –

––קַח־נָא מִיָּדֵנוּ כְּלִי־הַקֹּדֶשׁ, אַף רוּחֵנוּ בְיָדְךָ נַפְקִידָה! –

יסורי הגולים

„ודמעתה על לחיה" (איכה א׳ ב) — על בחוריה. אתה מוצא. בשעה שנכנסו שונאים לירושלים, תפסו את־הבחורים וכפתו ידיהם לאחוריהם, והיו הבחורים בוכים והדמעות יורדות על לחייהם, ולא היו יכולים לקנחן, ונשארות על לחייהם כצרבת.

„קראתי למאהבי המה רימוני" (שם שם, ט) — אמר ר יהושע בן לוי: כשהגלה נבוכדנאצר הרשע את־ישראל לבבל היו כפותים ידיהם מאחוריהם, נתונים בשלשלאות של ברזל והולכים ערומים כבהמות. כיוון שעברו על בני ישמעאל, אמרו להגמונות שעליהם: עשו עמנו חסד ורחמים והעבירונו על אחינו בני ישמעאל דודנו. וכן עשו. יצאו בני ישמעאל לקראתם, הוציאו להם פת מלוחה וציר עמה. הביאו נודות ריקים וצבעום כמים ותלאום בשערי אהליהם. כשראו ישראל כך, נתישבה דעתם: היו סבורים שהם מלאים מים. אמרו להם: אכלו פת תחילה ואחר כך נביא לכם מים. אכלו את־הפת, באו ואמרו: לא מצאנו מים. והם נושכים בשיניהם באותם נודות. ונכנסה רוח חמה לתוך מעיהם — ומתים.

ר׳ יוחנן אמר: שמונים אלף פרחי כהונה ובידם שמונים אלף מגיני זהב בקעו בחילותיו של נבוכדנאצר והלכו להם אצל הישמעאלים. אמרו להם: בני דודנו אתם, השקונו מים! אמרו להם: אכלו תחילה ואחר־כך אתם שותים מים. מה עשו? הוציאו להם מיני מלוחים, וכיוון שאכלו הוציאו להם נודות נפוחים והיה כל־אחד מהם מתירו ונותנו לתוך פיו, והיה הרוח נכנס לתוך מעיו — והיה מפרפר ומת.

(איכ״ר ב׳; ילקוט שמעוני ישעיה כא)

גניזות

ירמיהו גונז את אוהל מועד, הארון והמזבח

ויהי כעלות ירמיהו על ההר [נבו] אשר עלה עליו משה מצא בית מערה, ויבא שמה את האוהל [מועד] ואת הארון [הברית] ואת מזבח הקטורת ואת הדלת סגר. ומן הבאים אתו נגשו להתוות את הדרך שמה ולא יכלו למצוא. וכאשר ידע ירמיהו [את מעשם] הוכיחם ויאמר כי המקום יהיה לא ידוע — עד אשר יקבץ ד׳ את קבוצת עמו ויעשה חסד. ואז יגלה ד׳ את אלה ויראה כבוד ד׳, כאשר נגלה למשה וכן התפלל גם שלמה כי המקום יקדש מאד. (מכבים ב׳, פרק ב׳, ה—ח)

אבן היתה בקודש הקדשים במערבו, שעליה היה הארון מונח ולפניו צנצנת המן ומטה־אהרון. ובעת שבנה שלמה את־הבית וידע שסופו ליחרב, בנה בו מקום לגנוז בו הארון, למטה במטמוניות עמוקות ועקלקלות.

ויאשיהו המלך ציוה וגנזוהו במקום שבנה שלמה. ונגנז עמו מטה אהרון והצנצנת ושמן המשחה. וכל־אלו לא חזרו בבית שני. (משנה תורה לרמב״ם, הלכות בית הבחירה, פרק ד׳, א).

אגדת חורבן בית ראשון

(על פי סופר ערבי קדום)

הסופר הערבי ת׳עלבי (שועל), מחבר „קצת אלא נבי״ (סיפורי הנביאים) מביא אגדה זו על חורבן בית ראשון:

איש מבני ישראל ראה בחלום כי חורבן בית המקדש ואבדן בני ישראל יהיו על ידי עלם יתום בן אשה אלמנה מאנשי בבל ושמו בוכתנצר. הלך לשאול עליו עדי הגיעו אל בית אמו, והעלם הלך לחטוב עצים. ויהי בבואו ועל ראשו חבילה וישליכנה ארצה. וישב על יד הבית. וידבר אתו ואחר נתן לו שלשה אדרכמונים ויאמר לו: קנה באלה אוכל ומשקה. ויקנה באדרכמון בשר ובאדרכמון לחם ובאדרכמון יין. ויביאם ויאכלו וישתו. וביום השני עשה כן ואף ביום השלישי. ויאמר הישראלי: רצוני חזק שתכתוב לי אמנה במקרה שתמלוך ביום מן הימים.

ויאמר בוכתנצר: התלעג לי? ויאמר: אלעג לך אך מה איכפת לך אתה עשה עמי חסד. ותדבר אתו אמו ותאמר: מה איכפת לך, אם יהיה הדבר — טוב, אך אם לא — הן לא יחסרך דבר. ויכתב לו אמנה, ויאמר לו: זכור אם אבוא אליך והאנשים סביבך מפסיקים ביני ובינך עשה סימן ואכירך בו. ויכתוב לו אמנה ויתננה לו ויהי כאשר בא אל בית המקדש נגש אליו בעל התעודה בתעודתו וירפה ממנו ומאנשי ביתו ויהרוס את בית המקדש.

על נהרות בבל

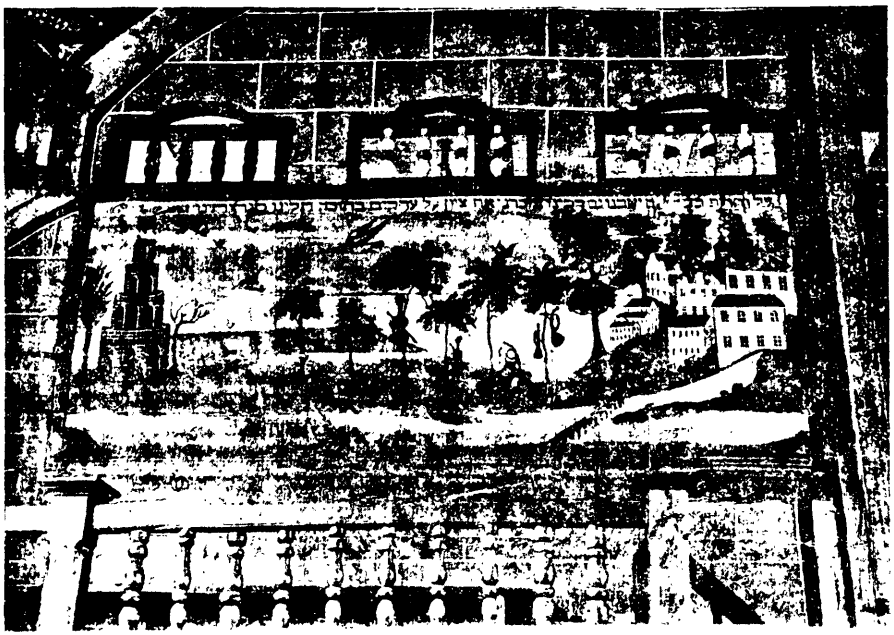

על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו...
(ציור „על נהרות בבל" בבית הכנסת שבגרויאץ, פולין, מעשי ידי הצייר דוד פרידלנדר)

עַל־נַהֲרוֹת בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ גַּם־בָּכִינוּ בְּזָכְרֵנוּ אֶת־צִיּוֹן: עַל־עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כִּנּוֹרוֹתֵינוּ: כִּי שָׁם שְׁאֵלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ דִּבְרֵי־שִׁיר וְתוֹלָלֵינוּ שִׂמְחָה שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן: אֵיךְ נָשִׁיר אֶת־שִׁיר־יְהוָה עַל אַדְמַת נֵכָר: אִם־אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלָם תִּשְׁכַּח יְמִינִי: תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי אִם־לֹא אֶזְכְּרֵכִי אִם־לֹא אַעֲלֶה אֶת־יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שִׂמְחָתִי: זְכֹר יְהוָה לִבְנֵי אֱדוֹם אֵת יוֹם יְרוּשָׁלִַם הָאֹמְרִים עָרוּ עָרוּ עַד הַיְסוֹד בָּהּ: בַּת־בָּבֶל הַשְּׁדוּדָה אַשְׁרֵי שֶׁיְּשַׁלֶּם־לָךְ אֶת־גְּמוּלֵךְ שֶׁגָּמַלְתְּ לָנוּ: אַשְׁרֵי שֶׁיֹּאחֵז וְנִפֵּץ אֶת־עוֹלָלַיִךְ אֶל־הַסָּלַע: (תהלים קל"ז)

„על־נהרות בבל שם ישבנו גם־בכינו" (תהילים קל"ז, א) — מה ראו ישראל לבכות על נהרות בבל? — אמר ר' יוחנן: הרג בהם פרת בישראל יותר ממה שהרג בהם נבוכדנאצר הרשע. כשהיו שרויים בארץ לא היו שותים אלא מימי גשמים ומימי נוזלים ומימי מעינות, וכיוון שגלו לבבל שתו מים מפרת ומתים מהם הרבה. לפיכך היו בוכים על ההרוגים שהרגו בהם אויביהם, ועל המתים שמתו בדרך ולא הניחום לקברם ועל ההרוגים שהרג בהם פרת, ולא עוד אלא שהיה נבוכדנאצר הרשע יושב בספינה, הוא וכל־גדוליו וכל־שריו, ועמהם כל מיני זמר וכל מלכי יהודה מוטלים בשלשלאות של ברזל והולכים ערומים על שפת הנהר. נשא נבוכדנאצר הרשע את־עיניו וראה אותם, אמר

לעבדיו: מפני מה הולכים הללו בקומה זקופה בלא משאוי? אין לכם משאוי שתתנו על צוארם? מיד הביאו ספרים ועשו אותם כחמת ומלאו אותם חול והניחו על כתיפם עד שנכפפה קומתם, וכך אמרו על עצמם: „על צוארנו נרדפנו" (איכה ה׳, ה). באותה שעה געו כל־ישראל בבכיה עד שעלתה שועתם למרום.

אמר ר׳ אחא בר אבא: באותה שעה ביקש הקדוש־ברוך־הוא להחזיר את־כל־העולם כולו לתוהו ובוהו, אמר הקדוש־ברוך־הוא: כל־מה־שבראתי לא בראתי אלא בשביל אלו, עולם שבראתי בשתי ידי — אחריבנו.

אמר ר׳ תחליפא בר קרויה: באותה שעה נכנסו כל־מלאכי־השרת ועמדו לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמרו לפניו: רבונו־של־עולם, כל־העולם ומלואו שלך הוא, לא דיך שהחרבת דירתך של מטה, אלא שתחריב דירתך של מעלה! אמר להם: וכי בשר־ודם אני שאני צריך לתנחומים? הרי אני מכיר בראש ואני מכיר בסוף — „על־כן אמרתי שעו מני... אל־ת א י צ ו לנחמני" (ישעיה כ״ב, ד) — אמר להם: תנחומיכם הללו שאתם מנחמים אותי נאוצים הם לפני; רדו מלפני ושאו את המשאוי מעל בני. מיד ירדו מלאכי־השרת ונטלו את־המשאוי מעליהם; ולא מלאכי־השרת בלבד, אלא אף הקדוש־ברוך־הוא, כביכול נשא עמהם, שנאמר „למענכם שלחתי בבלה" (ישעיה מ״ג, יד).

בשעה שבא נבוכדנאצר ושרף את בית־המקדש והגלה את־ישראל ושבה אותם, לא עשה [להם] איסטטיא בכל־ארץ־ישראל אלא היו רודפים אותם. ולמה היו רודפים אותם? שהיו חוששים לנפשם ואמרו: אלוהיהם של אומה זו מצפה להם שיעשו תשובה; שמא יעשו תשובה עד שהם נתונים בתוך ארצם והוא עושה לנו כדרך שעשה לסנחריב. לכך לא עשו איסטטיא בכל־ארץ־ישראל. וכיוון שבאו על נהרות בבל וראו שהם נתונים כידם על אדמתם — מיד עשה איסטטיא. אלו נפנו לאכילה ושתייה ואלו נפנו לבכי ולמספד. אמר להם נבוכדנאצר: מה אתם יושבים ובוכים? והוא קורא לשבטו של לוי ואמר להם: הכינו עצמכם, עד שאנו אוכלים ושותים אני מבקש שתעמדו לפני ותקישו לפני בכינורות שלכם, כדרך שהייתם מקישים בבית־המקדש שלכם לפני אלוהיכם. מסתכלים אלו באלו ואמרו: לא דיינו שהחרבנו בית־מקדשו בעוונותינו אלא עכשיו אנו עומדים להקיש בכינורותינו לפני הנגס הזה? מיד עמדו כולם ונטלו עצה ותלו כינורותיהם בערבות שהיו שם, ושלטו בנפשותם ונתנו אליוני ידיהם לתוך פיהם ומרצצים ומקצצים אותם. זהו שנאמר: „איך נשיר את־שיר יי" — „לא נשיר" לא נאמר אלא „איך נשיר"; [היו] מראים אותם אצבעותיהם ואומרים להם: אין אתם יודעים שהיו כפותינו חזקות כברזל ונתקטעו אצבעותינו? — ראו, היאך נשיר! (פסיק״ר לא; ילקוט שמעוני תהילים)

הביאו ספרים — יריעות קלף של ספרי־תורה. כחמת — כנאד. איסטטיא — מקום חנייה. ותקישו — תכו באצבעותיכם, כדרך המנגנים. הנגס — הפעוט והשפל. אליוני — בהונות.

„ודמוע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר יי" (ירמיהו י״ג, יז). אתה מוצא, עד שלא גלו ישראל היו עשויים עדרים־עדרים: עדרי כהונה לבד, עדרי לויה לבד, עדרי ישראל לבד, וכיוון שגלו נעשו עדר אחד — „כי נשבה עדר יי".

ר׳ יוחנן בן זכאי היה אומר: מפני מה גלו ישראל לבבל יותר מבכל־הארצות כולן? מפני שבית אברהם משם. משלו משל, למה הדבר דומה? לאשה שקלקלה על בעלה; להיכן משלחה? משלחה לבית־אביה. (תוספתא בבא קמא)

געגועים

„אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי" (תהילים מ"ב, ה) — כנגד מי אמרוהו בני קורח למקרא הזה? לא אמרוהו אלא כנגד כנסת־ישראל. שאמרה כנסת־ישראל לפני הקדוש־ברוך־הוא: ריבונו־של־עולם, זכורה אני ביטחון ושלווה, שהייתי שרויה בהם — ועכשיו נתרחקו ממני, ואני בוכיה ומתאנחת ואומרת: מי ישימני כימים הראשונים, שהיה המקדש בנוי, ואתה יורד לתוכו משמי מרום ומשרה שכינתך עלי ואומות־העולם מקלסין אותי, וכשהייתי מבקשת רחמים על עווני — אתה עונה אותי, ועכשיו אני בבושה וכלימה.

ועוד אמרה לפניו: ריבונו־של־עולם! שממה עלי נפשי, כשאני עוברת על ביתך והוא חרב, וקול דממה בתוכו, ואומר: מקום שזרעו של אברהם הקריבו קרבן לפניך, והכוהנים עומדים על הדוכן, והלויים מקלסין בכינורות — יהיו שועלים מרקדים בו?

„כי אעבור בסך אדדם עד־בית אלוהים" (שם, שם) — כנסת־ישראל אומרת לפני הקדוש־ברוך־הוא: לשעבר הייתי עולה לירושלים בסך ודרכים מתוקנים [לפני], ועכשיו ב„שך" — „הנני־שך את־דרכך בסירים" (הושע ב׳, ח); לשעבר הייתי עולה ואילנות מסככים על ראשי, ועכשיו [אני] תלויה לשמש; לשעבר הייתי עולה בצילו של הקדוש־ברוך־הוא, ועכשיו בצילן של מלכויות.

אמר ר׳ ברכיה: אמרה כנסת־ישראל לפני הקדוש־ברוך־הוא: לשעבר הייתי עולה וסלי ביכורים על ראשי, ועכשיו „אדדם" — דמומה עולה ודמומה יורדת; לשעבר הייתי עולה בשירים ובזמירות לפני הקדוש־ברוך־הוא, ועכשיו בוכיה עולה ובוכיה יורדת; לשעבר הייתי עולה „המון חוגג" — המוניות־המוניות של חגיגה (אמר ר׳ לוי: כגעגע זה של מים, שאינו פוסק לא ביום ולא בלילה), ועכשיו אני מתגנבת ועולה, מתגנבת ויורדת. (איכ"ר א׳)

בין בני בבל ובני ארץ הקודש

שלחו להם בני בבל לבני ארץ הקודש: „לנו יאה לבכות, לנו יאה לעשות מספד על חורבן בית אלוהינו ועל שנתפזרנו בין האומות כמי שעובד עבודה זרה ויש לנו לפתוח בהספד, ולפרש אלפא־ביתא ששלח ריבון העולם לספוד על חורבן ביתו".

שלחו להם בני ארץ הקודש: „אמנם פזורים אתם בין העמים ומחוץ לארץ הקודש הנכם: ויאה לכם לבכות על עצמכם שיצאתם מאור לחושך כעבד שיצא מבית רבו. אבל אנחנו, יש־לנו לבכות ולעשות מספד, שאנו בניה של מטרונית ואנו מבני־ביתה. ויודעים כבודו של ריבון העולם ולנו יאה לבכות ולפרש אלו אלף־ביתין ואנו יתומים בלא אב

ואם. עינינו מסתכלות בכתלי־בית אמנו והרי נחרב. ואין אנו מוצאים אותה שמיניקה אותנו בימים ראשונים, כל יום ויום מיופי שלה. והיתה מנחמתנו ומדברת על לבנו כאם לבנה, כמו שנאמר „כאיש אשר אמו תנחמנו" ועכשיו מציצות עינינו לכל צד ומקום מושבה של אמנו והרי נתבלבל ונחרב. נטיח ראשנו בכתלי הבית ונשאל: מי ינחמנו? מי ידבר על לבנו ויגן עלינו לפני המלך? כשהיינו חוטאים לפני אבינו והיה מוציא הרצועה להלקותנו, היתה עומדת לפנינו וסופגת מלקיות המלך, בשביל להגן עלינו, כמו שנאמר „והוא מחולל

חנניה, מישאל ועזריה בתוך כבשן האש (דניאל ג׳, יט—ל)
עיטור ל„קדמוניות היהודים" של יוסף פלאביוס, ספר י׳, פרק י״ב — הוצ׳ ליון (צרפת) 1558.

מפשעינו" וכו׳ ועכשיו אמא אין לנו! וי לנו! וי לנו! לנו יאה לבכות, לנו יאה לקונן! לנו יאה לפתור אותן המלים של מרירות ולהודיע להם לאלה היודעים לבכות דברי ההספד.

כל יום ניגשים אנו אצל מטת אמנו ואין אנו מוצאים אותה שם. שואלים אנו עליה ואין מי שישגיח בנו. שואלים אנו למטתה — נתבלבלה. שואלים אנו לכסאה — נפל. שואלים אנו היכלים שלה — והם נשבעים שאינם יודעים עליה. שואלים אנו לעפרה — רשמי עקבותיה אינם שם. שואלים אנו את הגג — והרי הגג משיב לנו: שישבה עליו מבכה ומיללת והלכה ובכתה וצווחה בקול מר. עלינו מגג לגג, כמו שנאמר: „מה לך איפוא כי עלית כיום לגגות"? שואלים אנו ארחות ושבילים — ואומרים כולם, ששמעו קול בכיה המר, שמבכה בניה ואינם יודעים היכן נסתלקה.

לנו יאה לבכות, לנו יאה לקונן! מנשקים אנו אבק־רגליה, מנשקים אנו מקום מושבה, כתלי היכלה ובוכים במרירות..."

*

שלחו להם בני־בבל לבני ארץ־הקודש: „אמנם צריכים אתם לבכות ולכם יאה לספוד ולהתאבל בראותכם היכלי־אמא חרבים ומקום ערשה שנתהפך באבל, והיא אינה שם. ופרחה מכם ואין אתם יודעים עליה. — תאמרו שעמנו היא בגלות וירדה לדור בתוכנו, ואם כן אנו צריכים לשמוח, שהרי יחזקאל הנביא ראה אותה כאן וכל האוכלוסין שלה, הרי על כך צריכים אנו לבכות ולילל כתנים וכיענים במדבר, שנטרדה מחוץ להיכלה ואנחנו בגלות. והיא באה אלינו במרירות ורואה אותנו בכל יום ויום וכמה צרות וגזירות וזרים עלינו בכל זמן ואינה יכולה לבטל מעלינו צרות וכל אלה המצוקות שאנו סובלים".

שלחו להם בני ארץ הקודש לבני־בבל: „אמנם ברחה אמנו ונטרדה מתוך היכלה וירדה אליכם במרירות ובקול עצוב כאשה היושבת בלא דעת וכגבר שאינו יכול להציל. ויאה לכם לספוד. אבל אנחנו, יש לנו לבכות ולקונן בנהי ומרירות שאנו רואים בכל יום ההיכל חרב ושועלי המדבר נכנסים ויוצאים בו, וצועקים יענים בו ואנחנו רואים ובוכים.

ובעוד שאנו יושבים נבוכים ושוכבים בפינו לעפר, אנו שומעים קול נועם רגליה בשלוש משמרות הלילה: יורדת ורואה היכליה שרופים. נכנסת היא היכל לפנים מהיכל, הולכת היא ממקום למקום. גועה ומיללת ובוכה עלינו ועל נפשנו. ואנו מתעוררים לקול בכיה הערב וליללתה ורוחנו הולך אחריה ופורח לקראתה. ובאותה שעה פרחה והלכה לה. ולא שמענו ולא ידענו כלום שהיא הלכה, ונשארנו נבוכים, נרדמים ללא רוח וללא דעת, צועקים ואומרים ‚איכה'. (זהר חדש, מדרש איכה)

בזכרנו את ציון

על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון. את ירושלים מבעי ליה, כמה דכתיב: אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני. מאי בזכרנו את ציון? לבר נש דהוה ליה היכלא יקרא יאה ושפירא, אתו לסטין ואוקידו ליה. צערא דמאן הוא, לאו דמאריה דהיכלא? אוף הכא, שכינתא בגלותא שריא, צערא דמאן הוא לאו דצדיק? ...אוף הכא בזכרנו את ציון — בזכרנו ההיא צערא דיליה על זווגהא, צערא דיליה הוא.

(את ירושלים היה צריך לומר, כמו שנאמר: אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, מהו בזכרנו את ציון? ומשיב [למה הדבר דומה], לבן אדם שהיה לו היכל יקר נאה ויפה, באו ליסטים ושרפוהו. צערו של מי הוא — לא של בעל ההיכל? אף כאן השכינה שורה בגלות, צערו של מי הוא — לא של צדיק? אף כאן ב„זכרנו את ציון" בזכרנו את הצער של ציון, צערו על זוגתו, הצער שלו הוא). (זוהר, פינחס, רי"ג, עמ' ב)

על ערבים בתוכה

דרש ר' יצחק: על ערבים בתוכה תלינו כינורותינו (תהילים קל"ז, ב) — בוא וראה עפרה של ארץ ישראל [גרמה] לתשובה. עד שהיו בארץ ישראל היה ירמיהו אומר להם: עשו תשובה — עד שלא יתחתם עליכם גזר דין ולא קיבלו. כיוון שגלו היו נוהגים קדושה במצוות, נטלו כינורותיהם ותלו אותם בערבות.

כי שם שאלונו שובינו דברי שיר (שם, שם, ג) — באותה שעה אמרו להם **אומות** העולם: עמדו ושוררו לפני עבודה זרה כדרך שהייתם משוררים בבית המקדש. אמרו **להם**: אילו אמרנו שירה במקומנו — לא גלינו מארצנו ועכשיו, איך נאמר שירה לפני **עבודה** זרה? מיד עמדו [אומות העולם] והשליכו מהם תילי תילים של הרוגים ואף על פי **שהרגו** מהם הרבה — היתה להם שמחה שלא אמרו שירה לפני עובדי אלילים, שנאמר: **ותולילינו** שמחה. (פסיקתא רבתי, כ"ח)

יהודה ליב גורדון

צִדְקִיָּהוּ בְּבֵית הַפְּקֻדֹּת

עִוֵּר וַעֲרִירִי אֲסִיר בַּרְזֶל וָעֹנִי –
אִם לֹא לִכְבוֹד עַמִּי וּלְחָפְשׁוֹ חָרַדְתִּי,
הֲיֵשׁ עוֹד בָּאָרֶץ אִישׁ אִמְלָל כָּמֹנִי?
כַּאֲשֶׁר גַּם אָז עַל הַשָּׂרִים פָּקַדְתִּי
מַתַּנְיָה הַמֶּלֶךְ בִּירוּשָׁלַיִם
כִּי אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ לַחֹפֶשׁ יוֹצִיאוּ
עַל אַדְמַת נֵכָר בַּבּוֹר וּבְחֶשְׁתַּיִם,
לְבִלִּי עֶבֶד־אִישׁ בִּיהוּדִי אֶחָיהוּ?
סָגוּר בְּכִלּוּב כַּחַיָּה, כִּתְאוֹ מִכְמָר!
וּכְאָדָם אִם שָׁגִיתִי הַלְעוֹן יֶחָשֵׁב?
לָמָה עָלָה עָלַי הַגּוֹרָל הַמַּר
לָמָה אַפּוֹא, אֵל זֹעֵם, יָדְךָ עָלַי תָּשֵׁב
בִּימֵי צוּקָה אֵלֶּה לִמְלֹךְ בָּאָרֶץ?
וּכְאוֹיֵב מִתְנַקֵּם בָּאַף רְדַפְתָּנִי
וּמַדּוּעַ בָּאנוּ זֶה הַקָּרֶץ?
וּבִידֵי מְבַקְשֵׁי נַפְשִׁי הִסְגַּרְתָּנִי?!
מַדּוּעַ יְהוּדָה נִסַּחַת נִכְחֶדֶת
אָנִי, בְּרֹאוֹתִי כִּי הָעִיר נִבְקָעָה
מִשְּׁדֵה מַטָּעָה מֵאֶרֶץ מוֹלֶדֶת?
וְשָׂרֵי בָבֶל יָשְׁבוּ בְּשַׁעַר הַתָּוֶךְ,
«מַדּוּעַ?!» ... מַדּוּעַ תִּתְפּוֹצֵץ עֶשֶׁת
אָמַרְתִּי: עַתָּה אָמִיט עֲלֵיהֶם הָרָעָה
שֵׁן תַּחַת הַמַּקֶּבֶת הַנּוֹקֶשֶׁת?
וּכְאִישׁ אֶחָד כֻּלָּם אוֹרִידֵם לַטָּבַח.
חָק־עוֹלָם הוּא: הַכֹּחַ מֹשֵׁל בָּנוּ!
אָז לַיְלָה בַּמְּעָרָה בַּעֲבִי הָאֲדָמָה
פַּטִּישׁ כָּל הָאָרֶץ גַּם הֲמָמָנוּ.
יָצָאתִי עִם כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה
אַךְ שָׁוְא אֵפוֹא יֹאמְרוּ כִּי יֵשׁ אֱלֹהַּ
וְאָמַר: אֶל עֲרָבוֹת הַיַּרְדֵּן אַרְחִיקָה
שַׁדַּי, תֵּקִיף מִכֹּל, שׁוֹפֵט גָּבֹהַּ!
וּשְׁאֵרִית יְהוּדָה אֲלַי שָׁם אַזְעִיקָה
אַיֵּה מִשְׁפָּטוֹ? לָמָה לֹא יַעֲשֶׂנּוּ
וְאֶתְנַפֵּל עַל הַכַּשְּׂדִּים מֵאַחֲרֵיהֶם...
עַתָּה כְּבַלַּע רָשָׁע צַדִּיק מִמֶּנּוּ?
אַךְ אַתָּה צְבִי מֻדָּח הִקְרַיְתָ לִפְנֵיהֶם
אוֹ אוּלַי עָשָׂה בִּי מִשְׁפָּט הַפָּעַם
וּלְתֻמָּם עַת רָדְפוּ לָצוּד הַצְּבִי
וּבְיָדוֹ שֶׁשֶׁךְ הוּא מַטֵּה הַזַּעַם?!
רָאוּנוּ יוֹצְאִים רַשְׁבּוּנוּ שֶׁבִי.
אַךְ מַה אָן פָּעַלְתִּי? מַה־פָּשַׁעְתִּי?
וּמָה אֵפוֹא פִּשְׁעִי, מָרוֹם, נֶגְדֶּךָ
«יַעַן לִפְנֵי יִרְמְיָהוּ לֹא נִכְנַעְתִּי?!»
כִּי נִחַמְתָּה בִּי וּבְכָל בֵּיתִי יָדֶךָ?
לִפְנֵי אִישׁ רַךְ הַלֵּב בַּעַל נֶפֶשׁ נִכְנָעַת
אִם רָשַׁעְתִּי וּבְעֵינֶיךָ הָרַע עָשִׂיתִי,
אֲשֶׁר יָעַץ לָנוּ בֹּשֶׁת, עַבְדוּת, מִשְׁמָעַת,
מִתְּגֹרַת יָדְךָ אֲנִי לוּ כָלִיתִי;
וַאֲנִי מֵאַנְתִּי עֲצָתוֹ לִשְׁמֹעַ,
אַךְ אֵלֶּה הַצֹּאן מֶה עָשׂוּ, מֶה חָטָאוּ?
כִּי אָמַרְתִּי בַּרְזֶל בַּרְזֶל יָרֹעַ –
אֵל קַנּוֹא וְנֹקֵם, אֱלֹהֵי יִרְמְיָהוּ!
הַאִם מִשְּׁרִירוּת לֵב אֶת זֹאת עָשִׂיתִי
אָנִי אִם חָטָאתִי עָבַרְתִּי אִמְרָתֶךָ –
כִּי עֹל מֶלֶךְ בָּבֶל לִפְרֹק נִסִּיתִי?
בָּנַי לָמָה הוּמְתוּ אֲשֶׁר לֹא כִתּוֹרָתֶךָ?!

זאב יעבץ

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל

עַל־הַנְּהָרוֹת יָשְׁבוּ בֵית הַלֵּוִי, יָשְׁבוּ, שָׁמְמוּ, דָּמְמוּ,
לִפְנֵיהֶם נֶעֱרְמוּ כְּלֵי שִׁיר אֱלֹהִים, נֶעֱרָמוּ, נָדַמּוּ, נֶאֱלָמוּ.
אַךְ נְכָאִים הַלְוִיִּם יָהֵגּוּ, לִרְגָעִים בְּמִסְתָּרִים יִבְכָּיוּ.
״הַגִּידָה לָנוּ, פְּלַטְיָהוּ, אָנָא, בֶּן־יוֹיָדָע, דַּבֵּרָה:
הֲלָנֶצַח יָעוֹז אוֹיֵב, שְׂאֵת אֵל עוֹלָם לֹא תְבַעֲתֵהוּ?״
וַיַּעַן פְּלַטְיָהוּ וַיֹּאמַר: ״שִׁמְעוּ, זְקַן וָנַעַר!
שֶׁה כִּי יִגָּשֵׂא מִן הָעֵדֶר, נְבוּכַדְרֶאצַּר הַיּוֹם שָׁאַלְתִּי,
מִיַּד מִי אֲדֹנָיו יִדְרְשֶׁנּוּ, מִיַּד הַדֹּב אוֹ מִיַּד הָרוֹעֶה?
וַיָּבֶן הַמֶּלֶךְ, וַיַּרְדְּ לִבּוֹ, וַיַּקַּח מוּסָר,
וַיִּשָּׂא רֹאשׁ צִדְקִיָּהוּ, וּמְחַזְּקִים אוֹתוֹ פִּתֵּחַ.
עַתָּה שְׁלָחַנִי לֵאמֹר: ״אִם יָדַעְתָּ בְּכֹהֲנֵי בֵית אֱלֹהֶיךָ
מְלַמְּדֵי־שִׁיר יוֹדְעֵי נֵגֶן, וְשַׂמְתָּם לְנוֹגְשֵׁי הַמֶּלֶךְ,
וְנָשָׂאתִי רֹאשָׁם בְּהֵיכָלִי, בְּתוֹךְ הַשָּׁרִים וְהַשָּׂרוֹת״.
וְרֹאשׁ בָּתֵּי אֲבוֹת הַלְוִיִּם, שַׂר הַמַּשָּׂא, קָם וַיַּעַן:
״הַשִּׁיר יֵי נָשִׁיר לְבָבֶל, לְמַלְכָּהּ וְלֵאלֹהֶיהָ?
הַבְשַׂשֵּׂךְ נַרְנֶנָּה וְנִשְׁמָחָה, וְצִיּוֹן בַּת אֱלֹהֵינוּ נִשְׁכָּחָה?
יְרוּשָׁלַיִם! תִּשְׁכַּח יְמִינִי, תִּיבַשׁ יָדִי, אִם אֶשְׁכָּחֵכִי;
תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי, צִיּוֹן, אִם לֹא אֶזְכְּרֵכִי:
אִם עוֹד בְּקוֹל שָׁרִים אֶשְׁמָעָה, אִם לְקוֹל עוּגָב אֶשְׁמָחָה!
הִשְׁבַּעְתִּי אֶתְכֶם, כְּלֵי שִׁיר, מִנִּים, עוּגָב וָנֵבֶל,
תֹּף, חָלִיל וּמְצִלְתַּיִם, וְכֹל כְּלִי עֹז וְזִמְרַת יָהּ,
קְדֹשֵׁי אֱלֹהֵינוּ אִם תְּחַלְּלוּ וְקוֹלְכֶם אִם לַזָּרִים תַּשְׁמִיעוּ,
מְלֶאכֶת תְּפֵיכֶם וְנִקְבֵּיכֶם אִם לֹא מֵעֵין נֵכָר תַּעֲלִימוּ!״
וַיָּקוּמוּ הַלְוִיִּם כֻּלָּם, אִישׁ כִּנּוֹרוֹ בְּיָדוֹ לָקָחוּ,
וַיּוֹלִיכוּם וַיַּשָּׁאוּם וַיִּתְלוּם עַל עַנְפֵי עַרְבֵי נָחַל:
״בַּסְּבָךְ אֶתְכֶם תָּלִינוּ, כִּנּוֹרוֹתֵינוּ מַחֲמַדֵּי הָעַיִן.
הָעֲרָבִים יַעַרְבוּכֶם מִיָּדֵינוּ, בְּיָדָם נִתַּנּוּכֶם לְמִשְׁמֶרֶת,
עַד יִפְקְדֶכֶם הַבּוֹחֵר בְּצִיּוֹן, הַבּוֹחֵר בְּשִׁירֵי זִמְרָה,
אָז תִּשְׂמְחוּ אֱלֹהִים וַאֲנָשִׁים, אָז תִּרְנִינוּ לֵאלֹהִים עֻזֵּנוּ...
וּפְלַטְיָהוּ, לַמֶּלֶךְ הַגִּידָה, הַנְּחֹשְׁתַּיִם אָצְבְּעוֹתֵינוּ גִּדְּעוּ״.
וַיָּקָצוּ בְּהוֹנוֹת יָדֵיהֶם, וַיַּקְבְּרוּם תַּחַת הָעֲרָבִים.

יהודה שטינברג

על נהרות בבל

רצוי לבריות היה גדליה, והבריות גמלו חסד גם עמו.

ומהנה הוא בני אדם בכנורו הקטן, המשמש אצלו מיום שנעשה כלי־זמר: — משפר להם חתונות, ועיקר גדול הוא במשתאות ש„אצלם".

אוהבים הבריות — בשעה שהרוח שורה על גדליה: מניח הוא את ראשו על כנורו, סוגר את עינו, יוצא לו לאט־לאט מתוך הנגינה, שהוא מנגן בלויה, ועובר אל עולם אחר — עולמו שלו.

הקשת מרפרפת על הנימין ומשיחה עמן.

ומזדעזעים אז בני־אדם — בין מבני־ברית, בין משאינם בני־ברית; היושבים אינם קמים, העומדים אינם יושבים; המטיילים בחדר מפסיקים הילוכם וקופאים על מקומם; עוצרים נשימתם ככל האפשר, שלא יקימו שאון, ולא יחללו את הנגינה.

והכנור מנגן מאליו; מספר הוא לבני עולם בשפת נשמות דברים שבלב.

אסור אז לאחד מבני הלויה לעזור לו באיזו יבבה: גדליה אף־על־פי שהוא רך כדונג, עלול לרוצץ את גלגלתו של זה, שיתערב בנגינתו בשעה זו. שעה זו היא שלו; בעולמותיו הוא מטייל ועורך גלות. כשהוא צריך לדבר, הוא־גופו מסייע לעצמו בקולו, מפני שהוא מנגן נפלא גם בפה.

וחי לו גדליה בחסדי הבריות; בטבעו, הרך כספוג, מצטמצם הוא במקום דחוק ומתרחב במקום ריק, וממלא את רצונו ברצון בני אדם.

אין לו טענות על רבונו־של־עולם ולא — על בריותיו; אלא שלפעמים יש לו טינא בלב על אותם הצעירים מבני ישראל, שהכל חל אצלם שלא בעתו.

שמחה הוא דבר, שלפי דעתו, אינו אסור על יהודי, אלא שלכל עת.

צריך לו ל„הרב מטעם" שבעיר לחוג יום הולדת — מהיכי תיתי! כך הוא המנהג אצל הפריצים; והוא הלא מעורב עמהם. הרבה טובות הוא עושה עם הבריות; מגן הוא על היהודים. הרבה פעמים השתדל גם למענו. הרי הוא בודאי בן עולם־הבא!

חג הוא חג. אבל למה דוקא בתשעה־באב? הלא יכול היה לעשות נדחה!

אין הוא קנאי בענינים אלו: בין אדם למקום — די לו כשהוא מפקיע את עצמו; ומה גם, כשהוא יודע, שרובם של האורחים יהיו מ„שאינם בני ברית", שאינם מחויבים כלל בתשעה־באב!

אבל הדבר נוגע אליו באופן ישר: כבר הודיעו לו, שיבא עם הלויה לאולם של הרב במוצאי־שבת־קודש בלילה, וזה יחול בדיוק אחר הקינות. שם יהיו בודאי גם הרוקח, גם הדוקטור! כולם הם יהודים טובים. למקום־ברוך־הוא הם כמו שהם... דים שבאים לבית־הכנסת ביום הכפורים; אבל לבריות הם טובים מאד; מגינים הם על בני עמם; גם עליו כבר הגנו הרבה פעמים. יש לכולם בוודאי חלק לעולם־הבא! כלום יכול הוא לסרב לאנשים כמו אלו?!

מצטער הוא מאד על הדבר.

אין הוא יכול להיות כפוי טובה; ובמקצת, פשוט, מתירא הוא...

*

ובשבת־חזון אחרי הסעודה שכב לנמנם שנה של שבת כדרכו תמיד, ואשתו ישבה אצלו וקראה ב„צאינה וראינה" מעניני דיומא. קצת מלומדת היא. מה שחסר לו מלא לו הקדוש־ברוך־הוא. אוהב הוא לנמנם מתוך קריאתה.

והיא קוראה בנוסח של שבת־חזון:

„וכשהביאו השבאים את שבויי ירושלים — כהנים, לויים, ישראלים, בחורים ובתולות, אסורים בזיקים אל נהרות בבל — ישבו ואכלו שלל ירושלים, ושתו מיין הלבנון; וכאשר סבאו עד לשכרה, התחילו אונסים את הלויים, שישירו להם משירי בית־המקדש. בכו הלויים ואמרו: איך נשיר שירי קודש על אדמה טמאה? לבכות על ציון לקחנו את כנורותינו, ולא — לשיר על בבל! ומה עשו? הלכו ותלו את כנורותיהם על ערבי הנחל, וקצצו את אצבעותיהם... וזה שאמר הכתוב..."

הוא נמנם מתוך שמועה. נדמה לו, שהוא אסור בשלשלאות יחד עם הרבה לויים על שפת נהר עכור, ממש כנהרות בבל.. כנורותיהם על צואריהם... אסורים הם לערבים — כרותי ענף... שבאי שכור מכה בשוטים ופוקד עליהם: שירו משירי ציון, השוט מכה... הלויים קוצצים אצבעותיהם... הכנורות תלויים על הערבים... הרוח מרפרף על הנימים ואומר קינות... את גדליה מוציאים לחפשי... לוקח הוא את כנורו... הולך בגולה... מנגן בחתונות ובמשתאות ומפרנס את אשתו ובניו. הולך־הולך ועורך גלות".

כשהתעורר, נזרק מתוך פיו „גלות", ונזכר בחסדים, שנוהגים בו כל הבריות, וביחוד הרב „מטעם", הרוקח והדוקטור.

ונזכר שהיום בערב צריך הוא ללכת שמה עם הלויה.

*

חביב הוא גדליה על הבריות היפות: בטוב לבם ביין לא שכחו, שגם הוא אדם שנברא בצלם. והגישו לפניו טעימה.

מודה הוא כלפי בעל־השמחה: „איני רעב! זה עתה אכלתי בביתי לשובע!"

— מכייון שאכלת, הרי זקוק אתה לשתיה, גדלצי! אי! הגישו יין

— איני שותה יין כל עיקר! באמונתי!

— אינך שותה? ויש בני אדם שאינם שותים יין?! הגישו שכר!

אין לגדליה אמתלא להבריח את עצמו מן השתיה. קשה עליו לסרב לפני גדולים כאלו. אף־על־פי־כן לא ישתה בתשעה־באב, כבר גמר על־זה בדעתו!

•

אין הוא זוכר איך קרה הדבר. כמדומה לו שלא שתה. הוא רמה אותם כ„יהודי״: התראה כשותה... ואף־על־פי־כן מרגיש הוא בעצמו שהוא מבוסם... אור מרובה יש בחדר!... שמא בית־המקדש בוער באש?...

...שתי שורות של בחורים ובתולות עומדות זו כנגד זו...

דומות הן על גדליה כשורות שבויים על נהרות בבל...

הוא לוקח את כנורו בידו. מתחיל לרפרף על הנימים.

יבבה יוצאה, נמשכת בעצלות, מטפסת כלאחר־יד מנימה לנימה... בני־הלויה מסתכלים בתמהון... המחוהים והמחוללות עומדים עקורי רגל ומחכים להתחלת הקדריל:

„מה היה לגדליה?!״

ויבבה נמשכת... מטפסת בעצלות... שוקעת ועולה... עולה ושוקעת... חודרת ולוחצת על הלב... צובטה וממשיכה, ממשיכה וצובטה...

חלום קשה ירד על החוגגים. כופפים הם את ראשיהם ושומעים.

קול צלול, רך, לירי יוצא מפי גדליה ומתגלגל אחורי קול הכנור.

והקול אינו קול גרידא. קול מלים הוא.

„על נהרות בבל...״

השומעים מזדעזעים, מרימים ראש, מעמידים פני מוחים... אך לאט־לאט הם כופפים שוב את ראשיהם — נכנעים.

ונגינה זרה קצת לאזני הצעירים משתפכת וממלאה את האויר. נגינה של „דל מתגאה באסונו״... כעין שמן שמשתפך לכל צד, ואינו מתערב בכלום...

„כי שם שאלונו שובינו דברי שיר!״

עלמות נזכרות בגבורי הרומנים, ופניני דמעות נוצצות מתוך עיניהן.

„איך נשיר את שיר אדני על אדמת נכר... אם אשכחך ירושלים״.

קינות... געגועים מתוך יאוש... שאיפת נקמה — אתה שומע.

„בת בבל השדודה... אשרי שיאחז ונפץ את עולליך אל הסלע!״

שברי יבבות יוצאים נשפכים, תכופים, כרסיסי גוש, שמתבקע ומתפורר על הסלע.

דומה שנשמות ילדים מרחפות באויר, מקשקשות בכנפיהן.

ישראל אפרת

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל

... «אֵיךְ נָשִׁיר אֶת שִׁיר יְהוָה עַל אַדְמַת נֵכָר?»–
הַשַּׁבַּאי פָּעַר פֶּה מְלֵא הֶבֶל שֵׁכָר
אַךְ בְּלִי מְצֹא מִלָּה מַבָּט קוֹצֵף שָׁלַח
אֶל סְגָן הַלְוִיִּים וּבְמִבּוּכָה הָלַךְ.
אָז הוֹרִיד אַט הַסְּגָן קָדְקֹדוֹ־שַׁיְבָה
וְשָׁב מְקוֹם נָחוּ אֶחָיו לְמַעֲצַבָּה
וְעֵינֵיהֶם־בָּתָה רְתוּקוֹת לִזְהַב־שְׁקִיעָה
שֶׁגּוּגָה נָח עַל נַהֲרוֹת הַדּוּמִיָּה.

וְאֶחָד קָם, הַצָּעִיר בַּמַּקְהֵלָה,
שְׁחַרְחַר, רָזֶה, עֵינָיו – אֵשׁ אֲפֵלָה.
«אֲנִי אֵלֵכָה!» הַכֹּל אֵלָיו שָׁעוּ:
לְאָן, לְאָן? מַה יֹּאבֶה עַמִּיהוּ?
הַזָּקֵן הֵרִים אֶת הָרֹאשׁ הַכְּפוֹרִי:
«אָן תֵּלֵךְ, לֵוִי?» – «לָקַחַת אֶת כִּנּוֹרִי».
– «עַל אַדְמַת נֵכָר?» רֶגַע לֹא הֵשִׁיבוֹ
אַךְ סָקַר חוֹרֵי הָעֵינַיִם סְבִיבוֹ
שֶׁכֻּלָּם הִפְנוּ אֵלָיו, סָב וָנַעַר,
וְרַחֲמָיו נִכְמְרוּ וַיַּעַן בְּקוֹל צַעַר:
«רְאֵה, עַל דְּמִי נְהַר פְּרָת זָע מַעֲטֵה סִקְרָא,
הַאִם בְּרָאשֵׁינוּ אֶרֶג פָּז זֶה נִקְרַע?
אוֹ הָלְאָה עוֹד וְעַד נַצַּח, כְּבוּיֵי עַיִן
וּדְמוּמֵי לֵב וּבְחַיִּים נַעֲשׂוּ אַיִן,
נִשְׁתָּרֵךְ כְּמוֹ הַצְּלָלִים לְיַד הַחוֹמוֹת
בִּשְׁתִיקַת־צַד עַת כָּל הָרְחוֹבוֹת הוֹמוֹת?
אִם זֶה הַנּוֹרָל וְעַד הַקֵּץ הוּא חוֹתֵר,
הַאִם לֹא מְצוּלַת פְּרָת מוֹשֶׁכֶת יוֹתֵר?
הַב תֹּכֶן, סְגָן, הַב תֹּכֶן לְחַיִּים נְשַׁמִּים,
נָשִׁירָה שִׁיר אֲדֹנָי בְּאָזְנֵי עַמִּים».
וַיִּדֹּם צָעִיר הַחֲבוּרָה אָז. וִישִׁישָׁהּ
לְרֶגַע מַבָּט אָפֵל אֵלָיו הִשְׁהָה
וַיִּרְכַּן רֹאשׁ וַיִּשְׁקַע בְּמַחֲשָׁבוֹת;
וְכָל הָעֵדָה אִתּוֹ. אַךְ הָיוּ לְבָבוֹת,
כִּלְשׁוֹן מֹאזְנַיִם מִנִּי כַף לְכַף,
שֶׁפַּעַם לַצָּעִיר נָטוּ, פַּעַם לָרַב.
יַד מִי בְּמִיתְרֵי כִּנּוֹר אַט נוֹגַעַת?
שׁוּר! כַּת שֶׁל כְּרוּבֵי אֵשׁ מֵעָל נוֹסַעַת.
וְרוּחַ קָם וַעֲרָבוֹת עַל נְהַר פְּרָת
מִתְפָּרְקוֹת שְׁנָת.
כָּל עָלֶה בַּד וָגֵזַע מִתְנַעְנֵעַ,
כָּל אָמִיר לָעֲבָרִים מִתְקַלֵּעַ,
וְנִטְשׁוּ הָעֲרָבוֹת רְקֹד וּרְעֹשׁ.
כָּל גֵּן חָל וְרוֹטֵט, אַךְ הָרֹאשׁ
בּוֹ כָּל הַמָּחוֹל, כָּל הַסַּעַר –
הֲרִקּוּד גִּילָה הוּא אוֹ רִקּוּד צַעַר? –
וְהִנֵּה כֻּלָּן אֶת סְגוֹר לִבָּן קוֹרְעוֹת
וְחוֹשְׂפוֹת אֶת מַחֲבוֹאֵי הַכִּנּוֹרוֹת,
וְרוּחוֹת רָצִים כְּלֵי הַשִּׁיר יֹאחֲזוּ
וּמַעֲלָה מָעְלָה אִתָּם יֵחָפְזוּ,
וּתְפָשׁוּם כְּרוּבֵי אֵשׁ עַל עָבִים זַכִּים
וְנָגְעוּ בַּמֵּיתָרִים אַט הַדַּקִּים.
וּבְכָל הַיְקוּם שׁוֹפֵעַ כֶּסֶף רִנָּה:
מֵרוֹם, מִלְּמַטָּה, מִלְּבַב עֵץ וְגֵנָּה,
מֵהַר וָנָהָר וּמֵאִישׁ וּפָרָה –
הֲלֹא זֶה שִׁיר אֲדֹנָי, שִׁיר רֹךְ וְטָהֳרָה!
וְהַלְוִיִּם עוֹמְדִים וּזְרוֹעוֹתָם מָעְלָה,
עֵינֵיהֶם דּוֹמְעוֹת וְעַל פְּנֵיהֶם צָהֳלָה.
עַד אֶחָד אֶחָד כְּרוּבֵי אֵשׁ, בְּאָצְבָּעוֹת
עַל נִימֵי הַכִּנּוֹרוֹת עוֹדָן נָעוֹת.
נְסוֹגִים לְתוֹךְ הָעָבִים הַמַּאֲסִילִים,
וְשַׁדְּ הַשִּׁיר וְגוֹוְעִים כָּל הַצְּלִילִים,
וְלַיִל בָּא גְּדוּשׁ מַחְשַׁכִּים. שָׁמַע, מֵרָחוֹק
מִתְפָּרְצִים קוֹלוֹת שְׂכוּרִים: בּוּז וְצָחוֹק!
וְנִמְשָׁךְ נִגּוּן דַּק בֵּין חַיְתוֹ טֶרֶף,
בֵּין תְּרוּעוֹת־צְחוֹק מִשְׁתָּעֲרוֹת בְּלִי הֶרֶף,
עַד יִיעַף יִגְוַע דֹּם.
וְקוֹל הָעָם בְּרֵעוֹ נִשָּׂא רוֹם.

אֶת מִי מְעַנִּים שָׁם? מִי קָרְבַּן־חַגָּם?
מַה מַּעֲשֵׂי־שֹׁד מְעִירִים חֶדְוַת שַׂאֲנָם?
הַחוֹבְשִׁים שָׁם לְרֹאשׁ אֻמְלָל זֵר שֶׁל קִמְשׁוֹן,
אוֹ יוֹרִים שְׁפוּדֵי־לַעַג תּוֹךְ עֵינֵי שִׁמְשׁוֹן?

וּמְנַקֵּר עַיִן, בְּפָנָיו קָפָא חִיל,
עַמִּיָּה שָׁב עַת מִזְרַח הִזְהִיב שְׁבִיל;
וּסְנֶן הַלְוִיִּים קָם וּבְרַחֲמִים גְּדוֹלִים
הוֹשִׁיבוּ אֶצְלוֹ בְּמַעְגַּל אַחִים־גּוֹלִים.

לורד בירון

נוּדוּ לַמְיַלֶּלֶת

נוּדוּ לַמְיַלֶּלֶת עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל
עַל שִׁירָה כִּי שָׁבַת מִפִּי הַנֵּבֶל,
עַל אַרְצָה כִּי עַל יַד חֶרֶב הִגִּירוּ,
עַל אֵל צוּרָה בֵּאלֹהֵי זָר הֵמִירוּ.

אָן רַגְלֵךְ בָּצֵקָה, גּוֹי אֹבֵד, תָּנוּחַ?
מָתַי עַל צִיּוֹן יַעֲרֶה הָרוּחַ,
וּמִשִּׁירוֹת הֵיכָל כִּי יִתְּנוּ קוֹלָם
יָשׁוּב לֵב עַמָּה וִיחִי כִּימֵי עוֹלָם?

מָתַי, הָהּ, גּוֹלָה אֶל כָּל אַפְסֵי אָרֶץ
תִּמְצָא מָנוֹחַ מִשֹּׁד וּמִפֶּרֶץ?
גַּם יוֹנָה מָצְאָה קֵן, מָעוֹן כָּל גֶּבֶר,
סֶלַע – הַשָּׁפָן, וִיהוּדָה – רַק קָבֶר!

(תירגם י.ל. גורדון)

הרמה „עם קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח" (שמואל א, י, ב).

ארבעה צומות

הכל חייבים להתענות ארבעה צומות הללו ואסור לפרוץ גדר (שולחן ערוך אורח חיים, תקי"ן).

צוֹם הָרְבִיעִי, הַחֲמִישִׁי, הַשְּׁבִיעִי וְהָעֲשִׂירִי

וַיְהִי בְּשָׁנַת אַרְבַּע לְדָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ הָיָה דְבַר־יְהוָה אֶל־זְכַרְיָה בְּאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ הַתְּשִׁעִי בְּכִסְלֵו. וַיִּשְׁלַח בֵּית־אֵל שַׂרְאֶצֶר וְרֶגֶם מֶלֶךְ וַאֲנָשָׁיו לְחַלּוֹת אֶת־פְּנֵי יְהוָה. לֵאמֹר אֶל־הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר לְבֵית־יְהוָה צְבָאוֹת וְאֶל־הַנְּבִיאִים לֵאמֹר הַאֶבְכֶּה בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִשִׁי הִנָּזֵר כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי זֶה כַּמָּה שָׁנִים? וַיְהִי דְבַר־יְהוָה צְבָאוֹת אֵלַי לֵאמֹר: אֱמֹר אֶל־כָּל־עַם הָאָרֶץ וְאֶל־הַכֹּהֲנִים לֵאמֹר כִּי־צַמְתֶּם וְסָפוֹד בַּחֲמִישִׁי וּבַשְּׁבִיעִי וְזֶה שִׁבְעִים שָׁנָה הֲצוֹם צַמְתֻנִי אָנִי? וְכִי תֹאכְלוּ וְכִי תִשְׁתּוּ הֲלֹא אַתֶּם הָאֹכְלִים וְאַתֶּם הַשֹּׁתִים? (זכריה ז', א—ו)

וַיְהִי דְבַר־יְהוָה צְבָאוֹת אֵלַי לֵאמֹר: כֹּה־אָמַר יְהוָה צְבָאוֹת צוֹם הָרְבִיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית־יְהוּדָה לְשָׂשׂוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמֹעֲדִים טוֹבִים וְהָאֱמֶת וְהַשָּׁלוֹם אֶהֱבוּ. (שם ח', יח—יט)

תְּפִלָּה וְתַחֲנוּנִים בְּצוֹם וְשַׂק וָאֵפֶר

(צום דניאל למלאות לחרבות ירושלים שבעים שנה)

בִּשְׁנַת אַחַת לְדָרְיָוֶשׁ בֶּן־אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ מִזֶּרַע מָדַי אֲשֶׁר הָמְלַךְ עַל מַלְכוּת כַּשְׂדִּים: בִּשְׁנַת אַחַת לְמָלְכוֹ אֲנִי דָנִיֵּאל בִּינֹתִי בַּסְּפָרִים מִסְפַּר הַשָּׁנִים אֲשֶׁר הָיָה דְבַר־יְהוָה אֶל־יִרְמְיָה הַנָּבִיא לְמַלּאוֹת לְחָרְבוֹת יְרוּשָׁלִַם שִׁבְעִים שָׁנָה: וָאֶתְּנָה אֶת־פָּנַי אֶל־אֲדֹנָי הָאֱלֹהִים לְבַקֵּשׁ תְּפִלָּה וְתַחֲנוּנִים בְּצוֹם וְשַׂק וָאֵפֶר: וָאֶתְפַּלְלָה לַיהוָה אֱלֹהַי וָאֶתְוַדֶּה וָאֹמְרָה אָנָּא אֲדֹנָי הָאֵל הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא שֹׁמֵר הַבְּרִית וְהַחֶסֶד לְאֹהֲבָיו וּלְשֹׁמְרֵי מִצְוֹתָיו: חָטָאנוּ וְעָוִינוּ וְהִרְשָׁעְנוּ וּמָרָדְנוּ וְסוֹר מִמִּצְוֹתֶיךָ וּמִמִּשְׁפָּטֶיךָ: וְלֹא שָׁמַעְנוּ אֶל־עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים אֲשֶׁר דִּבְּרוּ בְשִׁמְךָ אֶל־מְלָכֵינוּ שָׂרֵינוּ וַאֲבֹתֵינוּ וְאֶל כָּל־עַם הָאָרֶץ: לְךָ אֲדֹנָי הַצְּדָקָה וְלָנוּ בֹשֶׁת הַפָּנִים כַּיּוֹם הַזֶּה לְאִישׁ יְהוּדָה וּלְיֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלִַם וּלְכָל־יִשְׂרָאֵל הַקְּרֹבִים וְהָרְחֹקִים בְּכָל־הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדַּחְתָּם שָׁם בְּמַעֲלָם אֲשֶׁר מָעֲלוּ־בָךְ: אֲדֹנָי לָנוּ בֹשֶׁת הַפָּנִים לְמְלָכֵינוּ לְשָׂרֵינוּ וְלַאֲבֹתֵינוּ אֲשֶׁר חָטָאנוּ לָךְ: לַאדֹנָי אֱלֹהֵינוּ הָרַחֲמִים וְהַסְּלִיחוֹת כִּי מָרַדְנוּ בוֹ: וְלֹא שָׁמַעְנוּ בְּקוֹל יְהוָה אֱלֹהֵינוּ לָלֶכֶת בְּתוֹרֹתָיו אֲשֶׁר־נָתַן לְפָנֵינוּ בְּיַד עֲבָדָיו הַנְּבִיאִים: וְכָל־יִשְׂרָאֵל עָבְרוּ אֶת־תּוֹרָתֶךָ וְסוֹר לְבִלְתִּי שְׁמוֹעַ בְּקֹלֶךָ וַתִּתַּךְ עָלֵינוּ הָאָלָה וְהַשְּׁבֻעָה אֲשֶׁר כְּתוּבָה בְּתוֹרַת מֹשֶׁה עֶבֶד־הָאֱלֹהִים כִּי חָטָאנוּ לוֹ: וַיָּקֶם אֶת־דְּבָרוֹ אֲשֶׁר־דִּבֶּר עָלֵינוּ וְעַל־שֹׁפְטֵינוּ אֲשֶׁר שָׁפְטוּנוּ לְהָבִיא עָלֵינוּ רָעָה גְדֹלָה אֲשֶׁר לֹא־נֶעֶשְׂתָה תַּחַת כָּל־הַשָּׁמַיִם כַּאֲשֶׁר נֶעֶשְׂתָה בִּירוּשָׁלִַם: כַּאֲשֶׁר כָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אֵת כָּל־הָרָעָה הַזֹּאת בָּאָה עָלֵינוּ וְלֹא־חִלִּינוּ אֶת־פְּנֵי יְהוָה אֱלֹהֵינוּ לָשׁוּב מֵעֲוֹנֵינוּ וּלְהַשְׂכִּיל בַּאֲמִתֶּךָ: וַיִּשְׁקֹד יְהוָה עַל־הָרָעָה וַיְבִיאֶהָ עָלֵינוּ כִּי־צַדִּיק יְהוָה אֱלֹהֵינוּ עַל־כָּל־מַעֲשָׂיו אֲשֶׁר עָשָׂה וְלֹא שָׁמַעְנוּ בְּקֹלוֹ: וְעַתָּה אֲדֹנָי

אֱלֹהֵינוּ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ אֶת־עַמְּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּיָד חֲזָקָה וַתַּעַשׂ־לְךָ שֵׁם כַּיּוֹם הַזֶּה חָטָאנוּ רָשָׁעְנוּ:
אֲדֹנָי כְּכָל־צִדְקֹתֶיךָ יָשֹׁב־נָא אַפְּךָ וַחֲמָתְךָ מֵעִירְךָ יְרוּשָׁלִַם הַר־קָדְשֶׁךָ כִּי בַחֲטָאֵינוּ וּבַעֲוֹנוֹת
אֲבֹתֵינוּ יְרוּשָׁלִַם וְעַמְּךָ לְחֶרְפָּה לְכָל־סְבִיבֹתֵינוּ: וְעַתָּה שְׁמַע אֱלֹהֵינוּ אֶל־תְּפִלַּת עַבְדְּךָ וְאֶל־

דניאל בגוב האריות: אלוהי שלח מלאכו ויסגור פי האריות ולא חיבלוני... (דניאל ו, כג)
מתוך עיטור ל„קדמוניות היהודים" של יוסף פלאוויוס, (ספר י׳ פרק יד) (הוצ׳ ליון, צרפת, 1558.

תַּחֲנוּנָיו וְהָאֵר פָּנֶיךָ עַל־מִקְדָּשְׁךָ הַשָּׁמֵם לְמַעַן אֲדֹנָי: הַטֵּה אֱלֹהַי אָזְנְךָ וּשְׁמָע פְּקַח עֵינֶיךָ וּרְאֵה
שֹׁמֵמֹתֵינוּ וְהָעִיר אֲשֶׁר־נִקְרָא שִׁמְךָ עָלֶיהָ כִּי לֹא עַל־צִדְקֹתֵינוּ אֲנַחְנוּ מַפִּילִים תַּחֲנוּנֵינוּ לְפָנֶיךָ כִּי
עַל־רַחֲמֶיךָ הָרַבִּים: אֲדֹנָי שְׁמָעָה אֲדֹנָי סְלָחָה אֲדֹנָי הַקְשִׁיבָה וַעֲשֵׂה אַל־תְּאַחַר לְמַעַנְךָ אֱלֹהַי
כִּי־שִׁמְךָ נִקְרָא עַל־עִירְךָ וְעַל־עַמֶּךָ: (דניאל ט׳, א—יט)

וָאֶהִי צָם וּמִתְפַּלֵּל

צום נחמיה על חורבן ירושלים

רָבָא חֲנָנִי אֶחָד מֵאַחַי הוּא וַאֲנָשִׁים מִיהוּדָה וָאֶשְׁאָלֵם עַל־הַיְּהוּדִים הַפְּלֵיטָה אֲשֶׁר־נִשְׁאֲרוּ
מִן־הַשֶּׁבִי וְעַל־יְרוּשָׁלִַם: וַיֹּאמְרוּ לִי הַנִּשְׁאָרִים אֲשֶׁר נִשְׁאֲרוּ מִן־הַשֶּׁבִי שָׁם בַּמְּדִינָה בְּרָעָה גְדֹלָה
וּבְחֶרְפָּה וְחוֹמַת יְרוּשָׁלִַם מְפֹרֶצֶת וּשְׁעָרֶיהָ נִצְּתוּ בָאֵשׁ: וַיְהִי כְּשָׁמְעִי אֶת־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה יָשַׁבְתִּי
וָאֶבְכֶּה וָאֶתְאַבְּלָה יָמִים וָאֶהְיֶה צָם וּמִתְפַּלֵּל לִפְנֵי אֱלֹהֵי הַשָּׁמָיִם: וָאֹמַר אָנָּא יְהוָה אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם
הָאֵל הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא שֹׁמֵר הַבְּרִית וָחֶסֶד לְאֹהֲבָיו וּלְשֹׁמְרֵי מִצְוֹתָיו: תְּהִי־נָא אָזְנְךָ־קַשֶּׁבֶת וְעֵינֶיךָ
פְּתוּחוֹת לִשְׁמֹעַ אֶל־תְּפִלַּת עַבְדְּךָ אֲשֶׁר אָנֹכִי מִתְפַּלֵּל לְפָנֶיךָ הַיּוֹם יוֹמָם וָלַיְלָה עַל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
עֲבָדֶיךָ וּמִתְוַדֶּה עַל־חַטֹּאות בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר חָטָאנוּ לָךְ וַאֲנִי וּבֵית־אָבִי חָטָאנוּ: חָבֹל חָבַלְנוּ
לָךְ וְלֹא־שָׁמַרְנוּ אֶת־הַמִּצְוֹת וְאֶת־הַחֻקִּים וְאֶת־הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוִּיתָ אֶת־מֹשֶׁה עַבְדֶּךָ: זְכֹר־נָא

אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוִּיתָ אֶת־מֹשֶׁה עַבְדֶּךָ לֵאמֹר אַתֶּם תִּמְעָלוּ אֲנִי אָפִיץ אֶתְכֶם בָּעַמִּים: וְשַׁבְתֶּם אֵלַי וּשְׁמַרְתֶּם מִצְוֹתַי וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם אִם־יִהְיֶה נִדַּחֲכֶם בִּקְצֵה הַשָּׁמַיִם מִשָּׁם אֲקַבְּצֵם וְהֵבִיאֹתִים אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר בָּחַרְתִּי לְשַׁכֵּן אֶת־שְׁמִי שָׁם: וְהֵם עֲבָדֶיךָ וְעַמֶּךָ אֲשֶׁר פָּדִיתָ בְּכֹחֲךָ הַגָּדוֹל וּבְיָדְךָ הַחֲזָקָה: אָנָּא אֲדֹנָי תְּהִי נָא אָזְנְךָ־קַשֶּׁבֶת אֶל־תְּפִלַּת עַבְדְּךָ וְאֶל־תְּפִלַּת עֲבָדֶיךָ הַחֲפֵצִים לְיִרְאָה אֶת־שְׁמֶךָ וְהַצְלִיחָה־נָּא לְעַבְדְּךָ הַיּוֹם וּתְנֵהוּ לְרַחֲמִים לִפְנֵי הָאִישׁ הַזֶּה: (נחמיה א׳, ב—יא)

זכר לחורבן הבית הראשון

לזכר חורבן הבית הראשון קבעו גולי בבל ארבעה ימי צום: בחודש העשירי, היא **טבת** — יום זכרון למצור ירושלים, שהתחיל בעשרה לחודש העשירי, והוא צום „**עשרה בטבת**". בחודש הרביעי, הוא **תמוז**, יום זכרון להבקעת חומת ירושלים בידי הכשדים. המסורת קבעה אותו ליום „**שבעה עשר בתמוז**". צום החמישי, „**תשעה באב**" — הוא החשוב מכולם, כי נקבע לזכר חורבן ירושלים ושריפת בית המקדש. צום השביעי, ג׳ בתשרי — לזכר הריגת גדליהו בן אחיקם, הנציב ביהודה.

בעיקר התאבלו גולי ציון בבבל בצום החמישי — ביום אבדן עצמאות ישראל וחורבן המדינה.

בימי הבית השני בטלו הצומות הללו, כי הארץ שבה לתחייה, חודשה מלכות ישראל והוקם מחדש בית המקדש. לאחר החורבן השני חזרה כנסת ישראל וקיבלה עליה את ארבעת הצומות וימי הזכרון של חורבן הבית הראשון ואף גילגלה והוסיפה עליהם מאורעות עגומים חדשים — תאריכים של חורבן הבית השני.

צום הרביעי זה תשעה בתמוז

תניא: אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש ואני אין דורש כמותו: צום הרביעי זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, שנאמר: (ברביעי) בתשעה לחודש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותיבקע העיר. ואמאי קרי ליה רביעי? רביעי לחדשים. צום החמישי — זה ט׳ באב שבו נשרף בית אלוהינו. ואמאי קרי ליה חמישי? — חמישי לחדשים. צום השביעי — זה ג׳ בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם, ומי הרגו? ישמעאל בן נתניה הרגו, ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלוהינו. ואמאי קרי ליה שביעי? — שביעי לחדשים.

צום העשירי — זה עשרה בטבת, שבו סמך מלך בבל על ירושלים (יחזקאל כ״ד, א—ב). ואמאי קרי ליה עשירי? עשירי לחדשים. והלא היה ראוי זה לכתוב ראשון ולמה נכתב כאן? כדי להסדיר חדשים כתיקונם. (ראש השנה י״ח, עמ׳ ב)

צום העשירי זה חמשה בטבת

ואני איני אומר כן, אלא צום העשירי זה חמישה בטבת, שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר, שנאמר: ויהי בשתי עשרה שנה, בעשירי, בחמשה לחודש

לגלותנו — בא אלי הפליט מירושלים לאמור הוכתה העיר! ועשו יום שמועה כיום שריפה. ונראין דברי מדבריו. שאני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, והוא אומר על ראשון אחרון ועל אחרון ראשון, אלא שהוא מונה לסדר החדשים ואני לסדר הפורעניות.

היה ראוי זה לכתוב ראשון — צום העשירי, עשרה בטבת, היה צריך לבוא ראשונה, כי בו התחיל המצור, ראשית התבוסה. כדי להסדיר חדשים — לפי סדר החדשים ולא לפי סדר המעשים. על ראשון ראשון — הצום הראשון לפי מקומו במקרא הוא גם ראשון לפורענות, כלומר: התבוסה מתחילה מי״ז בתמוז. ועל אחרון אחרון — האחרון ברשימת הצומות (צום העשירי) היה גם אחרון לפורענות.

ביהודה מתענים על המעשה ובגולה על השמועה

ואני אומר צום העשירי זה חמשה בטבת, אלא שביהודה מתענים על המעשה ובגולה — על השמועה, יום שבאה שמועה לגולה, שנאמר: ויהי בשתים־עשרה שנה, בעשירי, בחמשה לחודש לגלותנו בא אלי הפליט מירושלים לאמור: הוכתה העיר! ושמעו ועשו יום שמועה כיום שריפה. והלא זה ראוי להיכתב ראשונה ולמה נכתב באחרונה? — להחזיר חדשים לסדרם. (תוספתא סוטה, פרק ו׳, י״א).

מנהגות צום וששון

אמר רב חנא בר ביזנא: אמר רבי שמעון חסידא: מאי דכתיב „כה אמר ד׳ צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה״ — קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה? — בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. אין שלום — צום. אמר רב פפא, הכי קאמר: בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. יש גזירות המלכות — צום; אין גזירת המלכות ואין שלום — רצו מתענים רצו אין מתענים. אי הכי תשעה באב נמי? אמר רב פפא: שאני תשעה באב — הואיל והוכפלו בו צרות, דאמר מר: בתשעה באב חרב הבית בראשונה ובשניה ונלכדה ביתר ונחרשה העיר. (ראש השנה י״ח, עמ׳ ב).

קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה? — קורא להם יום צום וגם יום ששון ושמחה. רצו מתענים — אם רוצים יצומו, ואין חובה. בתשעה באב נמי? — גם בתשעה באב לא תהא חובה לצום, אם אין גזירת המלכות? הואיל והוכפלו בו צרות — מפני שבתשעה באב נחרב הבית בפעם הראשונה והשניה וכמה מעשי פורעניות אירעו באותו יום.

רצו מתענים רצו אין מתענים

אם אין שלום, שבית המקדש חרב, ואין שמד במקום ידוע מישראל — רצו רוב הציבור והסכימו שלא להתענות אין בית־דין מטריחים עליהם להתענות. רצו רוב הציבור להתענות — מתענים. וכתב הרמב״ן: ועכשיו כבר רצו ונהגו להתענות וקיבלו עליהם, לפיכך אסור ליחיד לפרוץ גדרן. וכל שכן בדורות הללו, שבעוונותינו רבו צרות בישראל, ואין שלום. הילכך חייבים הכל להתענות מדברי הקבלה ומתקנת נביאים. (אבודרהם).

בבית שני לא היו מתענים לא עשרה בטבת ולא שבעה עשר בתמוז — אלא מי שהיה רוצה מתענה ומי שלא היה רוצה לא היה מתענה. ומפני זה לא היו יוצאים [שלוחים] על טבת ועל תמוז [להודיע על קידוש החודש]... ואף על פי שהיה רשות בידם שלא להתענות בתשעה באב, כמו ש[ה]זכרנו — היו מתענים בו מפני תכיפת מיני האבל שאירעו בו. (פירוש המשניות לרמב"ם, ראש השנה, פרק א').

על ארבעה צומות כתב מר רב כוהן צדק זצ"ל: מי שרוצה להתענות יתענה ומי שאינו רוצה להתענות אל יתענה, חוץ מתשעה באב, הואיל והוכפלו צרות לישראל. והביא ראייה מדברי רב פפא בפרק א' של ראש השנה (י"ח, עמ' ב): יש שמד — צום, יש שלום — יהיה לששון ולשמחה. אין שמד ואין שלום — רצו מתענים, רצו אין מתענים. זהו מן ההלכה. אבל כעת במקומותינו קבעום הציבור עליהם במנהגם.
(שבלי הלקט עניין תענית רע"ח).

תעניות האמורות ב„כה אמר ד'"

אמר רב עמרם [גאון]: כל תעניות האמורות ב„כה אמר ד'" קורין בשחרית ובמנחה „ויחל" ולא כן כתב רב שר־שלום: כל תענית ציבור ותענית שגוזרים על הגשמים ועל כל דבר הצריך להם קוראים „ויחל" שחרית ומנחה בין בשני בין בחמישי ובין בשאר הימים שמתענים בהם. (המנהיג, הלכות תענית, ו).

בין אנשי מזרח ומערב

בדברים שבין בני בבל לבני ארץ־ישראל: אנשי מזרח פורסים את כפיהם במנחה בתענית וכן בתשעה באב במנחה ואנשי מערב אין פורסין אלא שחרית וביום הכיפורים בשחרית ולא במנחה. (המנהיג שם, ח).

פורסים את כפיהם — הכוהנים עולים לדוכן לברך את הציבור, כשכפיהם פרושות.

כתב ר' נתן גאון, שאין מנהג אצלם ליחיד לומר י"ג מידות בתפילתו ולאומרם לבדו, כי אם בציבור. והלוואי כשהציבור מתקבצים ומתענים ומכוונים לבם לאביהם שבשמים, שהקדוש ברוך ישמע להם. (המנהיג, שם, ט').

י"ג מידות — הפסוקים (שמות ל"ד, ו—ז), שבהם מנויות שלוש עשרה המידות של הקדוש ברוך הוא.

ברית מילה בארבע תעניות

שאלו לפני רבנו יצחק בר יהודה: ברית מילה שחלה ביום תענית ציבור, כגון שבעה עשר בתמוז וצום גדליה, מהו להתפלל פסוקי דרחמי וסליחות ולומר וידוי ואל ארך אפיים ואם מברך [על היין] יטעמו אותו המברך או אם הילד, וכמה שיעור טעימה? והשיב: כך נוהגים במקומותינו: שמתפללים סליחות, וידוי ואין אומרים „והוא רחום" ותחנונים. ומנהג אבותינו תורה היא. ומצוות מילה קיבלו בשמחה ועדיין עושים בשמחה,

ולפיכך אין נוהגים לומר „והוא רחום" ותחנונים ושליח ציבור מברך על היין ואינו טועמו. והמנהג תורה היא, שאינו צריך לטועמו (את היין) ולא לתתו לתינוק אלא ישהה את הכוס עד הערב, ותשתהו אם התינוק. (על פי שבלי הלקט, סדר תענית ע"א).

פסוקי דרחמי — תפילת „והוא רחום".

מה בין ג' תעניות לתשעה באב?

החילוק בין שלוש התעניות הראשונות לתשעה באב: בג' התעניות הראשונות אוכלים בלילה שלפניהם עד שיעלה עמוד השחר, והוא — שלא יישן שנת קבע. ובתשעה באב צריכים להפסיק מבעוד יום שלפניו. בט' באב נוהגים כל חמשת העינויים של יום הכיפורים — מה שאין כן בשאר שלושת הצומות, שלילותיהם מותרים ואין עינויים אחרים נוהגים בם — זולתי מניעת אכילה ושתייה. (ע"פ קיצור שולחן ערוך ואח').

כל הצומות האלו עתידים ליבטל לימות המשיח, ולא עוד אלא שהם עתידים להיות ימים טובים וימי ששון ושמחה, שנאמר: „כה אמר ה' צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, והאמת והשלום אהבו" (זכריה ח', יט). (רמב"ם משנה תורה, הלכות תעניות).

רמז לארבעה צומות ולכ' סיוון בתורה

בחזיון לילה על משכבי, בליל עשרה בטבת, שנת תקכ"ד (1764), חלם לי שיש רמז בפסוק על ארבעת הצומות הללו וגם על כ' סיוון: שאמר השם יתברך לאברהם: ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה (בראשית ט"ו, יג). ידוע תדע כי גר יהיה זרעך —ראשי תיבות: י' בטבת, תשעה באב, כ' בסיון, ג' בתשרי, י"ז בתמוז. „ועבדום" — האומות יעבידו אותם: „ועינו אותם" — ישראל יתענו (יצומו) באותם הימים; „ארבע מאות שנה" — נוטריקון: אחר שייבנה מקדש, במהרה בימינו, אז ,יצאו ברכוש גדול' — נוטריקון: ישישו בשמחה גדולה, עד שצום החמישי יהיה לששון ולשמחה. (אור פני משה, פרשת לך־לך, לרבי משה מפשבורסק).

כל שמתענה שלושה ימים רצופים...

כל שמתענה שלושה ימים רצופים ושלושה לילות, ארבע פעמים בשנה, — מוחל לו הקדוש ברוך הוא כל עוונותיו ואלו הם: קודם עשרה בטבת, קודם שבעה עשר בתמוז, קודם ראש השנה ובעשרת ימי תשובה. (מורה חטאים לר' אלעזר מגרמייזה; כלבו, ס"ו).

ביטול הצומות על ידי שבתי צבי, בשנת תכ"ו (1666)

צום עשרה בטבת. שמואל פרימו, סופרו של משיח השקר שבתי צבי שלח איגרות לכל קהילות ישראל, בשם המשיח „צום העשירי יהיה לכם לששון ולשמחה, כי גואלכם חי ומלככם ומושיעכם בא".

האמונה היכתה שורש בעם, וכמה קהילות שקיבלו את האיגרת קיימו וקיבלו עליהם לעשות את יום צום עשרה בטבת ליום משתה ושמחה.

(דברי ימי ישראל, גרץ, כרך ח׳, עמ׳ 251, בתרגום שפ״ר).

צום שבעה עשר בתמוז. בחודש תמוז של אותה שנה שלח שמואל פרימו שוב מכתבים לקהילות ישראל: „צום הרביעי יהיה לששון ושמחה לכל מאמיניו, כי באותו היום שרתה עליו השכינה ובאה בו דעת נפש כי הוא המשיח.״

את יום צום י״ז בתמוז קראו השבתאים מעתה: „טו״ב תמוז״.

צום תשעה באב. „אחי ועמי — — — גוזר אני עליכם, שיום תשעה באב הבא עלינו לטובה, תעשו יום טוב משתה ושמחה ויום טוב ושמחה גדולה במאכלים חשובים ומשקים ערבים ובריבוי נרות וניגונים רבים וכו׳.

(ע״פ ציצת נובל צבי״ לר׳ יעקב ששפורטאש, דף כ״ט, עמ׳ א, הוצ׳ אודיסה).

לָמָה אֱלֹהִים זָנַחְתָּ לָנֶצַח?

משכיל לאסף:

לָמָה אֱלֹהִים זָנַחְתָּ לָנֶצַח יֶעְשַׁן אַפְּךָ בְּצֹאן מַרְעִיתֶךָ: זְכֹר עֲדָתְךָ קָנִיתָ קֶדֶם גָּאַלְתָּ שֵׁבֶט נַחֲלָתֶךָ הַר־צִיּוֹן זֶה שָׁכַנְתָּ בּוֹ: הָרִימָה פְעָמֶיךָ לְמַשֹּׁאוֹת נֶצַח כָּל־הֵרַע אוֹיֵב בַּקֹּדֶשׁ: שָׁאֲגוּ צוֹרְרֶיךָ בְּקֶרֶב מוֹעֲדֶךָ שָׂמוּ אוֹתֹתָם אֹתוֹת: יִוָּדַע כְּמַבִּיא לְמָעְלָה בְּסֶבֶךְ־עֵץ קַרְדֻּמּוֹת: וְעַתָּה פִּתּוּחֶיהָ יָחַד בְּכַשִּׁיל וְכֵילַפּוֹת יַהֲלֹמוּן: שִׁלְּחוּ בָאֵשׁ מִקְדָּשֶׁךָ לָאָרֶץ חִלְּלוּ מִשְׁכַּן שְׁמֶךָ: אָמְרוּ בְלִבָּם נִינָם יָחַד שָׂרְפוּ כָל־מוֹעֲדֵי־אֵל בָּאָרֶץ: אֹתוֹתֵינוּ לֹא־רָאִינוּ אֵין־עוֹד נָבִיא וְלֹא־אִתָּנוּ יוֹדֵעַ עַד־מָה: עַד־מָתַי אֱלֹהִים יְחָרֵף צָר יְנַאֵץ אוֹיֵב שִׁמְךָ לָנֶצַח: (תהילים ע״ד, א—י).

בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ

מזמור לאסף:

אֱלֹהִים בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ טִמְּאוּ אֶת־הֵיכַל קָדְשֶׁךָ שָׂמוּ אֶת יְרוּשָׁלִַם לְעִיִּים: נָתְנוּ אֶת נִבְלַת־עֲבָדֶיךָ מַאֲכָל לְעוֹף הַשָּׁמַיִם בְּשַׂר חֲסִידֶיךָ לְחַיְתוֹ־אָרֶץ: שָׁפְכוּ דָמָם כַּמַּיִם סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלִַם וְאֵין קוֹבֵר: הָיִינוּ חֶרְפָּה לִשְׁכֵנֵינוּ, לַעַג וָקֶלֶס לִסְבִיבוֹתֵינוּ: עַד־מָה יְיָ תֶּאֱנַף לָנֶצַח תִּבְעַר כְּמוֹ־אֵשׁ קִנְאָתֶךָ: שְׁפֹךְ חֲמָתְךָ אֶל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא־יְדָעוּךָ וְעַל־מַמְלָכוֹת אֲשֶׁר בְּשִׁמְךָ לֹא קָרָאוּ: כִּי אָכַל אֶת יַעֲקֹב וְאֶת־נָוֵהוּ הֵשַׁמּוּ: (תהילים ע״ט, א—ז).

רבי יהודה הלוי

יִלֹּלַת בָּנָי

יִלֹּלַת בְּנֵי גְּבָרָה — מִיִּלֹּלַת אֲגָלִים,
יוֹם צַר בָּנָה מָצוֹר — עַל־אֶרֶץ מְרָתָיִם,
בְּהַחְלָם לָקַחַת — בְּחַטֹּאתָם כִּפְלָיִם,
סָמַךְ מֶלֶךְ־בָּבֶל — אֶל־יְרוּשָׁלָיִם.

הֲמוֹן אַכְזָר יוֹם נֶעֱזָר — וְהָיוּ חֲטָאַי בְּעִוָּרָיו,
יוֹם קִלְקַל בַּחִצִּים — וְקַלּוּ לָעוּף נְשָׁרָיו,
וַיִּשָּׁאֵל בַּתְּרָפִים — וְלִטְרֹף לִמֵּד גּוּרָיו,
וְגַם־רָאָה בַּכָּבֵד — וְלָטַשׁ חַרְבוֹת צָרָיו,
תָּקַע אָהֳלוֹ עָלַי — וְתָקַע בְּלִבִּי שְׁמִירָיו,
וְהֵרִיק יַיִן הַטּוֹב — הַשְּׁקֵט אֶל־שְׁמָרָיו,
יוֹם אֲשֶׁר־כָּשַׁל כֹּחַ — יִלְדָה עַל־אָבְנָיִם.

וּכְלֵי הַקְּרָב קָרְבוּ — רֹשֶׁת שָׁתוּ הַשָּׁעַר,
וּפָתַח לְבָנוֹן דְּלָתָיו — וְאָכְלָה אֵשׁ בַּיָּעַר,
וְלֵב זָקֵן וְנָעַר — כִּפְתִיל־נְעֹרֶת נִגָּעַר,
כִּי הִשְׁתָּרְגוּ פִּשְׁעַי — וְרוּחַ סְעָרָה סָעַר,
יוֹם צָרַי הֶעֱבִירוּ — עַל־רֹאשִׁי הַתָּעַר,
אֶל־מִי אָשׁוּב, וְאָבִי — בִּתְפִלָּתִי נָעָר?
וָאֶפְגַּע דֹּב שַׁכּוּל — מָקוֹם מַלְאֲכֵי מַחֲנָיִם.

דִּבְרֵי נֶחָמוֹתַי — נְשִׁיתִים בְּרֹב תְּלָאוֹתַי,
כַּמָּה אֶעֱשֶׂה אֵבֶל — עַל־רֵעַ קְרוֹתַי,
וִימֵי אֶבְלִי רַבּוּ — מִימֵי תַנְחוּמוֹתַי,
וְצָרוֹתַי שִׁכְּחוּנִי — אֶת־כָּל־צָרוֹת אֲבוֹתַי,
כַּמָּה אֶחֱזֶה אֹתוֹת — וְלֹא אֶחֱזֶה אֹתוֹתַי,
וַאֲנִי רָעֵב וְצָמֵא — אֶל־דִּבְרֵי נְבוּאוֹתַי,
לֹא־רָעֵב לַלֶּחֶם — וְלֹא־צָמֵא לַמָּיִם.

הַלְעוֹלָמִים תִּזְנַח — שֶׁה, הִדִּיחוּ נְמֵרִים?
הָיְתָה כְּפִיר בְּעֶדְרֵי־צֹאן, — וְהַיּוֹם שֶׁה בֵּין כְּפִירִים,
אֲכוּלַת כָּל־פֶּה, וְאֶתְמוֹל — נְשָׁאתָה בְּכַנְפֵי נְשָׁרִים,
מֵרֹב שִׂיחָה וְכַעְסָה — נֶגְדְּךָ תַרְבֶּה אֲמָרִים,
אַל־תִּבְזֶה אֶת־עֲנוּתָה — בְּקַחְתָּה עִמָּהּ דְּבָרִים,
רְעֵבָה הִיא גַּם־צְמֵאָה — אָבָל שָׂבְעָה מַמְרוֹרִים
מָרָה תִּצְעַק, וְאַתָּה — תִּשְׁמַע הַשָּׁמָיִם.

מיללת אגלים — (ישעיה ט״ו, ח). ארץ מרתים — ארץ ישראל, שהמרתה את פי ד׳ (ירמיהו ג׳, כא). סמך מלך בבל — עשרה בטבת. יום קילקל בחיצים וכו׳ — (יחזקאל כ״א, כו) הכוונה לשבעה עשר בתמוז. ואכלה אש ביער — שריפת בית המקדש (זכריה י״א, א). בתפילתי געד — איכה ג׳, ח). במקום מחנים — במקום מלאכים (בראשית ל״ב, ג) פגשתי אויב. נשיתים — שכחתי אותם, מרוב צרות. כמה אחזה אותות — כמה סימני גאולה אראה, אבל לא גאולה של עמנו. היתה כפיר בעדרי צאן — ציון היתה קודם שרתי במדינות, דומה לאריה, היום היא כבשה בין אריות. מרוב שיחה וכעסה וכו׳ — מרוב צרות ציון מטיחה דברים לפעמים כלפי ד׳, אולם אתה ה׳ תסלח לה ולא תבוז לענותה.

צום העשירי (עשרה בטבת)

וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר

וַיְהִי בִּשְׁנַת הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ, בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְכָל חֵילוֹ עַל יְרוּשָׁלִַם וַיַּחַן עָלֶיהָ וַיִּבְנוּ עָלֶיהָ דָּיֵק סָבִיב. וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר עַד עַשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ צִדְקִיָּהוּ. (מלכים ב כ"ה, א—ב; ירמיהו נ"ב, ד—ה)

אֶת עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה

וַיְהִי דְבַר יְיָ אֵלַי בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית, בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ לֵאמֹר: בֶּן־אָדָם, כְּתָב־לְךָ אֶת־שֵׁם הַיּוֹם, אֶת־עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה סָמַךְ מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶל יְרוּשָׁלִַם, בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה.

(יחזקאל כ"ד, א—ב)

„ירח טבת מאוד לקיתי בו"

חודש טבת, אף כי תחילתו בימי החנוכה — כמה מאורעות נוגים אירעו בו, כדברי הפייטן: „ירח טבת. מאוד לקיתי בו ונשתנו עלי סדרי נתיבו (מתוך „אזכרה מצוק" סליחה לעשרה בטבת).

באה תקופת טבת, — פורעניות יורדת לעולם. ולפי מסורת קדומים קיים יפתח את נדרו ושחט את בתו לפני הקב"ה בתקופת טבת — ורוח הקודש צווחת על זה מדור לדור: נפשות הייתי מבקש שתקריב לפני? אשר לא צויתי ולא דיברתי ולא עלתה על לבי! (תנחומא, בחוקותי ה') ובגלל זה, קובעת אמונת עם, הופכים המים לדם, כשחלה תקופת טבת בעולם. ו„יש להיזהר שלא לשתות מים באותה שעה שלא יינזק ויתנפח". ויש אומרים, שגם השטן משליך בשעה זו טיפה מרה במים (אבודרהם, שער התקופות). אם תקופת טבת חלה במולד צדק —יבוא שידפון השנה (עירובין נ"ו, עמ' א) ועם בואה יגבר הקור ולפעמים גם שלג יורד בירושלים — כמו שקרה להלל הזקן שירד עליו שלג מן השמים בתקופת טבת (יומא ל"ה, עמ' ב). לפי דברי רבן שמעון בן גמליאל מוריקה הארץ את פירותיה בתקופת טבת, כלומר מצהיבה אותם מחמת הגשמים, ולכן נקראת אז הארץ „ארקא" (בראשית רבה י"ג, יב) ובשעה זו גם ירים לוויתן ראשו ומטיל אימה על כל הדגים (מדרש כונן). רבי יהודה החסיד הזהיר בצוואתו (מ"א—מ"ד): „בחודש טבת לא ישב איש על עגלה העומדת בספינה, וכן לא ירכב על סוס כשהוא עומד בתוך הספינה. ויש אומרים אף על דף הבולט מהספינה לא ישב" — כי ההפלגה בים בימים אלה סכנה.

מסורת הדורות יודעת לגלגל לכאן כמה ימי זיכרון ופורענויות שאירעו לנו בימים הראשונים של החודש: ה' בטבת הגיעה השמועה לגולי בבל על חורבן ירושלים, כאמור ביחזקאל (ל"ג, כא): ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחודש לגלותנו, בא אלי הפליט מירושלים לאמר: הוכתה העיר! הגולים קבעוהו תענית ציבור והתאבלו בו כביום תשעה באב „ועשו יום שמועה כיום שריפה".

ח' בטבת נשלם תרגום התורה ליוונית על ידי שבעים זקנים בימי תלמי המלך,

„והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל (סופרים א'). לפי מסורות אחרות היה אז חושך בעולם ג' ימים עד עשרה בו. ואותו יום ראוי להתענות בו.

(שולחן ערוך, אורח חיים, תק"פ, ב).

בסליחה „אזכרה מצוק" לעשרה בטבת נזכר יום זה כתענית, יחד עם עשרה בטבת.

ט' בטבת — יום אבל אלמוני קדמון (ראה הערות להלן, במגילת תענית לאותו יום).

צום העשירי

„צום העשירי" שבזכריה, הוא „עשרה בטבת", נקבע על ידי אבלי ציון וירושלים לאחר חורבן בית ראשון. במלכים ב' (כ"ה, א) וכן בירמיהו (נ"ב, ד) נאמר: „בעשור לחודש בא נבוכדנאצר מלך בבל הוא וכל חילו על ירושלים ויחן עליה ויבנו עליה דיק סביב". את המאורע בתאריך זה מאשר גם הנביא יחזקאל (כ"ד, א): ויהי דבר ד' אלי בשנה התשיעית בחודש העשירי, בעשור לחודש, לאמור: בן אדם, כתב לך את שם היום, את עצם היום הזה: סמך מלך בבל אל ירושלים, בעצם היום הזה. בימי הבית השני לא התענו בו כפי שנראה מתוך כמה מקורות, אולם לאחר החורבן שבו וקיבלו אותו עליהם לדורות, עד היום.

עשרה בטבת חל כרגיל בימים א, ג, ד, ה, ו שבשבוע, ולא ביום ב' ובשבת. כל צום מתעניות הקבע החל בערב שבת מקדימים אותו ליום ה', ובסוף מגילת תענית אמר ר' יוסי: כל הנשבע להתענות בערב שבת ובערב יום־טוב הרי זה שבועת שוא. מה שאין כן בתענית עשרה בטבת — כי חזקה עלינו מצוות הכתוב (יחזקאל, כ"ד, א): „בעצם היום הזה" — לא מוקדם ולא מאוחר. תענית ציבור שחלה לפי החשבון בשבת דוחים אותה ליום א', חוץ מצום יום כיפור הנקרא „שבת שבתון", שאין דוחים אותו ליום חול. עשרה בטבת, אילו היה חל בשבת — לא היו דוחים אותו, כי נאמר בו: „עצם היום הזה", אמרו חכמים. אלא שלפי חשבון התקופות והמועדים שלנו בלוח השנה אין עשרה בטבת חל בשבת. לפי חשבון הלוח של הקראים חל צום זה לפעמים בשבת, והם מתענים בו.

בשבת שבה מברכים חודש טבת, אף כי שבת חנוכה היא, מקדימים ומכריזים על הצום: „צום עשרה בטבת יהיה ביום פלוני, יהפכהו הקדוש ברוך הוא לנו ולכל ישראל לששון ולשמחה, לברכה ולשלום ונאמר אמן! (מחזור ויטרי, 173). באספמיה וצרפת ובקהילות אחרות נהגו להכריז על עשרה בטבת, כמו על שאר הצומות, בשבת שלפניו (תולדות התפילה והעבודה בישראל, אלבוגן 94). סעודת מצווה יכולה לדחות צום, חוץ מתשעה באב. אולם גם „עשרה בטבת" אינו נדחה „ואם חל אחד משבעת ימי המשתה בעשרה בטבת, דוחים את המשתה — מעיר הריטב"א בחידושיו (סוף מסכת תענית).

עשרה בטבת ביום ו'

אם חל עשרה בטבת ביום ו' מתפללים שחרית כשאר הצומות, וכן במנחה. אבל אין אומרים הווידויים ולא נפילת אפיים במנחה, מפני שהוא ערב שבת.

(אבודרהם, סדר תפילת התעניות ופירושה).

מזמור לאסף אלוהים אל דמי לך

בעשרה בטבת ובצום גדליה אומרים שיר מזמור לאסף: אלוהים אל דמי לך (תהילים פ"ג). (אבודרהם, סדר תפילת התענית וסירושה)

אחד ששכח ואכל

כתבו בשם המהרי"ל: מי שטעה ואכל בעשרה בטבת או בשום תענית ציבור צריך להתענות בה"ב, ופשוט צריך להשלים התענית.

מפרשת השבוע

עשרה בטבת חל תמיד בשבוע שקוראים בו פרשת „ויחי" ואמר רבי זאב חסיד: יש רמז בפרשה זו על עשרה בטבת: „ו י ט שכמו לסבול" — י"ט — ראשי תיבות של י' טבת וביום זה יסבלו. (מפי הרב אלתר מאיר)

עשרה בטבת אצל הקראים

צום עשרה בטבת — אבל לאומי כבד הוא במסורת הקראית, ויש להם על מה שיסמוכו. האבל מתחיל בראש חודש טבת ונמשך עשרה ימים עד עשרה בו, כמו אצלנו בתשעה ימי האבל של חודש אב. לאות אבילות אין הם מוציאים בשבת הבאה בתוך הימים האלה את ספר התורה. בלילי שני וחמישי של עשרת הימים האלה קמים להתפלל באשמורת הלילה, כמו בעשרת ימי הרחמים שבין ראש השנה ויום הכיפורים, ואומרים כמעט אותן התפילות, כמו „בני ישראל שובו" „אברכה את ד'" וכו'.

גם הימים שאחרי עשרה בטבת מיוחדים הם, ונוהגים הקראים להשכים קום לסליחות מיוחדות הנקראות „קדושה" — עד ראש חודש שבט. לפנים נהגו לבוא בעשרה בטבת לבית תפילתם יחפים, כשם שבאו בט' בתמוז, ז' וי' באב, ימי צום ואבל אצלם, אלא שמפני הקור הקלו להם חכמיהם לנעול סנדל. אין הם אומרים סליחות באותו יום — אבל הוא נהפך להם למקרא־קודש, והם מרבים לקרוא פסוקים וקטעים מהתנ"ך שתכנם חורבן הבית ודברי תוכחה. (עפ"י סידור תפילות כמנהג הקראים, חלק ב', דפוס מ"ץ וילנה)

חל עשרה בטבת ביום השבת — לא יידחוהו ליום א'. הקראי משה ירושלמי מספר במסעיו מקרים לארץ־ישראל, בשנת 1654—55: ועשינו עשרה בטבת ביום שבת, התענינו בירושלים (הוצ' ח"י גורלאנד, 1865, ליק, עמ' 39). כי כן פסקו להם החכמים יהודה האבל, בן אליהו הדסי מחבר „אשכול הכופר" בשנת 1148 ואהרון בן אליהו ניקומאדו, מחבר „עץ חיים" (מאה י"ד, קושטא).

בין שרידי השבתאים

שרידי השבתאים, הדונמים, קבעו בלוח שנתם את מועד עשרה בטבת, כיום מקרא קודש. החכם דורש לפניהם על אחדות האומה, כי רק הפירוד והמחלוקת מביאים לתבוסה

וחורבן. את הצום ביטלו, כשם שביטלו את יום ט׳ באב, בו נולד שבתי צבי, כאמור בשירי תשבחותיהם:

„באלדו אאיל ייורו ריי שבתי צבי״ („ביטל בכיות מלך שבתי צבי״ — שירות ותשבחות של השבתאים לי. בן־צבי, עמ׳ 80, 80, 89 ואח׳). ולכן הם נוהגים לערוך בו מעין הילולא ומחלקים מיני מתיקה ופירות זה לזה.

רחל מבכה על בניה

אבל עשרה בטבת נשתמר גם בכנסיה הנוצרית. תחילה הוקדש למצור ירושלים, כפי המסורת היהודית, ובכנסיה קראו פרקי החורבן ושרו מזמורי תהילים מתאימים. בתקופות מאוחרות ערכו מחזות מסוג „מיסטריות״ והציגו בכנסיות „רחל מבכה על בניה״; בני יהודה יוצאים לגולה עוברים ליד קבר רחל והיא יוצאת וממררת בבכי. והנה מלאכי ד׳ יורדים ומנחמים אותה „כי יש שכר לפעולתך, ושבו בנים לגבולם״.

בימי הביניים קבעו אבל זה ליום 28, בדצמבר, הקרוב לעשרה בטבת, ועשאוהו זכר ל„ילדים התמימים״ Holy Innocents אשר שחט הורדוס.

רב סעדיה גאון

כָּלְתָה רוּחִי בְּחֹדֶשׁ זֶה

אָז בְּעָזְבִי מִקְרָא דַת מֵעַת אֶל עֵת, בְּכָל זְמָן לֹא הָגִיתִי הֲלִיכוֹתָיו וָאוָּעֵת.
גְּעָלַנִי צוּרִי עַל כֵּן מִשְּׁאתוֹ אֶבָּעֵת דִּכְּאַנִי לְסַפֵּר צָרוֹת אֲשֶׁר אֵרְעוּנִי בְּכָל עֵת וָעֵת
הַיּוֹם נָסַע הָאֲרִי מִסְּבִּכוֹ וְהִשְׁאִין פָּרָשׁ וְגַלְגַּל וְעַם נְסִיכוֹ.
זֶרֶז וְסָמַךְ עַל הַבַּיִת רֵיט סִכּוֹ. חֲנִיָּתוֹ הַהִיא לֹא מָשׁ עַד הֲפָכוֹ.
סָעִיתִי אַחֲרֵי גִלּוּלִים וְכָל תַּבְנִית יְהִירִים אָז הֵרִיקוּ בִּי חֶרֶב וַחֲנִית.
כָּלְתָה רוּחִי בְּחֹדֶשׁ זֶה כְּנִכְתְּבָה תּוֹרָה יְוָנִית לָכֵן וָיָמֵשׁ חֹשֶׁךְ שְׁלִשֶׁת / יָמִים וּגְוָרוֹתִים תַּעֲנִית.
מְבוֹאֵי עִיר מְבֻקָּעָה נַרְגֵּל וַחֲבֵרָיו יָשְׁבוּ שְׁבֻעָה.
סוֹף שְׁנָתַיִם וּמֶחֱצָה עִירִי נִבְקָעָה עֵת צוֹם בִּתְחִלָּתָם הַיּוֹם נִקְבָּעָה.
פּוֹעֵל יְשׁוּעוֹת, עֻזְּךָ לֹא עָזוּב צַר לָנוּ עֲנֵנוּ וְאַל נְהִי לְזוּב.
קְצִינִים וּמְלִיצִים פַּסּוּ וְהַכֹּל כָּזוּב רְאֵה נָא כִּי אָזְלַת יָד וְאֶפֶס עָצוּר וְעָזוּב.
שַׁדַּי, מִיּוֹם זֶה רַחֲמֶיךָ יְוָדְעוּ כִּי לֹא שָׁנִיתָה וּגְבוּרוֹתֶיךָ לֹא יָזוּעוּ.
תּוֹשִׁיעַ הַפּוֹנִים אֵלֶיךָ כְּנַמְתָּ פְּנוּ אֵלַי וְהִוָּשְׁעוּ.

בעזבי מקרא דת — בעזבי את התורה. ואוועת — עויתי, חטאתי. געלני — מאס בי. דכאני לספר צרות וכו׳ — לגלגל כמה צרות שאירעו ביום הזה. נסע הארי מסובכו — יצא מלך בבל לסמוך ידו על ירושלים. והשאין — הרעיש בפרשיו וכלי רכבו. נסיכו — שר הטבחים, נבוזראדן. סוכו — אהלו. חניתו... לא מש עד הפכו — לא זז מכאן עד אשר הפך את ירושלים. יהירים אז הריקו... — מפני שסעיתי ועבדתי אלוהים אחרים, שלחו זדים בי חרב וחנית. כנכתבה תורה יוונית וכו׳ — לפי המסורת התענו חז׳ בטבת על תרגום התורה ליוונית והיו אז ג׳ ימי אפילה לישראל. נרגל — כינוי למלך בבל (מלכים ב, י״ז, ל). ואל נהי לזוב — אל נהיה מנודים כמו זב. כזוב — שקר. כנמת — כמו שנאמת, כדבריך.

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי אַרְיֵה עָלָה בְחֵמָה

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי אַרְיֵה עָלָה בְחֵמָה, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּנָה עָלַי חוֹמָה. גָּשׁ הוּא וְכָל עַמּוֹ לַעֲשׂוֹת בְּעַמִּי נְקָמָה, וַיַּעַרְכוּ אִתָּם מִלְחָמָה---

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי דְּלָקַנִי אוֹיֵב בַּחֶרֶב, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הֵכִין עָלַי אוֹרֶב, וְעַל זֹאת אֲקוֹנֵן וְגִילִי עָרֵב. אוֹי לָנוּ כִּי פָנָה הַיּוֹם כִּי יִנְטוּ צִלְלֵי עֶרֶב---

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי זְאֵב עֲרָבוֹת עַל עַמִּי נוֹהֵם, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ טָרוֹף טֹרַף כָּל הַיּוֹצֵא מֵהֶם, נָמֵר שָׁקֵד עַל עָרֵיהֶם, עָרֵיהֶם שָׂרְפוּ בָאֵשׁ בְּרֻבוֹת תְּלָאוֹת---

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי הֶחֱזִיקוּ מָגֵן וְצִנָּה, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ כְּאִישׁ עָרוּד לַמִּלְחָמָה, עַל קִרְיָה נֶאֱמָנָה, לָזֹאת חִגְרֵי שַׂק עֲדָה עֲדִינָה, גְּזִי גִּזְרֵךְ וְהַשְׁלִיכִי וִשְׁאִי עַל שְׂפָיִם קִינָה---

בַּחֹדֶשׁ הָעַשִּׁירִי מוֹנֵי שָׁפְכוּ עַל עִירִי סוֹלְלָה, בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ גִּזְרֵי הָשְׁלַךְ וְתִסְאַרְתִּי נָסָלָה, סְבִבוּנִי הָעוֹשִׂים מַכָּתִי נַחֲלָה, מֵעַי מֵעַי אוֹחִילָה---

(מתוך קינה לעשרה בטבת כמנהג קל"א [קאוואליון, לישלאה, אביניון — מחרז קארפאנטראץ] 1736, דפוס ויניציאה

יוסף

אֶזְכְּרָה מָצוֹק

(סליחה לעשרה בטבת)

אֶזְכְּרָה מָצוֹק אֲשֶׁר קְרָאנִי, בִּשְׁלִשָׁה מַכּוֹת בַּחֹדֶשׁ הַזֶּה הִכַּנִי, גִּדְּעַנִי הֶנִיאַנִי הִכְאַנִי, אַךְ עַתָּה הֶלְאָנִי. דִּעֲכַנִי בִּשְׁמוֹנָה בּוֹ שְׁמָאלִית וִימָנִית, הֲלֹא שְׁלִשְׁתָּן קָבַעְתִּי תַּעֲנִית, וּמֶלֶךְ יָן אִנְּסַנִי לִכְתֹּב דָּת יְוָנִית, עַל גַּבֵּי חָרְשׁוּ חוֹרְשִׁים הֶאֱרִיכוּ מַעֲנִית. זֹעַמְתִּי בְּתִשְׁעָה בּוֹ בִּכְלִמָּה וָחֶסֶר, חָשַׁךְ מֵעָלַי מְעִיל הוֹד וָצֶפֶר, טָרֹף טֹרַף בּוֹ הַנּוֹתֵן אִמְרֵי שֶׁפֶר, הוּא עֶזְרָא הַסּוֹפֵר. יוֹם עֲשִׂירִי צִוָּה בֶּן בּוּזִי הַחוֹזֶה, כְּתָב לְךָ בְּסֵפֶר הַמַּחֲזֶה, לְזִכָּרוֹן לְעַם נָמַס וְנִבְזֶה, אֶת עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה. מִנְיַן סֵדֶר חֳדָשִׁים בַּעֲשָׂרָה בּוֹ הָעִיר, נְהִי יְלִיל בְּמוֹ פִי אַפְעִיר, סֵדֶר פִּרְעָנִיּוֹת בְּתוֹךְ לְבָבִי יַבְעִיר, בְּבֹא אֵלַי הַפְּלִיט לֵאמֹר הֻכְּתָה הָעִיר. עַל אֵלֶּה עַל פָּנַי אָבָק זָרִיתִי, פַּצְתִּי עַל אַרְבַּעְתָּן לוּ חֵץ בְּלִבִּי יָרִיתִי, צָרוֹת עַל אֵלֶּה קָבֵר לִי כָּרִיתִי, צַדִּיק הוּא יְיָ כִּי פִיהוּ מָרִיתִי. קָרָאתִי שִׁמְךָ מִתְנַחֵם עַל רָעָתִי, רָאֵה עָנְיִי וּשְׁמַע קוֹל פְּגִיעָתִי, שְׁמַע תְּחִנָּתִי חִישׁ נָא יְשׁוּעָתִי, אַל תַּעְלֵם אָזְנְךָ לְרַוְחָתִי לְשַׁוְעָתִי. יָרֵחַ טֵבֵת מְאֹד לָקִיתִי בּוֹ, וְנִשְׁתַּנּוּ עָלַי סִדְרֵי נְתִיבוֹ, סָרַרְתִּי פָּשַׁעְתִּי יַגֵּלָה לִי טוּבוֹ, הָאוֹמֵר לַיָּם עַד פֹּה תָּבֹא.

מצוק אשר קראני — צרה שבאה עלי. הניאני — הפריע לי. הכאני — ציערני. דעכני — הדעיך נרי, החשיך לי. שמאלית וימנית — מכל צד. שלשתן — כל ג' הימים קבעתי תענית מח' עד י' בו. לכתוב דת יוונית — לתרגם התורה ליוונית. צפר — תפארת, צפירה. עזרא הסופר — נסמר ט' בטבת ולזכרו מתענים, כי הוא חידש לנו את התורה („נתן אמרי שפר"). בן בוזי החוזה — יחזקאל הנביא. את עצם היום הזה — (יחזקאל כ"ד, א—ב). מניין סדר חדשים וכו' — כאשר מנה סדר חדשים, העיר הנביא יחזקאל נהי וקינה בחודש העשירי. בבוא אלי הפליט וכו' — ה' בטבת, יום השמועה על חורבן העיר (שם, ל"ג, כא). על ארבעתן — על ארבע המכות: תרגום התורה, מות עזרא, מצור ירושלים וחורבן העיר. מאוד לקיתי בו — הרבה צרות אירעו לי בחודש זה.

וגילי ערב — ערבה, שבתה שמחתי. מוני — אויבי.

אברהם יצחק אפרים

אֲבוֹתַי כִּי בָטְחוּ

אֲבוֹתַי כִּי בָטְחוּ בְּשֵׁם אֱלֹהֵי צוּרִי, גָּדְלוּ וְהִצְלִיחוּ וְגַם עָשׂוּ פְּרִי, מֵעַת הֻדְּחוּ וְהָלְכוּ עִמּוֹ קָרִי, הָיוּ הָלוֹךְ וְחָסוֹר עַד הַחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי. בָּעֲשִׂירִי לַחֹדֶשׁ סָמַךְ מֶלֶךְ בָּבֶל, וְצָר עַל עִיר הַקֹּדֶשׁ, וְנִקְרַב רַב הַחוֹבֵל, נִתַּתִּי הָדֵשׁ וְעֲוִיתִי בַכֶּבֶל. וְהָיָה מִדֵּי חֹדֶשׁ לְאֵבֶל כִּנּוֹרִי. רֵאשִׁית בְּכוּרָה לְרֵאשִׁית הַחֲרֶם, שֵׁם אֲחֵרִים הִזְכִּירָה וְהָעָוֹן גּוֹרֵם, אַל לֹא הִכִּירָה וְשִׁטְפָה בְזֶרֶם, צָרָה כְּמַבְכִּירָה כְּעֵת בַּמָּרוֹם תַּמְרִיא. אֱלֹהִים הֵבִיא יוֹם רָעָה וּמְצוֹר, צִוָּה צָרַי סְבִיבַי, עוֹלְלַי לִבְצֹר, יוֹם הֵרַךְ לְבָבִי, וְאֵין כֹּחַ לַעְצֹר, וְדִבֵּר אֶל נְבִיא. מְשֹׁל אֶל בֵּית הַמֶּרִי. מִיוֹשְׁבֵי שַׁעַר הֶעֱבִיר אַדֶּרֶת, חֲמָתוֹ כָּאֵשׁ בָּעַר וְהֵרִים עֲטֶרֶת, וּמִלְּבָנוֹן יַעַר הִשְׁלִיךְ תִּפְאֶרֶת, וְרוּחַ סוֹעָה וָסַעַר תְּסַמֵּר שַׁעֲרַת בְּשָׂרִי. יָפְיָפִית נִמְשַׁלְתִּי, וְעַתָּה קְדוֹרַנִּית, בֶּעָוֹן כִּי כָשַׁלְתִּי, וְלִבַּךְ אֲחוֹרַנִּית, וּגְבוּךְ וְנֶחֱשַׁלְתִּי, רִאשׁוֹנָה וְשֵׁנִית, וְהָחְתֵּל לֹא חִתַּלְתִּי, מְעַט צָרִי. צַדִּיק הַצּוּר תָּם, נְשׁוֹא עָוֹן נִלְאָה, מִכְּרוּב לְמִפְתָּן לְסִנַּת גַּן דָּאָה, מֵעָוֹן הַנִּכְתָּם, וְצַעֲקָתָם בָּאָה, רַבָּה רָעָתָם כְּעֵץ עֹשֶׂה פֶּרִי. חִזֵּק כָּל קָמַי תּוֹכֵן הָעֲלִילוֹת, כִּי מָלְאוּ יָמַי בְּרֹעַ מִפְעָלוֹת, וּמִבֹּשֶׁת עֲלוּמַי שָׁכַחְתִּי גְּמוּלוֹת, נוֹתֵן לַחְמִי וּמֵימֵי פִּשְׁתִּי וְצַמְרִי. קָמַי פִּיהֶם פָּעֲרוּ וְנֶחֱלַתִּי בְּלַעוּ, מְאֹד עָלַי גָּבְרוּ וְדָמִי שָׁתוּ וְלָעוּ, נָכְרִים עָלַי צָרוּ, וְאֶת אַחַי הֵרֵעוּ, הָאוֹמְרִים עָרוּ עָרוּ בְּנֵי שֵׁעִיר הַחוֹרִי. אָמְרוּ לְכוּ נְכַלֵּם, וְנַשְׁבִּיתָה זִכְרָם, אַל קַנֹּא נְמַלֵּם, יִשְׁאוּ אֶת שִׁבְרָם, כְּמַעֲשֵׂיהֶם שַׁלֵּם וֵיבֹשׁוּ מִשִּׁבְרָם, כְּאִישׁ חֲלוֹם חוֹלֵם שְׁלֹשָׁה סַלֵּי חוֹרִי. פִּצְעִי לֹא רֻכְּכָה וְחַבּוּרוֹתַי רֻצָּה, וְעֵינִי הֻכְהָתָה צוֹפָה לְדוֹדִי צָח, הַעוֹד לֹא שָׁכְכָה חֲמָתוֹ לָנֶצַח, עַל מֶה עָשָׂה כָּכָה וּמֶה חֲרִי. רַחוּם זֶה אֵלִי אַל לָעַד תִּזְנַח, אָרְכוּ יָמַי אֶבְלִי וְעוֹד לִבִּי נֶאֱנַח, שׁוּבָה אֵל לְאָהֳלִי מְקוֹמְךָ אַל תַּנַּח, שַׁלֵּם יָמַי אֶבְלִי כִּי תָּבֹא עַל שָׁכָרִי. יֵי מָנָת חֶלְקִי חוּשָׁה לִי לְעֶזְרָה, וּפִתַּחְתָּ שַׁקִּי שִׂמְחָה לִי לְאַזְּרָה, בְּבוּא הָאסוֹן, בְּמָרוֹם תַּמְרִיא — הִיא פּוֹנָה אֵל ד׳ לְעִזְרָה. וְדִיבֵר אֵל נְבִיא — (יחזקאל כ״ד, ג). מִיוֹשְׁבֵי שַׁעַר — מהזקנים השוסטים בשער, העביר תפארתם. הֵרִים עֲטֶרֶת — הסיר העטרה. רִאשׁוֹנָה וְשֵׁנִית — בחורבן ראשון ושני. וְהָחְתֵּל לֹא חִתַּלְתִּי — אף תרופה ותחבושת לא ניתן לך. מִכְּרוּב לְמִפְתָּן וכו׳ — ברוח האגדה (ראש השנה, ל״א): עשר מסעות נסעה השכינה כשהסתלקה מבית המקדש: מכפורת לכרוב ומכרוב למפתן וממפתן לחצר, ומחצר לגג וכו׳ כְּעֵץ עֹשֶׂה פֶּרִי — כן עשו הם רעה. חִיזֵּק כָּל קָמַי — הגביר כל אויבי ד׳ שהוא תוכן ומתכנן מעשים. שָׁכַחְתִּי גְּמוּלוֹת — שכחתי לגמול לד׳ על אשר הוא אותן לי לחם ומים וכו׳. הָאוֹמְרִים עָרוּ עָרוּ — תהילים (קל״ז, ז). מִשִּׁבְרָם — מתקוותם. כְּאִישׁ חֲלוֹם חוֹלֵם ג׳ סַלֵּי חוֹרִי — כמו שנענש שר האופים במצרים (בראשית מ׳, טז). וּמֶה חֲרִי — על מה כעסו עלי. שַׁלֵּם יָמַי אֶבְלִי — תגמור את ימי גלותי. תַּגִּיעַ — תאיר. תַּהֲפוּךְ לִרְוָחָה — לשמחה.

צום הרביעי – שבעה עשר בתמוז

בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ הָבְקְעָה הָעִיר

בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיֶּחֱזַק הָרָעָב בָּעִיר וְלֹא הָיָה לֶחֶם לְעַם הָאָרֶץ. וַתִּבָּקַע הָעִיר. (מלכים ב כ״ה, ג)

בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי, בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיֶּחֱזַק הָרָעָב בָּעִיר וְלֹא הָיָה לֶחֶם לְעַם הָאָרֶץ: וַתִּבָּקַע הָעִיר וְכָל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה יִבְרְחוּ וַיֵּצְאוּ מֵהָעִיר לַיְלָה דֶּרֶךְ שַׁעַר בֵּין הַחֹמֹתַיִם אֲשֶׁר עַל גַּן הַמֶּלֶךְ וְכַשְׂדִּים עַל הָעִיר סָבִיב וַיֵּלְכוּ דֶּרֶךְ הָעֲרָבָה. (ירמיהו נ״ב, ו–ז)

חמישה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז:

בשבעה עשר בתמוז — נשתברו הלוחות ובוטל התמיד והבקעה העיר ושרף אפוסטומוס את התורה והועמד צלם בהיכל.

בכל חודש וחודש ביקש הקדוש ברוך הוא ליתן לישראל מועד: בניסן נתן להם פסח, באייר נתן להם פסח קטן, בסיוון נתן להם עצרת. בתמוז היה בדעתו ליתן להם מועד גדול — ועשו [בני ישראל] את העגל ובטל תמוז [ובטלו המועדים בחדשי] אב ואלול.

בושנו כי שמענו חרפה (ירמיהו נ״א, נא) — זה שבעה עשר בתמוז; כסתה כלימה פנינו (שם שם) — זה תשעה באב; כי באו זרים על מקדשי בית ד׳ (שם שם) — זה חורבן ראשון ושני. (ילקוט שמעוני, ירמיהו של״ה)

צום הרביעי ושבעה עשר בתמוז

צום הרביעי נקבע אחרי חורבן הבית הראשון לתשעה בתמוז בו הבקעה חומת ירושלים על ידי חיל הכשדים. כן כתוב במלכים ב׳ ושנוי בירמיהו.

בימי הבית השני בטל צום זה. אולם סמוך לחורבן השני רצה שר האומה, שחומת ירושלים הנצורה על ידי הלגיונות הרומיים תיבקע גם כן בחודש תמוז, בשבעה עשר בו. אחרי חורבן הבית השני, חזרו והחלו לצום ולנהוג אבלות בימי הזכרון של חורבן הבית הראשון, וגם הוסיפו וקבעו בשבעה עשר בתמוז יום צום חדש, בו הבקיע טיטוס את חומת ירושלים. ומכיוון שאין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה — צימצמה כנסת ישראל את שני ימי הצום של חודש תמוז — לזכר הבקעת החומה של עיר בירתנו (ט׳ בתמוז וי״ז בתמוז) — והעמידה אותם על יום אחד „שבעה עשר בתמוז״. כמה חכמים גדולים, כרבי עקיבא ורבי שמעון בר יוחאי, סברו ש„צום הרביעי״ צריך להישאר בט׳ בתמוז, ככתוב בנביאים. אולם לפי התלמוד הירושלמי (תענית ד׳ הלכה ח׳) חל „קילקול חשבונות״ בזמן חורבן הבית הראשון, שמרוב צרות טעו בחשבון ולא עמדו על התאריך המדוייק במאורעות האלה, וזמנו של הצום הוא שבעה־עשר בתמוז, בו הובקעה העיר. רבי יהודה הנשיא לא התענה כנראה בי״ז בתמוז, כמסופר בירושלמי (מגילה א׳ הלכה א): „רבי היה רוחץ בשבעה עשר בתמוז״. הרמב״ן סבור, כי

שני התאריכים נכונים הם — אלא שאין מטריחים את הציבור לצום שני ימים. ולפי דעת השולחן ערוך אורח חיים הרי אף על פי שכתוב „בחודש הרביעי בתשעה לחודש הבקעה העיר" — אין מתענים בתשעה בו אלא בשבעה עשר בו, כי חורבן בית שני חמור לנו מן הראשון. נמצאו אמנם נקיי הדעת שיצאו ידי חובתם בזכרון שני החורבנות וצמו גם ט' בתמוז וגם י"ז בתמוז. וכן גם כתוב ב„מגן אברהם" (לר' אברהם אבלי סג"ל מקאליש): „בעל נפש יתענה גם בתשעה בתמוז". ועד היום נוהגים הקראים להתענות בתשעה בתמוז, ולא בשבעה עשר בו. כדי להעדיף את התאריך של „שבעה עשר בתמוז" מצאו חכמינו נוחי נפש אילו מאורעות עגומים בדברי ימינו שאירעו בשבעה עשר לחודש דווקא, מתוך ש„מגלגלים חובה ליום חייב": נשתברו הלוחות, בטל התמיד, שרף אפוסטומוס את התורה, הועמד צלם בהיכל והובקעה העיר.

נשתברו הלוחות: לפי החשבון המסורתי ניתנה התורה ביום ששה בסיון. למחרת, שבעה בסיון, עלה משה על הר סיני ויהי שם ארבעים יום וארבעים לילה — עד שבעה־עשר בתמוז, היום שעשו בני ישראל את העגל. בראות משה את עגל הזהב ואת המחולות מסביב השליך מידו את הלוחות וישברם תחת ההר, „כחתן הקורע את שטר התנאים כשהוא מוצא את ארוסתו בקלקלתה" (אברהם אבן עזרא). ויונתן בן עוזיאל מסביר בתרגומו לתורה (שמות ל"ב, יט): רתח רוגזיה דמשה וטלק מן ידוי ית לוחיא ותבר יתהון בשיפולי טוורא, ברם כתבא קדישא די בהון הוה פרח וטייס לאוויר שמיא והוה צווח ואמר: חבל על עמא דשמעו בסיני מן פוס קודשא לא תעבדון לכון צלם וצורה וכל דמו ולסוף ארבעין יומין עבדו עגל מתכא דלית ביה מששא" (רתח רוגזו של משה והשליך מידו את הלוחות ושבר אותם בשיפולי ההר, אבל כתב הקודש שבהם פרח וטס לאוויר השמים, כשהוא צווח ואמר: חבל על העם ששמע בהר סיני מפי הקדוש לא תעשו לכם צלם וצורה וכל דמות, ולסוף ארבעים יום עשו עגל מסכה שאין בו ממש). ואותו יום של קיטרוג קשה כלפינו נקבע תענית לדורות.

בוטל התמיד: כשעמד הבית על מכונו היו מקריבים את עולת התמיד פעמיים ביום: כבש אחד בבוקר — עם הנץ השחר, וכבש אחד בין הערביים — משיארך הצל. ופעם, מסופר בתלמוד ירושלמי (תענית פרק ד', הלכה ה'), שמו היוונים מצור על ירושלים ולא היו כבשים לקרבן התמיד. מה עשו? שילשלו אל עבר לחומה, לאויב, שתי קופות של זהב והעלו להם תמורתן שני גדיים לקרבן. פעם חמדו להם היוונים לצון, או שרצו לרפות ידם של הנצורים, ובמקום גדיים העלו להם לכוהנים שני חזירים. באותה שעה גרמו העוונות ובטל קרבן התמיד, וחרב הבית. ואותו יום קשה שבעה עשר בתמוז היה — קבעו קוראי הדורות שבימי המשנה. הרמב"ם סבור, שביטול קרבן התמיד היה בימי חורבן הבית הראשון — אך אין סמוכין לדבריו.

שרף אפוסטומוס את התורה: לפי מסורת התלמוד (ירושלמי תענית ד', ה) שרף אחד משונאי ישראל, אפוסטומוס, במעברתא דלוד או דטרלוסא ספר תורה ועורר בזה רוגזו של העם. משערים, שזה קרה כעשרים שנה לפני החורבן, בימי הנציב הרומי קומאנוס. וזה הדבר: איש צבא רומי מצא בכפר יהודי ספר תורה — התעלל בו,

קרעו ושרפו. על מאורע זה גזרו חכמים תענית. יש סוברים שזה היה אנטיוכוס אפיפנוס, שעליו ועל אנשיו מסופר בספר מכבים א (א׳, נו) „וספרי התורה אשר מצאו קרעו וישרפו באש״. שמו השתבש איפוא „מאפיפנס״ ל„אפוסטומוס״. אחרים משערים, שזהו יוליוס סוורוס — שנקרא גם פאוסטינוס ונשתבש לאפוסטומוס — שהיה בארץ בימי אדריאנוס קיסר, בזמן מרד בר כוכבא, והצטיין בעריצותו ובחילול קדשי ישראל. השם אפוסטומוס היה מאז אב טיפוס לכל שורפי ספרי קודש.

הועמד צלם בהיכל: אין לנו ידיעות ברורות, מתי קרה הדבר וגם בעניין זה הובאו אילו השערות. יש חושבים, שזהו צלם האליל היווני ציאוס שהועמד במקדש בימי החשמונאים. אחרים סבורים, שזהו צלם יופיטר שהועמד בימי אדריאנוס קיסר. ויש המרחיקים ורואים כאן את דבר האשירה, שהעמיד מנשה מלך יהודה בהיכל ביום זה, כמו שמצינו במגילת יוחסין בירושלים: „מנשה הרג את ישעיהו״, שכיוון שהכניס מנשה את הצלם להיכל התחיל מתנבא ישעיהו שנבוכדנאצר יעלה ויחריב את הבית וכו׳. וכאשר חזר מנשה בתשובה והתפלל לפני ד׳ סתמו מלאכי השרת כל החלונות של מעלה, שלא תעלה תפילתו לפני המקום, ואמרו לפניו: ריבון העולמים! אדם שהעמיד צלם בהיכל — כלום אתה מקבלו בתשובה? (יבמות מ״ט, עמ׳ ב׳; ירושלמי סנהדרין פרק י׳ הלכה ב׳ ואחרים).

הובקעה העיר: זה היה המאורע המכריע והקשה מכולם שקרה באותו יום. והוא הכריע את הכף לקבוע אותו אבל לדורות. ולא עוד אלא שהוא פותח את ימי בין המצרים — „תלתא דפורענותא״ או „שלושה שבועות״ של פורענות בדברי ימינו, הימים שבין הבקעת החומה ובין החורבן. (יום־טוב לוינסקי)

נשתברו הלוחות

כתוב: וישכון כבוד ד׳ על הר סיני ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי ויעל משה. „שביעי״ — שהוא לאחר הדיברות ותחילה לארבעים [יום]. אמר להם משה: ארבעים יום אני עושה בהר. כיוון שהגיע יום ארבעים ולא בא, מיד: וירא העם כי בושש משה לרדת מן ההר. וכיוון שהגיעו שש שעות ולא בא — מיד: ויקהל העם על אהרון ויאמרו אליו: קום עשה לנו אלוהים אשר ילכו לפנינו, וגו׳. וידבר ד׳ אל משה: לך רד, כי שיחת עמך וגו׳. — — — ויהי כאשר קרב אל המחנה וירא את העגל ומחולות, ויחר אף משה וישלך מידיו את הלוחות וישבר אותם תחת ההר (ירושלמי תענית, ד׳, ה).

בשביעי עלה משה ויהי בהר ארבעים יום וארבעים לילה: עשרים וארבעה של סיון וט״ז של תמוז — מלאו ארבעים יום. בשבעה עשר בתמוז ירד ובא ושיבר את הלוחות. (עפ״י תענית כח, עמ׳ ב)

בוטל התמיד

כך קיבלנו מאבותינו (רש"י תענית כ"ח, עמ' ב).

ביום ההוא, הוא יום שבעה־עשר לחודש תמוז, שבת קרבן ד', הנקרא בשם קרבן התמיד, מחוסר אנשים הראויים להקריבו כהלכה. (יוסיפוס, מלחמות ו, ב, א).

והובקעה העיר

כתוב „בתשעה לחודש הובקעה העיר", אתה אומר אחרת [בשבעה עשר בתמוז]? אמר רבי תנחום בר חנילאי: קילקול חשבונות יש כאן.

רבי יוחנן אמר: משל למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו: נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו אמר: ייעשה [יום] זה ראש לחשבונות. (ירושלמי תעניות ד, ה)

„הובקעה העיר", בשבעה עשר היה, והרי כתיב: בחודש הרביעי בתשעה לחודש ויחזק הרעב בעיר, וכתיב אחריו ו„תבקע העיר" וגו'? אמר רבא: לא קשיא, כאן (ט' בתמוז) בראשונה, וכאן (י"ז בתמוז) בשניה, דתנייא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה — בשבעה עשר בו. (תענית כח, עמ' ב).

שרף אפוסטומוס את התורה

איכן שרפה? רב אחא אמר במעברתא דלוד. ורבנן אמר במעברתא דטרלוסא.

(ירושלמי תעניות ד, ה)

ואחד מאנשי הצבא מצא ספר תורה באחד הכפרים וקרע אותו ביד רמה והשליכהו אל האש, כשהוא מחרף ומגדף. מכל העברים חרדו היהודים כאילו היתה ארצם לנגדם למאכולת אש. לבשורה הראשונה נזעקו כולם ברוח קנאתם הרבה לקדשיהם אל קיסריה, מקום מושב קומאנוס וחילו את פניו, שיעשה לא למענם, כי אם למען היוצר, אשר תורתו חוללה, ואל ימנע את מעשה נקמתו באיש אשר הירבה לחרף ולגדף. כי טוב להם למסור את נפשם מלראות את תורתם מחוללת. (יוסף בן מתתיהו מלחמות היהודים, ספר ב)

והעמיד צלם בהיכל

יש שונים „הועמד" צלם בהיכל. מי שאמר „הועמד" — זה צלמו של מנשה. מי שאמר „העמיד" — זה צלמו של אפוסטומוס. ומפני מה לא קבעו אותו תענית [בפני עצמו]? חיננא אביו של בר ינטה בשם ר' בנייה אמר: שלא קיבלו רוב ציבור עליהם.

(ירושלמי, תענית, ד, ה).

והעמיד צלם בהיכל, מניין לנו? שכתוב: „מעת הוסר התמיד ולתת שיקוץ שומם" (דניאל י"ב, יא). — שבעת שהוסר ונתבטל התמיד, באותו היום ניתן שיקוץ שומם, דזמינו הועמד צלם בהיכל. (רש"י דניאל, שם)

רב סעדיה גאון

יוֹם זֶה אֶאֱבַל בְּכָל שָׁנָה כִּי בוֹ הָיְתָה תְּחִלַּת חֵץ שְׁנוּנָה

אֵל אֱלֹהֵי הָרוּחוֹת לְכָל בָּשָׂר — בִּיטָה כִּי טוֹב מִמֶּנּוּ חָסָר,
גְּזֵרוֹת חָמֵשׁ אֲפָפוּנִי בְּעָזְבֵנוּ דָּת מוּסָר — כְּהַיּוֹם בָּרְבִיעִי, בְּשִׁבְעָה עָשָׂר.
דַּרְכֵּנוּ עִקַּלְנוּ, מִנְּתִיב נְכוֹחוֹת — הִלְעַבְנוּ בְּחוֹזֶיךָ אֱלוֹהַּ הַסְּלִיחוֹת,
וְלֹא הִטִּינוּ אֹזֶן שְׁמוֹעַ תּוֹכָחוֹת — וְנִשְׁבַּר עֻזֵּנוּ כְּנִשְׁתַּבְּרוּ הַלּוּחוֹת.
זוֹר מָזוֹרֵנוּ אָחוֹר לַהֶבֶל לְהַצְמִיד — חָזוּת קָשָׁה חָזוּ לָנוּ מֵבִין עִם תַּלְמִיד,
טִאטְאוּנוּ יוֹקְשֵׁינוּ בְּחֶרֶץ לְהַשְׁמִיד — וְתָמַד בִּטְלוֹנֵנוּ כְּבָטֵל הַתָּמִיד.
יוֹם זֶה הָיְתָה תְּחִלַּת חֵץ שָׁנוּנָה, — כִּי בוֹ אֶאֱבַל בְּכָל שָׁנָה,
לָכֵן רָעֲמוּ פָנַי וְהוֹדִי נִשְׁתַּנָּה — כִּי כְיוֹם אֶתְמוֹל הָבְקְעָה הָעִיר בָּרִאשׁוֹנָה.
מִקֵּץ שָׁבוּעִים שִׁשִּׁים לַחֲנִיָּה — נְסוּגוֹתִי לִנְטוֹת בְּסַעֲרַת אֲנִיָּה,
סְחָפַנִי גַּם עוֹד וְשָׁפַךְ עָלַי תַּאֲנִיָּה — וּבְעֵת הַזֹּאת הָבְקְעָה עִירִי בַּשְּׁנִיָּה.
עֵרָה אַרְזָה וַיֵּגֶל מָסָךְ סְתוּרָה — פַּזֵּי בֵּית יַעֲרִי חָשַׁף וְהִשְׁלִיךְ כִּבְתוּרָה,
צֵל נוּחִי בְּכָל קְצָוֹת אָנָה אָתוּרָה — וְלַהַט שְׂרָפַנִי כְּנִשְׂרְפָה הַתּוֹרָה.
קַמְנוּ נְבוּכִים כִּי כָל חֹסֶן חִסָּל — רָצַפְנוּ בְּכֶתֶם פֶּסֶל וַיְשִׁיבֵנוּ לְכֶסֶל,
שַׁבְנוּ לְחַלּוֹתְךָ לוּחוֹת סַפִּיר פּוֹסֵל — עַל דְּבִיר הַשָּׁמַיִם שֶׁהֻקַּם בּוֹ פֶּסֶל.
תִּרְאֶה בָּעֳנִי יָד אוֹחֶלֶת — תַּעַשׂ כְּחַסְדְּךָ אִם עָשִׂינוּ כְּאִוֶּלֶת,
תִּבְנֶה וּתְיַסֵּד הָעִיר הַהֲלֵלֶת — תִּהְיֶה לָנוּ לְתִקְוָה וּלְתוֹחֶלֶת.

(סליחות לי״ז בתמוז, מנהג בבל ומצרים)

ביטה — הביטה. כי טוב ממנו חסר — שנהרבה ירושלים. דרכנו עקלנו מנתיב נכוחות — ירדנו מן הדרך הטובה. נשבר עוזנו וכו׳ — גבורתנו נשברה באותו יום, כמו שנשברו בו הלוחות. להבל להצמיד — להידבק בעבודת אלילים. מבין עם תלמיד — ירמיהו הנביא וברוך בן נריה תלמידו. תמד בטלוננו וכו׳ — חורבננו מתמיד כמו שבטל התמיד. שבועים ששים — על פי דניאל (ט׳, כד) „שבועים שבעים״ — מקץ שבעים שנות גולה בבבל. סחפני גם עוד — עוד הפעם הביא עלי צרה. ערה ארזה וכו׳ — גילה את קודש הקדשים (וטיטוס הוריד את הפרוכת). כבתורה — ככבשה בתורה לשנים. צל... אנא אתורה — אנה אמצא בכל קצות העולם מקום מנוחה? רצפנו בכתם פסל — נכתמנו בעבדנו לפסל ברציפות. וישיבנו לכסל — לכן הושבנו בגולה, ככסילים. לוחות ספיר פוסל — באנו להתפלל לפניך ד׳ שצוית למשה „פסל לך שני לוחות אבנים״ מספיר.

רבי שלמה אבן גבירול

יוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּבָּקַע הָעִיר

(פזמון לי״ז בתמוז)

שְׁעֵה נֶאֱסַר, אֲשֶׁר נִמְסַר, בְּיַד בָּבֶל וְגַם שֵׂעִיר, לְךָ יֶהֱמֶה, זֶה כַּמָּה, וְיִתְחַנֵּן כְּבֶן צָעִיר, יוֹם גָּבַר הָאוֹיֵב וַתִּבָּקַע הָעִיר. לְזֹאת אִכַּף, וְאֶסְפֹּק כַּף, בְּיוֹם חָמֵשׁ פִּזְרוּנִי, וְעַל רֶגֶל, הָעֲגֵל, הַלּוּחוֹת יָצָאוּנִי, וְגַם הַשְּׁמִיד, הַתָּמִיד, וּמֵעֲצָתוֹ כְּלָאֲנִי, וְלָכֵד צָר, עִיר מִבְצָר, וּבַסּוּגַר הֱבִיאָנִי, וְהוּשַׂם אֲלִיל, בְּהֵיכַל כְּלִיל, וְהַמִּנְחָה הֻנָּחָה, וְדָתְךָ צָר בָּאֵשׁ הִבְעִיר. מְאֹד אֶתְחַל, וְאֶתְחַלְחַל, בְּיוֹם שַׁדַּי דִּחָפַנִי, וְהַשְּׁפִיפוֹן, מִצָּפוֹן, כְּשִׁבּוֹלֶת שְׁטָפַנִי. מְאוֹר חָשַׁךְ, וְגַם שַׁשַּׁךְ, כְּמוֹ כַּדּוּר צְנָפַנִי, וְגַם

צַיָּד, שָׁלַח יָד, וְהַצִּפּוֹר וְהַשָּׁעִיר. הוֹד לִבִּי, וּמִשְׁנָבִי, הֲלָעַד אַפְּךָ יֶעְשַׁן, הֲלֹא תִרְאֶה, עַם נִלְאֶה, אֲשֶׁר הָשְׁחַר כְּמוֹ כִבְשָׁן, גְּדוֹר פִּרְצִי, בְּבֶן פִּרְצִי, וּמַחֲדֶק לְקֹט שׁוֹשָׁן, בְּנֵה בֵּית זְבוּל, לְהָשִׁיב גְּמוּל, הַכַּרְמֶל וְהַבָּשָׁן, וְעֵין פִּקַּח, וְנָקֵם קַח, מַאֲצֵר וּמִדִּישָׁן, שְׁפוֹט אֵלֵּם, וְאָז יְשַׁלֵּם, הַמַּבְעָה וְהַמַּבְעִיר, יוֹם גָּבֵר הָאוֹיֵב וַתִּבָּקַע הָעִיר.

שעה נאסר — פנה אל אנקת הנאסר. וגם שעיר — אדום, רומי. חמש פזרוני — חמשה דברים באו עלי — כאשר מבאר להלן. בסידורי הספרדים הגירסא: „חמש קראוני". ועל רגל עגל — לרגל מעשה העגל. הלוחות יצאוני — נשתברו. ומעצתו — מישועתו. השפיפון — מלך בבל שבא מצפון. והצפיר — מלכות יוון. והשעיר — רומי. גדוד פרצי — גאלני. בבן פרצי — משיח בן דוד, מבית פרץ. מחדק — מבין החוחים. מאצר ומדישן — כינוי לאדום (בראשית ל"ו, כא). אלם — ישראל הגולה, כאילם לא יפתח פיו. המבעה והמבעיר — האויבים שהחריבו את ירושלים, בלשון המשנה: ארבעה אבות נזיקין: השור הבור המבעה וההבער (ראש בבא קמא).

וְשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הֻפַּךְ לָנוּ לְיוֹם יְשׁוּעָה וְנֶחָמָה

אָתָאנוּ לְךָ יוֹצֵר רוּחוֹת, בְּרוֹב עֲוֹנֵינוּ כָּבְדוּ אֲנָחוֹת, גְּזֵרוֹת עָצְמוּ וְרַבּוּ צְרִיחוֹת, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז נִשְׁתַּבְּרוּ הַלּוּחוֹת.

גָּלִינוּ מִבֵּית הַבְּחִירָה, דִּינֵנוּ נֶחְתַּם וְנִגְזְרָה גְּזֵרָה, וְחָשַׁךְ בַּעֲדֵנוּ אוֹרָה, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז נִשְׂרְפָה הַתּוֹרָה.

הָרְסוּ אוֹיְבֵינוּ הַהֵיכָל, וּבְרִחָה שְׁכִינָה מִזְּיֵת הַיָּכָל, וְנִמְסַרְנוּ בְּיַד זֵדִים לְהִתְאַכֵּל, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הָעֲמַד צֶלֶם בְּהֵיכָל.

זַרְנוּ מֵעִיר אֶל עִיר, וְנִלְכַּד מֶנּוּ רַב וְצָעִיר, חָרְבָה מְשׂוֹשֵׂנוּ וְאֵשׁ בָּהּ הִבְעִיר, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הָבְקְעָה הָעִיר.

טָפֵשׁ מִקְדָּשֵׁנוּ צָר הַמַּשְׁמִיד, וְנָטַל מַחֲתָן וְכַלָּה אֶצְעָדָה וְצָמִיד, יַעַן כִּעַסְנוּךָ נִתַּנּוּ לְהַשְׁמִיד, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז בָּטֵל הַתָּמִיד.

כָּלָה מֶנּוּ כָּל הוֹד וְשֶׁבַח, חָרְבוּ שָׁלַף אוֹיֵב עָלֵינוּ לָאֶבַח, לִהְיוֹת עוֹלְלִים וְיוֹנְקִים מוּכָנִים לַטֶּבַח, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז בָּטְלוּ עוֹלָה וְחֶבַח.

מָרַדְנוּ לְשׁוֹכֵן מְעוֹנוֹת, לָכֵן נִתְפַּזַּרְנוּ בְּכָל פִּנּוֹת, נֶהְפַּךְ מְחוֹלֵנוּ לְקִינוֹת, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז בָּטְלוּ קָרְבָּנוֹת.

סָרַרְנוּ לְפָנֶיךָ מַרִיב לְשׁוֹנוֹת, לָכֵן לָמְדָה לְשׁוֹנֵנוּ לוֹמַר קִינוֹת, עָזַבְנוּ בְּלִי לְהִמָּנוֹת, כִּי בְּשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז גָּרְמוּ לָנוּ עֲוֹנוֹת.

פִּזַּרְנוּ בְּלִי מְצוֹא רְוָחָה, לָכֵן רָבְתָה בָּנוּ אֲנָחָה, צוּר רְאֵה נַפְשֵׁנוּ כִּי שָׁחָה, וְשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הֻפַּךְ לָנוּ לְשָׂשׂוֹן וּלְשִׂמְחָה.

קִשִּׁינוּ עֹרֶף וְרָבְתָה בָּנוּ אָסוֹן, לָכֵן נִתַּנּוּ לִמְשִׁסָּה וְרִפְשׂוֹן, רְאֵה יְיָ וְחַלְּצֵנוּ מֵאָסוֹן, וְשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הֻפַּךְ לָנוּ לְשִׂמְחָה וּלְשָׂשׂוֹן.

שָׁעֲנוּ שׁוֹכֵן רוּמָה, וְקַבֵּץ נִפּוּצוֹתֵינוּ מִקַּצְוֹת אֲדָמָה, תֹּאמַר לְצִיּוֹן קוּמָה, וְשִׁבְעָה עָשָׂר בְּתַמּוּז הֻפַּךְ לָנוּ לְיוֹם יְשׁוּעָה וְנֶחָמָה.

שלום אש

שבעה עשר בתמוז

היום יום שבעה עשר בתמוז. וידידיה לקח את סידורו בידו והלך אל בית המדרש להתפלל. בתפילתו זכר את ירושלים עם כל כבודה והדרה לפנים, ואת הפרץ אשר פרצו הרומאים האכזרים בחומותיה הנשגבות, ויבך במרירות. ויחלט בלבבו לצום ביום המר הזה.

בבואו הביתה, אמרה לו אמו בשמחה:

— יהי שמו הקדוש מבורך! — הרוחתי היום ארבעה זהובים והנה קניתי גבינה וחמאה ואלבב לכם לביבות ועתה, בני, בוא ואכול, וינעם לחיכך, כי זה ימים אחדים, אשר לא בא מאכל תאוה אל פיך, רק פת לחם יבש בלבד; אני לא אוכל, כי אשה זקנה אני, ועלי לצום היום.

ידידיה התאווה מאד לטעום מן הלביבות. אך... הוא נשאר עומד על מקומו.

— לך אפוא, בני, ונטול ידיך!...

— לא, אמי, לא אוכל...

— מדוע? הן עודך קטן, בני, וחלש מאד. לך, בני, אני מצווה אותך, לך ואכול!

והוא רואה את אחיו ואחיותיו יושבים סביב לשולחן ואוכלים את הלביבות בתאבון גדול, והוא לא נע ולא זע ממקומו. והילדים שומעים, כי אומר ידידיה לצום והם מתפלאים מאד.

— בוא נא, ידידיה! — קראו אליו הקטנים: — בוא ואכול אתנו. האח, מה טוב לאכול לביבות!

— אני מצווה אותך, בני! — אומרת אמו — לך ואכול. לא לך לצום: עודך נער קטן!

וידידיה כמעט שנפתה לדברי אמו, וכבר אמר לגשת אל השולחן. אך ברגע ההוא זכר את כל מה שקרה ביום הזה בירושלים לפני שנים רבות, ולא זז ממקומו

— מדוע לא תאכל, בני? מדוע? — קראה אליו אמו בתרעומת.

— שמעי נא, אמי, שמעי! — קרא הנער: התדעי מה שקרה ביום הזה בירושלים? ביום הזה באו הרומאים ויבקעו את חומת העיר הקדושה, היא העיר ירושלים, שאנו מזכירים את שמה בכל תפילותינו ואשר אנו מקווים לשוב אליה... שם היה בית מקדשנו. והאויבים באו והרגו את בני עמנו, שחטו את הילדים ולא חמלו! לא, אמי, לא אוכל היום — קרא הנער בעוז, ודמעות פרצו מעיניו.

— אבל עודך נער קטן, בני, עודך קטן מאד; הן טרם מלאו לך עשר שנים! לך נא לאכול, יקירי!

— אל נא, אמי! בכל בית צריך להיות איש יהודי, אשר יצום בעד כל בני הבית. בשנה שעברה היה אבינו, עליו השלום, אתנו, והוא צם בעדנו; והיום — אני, אני הבכור, ועלי המצווה, עלי — אמי!

כשמוע אמו את דבריו האחרונים פרצה אנחה מרה מלבה. ודמעה גדולה נזלה מעיניה על לחייה — ותדום...

הכינורות נחבאו והחליל נאלם

והגיע הדבר שפעם אחת טעה מיכאל יוסף גוזיקוב בחשבון ופירסם כי ינגן בפאריז, ביום שחל בו שבעה עשר בתמוז.

בבית אביו היה נזהר מאוד שלא לנגן בימי האבל של עמו. נשתתקה אז המקהלה כולה. הכינורות נחבאו והחליל נאלם מפני אנחת האומה הנשמעה מסוף העולם ועד סופו.

(אז״ר „רק עוד פעם אחת״, על הקומפוזיטור מיכאל יוסף גוזיקוב)

שבעה עשר בתמוז בדרך

מנדלי מוכר ספרים

כיון שנושב רוח חם וימות החמה מגיעים, ובעולמו של הקדוש־ברוך־הוא אורה ושמחה — ימי אבל וצום ובכי ממשמשים ובאים ליהודים בזה אחר זה, מתחלת ספירת העומר עד ימות הגשמים. והשעה שעת עבודה לי, מנדלי מוכר ספרים, לחזור בעיירות שבתוך התחום ולהספיק לבני ישראל שם מכשירי־הבכיה, דהיינו קינות וסליחות ומיני תחינות, שופרות ומחזורים, מענה־לשון ותפלה־זכה וכיוצא באלה שיפים לשפיכת דמעות. ישראל עמנו סופדים ומבלים ימות החמה בבכיה — ואני עושה בה סחורה. אבל איך זה מעניני.

פעם אחת הייתי מהלך בדרך ואותו היום שבעה עשר בתמוז היה. ואני יושב לי על דוכני בעגלה עטוף בטלית ומעוטר בתפלין, מחמר כלאחר יד אחר סוסי בשוט שבידי ומתפלל שחרית, מתכון ועוצם עיני, שלא לראות את העולם לפני בשעת תפלה. והיא, התולדה, כלומר הטבע בלשונם, היתה באותה שעה, מעשה־שטן, נאה מאד וממשכת אותי להסתכל בפניה, והיו הרהורי לבי מנצחים זה עם זה. יצרי הטוב אומר: „אסור — אל תסתכל״ !... וכנגדו יצרי הרע מסית ואומר: „מותר! הסתכל ויהנה לבך, שוטה שבעולם!״ ועמד ופקח לי עין אחת. ומיד נגלתה עלי היפהפיה הזו בהדר כבודה — ותמונה נאה לנגד עיני: שדות כוסמין בלבלובן, לבנות כשלג, אצל שורות שורות מוצהבות של חטים ושל גבעולי קטניות גבוהים וירקרקים; בקעה נאה צומחת דשאים וחורשה של אגוזים לשני צדיה, ובתוכה שוטפת בריכת מים זכים כעין הבדולח וזהרורי חמה בוקעים בהם וחופים פניהם בתורי זהב וקשקשי כסף; עדרי צאן ובקר נראים מרחוק כנקודות שחורות, שחומות ואדמדמות בנאות־דשא שם. — „אוי לאותה בושה — מיסרני יצרי הטוב במלי דאבות — המהלך בדרך... ומפסיק ממשנתו ואומר: מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה... כאילו מתחייב בנפשו...״ אבל היצר־הרע שבי מעלה לתוך חוטמי ריח־ניחוח של ערמות שחת ושל עשבים הנבלע באברים, משתפך לפני בנגינות כנפי רננים משמחי לב; משיב רוח חם על פני, מסלסל פאותי ולוחש לי באזני: „ראה, אדם אתה, יהודי, ואל תבוא, שוטה,

להדיר הנאה מן העולם". אני מגמגם ומתפלל, כביכול, ואיני יודע בעצמי מה אני מתפלל. ובטירוף הדעת דברי כעס וקנטור עולים במחשבתי מאליהם, ואני מהרהר ואומר בלבי: „הוי, חללי אדם... הוי, עצמות יבשות... נפשות פורחות באויר... נפשות תלויות על בלימה... חבילות מפורדות! ערבות חבוטות!...." ועד שהלב מחשב והרהורים רעים מבהילים אותו, הפה חותם „ברוך המחזיר נשמות לפגרים מתים".

— הא כיצד? כלפי לייא? — נרתעתי פתאם, מתביש מפני הרהורי לבי הרעים. וכדי להאפיל על קלקלתי לפני המקום ברוך־הוא, אני מעמיד את פני פני־תם, כלומר: לא להם נתכוונתי אלא לסוסי נתכוונתי... מצליף שוטי על גבו של אותו העלוב ומזרזו ואומר: הוי, פגר! הוי, הוי נבלתי!

ערמה זו בעצמה יפה היא, אלא שדעתי לא נתקררה בה הפעם. מאד מאד נצטערתי על זה, שהרהורים מעין אלו היו עולים בלבי ביום צום זה, שאנו צריכים לבכות על צרותיהם הגדולות של בני ישראל ולנוד להם — שפעת קלגסיו של נבוכדנאצר הרשע הרי נכנסו לעיר קדשנו וכל מחמדינו היו לחרבה... הריני מעמיד פנים עצובים, מתאנח בחסידות ואומר אותן הסליחות הקבועות ליום מר זה בתחנונים ובקול בוכים, וקול בכייתי הולך וחזק ביותר באותו פזמון שמרגיז לבבות בדבריו המרים האלו:

וְהַשְּׁפִיפוֹן מִצָּפוֹן כְּשִׁבֹּלֶת שְׁטָפָנִי וְהַצַּיָּד שָׁלַח יָד וְהַצָּפִיר וְהַשָּׂעִיר

יהודי, מכיון שהוא שופך שיחו לפני המקום ואומר לפניו פזמון, כסבור הוא שעשה כל מה שבידו, ודעתו נחה ומתישבת עליו, כתינוק זה לאחר שלקה מוחה דמעתו ושותק. מיסב אני על דוכני ומחליק לי את זקני בנחת־רוח כאומר: רבונו של עולם! אני עשיתי את שלי ויצאתי ידי חובתי; עכשיו אין הדבר תלוי אלא בך. עורה נא, התעורר נא והראני חסדך, אב רחום וצדיק! — „הידא, בהמתי! הרימה פעמיך ולך נא ונא, במחילת כבודך!" — אומר אני לסוסי בפה רך, מפיסו על שהייתי מזלזל בו מתחלה וקורא לו „נבלה". והעלוב הזה מחוה לי קידה, כורע על רגליו הקדומות וכובש ראשו בקרקע ומתאנח, כאלו הוא אומר: „אדוני! ומספוא מה תהא עליו?" חייך, שפקח אתה — אומר אני, ומרמז לו בשוט שהוא רשאי לקום ולעמוד על רגליו. — לא לחנם נאמר: „ציון, בך כל בהמה ועוף חכמו!" כלומר, אפילו בהמותיך, כנסת ישראל, פקחות הן... אבל אין זה מעניני. ומתוך אמירה זו באתי שוב לידי הרהור בכנסת ישראל, על חכמתה ודעתה ומנהגיה, על אותן הבריות היפות שבתוכה ועל רוע מעמדה, המקום ירחם עליה. ראשי התחיל מתנדנד אילך ואילך, מחשבות לבי מתבלבלות, וכשפיפון נראה לי בדמיוני — נבוכדנאצר וסיעתו פורעי פרעות בישראל, משברי דלתות וחלונות ומקרקרי קיר. מהומה ומבוסה ומבוכה.

צום החמישי – תשעה באב

בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּשִׁבְעָה לַחֹדֶשׁ

וּבַחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּשִׁבְעָה לַחֹדֶשׁ הִיא שְׁנַת תְּשַׁע עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בָּא נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים עֶבֶד מֶלֶךְ בָּבֶל יְרוּשָׁלִָם. וַיִּשְׂרֹף אֶת בֵּית יְיָ וְאֶת בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֶת כָּל בָּתֵּי יְרוּשָׁלִַם וְאֶת כָּל בֵּית גָּדוֹל שָׂרַף בָּאֵשׁ. וְאֶת חוֹמֹת יְרוּשָׁלִַם סָבִיב נָתְצוּ כָּל חֵיל כַּשְׂדִּים אֲשֶׁר אֶת רַב טַבָּחִים. (מלכים ב כ״ה, ח—י)

בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ

וּבַחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ, הִיא שְׁנַת תְּשַׁע עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַמֶּלֶךְ נְבוּכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בָּא נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים עָמַד לִפְנֵי מֶלֶךְ בָּבֶל בִּירוּשָׁלִָם. וַיִּשְׂרֹף אֶת בֵּית יְיָ וְאֶת בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֵת כָּל בָּתֵּי יְרוּשָׁלִַם וְאֶת כָּל בֵּית הַגָּדוֹל שָׂרַף בָּאֵשׁ. וְאֶת כָּל חוֹמֹת יְרוּשָׁלִַם סָבִיב נָתְצוּ כָּל חֵיל כַּשְׂדִּים אֲשֶׁר אֶת רַב טַבָּחִים. וּמִדַּלּוֹת הָעָם וְאֶת יֶתֶר הָעָם הַנִּשְׁאָרִים בָּעִיר וְאֶת הַנֹּפְלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ אֶל מֶלֶךְ בָּבֶל וְאֵת יֶתֶר הָאָמוֹן הֶגְלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים. וּמִדַּלּוֹת הָעָם הִשְׁאִיר נְבוּזַרְאֲדָן רַב טַבָּחִים לְכֹרְמִים וּלְיֹגְבִים. וַיֵּגֶל יְהוּדָה מֵעַל אַדְמָתוֹ. (ירמיהו נ״ב, יב—טז; כז)

וַיִּשְׂרְפוּ אֶת בֵּית הָאֱלֹהִים וַיְנַתְּצוּ אֵת חוֹמַת יְרוּשָׁלִַם וְכָל אַרְמְנוֹתֶיהָ שָׂרְפוּ בָאֵשׁ וְכָל כְּלֵי מַחֲמַדֶּיהָ לְהַשְׁחִית. וַיֶּגֶל הַשְּׁאֵרִית מִן הַחֶרֶב אֶל בָּבֶל. (דברי הימים ב ל״ו, יט—כ)

בכיה לדורות

ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו (במדבר, י״ד א) — אמר רבה אמר רבי יוחנן: אותו הלילה ליל תשעה באב היה. אמר להם הקדוש ברוך הוא: אתם בכיתם בכייה של חינם ואני קובע לכם בכייה לדורות. (תענית כ״ט, עמוד א)

אותו הלילה ליל תשעה באב היה — וזהו החשבון המסורתי לליל תשעה באב: כ׳ באייר נעלה הענן, ככתוב: ויהי בשנה השנית, בחודש השני בעשרים בחודש, נעלה הענן מעל משכן העדות (במדבר י׳, יא). ולהלן כתוב: ויסעו מהר ד׳ דרך שלושת ימים (שם, שם, לג) ויבואו לקברות התאוה כלומר — כ״ג באייר. שם ישבו חודש ימים, ככתוב: לא יום אחד תאכלון — עד חודש ימים (שם, י״א, כ) עד כ״ג בסיון. משם עברו לחצרות ובאותו יום נסגרה מרים לשבעה ימים („והעם לא נסע עד האסף מרים״). לאחר שבעה ימים, באו איפוא למדבר פארן, בכ״ט בו. כ״ט בסיון יצאו המרגלים לתור את הארץ והם חזרו לאחר ארבעים יום (שם י״ג, כה) שמונה באב. ביום הוציאו המרגלים את דיבת הארץ ובלילה: „ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו״.

מגלגלים חובה ליום חייב

תניא: מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב.

אמרו: כשחרב בית המקדש בראשונה — אותו היום תשעה באב היה ומוצאי שבת היה ומוצאי שביעית היתה ומשמרתו של יהויריב היתה והלווים היו עומדים על

זכות ליום זכאי — בחודש ניסן נגאלו בני ישראל ממצרים ובניסן עתידים להיגאל (פירוש רש״י). תשעה באב — חרב הבית בפעם הראשונה וכן בשניה. מוצאי שבת — שאדם מישראל מצטער על יום המנוחה שניטל ממנו ואומר: וי אבדה נפש. (ביצה ט״ז, עמ׳ א). מוצאי שביעית — עונת

דוכנם ואומרים שירה. ומה שירה היו אומרים? „וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם" (תהילים צ"ד, כג). ולא הספיקו לומר „יצמיתם יי אלהינו" עד שבאו גויים וכבשום. וכן בשניה. (ערכין י"א, עמ' ב)

רזון לעם, לאחר שלא זרע ולא קצר בשנה זו של שמיטה. משמרתו של יהויריב — חכמים ראו בשם הזה סמל לחרון אף ד': „אלוהים יריב" עם עמו (על פי פירוש מהרש"א לערכין י"א עמ' ב). וישב עליהם את אונם — בשעת ביעור התבואה והפירות מן הבית הוא אומר: „לא אכלתי באוני ממנו" (דברים כ"ו, יד) וכאשר כעס עליהם ד' השיב להם ד' את „אונם" (ע"פ מהרש"א, כנ"ל). יצמיתם יצמיתם — כפל לשון, רמז לחורבן בית ראשון ולחורבן בית שני (כנ"ל).

ד' צבאות קרא לבכי ולמספד

אמר להם הקדוש־ברוך־הוא למלאכי־השרת. בואו ונלך אני ואתם לביתי ונראה מה עשו אויבים בו. מיד הלך הקדוש־ברוך־הוא ומלאכי־השרת וירמיהו לפניו. וכיוון שראה הקדוש־ברוך־הוא את־בית־המקדש, אמר: בוודאי זהו ביתי וזוהי מנוחתי, שבאו אויבים ועשו בו כרצונם. באותה שעה היה הקדוש־ברוך־הוא בוכה וצועק ואומר: אוי לי על ביתי! בני, היכן אתם? כוהני ולוויי, היכן אתם? מה אעשה לכם? כמה פעמים התריתי בכם ולא חזרתם בתשובה.

אמר לו הקדוש־ברוך־הוא לירמיהו: אני דומה היום לאדם שהיה לו בן יחידי ועשה לו חופה ומת בתוך חופתו — ואין לך כאב לא עליו ולא על בני?! לך וקרא לאברהם ליצחק וליעקב ולמשה מקבריהם, שהם יודעים לבכות. אמר לפניו: ריבונו־של־עולם! איני יודע היכן משה קבור. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: לך עמוד על שפת הירדן והרם קולך וקרא: בן־עמרם, בן־עמרם, עמוד וראה צאנך שקרעון אויבים!

מיד הלך ירמיה למערת המכפלה ואמר לאבות העולם: עמדו, שהגיע זמן שאתם מתבקשים לפני הקדוש־ברוך־הוא. אמרו לו: מה היום מימים, שאנו מתבקשים לפני הקדוש־ברוך־הוא? אמר להם: איני יודע, מפני שהיה מתיירא, שלא יאמרו: בימיך היתה זאת לבנינו.

הניחם ירמיהו ועמד על שפת הירדן וקרא: בן־עמרם, בן־עמרם, עמוד! הגיע זמן שאתה מתבקש לפני הקדוש־ברוך־הוא. אמר לו: מה היום מימים, שאני מתבקש לפני הקדוש־ברוך־הוא. אמר לו ירמיהו: איני יודע.

הניחו משה והלך לו אצל מלאכי־השרת, שהיה מכיר אותם משעת מתן־תורה, אמר להם: משרתי עליונים! כלום אתם יודעים מפני מה אני מתבקש לפני הקדוש־ברוך־הוא? אמרו לו: בן־עמרם, אי אתה יודע שבית־המקדש חרב וישראל גלו? מיד קרע בגדי כבוד שהלבישו הקדוש־ברוך־הוא והניח ידו על ראשו והיה צועק ובוכה והולך עד שהגיע אצל אבות־העולם. אמרו לו אבות העולם: משה רועה ישראל, מה היום מימים? אמר להם: אבות אבותי, אין אתם יודעים שבית־המקדש חרב וישראל גלו לבין אומות־העולם? מיד אף הם קרעו בגדיהם והניחו ידיהם על ראשיהם והיו צועקים ובוכים והולכים עד שהגיעו לשערי בית־ההקדש.

כיון שראה אותם הקדוש־ברוך־הוא, מיד „ויקרא יי אלהים צבאות ביום ההוא לבכי ולמספד ולקרחה ולחגור שק" (ישעיהו כ"ב, יב) (ואלמלא מקרא שכתוב אי־אפשר לאמרו), והיו בוכים והולכים משער לשער, כאדם שמתו מוטל לפניו. והיה הקדוש־ברוך־הוא סופד ואומר: „אוי לו למלך שבקטנותו הצליח ובזקנתו לא הצליח!"

(פתיחתא איכה רבתי; ילקוט שמעוני איכה, רמז תתקצ"ו)

האבות והאמהות ומשה רבנו יוצאים מקברם ומפגינים לפני ד' על חורבן ירושלים וגלות העם.

עיטור לקינה „אז בהלוך ירמיהו" בכתב יד ישן.

אָז בַּהֲלוֹךְ יִרְמְיָהוּ עַל קִבְרֵי אָבוֹת

(נאום ירמיהו בהעירו את האבות)

אָז בַּהֲלוֹךְ יִרְמְיָהוּ עַל קִבְרֵי אָבוֹת וָיָם: „עֲצָמוֹת חֲבִיבוֹת,
מָה אַתֶּן שׁוֹכְבוֹת? בְּנֵיכֶם גָּלוּ וּבְתֻקוּם בַּחֲרָבוֹת,
וְאַיֵּה זְכוּת אָבוֹת בְּאֶרֶץ תַּלְאוּבוֹת?"

(טענת האבות במקהלה)

נָעוּ כֻּלָּם בְּקִינִים, עַל חֶסְרוֹן בָּנִים.
דּוֹבְבוּ בְּקוֹל תַּחֲנוּנִים: פְּנֵי שׁוֹכֵן מְעוֹנִים:
„וְאַיֵּה הַבְטָחַת 'וְזָכַרְתִּי לָהֶם בְּרִית רִאשׁוֹנִים'?"

(תשובת ה')

"הֵם הֵמִירוּ כְבוֹדִי בְּתֹהוּ, וְלֹא פָחֲדוּ וְלֹא רָהוּ,
וְאַעְלִים עֵינַי מֵהֶם, וְלֹא נָהוּ וְלֹא שָׁהוּ,
וְאֵיךְ אֶתְאַפֵּק עַל אֲמִירַת 'לֹא הוּא'?"

(טענת אברהם)

זָעַק אַב הָמוֹן בַּעֲבוּרָם וְחִנֵּן פְּנֵי אֵל רָם:
"חִנָּם נִסַּיתִי עֶשֶׂר בְּחִינוֹת עֲבוּרָם,
וְהֵן חָזִיתִי שִׁבְרָם, וְאַיֵּה הַבְטָחַת: 'אַל תִּירָא, אַבְרָם'?"

(תשובת ה')

"טָעוּ לְהוֹרוֹת בַּעֲבוֹדוֹת זָרוֹת
יָעֲצוּ לַחֲצֹב בֹּארוֹת, בֹּארוֹת נִשְׁבָּרוֹת,
וְאֵיךְ אֶתְאַפֵּק עַל בִּטּוּל עֲשֶׂרֶת הַדִּבְּרוֹת?"

(טענת יצחק) כֹּה צָוַח יִצְחָק — פְּנֵי שׁוֹכֵן שַׁחַק:
„לַשָּׁוְא בִּי טֶבַח הוּחַק, — וְהֵן זַרְעִי נִשְׁחַק וְנִמְחַק,
וְאַיֵּה הַבְּטָחַת: — 'וְאֶת־בְּרִיתִי אָקִים אֶת־יִצְחָק'?"

(תשובת ה') "מָרוּ בִּירֻמְיָה — וְטִמְּאוּ הַר הַמּוֹרִיָּה,
נִלְאֵיתִי נְשׂוֹא גְעִיָּה — עוֹלָה לִי מִנְשִׁיָּה,
וְאֵיךְ אֶתְאַפַּק — עַל הֲרִיגַת זְכַרְיָהוּ?"

(טענת יעקב) סָח יֶלֶד בְּתֶלֶף — דְּמָעוֹת כְּתַנִּין זוֹלֵף
"עוֹלָלַי, אֲשֶׁר טִפַּחְתִּי בְּעָלֶף, — וְאֵיךְ גָּזוּ מִנִּי בְּחֶלֶף?
וְאֵיךְ הָפְרַע מִנִּי — דָּמִים בְּדָמִים כַּמָּה אֶלֶף?"

(טענת משה רבנו) פָּץ רוֹעֶה נֶאֱמָן, — כָּפוּשׁ בְּאֵפֶר וּמְדֻמָּן:
"צֹאן אֲשֶׁר בְּחֵיקִי הָאֲמַן — וְאֵיךְ גָּזוּ בְּלֹא זְמַן?
וְאַיֵּה הַבְּטָחַת — 'כִּי לֹא אַלְמָן'?"

(בני ארבע האמהות במקהלה) קוֹל בְּכִי לֵאָה, — מִתּוֹפֶפֶת עַל לְבָבָהּ,
רָחֵל אֲחוֹתָהּ — מְבַכָּה עַל בָּנֶיהָ,
וְזִלְפָּה מַכָּה פָּנֶיהָ, — בִּלְהָה מְקוֹנֶנֶת בִּשְׁתֵּי יָדֶיהָ.

(דברי נחמה מאת ה') "שׁוּבוּ, תְּמִימִים, לִמְנוּחַתְכֶם, — מַלֵּא אֲמַלֵּא כָל מִשְׁאֲלוֹתֵיכֶם.
שֶׁלַּחְתִּי בָבֶלָה לְמַעַנְכֶם, — הִנְנִי מְשׁוֹבֵב גָּלוּת בְּנֵיכֶם".

נם — נאם. על אמירת „לא הוא" — לא הוא אלוהינו. לשווא בי טבח הוחק — לשווא הועליתי לעקידה. געייה עולה לי מנשייה — קול הדם הנקי ששפך מנשה וגעיית בנו שהעביר באש (מלכים ב, כא). הריגת זכריה — בן יהוידע הכוהן שרצחו יואש מלך, יהודה (דברי הימים ב, כ"ד, כ"א). יולד בתלף — יעקב שחונך באהלי שם, הנקראים „תלפיות", בעלף — בשארית כוחותי. חלף — שחלפו ממני. כפוש באפר ומודמן — כשהוא מתגלגל באפר ובמדמנה. כי לא אלמן — ישראל (ירמיהו נ"א, ה).

יתומים היינו ואין אב...
(צייר מ. מינקובסקי)

מגילת איכה

ירמיהו מקונן על חורבן ירושלים (ציור אורי לסר)

ויהי אחר גלות יהודה והורבן ירושלים וישב ירמיהו ויבך ויקונן את הקינה הזאת על ירושלים ויאמר (תרגום השבעים, בראש מגילת "איכה"):

א

א	אֵיכָה יָשְׁבָה בָדָד	הָעִיר רַבָּתִי עָם
	הָיְתָה כְּאַלְמָנָה	רַבָּתִי בַגּוֹיִם
	שָׂרָתִי בַּמְּדִינוֹת	הָיְתָה לָמַס.
ב	בָּכוֹ תִבְכֶּה בַּלַּיְלָה	וְדִמְעָתָהּ עַל לְחָיֶהָ
	אֵין לָהּ מְנַחֵם	מִכָּל אֹהֲבֶיהָ
	כָּל־רֵעֶיהָ בָּגְדוּ בָהּ	הָיוּ לָהּ לְאֹיְבִים.
ג	גָּלְתָה יְהוּדָה מֵעֹנִי	וּמֵרֹב עֲבֹדָה
	הִיא יָשְׁבָה בַגּוֹיִם	לֹא־מָצְאָה מָנוֹחַ
	כָּל רֹדְפֶיהָ הִשִּׂיגוּהָ	בֵּין הַמְּצָרִים.
ד	דַּרְכֵי צִיּוֹן אֲבֵלוֹת	מִבְּלִי בָּאֵי מוֹעֵד
	כָּל שְׁעָרֶיהָ שוֹמֵמִין	כֹּהֲנֶיהָ נֶאֱנָחִים
	בְּתוּלֹתֶיהָ נוּגוֹת	וְהִיא מַר־לָהּ.

ח הָיוּ צָרֶיהָ לְרֹאשׁ אֹיְבֶיהָ שָׁלוּ
כִּי־יְהוָה הוֹגָהּ עַל־רֹב פְּשָׁעֶיהָ
עוֹלָלֶיהָ הָלְכוּ שְׁבִי לִפְנֵי צָר.

ו וַיֵּצֵא מִבַּת צִיּוֹן כָּל הַדָּרָהּ
הָיוּ שָׂרֶיהָ כְּאַיָּלִים לֹא־מָצְאוּ מִרְעֶה
וַיֵּלְכוּ בְּלֹא כֹחַ לִפְנֵי רוֹדֵף.

ז זָכְרָה יְרוּשָׁלַם יְמֵי עָנְיָהּ וּמְרוּדֶיהָ
כֹּל מַחֲמֻדֶיהָ אֲשֶׁר הָיוּ מִימֵי קֶדֶם
בִּנְפֹל עַמָּהּ בְּיַד־צָר וְאֵין עוֹזֵר לָהּ
רָאוּהָ צָרִים שָׂחֲקוּ עַל מִשְׁבַּתָּהּ.

ח חֵטְא חָטְאָה יְרוּשָׁלַם עַל־כֵּן לְנִידָה הָיָתָה
כָּל מְכַבְּדֶיהָ הִזִּילוּהָ כִּי־רָאוּ עֶרְוָתָהּ
גַּם הִיא נֶאֱנָחָה וַתָּשָׁב אָחוֹר.

ט טֻמְאָתָהּ בְּשׁוּלֶיהָ וַתֵּרֶד פְּלָאִים
רְאֵה יְהוָה אֶת־עָנְיִי כִּי־הִגְדִּיל אוֹיֵב.

י יָדוֹ פָּרַשׂ צָר עַל כָּל־מַחֲמַדֶּיהָ
כִּי רָאַתָה גוֹיִם בָּאוּ מִקְדָּשָׁהּ
אֲשֶׁר צִוִּיתָה לֹא־יָבֹאוּ בַקָּהָל־לָךְ.

יא כָּל עַמָּהּ נֶאֱנָחִים מְבַקְשִׁים לָחֶם
נָתְנוּ מַחֲמַדֵּיהֶם בְּאֹכֶל לְהָשִׁיב נָפֶשׁ
רְאֵה יְהוָה וְהַבִּיטָה כִּי־הָיִיתִי זוֹלָלָה.

יב לוֹא־אֵלֵיכֶם כָּל־עֹבְרֵי דָרֶךְ הַבִּיטוּ וּרְאוּ
אִם־יֵשׁ מַכְאוֹב כְּמַכְאֹבִי אֲשֶׁר עוֹלַל לִי
אֲשֶׁר הוֹגָה יְהוָה בְּיוֹם חֲרוֹן אַפּוֹ.

יג מִמָּרוֹם שָׁלַח אֵשׁ בְּעַצְמֹתַי וַיִּרְדֶּנָּה
פָּרַשׂ רֶשֶׁת לְרַגְלַי הֱשִׁיבַנִי אָחוֹר
נְתָנַנִי שֹׁמֵמָה כָּל־הַיּוֹם דָּוָה.

יד נִשְׂקַד עֹל פְּשָׁעַי בְּיָדוֹ יִשְׂתָּרְגוּ
עָלוּ עַל־צַוָּארִי הִכְשִׁיל כֹּחִי
נְתָנַנִי אֲדֹנָי בִּידֵי לֹא־אוּכַל קוּם.

טו סִלָּה כָל אַבִּירַי אֲדֹנָי בְּקִרְבִּי
קָרָא עָלַי מוֹעֵד לִשְׁבֹּר בַּחוּרָי
גַּת דָּרַךְ אֲדֹנָי לִבְתוּלַת בַּת־יְהוּדָה.

טז עַל־אֵלֶּה אֲנִי בוֹכִיָּה עֵינִי עֵינִי יֹרְדָה מַיִם
כִּי־רָחַק מִמֶּנִּי מְנַחֵם מֵשִׁיב נַפְשִׁי
הָיוּ בָנַי שוֹמֵמִים כִּי־גָבַר אוֹיֵב.

יז פֵּרְשָׂה צִיּוֹן בְּיָדֶיהָ אֵין־מְנַחֵם לָהּ
צִוָּה יְהוָה לְיַעֲקֹב סְבִיבָיו צָרָיו
הָיְתָה יְרוּשָׁלַם לְנִדָּה בֵּינֵיהֶם.

יח צַדִּיק הוּא יְהוָה כִּי־פִיהוּ מָרִיתִי
שִׁמְעוּ־נָא כָל הָעַמִּים וּרְאוּ מַכְאֹבִי
בְּתוּלֹתַי וּבַחוּרַי הָלְכוּ בַשֶּׁבִי.

יט קָרָאתִי לַמְאַהֲבַי הֵמָּה רִמּוּנִי
כֹּהֲנַי וּזְקֵנַי בָּעִיר גָּוְעוּ
כִּי־בִקְשׁוּ אֹכֶל לָמוֹ וְיָשִׁיבוּ אֶת־נַפְשָׁם.

כ רְאֵה יְהוָה כִּי־צַר־לִי מֵעַי חֳמַרְמָרוּ
נֶהְפַּךְ לִבִּי בְּקִרְבִּי כִּי־מָרוֹ מָרִיתִי
מִחוּץ שִׁכְּלָה חֶרֶב בַּבַּיִת כַּמָּוֶת.

כא שָׁמְעוּ כִּי־נֶאֱנָחָה אָנִי אֵין־מְנַחֵם לִי
כָּל־אֹיְבַי שָׁמְעוּ רָעָתִי שָׂשׂוּ כִּי־אַתָּה עָשִׂיתָ
הֵבֵאתָ יוֹם קָרָאתָ וְיִהְיוּ כָמֹנִי.

כב תָּבֹא כָל־רָעָתָם לְפָנֶיךָ וְעוֹלֵל לָמוֹ
כַּאֲשֶׁר עוֹלַלְתָּ לִי עַל כָּל־פְּשָׁעָי
כִּי־רַבּוֹת אֲנָחֹתַי וְלִבִּי דָוָי.

ב

א אֵיכָה יָעִיב בְּאַפּוֹ אֲדֹנָי אֶת־בַּת צִיּוֹן
הִשְׁלִיךְ מִשָּׁמַיִם אֶרֶץ תִּפְאֶרֶת יִשְׂרָאֵל
וְלֹא־זָכַר הֲדֹם רַגְלָיו בְּיוֹם אַפּוֹ.

ב בִּלַּע אֲדֹנָי וְלֹא־חָמַל אֵת כָּל־נְאוֹת יַעֲקֹב
הָרַס בְּעֶבְרָתוֹ הִגִּיעַ לָאָרֶץ חִלֵּל מַמְלָכָה וְשָׂרֶיהָ.

ג גָּדַע בְּחָרִי אַף כֹּל קֶרֶן יִשְׂרָאֵל
הֵשִׁיב אָחוֹר יְמִינוֹ מִפְּנֵי אוֹיֵב
וַיִּבְעַר בְּיַעֲקֹב כְּאֵשׁ לֶהָבָה אָכְלָה סָבִיב.

ד דָּרַךְ קַשְׁתּוֹ כְּאוֹיֵב נִצָּב יְמִינוֹ כְּצָר
וַיַּהֲרֹג כֹּל מַחֲמַדֵּי־עָיִן
בְּאֹהֶל בַּת צִיּוֹן שָׁפַךְ כָּאֵשׁ חֲמָתוֹ.

ה הָיָה אֲדֹנָי כְּאוֹיֵב בִּלַּע יִשְׂרָאֵל
בִּלַּע כָּל אַרְמְנוֹתֶיהָ שִׁחֵת מִבְצָרָיו
וַיֶּרֶב בְּבַת יְהוּדָה תַּאֲנִיָּה וַאֲנִיָּה.

ו וַיַּחְמֹס כַּגָּן שֻׂכּוֹ שִׁחֵת מֹעֲדוֹ
שִׁכַּח יְהוָה בְּצִיּוֹן מוֹעֵד וְשַׁבָּת
וַיִּנְאַץ בְּזַעַם אַפּוֹ מֶלֶךְ וְכֹהֵן.

ז זָנַח אֲדֹנָי מִזְּבְּחוֹ נִאֵר מִקְדָּשׁוֹ
הִסְגִּיר בְּיַד אוֹיֵב חוֹמֹת אַרְמְנוֹתֶיהָ
קוֹל נָתְנוּ בְּבֵית־יְהוָה כְּיוֹם מוֹעֵד.

ח חָשַׁב יְהוָה לְהַשְׁחִית חוֹמַת בַּת־צִיּוֹן
נָטָה קָו לֹא־הֵשִׁיב יָדוֹ מִבַּלֵּעַ
וַיַּאֲבֶל חֵל וְחוֹמָה יַחְדָּו אֻמְלָלוּ.

ט טָבְעוּ בָאָרֶץ שְׁעָרֶיהָ אִבַּד וְשִׁבַּר בְּרִיחֶיהָ
מַלְכָּהּ וְשָׂרֶיהָ בַגּוֹיִם אֵין תּוֹרָה
גַּם נְבִיאֶיהָ לֹא־מָצְאוּ חָזוֹן מֵיְהוָה.

י יֵשְׁבוּ לָאָרֶץ יִדְּמוּ זִקְנֵי בַת־צִיּוֹן
הֶעֱלוּ עָפָר עַל־רֹאשָׁם חָגְרוּ שַׂקִּים
הוֹרִידוּ לָאָרֶץ רֹאשָׁן בְּתוּלֹת יְרוּשָׁלִָם.

יא כָּלוּ בַדְּמָעוֹת עֵינַי חָמַרְמְרוּ מֵעַי
נִשְׁפַּךְ לָאָרֶץ כְּבֵדִי עַל־שֶׁבֶר בַּת־עַמִּי
בֶּעָטֵף עוֹלֵל וְיוֹנֵק בִּרְחֹבוֹת קִרְיָה.

יב לְאִמֹּתָם יֹאמְרוּ אַיֵּה דָגָן וָיָיִן
בְּהִתְעַטְּפָם כֶּחָלָל בִּרְחֹבוֹת עִיר
בְּהִשְׁתַּפְּךְ נַפְשָׁם אֶל־חֵיק אִמֹּתָם.

יג מָה־אֶעִידֵךְ מָה אֲדַמֶּה־לָּךְ הַבַּת יְרוּשָׁלִַם?
מָה אַשְׁוֶה־לָּךְ וַאֲנַחֲמֵךְ בְּתוּלַת בַּת־צִיּוֹן?
כִּי־גָדוֹל כַּיָּם שִׁבְרֵךְ מִי יִרְפָּא־לָךְ?

יד נְבִיאַיִךְ חָזוּ לָךְ שָׁוְא וְתָפֵל
וְלֹא־גִלּוּ עַל עֲוֹנֵךְ לְהָשִׁיב שְׁבוּתֵךְ
וַיֶּחֱזוּ לָךְ מַשָּׂאוֹת שָׁוְא וּמַדִּוחִים.

טו סָפְקוּ עָלַיִךְ כַּפַּיִם כָּל־עֹבְרֵי דָרֶךְ
שָׂרְקוּ וַיָּנִעוּ רֹאשָׁם עַל־בַּת יְרוּשָׁלִַם
הֲזֹאת הָעִיר שֶׁיֹּאמְרוּ
כְּלִילַת יֹפִי מָשׂוֹשׂ לְכָל־הָאָרֶץ?

טז פָּצוּ עָלַיִךְ פִּיהֶם כָּל אֹיְבַיִךְ
שָׂרְקוּ וַיַּחֲרֹקוּ שֵׁן אָמְרוּ בְּלָעְנוּ
אַךְ־זֶה הַיּוֹם שֶׁקִּוִּינֻהוּ מָצָאנוּ רָאִינוּ.

יז עָשָׂה יְהוָה אֲשֶׁר זָמָם
בִּצַּע אִמְרָתוֹ אֲשֶׁר צִוָּה מִימֵי־קֶדֶם
הָרַס וְלֹא חָמָל
וַיְשַׂמַּח עָלַיִךְ אוֹיֵב הֵרִים קֶרֶן צָרָיִךְ.

יח צְעַק לִבָּם אֶל־אֲדֹנָי חוֹמַת בַּת־צִיּוֹן
הוֹרִידִי כַנַּחַל דִּמְעָה יוֹמָם וָלַיְלָה
אַל־תִּתְּנִי פוּגַת לָךְ אַל־תִּדֹּם בַּת־עֵינֵךְ.

יט קוּמִי רֹנִּי בַלַּיְלָה לְרֹאשׁ אַשְׁמֻרוֹת
שִׁפְכִי כַמַּיִם לִבֵּךְ נֹכַח פְּנֵי אֲדֹנָי
שְׂאִי אֵלָיו כַּפַּיִךְ עַל־נֶפֶשׁ עוֹלָלַיִךְ
הָעֲטוּפִים בְּרָעָב בְּרֹאשׁ כָּל־חוּצוֹת.

כ רְאֵה יְהוָה וְהַבִּיטָה לְמִי עוֹלַלְתָּ־כֹּה
אִם־תֹּאכַלְנָה נָשִׁים פִּרְיָם עֹלְלֵי טִפֻּחִים
אִם־יֵהָרֵג בְּמִקְדַּשׁ אֲדֹנָי כֹּהֵן וְנָבִיא.

כא שָׁכְבוּ לָאָרֶץ חוּצוֹת נַעַר וְזָקֵן
בְּתוּלֹתַי וּבַחוּרַי נָפְלוּ בֶחָרֶב
הָרַגְתָּ בְּיוֹם אַפֶּךָ טָבַחְתָּ לֹא־חָמָלְתָּ.

כב תִּקְרָא כְיוֹם מוֹעֵד מְגוּרַי מִסָּבִיב
וְלֹא־הָיָה בְּיוֹם אַף־יְהוָה פָּלִיט וְשָׂרִיד
אֲשֶׁר טִפַּחְתִּי וְרִבִּיתִי אֹיְבִי כִלָּם.

ג

א אֲנִי הַגֶּבֶר רָאָה עֳנִי בְּשֵׁבֶט עֶבְרָתוֹ.
ב אוֹתִי נָהַג וַיֹּלַךְ חֹשֶׁךְ וְלֹא־אוֹר.
ג אַךְ בִּי יָשֹׁב יַהֲפֹךְ יָדוֹ כָּל־הַיּוֹם.

ד בִּלָּה בְשָׂרִי וְעוֹרִי שִׁבַּר עַצְמוֹתָי.
ה בָּנָה עָלַי וַיַּקֵּף רֹאשׁ וּתְלָאָה.
ו בְּמַחֲשַׁכִּים הוֹשִׁיבַנִי כְּמֵתֵי עוֹלָם.

ז גָּדַר בַּעֲדִי וְלֹא־אֵצֵא הִכְבִּיד נְחָשְׁתִּי.
ח גַּם־כִּי אֶזְעַק וַאֲשַׁוֵּעַ שָׂתַם תְּפִלָּתִי.
ט גָּדַר דְּרָכַי בְּגָזִית נְתִיבֹתַי עִוָּה.

י דֹּב אֹרֵב הוּא־לִי אֲרִי בְּמִסְתָּרִים.
יא דְּרָכַי סוֹרֵר וַיְפַשְּׁחֵנִי שָׂמַנִי שֹׁמֵם.
יב דָּרַךְ קַשְׁתּוֹ וַיַּצִּיבֵנִי כַּמַּטָּרָא לַחֵץ.

יג הֵבִיא בְּכִלְיוֹתָי בְּנֵי אַשְׁפָּתוֹ.
יד הָיִיתִי שְׂחֹק לְכָל־עַמִּי נְגִינָתָם כָּל־הַיּוֹם.
טו הִשְׂבִּיעַנִי בַּמְּרוֹרִים הִרְוַנִי לַעֲנָה.

טז וַיַּגְרֵס בֶּחָצָץ שִׁנָּי הִכְפִּישַׁנִי בָּאֵפֶר.
יז וַתִּזְנַח מִשָּׁלוֹם נַפְשִׁי נָשִׁיתִי טוֹבָה.
יח וָאֹמַר אָבַד נִצְחִי וְתוֹחַלְתִּי מֵיְהוָה.

יט זְכָר עָנְיִי וּמְרוּדִי לַעֲנָה וָרֹאשׁ.
כ זָכוֹר תִּזְכּוֹר וְתָשׁוּחַ עָלַי נַפְשִׁי.
כא זֹאת אָשִׁיב אֶל־לִבִּי עַל־כֵּן אוֹחִיל.

כב חַסְדֵי יְהוָה כִּי לֹא־תָמְנוּ כִּי לֹא־כָלוּ רַחֲמָיו.
כג חֲדָשִׁים לַבֹּקָרִים רַבָּה אֱמוּנָתֶךָ.
כד חֶלְקִי יְהוָה אָמְרָה נַפְשִׁי עַל־כֵּן אוֹחִיל לוֹ.

כה טוֹב יְהוָה לְקֹוָיו לְנֶפֶשׁ תִּדְרְשֶׁנּוּ.
כו טוֹב וְיָחִיל וְדוּמָם לִתְשׁוּעַת יְהוָה.
כז טוֹב לַגֶּבֶר כִּי־יִשָּׂא עֹל בְּנְעוּרָיו.

כח יָשַׁב בָּדָד וְיִדֹּם כִּי־נָטַל עָלָיו.
כט יִתֵּן בֶּעָפָר פִּיהוּ אוּלַי יֵשׁ תִּקְוָה.
ל יִתֵּן לְמַכֵּהוּ לֶחִי יִשְׂבַּע בְּחֶרְפָּה.

לא כִּי לֹא יִזְנַח לְעוֹלָם אֲדֹנָי.
לב כִּי אִם הוֹגָה וְרִחַם כְּרֹב חֲסָדָיו.
לג כִּי לֹא־עִנָּה מִלִּבּוֹ וַיַּגֶּה בְּנֵי־אִישׁ.

לד לְדַכֵּא תַּחַת רַגְלָיו כֹּל אֲסִירֵי אָרֶץ.
לה לְהַטּוֹת מִשְׁפַּט גָּבֶר נֶגֶד פְּנֵי עֶלְיוֹן.
לו לְעַוֵּת אָדָם בְּרִיבוֹ אֲדֹנָי לֹא־רָאָה.

לז מִי־זֶה אָמַר וַתְּהִי אֲדֹנָי לֹא־צִוָּה.
לח מִפִּי עֶלְיוֹן לֹא־תֵצֵא הָרָעוֹת וְהַטּוֹב.
לט מַה־יִּתְאוֹנֵן אָדָם חַי גֶּבֶר עַל־חֲטָאָיו.

מ נַחְפְּשָׂה דְרָכֵינוּ וְנַחְקֹרָה וְנָשׁוּבָה עַד־יְהוָה.
מא נִשָּׂא לְבָבֵנוּ אֶל־כַּפָּיִם אֶל־אֵל בַּשָּׁמָיִם.
מב נַחְנוּ פָשַׁעְנוּ וּמָרִינוּ אַתָּה לֹא־סָלָחְתָּ.

מג סַכּוֹתָה בָאַף וַתִּרְדְּפֵנוּ הָרַגְתָּ לֹא־חָמָלְתָּ.
מד סַכֹּתָה בֶעָנָן לָךְ מֵעֲבוֹר תְּפִלָּה.
מה סְחִי וּמָאוֹס תְּשִׂימֵנוּ בְּקֶרֶב הָעַמִּים.

מו פָּצוּ עָלֵינוּ פִּיהֶם כָּל אֹיְבֵינוּ.
מז פַּחַד וָפַחַת הָיָה־לָנוּ הַשֵּׁאת וְהַשָּׁבֶר.
מח פַּלְגֵי־מַיִם תֵּרַד עֵינִי עַל־שֶׁבֶר בַּת־עַמִּי.

מט עֵינִי נִגְּרָה וְלֹא־תִדְמֶה מֵאֵין הֲפֻגוֹת.
נ עַד יַשְׁקִיף וְיֵרֶא יְהוָה מִשָּׁמָיִם.
נא עֵינִי עוֹלְלָה לְנַפְשִׁי מִכֹּל בְּנוֹת עִירִי.

נב צוֹד צָדוּנִי כַּצִּפּוֹר אֹיְבַי חִנָּם.
נג צָמְתוּ בַבּוֹר חַיָּי וַיַּדּוּ־אֶבֶן בִּי.
נד צָפוּ מַיִם עַל־רֹאשִׁי אָמַרְתִּי נִגְזָרְתִּי.

נה קָרָאתִי שִׁמְךָ יְהוָה מִבּוֹר תַּחְתִּיּוֹת
נו קוֹלִי שָׁמָעְתָּ אַל־תַּעְלֵם אָזְנְךָ לְרַוְחָתִי לְשַׁוְעָתִי.
נז קָרַבְתָּ בְּיוֹם אֶקְרָאֶךָ אָמַרְתָּ אַל־תִּירָא.

נח רַבְתָּ אֲדֹנָי רִיבֵי נַפְשִׁי גָּאַלְתָּ חַיָּי.
נט רָאִיתָה יְהוָה עַוָּתָתִי שָׁפְטָה מִשְׁפָּטִי.
ס רָאִיתָה כָּל נִקְמָתָם כָּל־מַחְשְׁבֹתָם לִי.

סא שָׁמַעְתָּ חֶרְפָּתָם יְהוָה כָּל־מַחְשְׁבֹתָם עָלָי.
סב שִׂפְתֵי קָמַי וְהֲגִיוֹנָם עָלַי כָּל־הַיּוֹם.
סג שִׁבְתָּם וְקִימָתָם הַבִּיטָה אֲנִי מַנְגִּינָתָם.

סד תָּשִׁיב לָהֶם גְּמוּל יְהוָה כְּמַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם.
סה תִּתֵּן לָהֶם מְגִנַּת־לֵב תַּאֲלָתְךָ לָהֶם.
סו תִּרְדֹּף בְּאַף וְתַשְׁמִידֵם מִתַּחַת שְׁמֵי יְהוָה.

ד

א אֵיכָה יוּעַם זָהָב יִשְׁנֶא הַכֶּתֶם הַטּוֹב
תִּשְׁתַּפֵּכְנָה אַבְנֵי קֹדֶשׁ בְּרֹאשׁ כָּל־חוּצוֹת.

ב בְּנֵי צִיּוֹן הַיְקָרִים הַמְסֻלָּאִים בַּפָּז
אֵיכָה נֶחְשְׁבוּ לְנִבְלֵי חֶרֶשׂ מַעֲשֵׂה יְדֵי יוֹצֵר.

ג גַּם־תַּנִּים חָלְצוּ שַׁד הֵינִיקוּ גּוּרֵיהֶן
בַּת עַמִּי לְאַכְזָר כַּיְּעֵנִים בַּמִּדְבָּר.

ד דָּבַק לְשׁוֹן יוֹנֵק אֶל־חִכּוֹ בַּצָּמָא
עוֹלָלִים שָׁאֲלוּ לֶחֶם פֹּרֵשׂ אַין לָהֶם.

ה הָאֹכְלִים לְמַעֲדַנִּים נָשַׁמּוּ בַּחוּצוֹת
הָאֲמֻנִים עַלֵּי תוֹלָע חִבְּקוּ אַשְׁפַּתּוֹת.

ו וַיִּגְדַּל עֲוֹן בַּת־עַמִּי מֵחַטַּאת סְדֹם
הַהֲפוּכָה כְּמוֹ רָגַע וְלֹא־חָלוּ בָהּ יָדַיִם.

ז זַכּוּ נְזִירֶיהָ מִשֶּׁלֶג צַחוּ מֵחָלָב
אָדְמוּ עֶצֶם מִפְּנִינִים סַפִּיר גִּזְרָתָם.

ח חָשַׁךְ מִשְּׁחוֹר תָּאָרָם לֹא־נִכְּרוּ בַּחוּצוֹת
צָפַד עוֹרָם עַל־עַצְמָם יָבֵשׁ הָיָה כָעֵץ.

ט טוֹבִים הָיוּ חַלְלֵי חֶרֶב שֶׁהֵם יָזְבוּ מְדֻקָּרִים
מִתְּנוּבוֹת שָׂדִי.

י יְדֵי נָשִׁים רַחֲמָנִיּוֹת בִּשְׁלוּ יַלְדֵיהֶן
הָיוּ לְבָרוֹת לָמוֹ בְּשֶׁבֶר בַּת־עַמִּי.

יא כִּלָּה יְהוָה אֶת־חֲמָתוֹ שָׁפַךְ חֲרוֹן אַפּוֹ
וַיַּצֶּת אֵשׁ בְּצִיּוֹן וַתֹּאכַל יְסֹדֹתֶיהָ.

יב לֹא־הֶאֱמִינוּ מַלְכֵי אֶרֶץ כֹּל יֹשְׁבֵי תֵבֵל
כִּי־יָבֹא צַר וְאוֹיֵב בְּשַׁעֲרֵי יְרוּשָׁלָם.

יג מֵחַטֹּאת נְבִיאֶיהָ עֲוֹנוֹת כֹּהֲנֶיהָ
הַשֹּׁפְכִים בְּקִרְבָּהּ דַּם צַדִּיקִים.

יד נָעוּ עִוְרִים בַּחוּצוֹת נְגֹאֲלוּ בַדָּם
בְּלֹא יוּכְלוּ יִגְּעוּ בִּלְבָשֵׁיהֶם.

טו סוּרוּ טָמֵא קָרְאוּ לָמוֹ סוּרוּ סוּרוּ אַל־תִּגָּעוּ
כִּי נָצוּ גַּם־נָעוּ אָמְרוּ בַגּוֹיִם לֹא־יוֹסִפוּ לָגוּר.

טז פְּנֵי יְהוָה חִלְּקָם לֹא־יוֹסִיף לְהַבִּיטָם
פְּנֵי כֹהֲנִים לֹא־נָשָׂאוּ זְקֵנִים לֹא־חָנָנוּ.

יז עוֹדֵינוּ תִּכְלֶינָה עֵינֵינוּ אֶל־עֶזְרָתֵנוּ הָבֶל
בְּצִפִּיָּתֵנוּ צִפִּינוּ אֶל־גּוֹי לֹא־יוֹשִׁעַ.

יח צָדוּ צְעָדֵינוּ מִלֶּכֶת בִּרְחֹבֹתֵינוּ
קָרַב קִצֵּנוּ מָלְאוּ יָמֵינוּ כִּי־בָא קִצֵּנוּ.

יט קַלִּים הָיוּ רֹדְפֵינוּ מִנִּשְׁרֵי שָׁמָיִם
עַל־הֶהָרִים דִּלָּקְנוּ בַּמִּדְבָּר אָרְבוּ־לָנוּ.

כ רוּחַ אַפֵּינוּ מְשִׁיחַ יְהוָה נִלְכַּד בְּשִׁחִיתוֹתָם
אֲשֶׁר אָמַרְנוּ בְּצִלּוֹ נִחְיֶה בַגּוֹיִם.

כא שִׂישִׂי וְשִׂמְחִי בַּת־אֱדוֹם יוֹשֶׁבֶת בְּאֶרֶץ עוּץ
גַּם עָלַיִךְ תַּעֲבָר־כּוֹס תִּשְׁכְּרִי וְתִתְעָרִי.

כב תַּם עֲוֹנֵךְ בַּת־צִיּוֹן לֹא־יוֹסִיף לְהַגְלוֹתֵךְ
פָּקַד עֲוֹנֵךְ בַּת־אֱדוֹם גִּלָּה עַל־חַטֹּאתָיִךְ.

ה

א	זְכֹר יְהוָה מֶה־הָיָה לָנוּ	הַבִּיטָה וּרְאֵה אֶת־חֶרְפָּתֵנוּ.
ב	נַחֲלָתֵנוּ נֶהְפְּכָה לְזָרִים	בָּתֵּינוּ לְנָכְרִים.
ג	יְתוֹמִים הָיִינוּ וְאֵין־אָב	אִמֹּתֵינוּ כְּאַלְמָנוֹת.
ד	מֵימֵינוּ בְּכֶסֶף שָׁתִינוּ	עֵצֵינוּ בְּמְחִיר יָבֹאוּ.
ה	עַל־צַוָּארֵנוּ נִרְדָּפְנוּ	יָגַעְנוּ וְלֹא־הֻנַּח לָנוּ.
ו	מִצְרַיִם נָתַנּוּ יָד	אַשּׁוּר לִשְׂבֹּעַ לָחֶם.
ז	אֲבֹתֵינוּ חָטְאוּ וְאֵינָם	וַאֲנַחְנוּ עֲוֹנֹתֵיהֶם סָבָלְנוּ.
ח	עֲבָדִים מָשְׁלוּ בָנוּ	פֹּרֵק אֵין מִיָּדָם.
ט	בְּנַפְשֵׁנוּ נָבִיא לַחְמֵנוּ	מִפְּנֵי חֶרֶב הַמִּדְבָּר.
י	עוֹרֵנוּ כְּתַנּוּר נִכְמָרוּ	מִפְּנֵי זַלְעֲפוֹת רָעָב.
יא	נָשִׁים בְּצִיּוֹן עִנּוּ	בְּתֻלֹת בְּעָרֵי יְהוּדָה.
יב	שָׂרִים בְּיָדָם נִתְלוּ	פְּנֵי זְקֵנִים לֹא־נֶהְדָּרוּ.
יג	בַּחוּרִים טְחוֹן נָשָׂאוּ	וּנְעָרִים בָּעֵץ כָּשָׁלוּ.
יד	זְקֵנִים מִשַּׁעַר שָׁבָתוּ	בַּחוּרִים מִנְּגִינָתָם.
טו	שָׁבַת מְשׂוֹשׂ לִבֵּנוּ	נָהְפַךְ לְאֵבֶל מְחוֹלֵנוּ.
טז	נָפְלָה עֲטֶרֶת רֹאשֵׁנוּ	אוֹי־נָא לָנוּ כִּי־חָטָאנוּ.
יז	עַל־זֶה הָיָה דָוֶה לִבֵּנוּ	עַל־אֵלֶּה חָשְׁכוּ עֵינֵינוּ.
יח	עַל הַר־צִיּוֹן שֶׁשָּׁמֵם	שׁוּעָלִים הִלְּכוּ־בוֹ.
יט	אַתָּה יְהוָה לְעוֹלָם תֵּשֵׁב	כִּסְאֲךָ לְדוֹר וָדוֹר.
כ	לָמָּה לָנֶצַח תִּשְׁכָּחֵנוּ	תַּעַזְבֵנוּ לְאֹרֶךְ יָמִים.
כא	הֲשִׁיבֵנוּ יְהוָה אֵלֶיךָ וְנָשׁוּבָה	חַדֵּשׁ יָמֵינוּ כְּקֶדֶם.
כב	כִּי אִם־מָאֹס מְאַסְתָּנוּ	קָצַפְתָּ עָלֵינוּ עַד־מְאֹד.

הֲשִׁיבֵנוּ יְהוָה אֵלֶיךָ וְנָשׁוּבָה חַדֵּשׁ יָמֵינוּ כְּקֶדֶם.

פרופ׳ מ״צ סגל

איכה

צורת המגילה ותכנה

מגלת איכה, או קינות, היא אוסף של חמשה שירי קינה על חורבן ירושלים, השייכים לספרות המזמורים, דוגמת השירים שבס׳ תהילים. ארבע הקינות הראשונות מסודרות במחרוזת ובסידור אלפביתי, אבל בהבדלים שונים. בשלוש הקינות הראשונות המחרוזות הן בנות שלושה חרוזים שניים, אך בקינה הרביעית המחרוזת היא בת שני חרוזים. בקינה הראשונה והשניה והרביעית האלפבית הוא פשוט; כל המחרוזות מתחילות

באותיות של האלפבית לפי סידרן באלפבית; אך בקינה השלישית האלפבית הוא משולש; כל שלשה החרוזים של המחרוזת מתחילים באותה האות האלפביתית של המחרוזת. הקינה החמישית אינה מסודרת בסידור אלפביתי, אבל גם בה יש 22 חרוזים, כמספר האותיות באלפבית.

וכמו שיש הבדלים בקינות בצורתן הספרותית, כך יש הבדלים ביניהן בתוכן וברקע ההיסטורי של הקינות. הקינה הראשונה מתארת בעיקר את תוצאותיו המרות של החורבן וסיבותיו. הרעיונות והציורים שבקינה זו הם על פי רוב בודדים, ואינם משולבים זה בזה בשילוב הגיוני אפילו בפסוק אחד (2, 5, 6, 9, 14, ועוד). בפסוקים 1—11 מדובר על ירושלים בגוף שלישי, מן 11 מדברת ירושלים בגוף ראשון. בחלק הראשון של הקינה מתאר המקונן את בדידותה ואבלה של ירושלים את הגלות והחורבן והשבי (1—6), הדר העבר וחרפת ההווה (7—8), ירידתה המוסרית, חילול המקדש והרעב (9—11). בחלק השני של הקינה מתנה ציון לעוברי דרך את הצרות שהביא עליה יי (12—16), היא מתחננת אל יי, ומתוודה לפניו (17, 18), היא פונה אל העמים לשמוע את מכאוביה, והבגידה שבגדו בה אוהביה (18, 19). הקינה גומרת בתפילת ציון ליי שיראה בצרתה וינקום את נקמתה מאויביה (20—22).

הקינה השניה מתארת בעיקר את מאורעות החורבן עצמו, ולא כל כך את תוצאותיו וסיבותיו. רעיונותיה של קינה זו הם משולבים זה בזה, והציורים שבה מלאים חיים ותנועה והרגשה עמוקה. המקונן מתאר את המעשים הנוראים שעשה יי בחורבן (1—9), אבל הזקנים ובתולות, ויגונו של המשורר (10—13), גודל האסון וחטא הנביאים (14—15), שמחת האויב (16—17). המקונן מעורר את ציון לבכי ולתפלה ליי (18—19), והוא מסיים בקובלנה המרה של ציון לפני יי (20—22).

בקינה השלישית מדבר המשורר בגוף ראשון, ומתנה בעיקר את צרותיו האישיות. אין בה כל זכר לחורבן ירושלים ולשריפת המקדש. רק בפיסקה אחת מדבר המשורר על אסון לאומי, על רדיפה והריגה, על בזיון ישראל בעמים ושמחת האויב (43—48). הקינה מתחילה בתיאור הרעות שעשה יי למשורר (1—17), והיא עוברת לתפלה לרחמי יי, לבטחון בחסדיו, ולהכנעה לרצונו של יי (18—42). אחרי שהמשורר מתאר את האסון הלאומי (43—50), הוא חוזר לדבר על צרות עצמו, שנגרמו לו, לא בידי ה' אלא בידי אויביו הרשעים, והוא גומר בתפלה אל ד' שיעניש קשה את אויביו (51—66). בערכה הפיוטי אין קינה זו מגיעה לדרגתן של הקינות האחרות בקובצנו. הציורים שבה הם שכיחים, והרבה מהביטויים שבה נמצאים במקומות אחרים במקרא, בייחוד בס' תהלים.

הקינה הרביעית דומה לקינה השניה בסגולותיה הספרותיות, וגם בתוכן שלה. אף היא מתארת את האסונות של החורבן עצמו בצבעים בולטים ומכאיבים. ירידת ערכם של בני ציון היקרים וייסורי הילדים העדינים (1—5), השינוי האיום במצב של בחירי האומה (6—8), הרעב הנורא (9—10), שריפת ציון בחמת יי מפני חטאות נביאיה וכוהניה (11—13), גורל התושבים (14—16), הצפייה למצרים, ולכידת המלך (17—20). הקינה גומרת באיום של נקמה באדום (21—22).

הקינה האחרונה היא מספד על צרות בני האומה שנשארו בארץ אחרי החורבן. קינה זו מצטיינת בפשטותה ובריאליותה המחרידה את הלב. היא כולה צעקה וקובלנה מרה של בני האומה על צרתם וחרפתם. הם נעשו לעבדים על אדמתם, עזובים כיתומים ואלמנות (1—3), רעבים ללחם ומעונים בידי השפלים (4—13), מתאבלים וכואבים על חורבן כבודם ושממת הר ציון (14—18). הקינה מסתימת בתפלה לגאולה ולחדוש ימי האומה כקדם (19—22). מן פסוק 20 נראה כאילו נתחברה קינה זו זמן מסוים אחרי החורבן.

חיבור המגילה

ברור הוא שהקינות נתחברו סמוך לחורבן בית ראשון. הנתחברו כולן בזמן אחד ובידי מחבר אחד? המסורת הקדומה שלנו מייחסת את הקינות לירמיהו הנביא. מסורת זו נמצאת אצל רז"ל וגם בתרגום השבעים, והיא נרמזת כבר בס' דה"ב, לה, 25. אך הנתוח של תוכן הקינות ותכונותיהן הספרותיות אינו מסייע לדעה שכל הקינות יצאו מידי מחבר אחד.

אמנם הרבה פרטים שנמצאים בקינה השלישית מתאימים כנראה לירמיהו. השוה איכה ג 53, 55, 5, 7, 30 לירמיהו לז 15, לח 6, כ 2. וכן יש כמה ביטויים בקינה זו שנמצאים גם בס' ירמיהו, כגון איכה ג 14—יר' כ 7; איכה ג 48, 49—יר' יד 17; איכה ג 47—יר' מח 43, ועוד. אך יש גם כמה פרטים בתיאור סבלות המשורר בקינה זו שאינם מתאימים לגמרי לירמיהו, וכן גם התכונות הספרותיות של הקינה אינן דומות לסגולות המיוחדות של סגנונו ושירתו של ירמיהו, ואולי יש לשער שהקינה נתחברה בידי יהויכין מלך יהודה במאסרו הארוך בבית הכלא (מל"ב כה 27), והאסון הלאומי המתואר בקינה זו (43 — 48) אינו חורבן ירושלים, אלא כיבוש ירושלים בימי מלכותו של יהויכין (מל"ב כד 12 ואילך).

חמש הקינות נאספו יחד לקובץ מיוחד בזמן גלות בבל, כדי לקונן אותן בתשעה באב, יום הזכרון המר של החורבן, שהיו נוהגים בו צום ובכי ומספד (זכריה ז 3,5), אפשר שמעיקרן נתחברו רובן של הקינות לקונן אותן בצבור על ידי מקוננים שהיו אומרים, כלומר קוראים בעל פה, באזני הצבור (דה"ב לה 25), וכדי להקל על זכרון המקוננים נתחברו על פי סדר אלפבית. (מתוך „מבוא לחמש מגילות")

שלושה נתנבאו בלשון „איכה": משה, ישעיה וירמיה. משה אמר: (דברים א') איכה אשא לבדי? ישעיה אמר: (ישעיה א') איכה היתה לזונה? וירמיהו אמר: איכה ישבה בדד? אמר רבי לוי: משל למטרונה שהיו לה שלושה שושבינים. אחד ראה אותה בשלוותה, אחד ראה אותה בפחזותה ואחד ראה אותה בניוולה, כך משה: ראה את ישראל בכבודם ובשלוותם ואמר „איכה אשא לבדי טרחכם"; ישעיה ראה אותם בפחזותם ואמר „איכה היתה לזונה"; ירמיהו ראה אותם בניוולם ואמר „איכה ישבה".

(מדרש איכה רבתי, פרשה א', א)

מנחם ריבולוב

ספר הקינות איכה

ספר קטן ועז זה, הקרוי בשם קצר וצנוע „איכה" והמכיל רק חמשה פרקי־קינות, הוא ספר מיוחד במינו בספרות העולם ובתולדותיו: בו נתרכז דבר החורבן של עם עתיק ומופלא, של עם גדול בייסוריו וחזק באמונתו. ובו מבכה העם הזה, ישראל שמו, את שריפת מקדשו ואבדן מלכותו, את חורבן חייו וצאתו לגולה.

יותר מ־2500 שנה עברו מאז חרבה יהודה בפעם הראשונה, שעליה יקונן המקונן ב„איכה", וראה: הדברים כאילו ניתנו רק עתה. לא סר ריחם ולא נס ליחם. ויש בהם מכל רעננות ההרגשה ועוז החוויה של אסון לאומי שקרה אותנו בימינו.

מה מקור הכוח הנסתר הזה, הטמון במגילת־איכה?

מקורו בגורליות ההיסטוריה הישראלית. היסטוריה זו אינה מתיישבת ואינה מתאבנת; אלא תמיד היא מתנועעת ותמיד היא רותחת. אין בה משלוות־הסטאטיקה, כי אם מסער הדינאמיקה. עם־ישראל הוא הנבחר שבעמים — לסבל ולצער; הוא העם שאפשר לתת לו את תואר־הכבוד של „גאון־היגון".

אחרי חורבן בית ראשון באה גלות ראשונה, ואחריה — שיבת־ציון וגאולה ראשונה. נבנה בית שני, אך גם הוא חרב, ובאה גלות שניה, הארוכה, האפלה, המרה, ורבת העלילה והפלא. והפלא הוא, שבה לא נגמרה חלילה, כפי ש„חייב השכל", פרשת חיין ייצירתו של ישראל. באו תקופות ארוכות, של גלגולים ונדודים, ייסורים ועינויים, שמדות והריגות, מוקדי־אש ומסעי־צלב, פרעות ומלחמות, וכמעט אבד נצחו של עם מוכה ומעונה זה — אך הוא שבע נפל וקם, שבע חרב ונבנה, והנה הוא חי וקיים, יורד ועולה ויוצר ושואף עד עתה, גם עתה.

הייסורים חיזקוהו תמיד ונתנו בו כוחות חדשים, להילחם ולנצח, ותקוות חדשות, לקוות ולהאמין באחרית הימים ובביאת הגואל.

ובדרכו זו נשא אתו את אוצר־רוחו, את ספר־הספרים, שבו צרורה ואצורה נשמת־העם. וכן נשא אתו, באהבה ובאמונה, את ספר הקינות, מגילת „איכה". ובבוא ליל החורבן, תשעה באב, ידבק העם במגילת חורבנו, ויקרא בה בכל חשק נפשו. הוא בוכה עם הנביא המקונן על כאב־החורבן ועל קלון־הגלות, על חרפת־הרעב ועל רשעות העמים, השמחים לאידו וצוחקים על משבתו, הוא שופך את שיחו לפני אביו שבשמים ושופך חמתו על משגאיו ומחריביו, אבל יחד עם זה הוא שואב מעצם המלים העזות וספוגות־הצער עוז וניחומים ואמונה ותקוה. כי על כן חונן בכשרון מיוחד להפוך את יגון־החורבן לסמל של שמחת־הבניין.

וכשם שנאמן העם לספרו, כן נאמן הספר לעמו.

יש בו כל הסגולות המיוחדות לרוחו של עם־ישראל: כנות־הרגשה ועוז־הבעה, תפיסה גזעית־עממית ולאומית־דתית. מושגים המובנים רק למי שנולד בחיק היהדות, משפטים קצובים וניבים שקולים, המניחים את הדעת ומשביחים את ההרגשה. יש בו האינטי־

מיות העברית המובנת ומורגשת רק לבני־המשפחה ואין לזרים חלק בה. מתוך המיית הבכייה עולה ונשמעת רינת התפלה, ובעצם החורבן הגדול והבדידות העמוקה של „בתולת בת יהודה", אשר היתה כאלמנה שאין לה מנחם, מתלקחת האהבה לה׳ ומתחזקת הדביקות בו. חרב בית־המקדש ועל הר־ציון ששמם שועלים מהלכים — אבל „אתה ה׳ לעולם תשב, כסאך לדור ודור". ואם „צוד צדונו כצפור אויבי חנם — — — וידו אבן בי" — — — הנה „קראתי שמך ה׳ — — — קולי שמעת, אל תעלם אזנך לרווחתי לשוועתי". ואם הרעים בגדו והיו לאויבים — נישאות העיניים למעלה, בתפילה ובתקוה שהאל בשמים ישיב להם כגמולם ואותנו ישיב אליו ויחדש ימינו כקדם.

כן ליוו וחיזקו זה את זה: הספר את העם והעם את הספר.

*

העם, שחושו דק וראייתו חודרת, ייחס את מגילת „איכה" לירמיהו הנביא. בזיווג זה של המקונן והקינות, של נביא היגון ומגילת החורבן, יש הרגשה אמנותית רבה. כי שתי הדמויות האלה, של הנביא והמגילה, משלימות זו את זו ונעשות אחת, ומרוחן האחת הן משרות גם על הקורא של ימינו.

ירמיהו היה הנביא היותר רך ואוהב שקם לישראל, בטיבו ענוג ולירי, היה לבו שופע אהבה ורחמים לעמו הסובל, האומלל. אמנם, היה גם מוכיח את עמו, אבל כל פעם שהיתה לשונו מכה את העם בדברי מוסר ותוכחה, היה לבו שותת דם. ומיד היה ממהר להעלות ארוכה לפצועי־לשונו בדברי נחמה ואהבה, במלים מלטפות ומרפאות, כאב רחמן הממהר למחות דמעה מעין הבן הבוכה.

כשחזה את חזון החורבן קרא מנהמת לבו: „מעי, מעי אוחילה, קירות לבי הומה לי, לבי — לא אחריש! כי קול שופר שמעת, נפשי, תרועת מלחמה".

וכשבא היום האפל, והשונא החריב את ירושלים — כפי שחזה מקודם — הוא קורא: „מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה, ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי".

ול„קול ברמה נשמע" של רחל המבכה על בניה, הוא קורא בשם ה׳: „מנעי קולך מבכי ועינך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך — — — ויש תקוה לאחריתך".

וכשבא החורבן — הושבר לבו, קדרה רוחו, ולא יכול להבליג על יגונו.

כי אהבת־עולם אהב ירמיהו — ובלשון האגדה: אבינו ירמיהו — את בתולת בת עמו, ואת כל לבו נתן לה.

וכן נזדווגו בדמיונו של העם המקונן הגדול עם הקינות הגדולות — במגילת „איכה".

ודבר זה, דבר ייחוס „איכה" לירמיהו, משווה לה למגילת החורבן רוך מיוחד במינו. לא זעום־עפעפיים שופך חמתו על העם האומלל, אלא אחד קרוב וכואב שופך לבו על השבר שבא על עמו האהוב.

בכל המגילה אין אף ביטוי אחד של שנאה או נקמה, המכוון נגד העם שחטא ונענש (כי אין עונש בלא חטא). כולו — צער וכאב, כולו — חמלה וחנינה, וכולו — תפילה לאלוהים על עם־הסבל. ואם רוצה המקונן להאשים את מישהו, הוא מאשים את הנביאים

הכוהנים — („מחטאת נביאיה עוונות כהניה השופכים בקרבה דם צדיקים" — ד׳ יג), אך לא את העם.

לפיכך מתקו כל־כך הדברים, ואם גם הם מלאי יגון וצער, ללב העם הבוכה על חורבנו. מרגיש הוא שאחד אוהב ומנחם, אחד גדל־רוח ועמוק־רחמים, סוכך עליו בכנפו ישומר אותו ביגונו.

*

גדול כאב החורבן, שהוא משפיל כבוד הגאים ומכפיש אותם בעפר. בא השונא הזר והורס את המבצרים ומחריב את המקדש ושורף את הבתים ומחלל את המלכות משבית את השבת ומעמיק את האבל, אבל יחיד ואבל רבים. „טבחת לא חמלת": „הרגת לא חמלת". ובני־ציון היקרים המסולאים בפז והאמונים עלי תולע מחבקים אשפתות, מרעב ומצמא.

וגדול ממנו כאב הגלות במולדת. אלה שלא יצאו בגולה ונשארו בארץ רואים בחרפתם, חרפת־עבדותם, ואין בידם להושיע. ונוספת עוד השמחה לאיד מצד הגויים הבוגדים והאויבים.

מן הפסוקים הראשונים של פרק א׳ ועד סוף המגילה עובר כחוט השני הניגון העצב של רעים בוגדים, השמחים־לאיד, ואין מנחם.

„כל רעיה בגדו בה", „ראוה צרים, שחקו על משבתיה", „קראתי למאהבי — המה רימוני" ו„כל אויבי שמעו רעתי — ששו". פסוקים אלה וכאלה מתלווים לקורא מפסוק ב׳ של פרק א׳ ואינם מניחים לו. זוהי הנעימה היסודית של פרק א׳, והיא המהווה יסוד בכל הבניין הזה, של הקינה והעצב. פה נראה את קטנות האדם השונא, את טמטום הלב של הזר, השונא והנוקם, השמח לאיד־הזולת.

ולהשלים את התמונה של הבדידות והייסורים באה עוד נעימה בפרק זה הראשון, והיא: אין מנחם. בפסוק ב׳ כתוב: אין לה מנחם, בפסוק ט׳ — אין מנחם לה, בט״ז — כי רחק ממני מנחם, בי״ז — אין מנחם לה, ובכ״א — אין מנחם לי.

נראה הדבר, שהרגשה זו, שאין מנחם, נאחזה בכל ישותו של המשורר, ולא נתנה לו מנוח. כי בימי רעה מתגעגע הלב על ידיד, שיבוא וישתתף בצער, על מנחם, שיבוא ויקל את משא־הכאב־והיגון. וכאן — אין ידיד ואין מנחם. „קראתי למאהבי — המה רימוני". ו„רחק ממני מנחם". זוהי אולי הגדולה באכזבות והעמוקה במכות. בגידת הריע וחוסר המנחם.

הייפלא מעתה, שבלב הסובל הבודד, הנעזב ללא־רחמים־ונחמה, מתעורר ומתלקח רגש הנקמה? כמעט בכל הפרקים חוזר ונשנה המוטיב הזה של הנקמה במתנקמים. פרק א׳ מסתיים בפסוק הקורא לנקמה: „תבוא כל רעתם לפניך ועולל למו כאשר עוללת לי". וסיומו של פרק ג׳ חזק עוד יותר: „תשיב להם גמול ה׳ כמעשה ידיהם. תתן להם מגינת לב. תאלתך להם! תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה׳". וכן סופו של פרק ד׳: „שישי ושמחי בת אדום, יושבת בארץ עוץ, גם עליך תעבר כוס, תשכרי ותתערי".

גם זו מידה אנושית היא, וגילויה ב„איכה" מוסיף למגילה כוח של אמת אמנותית. ומתן ביטוי להרגשה זו גואל את הנפש ממצוקה פנימית, מכאב חותר ותוסס במעמקים.

*

האמת הגדולה של „איכה" מתגלית בגילוי־הלב של הדברים ובעוז־הביטוי של התיאורים.

עם כל הרוחניות שבמגילת־חורבן זו ועם כל רוח־הקדושה המרחפת על הדברים יש בהם גם ממשות תיאורית רבה, המגיעה לא פעם עד כדי גשמיות של חישה. צער החורבן מתואר בספר זה לא רק בדברי־רגש ונעימות־בכי, כי אם גם באמצעים יותר ממשיים ומוחשים. על שבר בת־עמו, בהיעטף עולל ויונק ברחובות קריה, יאמר המקונן: „חמרמרו מעי, נשפך לארץ כבדי". ובפרק ג' שהוא תפילה עמוקה המלאה מצער היחיד, מגיע כוח הביטוי העז לשיאו. „בלה בשרי ועורי שבר עצמותי"; „הביא בכליותי בני אשפתו" „ויגרס בחצץ שני", „הכפישני באפר"! „דב אורב הוא לי, ארי במסתרים" — ביטויים וציורים כאלה רבים ב„איכה".

זוהי דרך העברי מאז ומעולם וזו היא גם דרך התנ"ך: להיאחז בשרשים ולתפוס את המציאות, לתת שירת חיים ולגלות רוח בגשם. ובכוח הסגולה הזאת, שעמדה לו למחבר „איכה", נעשתה מגילת־עצב זו יצירה חיה ורוטטת מיצרי חיים ומזהרת באור ברקת.

כי אין שירה יכולה להתקיים בכוח דברים מופשטים בלבד. לה נחוץ גוף שתשכון בו נשמתה. לה נחוצים כלים גשמיים, שיישמר בהם היין. ובלשון השירה: לה נחוצים ציורים ותמונות, שבסלסליהם ייאחז הדמיון ובציציהם יפרח השיר. ואלה ישנם ב„איכה" בשפע.

כשרוצה המשורר־המקונן לתאר את העיר האבלה הבוכה על חורבן־עצמה, הוא עושה אותה אישיות חיה, דמות אשה אלמנה, אשר „בכה תבכה בלילה", והוא חותם דמותה בלבנו בביטויים של „בת ציון" ו„בתולת בת יהודה", ה„בת ירושלים" ו„בתולת בת ציון". וכדי להוסיף לה חיות הוא אומר „ודמעתה על לחיה". הרי שאין זו דמות מופשטת ואין בכייתה דמיונית. בשלוש המלים „ודמעתה על לחיה" מופיעה לפנינו אשה חיה, שעל לחייה מברקת הדמעה. ולעומת התמונה העדינה הזאת ניתנת בפסוקים הסמוכים תמונה אחרת, שיש בה חריפות רבה וריאליות אכזריה: ירושלים היתה לנידה, אשר טומאתה בשוליה, ומכבדיה הזילוה, כי ראו ערוותה. ציור קלאסי הוא לאשה שגלה כבודה. ירמיהו הנביא, המשורר הענוג והלירי, ידע לתאר דמויות נשים, כי רוך נשיי היה בו, ותכונה זו מורגשת גם ב„איכה". דמות ציון אשר „פרשה ידיה" מרחפת על כל פרקי הספר הזה. שתיהן מתלכדות לדמות־עצב אחת, הכובשת את הלב בצערה וביגונה.

ובהגיע המקונן לציור הרעב, שבא עם החורבן „בעטף עולל ויונק ברחובות

קריה", הוא מתרומם לשיאו. כי הרעב החריב את לב האם ועשה אותה לאכזריה. וגדול חורבן האם מכל החורבנות האפשריים.

העוללים והיונקים מתעטפים ברעב ברחובות עיר ונפשם משתפכת אל חיק אמותם. והוא קורא לבת־ציון: „קומי, רוני בלילה לראש אשמורות, שפכי כמים לבך נוכח פני ה', שאי אליו כפיך על נפש עולליך העטופים ברעב בראש כל־חוצות". דמות העוללים־העטופים־ברעב מטריפה את הדעת, כי בזה נתערער יסוד העולם. בזה נתגלה החורבן בכל מוראיו. והנביא קורא בעוז־רוחו: „ראה ה' והביטה, למי עוללת כה? אם תאכלנה נשים פרים, עוללי טפוחים". ועל זוועה זו, של ילדים עטופי רעב ואימהות אוכלות פרי בטנן, יחזור המקונן ביתר שאת בפרק ד', המתחיל בשלוש המלים הקלסיות „איכה יועם זהב". „בני ציון היקרים המסולאים בפז" נהפכו לנבלי חרש. — „האוכלים למעדנים נשמו בחוצות, האמונים עלי תולע חבקו אשפתות — — — דבק לשון יונק אל חכו בצמא, עוללים שאלו לחם — פורש אין להם".

וכן אנו מגיעים לשיא הטרגדיה של החורבן: „ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן".

הרעב התופס מקום מרכזי במגילת־חורבן זו והמצוייר בה בעוז מחריד־לב, אין מקורו בתפיסה חמרית, לחמית, של החיים. מכל דברי הקינה והשירה, מכל שורות הציור והתיאור אנו רואים שלא על הלחם לבדו, הלחם־שאיננו, יתאבל־המשורר, כי אם על החרפה והעלבון, על הירידה הגדולה של בני־ציון היקרים „האמונים עלי תולע", שהם מחבקים עתה אשפתות, על נזירים ש„זכו משלג, צחו מחלב" ועתה חשך משחור תארם. על הזהב אשר הועם, על הכתם הטוב אשר נשנה ועל אבני הקודש המשתפכות בראש כל חוצות, ואחרון אחרון נורא על נשים רחמניות, שהגיעו לידי חרפת בישול ילדיהן. ואת הצער האישי הזה ראה המשורר והראה בכל יכלתו השירית. כי יודעת נפשו מאוד, שדרך צערו של היחיד ישתקף ביתר בהירות צערו של הכלל. מתוך שקיעתו וחורבנו של היחיד נראה את שקיעתו וחורבנו של הכלל ביתר־שאת וביתר־עוז. ודברי־הקינה הנישאים על האני הם החותרים ונוקבים ביותר, עד תהומה של נפש.

*

„אני הגבר ראה עני בשבט עברתו". פסוק זה, שבו מתחיל פרק ג', פותח פתח לא רק לנשמת הפרק הזה, כי אם גם לנשמת כל הספר. ודווקא משום שירת־היחיד שלו ועמקו הוידויי. הכל כל כך פרטי ואישי בתפילה זו — והכל כל־כך כללי ואנושי. בגוף ראשון ישורר המשורר, המתוודה ומתפלל: בילה בשרי ועורי, שבר עצמותי. במחשכים הושיבני, גדר בעדי ולא אצא, הכביד נחשתי, גם כי אזעק ואשוע — שתם תפילתי, גדר דרכי בגזית, נתיבותי עיוה, דב אורב הוא לי, ואומר: אבד נצחי, חלקי ה' — אמרה נפשי — על כן אוחיל לו. צוד צדוני כצפור וידו אבן בי. וכן כל הפרק. אבל דווקא ב„אנוכיות" זו כוחה של התפילה, שהיא אחות לתפילות־ההוד־והגדלות של „תהילים". האדם היחיד, אשר מבשרו יחזה אלוהים וייסורים, האיש, אשר בו נתגלה נס היצירה, ואשר בו יגלה אלוהים את כבודו

זאת כוחו, הוא הבחינה של העולם והחיים. בטוב לו טוב לעולם, וברע לו רע לעולם. באשרו הוא משיגים החיים את תיקונם, ובאסונו הוא נפגמת השלימות של החיים ואין הכס שלם. הוא הבחינה והוא המידה. כי גופו משכן נשמות, ונשמתו משכן כבוד אל. ברמ"ח אבריו ושס"ה גידיו, מצאה היצירה האלוהית האנושית את ביטויה בזעיר אנפין.

כל המקיים נפש אחת מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא. וממילא מובן, שכל מי שאינו מקיים וגו' — כאילו החריב עולם מלא. ואם ביחיד כן — ברבים לא כל שכן. כי אין הרבים אלא המון יחידים; עולמות רבים לאין שיעור. ואם גדול כאב חורבנו של היחיד — מה גדול ועמוק הוא כאב חורבנם של יחידים רבים, של אומה שלמה! ומחבר ספר הקינות של „איכה" שראה את כל העני בשבט עברתו והרגיש בצער החורבן של דורו, נתן לנו בספרו זה המרוכז את חזון החורבן של היחיד והעם, בתקופתו ובימי חייו, דרך האספקלריה של היחיד, דרך ראי נפשו וייסוריו של הפרט, המסמל את הכלל.

*

וכשם שמסמל הפרט את הכלל, כן מסמל עצם החזון הזה, של חורבן ראשון, את כל החורבנות שבאו על עמנו אחריו. בכל גרעין טמון הפרי, ובכל מפעל גורלי שהיה בעבר טמון הזרע של העתיד. גדול כוח ההיסטוריה הישראלית, שהיא נשנית, שהיא חוזרת ומתחדשת תמיד. אין בה קפיאה ואין בה עמידה. היא רותחת מבפנים, ומתחדשת מבפנים. עם שהיה לו חורבן אחד ולא יותר, אינו יכול להגיע לחורבן שני, כי אחר הראשון תם העם ואינו עוד, אבל עם שהגיע לחורבן שני, סימן הוא שהתגבר על הראשון ובנה בית שני. ואם התגבר על חורבן ראשון וזכה לבנות בית שני — סימן הוא, שבן־חיים הוא, שיש בו כוח לקום מחורבנו ולבנות שוב. ואם גם אחרי חורבן שני, ובמשך דורות רבים, הוא מוכשר לזכור את הדרו אשר יצא ואת גאונו אשר היה וכעבור אלפיים שנה הוא מוכשר להתרומם ולהתחיל בבניין בית שלישי — הרי בן־נצח הוא העם.

כי אם לא אחרים וזרים קוראים את קינותיו על עם שהיה ואיננו, אלא העם עצמו, זה אשר יצרן, קורא אותן בהתלהבות ובהתרגשות, הרי שהחורבן נהפך לבניין, והקינה נעשית שירה.

וזה הוא גם כוחו של ספר „איכה".

במשך דורות קוננו את קינותיו ושרו את שירותיו ביגון ובתקוה, מיליוני יהודים ברחבי־עולם בתקופות שונות. הם שתו ממעיין הצער והאמונה, ממנו שאבו תעצומות־עוז לחיי־סבלם בליל־הגלות הארוך. הפסוקים החטובים משיש נחרתו בזכרונו של העם והניבים הרכים והנפלאים נכנסו ונבלעו בדמו. ליגון־הקינה שנזל בעורקיו נצטרף ניגון־הנחמה. ויחד עם המשורר שר: רבת ה' ריבי נפשי, גאלת חיי!

ועד היום נקרא את פסוקי „איכה" בלב מלא צער ואמונה. כי בו נתאחדו ההפכים, שהם יסודות החיים: צער היחיד וצער הרבים, אמונת היחיד ואמונת הרבים, יגון־החורבן ותקות־הגאולה.

שבת משוש לבנו, נהפך לאבל מהולנו... (ציור יעקב אפשטיין)

יום־טוב לוינסקי

קינות

אילו זכיתם הייתם קוראים בתורה „איכה אשא לבדי" ועכשיו שלא זכיתם — הרי אתם קוראים „איכה ישבה בדד" (איכה רבתי, פתיחתא).

שירי מספד ידועים היו בישראל הקדומה. מלבד הקינות הרגילות של המקוננות על מת (ירמיהו ט׳, טז), — הרי חיברו מנהיגי הדור ונביאיו קינות מיוחדות על מות שר וכבד („ויקונן דוד את הקינה הזאת על שאול ועל יונתן" — שמואל ב א׳, יז; „ויקונן המלך אל אבנר" — שם, ג׳, לג; „ואתה שא קינה אל נשיאי ישראל" — יחזקאל י״ט, א, וכיו״ב). וכן מסופר בתלמוד על נשי שכנציב (מועד קטן כ״ח, עמ׳ ב) שידעו לקונן על מת והובאו שם כמה דוגמאות.

אחת הקינות הקדומות ממין זה שקונן ירמיהו הנביא על מות יאשיהו המלך נתקבלה ביהודה וקוננו אותה כנראה מדי שנה בשנה, ולעתים מזומנות, כאמור (דברי הימים ב׳ לה, כ״ה):

„וַיְקוֹנֵן יִרְמְיָהוּ עַל יֹאשִׁיָּהוּ וַיֹּאמְרוּ כָל הַשָּׁרִים
וְהַשָּׁרוֹת בְּקִינוֹתֵיהֶם עַל יֹאשִׁיָּהוּ עַד הַיּוֹם, וַיִּתְּנוּם
לְחֹק עַל יִשְׂרָאֵל, וְהִנָּם כְּתוּבִים עַל הַקִּינוֹת."

הראשון שנשא קינה על כל העם ולא על יחיד היה הנביא עמוס (ה׳, א—ג): שמעו את הדבר הזה אשר אנכי נושא עליכם קינה בית ישראל:

נָפְלָה לֹא תוֹסִיף קוּם בְּתוּלַת יִשְׂרָאֵל
נִטְּשָׁה עַל אַדְמָתָהּ אֵין מְקִימָה.

ספר „איכה" נקרא „קינות" או „מגילת קינות" (ירושלמי, שבת ט״ז, הלכה ה) או „ספר קינות" (סופרים י״ח, הלכה ד).

מחבר מגילת קינות (איכה)

אין כתובת למגילת איכה, שלא כמו שמסומן בראש ספר משלי („משלי שלמה בן דוד") או קוהלת („דברי קוהלת בן דוד"), — אולם המסורת ייחסה את הספר מאז ומעולם לירמיהו הנביא. בברייתא אחת הקובעת את סופריהם ויוצריהם של כמה ספרים בכתבי הקודש (בבא בתרא ט"ו, עמ' א) נאמר: ירמיהו כתב ספרו וספר קינות. ובמדרש אמרו, ג' נתנבאו בלשון איכה: משה וישעיהו וירמיהו. משה אמר: איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם? (דברים א', יב). ישעיהו אמר: איכה היתה לזונה קריה נאמנה? (א', כא) וירמיהו אמר: איכה ישבה בדד? (איכה רבתי פרשה א).

הוכחה לכך, שירמיהו הוא שכתב ספר איכה רואים החוקרים במה שנאמר בספר דברי הימים ב' (ל"ה, כב): ויקונן ירמיהו על יאשיהו, ויאמרו כל השרים והשרות בקינותיהם על יאשיהו עד היום, ויתנום לחוק על ישראל, והנם כתובים על הקינות. בראש תרגום השבעים וכן בתרגום וולגאטה למגילת איכה כתוב: „ויהי אחר גלות יהודה וחורבן ירושלים וישב ירמיהו ויבך, ויקונן את הקינה הזאת על ירושלים ויאמר: „איכה ישבה בדד". ובעקבותיהם הלכו מתרגמי הפשיטא, התרגומים הסלאוויים ואח'. גם התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל פותח את מגילת איכה: „אמר ירמיהו נביא וכהנא רבה" וכן סברו אבות הכנסיה הנוצרית.

רש"י בפירושו ל„איכה" מקדים: ירמיהו כתב ספר קינות, היא המגילה אשר שרף יהויקים על האח אשר על האש, והיו בה שלוש אלף־ביתות: „איכה ישבה", „איכה יעיב" ו„איכה יועם". שוב הוסיף עליו „אני הגבר" שהוא שלוש אלף־ביתות, שנאמר (ירמיהו ל"ו, לב): „ועוד נוסף עליהם דברים רבים כהמה" — שלוש נגד שלוש (דעה זו של רש"י אנו מוצאים במדרש איכה רבתי, פרשה א' פסוק א). ואילו ר' אברהם אבן עזרא חולק עליו ואומר:

ואני אברהם ב"ר מאיר מארץ מרחקים / הוצאתני מארץ ספרד, מחמת המציקים / וספרי אלו בגלותי היו בידי מחזיקים, / ויורוני לבאר ספרים בטעמים מנופת מתוקים / וכאן אפרש זאת המגילה אחרי הדקדוקים / ואיננה המגילה הנשרפת על יד יהויקים / כי לא נמצא שני דברי השם אשר הם בספר ירמיה חקוקים.

וכן כתוב: קח לך מגילת ספר וכתבת עליה את כל הדברים אשר דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגויים. ועוד כתוב: מדוע כתבת עליה לאמור: „בוא יבוא מלך בבל וישחית את הארץ הזאת והשבית ממנה אדם ובהמה"? ואין במגילת איכה [לא] זכר בבל ולא מלכה".

הספר נקרא „איכה" על שם פתיחתו „איכה ישבה בדד". אולם בתלמוד קראוהו, כפי שראינו, „ספר קינות", וכן גם בתרגומי התנ"ך ליוונית ורומית (LAMENTATIONES, Θρῆνοι) בלשון הספרות קוראים לו גם YEREMIADA— קינה של ירמיהו.

המסורת של התנ"ך צירפה אותו למגילות — כלומר לספרים הקטנים הנקראים בימי מועד קבועים: שיר השירים — בפסח, רות בשבועות, קוהלת בסוכות, אסתר בפורים

ואיכה — בתשעה באב, שנקרא גם כן מועד. מקומו בין „רות" ל„קוהלת", כי ט' באב חל בין שבועות לסוכות. אולם בכתבי־יד עתיקים לא היה מקומו קבוע. בתרגום השבעים קבעו „איכה" אחרי הספר החיצוני „ברוך בן נריה". יש סוברים, שקינות אלה שבספר איכה חוברו לאחר החורבן בבבל, על ידי כמה משוררים, לקראם בבכי ביום צום החמישי. וזהו מה ששלחו לשאול מבבל את זכריה (ז', ג) „האבכה בחודש החמישי", כלומר: הנמשיך לקרוא את הקינות האלה?

גם הכנסיה הנוצרית קידשה את „מגילת איכה" לקראה ביום מועד. תחילה קראוה בראש חודש אבגוסט, המקביל לחודש אב, יחד עם פרקי קידוש השם של האשה ושבעת בניה מתוך ספרי החשמונאים. אלא שבמרוצת הימים קבעו, שתיקרא בג' הימים האחרונים של השבוע שלפני הפסחא.

קריאת איכה וקינות

„אסור לקרוא בתשעה באב בתורה ובנביאים ובכתובים ולשנות במשנה, בששה סדרים, ובמדרש ובהלכות ובאגדות, אבל קורא הוא במקום שאינו רגיל לקרות, וקורא בקינות, באיוב, בדברים הרעים שבירמיהו, ותינוקות של בית רבן בטלים, משום שנאמר (תהילים יט) „פיקודי ד' ישרים משמחי לב" (תענית ל', עמ' א).

קריאת „איכה" נקבעה במיוחד לליל תשעה באב, ובכמה עדות — גם למחרת בבוקר. המנהג — עתיק, וכן אנו מוצאים (חגיגה ה' עמ' ב) שר' יהודה הנשיא „היה נוטל [בתשעה באב] ספר קינות וקורא בו. כשהגיע לאותו מקרא („השליך משמים ארץ תפארת ישראל", (איכה ב', א) נשמט [הספר] מידו, אמר „מאיגרא רמא לבירא עמיקתא" (מגג גבוה לבור עמוק!).

על אמירת קינות בליל תשעה באב, בתורת הלכה, נאמר רק במסכת סופרים, שנתחברה במאוחר, סמוך לתקופת הגאונים:

„יש שקורין ספר קינות בערב, ויש מאחרין עד הבוקר, לאחר קריאת התורה, שלאחר קריאת התורה עומד [החזן] וראשו מתפלש באפר ובגדיו מפולשין וקורא קינות בבכייה ובילולה. אם יודע הוא לתרגמו — מוטב, ואם לאו — נותנו למי שיודע לתרגם בטוב ומתרגם, לפי שיבינו בו שאר העם והנשים ותינוקות, שנשים חייבות לשמוע קריאת ספר (קינות) כאנשים (מסכת סופרים י"ח, הלכה ד).

והקורא אומר: ברוך דיין האמת! ויש שמניחין את התורה על הקרקע בעטיפה שחורה, ואומר: „נפלה עטרת ראשנו" (איכה ה', טז). וקורעין ומספידין, כאדם שמתו מוטל לפניו. ויש שמשנים את מקומם, ויש שיורדין מספסליהם למטה, וכולם מתפלשים באפר, ואין אומרים שלום זה לזה כל הלילה וכל היום, עד שישלימו העם את קינותיהם. בשעת הקינות אסור לספר דבר ולצאת לחוץ, כדי שלא יפסיק לבו מן האבל (שם שם, הלכה ז').

אין קוראים „איכה" מתוך מגילה, כשם שקוראים מגילת אסתר או שיר השירים, אלא מתוך כתב־יד רגיל או מתוך כתבי הקודש או מדפוס, כספר קינות מיוחד — שאנו מצפים שבקרוב ייבטל צום זה ויבוא חג במקומו. וכן גם נהגו רבים להשאיר את ספר הקינות בבית הכנסת ולקנות כל שנה ספר חדש — שמא יבוא בינתיים המשיח ולא נצטרך לזה עוד. אולם אשכנזים־פרושים בירושלים נוהגים לקרוא איכה מתוך מגילה כתובה על קלף.

שונים המנהגים בקריאת איכה. יש מקומות שאחד קורא את הקינות בניגון שובר לב, וכל הקהל שומע ויש מקומות שכל הקהל קורא אותן. ויש מקומות שנהג הציבור לקרוא מגילת איכה, ואחרי כן מכבים הנרות והחזן קורא אותן „לעגם הנפשות ולשבור הלבבות".

הרמ"א מביא בשם המהרי"ל (אורח חיים, תקנ"ט, א): ומתפללים בנחת ודרך בכי כאבלים, וכן עושים בקריאת איכה. ובכל [פרק המתחיל ב]„איכה" מגביה החזן קולו יותר, וכשמגיע לפסוק [אחרון] „השיבנו" — אומרים אותו הקהל בקול רם, ואחר כך מסיים החזן, וחוזר הקהל ואומר „השיבנו" בקול רם, וכן גם החזן. לפי התלמוד הירושלמי (שבת ט"ז, הלכה ה) נראה שאחרים נהגו גם לחלק את הקריאה — חלק בלילה וחלק למחרת:

„רבי ור' חייא הגדול ור' ישמעאל ברבי יוסי היו יושבים ופושטים (מבארים) במגילת קינות ערב תשעה באב שחל להיות בשבת, מן המנחה ולמעלה, ושיירו בה אלף־בית אחת. (כלומר: פרק אחד, שהוא ע"פ א"ב). אמרו: למחר אנו באים וגומרים אותה. כשהיה רבי נפטר לביתו נכשל באצבעו הקטנה, קרא על עצמו: „רבים מכאובים לרשע". (תהילים ל"ב, י) מאגדה זו ניכר, שלא היתה דעת חכמים נוחה לחלק את קריאת „איכה" לשתיים.

ר' ישעיה הורוויץ כתב בשל"ה (שני לוחות הברית", קצ"ט, עמ' ב): מנהג טוב מכל יחיד יחזור ויקרא מגילת „איכה" ביום תשעה באב בינו לבין עצמו, כמו שכתוב: אבל יחיד עשי לך (ירמיהו ו', כח), ואין לומר שזמן קריאתה דווקא בלילה.

על פי מסכת סופרים (פרק י"ד, הלכה ג) צריך הקורא את מגילות רות, שיר השירים, איכה ואסתר לברך „על מקרא מגילה". אולם רבים נהגו שלא לברך על מקרא מגילת איכה. הפרושים בארץ־ישראל נוהגים לברך — לפי מנהג הגר"א, ובכמה עדות נוהג החזן לברך בלחש.

מדרש איכה רבתי

למגילת „איכה" קיים אצלנו מדרש עתיק, בשם „מדרש איכה רבתי", שחובר במאה ד' בערך (לפי דעת ר' שלמה בובר) או במאה ז' (לפי דעת י"ל צונץ). השם „איכה רבתי" בא כנראה מן הפסוק הראשון „רבתי עם". בתוספות (סוכה מ"ה, עמ' א) נקרא „מדרש רבתא", ורבנו חננאל, הראשון שמזכירו, מכנהו: „הגדת איכה". בעל הערוך (ערך אסיא ב) קורא לו „מגילת איכה" ורש"י קורא לו פעם „מדרש איכה" (בפירושו לישעיהו מ"ג, כד) ופעם „מדרש קינות" (יחזקאל י"ב, ג).

בכתב יד די רוסי, מספר 222 (עפ"י „הדרשות בישראל", צונץ, פרק י', הערה 76) נקרא מדרש איכה „מדרש נחמות".

המדרש מחולק לשנים: א. פתיחתא או „פתיחתא דחכימי" — שלושים וארבעה פרקים או מאמרים הפותחים ב„פתח ר'..." ב. גוף המדרש — ביאורי פסוקים וסיפורי אגדה על חכמת בני ירושלים, גדולתה וכבודה של העיר, מעשיהם הרעים של הרומאים המלגלגים עלינו ומבזים אותנו, סיפור האשה ושבעת בניה וכו'. מתוך המלים היוונית והרומיות המרובות — ברור שהספר נכתב בארץ־ישראל, ויש בו אפילו ציטטה לטינית שלמה, אשר שובשה בכמה דפוסים, (בפיסקא „היו צריה ראש" — א', לג): „ביבי דומיני אימפרטור" (VIVE DOMINE IMPERATOR! — יחי האדון המושל!) שאמר ר' יוחנן בן זכאי בעמדו לפני אספסיינוס.

ארבע קושיות של מדרש "תדשא"

א. למה בקינות כל האלפא ביתין פותחין באיכה? — לפי שעברו ישראל על מה שהזהירם המקום בעניין עבודה זרה, שנאמר: הישמר לך... ופן תדרוש לאלהיהם לאמר איכה וגו', (דברים י"ב). דרישת „איכה" זו היא שגרמה כל הרעות של „איכה": איכה ישבה, איכה יעיב באפו, איכה יועם זהב.

ב. למה נקרא שם הספר קינות? — אתה מוצא כל הבריות שבעולם לשמם נפלגו, מה הם ולמה הם נעשים ועל מה הנאה (־תכלית ותועלת) נבראו. ומן השמש הזה יכול אדם לידע מה שמו ועל מה נעשה ועל מה נברא בראשונה להודיע לכל כוח גבורתו של הקדוש ברוך הוא ועוד — להאיר ולהבדיל בין היום ובין הלילה, ועוד — להבדיל ארבע תקופות השנה, ועוד לחמם ולהפריא את הדשא והעשבים וכל זרע הארץ ופירות האילנות. ונקרא שמו שמש — שהוא משמש את כל העולם כולו. וכן בכל הספרים הקדושים — יש בהם חכמה ובינה ודעה למה נכתבו ונקרא שמם, ועל מה הנאה נכתבו — — — כך הספר הזה (ספר איכה) נכתב לדברים רבים. ומי אמרו? — ירמיהו! שכן כתוב ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתוב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ד' אשר דבר אליו על מגילת ספר (ירמיהו ל"ו, ד). ולמה נקרא שמו קינות? אלא בשביל הקללות שראו בימיהם הבצורת הרבה, הרעב ואכילת בשר בניהם ובנותיהם, ומצודות ומלחמות אויביהם, ושריפת עריהם ובתיהם, ושחיטת עולליהם, וטומאת נשיהם ובנותיהם לפני שוביהם, וביזת עשרם ורכושם, ושביית בחוריהם מלכיהם שריהם וכוהניהם, ואכזריות חימה של גויים שלא נשאו פנים לזקן, והיאך נסתלקה שכינה מן קודש הקדשים, ואחר כך באו הגויים הערלים וטימאו את היכל ד' ושבו אותם לבבל.

ויקונן ירמיהו כאשר ראה שריפת המקום המקודש מימי נוח ומקודש מימי אברהם ומקודש מימי דוד ומקודש מימי שלמה — ובשביל הרעות האלה נקרא הספר הזה קינות.

ג. ועל מה הנאה נכתב הספר? — אלא כדי שידעו כל הדורות צדקת הדין שבשמים, שאינו נושא פנים לא לקטן ולא לגדול, ולא לגוי ולא לישראל. דבר אחר: למה נכתב הספר הזה? אלא ללמד אותנו: כשם שכל הקללות שדיבר המקום ביד הנביאים

הראשונים באו על ישראל, — כך כל הטובות והנחמות שדיבר המקום ביד הנביאים הראשונים עתידים לבוא על על ישראל.

ד. ולמה נכתב הספר הזה כסידור כ"ב אותיות שבאלף־בית? — בשביל שיהא הספר הזה מוכן ורגיל לכל ישראל בפיהם, כשם שנאמר על השירה הגדולה ועתה כתבו לכם את השירה הזאת וגו' (דברים ל"א). דבר אחר למה נכתב הספר הזה כסדר כ"ב אותיות? אלא כך אתה מוצא מנין כל בריות שבעולם כ"ב הן. ועוד כך אתה מוצא מאדם הראשון עד שבא יעקב אבינו כ"ב דורות — בשביל כך אמר הנביא יבואו כל הדורות וכל האותיות וכל הבריות שבעולם, עליונים ותחתונים, ויעמדו על הצרות ועל הרעות שהגיעו לישראל.

(מתוך „מדרש תדשא" או „ברייתא דרבי פינחס בן יאיר", עפ"י בית המדרש לא. ילינק, חדר ג' עמ' 183—185).

י. נ. שמחוני

דמות ירמיהו הנביא

ירמיהו הנביא, שפעולתו הנבואית נמשכה כארבעים שנה, הוא הגדול בנביאי האלהים שקמו לעם ישראל אחרי ישעיהו בן אמוץ. לפניו ואחריו לא נודע לנו כמוהו נביא לוחם וסובל, שכל חייו היו שלשלת בלתי פוסקת של פגעים מחוץ ויסורים קשים בפנים. מצד אחד היה ירמיהו שנוא לכל האנשים על נבואותיו הרעות, יש אשר ביטלו שומעיו את דבריו בלעג־השאננים או בבוז, ויש אשר התרגזו מאד וביקשו להענישו קשה. גם קרוביו ימיודעיו בגדו בו והכריחו אותו „לנטוש את נחלתו ולתת את ידידות נפשו בכף אויביה" (ירמיהו י"ב, ז). המלכים והשרים רדפוהו בחימה שפוכה והחביאוהו בבתי כלאים. אבל כל הרדיפות החיצוניות האלו היו כאין מול יסוריו הפנימיים של הנביא. נביא הפורענות הזה אהב את עמו אהבה עזה מאד. בדברים עזים ונפלאים הוא מביע את אהבתו זו, כשהוא קורא בשם ה': „זכרתי לך חסד־נעוריך אהבת כלולותיך... קדש ישראל לה' ראשית תבואתו" (שם ב', א—ב) או כשהוא שומע את נהי רחל אם ישראל כשהיא מבכה על בניה הנפוצים לכל רוח, ושם בפי אלהיו את ההבטחה להשיבם מארץ אויב: „הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו, רחם ארחמנו נאום ה'" (שם, ל"א, כ) — אבל למרות האהבה הזאת מוכרח ירמיהו להינבא לעמו על חרב ודבר וכליון. כאבו גדול מאד: „על שבר בת עמי השברתי קדרתי, שמה החזיקתני" (שם ח', כא) „מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה על חללי בת עמי" (שם, שם, כג) „אוי לי על שברי, נחלה מכתי ואני אמרתי אך זה חלי ואשאנו" (שם, י', יט). לפרקים מוסר הנביא הגדול את וידוי נשמתו ומתמרמר מתוך יסוריו הגדולים: „כי מדי אדבר אזעק, חמס ושוד אקרא, כי היה דבר ה' לי לחרפה ולקלס כל היום" (שם כ', ח). ביסורי נפשו הנוראים, כשהוא רואה את עמו עומד על עברי פי פחת וישועה נדחה ממנו, הנביא מקלל את יומו (שם, כ', טו, יח) „למה זה מרחם יצאתי לראות עמל ויגון

ויכלו בבשת ימי ?", „ארור היום אשר ילדתי בו, אשר ילדתני אמי אל יהי ברוך". ויש אשר נשמעה מתוך דבריו כעין מחאה כלפי גזר־הדין הנורא של האלוהים: „צדיק אתה ה' כי אריב אליך, אך משפטים אדבר אותך". (שם י"ב א) „יסרני ה' במשפט, אל באפך פן תמעיטני" (שם י', כד); „מקוה ישראל, מושיעו בעת צרה, למה תהיה כגר בארץ וכאורח נטה ללון" (שם, י"ד ח). יש אשר הנביא רוצה להשתמט מחובתו הקשה, לעזוב את עמו ולברוח אל המדבר ולבלי הנבא עוד בשם ה'. — כל היסורים הגדולים האלה לא עצרו כח להשתיק את קול אלהים בקרב הנביא, כי אם להפך — עוד חיזקו בקרבו את האמונה הגדולה באלוהיו ואת הכרתו העצמית. ובעל כרחו נעשה ירמיהו לנביא, הוא הרגיש כי האלוהים הקדישו ונתן את דברו בפיו, עוד טרם יצרו בבטן אמו, והוא נשאר נאמן להוכחתו הפנימית — זה קול האלהים בקרבו, למרות כל המעצורים מבחוץ ומבפנים. „פתיתני ה' ואפת, חזקתני ותוכל", „ואמרתי לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו ויהי בקרבי כאש בוערת, עצור בעצמותי ונלאיתי כלכל" (שם כ', ז—ט). ככה אנו רואים את הניצחון הגדול של ההרגשה הפנימית, היסודית, של האמת הקיצונית בנשמת הנביא על כל רגשותיו האנושיים, על אהבתו לקרוביו ולארץ מולדתו, ועל יראתו מחמת־אדם. הרגשת הניצחון הזה וצדקתו הפנימית היתה לירמיהו מקור של נחמה בלתי פוסק, בכל הפגעים שהתחוללו עליו מחוץ, היה פונה אל אלהיו, היודע את נפש האדם, הבוחן כליות ולב, שופך לפניו את שיחו ומבקש ממנו את ישועתו. ככה התהוה יחס פרטי ומתמיד בין הנביא ובין האלוהים, יחס שמצא את ביטויו בתפילות־הלב ובהשתפכות הנפש של ירמיהו ועל ידי זה נוצרת התפילה העברית לאלוהים, שהתפתחה בספרות החסידים של ימי הבית השני (בתהלים ועוד). הנביא, אשר היה איש ריב לכל בני זמנו, נעשה מופת לדורות הבאים. המאוחרים השתוממו על נפשו העמוקה והעדינה ובצדק ביקשו לראות בו יותר את המקונן בשברון לב על חורבן עמו, מאשר את המוכיח הגדול, הניבא למלחמה, לרעב, לדבר ולחורבן.

ההכרה של ירמיהו כי החורבן הוא גזירת־אלהים, ובכל זאת אינו קץ האומה כי אחרי זמן ישובו הגולים אל אלהיהם ואל ארצם — ולא גולי יהודה בלבד, כי אם גם שארית גולי ישראל („מרחוק ה' נראה לי ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד, עוד אבנך ונבנית, בתולת ישראל" (שם ל"א, ד) — הכרה זו פלסה לה דרך בלבות שרידי יהודה אחרי שכבש נבוכדנאצר את ירושלים ונבואות הפורענות של ירמיהו נתקיימו. רעיון התשובה אל האלוהים כתנאי קודם לגאולה נעשה לגורם חשוב בתקוות־העתיד, וגם הבטחת הנביא, כי אחרי שבעים שנה יפקוד אלוהים את גולי בבל וישיבם אל ארץ מולדתם, עשתה רושם גדול על הלבבות. בזה שהכניסה הנבואה את הכרח החורבן אל המחשבה האלוהית שלה, הקדימה רפואה למכה: האמונה באלוהים לא התמוטטה על ידי הגלות, והתקוה, כי העם הגולה יקום לתחייה על אדמתו, עמדה בתקפה. התקוה הזאת עודדה את לבות הגולים בכל ארצות הפיזור ופרי פעולתה הכבירה נשאר לדורות.

דוד שמעוני

יִרְמְיָהוּ

...וְהַנָּבִיא מֵרֹאשׁ גִּבְעַת סְלָעִים
צוֹפֶה לַעֲבָרִים בָּדָד:
"אַיֵּה הַדֶּרֶךְ, בָּהּ הָלְכוּ הַחֵלְכָאִים?
אַי הַנָּתִיב, בּוֹ עַם אוֹבֵד נָדַד?

הוֹי לָמָה הִצַּלְתָּנִי רַב־הַטַּבָּחִים,
מִקְלוֹן הַשְּׁבִי? הָהּ חֶסֶד אַכְזָרִי!
אַךְ אֲחַפְּשֵׂם עַתָּה בְּכָל דְּרָכִים,
וּבַקּוֹלָר אָשִׂים צַוָּארִי".

אַךְ יִרְמְיָהוּ עוֹד בִּמְרִי שִׂיחוֹ יָרִיד,
אַךְ עוֹד יוֹרְדָה עֵינוֹ פַּלְגֵי דְמָעוֹת,
וּפֶתַע לִקְרָאתוֹ הִוְרִיד
נָתִיב לוֹהֵט בֵּין הַגְּבָעוֹת.

מַה דֶּרֶךְ זֹאת? וְזֶה הָאָדָם מָה?
וּפַחַד מַר לִבּוֹ הָמַם...
וּבְשְׁאֵרִית אוֹנוֹ רָץ לַשָּׁמָמָה,
לְנָתִיב הָאַרְגָּמָן.

שָׁם נַחַל דָּם פִּעְפַּע, רָתַח בַּדְּמִי,
רִבְּצָה בַּדָּם הָאֲדָמָה כֻּלָּהּ...
וְהַשְּׁמָמָה פִּלַּח יַלֵּל־נְהִי:
– הֵן זֶה נָתִיב צִיּוֹן הָאֲמוּלָה...

כָּבוּ הַדְּמוּמִים הָאַחֲרוֹנִים,
קָדְרוּ עַרְבוֹת שָׁמַיִם עֲמֻקוֹת,
וּבְלִי אַחֲרִית נִמְשַׁךְ שְׁבִיל הַיְגוֹנִים
עִקְּבוֹת גּוֹלִים בּוֹ חֲקוּקוֹת.

וְהַנָּבִיא עַל כָּל עָקֵב גּוֹחֵן
מִדֵּי יִצְעַד בַּדֶּרֶךְ הַנּוֹרָא,
גּוֹחֵן עַל כָּל עָקֵב, מַבִּיט, בּוֹחֵן,
כְּמוֹ קוֹרֵא חִידוֹת גּוֹרָל.

פֹּה יְשִׁישִׁים הָלְכוּ. רַגְלָם גְּדוֹלָה,
אַךְ צַעֲדָם מַה צַּר. פֹּה בִּכְבָלִים
הוּבְלוּ בְּנֵי עֲלוּמִים אֶל הַגּוֹלָה,
וְשָׁם פִּסּוֹת רַגְלֵי הָעוֹלְלִים.

וְחֶרֶשׁ יַאֲנַחַ מַר
מִדֵּי יֶחֱזֶה עִקְּבוֹת זְקֵנִים לַאִים:
– "מַה צַּר לָכֶם לָלֶכֶת לִפְנֵי צַר
מִנּוֹף אַל חַי אֶל גְּבוּל טְמֵאִים...

אַךְ מִכְּאֵבְכֶם תָּנוּחוּ בִּמְהֵרָה,
מַרְגּוֹעַ תִּמְצְאוּ בְּדִמִּי קְבָרִים,
וְעַל אַדְמַת נֵכָר הַרְחַק מֵהַמְּכוֹרָה
לֹא יָאֲרַךְ יוֹמְכֶם, מְאֻשָּׁרִים!"

וּבְרָאוֹתוֹ עִקְּבוֹת הַבַּחוּרִים
יִשְׁאַג כִּכְפִיר פָּצוּעַ יִרְמְיָה:
– "יָמִים רַבִּים בְּלַהַט תַּמְרוּרִים
יִכְמַהּ לִבְּכֶם אֶל אֶרֶץ־יָהּ.

יָמִים רַבִּים תַּחֲרֹךְ צִיַּת נֵכָר
אֶת שָׂרְשְׁכֶם עוֹרֵג מִנִּי צִיָּה
עַל אֲפִיקֵי חַיָּיו... וְהוּא יַחַר
עוֹד טֶרֶם יִפְקְדֵהוּ טַל תְּחִיָּה..."

אַךְ לְמַרְאֵה עִקְּבוֹת הָעוֹלְלִים
תָּאִיר פִּתְאֹם אוֹרָה נַעֲלָמָה
פָּנָיו הָאֲפֵלִים מִנִּי צְלָלִים,
וּבְקִדְשָׁה יִשַּׁח לָאֲדָמָה,

יִשַּׁק אוֹתוֹת רַגְלַיִם עֲדִינוֹת,
וּכְמוֹ אוֹתָם לִגְמֹעַ הוּא חוֹשֵׁק:
– "פַּעֲמֵי עָתִיד אָזְנֵי מַאֲזִינוֹת,
עִקְּבוֹת שָׁבֵי־גוֹלָה פֹּה אֲנַשֵּׁק...

וְעַת אַחֲרֵי עִדָּן וְעִדָּנִים
תָּרִיעַ בְּשוֹפַר־יָשַׁע רַבָּתִי,
תַּעֲלוּ גַם זִכְרוֹנִי, הַנֶּאֱמָנִים,
זִכְרוֹן כָּל תּוּגָתִי עִם אַהֲבָתִי..."

כְּמוֹ כִּפַּת מִקְדָּשׁ, בַּעֲדָיָיו — וְאַט צוֹעֵד יָשִׁישׁ בּוֹדֵד, עָיֵף,
רְקִיעַ־לַיִל נָטוּי עַל מֶרְחָבִים. — בְּדוּמִיַּת הָרַחַב הַכָּחֹל.
גַּם הַיְשִׁימוֹן, נָמִים כִּסָּיו, שְׂפָיָיו, — לָאֲדָמָה כָּל רֶגַע יִתְכּוֹפֵף
וְטַל רוֹעֵף לְלַחַשׁ כּוֹכָבִים. — וּבְלִי דְבָרִים יִשַּׁק הַחוֹל...

א. צ. אידלסון

נוסח הקריאה של מגילת איכה

מגילת איכה, או ספר הקינות — קוראים בכל תפוצות ישראל בקול בוכים. אף על פי שסולם הנוסח של „איכה" דומה לנוסח הנביאים, שהוא הסולם הרך המזרחי, אשר הסכסטה שלו קטנה למעלה ומוגבהה למטה — הנה תנועות הנוסח הזה ואפיו אחרים הם. שני הטונים העיקריים שבסולם היסודי „רה" והקווארטה „סול" הם המושלים, אולם יש מרכזים שבהם הטון השלישי והיסודי והשביעי בולטים גם הם. ויש שרק הקווארטה „סול" בולטת ואם נחשבהו בקווארטה־נמוך אז יהיה היסודי „רה" והם הפרימיטיביים. יש לנו איפוא שלושה סוגים בנוסח „איכה". סוג א' הנעימה מתנועעת בין היסודי לטרצה והעיקר הוא היסודי. לסוג זה שייך נוסח פרס א' ג' (ראה בתוספת התווים שבסוף הספר, לתשעה באב) ונוסח תימן ג' ונוסח בבל — אלא שבאחרון החתימה היא תמיד על השביעי כשהוא מגבוה, והוא יחיד במינו ולא נמצא כדוגמתו אלא בנגינת הקופטים במצרים

וכן נמצא כמוהו גם בנגינת היעקובים למגילת איכה בארמית:

ק־רי־ן לך מר־יא מ־רן תא ל־עוד־ר־ן שמע

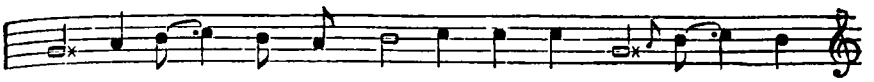

ב־עו־תן וע־בד רח־מא ע־ל נפ־ש־תן.

הפרימיטיבי ביותר הוא נוסח הפרסים, ובו רק שתי תנועות, האחת לאתנח וגם למפסיק שלפני האתנח, וחתימתה על הסקונדה ולחיתום הסוף הוא על היסודי סול. בנוסח הבבלים הותמות כל התנועות על היסודי, מלבד תנועת הסוף שיורדת אל השביעי המוגבה כנ"ל. בנוסח פרס ג' לפרק ה' והוא בקווינטה גבוה יותר מנוסח א', אך מהלכו שונה. כי תנועותיו שתים, האחת עולה לטרצה והשניה גומרת ויורדת ליסודי. מבנה נגינתו מתאים למבנה הפסוקים בפרק זה, כמו בפרק ג' שהם פסוקים קצרים המחולקים לשנים, מלבד פרק ג'

פסוק נ"ו, והפסוק א' מפרק ה' שהנוסח הפרסי מחלקו ג"כ לשלשה: זכור ה' /מה היה לנו / הביטה וראה את חרפתנו. — וכן ה' י"ז.

נקל להכיר שנוסח תימן א' דומה מאד לנוסח פרס ג'. גם הוא מתנועע בגבולות האלה בין הטרצה והיסודי, והמושל בו הוא הטרצה אשר בו התנועה הראשונה עולה והשניה יורדת לרי. אלא שבכל סוף פסוק באות שתי תנועות, האחת להכנת הסוף והיא יורדת לדו למטה מהיסודי, כדרך ההכנה המזרחית, ותנועת הסוף הגומרת על הסקונדה. ונמצא אופן של חתימת הסוף על הסקונדה בנגינה היונית בטון רביעי בסוג ליגיתוס.

נוסחאות אלה קדומים הם וקדמו לטעמים, שהרי אין זווגם עולה יפה. כי התנועות של הנוסחאות מתאימות לפסוקים בכלל ואינן מתאימות להנחת הטעמים. למשל תשמש הדוגמא של נוסח תימן שהוא פרק א' י"ד. על התיבה „נשקד" מנוקד תלישא ואין לה כי תנועה, „על פשעי" קדמא ואזלא עולה התנועה לטרצה, אך אותה התנועה משמשת גם לתיבה „צוארי", אעפ"י שהיא מנוקדת „טיפחא", וכן תנועה אחת לתיבות „בידו" „ישתרגו", אעפ"י שלראשונה רביע ולשניה תביר. וכן לתיבה „כחי" שהיא באתנח. ובכל זאת נמצאות תנועות אלו בכל נוסחאות המרכזים.

גם במגילת איכה אין כל הטעמים. כנראה התכוונו מניחי הטעמים לאופי הנעימה שהיא פשוטה ויש בה רק שני חלקים, עליית הטון וירידתו, וזה ניכר ביחוד בפרק ג' וה'. כי בשניהם אין אלא המפסיקים סוף פסוק, אתנח (רק פעם אחת, בפסוק הארוך יותר, ג' נ"ו.), זקף קטן, תביר, פשטא, יתיב (פעם אחת פרק ה' כב) ורביע (פעם אחת בפסוק הארוך יותר ה' יז), בס"ה ששה מפסיקים. מהמשרתים: מהפך, מרכא, מונח, דרגא. ואפילו ביתר שלושת הפרקים, שבהם הפסוקים ארוכים יותר, אין פזר, שלשלת, קרני פרה, גרש, ורק פעם אחת נמצא זרקא־סגול (א' יב.), וכן אין תלישה גדולה. — נוסח תימן ג' דומה לנוסח פרס א'. גם הוא חותם בחצי הפסוק על הסקונדה סי, והוא לפיוטי קינות.

סוג ב. הנעימה מתנועעת על שני הצירים, היסודי והקווארטה, ולו שייך נוסח ספרדי־המזרח א. ונוסח מארוקו א. וב. בנוסח הספרדי עולה הנעימה עד הקווינטה ונקודות המנוחה הן הקווארטה סול, והיסודי רי. יש בו גם תנועת עליה להטרצה פ

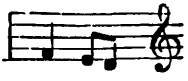

והיא להכנת האתנח או חצי הסוף. וכן יש בו תנועת הירידה להספטימה דו שמתחת ליסודי להכנת הסוף פסוק

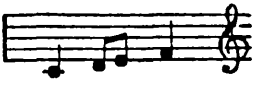

גם בנוסח זה אין חיבור מדוייק בין הטעמים לתנועות ורק בתרין קדמין בתיבה „שרתי" ו„רעיה" נמצאת אותה התנועה

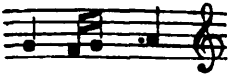

בנוסח מארוקו הקארטה מושלת יותר מאשר בנוסח ספרד, כי בו חותם גם הסוף פסוק, והערך היסודי הוא רק ממדרגה פחותה, לחצי הסוף. הנעימה עולה עד הספטימה,

דיינו שתי קווארטות זו על גבי זו. בנוסח מארוקו אין תנועות ההכנה לחצי הסוף ולסוף פסוק. — כעין הרכבה משני הנוסחאות הוא נוסח אמשטרדם־לונדון. התנועה העולה לספטימה והחותמת על הקווארטה וכן התנועה הקופצת מהקווארטה ליסודי הן מנוסח מארוקו, ותנועת הסוף פסוק והכנתו, תנועות העליה לטרצה הן מנוסח ספרד. נוסף לזה תנועה הבאה לתביר דוקא והיורדת לסכסטה המוגבהה שאינה בנוסחאות הנ"ל, אעפ"י

שצורת התנועה היא כצורת התנועה בנביאים 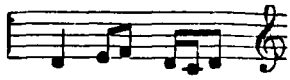 בכל זאת

אי אפשר לומר בבירור, מהיכן באה להם.

סוג ג'. בו השלישי והרביעי בולטים, ויש שהחתימה באה על השלישי, וזהו נוסח סוריה. בו רביע, תביר, זקף קטן, אתנח וסוף פסוק חותמים על הטרצה והתנועות הללו דומות לתנועת הזקף קטן האשכנזי.

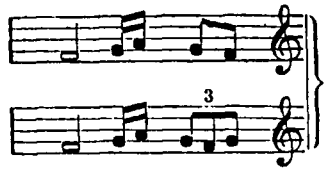

דומה בצביונו נוסח פרס ב', שהוא בדרום פרס. הנעימה מתנועעת בין הטרצה והקווינטה והמושל היא הטרצה וגם הקווינטה בולטת אלא שבתנועת ההכנה יורדת הנעימה ע"-

היסודי 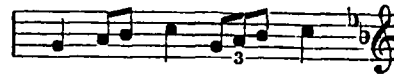 והסוף הוא ממש כתנועת הזקף קטן

האשכנזי וכסורי 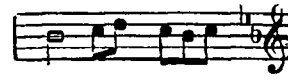 כסניף מסוג זה יש לחשוב את נוסח תימן

ב', המיוחד לפרק ג' „אני הגבר", והוא מקוצר ואין בו אלא תנועה בגבולות שבין הטרצה לקווינטה ושהיה על הקווארטה להכנת הסוף. —

נוסח אשכנז שייך ג"כ לסוג ג' (בצרוף תנועות אחדות מסוג ב). והן תנועת האתנח

והסוף המתנועעת מהקווארטה ליסודי 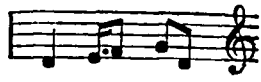 כספרדי

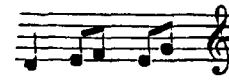 ותנועת רביע הגומרת לפעמים על היסודי

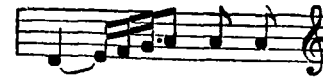 כספרדי 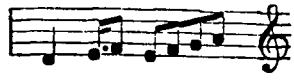 ואם היא יורדת

ב־דד רבתי בגויים

עד השביעי למטה 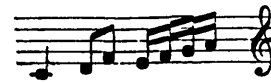 תדמה לתנועת הקדמת הסוף הספרדי

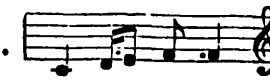

התנועה שבין הקווינטה לטרצה כבר הזכרנו שהיא נמצאת בנוסח הסורי והפרסי,

התנועה המתנועעת בין הסכסטה לקווארטה 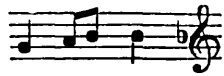 היא ג"כ מסוג

ב) כמרוקני 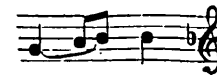 וכספרדי ב' 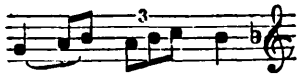

ב־דד נ־ש־או

ובכלל דומה האחרון בבליטת הטרצה והקווינטה שבו לנוסח אשכנז, וכן גם בעליתו להספטימה דו. — אולם בנוסח אשכנז מורגשת השאיפה ל ש כ ל ל את הנוסח וההשתדלות לתת נעימות ל כ ל הטעמים, ומאין די תנועות בנוסח איכה העתיק, העבירו תנועות מנוסחאות אחרים, כשם שעשו גם לשאר נוסחאות, כגון בנוסח התורה ובנוסח אסתר.

לנוסח איכה העבירו תנועת גרשיים 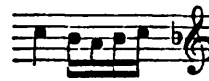 מאסתר והיא העתקת

הגרשיים מהתורה 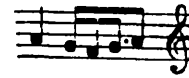 ונמצאת גם באסתר, וכן תנועת הפשטא

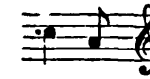 מהתורה שהוא גם בנביאים. תנועת מונח לגרמיה ותלישא

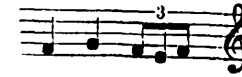 שנמצאת גם באסתר ובקריאת התורה לימים נוראים.

תנועת זרקא־סגול מנביאים, תנועת הסוף 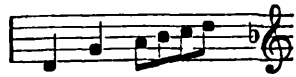 של פרשה

לקוחה מתנועת הזרקא מאסתר או להיפך, עד שאי אפשר לדעת באיזו נוסחאות היו תנועות אלה קבועות מעיקרן. כי הלא התנועות הללו נמצאות בכל המרכזים ובודאי שהן עתיקות ועממיות. ונראה מזה שדוקא יהודי המזרח לא שמו לב כלל ל ה ת א י ם ו ל ה ט ע י ם את הטעמים כלם, אלא נגינתם היתה שגורה בפיהם לכל הספרים ולא השגיחו הרבה בחידושם של הנקדנים, מה שאין כן האשכנזים שראו בתמימותם חובה לעצמם ל ה נ ע י ם את כל הטעמים. —

סיבת שינוי הנוסחאות במרכזים, בין שהם שונים לגמרי, כגון בשיר השירים, ובין שהם אחוזים זה בזה כמו באיכה ובנביאים, אין לתלות בשכחה, כי אם ייתכן יותר שאלה היו קיימים מקדמת דנא, נוסחאות־נגינה היו שגורים בפי העם לשבטיו השונים. כל שבט

ובית־אם ונגינתו בפיו. והלא גם ספרי התנ"ך מגילות־מגילות נתנו; הנביאים, איכה, שיר השירים ותהילים היו מתחילה פרקים בודדים בפי העם, שירים וקינות מפוזרים בכל השבטים, שהיו מזמרים אותם לפי טעמם המקומי. עד היום מצינו במזרח, ובפרט בארץ ישראל, אשר לפי מבנה הארץ אין החיבור בין המחוזות שכיח, בין עדות הנוצרים נוסחאות מקומיים המשותפים רק לאיזה כפרים, כגון נגינת חברון ובנותיה, בית לחם ובנותיה, שכם ובנותיה, לוד ובנותיה. בגליל העליון שונות הנגינות מאלה שבגליל התחתון, אלה ואלה — מאותן שבעבר הירדן. כך היו גם אבותינו מאז ומעולם מזמרים כל שבט ומשפחה, כל יושבי הר ובקעה, באופנים מיוחדים את שיריהם העממיים, בין שהם דברי הנביא המקומי, ובין שהם שירי הרועה שנכללו אח"כ לקובץ שיר השירים, ובין שהם תהילות ושירי־הלל של הלוויים משוררי התהילים, שהיו כמו כן נפוצים בכל פנות העם, ובין שהיו אלה קינות על צרות שבטים אחדים או מחוזות, שנקבצו אח"כ לקובץ „איכה". — השירים ונעימותיהם היו שגורים בפי העם עוד זמן רב לפני סידור התנ"ך שנמשך מאות בשנים; ועד שהסכימו החכמים בירושלים אחר משא־ומתן ארוך מה לקרב ומה לרחק, מה להכניס ומה ל„גנוז" מהאוצר הפיוטי העממי, כבר היה רוב העם מפוזר ומפורד בכל העולם, ובצאתו לגולה אם באונס, בתוקף מלחמות ושבי, או ברצון — לשם יסוד מושבות בתמיכת ממשלות שונות או מטעמים מסחריים, — הרי לקחו אתם את זמרתם ושירם, וגזירת החכמים יכלה לחול בכוח הדת רק על הטבסטים ולא על הנגינות, אשר לא השגיחו בהן כל כך תלמידי בית שמאי ובית הלל השקועים ב־ד' אמות של הלכה ומצומצמים בסייגים למען קיום היהדות המעשית־הדתית.

נגינת „איכה" בכל סעיפיה מביעה הבעה אחת והיא: זעקת שבר מלב פצוע ונדכא, הומה ורוגש, מלב חי הרוצה בחיים, בחיים טבעיים; נפש עם הבוכה על אבדן מולדתו וחופשתו, גאונו ואשרו. הכאב חדש — כאילו קרה האסון רק תמול שלשום ואין ניכרת כאן חלודת הזמן הארוך, שלמעלה מאלפיים שנה. נגינת־עם מזרחית היא, חיה, המה ורגשנית, כאילו היתה זו התפרצות ראשונה אחרי המכה האיומה.

את נגינות „איכה" לקחו אתם הנוצרים הראשונים בצאתם מכלל ישראל. כעבור שלוש מאות שנה תירגם הירונימוס את „איכה" לרומית. מפי אותו חכם יהודי שלמד בארץ ישראל עברית — למד גם הירונימוס את נגינת כתבי הקודש ובתוכה את נגינת מגילת „איכה". בתרגומו השאיר את האלף־בית של הפרקים בצורתם העברית ולפני כל פסוק, המיוסד במקור לפי סדר האלף־בית — את שם האות העברית: אל"ף, בי"ת, גימ"ל וכו'. ובאמת נתקיימו הנגינות הללו בנגינה הגריגוריאנית בכנסיה עד היום.

(מתוך „תולדות הנגינה העברית" פרק יא)

יעקב לרנר

מֵאַחֲרֵי הַגּוֹלָה

(מִקִּינוֹת יִרְמְיָהוּ)

מִי־יִתֵּן לִי דְּמָמָה וְלַיְלָה מַחֲזוֹן
וְאֶעֱזְבָה אֶת רָגְזִי וּבִכְיִי וּבָשְׁתִּי;
אַשְׁקִיעָה מַעְיָנֵי בְּתֹהוּ־לֹא־שָׁשׁוֹן
וְאֶהְגֶּה אַךְ שְׁרִידַת־קִינוֹתַי: "נוֹאָשְׁתִּי!"

אָנֹכִי הַגֶּבֶר לוֹ מַשָּׂא אַכְזְרִי
וִירִיעַת כָּל חַיָּיו מֵאֹפֶל רָקָמָה.
מַה־תִּפְלָה עוֹד אֶשָּׂא לְהָבִיא לִי צָרִי,
מַה־קְּלָלָה חֲדָשָׁה – וְהָיְתָה נֶחָמָה?

הוֹי, יַמִּי, יַם־עֵינִי, טַבְּעַנִי בִּסְעָרָה!
שָׁרְפַנִי, אֵשׁ־לִבִּי, עַל אֵפֶר תִּקְוָתִי!
מַדּוּעַ לֹא שֹׁרְפָה גַּם רוּחִי הַמָּרָה
בִּשְׂרֹף יְהוֹיָקִים מְגִלַּת קִינוֹתַי?

אֵי־דֶרֶךְ הַנֶּשֶׁר לְחוֹחֵי שְׁנוֹת־עוֹלָם,
וְשַׁלְוַת הַפַּטִּישׁ בּוֹ חָצְבוּ הָרְהַב?
כְּצִלְצַל הַכֶּסֶף בִּי נָעַע הוֹד־קוֹלָם,
אַךְ עֵינַי לֹא חָזוּ אֶת עִתָּם, עַת־זָהָב...

עִם כְּבוֹת שֶׁמֶשׁ אַרְצִי אוֹר שִׁמְשִׁי בִּי נוֹסֵס
לְהוֹרוֹת לִי נָתִיב בֵּין שִׁמְשׁוֹת נְצָחִים.
זֶה חֶלְקִי: נַר עָרוּךְ לְמִרְאֲשׁוֹת עַם גּוֹסֵס
וְחָקוֹק מַצֵּבוֹת לְקְבָרִים נִדָּחִים.

עַל אֵלֶּה, עַל אֵלֶּה לֹא אֶשְׁקֹט מִזַּעְמִי
וְכַפֵּר לֹא אוּכַל הַחַטָּאת הַגְּדוֹלָה:
כִּי חַסְדִּי וְרַחֲמַי לֹא נוֹדְעוּ לְעַמִּי
וּכְאַבִּי עֲלֵיהֶם אוֹרִידָה לִשְׁאוֹלָה.

מִלּוֹט הָעֲרָפֶל לִי נִרְאָה עַם־גּוֹלִים
נֶחֱשָׁלִים, מִתְנַגְּפִים וּמְגַשְּׁשִׁים דַּרְכֵיהֶם,
וְעוֹרְבֵי־הַחֹשֶׁךְ מֵרָאשֵׁי נַהֲלוֹלִים
בְּלָצוֹן וּבְזָדוֹן יַצְרִיחוּ אַחֲרֵיהֶם –

וָאֶזְעַק אֲלֵיהֶם: "הָאֹבְדִים סַפְּחוּנִי!
אֶת מַכְאוֹב כָּל רַחֲמַי לִפְנֵיכֶם אֲתַנֶּה!"
אַךְ צְרִיחַת הָעוֹרְבִים הֶחֱרִישָׁה תַּחֲנוּנַי
וְקָאַת בַּמִּדְבָּר הַשִּׁיבָה לִי מַעֲנֶה:

"פְּתַח שַׁעֲרֵי הַתֹּהוּ לְנַפְשְׁךָ הַשְּׁכוּלָה –
הִשְׁלַמְתָּ אֶת חֶקֶךְ זֶה הוּשַׁת עָלֶיךָ:
בְּנָבִיא הֵם יָצְאוּ מִשְּׁעָבּוּד לְגְאֻלָּה,
וּבְנָבִיא יִתְנוֹדְדוּ לְבָבֶל הַחֲשֵׁכָה..."

הוֹי, גּוֹלִים, עֲמֹדוּ! לֹא אוֹסִיף אַדְאִיבְכֶם:
הִשְׁלַמְתִּי אֶת חֻקִּי וְעַתָּה דַּלּוֹתִי.
רְאוּ, אֲנִי גּוֹלֶה בְּנָתִיב לֹא נִתִּיבְכֶם
וּכְשַׁכְּלִי אֶת חַיַּי אֲשַׁכֵּל אֶת מוֹתִי...

מִי יִתֵּן לִי דְּמָמָה וְלַיְלָה מַחֲזוֹן
וְאֶעֱזְבָה אֶת רָגְזִי וּבִכְיִי וּבָשְׁתִּי;
אַשְׁקִיעָה מַעְיָנֵי בְּתֹהוּ־לֹא־שָׁשׁוֹן
וְאֶהְגֶּה אַךְ שְׁרִידַת קִינוֹתַי: "נוֹאָשְׁתִּי!"

ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים (איוב ל, לא).

צום השביעי – צום גדליה

וְהָעָם הַנִּשְׁאָר בְּאֶרֶץ יְהוּדָה אֲשֶׁר הִשְׁאִיר נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וַיַּפְקֵד עֲלֵיהֶם אֶת־גְּדַלְיָה בֶּן־אֲחִיקָם בֶּן־שָׁפָן. וַיִּשְׁמְעוּ כָל־שָׂרֵי הַחֵילִים הֵמָּה וְהָאֲנָשִׁים כִּי הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶת־גְּדַלְיָהוּ. וַיָּבֹאוּ אֶל־גְּדַלְיָהוּ הַמִּצְפָּה וְיִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וּשְׂרָיָה בֶן־תַּנְחֻמֶת הַנְּטֹפָתִי וְיַאֲזַנְיָהוּ בֶּן־הַמַּעֲכָתִי הֵמָּה וַאֲנָשֵׁיהֶם. וַיִּשָּׁבַע לָהֶם גְּדַלְיָהוּ וּלְאַנְשֵׁיהֶם וַיֹּאמֶר לָהֶם אַל תִּירְאוּ מֵעַבְדֵי הַכַּשְׂדִּים שְׁבוּ בָאָרֶץ וְעִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וִיטַב לָכֶם.

וַיְהִי בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה בֶן־אֱלִישָׁמָע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ וַיָּמֹת וְאֶת הַיְּהוּדִים וְאֶת הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ בַּמִּצְפָּה. וַיָּקוּמוּ כָל־הָעָם מִקָּטֹן וְעַד גָּדוֹל וְשָׂרֵי הַחֵילִים וַיָּבֹאוּ מִצְרָיִם כִּי יָרְאוּ מִפְּנֵי כַשְׂדִּים. (מלכים ב כ"ה, כב—כו)

וַיְהִי בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה בֶן־אֱלִישָׁמָע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וְרַבֵּי הַמֶּלֶךְ וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים אִתּוֹ אֶל־גְּדַלְיָהוּ בֶּן־אֲחִיקָם הַמִּצְפָּתָה וַיֹּאכְלוּ שָׁם לֶחֶם יַחְדָּו בַּמִּצְפָּה. וַיָּקָם יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וַעֲשֶׂרֶת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָיוּ אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם בֶּן־שָׁפָן בַּחֶרֶב וַיָּמֶת אֹתוֹ אֲשֶׁר־הִפְקִיד מֶלֶךְ בָּבֶל בָּאָרֶץ. וְאֵת כָּל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ אֶת־גְּדַלְיָהוּ בַּמִּצְפָּה וְאֶת־הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר נִמְצְאוּ־שָׁם אֶת אַנְשֵׁי הַמִّלְחָמָה הִכָּה יִשְׁמָעֵאל. (ירמיהו מ"א, א—ג)

מיתתם של צדיקים

„וצום השביעי" — זה שלשה בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם, שהרגו ישמעאל בן־נתניה; ללמדך ששקולה מיתתם של צדיקים כשריפת בית אלהינו. (ראש־השנה יח, ע"ב)

פרופ' צבי גרץ

הריגת גדליה בן אחיקם

רגע קטן נראה כי תקום הרווחה גם לבני „שארית יהודה" ויבוא הקץ למלחמת הרג ואבדן נגד פליטים, נידחים ונהדפים, נדכים ונענים. נבוכדנאצר לא חפץ לעשות את יהודה למדבר־שממה, כי היתה לו ארץ־חפץ להתחזק בה נגד מלכי מצרים, ויגזור אומר להשאיר ניר וצל ממלכה ביהודה, ממלכה בלי מלך ומושל בקרבה, כי אם נציב־מלך הופקד עליה. אחרי אשר פשעו במלך בבל שלושה מלכים מבית דוד לא נתן עוד אמון במושל יהודה, גם להושיב מלך בתוכה בן עם נכר לא מצא נבוכדנאצר לנכון, ועל כן שם עיניו בגדליה בן־אחיקם, למשפחת שפן הסופר, להפקידהו לפקיד־נגיד על „שארית יהודה", כי מצא את לבבו נאמן לפניו, וכאחד מאחיהם ייקבצו אליו „נידחי יהודה" ושבו ועבדו את האדמה ויאספו יין, דגן ושמן, והארץ לא תישם. אז ציווה נבוכדנאצר לסריסו נבוזראדן רב־טבחים להביא את כל הנופלים אל הכשדים ואת כל אלה אשר ידע בהם, כי אין רוחם נאמנה לכשדים, אל העיר רבלה שבארם, או להגלותם בבלה. ומדלת עם־הארץ השאיר לכורמים ויוגבים ונתן להם נחלת שדה וכרם, כנחלה אשר יתנו כובשי

ארצות לכל הנכנעים מפניהם, להיות להם לעבדים נאמנים כל הימים. ואת גדליהו בן־אחיקם עשה לפקיד־נגיד על בני שארית יהודה וקבע את משכנו במצפה הרחוקה מהלך שעה וחצי מזרחה־צפונה מירושלים.

נבוכדנאצר השכיל לעשות בבחרו את גדליהו לנציב הארץ השוממה. כי היה גדליהו איש טוב ומיטיב ולבו מלא חמלה וחנינה לאחיו האומללים. תלמיד ירמיה היה, אשר אחיקם אביו היה מגן בעדו להצילהו מכל הקמים עליו לרעה. להעלות ארוכה למכות הארץ היה דרוש איש רודף צדקה וחסד כגדליהו, אותו הפקיד המלך על העם הנשאר בארץ, אשר בטח, כי מהם לא תצא רעת המרד נגד הכשדים, והם: בנות המלך צדקיהו, הסריסים ומשרתי הארמון, הכורמים והיוגבים — כל אלה כאלף איש. גם על זאת פקח נבוכדנאצר את עיניו לתת לגדליהו יועץ נאמן, את הנביא ירמיהו, וציווה על נבוזראדן לשים עיניו לטוב על הנביא, וככל אשר יאמר לו כן יעשה — כי ידע מלך בבל את כל הגדולות, אשר חזה לו ירמיה מיום שבתו על כסא מלכותו. ויהי כאשר יצא נבוזראדן מירושלים אל הרמה אשר בקרבת קבר רחל, מקום שם עמד מחנה השבויים המוגלים בבלה, לבחור מהם את כל אלה, אשר ישאיר בארץ — פיתח את אזיקי ירמיהו אשר היה אסור בהם ככל אחיו השבויים. ונתן לו לבחור ולהחליט: אם לבוא עמו בבלה, או לשבת בארץ במקום אשר יבחר. אך עצתו היתה לירמיהו, כי ילך אל גדליהו בן־אחיקם המצפתה, „אשר הפקיד מלך בבל בערי יהודה".

ודבר ה' היה אל ירמיהו, כי ישאר בארץ. בעיני נבוכדנאצר היה הנביא ערובת השלום והאמון לממשלת הכשדים, ועל כן ציווה על נבוזראדן לתת לו משאת וארוחה. באמת היה במצפה למשיב־נפש לשרידים ולשארית הנמצאה תחת פקודת גדליהו בן־אחיקם. גדליהו העביר קול בכל המדינה להודיע גלוי לכל בני עם הארץ, כי רחוקים הכשדים ממחשבת נקם וכל „נידחי יהודה", אשר יעבדו את מלך בבל יוכלו לשוב אל אחוזתם באין מפריע ומכלים דבר. „וישובו כל היהודים מכל המקומות אשר נדחו שם ויבואו ארץ יהודה אל גדליה המצפתה" ויעבדו את האדמה וימצאו בה מאה שערים דגן,

ויבואו אל גדליה המצפתה...
שרידי מצפה, בירת גדליהו (פיתוח עץ משנת 1889, בערך)

יין ושמן, כי נתנה הארץ את יבולה. הערים הנשמות החלו לשוב ולהיבנות וגם בית ה׳ בנה גדליהו במצפה, כי בית ה׳ אשר על הר ציון היה חרב.

מצפה נחשבה מימי קדם לעיר קדושה, למן העת אשר בנה בה שמואל הנביא מזבח ל׳ה׳ וישפוט שם את בני ישראל. יושבי ארץ אפרים מבני „שארית ישראל" ובני־הנכר, הכותים, היראים את ה׳ אלוהי ישראל מערי „שכם, שילה ושומרון" הביאו מנחה ולבונה אל בית ה׳ במצפה, שהיתה איפוא לעיר הראשה של „שארית יהודה". עין חיל־המשמר של הכשדים היתה אמנם צופיה לא רק על העם, כי אם גם על נציב־המלך, על גדליהו, לבל יעשה מידחה, וזה הזכיר לשארית העם את שפלותם ודלותם, אבל למראה העוני הנורא והאסון האיום היה גם הניר הזה, אשר השאיר נבוכדנאצר לממלכת יהודה, לפליטה גדולה, כי נשאר חלק מהעם על אדמת ארצם האהובה.

גם „שרי החיילים אשר בשדה" ואנשיהם קצרה נפשם להתגרות מלחמות תמיד עם הכשדים האורבים להם מכל עבר ופינה, וגם הם נתנו ידם לנציב המלך שהוקם מקרב אחיהם. יוחנן בן־קרח ויתר השרים באו בברית עם גדליהו, אחרי אשר נשבע להם בשם ה׳, כי לא יזכור להם נבוכדנאצר ראשונות, ואם יעבדוהו ייטב להם. בבוא שרי החיילים הגבורים ומלומדי־המלחמה אל גדליהו המצפתה התחזקה „שאריית יהודה" ותקוה טובה וחייתה את כל אלה, אשר נפשם חפצה בשלום. אחרי כן בא מצפתה עוד אחד משרי החיילים ישמעאל בן־נתניה, מזרע המלוכה. עם בואו נאסף השלום משארית יהודה אשר במצפה והגיע הקץ גם לצל הממלכה, אשר השאיר נבוכדנאצר. לא נודע הדבר, אם מאשר קינא ישמעאל בגדליהו, בהיותו הוא „מזרע המלוכה" ולו הגיעה הנציבות או משנאתו את הכשדים. או שהיתה בו יד שני הדברים גם יחד, הקנאה והשנאה, לרצוח נפש את גדליהו. ישמעאל מצא מנוס לו לראשונה בצל בעליס מלך בני־עמון. בעיני בעליס היה רע מעשה מ־לך בבל להשאיר אף צל־ממלכה בארץ יהודה, ולכן הסית את ישמעאל בן נתניה לעשות את המזימה הנוראה, ולהביא את הקץ גם לשארית־יהודה. שרי החיילים ויוחנן בן קרח בראשם ידעו את מזימות ישמעאל והם גם ניסו לספר זאת לגדליהו ולהמריצו להכות את ישמעאל: „למה יככה נפש ונפוצו כל יהודה הנקבצים אליך ואבדה שארית יהודה"? אך גדליהו בישרת לבו ותומתו לא האמין גם לדברי יוחנן בן קרח ויאמר לו: „אל תעשה את הדבר הזה כי שקר אתה דובר אל ישמעאל".

צדקת גדליהו ותומת לבו היו לו ולשארית־יהודה למוקש. כארבע שנים עברו מיום אשר היתה ירושלים לחרבה ונפוצות יהודה נקבצו באו המצפתה מסביב לגדליהו. האומללים האלה האמינו, כי עוד מעט ועלתה ארוכה לשבר בת־יהודה. אך ישמעאל בן־נתניה בא עם עשרה אנשים מרבי המלוכה אל גדליהו המצפתה ביום מועד. הנציב קרא אותם לאכול אתו לחם על שולחנו, ובמשתה־היין קם ישמעאל ואנשיו וישלפו את חרבותיהם וירצחו את גדליהו הנציב ועמו גם את כל היהודים והכשדים, אשר נמצאו שם במצפה. הם העמידו שומרים מסביב לעיר לבלתי תת יוצא ובא גם לנשים ולטף — לבל יפיצו את השמועה על המעשים הנוראים, אשר נעשו בעיר. וכאשר נודע לישמעאל, כי באו שמונים איש משכם ושילה ושומרון הנושאים מנחה ולבונה לבית ה׳, יצא לקראתם

והזמינם אל גדליה. בבואם העירה שחט אותם אחד אחד שבעים איש, וישאר מהם אך עשרה אנשים, אשר הבטיחוהו לתת לו את „המטמונים אשר להם בשדה". אחרי מעשה הרצח הוליך ישמעאל שבי את כל שארית־יהודה: את בנות המלך צדקיהו ואת סריסי הארמון עם הנביא ירמיה ותלמידו ברוך בן־נריה. הוא מיהר לשוב ארצה בני־עמון מעבר לירדן מזרחה, למצוא מנוס ומחסה בצל איש בריתו מלך בני־עמון.

(דברי ימי ישראל, תרגום שפ"ר א', 221—224)

גדליהו אחראי למה שקרה

...ובדקו ומצאו בור גדול מלא עצמות. תנא: הוא הבור שמילא ישמעאל בן נתניה חללים, דכתיב: והבור אשר השליך שם ישמעאל את כל פגרי האנשים אשר הכה ביד גדליהו (ירמיהו מ"א, ט). וכי גדליה הרגם? והלא ישמעאל הרגם — אלא מתוך שהיה לו לחוש לעצת יוחנן בן קרח ולא חש — מעלה עליו הכתוב כאילו הרגם.

(נדה, ס"א, עמ' א)

אימתי היה רצח גדליהו?

לפי הכתוב במלכים ב' ובירמיהו — קרה הדבר בחודש השביעי. היה זה איפוא כחדשיים לאחר החורבן, שהיה בחודש החמישי. אולם דעתו של ההיסטוריון גרץ היא שגדליהו היה נציב ביהודה כארבע שנים ויותר והרצח קרה בשנת 582 לפני הספירה, כלומר, בשנת ג' אלפים קע"ח לבריאת העולם.

התלמוד קובע את יום מותו ביום ג' בתשרי (ראש השנה י"ח, עמ' ב) — כלומר ממחרת ראש השנה. אולם יש הסוברים, ובצדק, שגדליהו נרצח ביום ראש השנה, הוא יום המועד שישמעאל בן נתניה ורבי המלך באו אל גדליהו לאכול אתו לחם ואנשים משילה ומשומרון הביאו לכבוד החג לבית ד' „מנחה ולבונה". אולם מפני קדושת החג נדחה הצום למחרתו, ליום ג' בחודש. וכן גם מובא בשולחן ערוך אורח חיים (סימן תקמ"ט) בשם מהר"י וויל.

צום גדליהו חל תמיד בימים ב' ד' ה' ז' שבשבוע, לפי הכלל של „לא אד"ו רא"ש". כל הדינים הנוהגים בשבעה עשר בתמוז נוהגים גם בצום גדליהו.

לא אד"ו רא"ש — אין יום א' ראש השנה חל בימים א' ד' ו' שבשבוע.

צום גדליהו הפך יום־טוב בימי הבית השני

בימי בית שני בטל צום גדליהו ולא עוד אלא שקבעו בו יום טוב. וכן כתוב במגילת תענית: בשלושה בתשרי נתבטלה אזכרת שם שמים מן השטרות ואותו יום עשו אותו יום טוב (ראה בפרק „מגילת תענית"). לאחר החורבן, משבטלה מגילת תענית חזרו לצום בו.

רב סעדיה גאון

אָבְלָה נַפְשִׁי בְּיוֹם גְּדַלְיָה בֶּן אֲחִיקָם

אָבְלָה נַפְשִׁי וְחָשַׁךְ תְּאָרִי
בַּיִת־תִּפְאַרְתִּי כְּנִשְׂרַף בְּיַד הָאָרִי;
גַּם פְּלֵיטָתִי, אֲשֶׁר עָזַב וּשְׁאָרִי,
דֹּעֲכוּ כְּהַיּוֹם בִּשְׁלֹשָׁה בְתִשְׁרִי.

הַמַּיִם הַזֵּדוֹנִים שְׁטָפוּנוּ בְּדַלְקָם
וּבוֹסְסוּ מִקְדָּשׁ וּבָזוּז חֶלְקָם:
זְקָנֵי שְׁאֵרִית, אֲשֶׁר פָּלְטוּ מִיּוֹם נָקָם,
חִבְּלוּ עַתָּה בְּיוֹם גְּדַלְיָה בֶּן־אֲחִיקָם.

טֹרְפוּ דַלַּת עַם הָאָרֶץ,
יָתֵר הַגֵּזֶם אָכַל הָאַרְבֶּה בְּחָרֶץ,
כּוֹרְמִים וְיוֹגְבִים, פְּקֻדַּת מַרְגִּיז הָאָרֶץ,
לְהָטוּ וְלֹא הָיָה בָּם גּוֹדֵר גָּדֵר וְעוֹמֵד בַּפָּרֶץ.

מָה אֲסַפֵּר? וְאַנְחוֹתַי עֲצוּמוֹת!
נָקְטָה נַפְשִׁי וּמִקְהֲלוֹתַי עֲגוּמוֹת,
שְׁרִידֵינוּ אֲשֶׁר נִשְׁאֲרוּ מִיקוֹד אֵשׁ לְתַעֲצוּמוֹת,
עוֹד הֵם לֹא נִתְקַיְּמוּ וְנִתְּשׁוּ בְחֲמוֹת.

פָּנֶיךָ עַד מָתַי מִמֶּנּוּ תַּסְתִּיר?
צִוְחָתֵנוּ שְׁמַע וַאֲסִירֵינוּ הַתִּיר!
קָדוֹשׁ, הַבֵּט כִּי אֵין בַּעֲדֵנוּ מַעְתִּיר,
רְאֵה בְדַלּוּתֵנוּ וּשְׁבָח לְךָ נַכְתִּיר.

שַׁדְּדֵנוּ מִדּוֹר לְדוֹר וּמִקֵּץ לְקֵץ,
שֹׁרֶשׁ צָפַע בְּפֶתַע אוֹתָנוּ עוֹקֵץ.
תַּקִּיף, לְמִשְׁפָּטֵינוּ הָעִירָה וְהָקֵץ,
תְּכַפֵּר חֲטָאֵינוּ וְתֹאמַר קָרֵב קֵץ!

הארי — נבוכדנאצר. המים הזידונים — הכשדים. בוססו — החריבו. יתר הגזם — שארית הפליטה (בלשון יואל א׳, ד). מרגיז הארץ — נבוכדנאצר. לוהטו — נשרפו. לא היה בם גודר גדר — אחרי מות גדליה לא נשאר מנהיג ביהודה. נקטה נפשי — נפשי מאסה בחיים. מקהלותי — אספות העם. אשר נשארו מיקוד אש — שנשארו שארית הפליטה. עוד הם לא נתקיימו — לא החזיקו עוד מעמד בארץ וברחו מצרימה. ביטה כי אין לנו מעתיר — ראה, אין מי שיתפלל בעדנו.

כוהן נושא את כפיו.
עיטור ל„הלכות תענית לרמב״ם״,
כתב יד, מאה י״ד, בערך, ספרד.

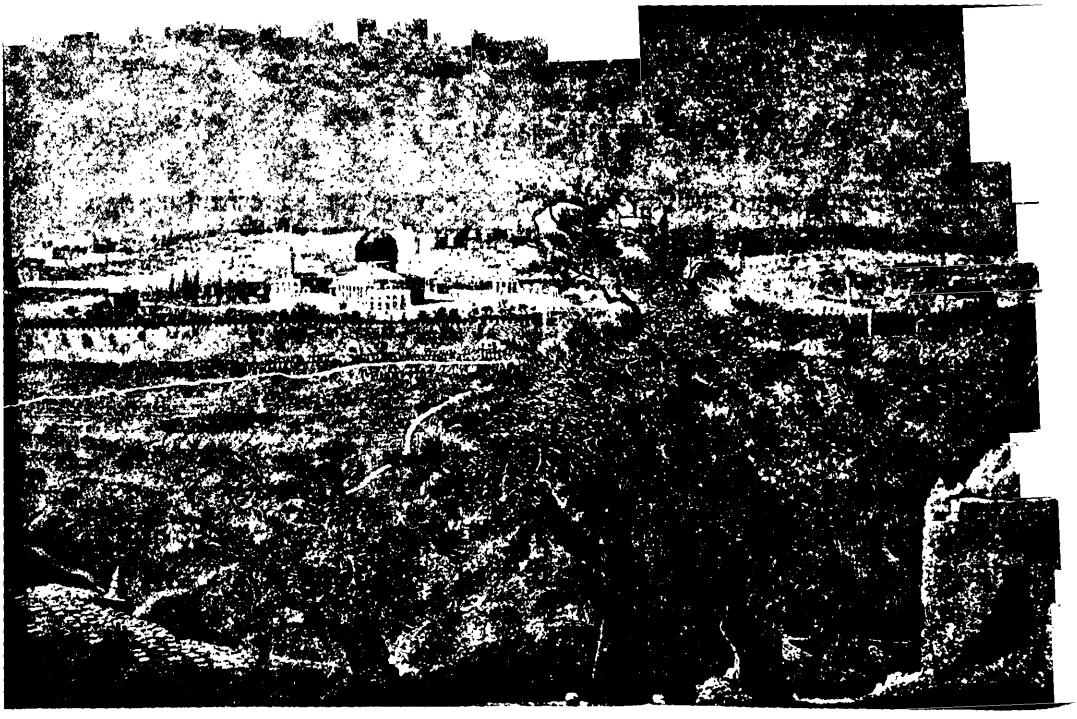

מעל פסגת הר הזיתים שלום לך ירושלים!

חורבן הבית השני

י. נ. שמחוני

המלחמה האחרונה וחורבן ירושלים

הממשלה הלאומית וסידור המרד

אחרי מפלת קסטיוס גאלוס היתה מנוחה ליהודים מאויביהם חצי שנה בקירוב. ארק הזמן הקצר הזה חשוב היה מאד בדברי ימי ישראל — שעת סידור המרד וההכנות למלחמה הגדולה ברומאים. כשעזבו אוהבי הרומאים הנאמנים את ירושלים נשארו שם רק אנשים שהחליטו להשתתף — מרצון או באונס — במלחמת החירות. בקרב הקנאים לא נמצאו כשרונות סדרניים טובים, ומפני זה הוכרחו להשאיר בראש העם את המנהיגים הישנים, שנהפכו על ידי המאורעות החדשים לשואפי החירות. מי שהיה כוהן גדול, חנן בן חנן הצדוקי, שהצטיין באומץ רוחו ובהבנתו המדינית, שלא היה בודק באמצעים בבקשו את מטרתו, עמד בראש הממשלה הזמנית. את ידיו חיזקו הכוהן הגדול המשרת בלידש, מתתיהו בן תיאופיל ורבים מחברי הסנהדריה, ובכללם גם אחדים ממנהיגי הירושים, והמיוחד שבהם, רבן שמעון, שהיה כמו אביו, רבן גמליאל הזקן, אחד מגדולי החכמים בסנהדריה, וזכה לשם טוב בארץ ישראל ובגולה. התרוממות הרוח חוללה נפלאות:

הצדוקים והפרושים והאיסיים. החכמים בעלי התורה והאנשים המדיניים, העשירים והמון העם, המתונים והקנאים — כולם התחברו לסדר את כוחות העם לשם מלחמה העתידה באויב המשותף. הממשלה הזמנית, שרוב חבריה היו טובי העם, החכמים והעשירים, השגיחה על הסדרים וחגרה את כוחותיה לייסד צבא גדול, לספק לו כלי נשק ולהכין מזון וצידה לעם וללוחמים, והקנאים נכנעו לפניה לפי שעה. הממשלה יראה מפני מנהיג הקנאים, פן תצמח קלקלה מדרישותיהם הנפרזות, ושאפה להרחיק אותם מהמשרות הראשיות. אלעזר בן שמעון, שהצטיין במלחמתו בגאלוס, צריך היה להסתפק במשרה קלה שלא הלמה אותו לפי דעתו. גם אלעזר בן חנניה, ראש הקנאים המתונים, שעמד קודם בראש המרד, נשלח על ידי הממשלה אל ארץ אדום ופקד את המורדים שם, כי ישיבתו בירושלים סכנה היתה בה למנהיגים הראשיים. ביחוד השגיחו המנהיגים, שהיו אנשים מדיניים מנוסים, על הקנאים הקיצוניים ושארית הסיקריקים, בהבינם, כי בשרירות לבם ובפחזותם עלולים הם לדחוק את הקץ.

המריבות הראשונות

האחדות הפנימית נגד האויב החזק לא יכלה להימשך לאורך ימים: גדולים מאד היו הניגודים המעמדיים, המדיניים והדתיים בקרב חוגי לוחמי החירות, והניגודים האלה התחזקו על ידי תאוות הכבוד והמשרה של היחידים והרגש של אי־אמון מצד הקנאים וההמון הגדול אל טובי העם והעשירים, שהפכו פתאום מרודפי שלום לשואפי חירות. מנהיגי הקנאים לא יכלו להשתעבד זמן רב למשמעת הממשלה הזמנית. הם חשדו בה, כי ברגע המכריע תבגוד בלוחמי החירות ותכרות ברית שלום עם השונא. מינוי ראשי המדינות השונות והועדים המפקחים על הליכות המלחמה העתידה הטיל קטטה בין הממשלה הזמנית ובין אחדים מראשי הקנאים. שלושה שרי צבא שנמנו מטעם הממשלה (יוחנן האיסי, שילא הבבלי וניגר מעבר הירדן) התחברו יחד ויצאו למלחמת תנופה על עיר אשקלון. אף כי נלחמו היהודים בגבורה נפלאה בגדוד רומאים קטן, היתה תבוסתם שלמה ועשרת אלפים איש נפלו חללים ובראשם שני שרי הצבא. מובן, שדבר זה הקים מהומה בירושלים. מלבד זאת פרצה מריבה גדולה בגליל. אל הארץ הזאת, שהיתה חשובה ביותר בשביל הצלתת המרד, שכן חסמה לרומאים הבאים מסוריה את הדרך אל ארץ יהודה, שלחה הממשלה אחד מאנשי שלומה את יוסף בן מתתיהו, לסדר את המרד. שר דצבא הזה, ממשפחת כוהנים רמה (מצד אמו התייחס על החשמונאים) הצטיין בכשרונות רבים. הוא היה אז צעיר, כבן שלשים, חרוץ ופיקח, שהספיק לבקר את העיר רומי וללמוד את החיים שם, ידע את השפה היוונית ואת התרבות הרומאית, אבל לא היה מומחה בתכסיסי מלחמה, ומפני זה לא היה ראוי למשרה רמה של מפקד ראשי בארץ הגליל בשעה כבירה כזו. סוף הדבר הוכיח על תחילתו, כי בחירת הצעיר הזה לשר־צבא בגליל היתה משגה, מפני שלא האמין יוסף באפשרות ניצחון המורדים על הרומאים ובכל מעשיו ביקש לו פתח חרטה למצוא סליחת המנצחים העתידים. גם רבים ממנהיגי הקנאים בגליל בזו ליוסף הצעיר וחשדו בו כי הוא ממלא את תפקידו בלב ולב. ויוחנן בן לוי מגוש־

חלב, שהיתה לו השפעה גדולה בקרב הפרושים המדיניים במדינה ההיא, לא רצה לאשר את יוסף כשר־צבא וגילה כי הוא עומד בקשר עם אגריפס, השונא הגדול של המרד הלאומי. יוחנן שלח בלאט אל הממשלה בירושלים להוכיח על המעשים החשודים של יוסף בגליל. בקרב הממשלה קמו חילוקי־דעות, ואחדים, ובכללם רבן שמעון בן גמליאל, הכירו את הסכנה הצפויה מיוסף בן מתתיהו ובהשתדלותם נשלחה פקודה להוציא מידו את השלטון בגליל. אבל יוסף הצליח בערמתו לבטל את הפקודה הזאת. סכסוכים גלויים ומריבות עד לידי שפך דם פרצו בין יוסף ובין יוחנן, ולא פסקו אפילו כשהתקרבו הרומאים אל הגליל. מריבות אלו הביאו לידי זה, ששני המנהיגים לא התחברו למראה השונא, וכל אחד נלחם ברומאים על דעת עצמו.

המלחמה בגליל

יוסף בן מתתיהו אסף לו, לפי דבריו, בארץ הגליל כמאה אלף יהודים ולימד אותם תכסיסי מלחמה בדרך הרומאים. בחיל הזה בקש להתיצב בפני צבא הרומאים שנשלח על ידי הקיסר נירון לדכא את מרד היהודים. בראש הרומאים עמד שר צבא מלומד מלחמה ושמו אספסיינוס פלאביוס. כבוא אספסיינוס עם צבאו הגדול אל עיר עכו שלחו אליו היהודים יושבי ציפורי לכרות אתו ברית והסגירו בידו את עירם בשלום. הכובש הניח שם חיל מצב ועלה בראש שישים אלף איש להכניע את הגליל. המורדים נבהלו למראה צבא הרומאים הרב ונפוצו לכל עבר. יוסף הניס את צבאו אל ערי־המבצר, והוא עם רוב אנשיו התבצרו בעיר יודפת, שנמצאה בראש סלע בצפון העיר ציפורי. אספסיינוס הוכרח לצור על המבצר ארבעים ושמונה יום, כי היהודים הגנו על קן־הסלעים הזה בגבורה נפלאה. כנואשים פרצו היהודים פעמים רבות מן המבצר והשחיתו את מכונות המלחמה של הרומאים הרבים. גיבורי היהודים עשו נפלאות גדולות ובגבורתם ובמזימותיהם המחוכמות הרבו את חללי אויביהם. גם מחסור הלחם והמים לא הכשיל את כחם. ורק בעזרת בוגד אחד הבקיעו הרומאים בלילה את העיר (תמוז ג"א תתכ"ז — 67 לספירה) וערכו מטבח נורא ליושביה. יותר מארבעים אלף אנשים ונשים וטף נכרתו בחרב הרומאים וכעשרת אלפים נפלו בשבייה ונמכרו לעבדים. גם יוסף בן מתתיהו נפל בידי הרומאים, ובערמתו עלה בידו למצוא חן בעיני המנצח, שנתן לו את נפשו לשלל. מצור יודפת הוגיע את הרומאים כל כך עד שהוכרחו להינפש בעמק החוף חודש שלם. אספסיינוס בילה את ימי הנופש בעיר הראשה של אגריפס, קיסריה של פיליפוס, ושם חגג המלך היהודי יחד עם המנצח הרומאי את נצחונותיו על יהודי הגליל. בחודש אב עלה אספסיינוס שוב על הגליל, כבש את העיר סבריה בשלום וסלח לעוון יושביה ואחר כך עבר את הירדן לצור על הקנאים שהתבצרו בעיר גמלא על נהר ירמוך. המלחמה היתה קשה מאד, פעם עלה בידי הרומאים לחדור אל המבצר, אבל ברחובות העיר התנפלו עליהם הקנאים ונגפו אותם מגפה נוראה, והרומאים הוכרחו לעזוב את העיר. המגפה המסה את לב הרומאים, ורק בקושי הצליח אספסיינוס לעודד את רוחם כדי להמשיך במצור. לסוף כרע גם המבצר הזה בפני הרומאים (במוצאי חג הסוכות ג"א תתכ"ח — 67 לספירה), מלבד זה כבשו הרומאים את

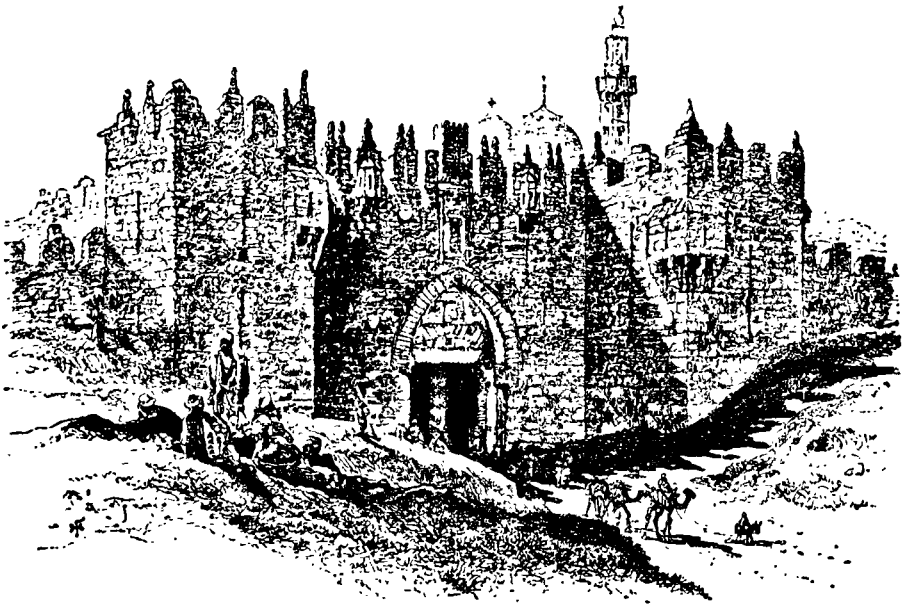

„שער שכם" (נקרא גם „שער העמודים" או „שער דמשק") — הכניסה לירושלים משכם ומצפון.
(חיתוך עץ, אמצע מאה י"ט)

הר תבור, ואחרי כן נפלה בידם גם העיר גוש־חלב בגליל העליון. לאחר שנמלט משם יוחנן בן לוי בראש גדודו אל ארץ יהודה. ככה נכנעה כל ארץ הגליל לפני הרומאים בראשית תקופת הגשמים. כמלאות שנה למפלת קסטיוס גאלוס. השומרונים, שביקשו גם הם להשתתף במרד, נגפו ונכנעו לפני אספסיינוס.

מלחמת האחים בירושלים

הבשורות הרעות מארץ הגליל הביאו לידי מהומות גדולות בירושלים. המנהיגים, ראשי הממשלה הזמנית, נבהלו, ורבים מהם ביקשו בסתר לחדש את הברית עם המנצחים. לעומת זאת האשימו הקנאים את חברי הממשלה, כי מורך לבם בפני הבוגדים הנמצאים בקרבם גרם למפלות הגדולות. יוחנן מגוש־חלב והגלילים באו אל העיר ותלו את אשמת המפלות שבגליל ביוסף בן מתתיהו ובמנהיגי הממשלה שהעלוהו לגדולה. תוצאות הדבר היו מלחמות־אחים: אלעזר בן שמעון ראש הקנאים כרת ברית בחשאי עם יוחנן מגוש־חלב להכריע את הממשלה הזמנית. הקנאים כבשו את בית־המקדש, הורידו את הכוהן הגדול מתתיהו בן תיאופיל ובחרו להם כוהן גדול חדש על פי הגורל. בגורל זכה כוהן מדלת־העם, פינחס בן שמואל, שהיה כקוץ בעיני החכמים והכוהנים המיוחסים. טובי העם החליטו לשים קץ לשערוריה הזאת בחזקת היד: מי שהיו כוהנים גדולים חנן בן חנן ויהושע בן גמלא, יוסף בן גוריון, אחד מראשי הממשלה הזמנית, ומנהיג הפרושים, רבן שמעון בן גמליאל, שנטה לפני זה אחרי יוחנן בן לוי — נוסדו יחד לגרש את הקנאים המתקוממים. חנן בן חנן משך אחריו את רוב יושבי ירושלים וצר על הקנאים, שנמלטו

אל חצר בית ה׳ התיכונה. בני ירושלים לא העיזו להבקיע אל הקנאים הנצורים מיראתם לחלל את בית־המקדש ולכן חיכו עד שיכריחם הרעב להיכנע. בצר להם פנו הקנאים לעזרת לוחמי החירות באדום (האדומים), מרי נפש וקנאי־חופש, שלא הבינו בעניינים מדיניים. צירי הקנאים סיפרו להם, כי טובי ירושלים רוצים להסגיר את העיר בידי הרומאים. ולשמע זה התעוררו האדומים להצילה מידי הבוגדים ופרצו בליל סגריר לתוך העיר. נצחון הקנאים ובעלי בריתם היה שלם. ובאכזריות רצח נקמו במתנגדיהם: שני הכוהנים הגדולים חנן בן חנן ויהושע בן גמלא, יוסף בן גוריון ויתר מנהיגי העם המתונים נפלו בחרבם. עכשיו שלטו הקנאים בירושלים שלטון בלי מצרים, ובראשם עמד יוחנן מגוש־חלב (חורף ג״א תתכ״ח — 67—68 לספירה).

כיבוש עבר הירדן וארץ יהודה

כל ימי החורף לא הרגיז אספסיינוס את המורדים בארץ יהודה ונתן להם להחליש כוחותיהם במלחמות־אחים. לתקופת השנה (אביב ג״א תתכ״ח — 68 לספירה) פנה אל ארץ יהודה ואל עבר הירדן הדרומי. כל עבר הירדן נכבש על נקלה, רק המבצר החזק מכור שתפשו אותו הקנאים, שגב מן הרומאים. כל השפלה וגם בקעת הירדן (יריחו) נפלה בידי אספסיינוס והוא העמיד שם חיל־מצב רומאי. גם ארץ אדום נלכדה, רק צפון הרי יהודה ודרום הר אפרים נשארו בידי המורדים. אספסיינוס התכונן להביא את ירושלים במצור, והנה הגיעה השמועה, כי נהרג הקיסר נירון. שר הצבא הרומאי דחה את המלחמה האחרונה עד שיתברר המצב המדיני הכללי. סוף קיץ וראשית החורף הבא (תתכ״ט — 68—69) ישבו הרומאים במנוחה. במצב הזה השתמש מנהיג הקנאים שמעון בן גיורא לפשיט בראש גדוד גדול בכל המקומות הקרובים שהיו הרומאים נחיתים שם, כדי להחלישם בתגרות פתאומיות, גם השתער על יושבי ערי השדה שכרתו ברית עם הרומאים, שלל את רכושם וכלכל בזה את צבאו. פעם הצליח בידו לכבוש את העיר הבצורה דברון מידי הרומאים ולשאת את שללה. אחרי שישב אספסיינוס בחיבוק ידים כשנה שלמה, התעורר לשים קץ למלחמות הפעוטות האלו ולבער מן הארץ את הקנאים, שקראו להם הרומאים בשם „שודדים״. הוא כבש את ערי יהודה, שלא נפלו בידו בשנה הקודמת, את חברון ואת דרום הר אפרים. בכל ארץ יהודה לא נשארו בידי המורדים רק ירושלים

אספסיינוס, ש״ע

טיטוס, ש״ע

ש״ע — שחיק עצמות.

והמבצרים הרודיון (בקרבת מערת עדולם העתיקה) ומצדה (במדבר יהודה), וגם מכור במזרח ים המלח. אחרי הכיבוש הזה התכונן אספסיינוס לעלות על ירושלים, אך בינתים הכתירו אותו אנשי הצבא לקיסר. עכשיו הוזקק אספסיינוס להילחם ביתר שרי הצבא ששמו על ראשם את נזר המלוכה והוכרח שוב לדחות את מצור העיר. בזמן קצר ניצח אספסיינוס את מתנגדיו, וכשנכונה המלוכה ברומי בידו, שלח לתקופת השנה (באביב ג"א תת"ל — 70) את בנו טיטוס בראש צבא גדול לכבוש את ירושלים.

המצב בירושלים קודם המצור

שנה שלמה (ג"א תתכ"ח — תתכ"ט) היה יוחנן מגוש־חלב השליט הראשי בירושלים, משל בעריצות יתרה ורעץ את כל התושבים האמידים, ורבים אף הסגיר להורגים. זדון שלטונו השניאהו מאד. כדי למצוא מוצא מן המצב הקשה, החליטו טובי ירושלים שנמלטו מחרב יוחנן, ובראשם הכוהן הגדול שהורד מכהונתו, מתתיהו בן תיאופיל, לקרוא לעזרה את שמעון בן גיורא, אויב יוחנן בן לוי, בקוותם כי על ידו יעלה להם לתפוש שוב את רסן הממשלה. שמעון בן גיורא, הוא והקנאים אשר עמו, נכנסו אל ירושלים (ניסן תתכ"ט — 69) אבל עם כניסתו גדלה השערוריה. שמעון לא רצה להיכנע לפני ראשי העם, שקראו לו לעזרה, כבש את כל העיר העליונה ואת חלק הדרום של העיר התחתונה, ויוחנן מגוש־חלב ואנשיו קבעו מושבם בהר הבית; בקרב מחנהו קם פירוד; אלעזר בן שמעון וחבריו התקוממו עליו ותתבצרו בחצר בית ה' הפנימית. שלשה המנהיגים האלה נלחמו ביניהם בהתמרמרות גדולה ודם אחים נשפך כמים. במלחמות אלו נשרפו אוצרות הלחם שנצברו בירושלים על ידי הממשלה הזמנית לשם המלחמה העתידה, ולא נשארה צידה כי אם לזמן קצר. קרוב לחג המצות (ג"א תת"ל —70) התגברו בעלי ברית יוחנן בן לוי על אנשי אלעזר בן שמעון, ויוחנן ושמעון בן גיורא נשארו מנהיגים יחידים בירושלים. ככה עברה ההנהגה במלחמה האחרונה, כשהתקרב מצור העיר על ידי הרומאים, אל ראשי הקנאים מערי השדה, וטובי ירושלים מילאו בעל כרחם את פקודותיהם.

תחילת המצור וכיבוש העיר החדשה

אף כי הארץ היתה ברובה בידי הרומאים, לא נמנעו יהודים רבים מערי־השדה לעלות לרגל לירושלים לחג המצות. העיר היתה מלאה פליטים ועולי רגלים. בינתיים קרב טיטוס אל ירושלים בצבא רב — ארבעה לגיונות וחיל העזר של המלכים הקטנים, ובתוכם חיל אגריפס. במחנה טיטוס נמצאו יהודים מן הנאמנים בברית הרומאים; ומהם — אגריפס המלך ואחותו בירוניקה, שחמד שר הצבא הרומאי את יפיה, ויוסף בן מתתיהו, שקבל סליחה מאת אספסיינוס ויצא לחפשי ונשא חן בעיני הרומאים. היהודים במחנה טיטוס הרגיזו מאד את הקנאים, כאחים נפשעים, אבל מצד אחר השתדלו למנוע את הרומאים ממעשי אכזריות נגד אחיהם. טיטוס קבע את מחנהו לא רחוק מירושלים ומיהר עם גדוד פרשים לרגל את מסיבות העיר. שם הסתערו עליהם גיבורי ישראל, וכמעט שנפל שר הצבא שבי בידיהם. כראות טיטוס את גבורת היהודים הבין שלא על

גלה יכבוש את ירושלים, ושלח צירים אל העיר לדבר על לב יושביה כי יסגירו אותה בידיו בשלום, והבטיח לחדש את המצב ששרר קודם המרד. אגריפס ויוסף קיוו, כי טובי ירושלים, שנפגעו כל כך הרבה על ידי הקנאים, יהיו להם לעזר בדבר הזה. אבל טובי העם לא יכלו לעשות מאומה, כי מצודות העיר ושעריה נמצאו בידי הקנאים, שנשבעו כי לא יניחו את החרב עד בוא הנצחון המכריע או המפלה הגמורה. טיטוס הוכרח להתחיל במצור ירושלים. הוא עלה על העיר מצפון והסתער על חומת ביזיתא, שבנה אותה אגריפס ולא השלים לגמרה והקנאים חיזקו אותה. הרומאים הרעישו את החומה הזאת בכרים (אילי־ברזל), ולמראה השונא השלימו מנהיגי הקנאים הניצים יוחנן בן לוי ושמעון בן גיורא, התנפלו על האויבים והפריעו את עבודת המצור שלהם. אבל בידי הצרים עלה להבקיע את החומה, שלא היתה בצורה כל צרכה (ז׳ אייר). הרומאים עמדו עכשו לפני החומה השניה שבנו הקנאים על העיר החדשה, פרצו בה וחדרו לתוך העיר, אך —הקנאים היכום מכה רבה והניסום. הרומאים חידשו את המלחמה. אחרי ימים אחדים, והעיר החדשה בי־זיתא נכבשה ונחרבה על ידם. השונאים התקרבו אל העיר הישנה, שנחלקה לשני חלקים, הנפרדים על ידי בקעה צרה: העיר התחתונה (שבדרומה נמצאה

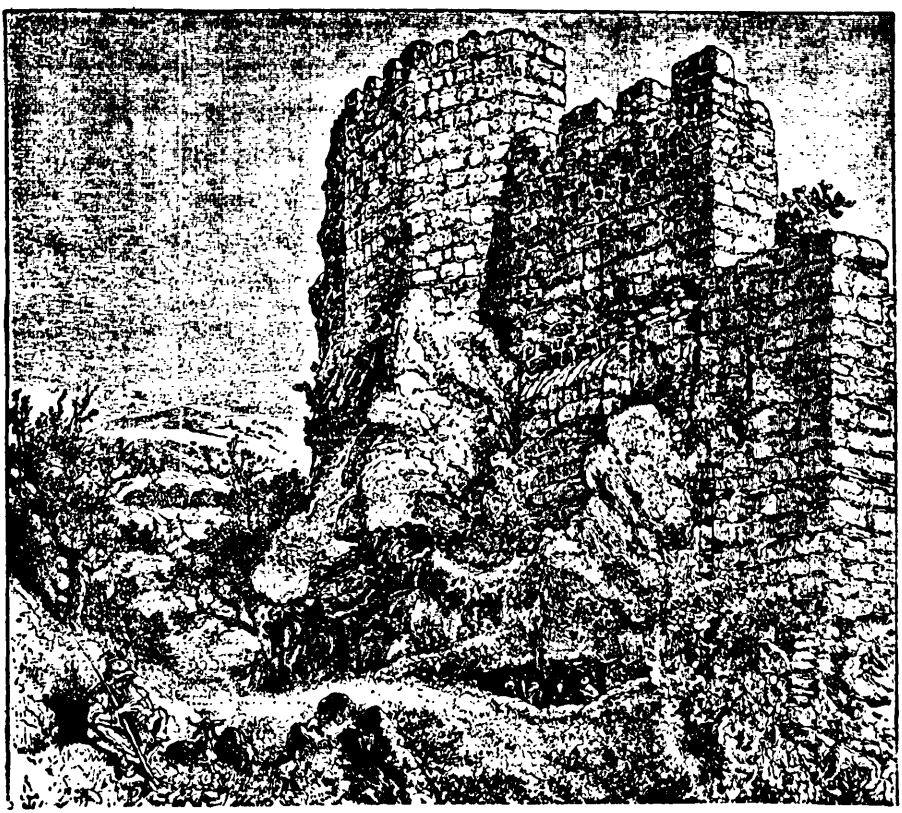

חומת ירושלים מצד צפון (פיתוח עץ מאמצע מאה י״ט).

לפנים מצודת מלכי יוון (חקרא), ובצפונה מבצר הר הבית והמצודה החזקה אנטוניה (הבירה) הסוככת עליו מצד העיר החדשה) והעיר העליונה המוקפת חומה חזקה (עיר דויד). העיר התחתונה ומצודת אנטוניה נמצאו בידי יוחנן מגוש־חלב, והעיר העליונה בידי שמעון בן גיורא, ושניהם הגנו על ירושלים בפני הרומאים בגבורה נפלאה.

מצור הבירה וכיבושה

קודם שניגש טיטוס להרעיש את חומות הבירה (אנטוניה) שלח את יוסף בן מתתיהו לדבר שלום אל יושבי העיר, ולהודיעם כי הרומאים יודעים, שהרעב יכריח סוף סוף את הקנאים להסגיר את עצמם בידי הצרים לשבט או לחסד, ובכל זאת הם נכונים לתת להם חנינה כדי למעט בשפיכת דמים. בדברים נמרצים הראה יוסף לנצורים על המספר הגדול של הרומאים ואי־האפשרות לעמוד נגדם, ודבריו עשו רושם על רבים מיושבי ירושלים, אבל לא על הקנאים. אנשי יוחנן מגוש־חלב קראו ליוסף בשם בוגד ועוכר ישראל, וכמעט סקלו אותו באבנים. הם לא נתנו לרכי הלבב לעזוב את העיר ולנפול אל הרומאים וענשו את כל קטני האמנה, שחשדו בהם כי הם מתכונים להסגיר את העיר בידי האויב. לסוף נפל בחרב משפט הקנאים גם מתתיהו בן תיאופיל, מי שהיה כוהן גדול ואוהדו של שמעון בן גיורא לפנים. כראות טיטוס כי לא הצליחו דברי שלום, חידש את המצור. הרומאים שפכו סוללות גדולות והקימו מגדלי מצור לנגח מהם את חומות העיר ולירות משם על הנצורים. בשלשה שבועות נגמרו הבניינים האלה, אבל כשכלתה העבודה, הספיק יוחנן לחתור חתירה תחת הסוללה האחת. הפיל אותה ושרפה באש. ושמעון בן גיורא פרץ בראש צבאו מן העיר ושלושה ימים (כ״ט אייר—ב׳ סיון) נלחם בשונאים מחוץ לחומה והשחית את כל בנייני המצור שלהם. במפח־נפש ראה טיטוס, כי העבודה הרבה לא הצליחה וציווה לבנות דייק גדול של אבנים מסביב לעיר, כדי לכרות ממנה כל משען לחם ולכבוש אותה ברעב. בניין הדייק נגמר במהירות גדולה, והוא מילא את תפקידו. אוצרות הלחם, שנשארו לפליטה ממלחמות האחים, פחתו. הרעב גבר בעיר ועמו פשטו חליים רעים רבים; הזקנים, הנשים והטף מתו ברעב ופגרי המתים התגלגלו ברחובות ירושלים, כי אנשי־הצבא הטרודים במלחמה לא הספיקו לקברם. אמנם נוראות הרעב לא דיכאו את רוח גיבורי ירושלים. במסירות נפש מיוחדה לקדשיהם ובקשי־לב חזק המשיכו את המלחמה, למראה הקץ המוכרח נלחמו כנואשים, אבל הם פחתו ונחלשו בתגרת הרעב, והרומאים החליפו כוח. כראות טיטוס את השמות שעשה הרעב בעיר ציווה לבנות מגדלי־מצור חדשים, והקנאים לא הצליחו הפעם להרוס אותם. בראש חודש תמוז נפלה חומת הבירה לפני הרומאים, אבל לתמהונם ראו פתאום חומה חדשה מבית לחומה הנכבשה, שהספיק יוחנן לבנותה בשעת המצור, עם כל המצוק והרעב. ארבעה ימים הוכרחו עוד הרומאים להילחם במצודה הזאת, ורק אחרי שפיכת־דם מרובה כבשו אותה. בתרועת ניצחון דרכו הרומאים על חלליהם הרבים, רדפו אחרי היהודים הנסוגים וחדרו יחד אתם אל הר הבית; אך שם התגברו עליהם היהודים, המיתו מהם

המון רב וגרשום. הבירה (מצודת אנטוניה) נשארה בידי הרומאים, וטיטוס ציווה להרסה עד היסוד.

מצור הר הבית וחורבן בית המקדש

אחרי כיבוש הבירה, התבצרו יוחנן מגוש־חלב ואנשיו בהר הבית. הרעב גבר בעיר, ובכל זאת לא נועדו הקנאים בתחלה להשבית את עבודת־התמיד בבית־המקדש. עטופי־רעב עמדו גיבורי ישראל להגן על מקדשם, ונזהרו בקדושת לחם־האלהים. רק בשבעה־עשר בתמוז גדל המצוק מאד; המלחמות עם השונא העסיקו את כל הגברים הנמצאים בהר הבית, ולא נמצאו כוהנים לנצח על עבודת בית־המקדש. ככה בטלה עבודת התמיד בבית־המקדש בפעם הראשונה אחרי גזירת אנטיוכוס. עוד הפעם ניסה טיטוס לכבוש את העיר בשלום: הוא שלח שוב את יוסף בן מתתיהו לעורר את היהודים, כי יסגירו בידו את העיר, טרם יתגברו השונאים על בית־המקדש ויחריבו אותו. אך מגיני ירושלים מרי הנפש סרבו גם עתה להיכנע לשונא. רק אחדים מטובי ירושלים ברחו בלאט מן העיר ועברו אל מחנה הרומאים, ביניהם נמצאו בני הכוהנים הגדולים ממשפחת חנן ובית פיאבי, וגם אחדים מן הפרושים החשובים, שהתנגדו לקנאים והתפשרו עם ההכרח של חורבן בית־המקדש העתיד. טיטוס קיבל אותם בסבר פנים יפות והושיבם בצפון ארץ יהודה (בעיר גופנא) ובקרבת הים (ביבנה). אחרי שלא הצליחה גם הפעם עצת השלום, ניסה טיטוס להבקיע את חומת הר־הבית. אבל הצבא הרומאי שקרב אל בית־המקדש ניגף לפני הקנאים, ורק מעטים יצאו בשלום. הרומאים הוכרחו לשפוך סוללות על הר־הבית, ופעם בפעם הפריעו הנצורים את העבודה הזאת והמיתו רבים משונאיהם, — אבל גם הצרים לא שבו אחור עד שנגמרה עבודת מגדלי המצור. טיטוס ביקש להרעיש את חומת הר־הבית באילי ברזל, אבל המכונות לא עצרו כח להדוף את האבנים הגדולות שנבנה מהן בית־המקדש. ומפני זה ביקשו ומצאו הרומאים להם אמצעי אחר. הם שילחו באש את שערי הר הבית, חלקי העץ של האולמים היו למאכולת אש, ומפני העשן הרב נאלצו הקנאים לסגת אל חצר בית ה׳ הפנימית (זה היה בתשעה באב), והשונאים כבשו את החצר החיצונה. טיטוס קרא את שריו למועצה בדבר מקדש ה׳, והם החליטו — לפי דברי יוסף בן מתתיהו — לחוס על ההיכל ולהשאירו על תילו. אבל במלחמות הקשות בין הרומאים שחדרו לחצר החיצונה ובין הקנאים שעמדו בחצר הפנימית זרק איש־צבא רומי לפיד אש אל אחת הלשכות של בית המקדש, והאש עלתה והתפשטה לכל עבר (י״א אב). לשוא ציווה טיטוס לכבות את הדליקה. אנשי הצבא לא שמעו לקולו והוסיפו עוד לזרוק אודים בוערים אל המקדש. טיטוס הספיק עוד להיכנס אל קודש הקדשים, ולראות את המקום הקדוש ביותר לעם ישראל, אך במהרה הוכרח לעזוב אותו מפני העשן והאש. בתוך הבעירה התחמקו הקנאים מבית־המקדש ונמלטו דרך מחילה מתחת לאדמה אל העיר העליונה. הנשארים נלחמו כנואשים בשונאיהם בקרב האש והעשן. יוסף בן מתתיהו, שראה בעיניו את המלחמה האחרונה בבית־המקדש הבוער, מספר, כי נחלי הדם השפוך התגברו על לשונות האש.

הרומאים הפראים שיכורי־הניצחון לא נתנו חנינה לשום איש ורצחו גם את הנשים והטף. טיטוס בעצמו התרגז למראה גבורת היאוש של כוהני בית המקדש וציווה להמית את כל הנופלים לידו, באמרו, כי נאה לכוהנים למות יחד עם חורבן מקדשם.

כה חרב בית־המקדש השני, שעמד על תילו קרוב לשש מאות שנה. הרושם שעשה החורבן הזה על העם לא נמחה בכל הדורות. בכל הזמנים ובכל המקומות קוננו פזורי ישראל על חורבן זה בתקווה קדושה לראות מקדש חדש בבניינו.

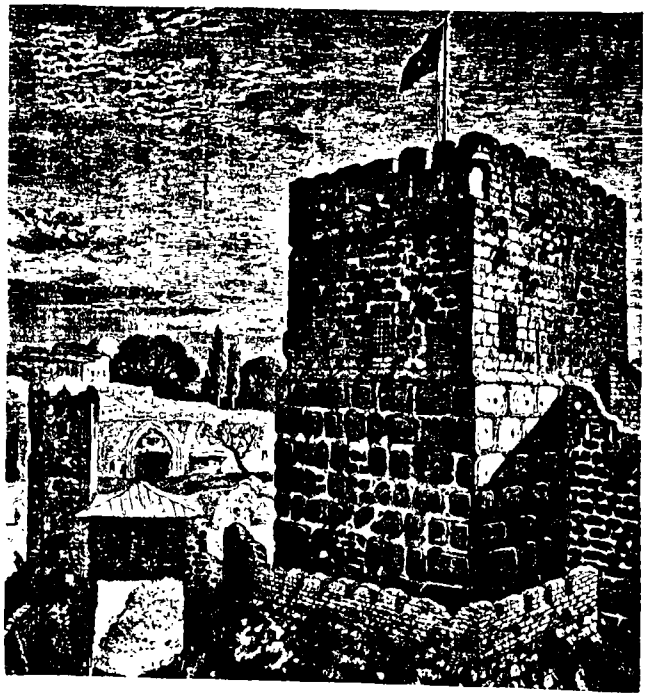

„מגדל דוד" או „מצודת דוד" בחומת ירושלים והוא „מגדל פצאל" שב־מי הבית השני, אשר על אשיותיו בנו במאה הי"ד את המגדל הזה וסולל־מאן המפואר הוסיף לו במאה הט"ז עוד בניינים.

כיבוש עיר דוד

על חורבות המקדש הבוער כיבדו אנשי הצבא הרומאים את שר צבאם טיטוס בתואר מפקד מנצח (אימפרטור). בידיהם נפלה כל העיר התחתונה בדרום בית־המקדש (חלק ירושלים המזרחי), והם הרגו או לקחו בשבי את כל האנשים והנשים והטף שמצאו בקרבה והרסו אותה עד היסוד. יוחנן מגוש־חלב ואנשיו, שישבו עתה יחד עם שמעון בן גיורא בעיר־דוד, הציעו לפני הרומאים להסגיר בידם את מבצרם האחרון, בתנאי שירשו להם לצאת עם כלי נשקם המדברה. אך טיטוס דרש מהם עכשו להסגיר את עצמם בידו לשבט או לחסד. באפס תקוה הוכרחו הקנאים להמשיך את המלחמה. הרעב דיכא אותם, היאוש אכל את לבם. אומץ רוחם, שבו נלחמו קודם בשונאים, עזבם מעט מעט. אחדים מהם יצאו מן העיר ונפלו אל הרומאים, אף כי אלה כבשו אותם לעבדים. גם האדומים שהיו לפני זה ראשי הלוחמים לשם החירות הלאומית גמרו לעבור אל הרומאים

ובקושי מנע אותם שמעון בן גיורא מזה. הרומאים שפכו סוללות על עיר דוד ועבודות המצור נמשכה קרוב לחודש ימים. כשנוכחו הקנאים כי לא תהיה להם תקומה ביום רעש ההומה, החליטו להבקיע דרך מחנה הרומאים אל מדבר יהודה, אך טיטוס היכה אותם אחור. אחרי זה ניסו יוחנן ושמעון להמלט דרך המערות והמחילות מתחת לאדמה, אבל גם זה לא עלה בידם. בינתיים נגמרו עבודות המצור, וביום שמונה באלול נפלה עיר דוד באפס יד לפני הרומאים. באכזריות נוראה לקחו הרומאים את נקמתם מיושבי העיר שניצלו מהחרב והרעב. רבים נצלבו או נדונו למיתות קשות אחרות, רבים נמכרו לעבדים ונשלחו לעבוד במחצבי ההרים. את הצעירים ואנשי החיל הבדיל טיטוס לחיים, כדי לערוך להם מטבח בהתאבקות עם חיות רעות, ובהתגוששות בעלי חרבות (גלדיטורים) בימי חגי נצחונותיו. זמן קרוב אחרי כיבוש עיר דוד נפלו בידי טיטוס שני מנהיגי הקנאים יוחנן מגוש־חלב ושמעון בן גיורא, והמנצח השאירם בחיים כדי להעבירם לפני מרכבתו בתהלוכות הנצחון שלו ברומא. — את העיר העליונה (עיר דוד) החריב טיטוס כליל ועל תילי החרבות השאיר רק שלושה מגדלים גבוהים וחזקים של ארמון הורדוס להעיד לדור אחרון על מעשי גבורתו.

שמעון דובנוב

תרועת הניצחון של הרומיים

רומי צהלה ושמחה. לאחר כמה שנות מלחמה והפסד מרובה, לאחר התאמצות צבאית יתירה, ניצחה סוף סוף את יהודה הקטנה והגיבורה, ואת עירה הראשית כבשה ברעב ובאש. לא ניצחון של גבורה היה כאן, אלא ניצחון על גיבורים. לכובשי העולם לא היה יסוד להתגאות בניצחון זה, רק שמחו שנפטרו ממלחמה קשה ומסוכנת. טיטוס הניח חיל מצב בירושלים החרבה ויצא עם יתר לגיונותיו לקיסריה שעל שפת הים. לכאן הובלו חשובי השבויים וכאן נשמר לפי שעה שלל המלחמה. זמן־מה שהה טיטוס בקיסריה של פיליפוס, עיר מושב אגריפס. לכבוד המנצח נערכו חגיגות והתאבקויות. כמה שבויים יהודים נטרפו כאן בהתאבקותם עם חיות רעות. ביום הולדתו של דומיציאנוס אחיו, העתיד להיות קיסר, שיעשע טיטוס את הרומיים בקיסריה שעל שפת הים במחזה של התאבקות לודרים, שבהם נטרפו יותר מאלפיים שבויים יהודים על ידי חיות רעות או שנעשו לבעלי כימים בהתגוששות. בבירות כיבד טיטוס בשעשועים כאלה גם את יום הולדת אביו, הקיסר אספסיינוס.

כל זה לא היה אלא פתיחה לחג הניצחון ברומי. לאחר מסעו בסוריה ובמצרים הפליג טיטוס לאיטליה. לשם הובלו מקיסריה גם מנהיגי הקנאים, שמעון ויוחנן, וכשבע מאות מבחר השבויים היהודים בעלי קומה ויופי. הקיסר אספסיינוס בעצמו יצא לקראת בנו ובירכו לשלום. כעבור ימים אחדים הוחגה ברומי חגיגת ניצחון משותפת לכבוד אספסיינוס, טיטוס ודומיציאנוס (שנת 71). אוכלוסי רומי מילאו את השווקים והרחובות,

שבהם עברה תתהלוכה בסך. את המנצחים, העדויים בזרי דפנא, המוקפים סינטורים, שרים וצבא, קיבלו בתרועה. בתהלוכה הלכו בראשים מורדים השבויים היהודים שריחי מלחמת החירות. בין השלל שהובא מיהודה ונישא לפני המנצחים בלטו כלי המקדש: שולחן הזהב, המנורה בעלת שבעת הקנים וספר תורה. כשהגיעה התהלוכה למקדש יופיטר הקאפיטולי ניצבה והמתינה, כמנהג, להמתת מנהיג העם המנוצח. מתוך המון שבויים הוציאו את שמעון בר גיורא, שמו עליו חבל וסחבוהו לבית הכלא. שם הומת הגיבור,

„קשת טיטוס" — שער הניצחון העומד עד היום ברומי לכבוד טיטוס, מדכא המרד ביהודה ומחריב ירושלים.

ידבר מיתתו הוכרז על הרחבה לקול תרועת הקהל. המנהיג השני, יוחנן מגוש חלב, נידון למאסר לכל ימי חייו.

הכלים היקרים של בית־המקדש בירושלים נגנזו אחר כך במקדש „אלהות השלום", שנבנה בידי אספסיינוס וטיטוס. על גבי קשת הניצחון, שתיקן הסינט הרומי

לאחר זמן לכבוד טיטוס, נמצאו צורות בולטות של כלי המקדש וציורים ממלחמת היהודים. לזכר הנצחון טבעו הרומיים מטבעות, ועליהן דמות אשה מצירה אסורת ידים ומלמטה כתובת JUDEA DEVICTA, JUDEA CAPTA („יהודה המנוצחת", „יהודה השבויה"). אולם גם אספסיינוס וגם טיטוס סירבו לקבל את התואר JUDAICUS לכבוד נצחונם על יהודה (כעדותו של ההיסטוריון דיון קאסיוס) מחשש שמא יתפרש תואר זה במובן „מוקיר דת יהודית".

„יהודה המנוצחת" יושבת תחת תומר ובוכה. מטבע שטבעו הרומאים לכבוד נצחונם על יהודה

„יהודה השבויה" נאנקה לא רק ברחובות ההומים של רומי, בין תהלוכות ניצחון ועל גבי זירות ההתאבקות בפינות נידחות שבארץ ישראל ובסוריה נתענו עדיין אלפי שבויים, שנמכרו לעבדים. בשוקי קידמת אסיה היה העבד העברי עובר לסוחר. האגדה העממית שמרה כמה סיפורים מזעזעים על גורל העבדים מישראל. הרי אחד מהם „מעשה בבנו ובתו של רבי ישמעאל בן אלישע שנשבו לשני אדונים, לימים נזדמנו שניהם במקום אחד. זה אומר יש לי עבד שאין כיופיו בכל העולם וזה אומר יש לי שפחה שאין בכל העולם כולו כיופיה; אמרו: בוא ונשיאם זה לזה ונחלק בוולדות. הכניסום לחדר, זה ישב בקרן זווית אחת, וזו ישבה בקרן זווית אחרת. זה אומר: אני כוהן בן כוהנים גדולים אשא שפחה? יוצאת אומרת: אני כוהנת בת כוהנת אנשא לעבד? ובכו כל הלילה; כיון שעלה עמוד השחר הכירו זה את זה ונפלו זה על זה וגעו בבכיה עד שיצאה נשמתם".

בנפילת — המבצרים האחרונים

לאחר חורבן ירושלים נותרו עדיין בידי היהודים שלשה מבצרים בגבולין: הירודיון, מכוור ומצדה. בהם נתלקטו פליטי יהודה, שבקשו להלחם בסיוע גדודי הקנאים שבמבצרים. לנציב הרומי בארץ ישראל, באסוס, ניתנה הפקודה ללכוד את המבצרים הללו. המבצר הירודיון הסמוך לירושלים נכנע מיד. ביתר עוז נלחמה מכוור, עיר בצורה בגבול הדרומי־מזרחי של יהודה. חיל המצב היהודי שבמבצר מכוור היה מגיח ומציק לרומיים וגורם להם אבידות מרובות. המצור היה נמשך זמן רב אילולא בא המקרה לעזור לאויב. בשעת הגחה אחת של הגדודים לקחו הרומיים שבי את הבחור הגבור אליעזר, שהיה מתנפל על האויב בחמה שפוכה והורס את בניני המצור. הרומיים הפשיטו את בגדי הבחור והכו אותו באכזריות לעיני היהודים שעל החומה. אחר כך ציווה באסוס לקבוע צלב ממול החומה ולעשות הכנות לצליבת אליעזר. צעקות הבחור המעונה קרעו לבבות. אז הודיעו מגיני המבצר, שהם נכונים להיכנע בתנאי שימסרו להם את אליעזר וירשו להם לצאת בני־חורין. הרומיים קיבלו את התנאי, אולם רבים מיושבי העיר פחדו

ליפול בידי הרומיים וברחו. קצתם הצליחו לבקוע להם דרך בין מערכות האויב ויתרם נפלו בשבי ונהרגו או נמכרו לעבדים.

בהתנגדות עזה של הקנאים נתקלו הרומיים על־יד מצדה, מבצר עוז בסלעי חוף ים המלח. על מבצר זה, שבו נתבצרו הסיקריקין בשנים הראשונות של המרד היהודי, הגין עתה גדוד של קנאים. בראש הגדוד עמד אלעזר בן יאיר. מזרע יהודה הגלילי, אבי מנהיגי הקנאים. מאחר שהיו להם מזונות וכלי־זין כל צרכם נשבעו מגיני מצדה שלא להכנע לאויב בשום פנים. כלפי מעוז אחרון זה של המורדים יצא בחיל רב המצביא הרומי סילווה, שנתמנה לנציב בארץ ישראל אחרי באסוס. הקיף את מצדה כרקום והעמיד איל ברזל ובליסטראות ממש כבשעת מצור ירושלים. כשראו הנצורים, כי איל הברזל פורץ פרצה בחומה החיצונית, מיהרו לבנות אחריה חומה שניה. את הריווח בין החומות מילאו בקורות עץ ורגבי עפר כדי להתיש כוח המכות של המכונות. כשראו הרומיים כי אין לכבוש את המבצר מתוך השתערות השתמשו אף כאן בהבער. האודים הבוערים שנזרקו בלי הרף על המבצר הדליקו סוף סוף את העץ שבחומה עד שנשרפה זו ונפלה תחתיה. הרומיים הקיפו את המבצר בשורה צפופה, שלא יימלט איש מן הטבח. אולם מגיני מצדה לא נסו כלל לברוח. כשנואש אלעזר בן יאיר מהגגנת העיר וציע לחבריו מוצא, שלא יצוייר אלא בימים שבהם אין לפחד המות שום שליטה על בני האדם. לאחר שתיאר לפניהם את היסורים והעלבונות הצפויים להם, לנשיהם ולטפם נשיפלו ביד הרומיים, דיבר על לבם לאבד את עצמם לדעת. „תמותנה נא נשינו בטרם נטמאו, ימותו נא בנינו בטרם טעמו טעם עבדות, נשא נא את חירותנו אלי קבר". הגיבורים היהודים שמעו בקול אלעזר ושחטו את נשיהם ובניהם ואחר־כך איש את רעהו. ולמחרת נשנכנסו הרומיים למצדה מצאו במקום אנשים חיים גל של פגרים בין חורבות עשנות (אפריל שנת 73). שתי נשים וחמישה ילדים, שנמלטו במקרה מן הטבח, יצאו ממחבואם וסיפרו את המעשה הנורא שנעשה אתמול בעיר.

כך נפלו גיבורי יהודה האחרונים. נסתיימה הדרמה המזעזעת, שאין כמוה בדברי ימי מלחמת ההגנה הלאומית. מעולם לא נתגלו גבורה והתלהבות ומסירות נפש במידה כזו במלחמת אומה קטנה עם כובש העולם התקיף. כוח הרוח שנצטבר במשך כמה דורות פעל במלחמה נלהבת זו לחירות לאומים, בביכור המות על פני העבדות ובשעבוד גמור של טובת היחיד אל טובת הכלל.

על מלכות יהודה נגזרה כלייה אבל מעולם לא חרבה מלכות ביתר כבוד ושגב. גורלה של יהודה נחתך. אספסיינוס הכריז את הארץ הכבושה לקניין בית הקיסר וחילק כמה כברות ארץ בהחכירה לרומיים, ליוונים וליושבי הארץ הנותרים בה. בעיר אמאוס הסמוכה ל רושלים הושיב שמונה מאות אנשי צבא רומיים. בעיר הבירה, ההרוסה והשוממה, חנה הלגיון העשירי, חיל המצב של הארץ. המס של שני דרכמונים, שהיו יהודי כל הארצות תורמים לטובת בית־המקדש בירושלים, נועד מעתה לגנזי המקדש של יופיטר הקאפיטולי ברומי. יושבי הגבולין ביהודה נידלדלו מפני המלחמות המרובות. במלחמה לשם חירות

גמורה אבד ליהודה גם שלטון הבית המדיני, שעדיין היה לה בימי הנציבים הרומיים. ונכשיו זקוק היה העם לאמץ שארית כוחו הרוחני כדי להקים לאחר החורבן הנורא את משטרו הלאומי הפנימי.

יוסף בן מתתיהו הכוהן [איספוס פלאוויוס] — ראשון ההיסטוריונים היהודים (נולד בירושלים בשנת 37 לספירה — 31 לפני חורבן הבית השני) יושב באוהל אפנדו ומתקין עטו לכתיבת ספריו.
עיטור לספרו מלחמות היהודים, כתב יד לאטיני מהמאה הי״ב.

יוסף פלאוויוס

תפארת ירושלים לפני החורבן

מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם (סוכה נ״א, עמ׳ ב).
עשרה קבים יופי ירדו לעולם, תשעה נטלה ירושלים ואחד כל העולם כולו (קידושין מט).

א. חומות העיר

העיר ירושלים היתה מוקפה שלוש חומות בצורות מכל עבריה, מלבד המקומות אשר סוככו עליהם נקרות עמוקות, אשר לא תעבור בהן רגל איש, כי שם נמצאה רק מצודה אחת. העיר נוסדה על שתי גבעות צופות ועמק מפריד ביניהן בתוך, והעמק הזה הכם בעד הבתים הצפופים משתי הגבעות האלה. האחת, אשר נמצאה עליה העיר העליונה, היא גבוהה הרבה מאחותה וגם ישרה ממנה בארכה. בגלל חסנה נקראה הגבעה הזאת בשם „מצודת דוד המלך״ ובימינו נקראה בשם „השוק העליון״. הגבעה השניה היא הנקראת בשם „אקרא״, אשר עמדה עליה העיר התחתונה, והיא עקומה משתי רוחותיה. ממול הגבעה הזאת נמצאה גבעה שלישית, אשר היתה לכתחילה

שפלה מגבעת אקרא ועמק רחב הפריד בין שתיהן. אולם אחרי־כן, בימים אשר מלכו החשמונאים, סתמו את העמק הזה, ברצותם לחבר את העיר אל בית־המקדש, ועדרו את ראש אקרא והשפילו את קומתה, למען אשר יתרומם בית־המקדש עליה. והגיא הנקרא בשם עמק עושי־הגבינה, אשר אמרנו עליו, כי הוא מפריד בין העיר העליונה ובין הגבעה התחתונה, משתרע עד השילוח — בשם הזה אנו קוראים למעין מים חיים חזק. ימחוץ מיקפות שתי הגבעות, אשר נוסדה עליהן העיר, נקרות עמוקות, ומפני מורדות־הגבעות התלולים מכל הרוחות אין לעלות אל העיר משום עבר.

והנה משלוש החומות האלה האחת היא החומה הישנה, אשר נוסדה על הגבעה המתרוממת מעל לנבכי התהום. וקשה היה להבקיע אליה, כי מלבד משגב המקום היה גם בניינה איתן, מעשה ידי דוד ושלמה, והמלכים המולכים אחריהם החרו החזיקו בעבודה הזאת. ראשית החומה הזאת היתה ברוח צפון על־ידי המגדל הנקרא היפיקוס ומשם השתרעה לעבר לשכת הגזית ומשם נגעה בבניין המועצה וכלתה בקירבת אולם־המערב אשר לבית המקדש. ולעברה השני, מרוח מערב, החלה במקום ההוא ועברה דרך המקום הנקרא בית צוא אל שער האיסיים, ומשם נסבה לרוח דרום ועברה עד מעיין השילוח, ומשם סבבה עוד הפעם ונטתה לרוח מזרח אל בריכת שלמה, עד הגיעה אל המקום הנקרא עופל, ופגעה באולם־המזרח אשר להר־הבית. והחומה השניה החלה על יד השער הנקרא גינת אשר לחומה הראשונה והקיפה את רוח הצפון לבד והשתרעה עד מצודת אנטוניה. וראשית החומה השלישית היה מגדל היפיקוס ומשם לרוח צפון השתרעה עד מגדל פספינוס, ואחרי־כן ירדה אל מול מצבת הילני, היא שהיתה מלכת חדייב ובת המלך איזט. ומשם נמשכה [החומה] לאורך מערות המלכים וסבבה את מגדל הפינה על־יד אבן הזכרון הנקראה מצבת הכובס ופגעה בחומה הישנה וכלתה אל נחל קידרון. את החומה הזאת הקים אגריפס על העיר שחוברה לירושלים, אשר ישבה כולה פרזות, כי העיר צרה מהמון יושביה ומעט מעט פרצה מתוך חומותיה, ויושביה ספחו על גבול העיר את מורד הגבעה אשר מצפון להר־הבית, הרחיבו את העיר הרבה ובנו את הגבעה הרביעית הנקראה ביזיתא (ביציתא), המתרוממת למול אנטוניה וחריץ עמוק מפריד ביניהן. החריץ הזה נחפר במחשבה תחילה, פן יגעו יסודות אנטוניה בגבעה הזאת ויקל להגיע אליהם וגם יקטנו בגבהם. ועומק החריץ הוסיף הרבה גם על גובה המגדלים. חלק העיר הנבנה מחדש נקרא בפי יושבי המקום ביזית ואולי יש לתרגם את השם הזה יוונית: „העיר החדשה". וכאשר שאלו יושבי העיר הזאת חומה ליהגן עליהם, החל אגריפס המלך — אבי המלך המושל עתה, הנקרא כשמו — לבנות את החומה, אשר דיברנו עליה, אך ירא את הקיסר קלודיוס, פן יחשוד בו, כי בבניין המבצר הגדול הזה הוא מכוון לחולל תמורות ולקשור קשר — ועל־כן השבית את עבודת החומה, ורק את יסודותיה בלבד הציב. ובאמת נבצר מידי אדם לכבוש את העיר, אילו הצליח אגריפס לכלות את מלאכת החומה אשר החל. כי אשיות החומה חוברו מאבני גזית, עשרים אמה ארכן ועשר אמות רחבן, ולא קל היה לחתור תחתיהן בכלי ברזל, וגם

מכונות־מלחמה לא עצרו כוח לערער אותן. ועבי החומה היה עשר אמות וקומתה היתה עולה הרבה על עביה, לולא הופרה עצת המייסד הנעלה. אחרי־כן שקדו יהודים על מלאכת החומה הזאת. אולם לא יכלו להרים אותה רק עד עשרים אמה, והצינות עליה היו גבוהות שתי אמות, ולמעלה מהן בחונים בני שלוש אמות, עד אשר הגיע גובה החומה כילה עד עשרים וחמש אמה.

רחוב „שער השלשלת" — המוליך אל חצר המקדש ונקרא בכתבי הקודש „המסילה העולה משער השלכת" (דברי הימים א, כ"ו, טז).

בריכת המגדל בירושלים (אַמיגדאַלון לפי י. פלאוויוס) והיא הבריכה המיוחסת לחזקיהו המלך (מלכים ב, כ', כ).

ב. המגדלים

וממעל לחומה התרוממו מגדלים, עשרים אמה רחבם ועשרים אמה גבהם, רבועים ומוצקים כמו החומה בעצמה, ובטוב דבק האבנים וביופיין לא עלו עליהן כל אבני היכל, ועל יסודות המגדלים המוצקים, אשר היו עשרים אמה, נבנו חדרים מפוארים ועליות על גבם, ובהן אגנים למקווה מי־הגשמים ושלבים רחבים אל כל עלייה ועלייה. בחומה

השלישית היו תשעים מגדלים כאלה ובין כל מגדל ומגדל רווח מאתים אמה, ומגדלי החומה התיכונה היו ארבעה־עשר, והחומה הישנה נחלקה לששים מגדלים. וכל מעגל דומת העיר מסביב היה שלושים ושלושה ריס. והנה כל החומה השלישית הזאת היתה נבלאה בתכונתה, אך נפלא עוד ממנה היה מגדל פספינוס בקרן צפון־מערב, אשר על ידו חנה טיטוס. כי גבהו הגיע עד שבעים אמה ולעת עלות השמש היו משקיפים מראשו על־פני ארץ ערב עד הים, קצה נחלת העברים. והוא היה בן שמונה קרנות. ממעל המגדל הזה נמצא מגדל היפיקוס, אשר בנה אותו המלך הורדוס יחד עם שני המגדלים הסמוכים אליו, והם נפלאו בגדלם וביופיים ובחסנם בין מגדלי העולם כולו. כי מלבד רוח המלך הנדיבה וקנאתו לכבוד ירושלים כללו את הדר הבנינים האלה רגשות לב האדם אשר בו, בהקדישו אותם לזכרון שלוש נפשות היקרות בעיניו מכל, אשר על שמם קרא את המגדלים — הלא הם אשתו, אשר המית אותה מקנאת אהבתו — ואחיו ואוהבו, אשר אבדו לו במותם מות גבורים במלחמה. והנה מגדל היפיקוס, הנקרא על־שם אוהב המלך, היה רבוע, רחבו וארכו עשרים וחמש אמה וגבהו שלושים אמה, ולא היה בו מקום נבוב. ממעל למבנה־הסלעים המוצק הזה נמצא מקווה למי הגשמים עמוק עשרים אמה, ולמעלה ממנו בית שתי דיוטות, גבוה עשרים וחמש אמה, אשר נמצאו בו חדרים מחדרים שונים, ועוד למעלה ממנו שני מגדלים גבוהים שתי אמות ובחונים גבוהים שלוש אמות, עד אשר הגיע גובה כל המגדל לשמונים אמה והמגדל השני, הנקרא על שם פצאל אחי הורדוס, היה שווה במידת ארכו ורחבו ארבעים, ארבעים אמה, וגם קומת יסודו המוצק היתה ארבעים אמה, וממעל ליסוד הזה נמצא אולם על־פני כל המגדל, גבוה עשר אמות ועליו סככו צינות ואתיקים, ובתווך נבנה ממעל לאולם מגדל שני, אשר נחלק לחדרים נהדרים, וגם מרחץ נמצא בו, עד אשר נראה, כי אין המגדל הזה נופל מבית מלכים. וראש המגדל היה מקושט בצינות ומגדלים קטנים ממעל להן. וגובה כולו היה כתשעים אמה ובתבניתו דמה למגדל המאור אשר בפארוס, המנחה את הבאים לחוף אלכסנדריה, אולם עוד עלה עליו במידתו סביב. בימים ההם היה המגדל הזה למצודת נוגש לשמעון [בן גיורא]. והמגדל השלישי הוא מרים, הנקרא בשם המלכה, ויסודו המוצק היה עשרים על עשרים אמה וגם קומתו היתה עשרים אמה. והעליות אשר על גבו עלו עוד בהדרן ובתפארתן על יתר המגדלים, כי חשב המלך, אשר נאה לפאר את המגדל הנקרא על שם אשתו יותר מהמגדלים האחרים, הנקובים בשמות הגברים, תחת אשר היו המגדלים האלה חזקים יותר ממגדל האשה. וכל גובה המגדל היה חמישים וחמש אמה.

זאת היתה מידת המגדלים. אולם למראה־עין עלו עוד יותר בגבהם בגלל תכונת המקום, כי החומה הישנה, אשר ממנה התרוממו, נוסדה על גבעה גבוהה והתנוססה ממעל לגבע ככיפה גבוהה שלושים אמה, ועל־כן נוסף עוד הרבה על מידת המגדלים העומדים במרום החומה. ונפלא היה גם גודל האבנים, כי לא מאבני השדה הוקמו המגדלים האלה, ואף לא מאבנים, אשר ישא אותן אדם בכתף, כי־אם מאבני־גזית, כולן שיש לבן, ואורך האבן האחת היה עשרים אמה ורחבה וקומתו עשר, עשר אמות, והן חוברו אשה אל אחותה,

עד כי נדמה כל מגדל לעין רואה כבנוי כולו מסלע אחד, אשר חלו בו אחרי־כן ידי הטתתים ונתנו לו את תבניתו ועשו מקצועותיו, ולא ניכרו הסדקים בין האבנים המדובקות. המגדלים האלה נמצאו בצפון החומה, ומבית חובר אליהם ארמון המלך, אשר קצרה לשון אדם למנות את שבחו, כי היה כלול בהדרו ובפאר חסנו. ומסביב לו התנוססה חומה גבוהה שלושים אמה, אשר נמצאו בה ברווחים שווים מגדלי־תפארה וחדרים גדולים לסעודה ויציעות־אורחים למאות. מי יוכל לתאר את מרצפת הבנינים האלה, אבנים מאבנים שונות ויקרות, אשר הובאו מכל הארצות למכביר. ומה נפלא היה סיפון החדרים בגודל קורותיו המצופות לתפארה, ולא היה קץ למספר החדרים ולעושר תכונתם ושפעתם. וכל חדר היה מלא כלי בית, ורוב הכלים אשר בהם היו כסף וזהב, ואסטווניות מסביב לחדרים השתרגו יחד ועמודים מעמודים שונים נמצאו בהם, וחלל האויר היה ירוק כולו, כי עצים מעצים שונים צמחו שם ובין העצים היו שבילים ארוכים לשוח ומסביב לאלה נמצאו בריכות עמוקות ומקווי־מים מלאים ובכל מקום מזרקות־נחושת רבים מאד, אשר קלחו מהם מים, ומסביב לבריכות היו מגדלים קטנים רבים, שובכים ליוני הבית. אכן לא יוכל איש לפרש את כל הדר ארמון המלך כהלכה, ועד היום הזה מאדיב את הנפש זכרון השממה, אשר עשתה בו אש השודדים. („מלחמת היהודים" ספר ו', פרק ו)

ג. בית־המקדש

בית המקדש נוסד בראש גבעה בצורה ובראשונה נשא המישור, אשר במרום הגבעה, בקושי את ההיכל והמזבח, כי מכל עבריה היתה תלולה על פני התהום. המלך שלמה, הוא אשר בנה את ההיכל, הקיף את חלק המזרח חומה והעלה על הסוללה (הסכר) אולם אחד. וההיכל נשאר חשוף מיתר צדדיו. אולם בדורות הבאים אחרי שלמה הוסיף העם כל הימים להעלות עפר (מסביב להיכל), עד אשר התישר ראש הגבעה והתרחב, ואחרי כן פרצו בחומת הצפון (של העיר) והוסיפו [על תחום המקדש] כמידה אשר היה בה אחרי־כן כדי להקים חומה מסביב לכל המקדש. שתות בנוים שלוש מדרגות הוקמו על הגבעה מסביב, משרשיה למטה עד ראשה למעלה, ובזה ביצעו היהודים מעשה גדול, אשר לא קיוו אליו — אחרי אשר השקיעו בעבודה הזאת עמל־דורות אין־חקר... ואחר־כן בנו את החומה העליונה ואת החומה התחתונה מסביב למקדש. ובמקום השפל נבנתה החומה על יסוד גבוה שלוש מאות אמה ובמקומות רבים עלתה עוד קומת אשיותיה. אולם מוסדות הבנין לא נראו בכל עמקם, כי נסתם העמק [לרגלי החומה] הרבה, למען ישר את רחובות העיר. ואבני היסוד היו גדולות ארבעים אמה, כי עושר הכסף ורוח העם הנדיבה חיזקו את מאמצי־הכוח במידה אשר לא תיאמן כי תסופר, והדבר, אשר לא נועז איש לפנים לצפות לו, תם ונשלם אחרי עבודה ניצחת לקץ עידן ועידנים.

והבניינים, אשר הוקמו על האשיות האלה, היו נאים למוסדיהם הנפלאים, כי כל האולמים (האסטווניות) היו כפולים [סטיו לפנים מסטיו] והעמודים אשר נשענו עליהם היו גבוהים עשרים וחמש אמה, וכל אחד מהם היה אבן אחת, שיש לבן, ספונה בלוחות ארזים,

ועושר תכונת העמודים האלה והדר פיתוחיהם וחן מזגם היו תאווה לעין־רואה, אף כי לא הוסיפו על התפארה הזאת מעשי צלמים (ציורים) ולא מעשי פסלים. ורוחב האולמים היה בשלושים אמה. וכל אורך האולמים מסביב היה כששה ריסים, יחד עם אולמי אנטוניה (הבירה). וכל הכיכר מתחת לרקיע היתה רצופה אבני צבעונים, אבנים מאבנים שונות. והעובר דרך הכיכר הזאת (הר־הבית, החצר החיצונה) אל המקדש השני הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש (הסורג), אשר היתה גבוהה שלוש אמות וכלילת יופי במלאכתה, ובמחיצה הזאת נמצאו ברווחים שווים עמודים המודיעים את חוקי הטהרה (הקדושה), אלה בכתב יוון ואלה בכתב רומי, לאמור, כי אסור לאיש נכרי לבוא אל הקודש, כי המקדש השני (חצר בית יי הפנימית, העזרה) נקרא בשם קודש ובארבע־עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון (החצר החיצונה, הר־הבית) והוא היה רבוע ממעלה [למקדש הראשון] וגם לו היתה חומה מסביב. (שם, שם)

ופני ההיכל מחוץ לא חסרו אף דבר אחד המרהיב את הלב והמצודד את העינים. כי בכל מקום היה מצופה לוחות זהב כבדים ולעת עלות השמש היה זורע נוגה כמראה אש לוהטת, וכאשר העפיל איש להתבונן אל ההיכל, אילץ אותו הנוגה להסב את עיניו מוגדו, כאלו עיוורו אותן קרני השמש. ולזרים העולים אל ירושלים נראה למרחוק כדמות הר מכוסה שלג, כי במקומות אשר לא צופה זהב היה לבן וצח, ועל ראש כיפתו היו נעוצים ווי זהב מוחדים, לבל ירד שמה עוף השמים ולא יזהם את המקום, ומאבני ההיכל הגיעו אחדות למידת ארבעים וחמש אמה בארכן, וקומתן חמש אמות ורחבן שש. ולפני ההיכל נמצא המזבח, בניין רבוע, ופינותיו היוצאות ממנו היו כדמות קרנות והמעלה על המזבח השתרע מדרום בשיפוע קל (בכבש), וכל ברזל לא נגע בו מעולם. ואת ההיכל והמזבח עיטרה מחיצה בגובה אמה, עשויה אבנים נאות, חמדה לעינים, והיא הבדילה בין הכוהנים ובין העם. (שם, שם)

ד. מצודת אנטוניה

והבירה (מצודת אנטוניה) נמצאה בקרן הפינה, אשר בה נפגשו שני אולמי המקדש הראשון (הר־הבית), האולם אשר לרוח צפון והאולם אשר לצד מערב. היא נבנתה בראש סלע גבוה חמישים אמה ותלול מכל עבריו, ובניינה היה מעשה ידי המלך הורדוס, אשר הראה בה את תכונת רוחו הנדיבה ביתר שאת. לראשונה צוה לצפות את הסלע מן היסוד בלוחות אבן, למען יהיה כלול בהדרו וגם יצנח כל איש אשר ינסה לעלות עליו או לרדת ממנו, ולפני בניני המצודה נמצאה חומה, שלוש אמה קומתה, ומבית למחיצה הזאת התרוממה המצודה (אנטוניה) בכל שיאה עד גובה ארבעים אמה. בשטחה ובתכנית בנינה דמתה המצודה מבית לארמון מלכים, כי נחלקה לחדרים רבים למיניהם, שונים במראיהם ובתכונתם, לאולמים ולבתי־מרחץ ולחצרות רחבי־ידים למחנה־הצבא, עד כי נמצא בה כל טוב חמודות העיר והדר בית מלכות. כולה היתה כתבנית מגדל אחד, אשר מארבע פינותיו נפרדו ארבעה מגדלים אחרים וכולם היו גבוהים חמישים אמה, מלבד המגדל לרוח

דרום־מזרח, אשר היה גבוה שבעים אמה, עד כי נקל היה להשקיף ממנו על כל הר־הבית. במקום אשר נגעה המצודה באולמי הר הבית נמצאו מדרגות ממנה לשני הצדדים (לשני האולמים, הצפוני והמערבי), ובהן היו אנשי צבא המשמר יורדים — כי תמיד חנה בה מצב הרומאים — ועומדים חמושים באולמים למועד החג לשמור על העם פן יפרוץ בקרבו מרד. כי כאשר היה הר־הקודש למצפה העיר כולה, ככה היתה הבירה למצפה בית־המקדש ובה שכן המצב השומר על כל שלושה אלה (העיר, המקדש ואנטוניה) יחד, ובעיר העליונה נמצאה מצודה לעצמה — הלא היא ארמון הורדוס. והגבעה ביזתא (בציתא) נפרדה מאנטוניה, והיא היתה רמה מכל הגבעות וחוברה אל חלק העיר החדשה והיא לבדה כסתה על מראה הר־הבית מצפון.

כיצד הובקעו שערי המקדש ונשרף ההיכל בשניה?

בשמונה לחודש לואוס (אב) ציוה טיטוס להקריב את איליי־הברזל אל האכסדרה המערבית אשר למקדש הפנימי (לעזרה). עוד לפני זה נגחה החזקה בכל מכונות־הרעש ששה ימים את החומה ולא הצליחה במעשיה, כי גם ממנה וגם מחברותיה עצמו האבנים הגדולות והדבק החזק ביניהן. אחדים מצבא הרומאים חתרו תחת שער הצפון ואחרי עמל רב הוציאו את האבנים הראשונות, אולם נעצרו ע״י האבנים אשר מאחוריהן יהשער נשאר על מכונו, עד אשר נכזבה תקות הרומאים למצוא חפצם במכונות ובכלי המעדר, והקריבו את סולמותיהם אל האולמים. והיהודים לא עמדו להם לשטן במעשה זה וחיכו עד עלות הרומאים למעלה, ואז התנגחו אתם והדפום והשליכום למטה אחורנית, פגשו אותם והמיתום, אף היכו בחרבותיהם רבים מן הרומאים, הקופצים מן הסולמות בטרם הספיקו עוד להתכסות במגיניהם, והרסו סולמות אחדים מלאים אנשי צבא, בהפכם אותם מלמעלה, והכינו לעומדים עליהם מטבח גדול.

ונושאי־הנשרים (דגלים) נלחמו בחוזק־יד להגן עליהם, כי לחרפה נוראה נחשב בעיניהם, אשר יגזול האויב אותם. אך לאחרונה לכדו היהודים גם את הנשרים והשמידו את כל העולים. והנשארים ראו את המגיפה, אשר היתה באחיהם, ויירא וישובו לאחור. מן היהודים לא נפל אף אחד, בטרם עשה [האויב] ככל אשר מצאה ידו, ומן המורדים הפליאו גבורה עוד הפעם הגיבורים, אשר עשו להם שם בקרבות הראשונים, ועוד נוסף עליהם אלעזר בן אחי שמעון העריץ. כראות טיטוס כי חמלתו על מקדשי נכרים הביאה רעה על אנשי־צבאו, ציוה לשלוח את השער (של המקדש, העזרה) באש.

וכבר הגישו אנשי הצבא את האש אל השערים, וכאשר נמס הכסף אחזה האש את חלקי העץ, ומשם יצאה להבה גדולה אל האולמים; וכראות היהודים את האש אשר מסביב להם, כשל כחם ונפל לבם עליהם ופלצות נוראה אחזה אותם, ולא עצר איש כוח לעמוד על נפשו ולכבוש את הלהבות, כי כולם עמדו נדהמים והביטו אל הבערה. אולם גם בעצם יגונם למראה האולמים הנשרפים, לא לקחו המורדים מוסר להציל את שארית מקדשם ועוד התלקחה חמתם ברומאים, כאילו כבר היה גם ההיכל למאכולת־אש.

והאש ליהטה את האולמים כל היום ההוא וכל הלילה אחריו, כי הרומאים עצרו כוח להצית את האולמים באש רק אחד אחד, ולא את כולם יחד.

וביום השני ציווה טיטוס על חלק מאנשי חילו לכבות את האש ולישר מסילה רחבה ליד השערים ללגיונות. ביום ההוא תקפה הבהלה על היהודים ולא מצאו בנפשם כוח להילחם. אולם למחרת היום אספו את כל חילם והתאזרו עוז והגיחו בשתי שעות ביום דרך שער־הקדים אל הרומאים השומרים על חצר בית־ה׳ החיצונה. והשומרים קידמו את פני המגיחים ביד־חזקה וסוכלו על עצמם במגיניהם אל עבר פניהם, והתלכדו יחד במערכה, עד אשר דמו לחומת־עוז. ובכל זאת נגלה הדבר, כי לא יוכלו להחזיק מעמד זמן רב וכשול ייכשלו לפני המון צריהם ועוז־קנאתם.

אבל הקיסר אשר הביט אל המלחמה מראש הבירה, לא נתן את מערכותיו למות ומיהר לבוא לעזרה בראש בחורי הרוכבים. היהודים לא עצרו כוח לשאת את תנופת־יד הרוכבים וכאשר נפלו מהם העומדים בשורות הראשונות פנו הנשארים עורף. אולם כאשר זמרו הרומאים לשוב מן המערכה, חזרו אליהם להצר את צעדיהם. ואז הפכו גם הרומאים את פניהם ועוד הפעם נמלטו היהודים על נפשם. ובחמש שעות ביום נחלצו היהודים אל הצר בית־ה׳ הפנימית ונסגרו שם.

וטיטוס שב אל הבירה והחליט להשתער ממחרת היום בעלות השחר על ההיכל בראש כל־חילו ולכבשו. אולם האלוהים כבר גזר מימים ראשונים לתת את היכלו למאכולת־אש, והנה בא יום־הדין לקץ העתים, בעשור לחודש לואוס (אב), אשר בו נשרף גם בית־המקדש הראשון בידי מלך בבל. ומידי היהודים יצאה האש לראשונה ומעמם היתה הסיבה. כי אחרי שוב טיטוס ממקום המלחמה, שאפו המורדים רוח מעט ויצאו עוד הפעם להצות ברומאים; שומרי ההיכל התנגחו עם השונאים המכבים את הבערה, (בחצר בית־ה׳ הפנימית), ואלה הניסו את היהודים ורדפו אחריהם עד ההיכל; ואחד מאנשי הצבא לא חיכה לפקודת המצביא ולא נבהל מהמעשה הנורא אשר אמר לעשות, כאילו צווה למלא את הדבר מפי הגבורה, ותפש בידו לפיד־בוער מתוך האש, ואחד מחברי האיש הרים אותו למעלה, והוא שלח את האש אל חלון הזהב, אשר בקרבתו היה המבוא מצד צפון אל הלשכות הסובבות את ההיכל. וכאשר התלקחה הלהבה, הרימו היהודים קול צעקה נוראה, בהכירם את גודל האסון, ומיהרו מכל־עברים לעצור בעד האש ולא חסו על חייהם ולא חמלו על כוחותיהם, בראות עינם באבדן מקדשם ובית־חייהם, אשר למענו שמרו את נפשותיהם.

וכראות הקיסר, כי אין לאל ידו לכבוש את כעס אנשי צבאו המתהוללים והאש מוסיפה לאכול סביב, בא עם שרי צבאותיו לפני ולפנים והביט אל דביר ההיכל ואל כל אשר בו וראה, כי גדול הרבה הדר בית־המקדש מן השמועה אשר בפי הנכרים, ובצדק מתגאים בו היהודים ומרבים בשבחו...

...רבים נמשכו אחרי תאוות בצעם, באמרם בלבם כי כל הבית מלא אוצרות מפה־אל־פה, אחרי ראותם אותו מחוץ, והנה הוא מצופה זהב כולו מסביב. וכאשר יצא הקיסר

לבצור את רוח אנשי הצבא, מיהר איש אחד מאחריו להניח אש במחשך בין צירי־השער. ובהיראות הלהבה פתאום גם בבית מבפנים, נסוגו הקיסר ואנשי הצבא, ואיש לא עצר עוד את העומדים מחוץ להוסיף אש על הלהבה. ככה היה בית־המקדש למאכולת־אש על אף הקיסר ועל חמתו.

מרבית הנמצאים בהיכל היו בני־העם, אנשים רפי־כח, בלי נשק בידם, והרומאים שחטו מהם את כל הבא לידם. ומסביב למזבח נערם המון חללים ועל מעלות ההיכל ניגרו נחלי־דם, וגוויות הנשחטים למעלה התגלגלו מהן.

ובעת אשר בער ההיכל באש, גזלו הרומאים כל דבר שבא לידם וערכו טבח נורא לכל היהודים אשר פגעו בהם, ולא חמלו על עולים ומלאי־ימים ולא הידרו פני שרי־קודש, כי אם המיתו זקנים ועוללים, הדיוטות וכוהנים יחד, וחרב האויב אכלה את כל משפחות העם מסביב; וגם המבקשים חנינה וגם העומדים על נפשם נשחטו בלא־חמלה וקול משק־הלהבה העולה למרום התערב בקול אנקת החללים; ומפני גובה הר־הבית וגודל הבנין הלוהט באש נדמה לעין הרואה, כי כל העיר בוערת. ואיש לא יכול לשער בנפשו דבר נורא ואיום מקול הצעקות במעמד ההוא. כי קול תרועת הלגיונות הרומאים השוטפים ואנקות המורדים, אשר הקיפו אותם האש וחרבות השונאים, ויללת העם העזוב העומד מלמעלה, אשר נדחף בבהלה אל תוך האויבים לקראת המות, ונאקות השבר — כל אלה הוברו יחד. ולקול הצעקות העולות מהר הבית ענתה צעקת העם אשר בעיר כי אנשים רבים אשר כילה הרעב את כוחם ולשונם דבקה אל חיכם, ראו את האש אשר בבית־המקדש ומצאו כוח בנפשם לקשור מספד־תמרורים וגם להרים קול צעקה. והד הרמה אשר מעבר לנחל וההרים שמסביב לעיר חיזק את הצעקה הנוראה, אולם הכאב היה גדול ונורא מכל הצעקות האלה יחד.

לעין־הרואה נדמה כי הר־הבית בוער כולו מתחתית שרשיו, כי מכל פינותיו יצאו להבות־אש. אולם נחלי־הדם גברו עוד על להבות־האש, ומספר הנשחטים היה רב ועצום ממספר שוחטיהם, ובכל מקום לא נראתה האדמה תחת מכסה החללים, ואנשי הצבא דרכו על תלי־פגרים ברדפם אחרי הבורחים. בעמל־רב הדפו „השודדים" את הרומאים ונמלטו אל חצר בית־ה' החיצונה, ומשם אל תוך־העיר. ושרידי העם ברחו אל האולם החיצון. ואחדים מן הכוהנים הוציאו לראשונה את השפודים אשר על גג־ההיכל עם קרקעיותיהם העשויות עופרת והשליכו אותם אל הרומאים. וכאשר לא היה שכר לפעלם זה, והאש התנשאה למרום והגיעה עדיהם, עלו על קיר ההיכל הרחב שמונה אמות ונשארו שם. ושני טובי הכוהנים ראו לפניהם שני דרכים — לעבור אל הרומאים ולהציל את נפשם, או להישאר למעלה עד אשר ימצא אותם גורל הנשארים, בחרו להפיל את עצמם אל תוך־האש ולהישרף יחד עם ההיכל. אלה היו מאיר בן בילגה ויוסף בן דליה.

אחרי אשר ברחו המורדים אל העיר, והיכל ה' וכל אשר מסביב לו בערו באש, העלו הרומאים את דגליהם (הנשרים) אל מקום המקדש, והציגו אותם למול שער הקדים,

---

השודדים — כך כינו הרומאים את מפלגת הקנאים.

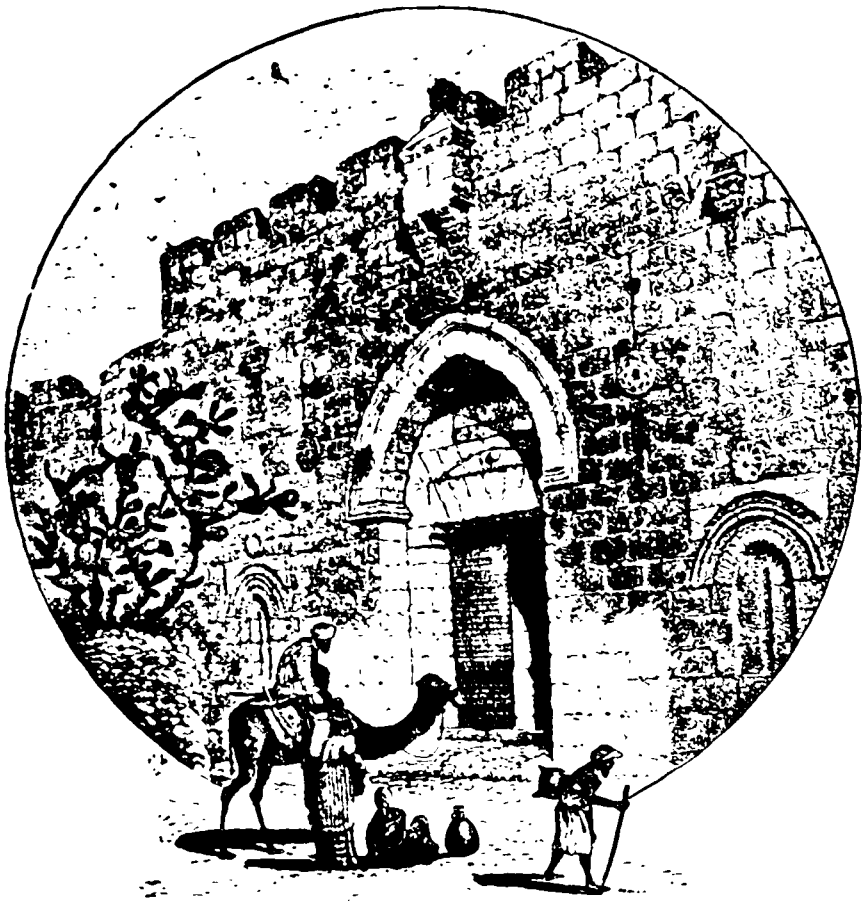

„שער ציון" בחומת ירושלים [„שער דוד הנביא" בפי הערבים] — משמאל לרחוב היהודים. בראשית המאה ה־ז׳ היו מפתחותיו בידי יהודים. דרך השער הזה יוצאים אל הר ציון ואל קבר דוד (פיתוח־עץ).

יקראו את טיטוס בתרועת־ברכה למושל־מנצח. ואנשי הצבא הרבו לגזול ולמלא את ידיהם המס, עד אשר נמכר בארץ סוריה משקל זהב בחצי המחיר אשר היה לו לפנים. והכהנים אשר על קיר ההיכל החזיקו עוד מעמד, ונער אחד מהם צמא למים והתחנן אל השומרים הרומאים לתת לו את בריתם, וסיפר להם, כי היא צמא מאד. השומרים חמלו על הנער הומצא בצרה ונתנו לו את בריתם שלום, והיא ירד ושתה מהמים וגם נתן אל הכד אשר הביא עמו. והלך לו וברח ועלה למעלה אל אחיו. ואיש מן השומרים לא עצר כח לתפשו, הם חרפו איתו על אשר חילל את אמונתו, והיא ענה להם כי לא עבר על הדבר אשר הבטיחם, יען שלא כרת אתם ברית להישאר אצלם, כי־אם לרדת ילקחת את המים, והנה עיניהם רואות, כי מילא את שני הדברים באמונה.

ואנשי הצבא, אשר הוליך אותם הנער שולל, השתוממו על ערמתו הרבה, העולה על

מידת־שנותיו. וביום החמישי אילץ הרעב את הכוהנים לרדת מעל המקדש, והשומרים הוליכו אותם אל טיטוס. הם ביקשו לתת להם את נפשם לשלל, אך הוא השיבם־דבר, כי כבר נסגרו בפניהם שערי הרחמים, יען חרב ההיכל, אשר למענו היה חומל עליהם למשפט, וגם נאה לכוהנים לספות יחד עם מקדשם. ואחרי זאת ציווה להמיתם.

והרומאים חשבו, כי למותר הוא לרחם על הבניינים אשר מסביב אחרי שריפת ההיכל. והעבירו את הכל באש: את שרידי האולמים ואת השערים — מלבד שנים, הם אחד משערי המזרח ושער הדרום, וגם את השערים האלה הרסו לאחר זמן. הם הרסו גם את לשכות בית־האוצר אשר נמצא שם המון כסף לאין־מספר, ובגדים וכלי חפץ, אשר לא יימנו מרוב. בקצרה, שם נערם כל עושר היהודים, כי הניחו שם העשירים את כל כבוד־ביתם. משם עברו הרומאים אל האולם הנשאר בחצר בית־ה׳ החיצונה, ושמה נמלטו מבני העם נשים וילדים וערב־רב כששת אלפים נפש. ואנשי הצבא לא חיכו עד אשר יוציא הקיסר את משפט השרידים ושרי החיילים יתנו להם פקודה, כי אם מיהרו אל האולם בחמת נקם, ושלחו בו אש. הקופצים מתוך האש ניפצו את עצמותיהם ומתו, והנשארים נשרפו חיים ואיש לא ניצול מהם.

מי האיש אשר לא ירבה להמר על חורבן הבית הזה, הוא הנפלא מכל הבנינים, אשר ראו עינינו ואשר שמעו מהם אזנינו, והנעלה מכולם בגודלו ובהדרו ובתפארתו לכל חלקיו גם במהלל כבוד קדושתו? אך דבר אחד יהיה לו לנחמה גדולה, בשומו אל לבו, כי מקרה אחד לכל אשר בו רוח חיים וגם לבניינים הנהדרים ולמקומות הקדושים, וכולם לא יימלטו מפני הגזירה אשר יצאה עליהם.

ומי לא ישתומם על מועד החורבן הנכון לתקופת הזמנים? כי קץ הבית השני שמר — כאשר אמרתי למעלה — את החודש ואת היום, אשר בו נשרף הבית הראשון בידי הבבלים. ולמן בנין הבית הראשון — הוא הבית, אשר הקים המלך שלמה — עד חורבן הבית בימיו אשר היה בשנה השנית למלכות־אספסיינוס, מלאו אלף ומאה ושלושים שנה ושבעה ירחים וחמשה עשר יום. ומבנין הבית השני, הוא מעשי ידי הנביא חגי בשנה השניה למלכות כורש, עד חורבנו בידי אספסיינוס נשלמו שש מאות ותשע ושלושים שנה וארבעים וחמשה יום. (מלחמות היהודים, ספר ו׳ פרקים ט—יא — תרגום ד״ר י. נ. שמחוני)

איך נפלו גיבורים?

(כיבוש מצדה)

ואחרי מות באסוס ירש פלאוויוס סילווה את משרתו והיה לנציב ביהודה. וכל הארץ נכנעה במלחמה, רק מבצר אחד עוד החזיק במרדו. על כן הקהיל סילווה את הצבא המפוזר בכל המקומות ויצא להילחם במבצר הזה. ושם המבצר מצדה וראש הסיקריים אשר במבצר, היה אלעזר, איש חיל ונשוא פנים, מנכבדי יהודה...

חזק היה המבצר מאד וזאת היא תכונתו: מכל עברי סלע רחב־ידים וגבוה מאד נמצאו מורדות תלולים, השוקעים למטה אל תוך תהומות, אשר אין חקר לעמקן ולא

תעבור בהן רגל כל חיה. רק בשני מקומות משופע הסלע מעט, ושם נמצאים משעולים אליו וגם הם לא רחבים. שתי הדרכים האלה, אחת עולה מזרח־שמש, מעבר ים־המלח, יהשניה ממערב ונקל יותר לעבור בה. הדרך הראשונה נקראה בשם הנחש, כי היא צרה ומתעקלת בלי הרף כנחש, כי ראשי הצוקים הגבוהים סוגרים עליה והיא פונה לאחור פעמים רבות, ואחרי־כן היא מתארכת מעט ומתקרבת בקושי אל קיצה. העולה בדרך הזאת צריך להתחזק על עמדו באחת מרגליו חליפות, כי המות נשקף לקראתו, באשר משני עבריו פוערות תהומות עמוקות את פיהן ולאימת מראיהן לא יעמוד גם לב איש־חיל בקרבו... יונתן הכוהן הגדול הוא אשר בנה לראשונה מבצר במקום הזה וקרא לו מצדה, ואחרי־כן שקד המלך הורדוס ימים רבים לחזק את המקום. הוא הקים חומה מסביב לכל ראשי ההר, שבעה ריס ארכה, כולה עשויה אבן לבנה, קומתה שתים־עשרה אמה ועביה שמונה אמות, ובנה על החומה מלמעלה שלושים ושבעה מגדלים גבוהים חמישים אמה, ומן המגדלים האלה היה מבוא אל הבתים הבנויים מבית לחומה לכל ארכה. ואת ראש ההר, אשר אדמתו היתה דשנה ופורה מכל שדה זרע, יעד המלך לעבודת האדמה, למען אשר לא יגוועו ברעב כל החוסים במבצר הזה בהיכרת להם משען לחם מחוץ. וגם בית־מלכים בנה לו הורדוס במבצר במורד המערב, מתחת לחומה הסוגרת על ראש ההר, והארמון נשקף לצד צפון, וחומת הארמון היתה גבוהה ובצורה מאד, ובארבע קרנותיו היו מגדלים גבוהים ששים אמה. ותכונת חדריו אשר בקרבו והאולמים והמרחצים היתה רבה ועשירה, ובכל מקום התנשאו עמודים עשויים אבן אחת (שלמה) והקירות וקרקע הבתים גרצפו אבני צבעונים. ובכל מקום אשר היה בו משכן־אדם, בעיר העליונה ומסביב לבית־המלך ולפני החומה, חצב הורדוס בין הסלעים בריכות למקוה המים, ובזה התחכם להשקות את יושבי המקום, כאילו נמצאו להם מי מעיינות. ומסילה חצובה בסלעים עלתה מארמון המלך אל ראש ההר ולא נראתה לעיני העומדים מחוץ. אך גם בדרכים הגלויות לא עצרו האויבים לעלות על נקלה... ככה שוגב המבצר הזה בידי שמים ובידי אדם גם־יחד נגד האויב העולה עליו למלחמה.

ועוד נפלא מאלה היה חוסן אוצרות הצידה, אשר נצברו בקרב המבצר ונשמרו ימים רבים. כי לחם רב נמצא פה די צורך הנצורים וגם יין ושמן למכביר. ומלבד זאת נערמו שם מיני קיטניות ותמרים... במבצר נמצא גם מלאי גדול של נשק, אשר השאיר שם המלך די עשרת אלפים חמושים וגם ברזל מוצק ונחושת ועופרת...

ואחרי אשר בנה שר צבא הרומאים דייק על המקום מסביב החל את עבודת המצור ומצא לפניו רק מקום אחד, אשר יוכל לשפוך עליו סוללה. מאחורי המגדל, הסוכך על הדרך העולה מפאת מערב אל ארמון־המלך, ומשם עד ראש ההר נמצאה רמת סלעים רחבה למדי ובולטת, והיא כשלוש מאות אמה למטה מגובה מצדה... סילווה עלה על הרמה וכבש אותה וציווה על אנשי הצבא לשפוך שם סוללה... מלבד זאת נבנה עוד מגדל גבוה ששים אמה מצופה כולו ברזל, ומראש המגדל הזה הרבו הרומאים לירות מכלי הקלע המהירים ומהבליסטראות וגרשו על נקלה את העומדים בראש החומה ולא נתנו להם להרים ראש [להציץ]; ובין כה וכה הקים לו סילווה כר גדול וציווה לנגח את חומת

המבצר בלי הרף, ואחרי עמל רב עשה פרץ בחומה והרס אותה במקום ההוא. אולם הסיקריים הקדימו לבנות להם בחפזון חומה שניה מבית, אשר אמרו בלבם, כי תחזיק מעמד גם בפני המכונות, כי בנו אותה מחומר רך, למען תוכל לעצור את הולם הכרים. וזה מעשה החומה: הם רבדו שורות קורות גדולות זו על זו וחיברו אותן בקצותיהן, וככה עשו להם שני דפנים מקבילים ורווח ביניהם כעבי חומה, ואת הרווח הזה אשר בתוך מלאו עפר. ולבל ישפך העפר בהעלותם את גובה הסוללה, חיברו את קורות השתי בקורות ערב (כלונסאות), עד אשר היה כל הבנין כמראה בית. והכרים בהלמם נעצרו על ידי החומר הרך ושבו ריקם, ובנגחם את העפר התחוח הפכו אותו לחומר מוצק. כאשר הכיר סילווה את הדבר הזה, שם אל לבו, כי יקל בידו לכבוש את החומה הזאת באש וציווה על אנשי הצבא לידות בה לפידים בוערים בהמון. חיש מהר אחזה האש במצודה, אשר נבנתה עץ ברובה, וגם ליהטה במחילות־העפר עד היסוד ושלחה להבות גדולות למרחוק. והנה בראשונה נשב רוח מצפון [מצפון־מזרח] והפיל אימה על הרומאים, כי הרים את הלהבה למעלה וסחף אותה על פניהם, עד שכמעט נואשו ממכונות־המלחמה, בחשבם כי תהיינה למאכולת־אש. אולם אחרי כן נהפך הרוח פתאום והיה לרוח דרום [דרום־מערב] — כאילו עשתה זאת יד אלהים — ונשב בחזקה אל העבר השני ונשא את הלהבה אל החומה והרס את כולה עד היסוד. והרומאים ראו בדבר הזה אות ומופת, כי אלוהים נלחם להם, ושבו בשמחה אל מחנם וגמרו להבקיע אל אויביהם ביום מחר, ובלילה חיזקו את השומרים והזהירו אותם, פן יברחו אנשים מן המבצר וימלטו.

אולם אלעזר לא חשב להימלט על נפשו. וגם לא עלה על לבו לתת לאחד מאנשיו לעשות כזאת. ובראותו, כי החומה שרופה באש וכי נסתרה ממנו כל דרך־ישועה וכל עצת גבורה, שיווה לנגד עיניו את כל אשר יעשו הרומאים לו ולאנשיו ולנשיהם ולטפם לעת תגבר ידם עליהם, וגמר בנפשו למות, הוא וכל אשר עמו, בחשבו, כי זאת היא הישרה מכל הדרכים במעמד הזה. הוא הקהיל את בעלי הנפש אשר בקרב חבריו ועורר אותם לעשות את המעשה, בדברו אליהם לאמור: „הוי אנשים גיבורי החיל! הן מני־אז קיבלנו עלינו, לבלתי עבוד את הרומאים, וגם לא אדונים אחרים, זולתי את אלוהים לבדו, כי רק הוא מושל האדם באמת ובצדק. והנה הגיעה השעה המצווה עלינו להשלים בפועל כפינו את משאת נפשנו, ואל נעטה בשעה הזאת קלון עלינו. ואחרי אשר בחלה נפשנו בעבדות שאין בה סכנה, לא נבחר לנו הפעם חיי עבדות עם שפטים נוראים — והן זה יהיה חלקנו מאת הרומאים, אם ניפול חיים בידם. כי הנה אנחנו היינו הראשונים להרים יד בהם, ואנחנו נשארנו האחרונים להילחם אתם. והנה אני חושב, כי צדקה עשה אתנו אלוהים בתתו בידנו למות מות גיבורים בני חורין, כאשר לא היה לאל־יד אחינו, אשר באה מפלתם כחתף. והנה גלוי וידוע לפנינו, כי מחר יבוא אידנו, אך הרשות נתונה לנו לבחור מות־גבורים, אנו ומחמדי עינינו יחד... על־כן תמותנה־נא נשינו בטרם נטמאו, ימותו נא בנינו בטרם טעמו טעם עבדות. ואחרי כן נגמול איש לרעהו חסד־גיבורים, ומה טוב ומה יפה יהיה בנשאנו את חירותנו אלי קבר, ולפני מותנו נשחית באש את הרכוש ואת המבצר. ויודע אני נכונה, כי יתעצבו הרומאים אל לבם, אם לא יתפשונו חיים,

ויבושו מתקותם למצוא שלל. רק את הצידה נשאיר להם, למען תהיה לעדה אחרי מותנו, כי לא ספנו ברעב ובמחסור, כי אם בחרנו במות מחיי־עבדות, כאשר קיבלנו עלינו מראש... האלוהים פקד עלינו את הגזירה הזאת והיא העצה היעוצה על אף הרומאים ועל רמתם: יראים הם, פן ימות אחד ממנו, טרם ילך שבי לפניהם. נמהר־נא במעשינו ותחת שמחת השונאים על שברינו, אשר אליה הם נושאים את נפשם, נשאיר להם מבוכה ותימהון, בראותם את גבורת לבנו".

עוד טרם כילה אלעזר לדבר על לב אנשיו, הפסיקו כולם את דבריו ומיהרו לעשות מעשה, כי מלאו רוח גבורה, אשר גלאו להכיל. וכמו חזקה עליהם יד אלוהים יצאו כולם, ורבים ביקשו לעבור במרוצתם את רעיהם, בהאמינם, כי בזאת יראו את גבורתם ונדיבות לבם, כשלא יהיה חלקם עם האחרונים... וכאשר נגשו לעשות את דברם, לא נפל לבם עליהם — כאשר יחשוב החושב — ולא משה מהם הרוח, אשר צלחה עליהם לשמע דברי אלעזר. אמנם רחמיהם נכמרו על קרוביהם מחמדי עיניהם, אולם המחשבה, כי יעצו טובה על הנפשות היקרות להם, חיזקה את לבם. הם חיבקו את נשיהם באהבה רבה ולחצו אל לבם את הילדים ונשקו להם בדמעות על עיניהם בפעם האחרונה, ויחד עם זה השלימו את עצתם, וידיהם כנכריות נחשבו בעיניהם למעשה הזה. ובהשיבם אל לבם את הרעה, אשר תמצא אותם בנפלם בידי הרומאים, מצאו את נחמתם בצרת הרצח הזה. ולא היה אף איש אחד ביניהם, אשר נבצר ממנו אומץ־לב לעשות את הדבר, וכולם שחטו את בני ביתם... ואחרי כלותם את הדבר הזה, לא יכלו עוד לשאת את מכאוביהם וחשבו, כי חטא יחטאו להרוגים, אם יוותרו בחיים אחריהם אף שעה קלה. על כן מהרו לאסוף את כל רכושם אל מקום אחד ולשלוח בו אש. ואחרי זאת בחרו בגורל עשרה אנשים מתוכם, אשר ישחטו את כולם. וכל אחד השתרע על הארץ ליד אשתו ובניו ההרוגים וחיבק אותם בזרועותיו ופשט ברצון את צוארו לשחיטה בידי האנשים, אשר מילאו את המעשה הנורא הזה. והאנשים האלה שחטו את כולם בלא־רעד, ואחרי־כן הפילו גורל ביניהם, למען ישחט הנלכד בגורל את תשעת חבריו, ואחרי המיתו את כולם יטרוף את נפשו בכפו. וכולם בטחו איש ברעהו והאמינו, כי אף אחד מהם לא ישנה אחרי המשפט אשר יצא עליו לשחוט או להישחט. לאחרונה מסרו התשעה את עצמם לשחיטה, והאחד, אשר נותר אחריהם, בדק את המון השוכבים על הארץ, פן נשאר אחד מהטבח הגדול ויבקש ממנו לשלוח בו יד. וכאשר נוכח לדעת כי כולם מתו, הצית אש בכל פינות ארמון־המלך, ובכל עוצם ידו תקע חרבו בבשרו עד הניצב ונפל מת על־יד קרוביו (הנשחטים). ככה מתו כולם באמונה, כי לא השאירו אחריהם נפש חיה למשוך בעול הרומאים. בכל זאת נסתרו מפניהם אשה זקנה אחת ואשה אחרת ממשפחת אלעזר... ואתן יחד עוד חמישה ילדים, כי התחבאו בצינורות המוליכים את המים אל העיר, בעת אשר יתר האנשים שמו את לבם לשחוט את קרוביהם. ומספר ההרוגים היה תשע מאות וששים נפש, והנשים והטף בכלל. הדבר הנורא הזה נעשה בחמישה־עשר לחודש כסאנתיקוס [א׳ של פסח].

והרומאים אמרו בנפשם, כי עוד תהיה להם מלחמה, ולבשו את נשקם לעת עלות השחר והקימו גשרים על המעברות אשר בין הסוללות ובין פרצי החומה והבקיעו אל

העיר. ובראותם, כי אין איש מקרב האויבים ורק שממון נורא בקרב הארמון ודממה מסביב, נלאו להבין את דבר המעשה, ולאחרונה הרימו קול־סאון, כאילו אמרו לשלוח אבן־קלע. וכאשר שמעו הנשים את הסאון הזה, עלו מן המנהרות וסיפרו לרומאים את כל הנעשה, והאשה השניה היטיבה לבאר את הכל ולתאר את המעשה לפרטיו. אך לא נקל היה לרומאים להבין את דבריה, כי לא יכלו להאמין לאומץ הלב הגדול הזה. הם פנו לכבות את האש ובמהרה בקעו להם דרך בקרבה עד בואם אל ארמון המלך. וכאשר מצאו שם את המון ההרוגים, לא שמחו הפעם על אשר ראתה עינם באויביהם, כי אם השתוממו על רוחם הנדיבה ועצתם הנאדרה, אשר צחקה למות ולא שבה אחור מהמעשה הגדול הזה.

(מלחמות, ספר ז׳, כח)

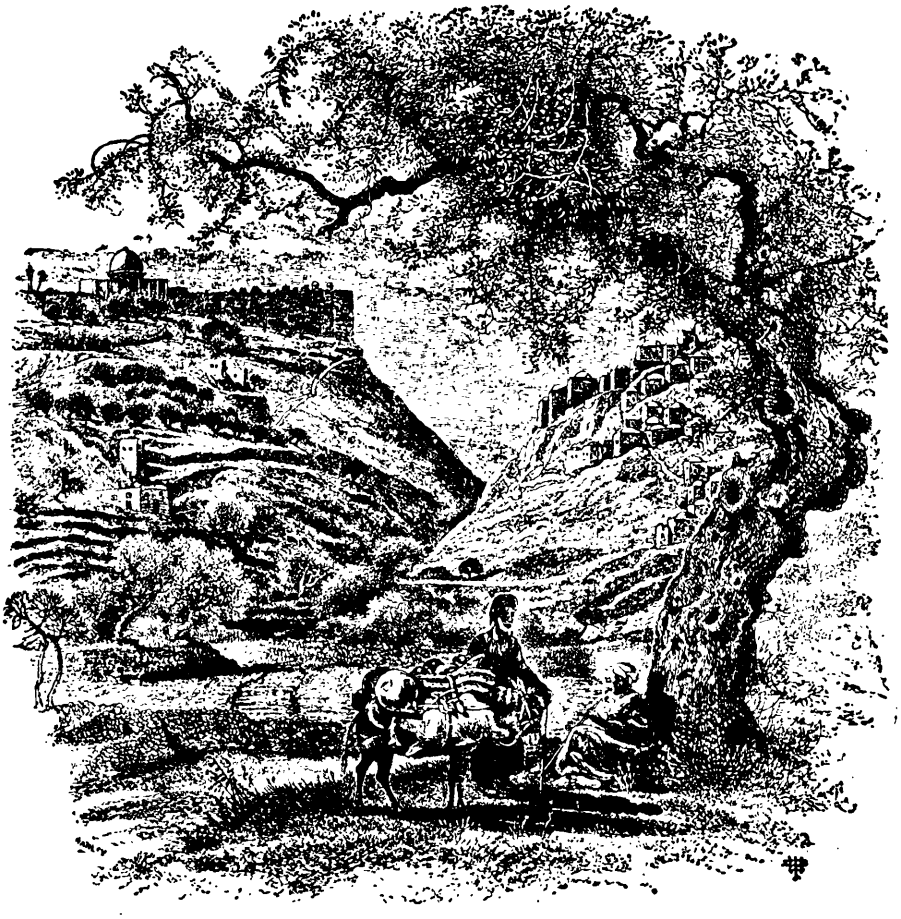

גיא בן הינום, בירושלים; מימין — כסר השילוח ומשמאל — הר הבית.

מחזון הסיבילות

סער מלחמה מאיטליה לירושלים

...אף לירושלים יגיע סער מלחמה איום מאיטליה ויחריב את היכל האלוהים הגדול — באשר יבטחו באוולתם ויסירו את צדקתם מעליהם. וירצחו רצח מתועב לפני ההיכל, ואז מאיטליה יימלט מלך גדול כמו עבד פליט לעבר נהר פרת מבלי אשר יראהו או ישמע עליו איש, אחרי אשר ההין לחטוא חטא נורא על ידי רצח אמו ועוד עוונות רבים ביד רשע, ורבים יצבעו את האדמה בדמם בעבור כסא מלכות רומי, אחרי נוסו מעבר לארץ הפרתים. לארץ סוריה יבוא שר צבא רומי אשר יבעיר באש את היכל ירושלים ויחד עם זה ימית אנשים רבים. ויחריב את ארץ היהודים הגדולה ורחבת הידים.

(חזון הסיבילה הרביעית, שנת 77 לספירה בקירוב, פסוק קט"ו—קכ"ז)

יימלט מלך גדול — היא נירון קיסר ששלח יד בנפשו, בשנת 68 לספירה. רצח אמו — גם הסופר הרומי סוויטוניוס, („נירון" ל"ד), מאשר שנירון נתן פקודה להרוג את אמו. שר צבא רומי — הוא טיטוס. כאשר עלה ליבשה — ניכרת כאן השפעת האגדה בתלמוד (גיטין נ"ו, עמ' ב): עלה טיטוס ליבשה, בא יתוש ונכנס בחטמו וניקר במוחו שבע שנים.

סופו של מחריב העיר הגדולה

והנה עלה מלך זר ונבל ויורידנה לעפר וישאירנה בלי יושב. לרגליו ערב רב ואנשי צבא אמיצים, אולם הוא עצמו נספה כאשר הגיע ליבשה מארץ הנצח. ומעולם לא נעשה מופת כזה לאנשים, כמו להראות לאחרים להיזהר מלהחריב את העיר הגדולה.

(חזון הסיבילה החמישית — ראשית מאה ב' לספירה, ת"ח—תי"ג, ע"פ תרגום אברהם כהנא)

חורבן בית שני בעיני היסטוריון ערבי *

ותרבינה המריבות והמלחמות בין היהודים בתוך ירושלים וירב ההרג ויזרום הדם בדרכים והכוהנים הורגו על המזבח. והם לא יגישו את התפילה בביה"מק מפני רוב הדמים. והכבד ההליכה בדרכים מפני אבני הקלע ותבערת האש בלילה. ויהי יוחנן הרע בעם והעז בהם. ויהי כי ירדו גשמי זעף התקדם טיטוס עם צבא רומי עדי הגיעו אל ירושלים. וירכב עד שער העיר לבחור מקום לצבאו, ויהי קורא אליהם לשלום אך הם אטמו אזנם ממנו וישימו לו מארבים בדרך וילחמו בו ויחלץ מהם בקושי. ויכן את צבאו למחרת וירד מהר הזיתים, מזרח המדינה, ויסדר את צבאו ואת כלי מלחמתו מוכנים למצור. וישלימו היהודים בתוך העיר וירימו את נס המלחמה ויצאו אל הרומיים וינוסו ואחר שבו וינצחו. ואחר נפרדו ביניהם וילחמו איש באחיו וייכנס יוחנן אל ירושלים ביום החג ויהרוג חבר כ'הנים ויהרוג אנשים אחרים מחוץ למקדש. ויתקדם טיטוס ויצאו אליו וישיבוהו אחור

---

* איבן כ'אלדון א'רחמן, גדול ההיסטוריונים הערבים בימי הביניים (נולד 1332 בטוניס, מת 1406 בקהירה) סוקר בספר דברי הימים שלו על התקופה הטרום איסלמית „כיתאב אל איבאר", ובין השאר גם את תקופת החורבן של הבית השני, לפי מקורות ומסורות ובעיקר את מלחמת האזרחים בירושלים הנצורה.

אל מקום חנות צבאו. וישלח אליהם את שר צבאו ניקנור לכרות ברית שלום ויפגע בו חץ ויהרגהו. ויקצוף טיטוס ויעש סוללות ומגדלי ברזל מול החומה וימלאם אנשי צבא. וישרפו היהודים את הכלים האלה ויטמנום וישובו להילחם ביניהם. יוחנן כבר שלט בירושלים ואתו ששת אלפים או יותר איש צבא ועם שמעון היה עשרת אלפים יהודים וחמשת אלפים מאדום. ושארית היהודים אשר במדינה עם אליעזר.

וישב טיטוס להתקדם עם כלי המשחית וישחית את החומה הראשונה ויכבשנה וישלימו היהודים ביניהם ותחזק המלחמה ויצא טיטוס בראש המחנה. ויתקדם עם כלי המשחית אל החומה השניה להשחיתה. ויסתערו היהודים ויהדפום ויישארו כך ארבעה ימים. אחר זאת באה העזרה אל טיטוס ויתגוננו היהודים בחומות ויסגרו את השערים. אז ביקש טיטוס לעשות שלום אך לא הסכימו ויבוא הוא בעצמו ביום החמישי לנאום לפניהם ויבוא אתו יוסף בן כרבון וייעץ להם לקבל את הבטחת הרומיים הטובה. ויוצא טיטוס את שבוייהם לחפשי. ויטו רבים מהיהודים לשלום, אך ראשי הקנאים מנעום ויהרגו את החפצים ללכת אל הרומאים. ובמדינה לא נשאר דבר קטן מגן זולת החומה השלישית. ויארך המצור ויחזקו עליהם הרעב וההרג. ויהי כל הנמצא מחוץ לעיר לאכול עשב הרגוהו הרומיים וצלבוהו עד אשר ריחם עליהם טיטוס וציווה לבלתי הרוג את היוצאים לאכול עשב. ויתקדם טיטוס אל החומה השלישית מארבעת צדדיה ויגש את כלי המשחית. ויסבלו היהודים את הקרב ויתאמצו. ותחזק המלחמה וגם הרעב הגיע לשיאו.

ויהרוג שמעון את הכוהן מנאי אשר רצה להשלים עם הרומיים ויהרוג את בניו ואת חבר הכוהנים עם החכמים אשר ירא מהם פן ישלימו. ויתנגד אלעזר בן ענני לזאת ויצא מבית המקדש כי לא יכול עשות יותר מזה. ויחזק הרעב מאד וימותו רבים מהיהודים ויאכלו את העורות ואת הזוחלים והנבלות. ואחר אכלו איש את אחיו. וייקשה לאשה אחת לאכול את בנה וייכמרו רחמי המנהיגים וירשו לאנשים לצאת ותצאנה קבוצות. ויהי כאכלם וימותו רבים מהם. אחדים מהם בלעו בצאתם זהב ואבנים טובות כדי לשמור עליהם. כאשר ידעו זאת הרומיים לקחום והרגום ובקעו את בטנם. והעושים את זאת היו בעיקר מחיל המילואים הערבים והארמנים ויצווה טיטוס לגרשם. ויבקשו הרומיים לכבוש את החומה השלישית ויתקדמו אליה בכלי־המשחית. והיהודים לא יכלו להגן על החומה ויפרצו הרומיים בה פרץ, אך היהודים בנו אחר הפרץ ויסתמוהו. ויכו הרומיים בכלי המשחית בבנין ויפילוהו. ויכבשו הרומים את החומות וילחמו בחזקה ביהודים וינוסו אל המקדש ואל המבצרים. ויהרוס טיטוס את הבנין שבין החומה ובין המקדש כדי שיתרחב השטח, ויעמוד בן־כרבון ויקרא להם להיכנע ולא אבו, ותצא קבוצת כוהנים לשלום ויקבלם טיטוס. ובבוקר השכם יצא טיטוס למלחמה וינוסו אל מקומות הקודש. ויכבשו הרומיים את המקדש ואת חצרו. ויימשך הקרב ימים ותהרסנה החומות כולן. ויפילו את חומת ההיכל ויקיפו החילות את העיר וימותו רבים וינוסו רבים. ויכבוש את המבצר ויעמד את הצלמים בהיכל, ויצו לבלתי הרסו. אך ראשי הרומיים לא חפצו בזאת ויסיתו להבעיר את שעריו ואת גגו. וישליכו הכוהנים את עצמם לאש — מפחד על דתם — ויישרפו. ושמעון ויוחנן

הסתתרו בהר ציון. וישלח אליהם טיטוס אנשים להודיעם כי יחון אותם וישובו. ויצאו בלילה ויהרגו מפקד רומי וישובו אל מחבואם. וינוסו עוזריהם ויבוא יוחנן וימסר עצמו לטיטוס. ויצא אליו יושע הכוהן ובידו כלים מכלי המקדש זהב טהור ובהם שתי מנורות ושני שולחנות. ואחר תפש את פינחס שר אוצר המקדש ויראהו את אוצרות המקדש מלאים כסף וזהב ובושם. ויסע ויעבור מבית המקדש בשלל וברכוש ובשבויים. ויהיו ההרוגים במלחמה זו מיליון איש ומאה אלף והשבויים — מאה אלף. ויהי טיטוס זורק מהם בכל מקום לאריות עד שאבדו. ותאבד ממלכת היהודים כליל.

חורבן ירושלים — בעיני הצייר הצרפתי ניקולא פוסאן (מת בשנת 1665 ברומי).
בית המקדש אחוז להבות. טיטוס, רכוב על סוס לבן מפקד על צבאו ההורג באכזריות ביהודים. מרחוק (משמאל) בוזזים הרומאים את כלי בית ה׳: המנורה, שולחן הזהב וכו׳ (התמונה נמצאת במוזיאון לאמנות „לובר" שבפאריס).

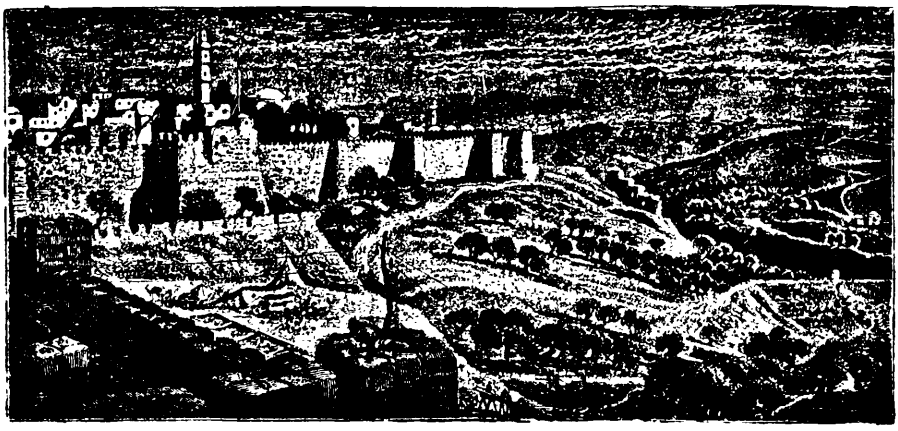

סובו ציון והקיפוה ספרו מגדליה... (תהילים מ״ח, יד)

חורבן בית שני באגדה

בנציון דינור

חורבן בית שני

א

אגדת־החורבן קדומת־דורות היא, רבת צורות ועשירת מוטיבים. מדרש „איכה רבה״ הוא אחד המדרשים הקדומים. סודר, כנראה, בארץ ישראל בדור האחרון של האמוראים — אולי עוד לפני חתימת התלמוד הירושלמי, (במאה החמישית). קדמו לו אספי־דרשות וסיפורים על החורבן. גם במדרש זה, כמו שהוא לפנינו כלולים אספים שהוכנסו לתוכו בשלימותם. שלשים ושש „הפתיחות״ למדרש זה, כולן ביחד מהוות קובץ, וכל פתיחה אינה בעצם אלא קובץ קטן של דרשות. כבר בשנים הראשונות אחרי החורבן היה רווח המנהג לקונן בתשעה באב, ביום החורבן, על חורבן הבית וגלות ישראל. היו קוראים ב„מגילת איכה״ ודורשים כל פסוק ופסוק. היו נוהגים לדרוש בעניני החורבן גם עם הקריאה בפרשות הפורענות שבתורה, ה„תוכחה״, (ויקרא כ״ו, יד—מו; דברים כ״ח, טו—סט), ומסמיכים את דברי הפורענות על מאורעות החורבן (השווה ספרא, פרשת בחוקותי, פרקים ג—ח). כבר בדורות הסמוכים לחורבן אסרו לעשות מלאכה בתשעה באב. רבי עקיבא הזהיר, „שכל העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם״. וחכמים אמרו: „כל העושה מלאכה בתשעה באב ואינו מתאבל על ירושלים אינו רואה בשמחתה״. ובדור הבא אמרו „כל האוכל ושותה בט׳ באב כאילו אוכל ושותה ביום הכיפורים״ (תענית ל׳, ע״ב). הצום, איסור המלאכה והחובה להתאבל גרמו לכך שתשעה באב היה מוקדש כולו לקריאת מגלת איכה, לדרשות על החורבן, לסיפורי מאורעותיו

ולמסורת שמועות ואגדות עליו. כיון שמנהג זה הונהג סמוך לחורבן — יש להניח מראש, שנשתמרו בכל אלה גם מסורות היסטוריות חשובות וגם התרשמותם הבלתי אמצעית של הדורות הסמוכים לחורבן. ברם, אם נעיין בדרך מסירותן של שמועות אלה ובמבנם של הדרשות והמאמרים, הסיפורים והאגדות על החורבן, נמצא, דומני, כי היסודות ההיסטוריים הכלולים בהם מרובים ונאמנים יותר משרגילים לחשוב.

ב.

בכמה מקומות בתלמוד, גם בבלי וגם ירושלמי, נמסרו לנו סיפורים על דרך קריאת הקינות בדורות ההם. מסופר בירושלמי מסכת שבת (פרק ט"ז, הלכה א), שרבי, רבי חייא רבה (הגדול) ורבי ישמעאל ברבי יוסי היו יושבין ופושטין במגילת קינות ערב ט' באב שחל להיות בשבת, כלומר: יושבים ועוסקים בפירושים למגלת איכה, אלא שלא בסתם פירושם של הכתובים מדובר כאן. במקום אחר בירושלמי (תענית פרק ד', הלכה ז) מסופר, שרבי (רבי יהודה הנשיא) „דרש עשרים וארבעה עובדין" בפסוק „בלע ולא חמל" (איכה ב', ב) ור' יוחנן — ששים. אנו רואים, איפוא, כי בבוא החכם בתשעה באב לפרש את הפסוקים במגלת הקינות היה מדגים את הפירוש בעובדות, במאורעות מימי החורבן. אפילו סיפוריו של רבן יוחנן בן זכאי על החורבן הובאו כבר משולבים בפירושם של כתובים. והרי לפנינו, סוג של אגדות שאינו אלא סיפור מאורעות מימי החורבן שיש בהם להוסיף אבל ויגון, להחדיר את חויית האבל ביום החורבן. את ה„עובדין", העובדות, המאורעות, היו מספרים בקשר עם פסוקי איכה, או בקשר עם פסוקים אחרים, שהיו „פותחים" בהם את הדרשה ואחר כך היו „חורזים" עליהם עוד פסוקים. טבע הדברים אומר שלפנינו כאן יסוד היסטורי ברור, מסורת היסטורית שהותאמה לפסוק וקיבלה צורה של פירוש ודרוש. לסוג זה שייך, למשל, הסיפור (יומא ל"ט, ע"ב) על „דלתות ההיכל" שהיו „נפתחות מאליהן" ארבעים שנה קודם חורבן הבית עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי ואמר לו: היכל, היכל מפני מה אתה מבעית עצמך, יודע אני בכך שסופך עתיד ליחרב, וכבר נתנבא עליך זכריה בן עידו: „פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך" (זכריה י"א, א). — סיפור זה שייך למסורת היסטורית קדומה, ורק אחרי כן הוסמך לפסוק. הסיפור נמסר לנו גם על ידי יוסיפוס פלאביוס (מלחמות היהודים א, ה, ג) וכיוצא בזה כמה סיפורים אחרים, כגון הסיפור על מרתא בת בייתוס העשירה שבירושלים ומותה ברעב (גיטין נ"ו, ע"א), שהסמיכו אותן לפסוקים שונים של המקרא. וכן שייך הסיפור על הרעב בירושלים בימי המצור, שלפי עדותו של פלאביוס היו מרובים ביותר (מלחמות ו, ג, ד), ואף הוא מביא רק אחד לדוגמה. וכן גם הסיפור על בתו של העשיר הירושלמי, נקדימון בן גוריון (כתובות ס"ו, ע"ב).

ג.

היסוד ההיסטורי השני שבאגדת החורבן היא היסוד הפרגמטי: ציון עובדות חשובות שיש בהן להסביר את גורמי החורבן, ולהעמיד אותנו על הבנת החורבן, על

הערכת המאורעות, וללמד אותנו להסיק מסקנות מהן — מסקנות של תיקון ותשובה. דרשות אלה לא היו מכוונות לעורר אבל, אלא להעמיק מחשבה ולקרוא לחשבון הנפש. ומובן מאליו, כי גם הן יכלו להשפיע רק אם העובדות שעליהן נשענו היו פחות או יותר ידועות. אם אנו מוצאים למשל, באיכה רבה (א׳, כט) על הפסוק „גלתה יהודה מעוני" (איכה א׳, ג), שבעה פירושים־דרשות על ה„עוני" שגרם לגלות — „שאכלו חמץ בפסח", ש„חבלו משכון עני בתוך בתיהם", ש„עשקו שכר שכיר", ש„גזלו מתנות עני", ש„אכלו מעשר עני" ש„עבדו עכו"ם", ש„היו משתעבדים בעבד עברי" — וכל אחד מהם מסתמך על פסוק אחר במקרא, אין משמעות הדברים שגם החטאים, ה„עוני", שגרמו, לדעת החכמים, לחורבן, הוסקו מן הכתובים על דרך הדרש, ולא היו עובדות ידועות. הדרשן מחפש לו סמוכין בכתוב, הוא רוצה להראות, כי מראש ניבאו על הדברים האלה. אבל הוא נשען על עובדות ידועות לא רק „חטא" הכרה בשלטונם של עכו"ם ולעבוד להם ידוע לנו כהשקפת־יסוד של הקנאים, אלא גם על רוב החטאים האחרים אנו מוצאים עדויות ישירות מאותו זמן. פלאביוס מתאונן, כידוע, (קדמוניות, כ, ט, ב) על עבדי הכהנים הגדולים, שהיו מקולקלים במידותיהם והולכים לגרנות ביחד עם האספסוף ונוטלים בכוח את מתנות הכהונה ועושקים בדרך זו את הכהנים ההדיוטות העניים, שמתנות אלה שימשו להם מקור פרנסה, והיו אלה גוועים ברעב. גם על ענין החובות והמשכונות של העניים מרומז ב„מלחמת היהודים" (ב, יז, ו) בסיפורו של יוסיפוס על שריפת הארכיון בירושלים מפני „שביקשו להשחית את שטרי החובות שלכל הלווים ולהשבית את גביית הכספים, ואמרו למשוך אחריהם את האנשים הרבים השקועים בחובות ולקרוא חופש לעניים למען יתקוממו על העשירים". גם על עושק שכר שכיר אנו מוצאים רמז אצל יוסיפוס; בדברו על עבודת הבנין במקדש הוא מציין כי חשיבותה בשביל הפועלים היתה בזה, שכל פועל, אף זה שעבד שעה אחת ביום, קיבל תיכף ומיד את שכר עבודתו, כפי הנראה דבר בלתי שכיח לגמרי בירושלים בימים ההם. גם הידיעה „על החטא שהיו משתעבדין בעבד עברי" מתאשרת בסיפורו של יוסיפוס על שמעון בר גיורא (מלחמות ד, ט, ג־ד), כי אחד מגורמי הצלחתו היתה השמועה, שהוא „יקרא דרור לעבדים". ואמנם, מרובים היו בגדודיו המונים מבני העניים ומן העבדים. ואם אנו מוצאים חכמים המחפשים הסבר לחורבן ירושלים וכל אחד מהם מציין סיבה אחרת — „שחללו את השבת", „שלא היה להם בושת פנים", „שהושוו בה קטן וגדול", „שלא הוכיחו זה את זה", ש„ביזו בה ת"ח" (שבת קי"ט ע"ב) — ומוצא לה סמוכין במקרא, אין הפסוקים גם כאן אלא אסמכתא. בכל החטאים הללו יש גם מזכרונות ימי החורבן וגם מצרות זמנם של החכמים, שלימדו אותם להעריך אחרת את הזכרונות, ז. א. עובדות ממש של ימים קודמים שהוארו ונתפסו בחשיבותם המיוחדת לאור הנסיון בנגעי זמנם של הדרשנים. ואמנם גם פלאביוס רואה עוול בחילול השבת ע"י המורדים (מלחמות ב, יז, י), בבחירתם של הדיוטות לכהונה גדולה, מתוך בוז ליחוס של „בתי האבות" המפורסמים (מלחמות ד, ג־ט), ואם אין לנו ידיעות מפורשות לאישורן של כמה עובדות הנזכרות באגדה, אין להסיק מזה, שהן רק פרי דמיונו של הדרשן, או רק עובדות של זמנו הוא; כי הרי בשטח החיים הפנימיים

מעט הוא החומר שנשאר לנו, ומכיוון שהידיעות המעטות שנשתמרו לנו דרך אגב מאשרות את התמונה בכללותה — ביחס לריבוי כיתות, להתפשטות ההתנגדות למצוות (המינות והתנועה האנטינומיסטית), לשפיכות דמים ושנאת חנם, לקלקול בתי הדין ולביזוי תלמידי החכמים — הרי שהיסוד ההיסטורי במאמרי־הסברה על גורמי החורבן גם הוא הרבה יותר רחב מאשר רגילים על פי רוב להניח, ומאשר מקובל הדבר במחקר ההיסטורי.

ד.

היסוד ההיסטורי השלישי באגדת החורבן הוא יסוד של מיתוס, והוא משקף את התרשמותם, יותר נכון — את הזדעזעותם הדתית העמוקה של בני הדור מחורבן הבית. הזדעזעותם זו של בני הדור תובן לנו ביותר, אם נזכור, כי למלחמת היהודים ברומא היה גוון דתי מובהק. סיסמת הקנאים היתה — מלכות השמים. „יש להביא את מלכות השמים בחזקה": „וימלוך הוא לבדו על כל הארץ", וכל המכיר ברבונותו של בשר ודם כופר ברצונו של עולם; וכל שאינו מקבל עליו שלמות מלכותו של האלהים, הייהו כאילו מודה באלהות, של המלך (הקיסר). יש איפוא להכריז ולהכריז בקול רם, למען ישמעו כל באי עולם: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ומי שאמר תפילה זו בלחש — יש לחשדו במינות. שלטון האלהים עלי אדמות תלוי במידת רצונם של בני האדם להכיר בשלטונו ולהשליט אותו עליהם. והנה — קם העם ומסר את נפשו על מלכותו, והוא הסתיר את פניו מהם, הפר כביכול את בריתו, מסר את עמו לחרב, את היכלו לאש ואת ארצו לחורבן ומשיסה. בקריאתו של ברוך המקונן (חזון ברוך ח) לכהנים: קחי מפתחות המקדש וזרקתם אותם השמימה ונתתום לאדוני ואמרתם: שמור אתה את ביתך כי אנחנו שוא שמרנו" — יש משום ביטוי סמלי, להזדעזעות עמוקה זו. „זריקת המפתחות" מסמלת לא רק את „הסתלקותם" של הכהנים, אלא כאילו גם את „הסתלקותו" של העם כולו מן היעוד הגדול שהוטל עליו, היעוד להיות „גוי קדוש וממלכת כהנים". המפנה האיום בגורל העם העמיד לפניו את בעית יעודו. „האמנם היטיבה בבל (רומא) לעשות מציון"? „הכי ידעת עם אחר מבלעדי ישראל"? (עזרא ד). — החורבן העמיד את ישראל מחדש בפני בעיית הווייתו, בפני זכות קיומו, בפני הצדקת קיומו, מאז ומעולם. העם הועמד מחדש בויכוח ישיר עם אלהיו „קורא הדורות מראש". האבל על חורבן בית המקדש שהאגדה משתפת בו לא רק את ירמיהו, נביא החורבן, את האבות ואת משה, אלא אף את המלאכים ואת הקדוש ברוך הוא — אינו בעצם אלא ויכוחו הגדול של העם על יעוד־העולמים שלו וגורלו המר.

סוג זה של אגדת החורבן, על אף המוטיבים העולמיים בצורה מובהקת של אגדה־מיתוס, הרי בעצם הוא היסטורי־ריאליסטי. אגדה־מיתוס זו העמידה לפני הדור את בעית הבעיות שלו: הישמור העם על בריתו עם אלהיו גם אחרי חורבן המקדש? היקום העם, אף אם נחרבה ממלכתו? הימשיך העם לשאת בעול יעודו? ברם, אם כי ראשיתה של אגדה זו נעוצה בדור החורבן, כי המוטיבים שלה מתגלים עוד בנאומיו של אליעזר בן

יאיר, שבהם הוא מדבר על לבם לשים קץ לחייהם, מפני שזהו רצונו של האלהים, כפי שנתקבלה בעצם חורבן הבית, ואולם מוטיבים אלה גברו והלכו עם **החרפת** הניגודים בין יעודו של העם לבין גורלו, שהם שימשו כמתסיסים מתמידים בכל ימי ישראל בגולה. הדורות הראשונים של „ישראל בגולה הטביעו חותם על כל דמותה של אגדת החורבן: הם טשטשו את יסודותיה ההיסטוריים הראשוניים והזינו אותה **מהצרות החדשות** של ימיהם, והם שהוסיפו לה בכל פעם גון ודמות, שהשתנו מדור לדור. בדרך זו מקופלות באגדת־החורבן האחד **פרשיות החורבנות** המרובים מדור לדור, בכל דורות ישראל.

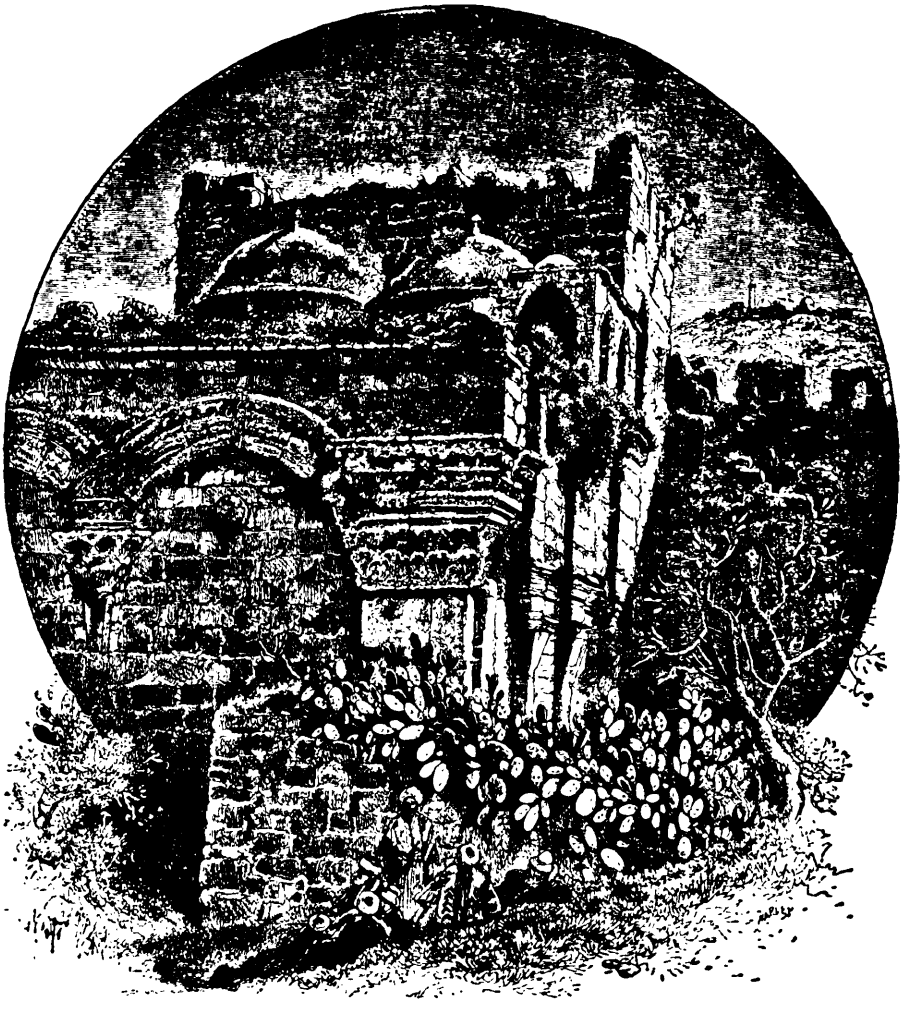

„שערי הרחמים" — שבחומת הר הבית. הנוצרים קוראים להם „שער הזהב" ואילו הערבים קוראים לשער הצפוני „באב אל־תוּבה" (שער התשובה) [illegible] — „באב אר־ראחמה" (שער הרחמים). שערי הרחמים נעולים וסתומים מזה דורות רבים [illegible] כשופר ויבשר את בוא הגאולה ייפתחו [illegible]

[illegible] — אוצרות [illegible]

חיים לשם (לשץ)

דו־שיח מדיני

(בין מפקד ערבי, רבי יוחנן בן זכאי וטיטוס הרשע)

במדרש איכה רבתי על הפסוק איכה, א, ה, מסופר על ארבעה מפקדים (במקור: דוכסים) שליוו את הקיסר טיטוס (הגירסה במדרש היא אספסיינוס, אולם כבר הוכיחו ההיסטוריונים שצריך לומר טיטוס, מפני שבזמן הזה אספסיינוס כבר שב לרומא ובנו טיטוס מלא את מקומו בתור מצביא עליון) בזמן כיבוש ירושלים. ביניהם נמצא מפקד ערבי שנקרא בשם קילוס, לפי אמורא אחד, ובשם פ נ ג ר לפי אמורא אחר.

השם הראשון מזכיר את המלה הערבית „קיל" (קרי: קאיל) שבה כינו את המלכים הקטנים בערב ובתימן ושמשתמשים בה גם כשם פרטי (נסיך הודי מהרג'א, או מנהיג של שבט נקרא גם הוא בשם קיל). אבל מי זה פנגר? בפיסקה אחת מפרושו של רבנו סעדיה גאון על משלי נקרא מפקד זה בשם א ב ג ר, ויש מקום להנחה כי אנו עוסקים באחד מהשושלת המפורסמת של מלכי אבגר, שמלכו במשך שלש מאות שנה באורפה — (אדסה־בירת סוריה אז).

והנה הקטע המענין של רס"ג בפירושו על משלי כ"ו, יט: „כן איש רמה את רעהו ואמר הלא משחק אני", — „זהו מה שעושים הצבועים, חורשים מזימות על בן אדם ששמו איתו כמטרה להרע לו, ואם הוא ירד לעומקן של מזימותיהם, הם אומרים: אנחנו התלוצצנו עמך; ואם לא — הם מפיקים זממם, כמו שעשה אבגר הערבי — כאשר ליוה את טיטוס — בהחרבת הבית השני".

במדרש איכה הוצאת בובר כתוב גם כן אבגר במקום פנגר; בובר במבואו למדרש איכה (כ', א) מסיק שהראשון מהקדמונים שמצטטים מדרש זה היה רבנו חננאל בן חושיאל (מת בערך 1055), ברם כפי האמור לעיל ר' סעדיה גאון היה הראשון שראה את המדרש הזה והשתמש בו למעלה ממאה שנה לפני ר' חננאל.

מן הראוי אולי לציין שמלכי אדסה — מלבד השם אבגר, אשר יש לו גם ההוראה של מנהיג, ראש, כמו השם קיל בתימן וקיסר ברומא — היה לכל אחד מהם שם פרטי משלו כמו למשל: אבגר השמיני, בר מענו (ע' האנציקלופדיה העברית כרך א' 67; אנציקלופדיה בריטניקא חלק א' ערך אבגר).

אגב, החוקר נפתלי יוסף דרנבורג אומר שלפי מיטב ידיעותיו, דברי הימים של הסורים אינם מזכירים את השתתפותו של מלך מאורפה־אדסה במלחמתו של טיטוס, ובדרך כלל הם מדברים בהסתייגות על חורבן הבית.

ובכן מה הם המרמה והרע אשר זמם לעשות החנף הערבי אבגר, שעליו מדבר רס"ג בביאורו? האם נתגלו תחבולותיו?

תשובה על שאלה זו אנו מוצאים באגדה של המדרש הנ"ל, המביא דו־שיח שהתנהל בין ר' יוחנן בן זכאי ובין המפקד הערבי אבגר בנוכחותו של טיטוס.

כשהדוכסים (המפקדים) שאלו את ר' יוחנן בן זכאי: כיצד עושים כשנחש מקנן

בחבית או במגדל? בשני המקרים, עונה ר׳ יוחנן בן זכאי: צריכים להביא חובר (קוסם) לחבור את הנחש, ומניחים את החבית והמגדל. שלושת המפקדים אינם מגיבים, רק אבגר הערבי מגיב: לא, הורגים את הנחש ושוברים את החבית ושורפים את המגדל! בשיחת משלים זו, שבה נחרץ גורלה של ירושלים, מתבלטות שתי תכונות, שתי תפיסות עולם מנוגדות זו לזו: אבגר הערבי היודע רק להרוג, לנתוץ ולשבור ולשרוף מתקיף את ר׳ יוחנן בן זכאי, כי לדעתו צריך היה להצית את העיר באש ולהרוג את הבריונים שבתוכה. בעוד שר׳ יוחנן המחונן בתכונה עילאית של רודף שלום, מסביר להם שהמתינות, אשר היתה תמיד נר לרגלו, הכתיבה לו להמתין, שמא יתפייסו הבריונים והעיר תשאר על תלה. ואכן כפי שמספר המדרש השקפתו של ר׳ יוחנן בן זכאי מצאה חן אפילו בעיני טיטוס.

בחלק השני של הדו־שיח הפנה ר׳ יוחנן את תשומת לבו של אבגר הערבי על האינטרסים המשותפים שיש ליהודים ולערבים בתורת שכנים, וכי יחסי השכנות מצווים לחיות בשלום ולהתגונן ביחד נגד שלטון זר; ואולי גם התרבות הרומית שר׳ יוחנן ב״ז היה שונא אותה שמשה גורם להושטת יד לשלום. בסוף הזהיר רבי יוחנן את הדוכס הערבי מפני התוצאות הרעות שתצמחנה לשכנים הערבים ממפלת ישראל.

כל זה מוצא את ביטויו במלים קצרות והגיוניות שנשתמרו באגדה זו: אמר לו ר׳ יוחנן בן זכאי לפנגר (אבגר): „כל העושים רע לשכניהם, לעצמם עושים! במקום ללמד סניגוריה, אתה עוד מקטרג עלינו״. על הדברים האלה מעיז הדוכס הערבי להשיב בחנופה טיפוסית: „טובתכם אני דורש! שכל זמן שבית זה קיים המלכויות מתגרות בכם...״

תשובתו הנמרצה של ר׳ יוחנן בן זכאי, מהולה באירוניה, לא בוששה לבוא: „הלב יודע אם לעקל, אם לעקלקלות!״ כלומר: אתה יודע אם כונתך לטובה או לרעה! מימרה זו בשם ריש לקיש (סנהדרין כ״ו, א) אם באמת נאמרה ע״י ר׳ יוחנן בן זכאי ככתבה וכלשונה, מקורה יהיה אולי בשפה הערבית אשר בה המלה עקל באה בשתי הוראות מנוגדות זו לזו: א) בינה, שכל, שיפוט נכון המונע מהרע; ב) דרך עקלתון, עקמומית, התפתלות הנחש וכו׳ וגם מי שמכשיל וממעיד את רגלי איש.

ר׳ יוחנן בן זכאי אמר לפי זה: הלב יודע אם לעקל — מניעת רע — ואם לעקלקלות — להכשלה (ושמא „לעקלקלות״ הוא הוספה מאוחרת, ולשון המימרה מתחילה היתה אם לעקל, או לעקל). הוא השתמש במתכוון במשחק מלים זה — שימוש הרווח אצל הערבים לשם מליצה, הפתעה, העושה רושם על השומע — כדי לרמוז רמז לערבי שעתידה המלכודת שהוא טומן ליהודים להתגלות.

ואמנם, מספרת האגדה, כשכבש אספסיינוס (צריך לומר: טיטוס כאמור לעיל) את ירושלים וחלקה לארבעה חלקים, חלק לכל דוכס. נפל בגורלו של הדוכס הערבי שער המערבי (במדרש איכה הוצאת בובר: כותל המערבי).

שלושת הדוכסים מלאו אחרי פקודת טיטוס, וכל אחד החריב את חלקו, רק אבגר הערבי לא החריב את שלו!

על שאלתו של טיטוס: למה לא עשה כשאר הדוכסים? מפגין שוב דוכס זה את כוונתו „הטהורה": לשבחך עשיתי זאת! אילו החרבתיו, כמו שעשו חברי, שום בריה בדורות הבאים לא היתה יודעת מה החרבת, ושמא עיר קטנה היתה ירושלים; אבל עכשיו תודות לחלקי שהשארתי, הממשלות והבריות שיקומו אחריך ידעו להעריך את כוחך הגדול והעצום!

טיטוס לא הושפע מדבריו החנפים של הערבי ואמר: אמנם תשובה ניצחת השיבות לי, מכל מקום עברת על צווי, ועליך לעלות לראש העלייה (ההר) ותשליך את עצמך לארץ, אם תחיה תחיה, ואם תמות תמות!

איזו אירוניה טבועה במלים הללו! בפעם זו קיים אבגר הערבי את פקודת טיטוס, והאגדה מסיימת: ופגעה בו קללתו של ר' יוחנן בן זכאי!

ביסודה של אגדה זו מונחת עובדה היסטורית והיא — שהדוכס הערבי מילא תפקיד גדול וחשוב במלחמה נגד היהודים, עובדה שכבר נתאשרה תודות לכתובות העתיקות שנמצאו באפריקה הצפונית, אשר דארמשטטר פרסמן ברבעון הצרפתי למדעי היהדות (כרך א', 42—49); גם הפרופסור שמואל קרויס מאשר עובדה היסטורית זו ומוסיף שאעפ"י שאין לנו הוכחות היסטוריות ממקומות אחרים, אי אפשר לכחד את הופעתו והשתתפותו של אבגר הערבי במלחמתו של טיטוס (שם, כרך מ"ו, 223—226).

על סף החורבן

ארבעים שנה קודם החורבן

שנו רבותינו: ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה גורל עולה בימין, ולא היה לשון של זהורית מלבין, ולא היה נר מערבי דולק, והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן, עד שגער בהן ר' יוחנן בן־זכאי ואמר: היכל, היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני בך, שסופך עתיד ליחרב, וכבר נתנבא עליך זכריה בן עידו (זכריה י"א, א): „פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך". (יומא ל"ט, עמ' ב)

גורל עולה בימין — הגורל של השעיר לח', הקרב ביום כיפור. לשון של זהורית — חבילת צמר אדום שהיו קושרים בפתח האולם ביום הכיפורים בשעה שליוז השעיר לעזאזל. נר מערבי — נר התמיד של המנורה שבצד מערב של בית המקדש, וכל אלו הסימנים באו לרמז שהחורבן קרוב לבוא.

„על קמצא ובר־קמצא חרבה ירושלים"

מעשה באדם שהיה אוהבו קמצא ושונאו — בר־קמצא. עשה סעודה. אמר לשמשו: לך והבא לי קמצא. הלך והביא לו את בר־קמצא. בא [בעל־הסעודה] ומצאו [לבר־קמצא] יושב. אמר לו: הרי שונא אתה לי, ומה־לך כאן? קום וצא! אמר לו: הואיל ובאתי — הניחני, ואתן לך דמי כל־מה־שאוכל ואשתה. אמר לו: לא. — אתן לך דמי חצי סעודתך.... — לא! — אתן לך דמי כל־סעודתך — לא! תפסו בידו, הקימו והוציאו.

אמר בר־קמצא: הואיל וישבו חכמים ולא מיחו בו — מכלל שנוח להם — אלך ואלשין עליהם לפני המלך. בא ואמר לו לקיסר: מרדו בך היהודים... אמר לו [הקיסר]: — מי יאמר?... אמר לו: שלח להם קרבן ותראה אם יקריבוהו.

הלך ושלח בידו עגל משולש. בהליכתו הטיל בו בר־קמצא מום בניב־שפתים, ויש אומרים בדוקין שבעין, מקום — שלנו [ליהודים] הרי הוא מום ולהם אינו מום. אמרו חכמים להקריבו, משום שלום מלכות; אמר להם ר׳ זכריה בן־אבקילוס: יאמרו, בעלי־מומים קרבים למזבח. אמרו להרוג את בר־קמצא, שלא ילך ויספר למלך. אמר להם ר׳ זכריה: יאמרו: מטיל מום בקדשים — ייהרג. אמר ר׳ יוחנן: ענוותנותו של ר׳ זכריה בן־אבקילוס החריבה את־ביתנו ושרפה את־היכלנו והגלתנו מארצנו.

מכלל — משמע. בניב שפתים — בשפה העליונה. בדוקין שבעין — בקרום העליון של העין.

עלה עליהם נירון קיסר

עלה עליהם נירון־קיסר. כשהגיע [לירושלים] זרק חץ למזרח — וחזר ונפל בירושלים; למערב — חזר ונפל בירושלים, וכן לארבע רוחות העולם.

אמר נירון־קיסר לתינוק: פסוק לי פסוקך. אמר לו: „ונתתי את־נקמתי באדום ביד עמי ישראל" (יחזקאל כ״ה, יד) — אמר נירון־קיסר: הקדוש־ברוך־הוא מבקש להחריב ביתו ואומר לקנח ידו בי... ברח והלך ונתגייר, וממנו יצא ר׳ מאיר.

פסוק לי פסוקך — אמור לי איזה מקרא למדת היום בבית־הספר. לקנח ידו בי — להטיל את העונש עלי.

עלה עליהם אספסיינוס קיסר

עלה עליהם אספסיינוס־קיסר, בא וצר על ירושלים שלוש שנים. היו שם שלושה עשירים: נקדימון בן־גוריון ובן־כלבא־שבוע ובן־ציצית־הכסת („נקדימון בן־גוריון" — שנקדה לו חמה בעבורו; „בן־כלבא־שבוע" — שכל־הנכנס לביתו כשהוא רעב ככלב יוצא כשהוא שבע; „בן־ציצית־הכסת" — שהיתה ציצתו נגררת על גבי כסתות). אחד אמר אני אפרנס [כל־בני העיר] בחיטים ושעורים, ואחד אמר — ביין ובמלח ובשמן, ואחד אמר — בעצים (שיבחו חכמים את־בעל־העצים, שהיה ר׳ חסדא אומר אוצר אחד של חיטים טעון ששים אוצרות של עצים כנגדו). פתחו את־אוצרותיהם ונמצא בידם כדי פרנסת עשרים שנה ואחת. היו שם בריונים. אמרו להם חכמים: נצא ונעשה שלום עם [הרומיים] לא הניחום, ואמרו להם: נצא ונעשה מלחמה עמהם. אמרו להם חכמים: לא יעלה בידנו כלום. עמדו [הבריונים] ושרפו אותם האוצרות של חיטים ושעורים — וגבר הרעב בעיר.

אספסיינוס — אביו של טיטוס. שנקדה וכו׳ — שזרחה לו חומה; שפעם אחת השאילהו שר אחד בארות מים בשביל עולי רגלים וקבע לו זמן פרעון, בתנאי שאם יגיע הזמן ונקדימון לא יפרע — ישיב לו בזהב. ביום האחרון ירדו גשמים עם שקיעת החמה ונעשה נס והציצה החמה אחרי שנתמלאו הבורות, ובכך נפטר מן הקנס. ציצתו נגררת וכו׳ — כשיצא מביתו היו מציעין תחתיו כסתות בהליכתו וציציות בגדיו נגררות על גבי הכסתות. טעון — צריך לאפיתו. בריונים — הקנאים שלא רצו להשלים עם הרומאים.

מרתא בת ביתוס

מרתא בת־ביתוס — העשירה שבירושלים היתה. שגרה שליח [לשוק] ואמרה לו: לך והבא לי סולת. עד שהלך נמכרה הסולת. בא ואמר לה: סולת אין, פת נקייה יש. אמרה לו: לך והבא. עד שהלך נמכרה אף זו. בא ואמר לה: פת נקייה אין, פת קיבר יש, אמרה לו: לך הבא. עד שהלך נמכרה אף זו. בא ואמר לה: פת קיבר אין, קמח שעורים יש. אמרה לו: לך הבא. עד שהלך נמכר אף זה. חלצה נעליה ואמרה: אצא ואראה, שמא אמצא דבר לאכול. נטפלו גללים ברגלה ומתה. קרא עליה ר׳ יוחנן בן־זכאי: „הרכה בך והענוגה אשר לא־נסתה כף־רגלה הצג על־הארץ מהתענג ומרוך" (דברים כ״ח, נו). ויש אומרים: גרוגרת של ר׳ צדוק [מצאה] ואכלה ונאנסה ומתה. ובשעת מיתתה הוציאה כל־כספה וזהבה וזרקתם לשוק, אמרה: אלו למה לי? וזהו שנאמר: „כספם בחוצות ישליכו וגו׳ (יחזקאל ז׳, יט)

פת קיבר — פת שחורה גרועה. נטפלו — דבקו. גרוגרת — תאנה יבשה. ונאנסה — חלתה.

גרוגרת של רבי צדוק

גרוגרת של ר׳ צדוק מהי? ר׳ צדוק ישב ארבעים שנה בתענית שלא תחרב ירושלים. [הכחיש] וכל־מה־שאכל היה נראה מבחוץ. כשבא להברות עצמו הביאו לו גרוגרות והיה מוצץ מימיהן וזורקן.

יצא ר׳ יוחנן בן־זכאי לטיל בשוק, ראה את־אנשי ירושלים ששולקין תבן ושותין מימיו. אמר: בני־אדם ששולקין תבן ושותין מימיו יכולים לעמוד בחילותיו של אספסיינוס? אין תקנה אלא שאצא מן העיר.

הכחיש — נעשה רזה. ששולקין — שמבשלין.

אבא סיקרא ור׳ יוחנן בן זכאי

אבא־סיקרא בן־בטיח, ראש בריוני ירושלים, — בן אחותו של ר׳ יוחנן בן־זכאי היה. שלח לו ר׳ יוחנן בן־זכאי: בוא אצלי בצנעא. בא. אמר לו ר׳ יוחנן: עד מתי אתם עושים כך וממיתים את־כל־העולם ברעב? אמר לו: מה אעשה? אם אומר להם דבר יהרגוני. אמר לו ר׳ יוחנן: ראה לי תקנה שאצא מכאן, אפשר שתהא הצלה מועטת. אמר לו אבא־סיקרא: עשינו בינינו שלא יצא אדם מכאן אלא אם כן הוא מת. אמר ר יוחנן: הוציאוני בדמות מת. אמר בן־בטיח: עשה עצמך חולה ויבואו הכל לבקרך, והבא דבר של סרחון והנח אצלך, ויהיו אומרים „מת ר׳ יוחנן!" ויכנסו תלמידיך [וישאו את־ארונך], ובני אדם אחרים לא ישאוהו, כדי שלא ירגישו בגופך שהוא קל, — שהרי הכל יודעים שהחי קל מן המת.

ר׳ יוחנן יוצא מירושלים

עשה ר׳ יוחנן כך. שלח וקרא לתלמידיו ר׳ אליעזר ור׳ יהושע, אמר להם: בני!

עמדו והוציאוני מכאן. עשו לי ארון ואשכב בתוכו. אחז ר׳ אליעזר מראשו ור׳ יהושע מרגליו. היו מוליכים אותו עד שקיעת החמה, עד שהגיעו אצל שערי ירושלים. אמרו להם השוערים: מי הוא זה? אמרו להם: מת הוא. וכי אין אתם יודעים שאין מלינין את־המת בירושלים? בקשו [הבריונים] לדקור בגופו של המת; אמר להם [אבא־סיקרא]: יאמרו: רבם דקרו: בקשו לדחפו — אמר להם: יאמרו: רבם דחפו! — פתחו לו השער ויצא.

עמד לפני אספסיינוס

היו מוליכים אותו עד שהגיעו אצל אספסיינוס. פתחו הארון ועמד לפניו. אמר לו: שלום עליך, המלך! שלום עליך, המלך! אמר לו אספסיינוס: חיב אתה שתי מיתות, אחת, שאתה קורא לי מלך, ואני איני מלך; ועוד, אם מלך אני — עד עכשיו מפני מה לא באת אצלי? אמר לו ר׳ יוחנן: שאמרת „לא מלך אני״ — באמת מלך אתה, שאלמלא היית מלך לא נמסרה ירושלים בידיך, שנאמר: „והלבנון באדיר יפול״, (ישעיה י׳, לד) — ואין אדיר אלא מלך; ושאמרת „אם מלך אני — מפני מה לא באת אצלי עד עכשו?״ — בריונים שבנו לא הניחוני. אמר לו אספסיינוס: אילו חבית של דבש ודרקון כרוך עליה — לא היו שוברין את־החבית בשביל דרקון? — שתק ר׳ יוחנן.

קרא עליו רב יוסף — ויש אומרים ר׳ עקיבא: — „משיב חכמים אחור ודעתם יסכל״ (שם מ״ד, כה). — היה צריך לומר לו: נוטלין צבת ומסלקין את־הדרקון והורגין אותו ואת־החבית מניחין.

ארבעה דוכסים

[יש אומרים]: ארבעה דוכסים היו באותו מעמד: דוכס של ערביים, פנגר שמו, דוכס של אפריקא, דוכס של אלכסנדריא ודוכס של פלסטיני, התחילו מושלין משלות לפני ר׳ יוחנן בן־זכאי: חבית שקינן, נחש בתוכה — כיצד עושין לו? אמר להם [ר׳ יוחנן]: מביאין חובר וחוברין את־הנחש ומניחין את־החבית. אמר פנגר: הורגין את הנחש ושוברין את־החבית. — מגדל שקינן בו נחש — כיצד עושין? — אמר להם: כביאין חובר וחוברין את־הנחש ומניחין את־המגדל. — אמר פנגר: הורגין את־הנחש ושורפין את־המגדל. אמר ר׳ יוחנן בן־זכאי לפנגר: כל־השכנים שעושים רעה — לעצמם עושים. לא דיך שאין אתה מלמד סניגוריא, אלא שאתה מלמד עלינו קטיגוריא. אמר לו: טובתכם אני דורש, שכל־זמן שבית זה קיים המלכויות מתגרות בכם; נחרב הבית הזה — אין המלכויות מתגרות בכם. אמר לו ר׳ יוחנן: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות.

ודרקון — נחש. דוכסים — נסיכים. חובר — לוחש על נחשים. כל השכנים וכו׳ — הערבים שכנים של א״י הם. הלב יודע וכו׳ — משל הוא, לבו של אדם יודע אם הוא נוטל זמורות מן העץ בשביל עקל (מין כלי שימוש בבית הבד עשוי מזמורות) או לעקלקלות (לשון נופל על לשון הוא), כלו׳ אם כונתו טובה או רעה.

תן לי יבנה וחכמיה!

בתוך כך בא שליח מרומי ואמר לאספסיינוס: עמוד, שמת הקיסר ונמנו גדולי רומי להושיבך בראש. היה אספסיינוס נעול נעל אחת, בא לנעול את־השניה — ולא נכנסה רגלו, בא לחלוץ את־הראשונה — ולא יצאה רגלו. אמר אספסיינוס: זו מהי? אמר לו ר׳ יוחנן: אל תצטער — שמועה טובה באה לך, שנאמר: „שמועה טובה תדשן־עצם" (משלי ט״ו, ל) — ומה־תקנתך? — יביאו אדם שאין דעתך נוחה הימנו ויעבירוהו לפניך, שנאמר: „ורוח נכאה תיבש־גרם" (שם י״ז, כב). עשה כך ונכנסה רגלו. אמר לו: ומאחר שחכמים אתם כל־כך — עד עכשיו מפני מה לא באתם לפני? אמר לו: ולא אמרתי לך? אמר לו: אף אני אמרתי לך. אמר לו אספסיינוס לר׳ יוחנן: אני הולך מכאן ואשלח אדם אחר [במקומי]; אלא בקש ממני דבר ואתן לך. אמר לו ר׳ יוחנן: תן־לי יבנה וחכמיה ושלשלת של רבן גמליאל ורופאים שירפאו את ר׳ צדוק.

קרא עליו רב יוסף — ויש אומרים ר׳ עקיבא — : „משיב חכמים אחור ודעתם יסכל" (ישעיה מ״ד, כה). היה צריך לומר לו, שיניח את־ירושלים פעם זו. ור׳ יוחנן סבר, שמא זו לא יעשה לו אספסיינוס, ולא תהא אפילו הצלה מועטת.

[יש אומרים: כך השיב ר׳ יוחנן בן־זכאי לאספסיינוס]: מבקש אני שתניח למדינה זו. אמר לו: כלום לכך המליכוני בני רומי שאניח למדינה זו? שאל דבר אחר ואעשנו. אמר לו: הנח לשער המערבי, הפונה ללוד, וכל־מי שיצא עד ארבע שעות יינצל. משנכבשה העיר אמר אספסיינוס לר׳ יוחנן בן־זכאי: אם יש לך אוהב או קרוב בעיר שלח והוציאהו עד שלא יכנסו אוכלוסין שלי. שלח את ר׳ אליעזר ור׳ יהושע להוציא את ר׳ צדוק. הלכו ומצאוהו בפתח השער. כשבא עמד ר׳ יוחנן בן־זכאי לפניו. אמר לו אספסיינוס: לפני זקן כושל זה אתה עומד? אמר לו: חייך, אלו היה בעיר עוד אחד כמותו, ואוכלוסין שלך מרובים כפלים — לא היית יכול לכבשה. אמר לו: במה כוחו? אמר לו: שאוכל גמזוז אחד ושונה עליו מאה פרקים. אמר לו: ולמה כחש כל־כך? אמר לו: מחמת צומות ותעניות. שלח והביא רופאים והיו מאכילין אותו קמעא־קמעא ומשקין אותו קמעא־קמעא עד שחזר עליו גופו. אמר לו אלעזר בנו: אבא, תן להם שכרם בעולם הזה, שלא תהא להם עמך זכות בעולם הבא — נתן להם חשבון אצבעות וקנה משקל.

כשכבש את־העיר חילק ארבע חומותיה לארבעה דוכסין, ועלה השער המערבי לפנגר. וגזרו מן השמים שלא יחרב לעולם. למה? ששכינה במערב. הללו החריבו שלהם והוא לא החריב את־שלו. שלח אספסיינוס והביאו. אמר לו: למה לא החרבת את־שלך. אמר לו: חייך, לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו החרבתיו לא היו הבריות יודעין מה החרבת. עכשיו יראו הבריות ויאמרו: ראו כוחו של אספסיינוס מה החריב! אמר לו: יפה עשית, אלא בשביל שעברת על מצותי עלה לראש הגג והפל עצמך, אם תחיה — תחיה, ואם תמות — תמות. עלה והפיל עצמו ומת. ופגעה בו קללה של ר׳ יוחנן בן־זכאי.

יבנה — שם עיר של חכמים סמוכה לירושלים. ושלשלת של רבן גמליאל — משפחת הנשיאים. גמזוז — תאנת הבר, כלומר דבר מועט. חשבון וכו׳ — תחבולה ידועה לחשב חשבונות באצבעות ולשקול בקנה.

בא טיטוס הרשע

הלך אספסיינוס ושלח את־טיטוס הרשע. בא טיטוס עמד ואמר: „אי אלהימו צור חסיו בו?" (דברים ל"ב, לז) התחיל מחרף ומגדף כלפי מעלה ואמר: אינו דומה מי שעושה מלחמה עם המלך במדבר ונוצחו למי שעושה מלחמה עם המלך בפלטין שלו ונוצחו.

(אמר אבא חנן: „מי־כמוך חסין יה"? (תהילים פ"ט, ט) — מי כמוך חסין וקשה, שאתה שומע ניאוצו וגידופו של אותו רשע ושותק. של ר' ישמעאל שנו: „מי־כמוכה באלים יי" (שמות ט"ו, יא) — מי כמוך „באילמים"!).

טיטוס — בנו של אספסינוס. באלמים — שרואה ושותק.

יתושו של טיטוס

נטל טיטוס את־הפרוכת ועשאה כמין גרגותני, והביא כל־כלים שבמקדש והניחם בה, ונתנם בספינה, לילך ולהשתבח בעירו. עמד עליו נחשול שבים לטבעו. אמר: כמדומה אני, שאלוהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים. בא פרעה — טיבעו במים, בא סיסרא — טיבעו במים, אף אני, כשהייתי בתוך ביתו וברשותו לא היה יכול לעמוד בי, ועכשיו לכאן קידמני ועמד עלי לטבעני במים. אם גיבור הוא, יעלה ליבשה ויעשה עמי מלחמה. יצתה בת־קול ואמרה לו: רשע בן־רשע בן־בנו של עשו הרשע! בריה קלה יש לי בעולמי, ויתוש שמה, עלה ליבשה ותעשה עמה מלחמה. עלה ליבשה. כשהגיע לרומי יצאו כל־בני רומי וקילסוהו: כובש הברברין! מיד הסיקו לו את־המרחץ ונכנס ורחץ. כשיצא מזגו לו כוס יין. בא יתוש ונכנס בחטמו וניקר במוחו שבע שנים.

פעם אחת עבר על פתחו של נפח, שמע קול קורנוס — ונשתתק היתוש. אמר טיטוס: „יש תקנה!" — הביאו לו נפח בכל־יום והיכה לפניו [בקורנוס]. לנפח נכרי נתן ארבעה זוזים ליום, לישראל [לא נתן כלום] — אמר: דיך שאתה רואה בשונאך. עד שלושים יום עשה כן; מכאן ואילך — כין שדש — דש!

(שנינו, אמר ר פינחס בן־ערובא: אני הייתי בין גדולי רומי, וכשמת [טיטוס] פצעו את־מוחו ומצאו בו כציפור־דרור משקל שני סלעים. אמר אביי: מקובלים אנו, פיו [של יתוש] של נחושת [היה] וציפרניו של ברזל).

בשעת מיתתו של טיטוס ציווה: שרפוני ופזרו את־אפרי על שבעה ימים, כדי שלא ימצאני אלוהי היהודים ויעמידני בדין.

אונקלוס בר קלוניקוס בן־אחותו של טיטוס היה. ביקש להתגייר. הלך והעלה את־טיטוס באוב. אמר לו: מי חשוב בעולם ההוא? אמר לו: ישראל. — מהו להידבק בהם? אמר לו: מצותיהם מרובות ואי־אפשר לעמוד בהן. לך והתגרה בהם בעולם־הזה ותיעשה עליהם ראש, שנאמר: „היו צריה לראש" (איכה א', ה) כל־המיצר לישראל נעשה ראש. אמר לו: דינך במה? אמר לו: במה שגזרתי על עצמי: בכל־יום ויום צוברים את־אפרי ודנים ושורפים אותי ומפזרים את־אפרי על שבעה ימים.

הלך והעלה את־בלעם באוב. אמר לו: מי חשוב בעולם ההוא? אמר לו: ישראל. — מהו להידבק בהם? אמר לו: „לא־תדרוש שלומם וטובתם כל־ימיך" (דברים כ"ג, ז).

הלך והעלה ישו באוב. אמר לו: מי חשוב בעולם ההוא? אמר לו: ישראל! — מהו להידבק בהם? אמר לו: טובתם דרוש, רעתם אל תדרוש; כל־הנוגע בהם כאילו נוגע בבבת עינו.

בוא וראה, מה בין פושעי ישראל לנביאי אומות־העולם!

(גיטין נ"ה—נ"ז; בראשית רבה ב'; איכה רבתי א'; אבות דרבי נתן ד; שם, ו; ויקרא רבה כ"ב; קוהלת רבה ה—ו; ילקוט שמעוני פר' „האזינו")

גרגותני — סל. נחשול — סערת ים. הברברין — הפראים. קורנוס — פטיש. כיוון שדש דש — כיוון שנתרגל היתוש בקול הפטיש שוב לא הוקל המכאוב על ידי כך. פצעו — חתכו ופתחו. מקובלים אנו — קבלת חכמים בידינו. ישו — הנוצרי.

מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה־זרה וגילוי־עריות ושפיכות־דמים. אבל מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצוות וגמילות־חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חינם — ללמדך ששקולה שנאת חינם כנגד שלוש עברות: עבודה־זרה וגילוי־עריות ושפיכות דמים. (יומא ט, עמ' ב)

בני ציון היקרים

מעשה בדואג בן־יוסף, שהניחו אביו בן קטן לאמו. בכל־יום היתה אמו מודדתו בטפחים ונותנת משקלו זהב לבית־המקדש, וכשגבר אויב טבחתו ואכלתו. ועליה קונן ירמיה: „אם־תאכלנה נשים פרים עוללי טפוחים" (איכה ב', כ). משיבה רוח־הקודש ואומרת: „אם־יהרג במקדש אדוני כוהן ונביא". (יומא ל"ח, עמ' ב)

אם יהרג וגו' — כלו' עונש הוא לכם על דמו של זכריה שנהרג במקדש. לקלון — לזנות.

מעשה בארבע מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון. הרגישו בעצמם למה הם מתבקשים. אמרו: אם אנו טובעים בים אנו באים לחיי העולם־הבא? דרש להם הגדול שבהם: „אמר אדוני מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים" (תהילים ס"ח, כג) „מבשן אשיב" — מבין שני אריה, „אשיב ממצולות ים" — אלו שטובעים בים. כיוון ששמעו ילדות כך קפצו כולן ונפלו לתוך הים. נשאו ילדים קל־וחומר בעצמם ואמרו: מה הללו, שדרכן לכך — כך, אנו שאין דרכנו לכך — על אחת כמה וכמה. אף הם קפצו לתוך הים. ועליהם הכתוב אומר: „כי־עליך הורגנו כל־היום נחשבנו כצאן טבחה" (שם מ"ד, כג). (גיטין נז, עמ' ב)

מעשה בבנו ובבתו של ר' ישמעאל בן־אלישע שנשבו לשני אדונים. לימים נזדווגו שניהם במקום אחד. זה אומר: יש־לי עבד, שאין כיופיו בכל־העולם; וזה אומר: יש־לי שפחה, שאין בכל־העולם כולו כיופיה. אמרו: בוא ונשיאם זה לזה ונחלק בוולדות. הכניסום לחדר. זה יושב בקרן־זווית זו וזו יושבת בקרן־זווית זו. זה אומר: אני, כוהן בן־כוהנים

גדולים, אשא שפחה! וזאת אומרת: אני, כוהנת בת כוהנים גדולים, אנשא לעבד! — ובכו כל־הלילה. כיוון שעלה עמוד־השחר הכירו זה את־זה ונפלו זה על זה וגעו בבכיה, עד שיצאה נשמתם. ועליהם קונן ירמיה: „על־אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים" (איכה א', טז). (גיטין נח, עמ' א)

מעשה באשה אחת וצפנת בת פניאל שמה — („צפנת" — שהכל צופין ביפיה; „בת פניאל" — בתו של כוהן־גדול, ששימש לפני ולפנים) — שנתעלל בה שבאי כל־הלילה. למחר הלבישה שבעה חלוקים והוציאה למכרה. בא אדם שהיה מכוער ביותר. אמר לו: הראני את־יופיה. אמר לו: ריקא, אם אתה רוצה ליקח קח, שאין כיופיה בכל־העולם כולו. אמר לו: אף־על־פי־כן. הפשיטה ששה חלוקים, ושביעי קרעתו ונתפלשה באפר. אמרה לפניו: רבונו־של־עולם, אם עלינו לא חסת — על קדושת שמך הגבור למה לא תחוס? ועליה קונן ירמיה: „בת־עמי חגרי־שק והתפלשי באפר... כי פתאום יבוא השודד עלינו" (ירמיהו ו', כו) „עליך" לא נאמר אלא „עלינו" — כביכול, עלי ועליך בא שודד. (שם)

מעשה בריבה אחת, שנשבית היא ועשר שפחותיה, ונטלה נכרי אחד, והיתה מתגדלת ובאה בתוך ביתו. יום אחד נתן לה כדה ואמר לה: צאי והביאי לי מים. עמדה אחת משפחותיה ונטלתו ממנה. אמר לה: מהו? אמרה לו: חיי ראשך, אדוני, אני הייתי מחמש מאות שפחות של אמה של ריבה זו. כיוון ששמע את־דבריה שיגרה בת־חורין, היא ועשר שפחותיה.

שוב מעשה בריבה אחת שנשבית, ונטלה נכרי אחד, והיתה מתגדלת ובאה בתוך ביתו. בא לו בעל־החלום ואמר לו: הוצא ריבה זו מתוך ביתך. אמרה לו אשתו: אל תוציאנה. שוב בא לו בעל־החלום אמר לו: אם אין אתה מוציאה הריני הורגך. עמד והוציאה. והיה מהלך אחריה, אמר: אלך ואראה מה־יהא בסופה של ריבה זו. כשהיא הולכת בדרך צמאה וירדה לשתות מים מן המעין. כיוון שהניחה ידה על הכותל יצא עליה נחש ונשכה ומתה, והיתה צפה על פני המים. ירד ונטלה והעלה וקברה. בא ואמר לאשתו: עם זה שאת רואה, לא כעס עליהם אלא אביהם שבשמים. (אבות דרבי נתן י"ז)

תניא, אמרו עליו על נקדימון בן־גוריון: כשהיה יוצא מביתו לבית־המדרש, כלי־מילת היו מציעין תחתיו, ובאו עניים ומקפלים אותם מאחריו.

ומעשה בבתו של נקדימון בן־גוריון שפסקו לה חכמים ארבע מאות זהובים לקופה של בשמים לבו־ביום. אמרה להם: כך תפסקו לבנותיכם! וענו אחריה „אמן".

ומעשה בכלתו שפסקו לה חכמים סאתים יין לציקי קדירה מערב־שבת לערב־שבת. אמרה להם: כך תפסקו לבנותיכם! ולא ענו אחריה „אמן", ששומרת יבם היתה.

מילת — משי. ומקפלים — נוטלים לעצמם. שפסקו — שקצבו לה מדמי היורשים כשמת בעלה. לבו ביום — לצורך יום אחד. כך תפסקו וכו' — שהיתה הקצבה מעטה בעיניה והתרעמה. לציקי קדרה — לתבל את התבשילים. ששומרת יבם — שמת בעלה בלא בנים, והיה היבם קטן, והמתינה עד שיגדל.

כלי בית המקדש בנדודיהם

הקיסר טיטוס נשא עמו מירושלים את־המנורה, את־השולחן וכלי־הקודש אשר היו בבית יי. ויצו, כמנהג־הימים ההם, אשר יסובבו בכלים היקרים את־חוצות רומי לאות על נצחונו ושם אותם אחרי־כן בהיכל גדול אשר ברומי, אשר נקרא „היכל־השלום".

ויהי בימי הקיסרית קומאנודוס ותבער בהיכל־השלום תבערה גדולה ותאכלהו עד היסוד, אך כלי־הקודש ניצלו מן השריפה ויישארו ברומי עוד ימים רבים.

ויהי בשנת שלוש מאות שמונים ושתים לחורבן־בית־שני ויבוא לאיטליה המלך העריץ גנזריקוס, מושל הוואנדאלים וילכוד את־רומי וישלול בה שלל רב. ויחמוס כל־סגולות כסף וזהב ויבוז גם את־כלי־הקודש אשר באוצרות רומי. ויתן כל־השלל באניות ויבוא לאפריקי. ויישארו כלי הקודש באוצרותיו שבעים שנה.

אז יקום בליזריוס וילחם עם הוואנדאלים אשר באפריקי וינצחם. ויבוז מהם כסף וזהב לרוב. וגם את־כלי־הקודש אשר היו שם לקח ויביאם אל עיר קונסטאנטינא. ויצו גם הוא לסובב בכלים היקרים את־חוצות־העיר לאות על נצחונו.

וירא איש יהודי את־כלי־הקודש מובלים בחוצות קונסטאנטינא ויאמר לאחד ממשרתי הקיסר: לא טוב הדבר אשר ציווה הקיסר להביא את הכלים המקודשים האלה אל תוך ארמונו. אין מקום טוב לשמרם — זולתי ירושלים הקדושה אשר משם לוקחו... ויגד המשרת את הדברים האלה אל הקיסר. ויירא הקיסר מאוד ולא אבה לאסוף את כלי הקודש אל ביתו, ויצו לשאתם לירושלים... (ביכורי העתים תקצ"ו, 21; „המעמר" ב', רע"ז)

בלשאצר מלך בבל עשה משתה גדול לכל שריו וציווה לשתות יין בכלי בית ד' ששדד. יצא פס יד וכתב על הכותל „מנה מנה תקל ופרסין..." בלילה ההוא נהרג המלך (דניאל ה).
ע"פ עיטור לקדמוניות היהודים, יוסף פלאוויוס, הוצ' ליון, 1558.

ח״נ ביאליק

מֵאַגָּדוֹת הַחֻרְבָּן

א

כָּל־הַלַּיְלָה רָתְחוּ יַמֵּי לֶהָבוֹת וְהִשְׁתַּרְבְּבוּ לְשׁוֹנוֹת אֵשׁ מֵעַל הַר־הַבָּיִת. כּוֹכָבִים נִתְּזוּ מִן־הַשָּׁמַיִם הַקְּלוּיִים רֵיתְּכוּ רְשָׁפִים רְשָׁפִים אַרְצָה. הַבָּעַט בְּכִסְאוֹ אֱלֹהִים וַיִּנַּפֵּץ לִרְסִיסִים כִּתְרוֹ?

וְקִרְעֵי עֲנָנִים מְאָדָמִים, טִעוּנֵי דָם וָאֵשׁ, תָּעוּ בְּמֶרְחֲבֵי הַלַּיְלָה. וַיִּתְּנוּ בֵּין הָהָרִים הָרְחוֹקִים אֶת־זַעַם אֵל נְקָמוֹת, וַחֲמָתוֹ בֵּין צוּרֵי הַמִּדְבָּר הִגִּידוּ. הֲקָרַע אֱלֹהִים אֶת־הַפָּרְפּוּרִיָּה וַיֵּזֶר קְרָעֶיהָ לָרוּחַ?

וַתְּהִי חִתַּת אֱלֹהִים עַל־הֶהָרִים הָרְחוֹקִים וְחִיל אָחַז אֶת־צוּרֵי הַמִּדְבָּר הַזּוֹעֲפִים: אֵל נְקָמוֹת יְיָ, אֵל נְקָמוֹת הוֹפִיעַ!

הִנֵּה הוּא אֵל נְקָמוֹת, הוּא בִּכְבוֹדוֹ וּבְעַצְמוֹ. שָׁלַו וְנוֹרָא הוּא יוֹשֵׁב עַל־כִּסֵּא אֵשׁ בְּלֵב יָם הַלֶּהָבָה. מַעֲטַהוּ שַׁלְהֶבֶת אַרְגָּמָן וְהֲדוֹם רַגְלָיו גֶּחָלִים בֹּעֲרוֹת. כִּתְּרוּהוּ דַּהֲרוֹת אִשִּׁים, מָחוֹל אַכְזָרִי קוֹדֵחַ סְבִיבוֹ. עַל־רֹאשׁוֹ תִּשָּׂאֶה לֶהָבָה, גּוֹמַעַת בַּצָּמָא חָלַל הָעוֹלָם. וְהוּא שָׁלַו וְנוֹרָא יוֹשֵׁב וּזְרֹעוֹתָיו נְתוּנוֹת עַל־לִבּוֹ. מַרְחִיב לֶהָבוֹת בְּמַבַּט עֵינָיו וּמַעֲמִיק מְדוּרוֹת בְּנִיד עַפְעַפָּיו. הָבוּ לַיְיָ, דּוֹהֲרִים דּוֹלְקִים, הָבוּ לַיְיָ מְחוֹל לַהַט וָאֵשׁ!

ב

וּכְשֶׁנִּצְנֵץ הַשַּׁחַר עַל־הֶהָרִים וְאֵדִים חֲוַרְוָרִים פָּשְׁטוּ בָּעֲמָקִים – רַשְׁקְטוּ יַמֵּי הַלֶּהָבָה וַתִּשְׁקַעְנָה לְשׁוֹנוֹת הָאֵשׁ מֵהֵיכַל יְיָ הַשָּׁרוּף עַל־הַר הַבָּיִת.

וּמַלְאֲכֵי הַשָּׁרֵת נֶאֶסְפוּ כְּמִשְׁפָּטָם בְּמִקְהֲלוֹת קֹדֶשׁ לֵאמֹר שִׁיר שֶׁל־שַׁחֲרִית, וַיִּפְתְּחוּ אֶת־חַלּוֹנֵי הָרָקִיעַ, וַיִּשְׁלְחוּ רֹאשָׁם מִוּל הַר־הַבַּיִת, לִרְאוֹת, הֲנִפְתְּחוּ דַּלְתוֹת הַהֵיכָל וְאִם־עָלָה עָתַר עָנָן הַקְּטֹרֶת?

וַיַּרְאוּ וְהִנֵּה יְיָ אֱלֹהִים צְבָאוֹת עַתִּיק יוֹמִין יוֹשֵׁב עִם־דְּמְדוּמֵי הַשַּׁחַר עַל־הַמַּשּׂוּאוֹת. מַעֲטַהוּ תִּימְרוֹת עָשָׁן וְהֲדוֹם רַגְלָיו עָפָר וָאֵפֶר. רֹאשׁוֹ שָׁמוּט בֵּין זְרוֹעוֹתָיו וְהַרְרֵי הַיָּגוֹן עַל־רֹאשׁוֹ. מַחֲרִישׁ וְשׁוֹמֵם הוּא יוֹשֵׁב וּמַבִּיט אֶל־הֶחָרְבוֹת. זַעַף כָּל־עוֹלָמִים הִקְדִּיר עַפְעַפָּיו, וּבְעֵינָיו קָפְאָה הַדְּמָמָה הַגְּדוֹלָה.

וְהַר הַבַּיִת עוֹדֶנּוּ עָשָׁן כֻּלּוֹ. עִיֵּי אֵפֶר, תִּלֵּי רָמֶץ וְאוּדִים עֲשֵׁנִים יַחַד נָעֲרָמוּ, וְגֶחָלִים לוֹחֲשׁוֹת, צְבוּרִים צְבוּרִים, נוֹצְצוֹת כַּעֲרֵמוֹת אֶקְדָּח וְכַדְּכֹד בְּדוּמִיַּת שָׁחַר.

וַאֲרִי הָאֵשׁ אֲשֶׁר־יִרְבַּץ עַל־הַמִּזְבֵּחַ תָּמִיד יוֹמָם וָלַיְלָה – גַּם־הוּא דָעַךְ וְאֵינֶנּוּ. עוֹד תַּלְתַּל יָתוֹם אֶחָד מִקְצָה רַעְמָתוֹ מְהַבְהֵב וְרוֹעֵד וְגוֹסֵס עַל־גַּל־הָאֲבָנִים הַשְּׁרוּפוֹת בְּדוּמִיַּת שָׁחַר.

וַיַּדְעוּ מַלְאֲכֵי הַשָּׁרֵת אֵת אֲשֶׁר־עָשָׂה לָהֶם הָאֱלֹהִים. וַיִּזְדַּעְזְעוּ מְאֹד, וַיִּרְעֲדוּ עִמָּם כָּל־כּוֹכְבֵי הַבֹּקֶר; וַיָּלִיטוּ הַמַּלְאָכִים אֶת־פְּנֵיהֶם בְּכַנְפֵיהֶם, כִּי־יָרְאוּ מֵהַבִּיט אֶל־צַעַר הָאֱלֹהִים.

וַתֵּהָפֵךְ שִׁירָתָם בַּשַּׁחַר הַהוּא לְקִינָה חֲרִישִׁית וּנְהִי דְּמָמָה דַקָּה. דּוּמָם פָּרְשׂוּ וּבָכוּ, מַלְאָךְ לְנַפְשׁוֹ מַלְאָךְ לְנַפְשׁוֹ, רַבְּךָ בִּדְמָמָה כָּל־הָעוֹלָם עִמָּם...

וַאֲנָחָה חֲרִישִׁית אַחַת, חֲרִישִׁית וַעֲמָקָה, מִכְּנַף הָאָרֶץ עָלְתָה וּפָשְׁטָה – וַתִּשָּׁבֵר בְּדוּמִיַּת

הַבְּכִיָּה. נִשְׁבַּר נִשְׁבַּר לֵב הָעוֹלָם, וְלֹא־יָכֹל עוֹד אֱלֹהִים לְהִתְאַפֵּק. וַיִּקַּץ יָיָ וַיִּשָּׁאֵג כְּאַרְיֵה וַיִּסְפֹּק אֶת־כַּפָּיו, וַתַּעַל הַשְּׁכִינָה מֵעַל הַחֻרְבוֹת וַתָּבֹא בַּמִּסְתָּרִים.

ג

וְאֵיֶלֶת הַשַּׁחַר זָרְחָה בִּצְנִיעוּת יְגוֹנָהּ נֶגֶד הַר הַבַּיִת; מִשַּׁפְרִיר הַתְּכֵלֶת אֶל־הַחֻרְבוֹת הִשְׁקִיפָה, וְרִיסֵיהָ, רִיסֵי הַכֶּסֶף, רָעֲדוּ בִּדְמָמָה.

וּמַלְאָךְ צָעִיר אֶחָד, עֲגוּם עֵינַיִם וּנְקִי כָּנָף, שׁוֹמֵר פְּנִינֵי הַדִּמְעָה הַכְּמוּסָה בְּכוֹס הַיָּגוֹן הָאִלֵּם, רָאָה מֵעַל אֵיֶלֶת הַשַּׁחַר אֶת־תַּלְתַּל הָאֵשׁ שְׁאֵרִית הָאֲרִיאֵל, כְּשֶׁהוּא מְהַבְהֵב וְרוֹעֵד וְגוֹסֵס בֵּין הָאֲבָנִים הַשְּׁרוּפוֹת עַל־הַר הַבַּיִת.

וַיֶּחֱרַד לְבַב הַמַּלְאָךְ וַיֵּצֶר לוֹ מְאֹד, פֶּן־תִּכְבֶּה גַּחֶלֶת יָיָ הָאַחֲרוֹנָה, וְנִכְחֲדָה אֵשׁ הַקֹּדֶשׁ מִן־הָאָרֶץ, וְאָבַד נִיר לְעַם יָיָ וּלְבֵיתוֹ עַד־עוֹלָם.

וַיְמַהֵר וַיָּעָף מֵעַל אֵיֶלֶת הַשַּׁחַר, וּמַחְתַּת אֵשׁ בְּיָדוֹ, וַיֵּרֶד עַל־חָרְבוֹת הַר הַבַּיִת, וַיֶּחֱרַד אֶל־מָקוֹם הַמִּזְבֵּחַ, וַיַּחְתֶּה אֶת־שַׁלְהֶבֶת יָיָ מִן־הַיָּקוּד, וַיִּפְרֹשׂ כְּנָפָיו וַיַּעַף.

וּמַרְגָּלִית דִּמְעָה נָפְלָה מֵעֵינֵי הַמַּלְאָךְ וַתִּשְׁקַע בִּרְתִיחָה בְּגַל הָרֶמֶץ, הִיא הַפְּנִינָה הַיְחִידִית אֲשֶׁר גֵּרַע הַמַּלְאָךְ מִכּוֹס הַיָּגוֹן הָאִלֵּם, דִּמְעַת יְשׁוּעָה וְרַחֲמִים אֶל־הַנֵּצֶל שְׁאֵרִית אֵשׁ הָאֱלֹהִים.

וַיֵּדָא הַמַּלְאָךְ בֵּין עַרְפִּלֵּי טֹהַר וְשַׁלְהֶבֶת הַקֹּדֶשׁ בִּימִינוֹ. אַמֵּץ יְאַמְּצֶנָּה אֶל־לִבּוֹ וְאֶל־שְׂפָתָיו יַגִּיעֶנָּה. לְפָנָיו תָּדוּץ אֵיֶלֶת הַשַּׁחַר וּלְבָבוֹ מְקוֹר תִּקְוָה וְנִחוּמִים.

וַיְבִיאֶנָּה אֶל־אִי שׁוֹמֵם וַיַּנִּיחֶנָּה שָׁם עַל־שֶׁן־סֶלַע מָצוֹק, רוֹם נָשָׂא עֵינָיו הָעֲגוּמוֹת וּשְׂפָתָיו לָחֲשׁוּ בִּדְמָמָה:

– אֱלֹהֵי הָרַחֲמִים וְהַיְשׁוּעוֹת! אַל־נָא תִּכְבֶּה גַּחֶלְתְּךָ הָאַחֲרוֹנָה לְעוֹלָמִים!

וַאלֹהִים רָאָה לְלֵבַב הַמַּלְאָךְ נְקִי הַכְּנָפַיִם וַיְחַיֶּה אֶת־הַשַּׁלְהֶבֶת; וַיֵּצֵא עָלֶיהָ אֶת־אֵיֶלֶת הַשַּׁחַר, וַיֹּאמַר: "הִזָּהֲרִי בְּתִי בְּגַחֶלְתִּי וְלֹא תִכְבֶּה, כִּי כְּבָבַת עֵינִי הִיא לִי. עִמְדִי וּרְאִי מַה־יַּעֲשֶׂה בָּהּ".

וַתַּעֲמֹד אֵיֶלֶת הַשַּׁחַר בָּרָקִיעַ כְּנֶגֶד הַשַּׁלְהֶבֶת הַקְּטַנָּה, וַתִּרְמֹז לָהּ מִמָּרוֹם בְּאַהֲבַת אֵלֶם רְחוֹקָה וּבְנַעֲנוּעֵי צְנִיעוּת. וַתִּצְרֶנָּה בְּאִי יְשִׁימוֹן, לַבְּקָרִים תִּפְקְדֶנָּה בְּנֹגַהּ זַרְחָהּ, וַתַּט אֵלֶיהָ קֶרֶן חֶסֶד וְנֶחָמָה.

וְהַמַּלְאָךְ הַצָּעִיר עֲגוּם הָעֵינַיִם עָף אֶל־מְקוֹמוֹ לִשְׁמֹר אֶת־הַדִּמְעָה הַכְּמוּסָה בְּכוֹס הַיָּגוֹן הָאִלֵּם כְּשֶׁשָּׁמָר; וְאוּלָם עֵינָיו עָמְקוּ וְעָגְמוּ מִשֶּׁהָיוּ, וְעַל־לִבּוֹ וּשְׂפָתָיו צָרֶבֶת אֵשׁ, מִכְוָה אֲשֶׁר לֹא־תֵרָפֵא לְעוֹלָם, כִּי נָגַע נָגְעָה בָּם אֵשׁ הַקֹּדֶשׁ עַד לְאַין מַרְפֵּא.

(מתוך „מגילת האש")

משחרב הבית אין שחוק לפני הקדוש ברוך הוא

מיום שחרב בית המקדש אין שחוק לפני הקדוש ברוך הוא (עבודה זרה ג׳ עמ׳ ב).

אמרו משום ר׳ יהושע בן־לוי: קרא הקדוש־ברוך־הוא למלאכי השרת, אמר להם: מלך בשר־ודם כשמת לו מת והוא מתאבל, מה דרכו לעשות? אמרו לו: תולה שק על כתפו. אמר להם: אף אני עושה כך. זהו שנאמר: „אלביש שמים קדרות ושק אשים כסותם". (ישעיה נ׳, ג).

— מלך בשר ודם מה דרכו לעשות [עוד]? אמרו לו: מכבה את הפנסים. אמר להם: כך אני עושה. זהו שנאמר: „שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם" (יואל ד׳, טו).

— מלך בשר ודם מה דרכו לעשות [עוד]? — הולך יחף — כך אני עושה: שנאמר: „יי בסופה ובשערה דרכו וענן אבק רגליו" (נחום א׳, ג).

— מלך בשר ודם מה דרכו לעשות [עוד]? — מבזע פורפורא שלו — כך אני עושה, שנאמר: „עשה יי אשר זמם, בצע אמרתו" (איכה ב׳, יז).

— מלך בשר ודם מה דרכו לעשות [עוד]? — יושב ודומם. — כך אני אעשה, שנאמר: „ישב בדד וידום כי נטל עליו" (שם ג׳, כח). (איכה רבתי א)

„בכו תבכה (איכה ב׳, ב) — בוכה ומבכה הקדוש־ברוך־הוא עמה; בוכה ומבכה מלאכי־השרת עמה בוכה ומבכה שמים וארץ עמה; בוכה ומבכה הרים וגבעות עמה.

(שם א, א)

מבזע פורפורא — קורע לבוש הארגמן שלו. בצע אמרתו — קרע שפת בגדו.

בת קול שמנהמת כיונה

מעשה ברבי אליעזר שנכנס לחורבה בירושלים להתפלל ושאלו אליהו הנביא: מה קול שמעת בחורבה זו? אמר לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: „אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות". אמר לו: חייך וחיי ראשך! לא בשעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלוש פעמים אומרת כך! (ברכות ג׳, עמ׳ א)

פעם אחת נכנס רבי צדוק לבית המקדש וראה אותו חרב. אמר לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, אבי שבשמים, החרבת את עירך ושרפת את היכלך וישבת ושלוות ושקטת? מיד נתנמנם רבי צדוק וראה את הקדוש ברוך הוא שהוא עומד בהספד ומלאכי השרת מספידים אחריו ואמרו: הוי אמנה!

חורבה — בניין חרב ושמם, ובהשאלה גם בית תפילה, זכר לבית המקדש החרב (חורבת ר׳ יהודה החסיד). הוי אמנה — הוי קרייה נאמנה.

חשוב פעם אחת נכנס רבי נתן לבית המקדש ומצאו חרב וכותל אחד עומד. אמר. מה טיבו של כותל זה? אמר לו אחד: אני אראך. מיד נטל טבעת אחת ונעצה בכותל ההוא והיתה הטבעת הולכת ובאה עד שראה את הקדוש־ברוך־הוא, שהוא היה שוחה וזוקף ועומד ומיילל על חורבן בית המקדש ועל ישראל שגלו. (תנא דבי אליהו רבא, פרק ל׳)

בשעה שגלו ישראל וחרב בית המקדש ונעקרה סנהדרין היה הקדוש ברוך הוא בוכה עליהם נפש. (פסיקתא רבתי, על נהרות בבל, א׳)

בשעה שהקדוש ברוך הוא מסתכל בבתי עבודה זרה ובאומות היאך נתונים בשקט ובשלווה בעולם ורואה ביתו חרב ונתון בידם של ערלים — כביכול הוא מקנא ושואג. (שמות רבה, כ״ט)

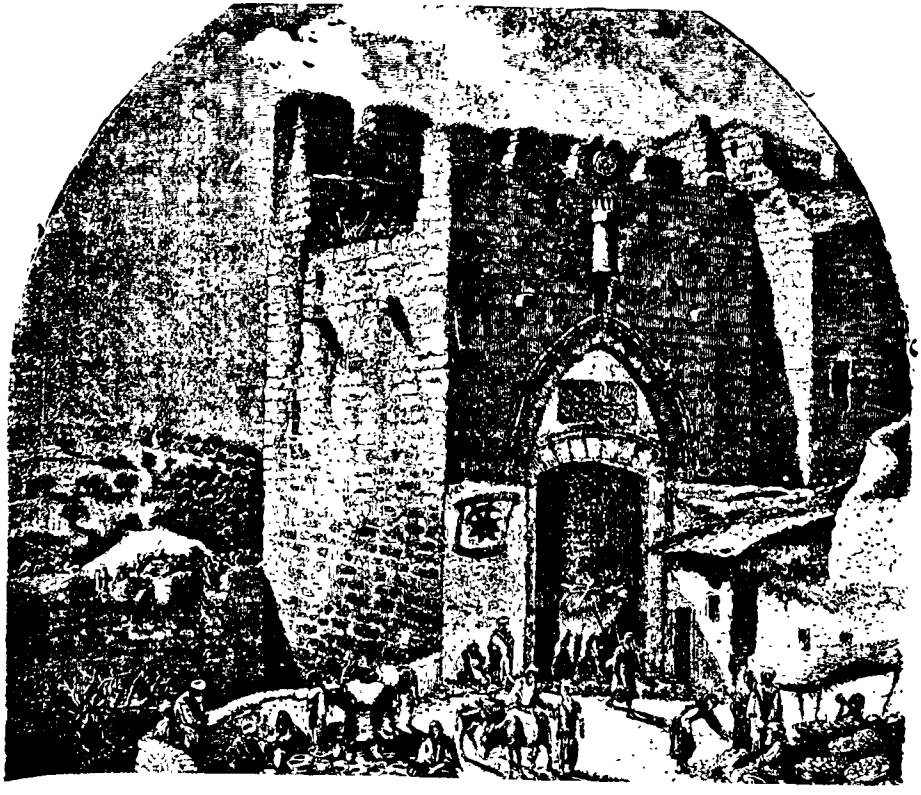

הכניסה לעיר העתיקה — שער יפו (שער חברון), החשוב משבעת השערים שבחומת ירושלים. החומה, שארכה מגיע לארבע קל״מ, נבנתה על אשיות החומה הקדומה בידי השולטן סולימאן המפואר, בשנת רצ״ח (1538).

זכר לחורבן

רבו פרושים בישראל

שנו רבותינו: כשחרב הבית בשניה רבו פרושים בישראל, שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להם ר׳ יהושע אמר להם: בני, מפני מה אין אתם אוכלים בשר ואין אתם שותים יין? אמרו לו: נאכל בשר שממנו מקריבין על גבי המזבח, ועכשו בטל? נשתה יין שממנו מנסכים על גבי המזבח, ועכשו בטל? אמר להם: אם כן, לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות. — אפשר בפירות... — פרות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים! — אפשר בפרות אחרים... — מים לא נשתה, שכבר בטל נסוך־המים! שתקו. אמר להם: בני, בואו ואומר לכם: שלא להתאבל כל־עיקר אי־אפשר, שכבר נגזרה גזירה; ולהתאבל יותר מדאי אי־אפשר, שאין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה. אלא כך אמרו חכמים: סד אדם את־ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט; עושה אדם כל־צרכי סעודה ומשייר בה דבר מועט; ועושה אשה כל־תכשיטיה ומשיירת דבר מועט, שנאמר: „אם־אשכחך ירושלים... תדבק לשוני לחיכי״ וגו׳ (תהילים קל״ז) וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה, שנאמר: „שמחו את־ירושלים... שישו אתה משוש כל־המתאבלים עליה״ (ישעיה ס״ו, י)

תניא, אמר ר׳ ישמעאל בן־אלישע: מיום שחרב בית־המקדש דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ולא לשתות יין, אלא שאין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה. ומיום שפשטה מלכות הגויים שגוזרת עלינו גזירות קשות ומבטלת ממנו תורה ומצוות ואין מנחת אותנו ליכנס לשבועת־הבן, ויש אומרים: לישועת־הבן, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים, ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו; אלא הנח להם לישראל: מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים.

(בבא בתרא, ס׳ עמ׳ ב)

משייר אמה בלא סיד — ולא כאותם המסיידים את „האמה״ של זכר לחורבן בצבע שחור, שזהו גם כן סיוד (על פי ה„לבוש״ ו„השל״ה״). התולים בגדי ריקמה סביב הכתלים ישיירו גם כן אמה, וכן בקישוטי הנשים שמתקשטות במילואן (השל״ה״).

כדי לזכור ירושלים

משחרב בית המקדש תיקנו חכמים שהיו באותו הדור, שאין בונים לעולם בנין מסוייד ומכוייר כבנין המלכים, אלא טח ביתו בטיט וסד בסיד ומשייר מקום אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד. וכן התקינו שהעורך שולחן לעשות סעודה לאורחים, מחסר ממנו מעט ומניח מקום פנוי בלא קערה מן הקערות הראויות לתת שם. וכשהאשה עושה תכשיטי הכסף והזהב משיירת מין ממיני התכשיט שנוהגת בהן, כדי שלא יהיה תכשיט שלם. וכשהתתן נושא אשה לוקח אפר מקלה ונותן בראשו מקום הנחת התפילין. וכל אלו הדברים כדי לזכור ירושלים, שנאמר: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחיכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את־ירושלים על ראש שמחתי״ וכן גזרו שלא לנגן

בכלי שיר וכל מיני זמר, וכל משמיעי קול של שיר אסור לשמוח בהם ואסור לשמעם כפני החורבן. (רמב"ם משנה תורה, הלכות תעניות)

העורך שולחן לעשות סעודה לאורחים — אפילו בסעודת מצוה, כמו ברית מילה וחתונה מחסר ממנה מעט (טורי זהב). החתן לוקח אפר מקלה ונותן בראשו — יש מקומות שנהגו לשבר כוס בשעת חופה או לשים מפה שחורה או שאר דברי אבילות בראש החתן (כל בו). אם אשכחך ירושלים — יש מקומות שהשמש אומר פסוק זה, והחתן קורא אחריו מלה במלה (סורי־זהב).

ואפילו שיר בפה על יין אסורה, שנאמר: בשיר לא ישתו יין. וכבר נהגו כל ישראל לומר דברי תשבחות או שיר של הודאות וזכרון חסדי הקב"ה על היין. וכן גזרו על עטרות חתנים שלא להניח כלל ושלא יניח התתן בראשו שום כליל שנאמר: חסר המצנפת והרם העטרה. וכן גזרו על עטרות הכלה אם היא של כסף, אבל של גדיל מותר לכלה. ודווקא לחתן וכלה, אבל בשאר כל אנשים ונשים לא גזרו. (אורח חיים, סימן תק"ס)

וזכרון חסדי ה' על היין — לצורך שמחה של מצוה, כגון בבית התתן והכלה הכל מותר (תוספות וספר מצוות גדול והגהות מיימוני).

לזכר החורבן

בעיר אתת אין לובשים אלא שחורים על חורבן הבית ועל גלות השכינה ולכל העיר יש לה לבוש מיוחד לחתן וכלה. זהו לבוש [שחור] נאה לכבוד החתן והכלה. ובשעת הקידושין מלבישים אותם תכריכים, כדי שיזכרו את יום המות ושמים אפר על ראש הכלה ילאחר שבע הברכות לוקחים מאותו אפר שבראש הכלה תחת הכובע שלה שהביאה מביתה ונותנים על הביצה ואוכלים. ובאותה העיר מתענים שני וחמישי לעולם — על גלות השכינה. (מפי זקן נכבד, נבון, אשר הלך שם — בספר „מדרש אליהו")

כל בר נש דבכי וארים קליה על חורבן ביתיה דקודשא בריך הוא — זכי למה דכתיב ,יחדיו ירננו' (כל בן אדם שבוכה ומרים קולו על חורבן ביתו של ד' — זוכה למה שכתוב ,יחדיו ירננו' וכו'). (זוהר, שמות ג"ה)

מי שמקונן על חורבן בית המקדש מכפרים לו עוונותיו וזוכה לאריכות ימים ושנים ובניו לא ימותו בחייו ויראה ויאריך ימים. („מועד לכל חי", לר' חיים פאלאג'י, סימן י")

מיום שחרב בית המקדש

משחרב בית המקדש התקין רבי יוחנן בן זכאי שיהו תוקעים [ביום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת] בכל מקום שיש בו בית דין. (ראש השנה כ"ט, עמ' ב)

משחרב בית המקדש התקין רבי יוחנן בן זכאי שיהו תוקעים [על האבידה] בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. (בבא מציעא כ"ח, עמ' ב)

משחרב בית המקדש בושו חברים ובני חורין חפו ראשם, ונידלדלו אנשי מעשה וגברו בעלי זרוע ובעלי לשון, ואין דורש ואין מבקש. (סוטה, מ"ט, עמ' א)

מיום שחרב בית המקדש שרו חכימיא למיהוי כספריא וספריא כחזניא וחזניא כעמא דארעא. (שם, שם)

שרו חכימיא — התחילו חכמים. למיהווי כספריא — להיות כמלמדי תינוקות, דדבא יותר קטנה. וספריא כחזניא — מלמדי תינוקות ירדו לדרגת שמשי בית הכנסת. כעמא דארעא — כעמי הארצות.

כשחרב בית המקדש באה קול בכייה ויללה בכל העולם כולו. אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, וכי יש לפניך דברים הללו, והכתיב: „הוד והדר לפניו"? אמר להם: ביתי נחרב ובני שלולים בקולרים ואיני מיצר? לא כך כתבתי להם: „עמו אנוכי בצרה". (ילקוט שמעוני, תהילים תרע"ט, כ)

וכי יש לפניך דברים הללו? — וכי יש בכייה לפני ה' הלא הוד והדר לפניו?

אמר רב אחא: כיוון שחרבה ציון וירושלים ובית המקדש ונשרף ההיכל ויצאו ישראל בקולרין היו מבקשים לבכות ולא הניחום השונאים אלא היו רודפים אותם ומכים אותם על צוואריהם. וכיוון שיצא יום ראשון — נפנו אלה לאכילה ושתייה ונפנו אלה לבכייה. (ילקוט שמעוני, ירמיהו רע"ט)

כיוון שיצא יום ראשון — בא יום א' בשבוע, שהוא יום מנוחה לגויים.

מיום שחרב בית המקדש וגלינו מארצנו, ניטלה עצה ממנו ואין אנו יודעים לדון דיני נפשות. (מגילה י"ב, עמ' ב)

עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו. משחרב בית המקדש נסתלקה השכינה לשמים — — — אף על פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו — — — לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי. (שמות רבה ב')

מיום שחרבה ירושלים וחרב בית המקדש, כביכול אין שמחה לפני הקדוש ברוך הוא עד שיבנה את ירושלים ויחזיר את ישראל לתוכה. (ילקוט שמעוני, איכה, תתר"ט)

משחרבה ירושלים נגנזו [עצי קינמון] ולא נשתייר אלא כשעורה. שבת ס"ג, עמ' א)

כיוון שחרבה ציון וירושלים היה הקדוש ברוך הוא משכים והולך לציון ומבקש אחד מישראל שמה ולא היה מוצא שום ברייה. (ילקוט שמעוני, איכה, תתרכ"ב)

מיום שחרב ביהמ"ק אין יום שאין בו קללה ולא ירד הטל לברכה וניטל טעם הפירות. (סוטה מ"ח, במשנה)

מיום שחרב ביהמ"ק אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד. (ברכות ח, עמ' א)

מיום שחרב ביהמ"ק אין שחוק להקב"ה. (עבודה זרה ג', עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק אע"פ שבטלו סנהדרין — דין ד' מיתות לא בטלו. (כתובות ל', עמ' א)

מיום שחרב ביהמ"ק דין לעולם שישתמש בשתי אותיות (משמו של הקב"ה שהוא בן ארבע אותיות) שנאמר כל הנשמה תהלל יה. (עירובין י"ח, עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר וכו'.
(בבא בתרא ס', עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק לא הוגשמה רוח דרומית. (בבא בתרא כ"ה, עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק לא נראית [עין] רקיע בטהרתה. (ברכות נ"ט, עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק נגזרה גזירה על בתיהן של צדיקים שיחרבו. (שם נ"ח, עמ' ב)
מיום שחרב ביהמ"ק נהגו כהנים סילסול בעצמן שאין מוסרים את הטהרות לכל אדם. (קידושין ע"ח, עמ' ב; בכורות ל', עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק ניטל טעם בשר וניתן בעצמות.
(מובא בספר פענח רזא פ' בא, בלשון "כדאמרינן")

מיום שחרב ביהמ"ק ניטלה גבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים — וניתנה לשוטים ילתינוקות. (ב"ב י"ב, עמ' א)

מיום שחרב ביהמ"ק נגעלו שערי תפילה — שערי דמעה לא נגעלו.
(ברכות ל"ב, עמ' ב)

מיום שחרב ביהמ"ק נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים.
(ברכות לב, עמ' ב)

משחרב בית המקדש הראשון בטלו ערי מגרש ופסקו אורים ותומים ופסק מלך מבית דוד. (סוטה מ"ח, עמ' ב)

מיומא דאיתחריב בי מקדשא ובטלו קרבנין לית ליה לקודשא בריך הוא אלא אינון מילי דאוריתא ואוריתא דאיתחדשא בפומיה (מיום שנחרב בית המקדש ובטלו קרבנות — אין לו להקדוש ברוך הוא אלא דברי תורה והתורה המתחדשת בפיו [של תלמיד חכם]. (זוהר, במדבר ר"ב, עמ' א)

משחרב בית המקדש בטל השמיר ונופת צופים ופסקו אנשי אמנה מישראל.
(סוטה מ"ח, במשנה)

משחרב בית המקדש פסק יין קרוש, ופסקה זכוכית לבנה. מהו זכוכית לבנה? שהיתה מתקפלת. (ירושלמי סוכה פ"ד, הלכה ד')

משחרב הבית בראשונה נתקבצו כיתות כיתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידן ועלו לגג ההיכל — וזרקום כלפי מעלה וכו'. (תענית כ"ט, עמ' א)

אמר רב חיסדא: מיום שחרב בית־המקדש אין הגשמים יורדים מאוצר טוב. בזמן שישראל עושים רצונו של מקום ושרויים על אדמתם גשמים יורדים מאוצר טוב, ובזמן שאין ישראל שרויים בארצם אין גשמים יורדים מאוצר טוב. (בבא בתרא כ"ה, עמ' ב)

שנינו, אמר ר׳ אלעזר בן פרטא: מיום שחרב בית־המקדש נעשו גשמים צמוקים לעולם. יש שנה שגשמיה מרובים, ויש שנה שגשמיה מועטים; יש שנה שגשמיה יורדים בזמנם, ויש שנה שאין גשמיה יורדים בזמנם. (תענית י״ט, עמ׳ ב)

לא חרבה ירושלים אלא בשביל...

לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחיללו בה את השבת; שביטלו קריאת שמע שחרית וערבית; שביטלו בה תינוקות של בית רבן; שלא היה להם בושת פנים; שהישוו קטון וגדול; שלא הוכיחו זה את זה; שביזו בה תלמידי חכמים. (שבת קי״ט, עמ׳ ב)

לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו בה אנשי אמנה. (שם, שם)

לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה, שהעמידו דיניהם [רק] על דין תורה ולא עבדו לפנים משורת הדין. (בבא מציעא ל׳, עמ׳ ב)

לא חרבה ארץ ישראל עד שעבדו בה שבעה בתי דינים עבודה זרה.
(גיטין פ״ח, עמ׳ א)

למה חרב הבית באב?

למה חרב הבית לא בחודש הראשון ולא בחודש השני ולא בשלישי ולא ברביעי אלא בחמישי? אלא שביקש להחריבו בראשון עמדה זכותו של יצחק, בשני — זכותו של אברהם, בשלישי זכותו של יעקב, ברביעי זכותו של משה, אלא בחמישי, בחודש שנקרא אריאל — על שביטלו דבריו של אריאל. (פסיקתא רבתי, פ׳ כ״ח ד)

זכותו של יצחק — מזל ניסן טלה ויצחק נעקד כטלה ואיל בא תחתיו. זכותו של אברהם — מזל אייר שור וכתוב: „אל הבקר רץ אברהם״ (בראשית י״ח, ז). זכותו של יעקב — מזל סיון תאומים ויעקב ועשיו תאומים היו. זכותו של משה — מזל תמוז סרטן החי במים ומשה נמשה מן המים. אריאל — בית המקדש מלשון אריה, מזלו של חודש אב.

עלה אריה במזל אריה והחריב את אריאל. (ילקוט שמעוני, ירמיהו רנ״ט)

הרואה ערי יהודה, ירושלים, המקדש בחורבנם

הרואה ערי יהודה בחורבנן אומר: ערי קדשך היו מדבר (ישעי׳ ס״ד, ח), וקורע.
הרואה ירושלים בחורבנה אומר: ציון מדבר היתה, ירושלים שממה (שם) וקורע.
הרואה בית המקדש בחורבנו אומר: בית קדשנו ותפארתנו אשר הילל אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה (שם) וקורע. (מועד קטן כ״ו, עמ׳ א)

מהיכן חייב לקרוע? מן הצופים, ואח״כ כשיראה המקדש קורע קרע אחר. וכל קריעה — טפח ואם בא דרך המדבר, ורואה המקדש תחילה — קורע על המקדש טפח ואח״כ כשיראה ירושלים מוסיף על קרע ראשון כל שהוא.

אם קרע על אחת מערי יהודה אינו חוזר וקורע כשיראה שאר ערי יהודה, חוץ

מירושלים שחוזר וקורע עליה קרע אחר בפני עצמו. ואם קרע על ירושלים אינו צריך לקרוע על שאר ערי יהודה. וכל הקרעים האלו — בידו ומעומד. וקורע כל כסותו שעליו עד שיגלה את לבו, ואינו מאחה קרעים אלו לעולם. אבל רשאי לשללן, למללן, ללקטן ולתופרן כמין סולמות. היה הולך ובא לירושלים, הלך ובא תוך ל׳ יום, אינו קורע קרע אחר, ואם לאחר ל׳ יום חוזר וקורע. (אורח חיים סימן תקס״א)

הרואה ערי יהודה בחורבנן — אפילו יושבים בהן ישראל, כיון שאינם מושלים עליהן, נחשבות כחורבן (בית יוסף). מהיכן חייב לקרוע? מן הצופים — כלומר משמגיע להר הצופים ורואה מקרוב את חורבן המקדש. כל הקרעים האלו בידו ומעומד — כלומר: קורע את בגדו בידו, בעמידה, ולא בכריעה ובהשתטחות על הארץ.

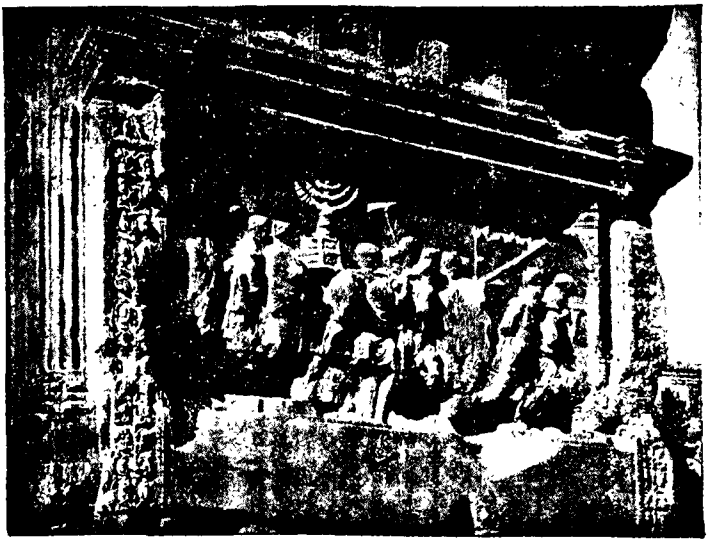

שבויים יהודים הנושאים את כלי בית ד׳: שולחן הזהב, המנורה, ספר תורה ועוד מובלים בתהלוכת הניצחון לכבוד אספסיינוס, טיטוס ודומיציאנוס ברומי. משהגיעה התהלוכה למיקדש יוסיפוס הקאפיטולי הוצא מבין השבויים מפקד המרד, שמעון בר גיורא והוצא להורג.
תבליט „בקשת טיטוס״ שברומי (ראה לעיל עמ׳ 220).

י. ל. גורדון

בֵּין שְׁנֵי אֲרָיוֹת

מִחוּץ יָשׁוּד אוֹיֵב וּתְשַׁכֵּל חֶרֶב,
יַהֲרֹס חוֹמוֹת וָחֵל וִיקַרְקַר קִיר,
רָעָב וָנֶגֶף וּמְדָנִים מִקֶּרֶב –
הַעוֹד לָכֶם תִּקְוָה לַצִּיל הָעִיר?
וִיהִי מָה, הִתְאַזְּרוּ כֹּל אֲשֶׁר פִּגְּרוּ,
אַמְּצוּ כֹחַ וּשְׁאֵרִית חֲמוֹת חִגְּרוּ,
כִּי אוֹי אוֹי לָכֶם, אוֹי לִירוּשָׁלַיִם,
אִם נָפֹל תִּפֹּל בְּיַדֵי הָרוֹמָיִם.

שִׁחֲתָךְ יִשְׂרָאֵל כִּי לֹא לִמְּדוּךָ
לֶאֱסֹר מִלְחָמָה בִּתְבוּנָה וָדַעַת,
כֹּחַ וּמְרִי־נֶפֶשׁ מַה־יּוֹעִילוּךָ
אִם אֵין תַּחְבֻּלוֹת שָׂר, אִם אֵין מִשְׁמַעַת – – –

עַתָּה יִגְבַּר אוֹיֵב יַעַל חוֹמָתָה,
כָּל גִּבּוֹרֶיךָ נִגְפּוּ, נִסְחָפוּ;
וּכְבָר פָּרַץ בָּעִיר וְשִׁיתָהּ בָּתָה –

שוּר, אֶל הַהַרְאֵל הַזֵּדִים יִשָּׁאֲפוּ!
נַחֲלָצָה, נִלְחָמָה עַד בֹּא קִצֵּנוּ!
חֶרֶב לַאדֹנָי וּלְבֵית מִקְדָּשֵׁנוּ!!
כִּי אוֹי לָנוּ אוֹי, אוֹי לִירוּשָׁלַיִם,
אִם נָפֹל תִּפֹּל בְּיָדֵי הָרוֹמָיִם!

•

שָׁלוֹם לָךְ, מָרְתָּה תַּמָּתִי, עַד נֵצַח!
הִנְנִי שָׁב לַקְּרָב כִּי נִרְפָּא הַפֶּצַע.
שָׂם טִיטוֹס יְהוֹתֵת, יַרְבֶּה שֹׁד וְרֶצַח; –
הָבִי לִי נִשְׁקִי, אַל תִּבְכִּי, מַה־בֶּצַע?
אֲהָבְתִּי וּבַעֲדִי הִתְפַּלָּלִי,
אַךְ אַל נָא תָּמַרִי, לִבְכּוֹת חֲדָלִי.

לַךְ, שִׁמְעוֹן דּוֹדִי, לַךְ וּנְהַג חֵילֶךָ!
יָקָר רֶגַע מִפָּז – מַהֲרָה וָלֵכָה.
עֵינֵי אֶרֶץ מוֹלַדְתֵּנוּ עָלֶיךָ;
אַל תִּדְאַג לִי! מָה רָאִיתָ עַל כָּכָה?
אָבִי גַּם אַחַי מוּקָעִים רָאִיתִי,
כָּל בִּעוּתֵי מָוֶת לִרְאוֹת נִסִּיתִי!
הַיּוֹם יִפְנֶה, יִגְּטוּ צִלְלֵי עָרֶב –
שִׁמְעָה שַׁאֲנַת הַצָּר, כָּל לֵב מַחֲרֶדֶת;
אֲאַזֶּרְךָ נִשְׁקְךָ, הֵא לָךְ הַחֶרֶב,
חֶרֶב לַאדֹנָי וּלְאֶרֶץ מוֹלַדְתָּ! –
דִּבְּרָה וּכְמוֹ אֵשׁ נֶהֱסְכוּ פָּנֶיהָ
וּמְטַר גֶּשֶׁם פָּרַץ מִמְּקוֹר עֵינֶיהָ.

וְרַנְעִים מִסְפָּר, אִישׁ אָחִיו חִבֵּקוּ,
אִמְּצוּ אֶל לִבָּם וּבְכָל עֹז נִשְּׁקוּ:
"שָׁלוֹם רָב לָךְ, מָרְתָּה חֶמְדַּת עֵינָיִם!" –
"שָׁלוֹם לָךְ, שִׁמְעוֹן, עַד בִּלְתִּי שָׁמָיִם!"
וּבְלֵב קָרוּעַ חִישׁ נִתַּק הַנַּעַר
וּלְחַיִּים וּלְמָוֶת יָרַד הַשָּׁעַר.

•

עַיִן רֹאָה! הֲרָאִיתָ אֵלֶּה הַדְּמָעוֹת?
הַתְּשִׁימִין בַּנֹּאד אוֹ לַשָּׁוְא זָרַמוּ?
וּמָה אַחֲרִית שׁוֹפְכֵיהֶן? הֵירֻחַמוּ?
הֲיִמָּלְטוּ מִמָּוֶת, מִשְּׁבִי, מִתְּלָאוֹת?
הֲיֵשׁ לָהֶם תִּקְוָה, אַחֲרִית וָשֵׁבֶר
לִרְאוֹת אִישׁ אָחִיו לִפְנֵי רִדְתָּם קָבֶר? – – –

•

עַם עָצוּם וְרַב מַרְגִּיז הָאָרֶץ,
רֹדֶה בִּשְׁלֹשֶׁת חֶלְקֵי הַיַּבֶּשֶׁת,
יָחֹג יָרִיעַ,
כִּי תַחְתָּיו הִכְנִיעַ
עַם קָטֹן וָדָל נָכוֹן לַקְּרָב,
יוֹשֵׁב אֶרֶץ מֵהֲלַךְ חֶלְקֵי־יוֹם חֲמֵשֶׁת.

אֲלָפִים וּרְבָבוֹת בַּקְּרָב נָפָלוּ,
עַל עֲצִים הוּקָעוּ, חֶרֶב אָכָלוּ;
אֲלָפִים וּרְבָבוֹת בַּשְּׁבִי יָצָאוּ,
בַּשְּׁוָקִים וּרְחוֹבוֹת כַּצֹּאן נִמְכָּרוּ;
אֲלָפִים וּרְבָבוֹת בַּבּוֹר הָחְבָּאוּ
וּלְבָרוֹת לִפְרִיצֵי חַיּוֹת סֻגָּרוּ. –

וּבֵין הַשְּׁבוּיוֹת מֵחֵל יְרוּשָׁלַיִם
הוּרְדָה רוֹמָה גַּם מָרְתָּה הָעֲדִינָה,
וּלְאָמָה קִנְתָּה בַּעֲבוּר נַעֲלַיִם
מַטְרוֹנָה אַחַת וּשְׁמָהּ אַגְרִפִּינָה;
וּבֵין הָאֲסִירִים הַלְּקוּחִים לַמָּוֶת
יוֹשֵׁב גַּם שִׁמְעוֹן עָצוּר בּוֹר צַלְמָוֶת.

•

קוֹל עַל שִׁבְעַת הַשָּׁפָיִם –
רִנַּת הָרוֹמָיִם!
"מַה־יָּחוֹג הֶהָמוֹן, מַה־זֶּה יָרִיעַ?
הֲאָתָא קָלָנְד, סַטוּרְנַל הִגִּיעַ? –
בֶּן־הַמֶּלֶךְ "תַּעֲנוּג לִבְנֵי הָאָדָם",
"לֹא לָן אִם לֹא עָשָׂה מִשְׁפָּט וָחֶסֶד",
יָבֹא בִּתְרוּעָה וּבִיקַר תִּפְאָרֶת,
הוּא וּשְׁרִידֵי חֵילוֹ עַל גַּפֵּי קָרֶת
דֶּרֶךְ שַׁעַר תַּלְפִּיוֹת לוֹ יִוָּסֵד,
כִּי נִלְחֹם נִלְחַם בַּיְּהוּדִים וּלְכָדָם,

אִבְּדָם מִגּוֹי וּכְעָפָר לָדוּשׁ שָׁמָם
רַעַשׁ לוֹ שַׁלְמַת אַרְגָּמָן מִדָּמָם.

אַחֲרָיו יִמְשֹׁךְ בָּאוּזְקִים חֵיל הַשָּׁבִי,
וּלְפָנָיו יִשְׂאוּ עַל כֶּתֶף צָרִים
בִּזַּת יְרוּשָׁלַיִם וּשְׁלַל הֶעָרִים
וּכְלֵי הַקֹּדֶשׁ חֶמְדַּת עִיר הַצְּבִי;
מֵהַר בַּת צִיּוֹן קַפִּיטֹלִיּוּם הִנִּבְעָתָה,
מֵהֵיכַל אֲדֹנָי לִדְבִיר יוֹבִיס הֵעָלָתָה.

זַהֲמוֹן עָם כַּהֲמוֹן מֵי טִבֵּר נָהָמוּ,
אֶל הַזִּירָה הַגְּדוֹלָה יַחַד זָרְמוּ,
וּכְבָר הָאֲצִילִים לִפְנֵיהֶם מִהֵרוּ
כָּלְלוּ הַזִּירָה וּבְכָל הוֹד פֵּארוּ,
כִּי שָׁם הַכִּין "תַּעֲנוּג לִבְנֵי הָאָדָם"
תַּעֲנוּג אַכְזָרִי, שַׁעֲשׁוּעַ רָצַח וָדָם:
כָּל שְׁבוּיֵי הַחֶרֶב לַהֲרֵגָה הָקְדְּשׁוּ,
לְפָנַי חַיְתוֹ־טָרֶף יִתְנוּם וִירֻשָּׁשׁוּ.

גַּם הַמַּטְרוֹנוֹת הַשַּׁאֲנַנּוֹת
מַאֲמָהוֹתֵיהֶן נְהוּגוֹת
תָּאֲצָנָה לָרֶדֶת שָׁעַר,
כִּי נַפְשׁוֹתֵיהֶן הָעֲנֻגּוֹת
תִּמְצָאנָה נַחַת וּמַעֲדַנּוֹת
לִשְׁמֹעַ אֲנָקַת חָלָל, קוֹל חַיְתוֹ־יָעַר,
לִרְאוֹת דָּם נוֹזֵל מִמְּקוֹר לֵב קָרוּעַ,
בֵּין שְׁנֵי אֲרָיוֹת גֵּו אָדָם יָזוּעַ.

מִסָּבִיב לַזִּירָה חוֹמָה וּגְדֵרֶת –
הוּא הַתֵּאַטְרוֹן, בִּנְיָן רַב תִּסְאֶרֶת,
מָלֵא מִפֶּה לָפֶה נָשִׁים וַאֲנָשִׁים;
כִּסְאוֹת וּמוֹשָׁבוֹת, תָּאוֹת וּלְשָׁכוֹת
פּוֹנוֹת אֶל הַמַּעְגָּל בְּשָׁלֹשׁ מַעֲרָכוֹת,
קְנִים תַּחְתִּים וְשֵׁנִים וּשְׁלִישִׁים.

אֶל מוֹשַׁב הַקִּיר בֶּחָצֵר הַתִּיכוֹנָה
יוֹשֶׁבֶת אַגְרִפִּינָה הַמַּטְרוֹנָה
וּקְהַל הָאֲמָהוֹת נִצָּבוֹת אַחֲרֶיהָ,
בָּם אָמָה אַחַת מִשְּׁבִי יְרוּשָׁלָיִם.
מַה־נִּמְרָץ חֶבְלָהּ לִרְאוֹת הָעֵינַיִם!
אַךְ מִי יָשׂוּם לֵב, מִי יַחֲמֹל עָלֶיהָ?

נִפְתְּחָה הַזִּירָה אֶל מוּלָן מִנֶּגֶד
וּלְתוֹךְ הַמַּעְגָּל יָצָא עֶלֶם חֶמֶד
עַד לִשְׁתוֹתָיו חָשׂוּף, עָרֹם מִבֶּגֶד,
וּבְיָדוֹ חֶרֶב פִּיּוֹת אָרְכָּהּ גֹּמֶד;
עוֹד פִּצְעֵי גֵווֹ לֹא זֹרוּ נִרְפָּאוּ,
עוֹד עִקְּבוֹת הַכְּבָלִים עַל יָדָיו נוֹדָעוּ.

מַה־לְּךָ, הָעִבְרִית, מֶה חָוְרוּ פָנֶיךָ,
מַה־"אֶחֱזַךְ הַשָּׁבָץ, קָמוּ עֵינֶיךָ,
וּשְׂפָתַיִךְ חֵרֵשׁ מַה־זֶּה תַּבַּעְנָה?
"הַאִם כָּכָה, שִׁמְעוֹן, אָשׁוּב אֶרְאֶךָ?!
אֵלִי, אֵל רַחוּם, הוֹשַׁע־נָא, הוֹשַׁע־נָא,
אַל תִּתֵּן לַחַיָּה נֶפֶשׁ תּוֹרֶךָ!"———

נִפְתְּחוּ דַּלְתוֹת הַסּוּגַר וּמִקְרְבֵּהוּ
זִנֵּק אֲרִי לְבִי נוֹרָא מַרְאֵהוּ,
אָרְכּוֹ שָׁלֹשׁ רֶגֶל, כִּשְׁתַּיִם לוֹ גֹּבַהּ,
(וּבַיּוֹם הַהוּא לֹא הֶאֱכִילוּהוּ לָשֹׂבַע
בַּעֲבוּר יִרְעַב וְתִגְדַּל אַכְזְרִיּוּת־חֲמָתוֹ),
עַל קָדְקֹדוֹ כִּקְפֹּד תְּסַמֵּר רַעְמָתוֹ
וּכְיַעַר בָּצִיר יוֹרְדוֹת שַׁעֲרוֹתָיו הַקְּלוּטוֹת,
זָנְבוֹ כָּאֶרֶז וּמִתַּלְעוֹתָיו פִּיּוֹת חָרֶב,
וּבְחֹרֵי פֶתֶן תַּחַת גַּבְּתָיו הָעֲבָתוֹת
עֵינַיִם רוֹחֲצוֹת בַּדָּם יוֹשְׁבוֹת לְמוֹ־אָרֶב.

רָגַע עָמַד הַטּוֹרֵף הִתְבּוֹנֵן בַּטָּרֶף
(כִּמְנַסֶּה אִם מַאֲכַל תַּאֲוָה הוּא טוֹרֵף
הָרָאוּי לַעֲלוֹת עַל שֻׁלְחַן הַמֶּלֶךְ),
אַחַר נָשָׂא רַגְלָיו רֵלֶךְ
הָלֹךְ וְדוֹשׁ אֶרֶץ וְצָעֹד בַּזַּעַם,
הַקַּף הַמַּעְגָּל פַּעַם אַחַר פָּעַם
וּמִטַּרְפּוֹ עֵינוֹ לֹא יִגְרַע, לֹא יֵרָף,
כִּמְרַגֵּל חֶרֶשׁ הַסּוֹבֵב הָאָרֶץ
לָתוּר עֶרְוָתָהּ וּמְקוֹם יֵשׁ בָּהּ פָּרֶץ.

וּכְתֹמֶר מִקְשָׁה יִתְיַצֵּב בַּתָּוֶךְ
הַמֶּט לַהֶרֶג, הַנָּכוֹן לַטֶּבַח,
בִּימִינוֹ הַמּוּנָּפָה יַחֲזִיק הַמַּאֲכֶלֶת
וּבְנִצָּבָהּ כַּחוֹתָם אֶל לִבּוֹ יְאַמְּצֶנָּה,
כִּי הִיא כָּל תִּקְוָתוֹ וּשְׁאֵרִית תּוֹחֶלֶת –
אִם יֵשׁ עַל פִּי אַרְיֵה תִּקְוָה עֲדֶנָּה.
וִידֵי מָתְנָיו שֹׁרְגוּ וּשְׁרִירָיו צָבוּ,
עֵינָיו הַלְּטוּשׁוֹת בְּמְאוּרוֹתֵיהֶן נִצָּבוּ
כַּחִצִּים הַשְּׁנוּנִים כּוֹנְנוּ עַל יֶתֶר,
דּוֹלְקוֹת אַחֲרֵי צַעֲדֵי אוֹיְבוֹ כַּמַּחַט
הַנִּמְשָׁךְ אַחֲרֵי אֶבֶן הַשּׁוֹאֶבֶת.
פָּנָיו הַזְּעֻפִּים הִלְּבִּינוּ כַּנֶּתֶר –
אַךְ שֶׁקֶט בִּיצָרָיו, אֵין חִיל וָפַחַד:
לֹא רְאִשׁוֹנָה יִרְאֶה לָעַיִן אֶת הַמָּוֶת.

פִּתְאֹם נָעַר הָאָרִי כַּהֲמוֹן קוֹל רָעַם
וּכְבָרָק מִמְּרֹרָתוֹ הִשְׁתָּעֵר הַפַּעַם
וּמִלֹּא קוֹמָתוֹ הִתְקוֹמֵם, וַיָּרֶם
אֶת כַּפּוֹ עַל טַרְפּוֹ אֶל מוּל לִבֵּהוּ;
אַךְ שִׁמְעוֹן נִזְהָר וַיַּקְדֵּם פָּנָיו, וּבְטֶרֶם
תִּנְחַת כַּפּוֹ עָלָיו שָׁלַח חַרְבֵּהוּ
וַיִּדְקֹר אֶת טוֹרְסוֹ אֶל אָרְבוֹת כַּפֹּתָיו,
וַתָּבֹא הַחֶרֶב בְּאַחַת מִצַּלְעוֹתָיו;
אַךְ שָׁם עָמְדָה, כִּי פָגְשָׁה בְגֶרֶם,
וּגְרָמָיו כִּמְטִילֵי בַרְזֶל בַּרְזֶל יָרֹעוּ
וּבְפַגְעָהּ בָּעֶצֶם נִשְׁבַּר הַלַּהַב,
וּבְכֵן אָבַד נִצְחוֹ עָלָה בַּתֹּהוּ
וּבְמַדְקָרְתוֹ לֹא מָחַץ הָרָהַב.
וּמִטָּעַן חֶרֶב נִתַּר הָאָרִי אָחוֹר,
מִמַּחַץ מַכָּתוֹ פָּרַץ זַרְזִיף דָּם שָׁחוֹר
וּבְקוֹל נַהֲמוֹ נִשְׁמַע כַּהֵד קוֹל נְכָאִים;
אַךְ בַּעֲבוֹר שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה רְגָעִים
הִבְלִיג עַל כְּאֵבוֹ וַיֵּאָסֹף כֹּחֲהוּ
וַיָּשָׁב וַיַּהֲלֹךְ אַמִּים עַל הַמַּכֵּהוּ.

אָז נָפַל לֵב שִׁמְעוֹן, רוּחַ בּוֹ לֹא קָמָה.
כַּמַּטָּרָה לַחֵץ הִנֵּהוּ נִצָּב
וּבְיָדוֹ אַין כֹּל בִּלְתִּי אִם הַנִּצָּב,
אֵיךְ יַרְדְּ פְּרִיץ חַיּוֹת? גַּם כֹּחַ יָדִיו לָמָּה?
כִּמְבַקֵּשׁ עֶזְרָה הֵעִיף מִסְּבִיבוֹ הָעָיִן –
אָזְנַיִם חֲרֻשׁוֹת, לִבּוֹת אֶבֶן מִסְּבִיבֶיךָ,
הַקֶּרַח הַנּוֹרָא וּשְׁמֵי בַרְזֶל עָלֶיךָ,
מֵאַיִן יָבֹא עֶזְרֶךָ, הוֹי אֹבֵד, מֵאָיִן?

אַךְ מִי הַנִּשְׁקָפֶת? אֶת מִי עֵינוֹ סוֹגֶשֶׁת?
הַאִם מִקְסַם שָׂוְא הוּא, לַהַט תַּרְמִית עֵינָיִם?
שָׁם נִצָּבֶת מָרְתָּה עַבְדוּת לוֹבֶשֶׁת!
הִתְפּוֹרְרִי אָרֶץ, רוֹפְפוּ עַמּוּדֵי שָׁמַיִם!!
הַמַּרְאָה הַזֶּה אִמֵּץ לִבּוֹ וַיְעוֹדְדֵהוּ
וּלְמַפֵּץ וּכְלִי מִלְחָמָה שִׁכֵּל יָדֵיהוּ – – –

"אֵי אֱלֹהֵי שִׁמְשׁוֹן?" – קָרָא וַיְדַלֵּג פֶּתַע,
אַחֲרֵי צַעֲדוֹ בַתְּחִלָּה אֲחֹרִנִּית כְּפֶשַׁע,
לֶאֱחֹז בְּמִתַּלְעוֹת הַכְּפִיר וּלְשַׁסְּעֵהוּ שֶׁסַע – –

וַיָּנַח הַכְּפִיר אַלְיוֹ שֵׁנִית בַּחֲמַת זָעַם –
עוֹד הִתְחַזֵּק הָאֻמְלָל עַל עָמְדוֹ הַפַּעַם,
עוֹד רִנְעֵי מִסְפָּר נֶאֱבַק עִם טוֹרְסֵהוּ,
אַךְ בִּזְנֹבוֹ כָּאֲרֵז חִישׁ אַרְצָה הִכֵּהוּ,
פַּרְסוֹתָיו הַנּוֹרָאוֹת תָּקַע בִּלְבָבֵהוּ,
וּבְטָנוֹ רִשֵּׁשׁ עַד מֵעָיו יָצָאוּ,
וַיַּעֲלַע דָּמוֹ וַיָּפֵרֵק עֲצָמָיו,
וַיִּסְחַב אֶת פִּגְרוֹ מִתְבּוֹסֵס בְּדָמָיו.

כָּל הָעָם בַּעֲלִיצוּתוֹ קוֹל רִנָּה הִשְׁמִיעַ –
אַךְ מַה נֶּאֱקַת מָוֶת מִן הַיְּצִיעַ? –
שָׁם אָמָה עִבְרִיָּה מֵתָה, גּוֹעַת? –
מַה־זֶּה? עַל מַה־זֶּה? אֵין נֶפֶשׁ יוֹדַעַת!
אַף אֵין אִישׁ שָׁם עַל לֵב לַחֲמֹל עָלֶיהָ.
הָהּ! בֵּין שְׁנֵי אֲרָיוֹת אֶת דּוֹדָהּ רָאָתָה
וַתִּצְנַח אַרְצָה, קָרְסָה כָּרְעָה בַּחֲבָלֶיהָ –
וּבְצֵאת נַפְשׁוֹ גַּם נַפְשָׁהּ שָׁמַיִם עָלָתָה.

הִנֵּה תִקְוָתְךָ, שִׁמְעוֹן, הִנֵּה הִיא בָאָה –
הִנֵּה מָרְתָּה תַּמָּתְךָ לַחֹפֶשׁ יָצָאָה!

בין המצרים

נאד הדמעות על חורבן ירושלים.
(מאוסף י. איזנשטיין)

שִׂימָה דִּמְעָתִי בְּנֹאדֶךָ

(תהילים נ"ו, ט)

נהגו לפנים לאסוף בכלי מיוחד את הדמעות שהורידו המקוננים על מות אדם גדול — „נאד הדמעות" ולשימו לזכרון בקבר. אולם אבלי ציון נהגו בימי בין המצרים להוריד דמעות על חורבן ירושלים ב„נאד דמעות" ולטבול בהן בסעודה המפסקת את לחמם. ויש שהתפללו: „יהי רצון מלפניך שומע קול בכיות שתשים דמעתנו בנאדך להיות (מתוך הסיום „אזכרה אלוהים ואהמיה" לר' אמיתי) — כי רווחת אמונה בעם: כשיתמלא נאד דמעותינו לפני הקב"ה על גדותיו יושם קץ לצרותינו והמשיח יבוא.

שמעון פרוג

כּוֹס הַדְּמָעוֹת

– הַגִּידִי לִי אִמִּי, הַאֻמְנָם הֵם כַּנִּים
דִּבְרֵי הַזָּקֵן יוֹם יוֹם לִי יַבִּיעַ,
כִּי שָׁם לִפְנֵי כֵּס־יָהּ בִּמְעוֹן הָרָקִיעַ
עוֹמֵד גָּבִיעַ מִיָּמִים קַדְמוֹנִים,
וְעַל כָּל צָרָה וְצָרָה הַבָּאָה עָלֵינוּ
מִיַּד הָאַכְזָרִים, מִיַּד כָּל אוֹיְבֵינוּ –
אָל זֶה הַגָּבִיעַ דִּמְעָה נִגֶּרֶת
מֵעֵינֵי אֱלוֹהַּ לָעַד לְמִשְׁמֶרֶת.
וְעֵת דְּמָעוֹת תִּמָּלֵא זֶה כּוֹס שָׁמַיִם
יָבֹא אֵלֵינוּ מָשִׁיחַ צִדְקֵנוּ,
הוּא הַמָּשִׁיחַ, לוֹ כָּלוּ עֵינֵינוּ
זֶה יָמִים כַּבִּירִים, זֶה שָׁנִים אַלְפָּיִם?

– "כַּנִּים, בֵּן יַקִּיר, אַךְ כַּנִּים הַדְּבָרִים" –
בְּעֶצֶב הָאֵם לוֹ הַשִּׁיבָה אֲמָרִים.
רַדֵּם הַיֶּלֶד, וַתְּהֻמָּה לְבָתוֹ,
אַךְ חִיש עוֹד הַפַּעַם צָלְלָה אִמְרָתוֹ:
– עַד מָתַי, הוֹרָתִי, עַד מָתַי, עַד אָנָה
לֹא תִשְׁבֹּר צִמְאוֹנָהּ זֹה כּוֹס הַפְּלָאוֹת?...
הֲתַחְתִּית לָהּ אֵין לְהָכִיל הַדְּמָעוֹת?
אוֹ חָרֹב תֶּחֱרַבְנָה שָׁם יָמִים עַל שָׁנָה?!...
וְעֵינֵי הַיֶּלֶד כָּעוֹרֵב שְׁחֹרוֹת,
מְלֵאוֹת תַּחֲנוּנִים וּמְאִירוֹת כַּנֵּרוֹת,
עַל אִמּוֹ הִבִּיטוּ, הִבְרִיקוּ כַּבְּרָקִים...

וּכְסוּפָה כָּאֲגַמּוֹן הָאֵם דֹּם עוֹמֶדֶת
מִבֵּין עַפְעַפֶּיהָ דִּמְעָה יוֹרֶדֶת,
וּכְאֵגֶל הַטַּל עַל שׁוֹשַׁנַּת עֲמָקִים
עַל קָדְקֹד הַיֶּלֶד הַדִּמְעָה גוֹפֶלֶת,
רוֹחֶצֶת תַּלְתַּלָּיו, עַל מִצְחוֹ גוֹזֶלֶת...
תִּזֹּל הַדִּמְעָה נָא, אֵלִי, אֵל צְבָאוֹת,
אָל זֶה הַגָּבִיעַ, זֹה כּוֹס הַדְּמָעוֹת!

(תירגום מרוסית)

יום־טוב לוינסקי

ג׳ שבועות האבל שבין י״ז בתמוז וט׳ באב

מסורת מדניאל איש חמודות

שלושת השבועות של אבילות, שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב — מסורת היא שדניאל איש חמודות יסדם אומר ר׳ צדקיהו הרופא בשם רב סעדיה גאון.

ככתוב:

בַּיָּמִים הָהֵם אֲנִי דָנִיֵּאל הָיִיתִי מִתְאַבֵּל שְׁלֹשָׁה שָׁבֻעִים יָמִים. לֶחֶם חֲמֻדוֹת לֹא אָכַלְתִּי וּבָשָׂר וָיַיִן לֹא בָא אֶל פִּי וְסוֹךְ לֹא סַכְתִּי עַד מְלֹאת שְׁלֹשֶׁת שָׁבֻעִים יָמִים (דניאל י׳, ב—ג)

בתלמוד אין יסוד למנהגי האבלות בג׳ השבועות האלה, והאבל התחיל רק „משנכנס אב״. אולם בתקופת הגאונים סמכו על מדרש חז״ל: „כל רודפיה השיגוה בין המצרים״ (איכה א׳, ג) — בין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב. ומכאן גם השם „בין המצרים״. העם החמיר איפוא על עצמו ונהג אבילות משבעה עשר בתמוז.

העם נהג להחמיר

בברייתא אחת (יבמות מ״ג, עמ׳ א) שנינו: „קודם הזמן הזה (בראשית חודש אב, לפני השבוע שבו חל תשעה באב) העם ממעטים בעסקיהם מלישא ומליתן, מלבנות ולנטוע, ומארסין [אשה] אבל לא כונסין, ואין עושין סעודת אירוסין״. סימני אבילות ממש ניכרים רק בשבוע של תשעה באב: „שבת [שבוע] שחל תשעה באב בתוכה — אסור לספר ולכבס, וב[יום]חמישי מותר מפני כבוד השבת״ (שם, שם). ושם (עמוד ב) מובאת גם ברייתא יותר מאוחרת: „מראש חודש ועד התענית העם ממעטים בעסקיהם מלישא ומליתן מלבנות ולנטוע ומליארס ומלישא. שבת שחל תשעה־באב בתוכה אסור לספר וגכבס ואסור ליארס. ויש אומרים: כל החודש אסור (כלומר כל תשעה הימים של החודש עד יום התענית). מכאן ראינו שמנהגי האבילות היו רק בשבוע של תשעה באב או בין ראש חודש וט׳ בו.

אולם מרוב צרות ותלאות שבאו עלינו בארצות פזורינו רבו פרושים בישראל שהתנזרו מתפנוקים וממותרות בכל ימות השנה, זכר לחורבן, על אחת כמה כמה בזמן „בין המצרים״.

לא לאכול בשר

מכיוון שאין דין מפורש ומפורט למנהגי ג׳ השבועות, שונים המנהגים בעדות. בקהילות אשכנז נהגו יחידים להינזר מאכילת בשר ומשתיית יין משבעה עשר בתמוז. בראש חודש אב — נמנעו כל העם מאכילת בשר. לפי שאין שמחה אלא בבשר. והיו שהחמירו אפילו לא לאכול בשר עד שבת נחמו („טורי זהב״ תקנ״א, סעיף יז, בשם המהרש״ל). אולם בעדות הספרדים נמנעו מלאכול בשר רק מראש חודש או רק בשבוע

של תשעה באב, או אפילו רק בערב תשעה באב בלבד. המהרש"ל אין דעתו נוחה מן המחמירים הללו, אולם מכיוון שכבר נהג העם ככה — לא ראו החכמים להקל ולפרוץ גדר. בין המחמירים היו כאלה שאפילו תבשיל שנתבשל בסיר של בשר, ללא בשר לחלוטין, לא אכלו בימים אלה. ובפי העם היו מלגלגים על נשים צדקניות, שלא תפרו בתשעת הימים במחט שנהגו להכליב בה כרכשאות ומולייתות של בשר בימים כתיקונם.

בצל „הקטב המרירי"

משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, ימים בהם מתגבר החום, שולט בעולם השד „קטב מרירי", כאמור בפתיחתא של איכה רבתי (א', כט): „כל רודפיה השיגוה בין המצרים" — מי"ז בתמוז עד תשעה באב, שבהם קטב מרירי מצוי. ואמרו במדרש (במדבר רבה, יב): קטב מרירי עשוי קליפים קליפים, שערות שערות, ועין אחת קבועה לו בלבו ואינו שולט לא בצל ולא בחמה, אלא בין צל לחמה, מתגלגל ככדור ושולט מארבע שעות ועד תשע שעות, משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב. וכל מי שהוא רואה אותו נופל על פניו ומת. ולכן מקובל שלא להכות את התלמידים בימים האלה. ב„בית יוסף" (סוף סעיף י', תקנ"א) מובא „כתוב בהגהות מיימוניות החדשות... שצריך להיזהר, ואין להכות אפילו הרב את תלמידו ברצועה, שבהן קטב מרירי שולט וסכנה יש בדבר".

ובמדרש „שוחר טוב" (פרק צ"א) כתוב, שהיו משחררים אפילו את התלמידים בימים אלה משעה ארבע עד תשע (משעה 10 בבוקר עד שלוש אחר הצהרים, בערך) ולא רק שלא היו מכים אותם. רבי שילא בר יצחק מפקיד לספרייא דייהוון מפנין לטלייא מארבע שעין ועד תשע (רבי שילא בר יצחק נתן הוראות לסופרים — מלמדי תינוקות — שישחררו את הילדים מד' שעות עד ט').

תיקון חצות בצהרי יום

נהגו בכמה קהילות שהשמש מעורר את הקהל באשמורת־הלילה התיכונה של ג' שבועות אלה לתיקון חצות.

מנהג ותיקין הוא לומר תיקון חצות בצהריים, בימי בין המצרים. וכתב הרב חיד"א: בימי בין המצרים ייזהר מאד במיעוט שחוק, במיעוט תענוג ויאמר תיקון חצות בבכייה. חצות בבכייה. טוב לומר סדר „תיקון רחל" בכל יום חול מבין־המצרים, אחר חצות (היום), וכן נהגו בארץ ישראל תוב"ב, על פי כתבי האר"י ז"ל והוא מנהג ותיקין.

(מורה באצבע, סימן ח)

ב. משנכנס אב ממעטים בשמחה

משנכנס אב ממעטין בשמחה (תענית כ"ו, ב).

ראש חודש אב הוא יום אחד וחל בימים ב, ד, ו, ז. לפנים בישראל כשקידשו את החודש על פי הראייה היו שליחי בית־דין יוצאים למקומות הרחוקים מירושלים להודיע על יום קידוש החודש, שידעו מתי תענית תשעה באב (משנה ראש השנה, י"ח, עמ' א).

ויש סבורים שגם בימי הבית היו יוצאים שליחים להודיע על חודש אב, שגם אז התענו יחידים בתשעה באב. (פירוש המשניות לרמב"ם, ראש השנה י"ח).

שבת שלפני ראש חודש — „שבת מברכים של ר"ח אב". בכמה קהילות נהגו שלא לברכו, ככתוב: „במספר ירחים אל יבוא" (איוב ג', ו) — אולם ברוב הקהילות אין נוהגים כך (שער אפרים, ו', לה). ב„כתובות", באיגרות ושטרות נוהגים לכתוב „מנחם־אב" במקום „אב" — לשם נחמה (ערוך השולחן קכ"ו, טז). ויש שכותבים „חודש מנחם", בלי תוספת „אב".

מראש החודש עד תשעה בו נוהגים אבילות מחמת החורבנות והפורענויות. ישראל שיש לו דין עם נכרי ישתמט מדיון שבימים אלה איתרע מזלו של ישראל (תענית כ"ט, עמ' א). יש נוהגים להתענות בראש חודש אב — שבו מת אהרון, אף כי ראש חודש אסור בתענית. (ראה מגילת תענית פרק אחרון)

לא לאכול בשר ולא לשתות יין

בתשעת הימים שבין ראש חודש אב לט' בו מחמירים המוני בית ישראל במנהגי האבילות, יותר מאשר בימים שקדמו, למן י"ז בתמוז. נמנעים מלהסתפר. ובארץ ישראל היה המנהג לסגור בימים אלה את המספרות, למנוע מיכשול. לאחר צאת התענית נהגו חכמים להכריז (תעניות ירושלמי, פרק ד', הלכה ט): „יפתחון ספרייא ומאן דבעי יספר" (יפתחו הספרים ומי שצריך יסתפר). כן הקפידו שלא לרחוץ בנהר או בים, לא לכבס בגדים ולבנים, לא ללבוש בגד חדש, לא לאכול פרי חדש, ומכל שכן שלא לערוך שמחת משפחה כגון אירוסין, נישואים, חנוכת בית וכד'.

על כל זה לא היה דין מפורש — רק מנהגים של גדולי ישראל היו ומהם ראו ונהגו בעם.

הצנעת הסכין

בקהילות רבות היה זה מקובל, לפי מנהגי אשכנז וספרד, שלא לאכול בשר בט' הימים האלה. יראים וחרדים, כאמור, הפסיקו לאכול בשר כבר מיום י"ז בתמוז, עם ראשית הפורענות. כדי שלא להיכשל — נהגו השוחטים למסור בראש חודש אב את סכיניהם לרב או לראש העדה, לפיקדון, עד תשעה באב אחרי הצהרים או עד עשרה בו. בכמה עדות, כגון בקהילות פרס, נהגו להצניע את הסכין באדמה — בפני עדים או באי־כוח העדה — עד תשעה באב. רק לשם סעודה של מצווה: ברית מילה או פדיון הבן, התירו לשחוט ולאכול בשר בקר.

מנהג נשים

כמה מן הקדמונים ובראשם רב האי גאון, ראו באיסור אכילת בשר ושתיית יין בט' הימים רק מנהג נשים, שהרי כתוב מפורש, שבערב תשעה באב, עד הצהרים (שש שעות), מותר לאכול אפילו כסעודת שלמה בשעתו. ובכל זאת לא זילזלו במנהג זה. בשם רב האי גאון מביא ר' אברהם בן נתן הירחי (ספר „המנהיג", הלכות תשעה־באב י"ח),

וסומך על דברי ר׳ זעירה בתלמוד ירושלמי, (תעניות פרק א׳ הלכה ו׳; פסחים ד׳ הלכה א׳): „נשייא דנהגן דלא למישתייא מן דאב עליל (משנכנס אב) — מנהג״. והעתיקו הגאונים: „נשייא דנהיגן דלא למישתי חמרא ודלא למיכל בשרא מן דעייל אב עד אפיקי תעניתא״ (נשים הנוהגות שלא לשתות יין ולא לאכול בשר מכניסת אב עד צאת התענית). לא ידוע מאין לקחו גירסה כזו ורבים נוטים להאמין, שנפלה כאן טעות וצריך להיות „למישתי עמרא״ — לטוות צמר, במקום „למישתי חמרא״ — לשתות יין. על בשר בכלל לא נזכר בירושלמי. על מנהג הנשים כתב הרב ר׳ אשר (הרא״ש, 1250—1328, ספרד) ז״ל: וראיתי נשים יקרות שנמנעות מאכילת בשר ומשתיית היין מי״ז בתמוז עד עשרה באב ואומרות שכך קיבלו מאמהותיהן דור אחר דור. („כל בו״, סימן ס״ג, וכן במחזור ויטרי, עמ׳ 225)

סעודת בשר מפסקת בערב ראש חודש אב

בסעודה האחרונה של חודש תמוז נהגו להרבות בבשר בקר וביין. — כעין סעודה מפסקת בין מאכלי בשר למאכלי חלב, שיימשכו שמונה ימים רצופים. לכבוד סעודה זו נהגו לסגור בהקדם את בתי העסק, תגרנים הקדימו להגיע הביתה, ובשכונה היהודית כלתה אז רגל מן השוק. ואפילו תינוקות של בית רבן בטלו מתורתם שעה אחת או שתיים לפני המועד, ונשלחו הביתה לסעודת הבשר הדשנה והאחרונה. בפי העם קראו לזה „שטעלין דעם טיש פאר דער שול״. (לערוך שולחן בטרם [מתחילים דיני] בית הכנסת [לתשעת הימים].

תבשילים בחלב וגבינה

בגלל ההינזרות מאכילת בשר נוצרו בעם תבשילי חלב מיוחדים, שאינם דומים למטעמי החלב המדושנים של חג השבועות. כרגיל אכלו איטריות בחלב, — מאכל עניים ולקינוח — „איטריות רחבות״ בגבינה, לרוב בלי חמאה או שמנת — שיהיה הטעם תפל.

ומספרים מעשה בר׳ יוסי־בר הרב מבריסק, שבאה אצלו אשה אחת בערב תשעה באב ושפכה לפניו שיחה וצערה:

— רבנו, אשה כשרה אני וזהירה בדת משה, כמצווה עלינו מפי המקום, וכמקובלת אני מפי אמא, מיום שנכנסתי לחופה. והריני בעלת־בית בישראל, מתקינה אני בכל ערב תשעה באב איטריות לסעודה המפסקת, כנהוג בישראל. ואילו היום נטרפה עלי השעה ואירעה לי תקלה, בעוונותי. גבלתי עיסה על מנת לעשות איטריות, תקפה עלי השכחה יעשיתי פתיתים.

— כך? משים עצמו ר׳ יוסי־בר מיתמה — שאלה חמורה!

והוא קם על רגליו, הולך ובא אצל הקמטר, מוציא ספר גדול ועבה ומתחיל מדפדף בו, מקמט מצחו, מושך בזקנו כיושב על מדוכה קשה.

היושבים לפניו תוהים ותמהים.

לשעה קלה משיב ר׳ יוסי־בר לאותה אשה:

— הפתיתים מותרים באכילה, אלא הווי מקבלת על עצמך קבלה גמורה, שמכאן ולהבא תהי זהירה בכל ערב תשעה באב להתקין איטריות לסעודה המפסקת.

משנפטרה האשה מלפניו נענה אחד מן היושבים ושאל את ר' יוסי־בר:

— ילמדנו, רבנו, מה ראה לעשות קלה שבקלות כחמורה שבחמורות?

— דברים כפשוטם — משיב ר' יוסי־בר — אשה זו פיה העיד בה, שהדיוטית היא. ואם אדחה אותה בקש בשאלת־הבל, נמצאתי מכשילה לעתיד, שלא תבוא לשאול שאלת־חכם, אף על גופי דת משה וישראל (מ. ליפסון „אבותינו ספרו").

נהגו בכמה קהילות לאכול דגים, שאינם בכלל בשר, אעפ"י שגדולים מישראל היו מתנגדים למאכל זה בט' הימים, שהוא מאכל עשיר, וכבר אמר דניאל (י', ג): „לחם חמודות לא אכלתי".

„הציפור — לא בשר"

אולם במקום שהחמירו בבישרא דתורא (בשר בקר) הקלו בבשר עוף, שאינו נחשב בשר מן התורה, ובפי העם דרשו „ואת הציפור — לא בשר" (במקום „בתר", בהגייה אשכנזית — בראשית ט"ו, י). וכן נהגו במצרים לשחוט עופות כל ט' הימים, שאין שמחה אלא בבשר בקר. אכן השוחטים נהגו סילסול שלא לשחוט תורים ובני יונה, מחשש הקרבן, ודחוקא תרנגולים שוחטים (נחל מצרים הלכות ט' באב).

סעודות מצווה

בכל זאת נמצאה דרך לאכילת בשר בתשעת הימים, אפילו שלא בשמחת ברית מילה ופדיון הבן: לכבוד סיום מסכת. כמה מהלומדים בצוותא היו מסיימים מסכתא בתלמוד בימים אלה, ולכבוד המאורע ערכו סעודת מצווה, שבה מותר לאכול בשר ולשתות יין — לכל אלה השייכים לסעודה, ואפילו מי שלא טרח ולא למד בצוותא עם החבורה יכול להצטרף לסעודה, שהרי אמר אביי (שבת קי"ח, עמ' ב): „תיתי לי דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה עבידנא יומא טבא לרבנן" (זכות היא לי: שכאשר אני רואה תלמיד חכם מסיים מסכתו — אני עושה יום־טוב לחכמים). וכבר כתבו על זה המהרי"ל והרמ"א (אורח חיים תקנ"א, י' ואח'), שסיום מסכתא סעודת מצווה היא לכל הנוכחים, ואפילו לאלה שלא סיימו.

מחשש הקרבן — כי תורים ובני יונה היו עולים לקרבן על המזבח.

שתיית יין ואכילת ביצים

בכמה מקומות אין נמנעים משתיית יין בט' הימים, חוץ מערב תשעה באב. ובשאלוניקי המנהג שלא לאכול בשר, ואין נוהגים איסור בשתיית יין, כי אם בסעודה המפסקת" („שולחן גבוה", תקנ"א, סעיף קטן ל"ה). וכן כתב ר' חיים חזקיה מדיני יליד ירושלים ורב בקרים („שדי חמד", מערכת בין המצרים, א', אות ב'). הרב חיד"א („מורה

באצבע", סימן ח') כותב, שאפילו ביום י' באב לא יאכל בשר ולא ישתה יין, וימעט בהנאה כל מאי דאפשר. לפי דעתו אסור אפילו לאכול ביצים מבושלות, ואפילו הן בתוך התבשיל, אם אין מנהגו כך כל השנה.

ג. שלוש השבתות שבאמצע

שבתות ההפטרה

השבתות שבין שבעה־עשר בתמוז לחג הסוכות אינן נקראות כרגיל על שם הסדרה, אלא על שם ההפטרה — לרגל החשיבות הנודעת להפטרה בנביא באותה תקופה. שבתות ההפטרה בזמן זה שתים־עשרה הן: שלוש של פורענות חורבן בית מקדשנו (תלתא דפורענותא), שבע שבתות הנחמה שלאחר תשעה־באב (שבע דנחמתא) ושתי שבתות התשובה, שבין ראש השנה ויום הכפורים (תרתי דתיובתא). בעלי המסורת נתנו בהן סימנים דש"ח נו"ע אר"ק שד"ש לפי שתים־עשרה ראשי תיבותיהן של ההפטרות: דברי ירמיהו, שמעו דבר ד' (ירמיהו א', ב'), חזון ישעיהו (ישעיה א'), נחמו עמי (ישע' מ'), ותאמר ציון (שם, מ"ט), עניה סוערה (שם, נ"ד), אנכי אנכי הוא מנחמכם (שם נ"א), רני עקרה (שם נ"ד), קומי אורי (שם ס'), שוש אשיש (שם ס"א), דרשו ד' בהמצאו (שם נ"ה) שובה ישראל (הושע י"ד).

סדר זה נקבע להלכה בידי קדמונים ומובא בשם הפסיקתא והגאונים: „מבראשית ועד י"ז בתמוז מפטירין לענין הפרשיות דומה לדומה. משם ואילך — הכל לפי הזמן ולפי המאורע".

תלתא דפורענותא

שלוש השבתות שבימי בין־המצרים, (בין י"ז בתמוז לתשעה־באב), נקראו עוד בימי הגאונים „תלתא דפורענותא", והן שלוש שבתות שבהן נוהגים מקצת אבלות על חורבן בית המקדש, והפטרותיהן ספוגות דברי תוכחה וזעם: א) „דברי ירמיהו" (ירמיהו א') בהם נאמר: „הנני קורא לכל משפחות ממלכות צפונה, נאום ה', ובאו ונתנו איש כסאו פתח שערי ירושלים", וגו'. ב) „שמעו דבר ה'" (ירמיהו ב') בו נאמר: „עליו ישאגו כפירים, נתנו קולם וישיתו ארצו לשמה, עריו נצתו מבלי יושב". ג) „חזון ישעיהו" (ישעיהו א'), שבו נאמר: „איכה היתה לזונה קריה נאמנה, מלאתי משפט, צדק ילין בה ועתה מרצחים" וגו'. המסורת הקפידה לשמור על סדר זה של ההפטרות, ובתוספות (מגילה ל"א עמוד ב' ד"ה ראש חודש) מעירים על דברי רב הונא, האומר ר"ח אב שחל להיות בשבת מפטירין „חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי" — „שאין אנו עושין כן, אלא מפטירין בירמיהו ב', לפי שאנו נוהגין על פי הפסיקתא לומר ג' דפורענותא קודם תשעה באב, ואלו הן: דברי ירמיהו, שמעו דבר ה' וחזון ישעיהו". בימי הגאונים כבר ידעו תפילות ויוצרות מיוחדים לשבתות אלו. בסידורו של רב סעדיה גאון מובאים קטעים של מעריב לשבתות הפורענות ויוצרות לשחרית. בפיוטים המיוחסים לרס"ג משולבים בראשי

החרוזים שמותיהן של ג׳ ההפטרות הנ״ל, כגון: דברי אגור בן יקה המשא, שמעו גוי עצום, דבר רם ונשא; איכה המרתם ונותתם למשיסה; או דברי רשעים ארוב דם על סוערה עניה; שמעו אלי אבירי לב המקבלי תושיה; איכה נהיתה הרעה הזאת על עדה יפה־פיה (סידור רס״ג, שפ״ג — שפ״ד).

בארץ־ישראל נהגו, שלא לומר בג׳ שבתות אלה שום קינה, „שלא לעורר אבל וקול בוכים בשבת, ופוק חזי מנהג השורר בארץ הקודש אשר אין דברי אבל נשמעים בכל שבתות ד׳, וקדושת שבת גוברת על הכל״ (נהר פקוד). במצרים נהגו לקונן בשבתות בין המצרים, ורק אחרי התנגדות חריפה של כמה גאונים נתבטל המנהג וחזרו ונהגו כמו בארץ־ישראל, אולם את ההפטרה יקראו בקול נמוך, כי „המה יפלחו כליות ולב למבין״. הרדב״ז כתב בתשובתו (חלק ג׳, סימן תרמ״ה, פיורדא) „ויישר חיליה מי שיבטל דבר זה״ — כלומר דברי קינה בשבת. וגם הרב חיד״א (מחזיק ברכה, סימן תקנ״א) קיטרג על כך: „כתבתי שראוי לבטל מה שנהגו קצת לומר בשבתות אלו איזה קינה״.

באיזמיר לימדו את הילדים בחדר ניגוני־עצב לשבתות אלה. „במועדי כל חי״ לר׳ חיים פאלאג׳י (י, י״ט) רשום: „אסור לסדר [בשבתות בין המצרים] שיר חדש לתתן ולכלה הנשואים בשבת נחמו, והמלמדים ניגונים ושירות לתלמידיהם באלה הימים לא ילמדו כי אם הניגונים מאלה השבתות השוברים הלב״.

תלתא דטיבותא

בלשון נקיה, שלא לפתוח פה לשטן, קראו באילו מקומות את ג׳ השבתות של פורענות: שלש שבתות־הטובה „תלתא דטיבותא״. (שער המפקד לנהר פקוד, עמ׳ קמ״ט). באילו קהילות שבמערב אירופה (הולאנד) קראו להם „דש״ח שבתים״ (שבתות דש״ח — ראשי תיבות „דברי, שמעו, חזון).

שבת איכה

השבת השלישית של ג׳ הפורעניות נקרא בימי הגאונים „שבת איכה״, על שם מגילת איכה שהקדימו וקראוה בשבת. בפסיקתא רבתי שנסדרה בשנת תשע״ז לחורבן (בשנת 845 לערך) אנו מוצאים פיסקא „איכה״ ולא „פיסקא חזון״ וגם אין שם כלל הפטרת חזון לשבת זו, כי אם שתי הפטרות מדברי כתובים: על נהרות בבל (תהילים קל״ז) ובכה תבכה בלילה (איכה א׳). ונהגו לקונן ולנהוג מנהגי אבלות, לא לאכול בשר ולא לשתות יין וכיוצא באלה, אך גדולי ישראל צעקו על כך ובטלו את מנהגי האבלות, כי אסור לחלל את קדושת השבת. בשבת „איכה״ לא יאמר כל קינה, כי קדושת שבת חוסמת כל מיני אבל קטן וגדול (הרב חיד״א, „מורה באצבע״, סימן ח׳).

לפי הפיוטים המובאים בסדור ר׳ סעדיה גאון מוכח שלא היה שם אחר מ„שבת איכה״ לשבת זו. וכוונו להסמיך בו ביום ג׳ פעמים איכה: איכה של משה רבינו בפרשת השבוע: „איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם״ (דברים א׳, יב), איכה

של ישעיהו, בהפטרה: „איכה היתה לזונה קריה נאמנה" (ישעיה א') ואיכה של ירמיהו, מתוך הקינות, („איכה ישבה בדד"). וכדי שלא להתחיל לעולה לתורה, ללוי, („שני") ב„איכה" — נהגו מימים קדומים להקדים לו פסוק אחד ולחזור ולהתחיל מי"א. במשך הימים בטל המנהג לומר איכה ב„שבת איכה".

שבת חזון

השם הרגיל בתפוצות ישראל לשבת הנ"ל הוא „שבת חזון", על שם ההפטרה „חזון ישעיהו" וכבר תמהו בעלי המטעמים למנהגי ישראל ושאלו: שבת נחמו — אתי שפיר על שם הנחמות, אולם שבת חזון על שום מה? ותירצו שהמכוון לדברי הכתוב, שימות הצום עוד יהיו לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים (זכריה ח', יט), ועל כן, קראו שבת חזון — חזון למועד, כי שבת־אבל זו סופה שבת מועד. ובעלי נוטריקונים אמרו, כי חזון ראשי תיבות: „ח'ציו ז'עם ו'חציו נ'חמה, או: ח'לקו ז'עם ו'חלקו נ'חמה, כי בשבוע זה חל תשעה־באב, והחלק שלאחר הצום שייך לנחמה, לשבת נחמו. (ספר המטעמים, שבת, כ"ב). מנהגי אבל רבים פשטו בישראל בשבת חזון: לא ללבוש בגדי שבת, כי אם להחליף רק כותנות וכן גם פוזמקאות (ספר אגודה). המהרי"ל התיר להחליף בגדים, וביחוד לחתן שיש לו נישואים בשבת נחמו (שולחן ערוך, אורח־חיים תקנ"א, בהגה"ה), כי בגדי חול בשבת אינם סימן מובהק לאבילות, כי ישנם גם אנשים שאין להם בגדי־שבת, אולם הוא בעצמו לא שינה את בגדיו וגם התעטף בטלית של חול. בעל „הבאר־היטב" בפירושו לשולחן ערוך קורא למנהג לא להחליף בגדי שבת „מנהג שטות". וכן גם כתב בעל „מטה משה" (מ"א). מכיוון שנהגו הספרדים להתעטף לכבוד שבת בבגד שחור — הרי שינו בשבת חזון ולבשו לבנים (שאלות ותשובות הרדב"ז, חלק ב', תרצ"ג — על מנהג יהודי מצרים; ר' גדליה מסמיאטיטשי ב„שאלו שלום ירושלים" — על מנהג ספרדים בירושלים ורוזאניס — דברי ימי ישראל בתורגמה, א' פרק ה') בארץ ישראל ומצרים — לא אמרו שום קינה בשבת זו. אולם בארצות אשכנז נהגו אבלות וגם לא להקביל את פני הרב ולומר לו „שבתא טבא" כדרכם בכל שבת (ליקוטי מהר"י אוברניק). המהרי"ל הנהיג ששמש העיר, בלכתו לקרוא לבית הכנסת (בערב שבת חזון בין השמשות) יכריז בקהל: „אסור לנהוג בדברים שבצנעא". במנהגי אושטרייך נהגו לפרוש פרוכת של שבת לפני התיבה בשבת חזון. בשבת שחל בה תשעה־באב ונדחה היו פורסין את הפרוכת של חול. מנהג זה הנהיג המהרי"ל גם במגנצא. בפרנקפורט על נהר מיין פרסו בשבת חזון פרוכת של שבת, מפות ומכסאות, כמו בשאר השבתות. ויש שנהגו לא לשים פרוכת כלל (שולח ערוך, או"ח, תקנ"א א' הגהת הרמ"א) לזכרון חילול השם של טיטוס הרשע שנכנס לקדש הקדשים ונטל סייף וגידר את הפרוכת (השל"ה, מסכת תענית ראש פרק „תורה אור").

במוצאי שבת זו אין מקדשים את הלבנה. ויש שנהגו לעשות כן רק בשבת שחל בה ט' באב. נהגו לא להאריך ביוצרות ולאומרם במהירות, ולהזכיר נשמות של כל הקהילות (מהרי"ל). במגנצא הזכירו את קדושי שנת תתנ"ו.

אין נוהגים להכריז על צום ט׳ באב, כשם שעושים בשבת אחרת שלפני צום. את הפסוק בדברים של פרשת השבוע, „איכה אשא לבדי טרחכם״ — אומרים בניגון של „איכה ישבה בדד״, כדי להקדים איכה של משה לאיכה של ירמיהו.

ומנהג הוא להעלות למפטיר רב או חכם היודע לקונן, ואם אין מי שיודע לקונן במפטיר אלא אחד שכבר עלה לתורה — יעלה עוד פעם ולא יברך. ועד היום נוהגים בתפוצות ישראל לשים על הארון בשבת חזון פרוכת של חול או שחורה, לרנן את קבלת השבת בקול עצב ולשיר „לכה דודי״ בנעימת „אלי־ציון״ שבקינות. אמנם, בספר ל„דוד אמת״ נאמר: „מה שהחזנים מזמרים בליל שבת חזון „לכה דודי״ בניגון של „אלי ציון״ לא יפה הם עושים לעורר קינה בשבת, בכי יגון ואנחה, ותחת זה יותר טוב שיבכו ויקוננו בט׳ באב באמת כראוי. ואולם כבר פשט המנהג בהרבה עדות וכן נוהגים עד היום שלא להחליף בגדי שבת ויש שבאו לבית הכנסת לבושי קרעים ולכן קראו לה לשבת, בפי העממים באוקראינה ופולין: „שבת דראנקי״ (שבת הקרעים). על פנים נמוכות וחשוכות וכן על בגד שדהה היו אומרים: יש לו מראה כפרוכת של שבת־חזון. „וכל היום היו השמים בענין אפר משונה, ואמרו הבריות שהוא פרוכת של שבת חזון״ (י. ל. פרץ, העופות והגוילים).

בליל שבת יראו חוצות העיר עזובים ושוממים מבלי יוצא לשוח. נדם קול השכנות המספרות זו עם זו, כדרכן בכל שבת. בשבת אחר הצהרים מתכנסות הנשים לקרוא בצוותא ב„צאינה וראינה״ את הפרק המיוחד „חורבן בית המקדש״ שתוכו רצוף אגדות החורבן. והילדים הולכים בשעה זו לחדר, ובמקום קריאת פרקי־אבות והתחלת לימוד פרשת השבוע הבא, לומדים „איכה״ או מעיינים באגדות החורבן. „בשבת חזון, אחרי המנוחה של צהרים, אנו מתאספים בביתו הקטן של הרבי, לשם קריאה במדרש „איכה״ (שמעון דובנוב, ספר החיים, א. ה׳, עמוד 41).

שבת יגון בתימן

ר׳ יעקב ספיר מספר ב„חדרי תימן״, כיצד קראו בצנעא בשבת חזון עצרת, ואחרי סעודת הבוקר לא נחו האנשים בבתיהם כי אם התאספו בד׳ בתי הכנסיות מקטן ועד גדול וזעקו לפני ד׳ על ג׳ השפטים הרעים שהשיגום: דבר, רעב וחמת המלך. זקני העדה אמרו לפני הקהל דברי כבושין ממדרשות ואגדות „ששברו כל לב והכפיפו כל קומה״. העם בכה, התינוקות של בית רבן ישבו לארץ באמצע בית הכנסת בעגול נשענים זה על זה ומלמדיהם בתוך קוראין עמהם. ופנה הדורש אל הילדים הצעירים ואמר להם: זרע קודש, מה אתם מחשים, קראו אל אבינו הרחמן בחזקה! ואז פתחו המלמדים והתלמידים אחריהם וצעקו בקול בכי ואנקה מר צורח: „יא רבנא אירחמנא״ (הה, אדוננו, רחם עלינו).

שבת שחור

„שבת שחור״ (על משקל „שבת הגדול״) קוראים בפי העם לשבת הסמוכה למאורע מחריד שירד על אנשי הקהילה. כל שמחה הסובלת דיחוי נדחית לשבת שניה. בספר

המנהגים (אמשטרדם, 1723, ע׳ 28) מובא שבוורמיזה קראו שבת שחור לשבת הסמוכה לכ״ג באייר, יום תענית לזכר השחיטות בשנת תתנ״ו*).

אולם נהגו בעיקר לקרוא שבת שחור לזו שבערב תשעה־באב, על שום האבל והיגון שיורדים על הקהל ועל ארון הקודש שעומד מחושף במסגרתו השחורה, ללא פרוכת, או פרוכת של חול.

בספר הזכרון לקהילת נירנברג (סאאלפלד עמ׳ 81; דינבורג, תולדות ישראל, כרך ב׳ עמ׳ 482) רשום:

„שנת חמ״ס (1348) לאלף השישי התחיל הרשע מן המזם הזידונים במדינת עלזש (אלזס). ושמענו שנהרגו ארבע עשרה מדינות בעוונותינו הרבים והיו בהם שישים קהילות ומאה וחמישים ישובים. ומשם נתפשט הרשע עם חיילותיו ובא לארץ אשכנז והרג בעוונותינו הרבים גם שם והחריב קהילות וישובים הנזכרים שמה למטה. לכן חייבים כל בית ישראל להזכירם בין פסח לשבועות, בשבת הסמוך לשבועות, — וגם פעם שנית בשבת שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב, הסמוך לט׳ באב, הנקרא „שבת שחור״. ומכאן היה רגיל בפי העם לומר „שווארץ שבת מאכן״ (לעשות שבת שחור).

שבת ערב תשעה באב

אם חל תשעה־באב ביום א׳ בשבוע, הרי בשבת של ערב תשעה־באב, רשום במחזור איטליה, אוכלים ג׳ סעודות כבשאר שבתות השנה ואין אומרים במנחה „צדקתך צדק״; ובאילו ארצות אין אוכלים סעודה מפסקת. ומשמחשיך חולץ שליח הצבור את מנעליו ואומר „ברכו״, ואחר־כך יושבים על הקרקע, וכן כל העם הולכים במנעליהם לבית הכנסת, וחולצים אותם שם אחר שמונה־עשרה. והרב ר׳ יקר כתב (שבלי הלקט רכ״ו): „זה מנהג ראיתי באושפירה בשבת שחל ט׳ באב להיות בה או שבת של ערב תשעה־באב בסעודה המפסקת — אינם אוכלים בשר כל עיקר כי אם ביצים ופירות, ויושבים אל השולחן מפני כבוד השבת. וכשבאין לבית הכנסת הרוצה להחמיר על עצמו נכנס יחף לבית הכנסת. וקצת הרבנים המשמרים משום כבוד שבת נכנסים במנעליהם. ושליח צבור לעולם יורד [לפני התיבה] יחף לומר „ברכו״ — משום טירוף תפלה. ושאר כל העם חולצין לאחר „ברכו״, שאין מקבלים אבלות משום כבוד שבת״.

לפנים נהגו להתחיל באבלות מן המנחה ולמעלה, ומסופר בירושלמי (שבת, פרק ט״ז; ויקרא רבה, ט״ו, ד׳): רבי ור׳ חייא, רבא ור׳ ישמעאל בי ר׳ יוסה היו יושבין ופושטין במגילת קינות ערב תשעה־באב שחל להיות בשבת, מן המנחה ולמעלה, ושיירין בה אלף־בית אחד (פרק אחד שהוא לפי סדר הא״ב).

שבת תשעה־באב

בשבת שחל בה תשעה־באב ונדחה הצום למחרתו — החמירו יותר ונהגו לפי

*) בישראל קוראים לשבת ל׳ סיון תש״ו (29 ביוני, 1946) „שבת־שחור״ בגלל המאסרים הרבים ופלישת הבריטים לבית הסוכנות היהודית, בירושלים.

התלמוד שלא ללבוש בגדי פשתן ולא ללמוד אלא דברים שמותר ללמוד בתשעה־באב. בהלכות סעודה, התירו אמנם להעלות על השולחן כסעודת שלמה בשעתה. „וכשנזדמן תשעה באב (בשבת), רוחצין בו מפני כבוד השבת ואוכלין בו בשר ושותין בו יין" (פרקוי בן באבוי). אולם לדברי הגאונים יש להנהיג שינויים בסעודה. ר' יצחק ברבי יהודה היה בוצע בסעודה המפסקת על ב' ככרות לחם ומיסב לשולחן כבשאר השבתות. וכשאומרים „ברכו" — חולץ נעליו ויושב לארץ. אולם רבנו משולם לא היה מברך ברכת הזימון בשלושה בשבת ובליל ט' באב, אלא יושב בדד ומברך לעצמו.

ר' נפתלי, תלמידו של הצדיק מלובלין היה רגיל להאריך בזמירות של שבת שחל בה תשעה באב. הוא היה אומר: השבת, את אורח יקר ונכבד, נעכב אותך אצלנו מעט; ואילו אתה, תשעה באב, תוכל להמתין, ולוואי לא היית בא, כי אינך אצלנו מן האורחים החשובים (על פי „אהל נפתלי").

סעודה המפסקת, המסובים יושבים כאבלים. על השולחן ביצים בקיפר, כעכים וקיתון של מים.
ע"פ בודנשאץ, באמברג 1756).

ד. הסעודה המפסקת

ערב תשעה באב

מחצי היום של ערב תשעה באב היה מקובל לבטל את הלימודים בתלמודי־תורה ובישיבות. בכמה מקומות נהגו גדולים ללמוד דיני אבילות כמו פרק „אלו מגלחין" במועד קטן, או מסכת „שמחות". תינוקות של בית רבן חזרו על מגילת „איכה", למדו אגדות החורבן, לרוב פרק „הניזקין" שבמסכת גיטין, או ספר איוב. אולם כמה גדולים עירערו על ביטול התורה ועל הלימוד מתוך אונס שלא בפרק הרגיל, כגון רבי שלמה לוריא (המהרש"ל), הגאון מווילנה ואח'.

„לפני צום תשעה־באב היינו לומדים מגילת „איכה". ביום קיץ, בחודש אב, מתפשט על פני הרחוב של בית־הכנסת, דרך החלונות הפתוחים לרווחה, הניגון העצוב של קינות

ירמיהו. עם פסוקים בודדים מספר לנו הרבי את האגדות של מדרש איכה השייכות להם. כאן אנו קוראים שורה שלמה של סיפורים במסכת גיטין (דף נ"ה—נ"ח) על שני החורבנות של ירושלים וכו'" (שמעון דובנוב, ספר החיים ו, פרק ה', עמ' 41).

אימתי מתחיל הצום?

כל תענית מתחילה מן הבוקר, ומותר לאכול כל הלילה שלפני הצום, עד עלות השחר. אולם ביום הכיפורים ובתשעה־באב מתחיל הצום עם שקיעת החמה של היום הקודם ונמשך עד צאת הכוכבים למחרת היום, ככתוב: "ועניתם את נפשותיכם מערב עד ערב" (ויקרא כ"ג, לב). ממקורות התלמוד, ירושלמי ובבלי, אנו למדים, שביום של ערב תשעה באב עד הצהריים ("שש שעות") נהגו לאכול סעודה רגילה, ולפעמים אפילו שמנה, ולפנות ערב — סעודה דלה, ובבדידות, בין התנור ולכיריים, בישיבה על הארץ, והשתייה — קיתון של מים. בסעודה אין יותר מתבשיל אחד. המאכלים מזכירים את החורבן והאבל: צורתם היתה בעיקר עגולה (ביצה, עדשים, כעכים) וכיו"ב — כמנהג האבלים, והם טבולים באפר. וכן נהגו גם בדורות המאוחרים, כדברי המהרי"ל והרמ"א: ומנהג בכל גלויות אשכנז לאכול סעודה קבועה קודם מנחה, ואחר כך מתפללים מנחה ואוכלים סעודה מפסקת. ונוהגים להרבות קצת בסעודה ראשונה, כדי שלא תזיק להם התענית, הואיל ופוסקים [לאכול] מבעוד יום, כמו [בערב] יום הכיפורים (או"ח, תקנ"ב ט).

ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילים

שנינו בירושלמי (תעניות, פרק ד' הלכה ו): ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין, לא יאכל בשר ולא ישתה יין; רבן שמעון בן גמליאל אומר: ישנה. בגמרא מפרש: מהו ישנה? יחלף, אין הווה יליף אכיל ליטרא דקופד — ייכול פלגא (אם היה רגיל לאכול ליטרה בשר — יאכל חצי), אין הווה יליף שתי קסט דחמר — ישתה פלגא (אם היה רגיל לשתות לגין יין — ישתה חצי). אכל סעודת תשעה באב משש שעות ולמטן (היינו קודם חצות) — אפילו עולה על שולחנו כסעודת שלמה בשעתו מותר. רב, מן דהוה אכיל כל צורכיה הווה צבע פיסתיה בקיטמא (רב, משאכל כל צרכו, היה צובע (טובל) פרוסת לחמו באפר) ואומר: זו היא עיקר סעודת תשעה באב, לקיים מה שנאמר (איכה ג', טז): "ויגרס בחצץ שיני הכפישני באפר".

שש שעות — שעת הצהריים, שעה שתים־עשרה בערך, לפי השעון שלנו. משש שעות ולמטן — פחות משש שעות, כלומר לפני הצהרים.

ובתלמוד בבלי (תענית ל', עמ' א): אם היה רגיל לאכול שני תבשילין יאכל מין אחד, ואם היה רגיל לסעוד בעשרה בני אדם סועד בחמישה. היה רגיל לשתות י' כוסות — שותה ה' כוסות... ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין ולא יאכל בשר ולא ישתה יין — דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים ישנה וממעט בבשר וביין. כיצד ממעט? אם היה

רגיל לאכול ליטרא בשר יאכל חצי ליטרא, היה רגיל לשתות לוג יין ישתה חצי לוג יין... רבן שמעון בן גמליאל אומר: אם היה רגיל לאכול צנון או מליח אחר סעודתו הרשות בידו. ...לא יאכל בשר ולא ישתה יין — אבל אוכל הוא בשר מליח ושותה יין מגיתו.

בשר מליח — ששהה יותר מג׳ ימים במלח ונפגם טעם הבשר. יין מגיתו — תירוש, שאינו תוסס עדיין.

כך היה מנהגו של ר׳ יהודה ברבי אלעאי: ערב תשעה באב מביאין לו פת חרבה במלח ויושב בין תנור לכיריים ואוכל ושותה קיתון של מים ודומה כמי שמתו מוטל לפניו.

בספר „המנהיג" לאברהם הירחי (הלכות תשעה באב, פרק כ״ד):

ויש מקומות שנהגו להפסיק בערב ט׳ באב בתבשיל של עדשים, שהוא לעניין אבל, להראות מה עדשה עגולה כגלגל אף העולם עשוי כגלגל. ומה עדשה אין לה פה — כך האבל אסור לדבר. ויש שמפסיקים מטעם זה בביצים (שהן עגולות).

ו„בשבלי הלקט" לר׳ צדקיהו הרופא (סדר רס״ה):

וכתב הרב יקר: זה מנהג ראיתי באשפירה בשבת שחל בה תשעה באב או [שבת] ערב תשעה באב בסעודה המפסקת אינם אוכלים בשר כל עיקר כי אם ביצים ופירות, ויושבים [סמוכים] על השולחן, מפני כבוד השבת. אבל בסעודה המפסקת בשאר ימות החול אפילו ביצים אינם אוכלים הפרושים, כי אם לחם צר ומים לחץ ויושבים בין תנור לכיריים. ומצאתי בשם הרב ר׳ אביגדור כהן צדק אפילו לביבות או מאקארונים מבושלים עם גבינה נקראים שני תבשילים, ואפילו בצל וגבינה או בצל וביצה ואפילו דג וביצה שעליו.

בסעודה המפסקת אין מסובים על השולחן ואין מזמנים זה עם זה, אלא כל אחד ואחד אוכל ומברך לעצמו ויושבים בעגמת נפש כאבלים.

המנהג פשוט בארץ הצבי (ארץ ישראל) ובארץ מצרים ובגלילות טורקיה לשתות קאפי בסעודה המפסקת, ואפילו הבריאים (שותים קאפי) ואין לחוש לכלום („נהר מצריים, הלכות ט׳ באב).

נהגו ברוב מקומות לאכול פירות, כשהם חיים בסעודה המפסקת, לישב בשעת האוכל על הקרקע, לאכול ביצים קשות וקרות טבולות באפר, ומי שאפשר לו לא יאכל אלא פת חריבה במלח וקיתון של מים (ע״פ סידור אוצר התפילות, דיני .ט׳ באב).

ומותר לאכול „ברייטי לוקשין" (אטריות רחבות) בגבינה (טעמי המנהגים, לאי״ש שו״ב קונטרס אחרון, פ״ה).

ופשט המנהג לאכול כעכים בסעודה המפסקת, וכן נוהגים בירושלים.

בשיר עממי אחד ברוסיה (אסופת גינזבורג מארק, 1901, מס׳ 39) משתקפת הסעודה המפסקת וצום תשעה באב: „תשעה באב צום יצומו, לא נאה לאכול, מפסיקים בכעכים באפר ובקיתון מלא [מים]. עד שלש שעות אומרים קינות, ואחרי כן ממלאים את הקיבה הריקה."

ה. מנהגות של תשעה באב

קבלת התענית

אחר סעודה המפסקת, קודם שילך לבית־הכנסת, יקבל על עצמו התענית ויחלוץ נעליו מעל רגליו ויאמר בזו הלשון:

הריני מקבל עלי תענית של תשעה באב באכילה ושתיה ורחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה כפי שציוונו חכמינו ז"ל. והריני מוכן ומזומן לקיים מצות עשה ולא תעשה שציוונו יוצרי ובוראי, לשם יחוד קודשא־בריך־הוא וכו'. ואני מקבל עלי חמישה עינויים אלה: להתאבל ולקונן על חורבן בית־המקדש ועל גלות השכינה הקדושה ועל גלות ישראל עם־קדוש ועל הריגת הצדיקים בשעת החורבן („אוצר התפילות", דינים של תשעה באב).

שנו רבותינו: כל מצוות הנוהגות באבל, נוהגות בתשעה באב: אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה. ואסור לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים ולשנות במשנה בש"ס ובמדרש ובהלכות ובאגדות, אבל קורא הוא במקום שאינו רגיל לקרות ושונה במקום שאינו רגיל לשנות, וקורא בקינות, באיוב ובדברים הרעים שבירמיהו, ותינוקות של בית רבן בטלין בו, משום שנאמר: פקודי ד' ישרים משמחי לב (תהילים י"ט, ט) (תענית ל', עמ' א).

בסיכה — בשמן. במקום שאינו רגיל — שאין בזה עונג.

ערב תשעה באב לעת ערב קודם „ברכו" חולצים המנעלים, לובשים בגדים קרועים ובלויים, מסירים הפרוכת מלפני הארון ויושבים לארץ. יש נוהגים להפוך הספסלים והעמודים ולשבת עליהם. ומנהג היה בבבל לא לנעול סנדל כל היום, וכשבאים למנחה לבית הכנסת — להביא סנדליהם ביד, וכשמתפללים תפילת ערבית נועלים ויוצאים (על פי רב האי גאון).

קריאת איכה

בליל תשעה באב מתפללים מעריב בנחת ודרך בכי, כאבלים.

אחר הקדיש קוראים „איכה" בנחת ודרך בכי, בטעם המקובל, ואין מברכים על מקרא מגילה, ומפסיק בין כל פסוק מעט. ובכל „איכה" של ראש פרק מגביה קולו יותר, והפסוק האחרון שבכל „איכה" אומרים בקול רם, וכן כל פסוקים של רחמנות אומרים בקול רם.

ובבבל נהגו ששליח ציבור פותח ראש כל א־ב שב„איכה", וכולם קוראים יחד אחריו. נוהגים לכפול את הפסוק שלפני האחרון ב„איכה", שלא לסיים ברע.

ישיבה לארץ

ליל תשעה באב ויומו המנהג הוא לשבת בבית־הכנסת לארץ עד תפילת המנחה.

„ומה שאין אנו נוהגים לישב על הארץ כי אם השליח ציבור, בשעת אמירת הקינות — משום עירבוב ובילבול הדעת והסדר" („מליץ יושר").

בשעת הקינות אסור לספר דבר ולצאת לחוץ, כדי שלא להפסיק מן האבל.

אין מדליקים יותר מנר אחד לומר לאורו קינות. ויש נוהגים להדליק כל הנרות, ואחר־כך לכבותם, משום „כבה נר ישראל", ולהשאיר רק נר דולק אחד ליד העמוד ונר ביד המקונן.

באפר ובחושך

נוהגים בעדות ספרדים ובעדות המזרח לכבות גם את הנר היחיד לאחר הקינות. חכם העדה מתפלש באפר ומכריז בחשכה על מניין השנה של החורבן: „אחינו בית ישראל שמעו: היום כך וכך שנים מיום שנחרב בית ראשון, כך וכך שנים — שנחרב בית שני. נפלה עטרת ראשנו!" וכו'.

מנהג בעדות ספרד להעמיד בבית הכנסת קערת אפר שריפה ובשחרית, לאחר הקריאה בתורה טובל כל אחד אצבעו באפר ונותנה על מצחו להתוות תו.

מסירין בבוקר את הפרוכת מעל ארון הקודש או שמים פרוכת שחורה.

יש עוטפים שחורים גם את ספר התורה. ונהגו לפנים גם להניח את ספר התורה על הארץ.

נטילת ידים

בתשעה באב בבוקר אין אדם רוחץ פניו וידיו. אם היו ידיו מלוכלכות בטיט ובזוהמה מותר לרחוץ, כדי להעביר הלכלוך ולא יטול כל ידיו, אלא לפי הצורך להעביר הליכלוך. נוטל אדם ידיו שחרית, וצריך ליזהר שלא יטול כל הידים אלא עד סוף קשרי אצבעותיו.

נוטל ידיו — רחיצה קלה עד כפות הידים, להעביר טומאה.

נהגו לשרות מפה במים בערב תשעה באב ולנגבה, ולמחר מעבירה על ידיו ועל פניו, שכן אסור ליתן ידיו במים משום תענוג. וכן נהג מהרי"ל בשריית מפה בערב תשעה באב, וכן עשה ר' אליעזר מגרמייזה, בעל הרוקח.

אבן למראשותיו

ויש מי שנוהג לשכב בליל תשעה באב על הארץ, כשהוא משים אבן תחת ראשו. ויש נוהגים להיות ניעורים כל הלילה, לערוך „תיקון חצות" ולעיין „בדברים הרעים" שבמקרא ובמשנה.

אבילות

נוהגים שלא להניח תפילין בתשעה באב שחרית ולא להתעטף בטלית, אלא לובשים „טלית קטן" תחת הבגדים בלא ברכה, ובמנחה מניחים ציצית ותפילין ומברכים עליהן.

אין השמש קורא לבית הכנסת בתשעה באב עם השכמה, כמו בשאר ימות השנה, לפי שכתוב: גם כי אזעק ואשווע שתם תפילתי (איכה ג', ח).

אין אומרים „נחם" בט' באב שחרית, לפי שאין מנחמים לאדם בשעה שמתו מוטל לפניו. יש אומרים בליל תשעה־באב „ובא לציון גואל" — להזכיר פסוקי נחמה בגאולת ציון.

כשחל תשעה באב בשבת מנהג בירושלים עיר הקודש להבדיל על הכוס בשם ומלכות — בליל יום ראשון, שהוא מוצאי תשעה באב („שער המפקד", הלכות תשעה באב).

העישון לכל צורותיו אסור בתשעה באב עד חצות, אף כי בשאר תעניות מותר, וכן מנהג חכמי ירושלים („שער המפקד", הלכות תשעה באב ח').

אין שאילת־שלום לחברו נוהגת בתשעה באב, והדיוטות שאינם יודעים ונותנים שלום, משיבים להם בשפה רפה ובכובד־ראש.

יש מי שאוסר לילך ולטייל בשוק, כדי שלא לבוא לידי שחוק וקלות ראש והיתול.

ונוהגים בירושלים להקיף בלילה את חומת העיר, לקיים מה שנאמר: סובו ציון והקיפוה (תהילים מ"ח, יג). והגדול שבחבורה מתעכב על יד קבר זכריה הנביא, עד חצות הלילה. ונוהגים בירושלים ללכת לכותל המערבי ולומר שם קינות בלילה וביום.

נוהגים שלא לאכול בשר גם בליל עשירי ולמחרתו. אבל הקצבים נוהגים לאחר חצות לקבל את הסכין חזרה מהרב או החכם או להוציאו מן האדמה, שהצניעו אותה שם בר"ח אב.

מלאכה בתשעה באב

ר' עקיבא אומר: כל־העושה מלאכה בתשעה־באב אינו רואה סימן ברכה [באותה מלאכה] לעולם. וחכמים אומרים: כל־העושה מלאכה בתשעה־באב ואינו מתאבל על ירושלים אינו רואה בשמחתה, שנאמר: „שמחו את־ירושלים וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוש כל־המתאבלים עליה" (ישעי' ס"ו ו). מכאן אמרו: כל־המתאבל על ירושלים — זוכה ורואה בשמחתה, ושאינו מתאבל על ירושלים — אינו רואה בשמחתה (תענ' ל', עמ' ב).

מקום שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב — עושים, במקום שנהגו שלא לעשות — אין עושים. ובכל מקום תלמידי חכמים בטלים. וכל הרוצה לעשות עצמו תלמיד־חכם לענין זה — עושה. ואפילו במקום שנהגו שלא לעשות, מותר על ידי נכרי אפילו בביתו. ופרקמטיה [מסחר] להרוויח ולהשתכר — במקום שנהגו שלא לעשות מלאכה אסור, ובמקום שנהגו לעשות — מותר, אלא שממעט, שאפילו משנכנס אב ממעטין לישא וליתן.

כל האוכל ושותה בתשעה באב

כל האוכל ושותה בתשעה באב, אינו רואה בשמחת ירושלים. וכל האוכל בשר או שותה יין בסעודה המפסקת עליו הכתוב אומר: „ותהי עוונותם על עצמותם" (יחזקאל ל"ב, כז).

יחפים ופוחחים

נוהגים ללכת ל„קינות" לבית הכנסת יחפים, כדרך האבלים, וסמכו על מאמר חז"ל: אמר הקב"ה למלאכי השרת: מלך בשר ודם כשמת לו מת והוא מתאבל מה דרכו לעשות?... הולך יחף, כך אני עושה (איכה רבתי א). לפי דין קדום ששנו בברייתא (תענית ל', עמ' א) הרי כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב, ובכלל זה? גם האיסור בנעילת הסנדל. וכן אמרו גם בזוהר (במדבר ר"ב, עמוד ב'): זקיף וחמי לון לישראל כולהו מתענן בתעניתא יחפי רגלין (נשא עיניו וראה את ישראל כולם מתענים בתענית יחפי רגלים). יש שנהגו להחמיר וללכת יחפים בכל תשעת הימים. הקראים נהגו ללכת יחפים בכל ד' הצומות, ואפילו בעשרה בטבת, שאז גובר הקור. בכמה מעדות המזרח מתחילים ללכת יחפים לתפילה משבעה־עשר בתמוז. ליל תשעה באב שחל במוצאי שבת נהגו לבוא לתפילה בנעלים ולהורידם עם גמר תפילת ערבית. וכתבו בשם רב האי גאון: „ומנהג בבבל שאין נועלים סנדל כל היום, וכשבאים למנחה לבית הכנסת מביאים סנדליהם עמהם וכשמתפללים ערבית נועלים ויוצאים" — כי כבר עבר האבל ונהגים קצת שמחה לכבודו של המשיח שנולד. בשולחן ערוך או"ח תקנ"ד נאמר: וברחוב שדרים נכרים אין צריך לחלוץ המנעלים בתשעה־באב. ר' ישעיה הורוויץ (של"ה, תענית יב) מתיר לנעול סנדל בט' באב במקום שיש הכרח, אבל אז יחליף מינעל ימין לרגל שמאל, כמו שנהגו חכמים. ברוסיה הקדומה קראו ליום תשעה באב „בוסיני", כלומר יום היחפים, משום שהיהודים נהגו ללכת יחפים באותו יום ברחובות העיר. כן נהגו להתעטף שחורים כאבל למת, ולרוב לבשו קרעים ואפילו שקים. בכמה קהילות נהגו גם לחפות ראש, להשמיט את הכובע או לצנוף צניפה על הראש עד העיניים — על שם הכתוב „אבלים וחפויי ראש".

בדורות האחרונים נהגו ללכת ברחוב לבית התפילה וכן לבית הקברות בגרבים ובפוזמקאות — שלא נאה ללכת ברגל יחפה. ומכאן המשל בפי העם: כל השנה יחף — תשעה באב בגרביים (ברנשטיין, מס' 342 ואח').

הפיכת ספסלים

מנהג עתיק להמחיז את החורבן בבית הכנסת, בגילויים שונים, ולכן היו כופים ומהפכים את הספסלים והשולחנות ועמודי התפילה ויושבים עליהם כאבלים. אולם רבים נהגו שלא לעשות כן, אלא לשבת פשוט על הארץ, ככתוב: „ישבו לארץ ידמו" (איכה ב', י). ויש שנהגו לשבת קודם על הספסלים ואחר־כך לרדת ולשכב על הארץ ולהתפלש באפר.

במחשכים הושיבני

מנהג הוא שלא להדליק נרות בבית הכנסת בשעת קריאת איכה, שנאמר „במחשכים הושיבני" (איכה ג', ו). וכן סמכו על האגדה המובאת באיכה רבתי: אמר הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת: מלך בשר ודם כשהוא אבל מה הוא עושה? אמרו לו: מכבה את הפנסים שלו. אמר להם: אף אני אעשה כן. ומקובל אמנם להדליק רק נר אחד לחזן. וכן

גם נאמר בטור שולחן ערוך אורח חיים (סימן תקנ"ט): ואין מדליקים נרות, רק נר אחד לומר לאורו איכה וקינות. אולם נוהגים לישב על הארץ וכל אחד מחזיק בידו נר־חלב קטן להאיר לפניו בקריאת איכה.

אפר מקלה

לא די בכך שיטבלו את הפת באפר בשעת הסעודה המפסקת, אלא שנהגו גם לשים אפר מקלה (אפר־שריפה) על הראש, „לפי שכתוב: לשום לאבילי ציון, לתת להם פאר תחת אפר (ישעי' ס"א, ג) — אלמא [משמע]: במקום שיש אפר אין פאר" (שבלי הלקט, סימן רע). מנהג קהילות ספרדים שמעמידים בתשעה באב בבית הכנסת קערת חרס מלאה אפר כירה, ולאחר קריאת היום בשחרית של תשעה־באב נוטלים כל חשובי העדה מן האפר ושמים על מצחם, במקום הנחת תפילין, כדי לקיים „אפר תחת פאר" (טוש"ע, אורח חיים, תקנ"ה). בפרס נהגו עוד בערב תשעה באב, בסעודה המפסקת, לפרוס על הקרקע בחצר מפה בלוייה לזרות עליה אפר, וכל אחד טובל פיתו באפר, ואחר כך קצה אצבעו — להתוות בה תו על המצח מן הרקה אל הרקה (חנינא מזרחי „ציון" ח'—י', תרצ"א).

ויש המפזרים אפר על רצפת בית הכנסת והמקוננים מתפלשים באפר. וכן כתוב גם במסכת סופרים (חוברה בתקופת הגאונים), פרק י"ח, הלכה ז: „ויש יורדים מספסליהם למטה, וכולם מתפלשים באפר". ויש שנהגו גם לפתוח את ארון הקודש ולשים שם אפר.

ספר התורה על הקרקע

בספר תורה נוהגים אנו קדושה יתירה, כידוע על ספר תורה שחולל או שנפל על הקרקע היו גוזרים תענית. כאחד הנימוקים לתענית שבעה־עשר בתמוז צויין הדבר, „שבו שרף אפוסטומוס את התורה". כן נזהרו תמיד שלא לשים ספר תורה על שולחן שאינו מכוסה במפה או במטפחת משי. אולם בתשעה באב — שאני. מנהג הוא בעדות אשכנז להסיר הפרוכת מארון הקודש על שם הכתוב „בצע אמרתו" (איכה ב', יז), שחז"ל פירשוהו „ביזע [קרע] פורפורין שלו", כלומר קרע מעליו את איצטלתו (איכה רבתי, ב). אולם בעדות הספרדים נוהגים לפרוס בבוקר פרוכת שחורה על הארון וספר התורה — עוטה מעיל שחור. ויש גורסים גם במסכת סופרים (י"ח, ז): „מניחים את התורה בעטיפה שחורה", במקום „באבילות שחורה" („נחלת יעקב").

בתפילת שחרית נהגו להניח את התורה על הקרקע להוריד מעליה את העטרה ותכשיטיה, לפשוט צעיפה וכותנתה ולשים עליה אפר. וכך גם במסכת סופרים: „ויש שמניחים את התורה על הקרקע באבילות שחורה ואומרים: נפלה עטרת ראשנו (פרק י"ח, הלכה ז). במקורות מאוחרים (הרמב"ן „תורת האדם") תיקנו אמנם: „ומניחים את תיק התורה על הקרקע". יש מקומות שנהגו בתשעה באב להטות ראש איש וגבו למעלה ולכסותו ולהניח ספר תורה עליו (ברכי יוסף, סימן תקנ"ט, סעיף ד'). מקור לזה אנו מוצאים במסכת תענית (פרק ב', משנה א) נאמר: סדר תעניות כיצד? מוציאים את התיבה (ארון

הקודש עם ספרי התורה שבו) לרחובה של עיר ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה וכו׳. בקהילות ספרדים עוטפים את ספר התורה במפה שחורה ואפר עליה, ואין „הגבהה״ נוהגת בה, רק „גלילה״ (נהר מצרים, הלכות תשעה באב, סימן טו). מנהג הוא, שהחזן מוציא את ספר התורה מן הארון לקריאה להתכופף או לשבת אתה על הארץ כשהקהל מקונן: „קומי וספדי תורה ועשו קינות זכירה, בתשעה באב יום צרה ומהומה ויום עברה וכו׳״. ואחרי זה קם החזן, מתמודד, כשספר התורה בזרועו ושר בקול בוכים:

בִּמְקוֹם «אַשְׁרֵי הָעָם» – אֵיכָה זָהָב יִדְעַם!
בִּמְקוֹם «גַּדְּלוּ» הֲמוֹנֵנוּ – נָפְלָה עֲטֶרֶת רָאשֵׁנוּ!
בִּמְקוֹם הָעֲטָרָה – רֹאשׁ פְּתָנִים וּמָרָה!
בִּמְקוֹם מַפָּה יָפָה – יֶחְסַר צְבִיפָה!
בִּמְקוֹם יִשְׂמְחוּ הַשָּׁמַיִם – יְקוֹנֵנוּ מַר כְּסָלַיִם!
וּבִמְקוֹם זוֹהַר חֲזוּתָם – שַׂק הוּשַׁת כְּסוּתָם!

קריאה בתורה ובנביאים

תשעה באב, עם כל סימני האבל שלו נקרא בכל זאת מועד, ולכן אומרים „ובא לציון גואל״. אין אומרים תחנון ואין נפילת אפיים — כדין שאר ימות הצום. בבוקר קוראים „כי תוליד בנים״ (דברים ד׳ כ״ה — מ׳) ומפטירים בירמיהו „אסף אסיפם״ (פרק ה׳ י״ג—כ״ג; ט׳ א׳—כ״ג) תוכן הפטרה מתאים לרוח היום:

עַל הֶהָרִים אֶשָּׂא בְכִי וָנֶהִי
וְעַל נְאוֹת מִדְבָּר קִינָה.
כִּי נִצְּתוּ מִבְּלִי אִישׁ עוֹבֵר, וְלֹא שָׁמְעוּ קוֹל מִקְנֶה,
מֵעוֹף הַשָּׁמַיִם וְעַד בְּהֵמָה נָדְדוּ הָלָכוּ.

או הפסוקים:

הִתְבּוֹנְנוּ וְקִרְאוּ לַמְּקוֹנְנוֹת וּתְבוֹאֶינָה וְאֶל הַחֲכָמוֹת שִׁלְחוּ וְתָבוֹאנָה. וּתְמַהֲרְנָה וְתִשֶּׂאנָה עָלֵינוּ נֶהִי וְתֵרַדְנָה עֵינֵינוּ דִּמְעָה... וְלַמֵּדְנָה בְנוֹתֵיכֶם נֶהִי וְאִשָּׁה רְעוּתָהּ קִינָה...

הספרדים קוראים פסוק פסוק והחכם מסבירם בלשון המדוברת ומתבל במאמרי חז״ל ובדברי מסורת. בעם מסורת מיוחדה רווחת בענין הפטרה זו והיא רשומה ב„מדרש החפץ״ לר׳ יחיא בר סלימאן:

„כשהיה אחז עומד בירושלים עשה הרע בעיני ד׳, וברוב רשעו היה רוקק בפני הכוהן כשהיה זה מביא הקרבן מן הכבש למזבח, והיה אומר: טהרת, שחטת! וכשירד הכוהן מעל המזבח נטל מדם הקרבן וטח בפני הכוהן — כל כך היה מבזה מלכות שמים. הוא גנז את הספרים, כדי שלא יקראו בהם ישראל, עשה לו שמים וארץ ממיני מתכות וכוכבים ומזלות, והיה משתחווה להם להכעיס לפני המקום. נכנס אליו אחד מן הנביאים ואמר לו: למה אתה מבזה מלכות שמים? אמר לו: בוא אצלי! בא אצלו ועמד לפניו.

אמר: הביאו לי זוג מספריים וגזז זקנו. עוד אמר: הביאו לי סנדלים, והביאו לו והדביקם בבשרו. ונטל כלב מן השוק ותלה בצוארו, וגזר עליו שיעבור כן בשווקים וברחובות. ועל זה היה ירמיהו מקונן: „על מה אבדה הארץ" (בפרק „אסף אסיפם").

העולים לתורה בבוקר אינם נקראים כרגיל בנוסח „יעמוד פלוני ב"ר פלוני" — אלא מזמינים לעלות ברמז. ואותם האנשים עולים לתורה גם לקריאה במנחה — משום כל המתאבל... זוכה ורואה בנחמתה.

העולה לתורה אומר בלחש: „ברוך דיין האמת" ואחר כך מברך. התפילה במנחה היא יותר חגיגית — בטלית ותפילין. הקריאה בתורה למנחה — כבימות תענית, „ויחל" (שמות לב, י"א—י"ד; לד, א'—י'), ומפטירין „דרשו ד' בהמצאו" (ישעיהו נה ז'—י"ג; נו, א'—ח'). הספרדים מפטירים בהושע (י"ד, ב—י) „שובה ישראל" ובמיכה (ז', יח—כ) „מי אל כמוך".

רגימה בחרולים

פני פרחי הלא כסו חרוליך (מתוך קינת מהר"ם מרוטנברג „שאלי שרופה באש").

לתוך מסכת היגון והעינויים של תשעה־באב התגנבה בדורות האחרונים פרשה של ליצנות וקלות־ראש.

פשט המנהג בעדות אשכנז בעיקר, לקטוף בערב תשעה באב חרולים ולזרקם בשעת אמירת הקינות אל תוך זקנם של אנשים מכובדים ולא מכובדים. החרולים למיניהם ושמותיהם השונים, נאחזים בזקנים ומסתבכים בשערות, וקשה להוציאם בלי „תלישה גדולה". בכמה מקומות נהגו גם לזרוק חרולים כאלה בשערות הנשים והנערות, ועל כן הוכרחו אלה לחפות ראשן בלילה הזה. כשם שנהגו ילדים להפליג בערבי שבועות ליער ולשדה — להביא משם קני־סוף, פרחים ועשבים, לפזרם בבית לכבוד החג ולעטר בהם את בית הכנסת, וכשם שנהגו בערבי הושענא רבה לצאת לנחלים וללקוט „ערבי־נחל" לחבטה — כך נהגו ילדים לצאת בערב תשעה באב אל מחוץ לעיר, לבית־הקברות וכדומה, ולהביא שלל חרולים שגדלו שם למדי. „שעשועים" אלה נקטו גם גדולים. בין עדות החסידים נהגו מבוגרים לגלגל אלונטית רטובה ולזרקה על ראשי המקוננים בבית הכנסת או „לירות" בחרולים גדולים, שיש בהם גם כדי לשרוט שרטת בפנים. בהערותיו של הרב יחיאל מיכל אפשטיין בספרו „קיצור השל"ה" (מאמצע המאה י"ז) מובא: „על כן רע עלי המעשה בישובים ובכפרים על החוצפות והקלות־ראש, שנעשים בתשעה באב בבית הכנסת, וכל המרבה לעשות חוצפות הרי זה משובח, זורקים זה לזה באבנים וצרורות, ואין אחד מוחה בידם".

יחזקאל קוטיק מספר בזכרונותיו (חלק א', סוף פרק ד) על חסידי קאמניץ, „שבתשעה־באב היו שופכים בבית הכנסת דליי־מים מתחת לפוזמקאותיהם של המקוננים, והיו „יורים" חרולים גדולים לזקני החסידים, — וכל הקהל היה מתגלגל מצחוק. וגם לאחר הקינות, כשהיו הולכים בסך לבית־הקברות, היו יורים חרולים מחדש לזקני האנשים. וכך

נהפך תשעה־באב בקאמניץ ליום צחוק ומעשה שובבות". יש לשער, שהיתה בזה השפעת השבתאים. תנועת שבתי צבי חדרה לפולין ואוקראינה, ואלה שנטו אחריה, בגלוי או בסתר, נהפך להם תשעה־באב ליום־טוב. ועל זה קובל ר' גדליה מסמיאטיטש, בספרו „שאלו שלום ירושלים" (נכתב בשנת ת"ס 1699): „שבעוונותינו הרבים נתרשלו ידיהם של הרבה אנשים חשובים, ואפילו חסידים ואנשי מעשה, — שאינם מקוננים על גלות השכינה". (רשומות כרך ב', עמ' 492—93).

הרב י"ל הכהן מיימון מספר: דבר אחד הפליא אותי, כי דווקא בשעה שכל הקהל היו קוראים את הקינות מתוך יגון ואבל היו הילדים, ואתם גם רבים מבחורי בית־המדרש, ולפעמים גם אברכים מן החסידים, עוסקים במעשי קונדס: מאספים קוצים וברקנים וזורקים אותם בפניהם של קהל הנאספים בבית הכנסת, פעם בפניו של פלוני ופעם בזקנו של אלמוני. אודה ולא אבוש: בהיותי בן שש־שבע השתתפתי גם אני במשחק זה. וכשהייתי בן תשע תמהתי, שאף אחד מן הקהל המתאבל, בהם רבנים חשובים ותלמידי חכמים ואנשי מעשה, אינם מוחים כלל על כך, ומניחים לנערים לעשות כרצונם. כששאלתי על כך את אבא, ענה לי, שאין זה כלל מנהג פרוע, והמנהג כבר פשט בתפוצות ישראל, וכן נהוג באוקראינה, פודוליה ובסראביה. וכששאל אבי על זה את רבו, המלבי"ם, הסביר לו שזהו דבר שבמציאות. נאמר: כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה — „זוכה ורואה" ולא „יזכה ויראה", כי כל המתאבל על ירושלים הרי בעצם האבל ובתוך תוכו של היגון הוא זוכה ורואה תיכף בשמחתה, כי האבל בעצמו מכניס תקווה בלבבות, כי ארצנו עוד תשוב לתחייה. ולכן אנו מניחים לילדים ולנערים שלנו להשתולל בעת הקינות, שיבינו כי גם בעת האבל יש לקוות לשמחה. („קינת אבל", „הצופה", ט' באב, תשי"ג).

מדרשי־עם ניסו להסביר את התופעה של זריקת החרולים. יש סבורים, שזהו שריד קל ממנהג עתיק של עינוי — לדוש את הגוף בקוצים, שהשתלשל והיה לבסוף נושא של הסחת הדעת מהצום והאבל. יש מייחסים זה לפסוק: „הייתי שחוק לכל עמי" — כי עיטור קוצים לראש ולזקן, סימן לבוז הוא ולדיראון (השווה: „עטרת הקוצים" לראש ישו באגדות הנוצרים) ויש מקרבים זה לדברי רבי מאיר מרוטנבורג בקינתו המפורסמת „שאלי שרופה באש":

עַד אָן עֲדִינָה תִּהְיִי שׁוֹכְנָה בְּרֹב הַשְּׁקֵט,
וּפְנֵי סְרָחַי הֲלֹא כָסוּ חֲרוּלַיִךְ. . .

גם בין הספרדים ניכרת בתשעה באב בבוקר הפוגה רבה למתח האבל. הקינות נאמרות בניגון ער יותר. מייחסים זה ללידתו של הגואל המנסיכה רוח של עידוד בתוך כוס היגונים.

שממית זדרור

חוקרי הטבע זיהו את השממית: מין לטאה קטנה המתפשת או מטפסת על הקיר והתקרה. אולם בספרות העם מקובל לראות את השממית כעכביש, וכן גם מפרש רש"י

„שממית בידים תתפש" (משלי ל׳, כח) — עכביש. בר־נש שאין אנו סובלים אותו הריהו שנוא עלינו כשממית, מה שאין כן הדרור (או האנקור). הוא דווקא אהוב עלינו. ובאגדות העמים ייאמר: הפוגע בדרור לא יינקה (גרים, 2 עמ׳ 638).

במסורת העממית שלנו יסופר, שהשממית עזרה לאויב לשרוף את בית המקדש: בידיה הביאה גחלים לוחשות לפנים המקדש, והציתה אש בכל מקום. ואילו הדרור ניסה להציל את הבית ולכבות את האש, בהביאו במקורו מים לשפוך על השריפה, — אלא שגברה האש והדבר לא עלה בידו. ועל כן היה זה למסורת בין ילדי ישראל: לפקוד עוון אבות על שילשים ועל ריבעים. ולרדוף באף כל שממית ועכביש בערב תשעה באב, לנקום נקמתנו. אבל הדרורים — להם הכרנו טובה, פיזרנו להם זרעונים כבשבת שירה, קירבנו אותם וחיבבנו. בכמה מקומות — בגליציה המזרחית ואח׳ — החליפו את ה„דרור" ב„יונה", שלה משולה כנסת ישראל.

„בפינת הרחוב נתקבצו ילדים רבים במעגל, בערב תשעה־באב, ומספרים המה זה לזה על דבר השממיות הארורות ששרפו את בית המקדש. („לאן" של פייארברג). פרופ׳ ברלינר מוצא מקור אחר לאגדה זו: לפי דבריו יסוד האגדה הוא במדרש (בראשית רבה פר׳ וישלח) שלא הבינוהו כל צרכו: חז״ל מדברים שם על עשיו הרשע, ולדעתם עליו רומז הפסוק הנ״ל במשלי „שממית בידים תתפש והיא בהיכלי מלך". צלם דמות ממלכת רומי האדירה רואים בשממית זו, שהיא בעלת גוף עבה ולה „ידים" פרושות לכל עבר. רומי גזרה על ימין ועל שמאל. היא שלחה ידה גם במקדשנו והציתה בו אש.

(„חיי היהודים בימי הבינים", פרק ז׳, עמ׳ 54)

חרבות־עץ

מנהג מקובל היה בין הילדים מימים ימימה: בל״ג בעומר יכינו קשתות למלחמה, בפורים — רובים ואקדחים, ואילו לתשעה באב — חרבות, חרבות־עץ, כמובן. בערב תשעה באב היו הילדים חוגרים חרב, להיותם מוכנים להילחם במחריבי ארצנו. וכך אנו קוראים אצל פייארברג („לאן"): ערב תשעה באב. הרחוב הנשקף מבעד החלון קיבל היום צורה אחרת. הילדים סובבים בו חגורים חרבות־עץ...

בעיירות ליטה ופולין נהגו לשבור בתשעה באב בצהרים את החרבות ליד קברו של צדיק, מכיוון שכבר נולד המשיח ויקוים מה שנאמר באחרית הימים: „וכתתו חרבותם לאתים".

הליכה לבית הקברות

מזעזעת היתה, לפנים בתפוצות, תהלוכת ההמונים, כשהם יחפים, חפויי ראש וקודרי פנים מצום ומאבל — אל בית הקברות.

בגמרא (תענית ט״ז, עמ׳ א) נשאלה השאלה: ולמה יוצאים [בתענית] לבית הקברות? ועל כך באה תשובתם של שני חכמים, רבי לוי בר חמא ורבי חנינא. אחד אמר: להראות שאנו חשובים כמתים לפני ד׳, ואחד אמר: כדי שהמתים יבקשו עלינו רחמים.

יבתוספות שם נאמר: „מכאן נוהגים בכל מקום לילך לבית הקברות בתשעה באב, שהרי תשעה באב הוא תענית ציבור, כמו שהיו עושים בתענית ציבור [של שנת בצורת] מפני הגשמים". בעניין ההליכה לבית הקברות סומכים גם על דברי האגדה: כאשר נחרב הבית הראשון רץ ירמיהו להקים את האבות ואת משה רבנו מקבריהם, ואלה באו בבכי וזעקה לפני הקדוש ברוך הוא (פתיחתא רבתי של איכה). על זה ייסד הפייטן בקינות לתשעה באב: „אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות ונם [ונאם]: עצמות חביבות, מה אתן שוכבות? בניכם גלו וביתקום בחרבות"...

כל המתים, האבות והאמהות, משה רבנו הרועה הנאמן — כולם מתעוררים משנתם ובאים לבכות על גלות בניהם והמשורר גומר, כאילו הקדוש ברוך הוא מתרגש ונעתר לתחינותיהם ולבכיים ואומר:

שׁוּבוּ תְמִימִים לִמְנוּחַתְכֶם — מַלֵּא אֲמַלֵּא כָּל מִשְׁאֲלוֹתֵיכֶם,
שֶׁלַּחְתִּי בָּבֶלָה לְמַעַנְכֶם, — הִנְנִי מֵשִׁיב גָּלוּת בְּנֵיכֶם...

לבית הקברות הולכים תיכף לאחר קריאת הקינות, שאז גם המתים מתאבלים על חורבן ירושלים (פחד יצחק, ערך תשעה באב ואח'). וכתב המהרי"ל: הולכים לבית הקברות משום שהוא מקום מנוחת צדיקים ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור, והתפילה מתקבלת שם ביותר. ויש מתירים גם לילך אל קברי נכרים. „ואם אין קברי ישראל הולכים על קברי עמים אחרים" (מגן אבות, תענית סעיף קטן טו) ויש שנהגו לערוך „הקפות" בליל תשעה באב ולמחרתו בבית הקברות — משום שברון לב ודאבון נפש על כך, שנמנע מאתנו לקיים „סובו ציון והקיפוה". בירושלים העתיקה נהגו להקיף בלילה את החומה ולהתעכב ליד קבר זכריה הנביא.

שום בבית הקברות על שום מה?

יש נהגו להטיל שום על הקברות, כי שום מבריח ה„חיצוניים", השדים והרוחות הרעות — נאמר ב„שער המלך". יש אומרים שהשום הוא סימן בכי ואבל וכן נמצא במשנה (מעשרות ה', ח) „שום בעל בכי" ופירש רבי עובדיה מברטנורה: שום חריף שהאוכלו בוכה ועיניו זולגות דמעות* ומשום כן יש גם עדות, כמו בטוניס ומארוקו, ששמים או מורחים את הידים והרגלים בליל תשעה־באב בשום — להרבות בבכי ובמקום ה„אל'חינה" שנותנים על הצפרניים, ליופי ולהנאה. אולם יש הסבורים שטעות בורים נפלה כאן; בספרי המנהגים בעברי טייטש כתוב היה לתשעה־באב: „גיי מיט די קנאבען צום פרידהאף" (לך עם הנערים לבית הקברות) ונתחלף להם „קנאבען" (נערים) ב„קנאבעל" (שום). אחרים חושבים שמשליכים שום בין הקברות, שהמתים יראו שלא אכלו שום בימים אלה — שהרי עזרא תיקן שיהיו בני ישראל אוכלים שום בערב שבת, שהוא מרבה הזרע, ואילו בתשעה ימי האבל וכן בליל שבת חזון לא נהגו דברים שבצינעא.

הרב דר. מ. גרינוולד (יאהרבוך פיר ייד. פולקסקונדה, 1925/6 — מנהגי

* דעת התוקרים היא: „שום בעל בכי" — שום הבא מבעל בק שבלבנון.

מאטרסדורף שבהונגריה, עמ׳ 450, מס׳ 50) מספר ששם נהגו ילדי ישראל לשים בתשעה באב מחרוזת שומים על הצוואר, לצאת בהם לבית החיים ולזרוק על קברות הצדיקים והקרובים מספר קלחי שומים כמספר שנותיו של הילד.

„קומו, קומו!"

שמש הקהל דרכו להעיר יראים באשמורת הבוקר לעבודת הבורא, על ידי הקריאה „קומו, קומו לעבודת הבורא" או ע"י הקשה בפטיש על תריסי החלון או הדלת.

בתשעה באב לפנות בוקר — אין דרכו להעיר מכמה סיבות: האנשים הבוכים על חרבות ציון אינם ישנים כל הלילה. ועוד: על דרך הכתוב: „גם כי אזעק ואשווע שתם תפילתי" (איכה ג׳ ח).

ו. תשעה או עשרה באב?

תאריך היום של חורבן בית ראשון אינו קבוע במקורות העתיקים. לפי ספר מלכים ב׳ (כ"ה, ח) נשרף הבית בשבעה באב. לפי ירמיהו (נ"ב, יב), — בעשרה באב. למה אפוא נקבע הצום בתשעה באב? חז"ל עמדו על כך בירושלמי (תענית פרק ד׳, הלכה ט): ר׳ ירמיה בשם ר׳ חייה בר בא אמר: בדין היה שיהיו מתענים בעשירי שבו נשרף בית אלוהינו, ולמה בתשיעי? שבו התחילה הפורענות. וכן שנינו: בשביעי נכנסו לתוכו, בשמיני היו מקרקרין בו, בתשיעי הציתו בו את האור ובעשירי נשרף. בברייתא אחרת (בבלי, תענית כ"ט, א׳) מובאת המחלוקת בדבר קביעת יום הצום: „אי אפשר לומר בשבעה, שהרי כבר נאמר בעשור, ואי אפשר לומר בעשור, שהרי כבר נאמר בשבעה. הא כיצד? בשבעה נכנסו נכרים להיכל, ואכלו וקילקלו בו שביעי שמיני ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור, והיה דולק והולך כל היום כולו. והיינו דאמר רבי יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן? אתחלתא דפורענותא עדיפא! — כלומר: וחכמינו מה ראו שקבעו את הצום בט׳ באב? — הם סבורים: שתחילת הפורענות (שהתחילה ביום ט׳ באב) חשובה. חכמי התלמוד היו אפוא זמן רב מחולקים בדיעותיהם לקביעת היום.

גם יום חורבן הבית השני אינו ידוע בדיוק. במשנה תענית (פרק ד׳, ו) נאמר: בט׳ באב נחרב הבית בשניה. אולם מסתבר, שיש כאן רק משום גילגולו של יום, כלומר: גילגלו את חורבן הבית השני ליום־חובה, המוכן לפורענות מזמן נדודינו במדבר, היינו ליום ט׳ באב. גם יוספוס פלאביוס, שהיה עד־ראיה לשריפת הבית השני, מעיד בספרו (מלחמות היהודים ספר ו׳, פרק ד) על כך, „שבית־המקדש השני נשרף ביום העשירי לחודש לואוס, הוא חודש אב, שבו נשרף גם בית־המקדש הראשון בידי מלך בבל". גם כאן ניתן להסביר את הדבר כאמור — שהשריפה התחילה ביום ח׳ באב, נמשכה כל יום ט׳ באב, ונגמרה ביום י׳ באב.

רושם גדול עשה רצונו של רבי, הוא רבי יהודה הנשיא מסדר המשנה, „לעקור

את תשעה באב". המקרה נזכר בכמה מקומות בתלמוד (בבלי: מגילה ה', עמ' ב'; ירושלמי: תענית פרק ד', הלכה ט'; יבמות סוף פרק ו'): „ביקש רבי לעקור תשעה באב ולא הודו לו חכמים", או: „לא הניחו לו חכמים". בגמרא מפרשים אמנם שכך היה מעשה, שחל תשעה באב בשבת, ודחוהו כרגיל לאחר השבת, ליום א'. ורבי אמר: הואיל ונדחה — יידחה, ולא הודו לו חכמים ולא הניחו לעקור את התענית. כמה מן המאוחרים הרגישו בדבר, שאינו יוצא מידי פשוטו. אילמלא רצה רבי רק לבטל תשעה באב שחל בשבת, לא היו אומרים בלשון פסקנית וסתמית כל כך: ביקש רבי לעקור תשעה באב. בעלי התוספות (שם) מסבירים איפוא שרבי רצה לעקור „תשעה באב", כלומר להעביר את התענית לעשרה באב, בהתאם למקורות ולמציאות. ולא הניחו לו חכמים. וכדי לחזק את קביעת היום של ט' באב, גילגלו לכאן כמה מאורעות של אסונות לאומיים שאירעו ביום זה, המוכן לפורענות, וסוף־סוף נקבע אותו מועד לדורות עד היום. ועדיין לא נחה דעתם של חרדים. אמנם קיבלו את דעת הרוב, אלא שגם בעשירי ישבו בתענית. וכך נמסר בירושלמי (הנ"ל), שרבי יהושע בן לוי צם תשעה באב וגם עשרה באב. ר' אבין צם תשעה ועשרה באב, ר' לוי צם תשעה באב וליל עשרה באב.

וכן נהגו בכל הדורות. מחמירים התענו יומיים רצופים בתשעה ובעשרה באב. משום חולשת הלב יש וטעמו אלה דבר־מה במוצאי תשעה־באב וחזרו לתעניתם. הרא"ש וכן בנו ר' יעקב סבורים, שמן הראוי לצום יומיים, אלא שאנו בזמן הזה תש כוחנו, ומכל מקום מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר בליל י' ויום י', רק [לטעום דבר־מה] להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי (טור או"ח תקנ"ג). בשולחן ערוך אורח חיים (תקנ"ח א') פוסק ר' יוסף קארו: בתשעה באב לעת ערב הציתו אש בהיכל ונשרף עד שקיעת החמה ביום עשירי. ומפני כך מנהג כשר שלא לאכול בשר ולא לשתות יין בליל עשירי ויום עשירי. ור' משה איסרליש (הרמ"א) מוסיף שם בהגהתו, בשם המיימוני: ויש מחמירים [שלא לאכול בשר ולא לשתות יין] עד חצות היום של י' באב ולא יותר. בעל השל"ה (ר' ישעיה הורוויץ) מסתמך על דעת קדמונים, שיש להתענות מלבד ט' באב גם אור לעשרה באב ולמחרתו בעשרה באב (מסכת תענית).

ה„קראים" גם הם נתקלו בשאלה המסובכת: „אימתי נשרף בית המקדש?". הם מצאו להם פתרון אחר: שבעה באב — צום, בו נשרף הבית לפי המקור במלכים ב'; שמונה ותשעה באב — ימות אבל, בהם קוראים פרקים ממגילת איכה וקינות. ומתענים שוב בעשרה באב. הם קבעו איפוא צום של שני ימים נפרדים, ולא רצופים. (ע"פ סידור תפילות הקראים, בהוצאת אברהם פירקוביץ, וילנה 1871).

ז. בליל זה יבכיון בני

עיקר האבל — בליל תשעה באב

עיקר האבל הוא בליל תשעה באב, כפי שקבע לנו שר האומה עוד בלכתנו במדבר. ידורשי רשומות מצאו לו כמה אסמכתות בכתבי הקודש: „ויבכו העם בלילה ההוא"

(במדבר י"ד, א), „בכה תבכה בלילה" (איכה א', ב), „קומי רוני בלילה" (שם ב', יט), „הלילה ההוא יקחהו אופל" (איוב ג', ו) וכיו"ב. ובדברי חז"ל:

„בכה תבכה בלילה" — שתי בכיות הללו („בכה" וגם „תבכה") למה? אמר רבה, אמר רבי יוחנן: אחד על מקדש ראשון ואחד על מקדש שני. „בלילה" על עסקי לילה, שנאמר: ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה ההוא (במדבר י"ד, א). אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: אתם בכיתם בכייה של חינם, ואני אקבע לכם בכייה לדורות. דבר אחר: „בלילה" — שכל הבוכה בלילה קולו נשמע. דבר אחר: „בלילה" — שכל הבוכה בלילה כוכבים ומזלות בוכים עמו. דבר אחר: „בלילה" — שכל הבוכה בלילה, השומע קולו בוכה כנגדו.

בירושלים פשט המנהג ללכת בהמונים בליל תשעה־באב אל הכותל המערבי לבכות על חרבות ציון.

בכמה עדות נהגו יראים ואנשי מעשה להישאר כל הלילה בבית הכנסת, לא לעצום עין וללמוד ולקרוא מעניין החורבן ולערוך „תיקון חצות". (הרב מ. גרינוואלד, בשנתון לידע עם, 1925/6, עמ' 450). רבים נהגו לא להתפשט הלילה כלל אלא לשכב בבגדים על הארץ ולשים אבן למראשותיהם, כמו שעשה יעקב אבינו בברחו אבל ועצוב מבית אבא, בחמס אחיו עשיו. ואמנם יש גם דורשים, שיעקב אבינו שם אבן למראשותיו (בראשית כ"ח, יא) מפני שחזה בעיני רוחו את חורבן ירושלים בעתיד. וכתב על זה ר' משה איסרליש (הרמ"א), בהגהתו לשולחן ערוך אורח חיים (סימן תקנ"ה, ב): ויש לאדם להצטער בעניין משכבו בליל תשעה באב, שאם רגיל לשכב בשני כרים לא ישכב כי אם באחד (כן כתבו בעלי התוספות במס' תענית דף ל', עמ' ב, ד"ה „כל העושה מלאכה"). ויש בני אדם המשימים אבן תחת מראשותיהם, זכר למה שנאמר „ויקח מאבני המקום", שראה (יעקב את) החורבן".

ביטוי חזק לאבל בליל תשעה באב נתן אבי הפיוט העברי ר' אלעזר הקליר בשירו בליל זה יבכיון ויילילו בני — הנאמר ברגש בכל תפוצות ישראל בלילה הזה.

רבים נהגו לא להתפשט הלילה כלל אלא לשכב בבגדים על הארץ ולשים אבן למראשותיהם...
(ע"ם בודנשאץ, באמברג, 1756)

הצהרת ליל תשעה באב

מנהג בעדות הספרדים להצהיר בליל תשעה־באב בפני הציבור, לאחר כיבוי הנרות, בקול רגשני ורווי דמעות, אבל בטון חגיגי:

אַחֵינוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל שְׁמָעוּ!
הַיּוֹם כָּךְ וְכָךְ שָׁנִים שֶׁנֶּחֱרַב בֵּית קָדְשֵׁנוּ וְתִפְאַרְתֵּנוּ.
נָפְלָה עֲטֶרֶת רֹאשֵׁנוּ!
אוֹי נָא לָנוּ כִּי חָטָאנוּ!
כָּל דּוֹר שֶׁבֵּית הַמִּקְדָּשׁ לֹא נִבְנָה בְיָמָיו כְּאִלּוּ נֶחֱרַב בְּיָמָיו!

כמה דקות משתררת שתיקת אלם ואחרי־זה פורץ כל העם בבכי בחשכה. ויש מקומות שהכרוז מתחיל מן: „כך וכך שנים לחורבן בית ראשון", וגומר: „כך וכך שנים לחורבן בית־תר". ובכמה עדות עונה הקהל ברגש לכרוז:

עַד אָנָה בְּכִיָּה בְּצִיּוֹן וּמִסְפֵּד בִּירוּשָׁלָיִם!
תְּרַחֵם צִיּוֹן, וְתִבְנֶה חוֹמוֹת יְרוּשָׁלָיִם!

בכמה עדות מתפלש החזן באפר על הקרקע ובשכיבה הוא מכריז את הדברים הנ"ל. ר' אישתורי הפרחי (מאה י"ד) כותב: „וכן אנו רגילים בארץ כנען להזכיר בקהל חשבוננו כל ליל תשעה באב מפני עגמת נפש, והמניין הוא משנת החורבן עצמה".

(כפתור ופרח נ"א, עמ' תרס"ו).

בארץ כנען — כך קראו בימי הביניים לארצות הסלאוים, שכינום „סקלאוים"־„עבדים („אל צקלאב" באיגרת ר' חסדאי למלך הכוזרים), וכבר מוצאים אנו שם זה לסלאוים בתשובות רבנו גרשום מאור הגולה (960—1040). אולם מסתבר, שכאן הכוונה לאחת מארצות הים התיכון לצרפת או לאיטליה.

בליל זה יבכיון בני
עיטור לקינת ר' אליעזר הקאליר „בליל זה יבכיון בני" — בספר קינות עתיק, כתב יד.

ח. כיבוי האורות בליל זה

א. כיבוי הנר נוסח אשכנז.

היום המוכן לפורענויות בתולדות ימינו, תשעה באב, נקרא גם הוא במסורת „מועד" — על דרך הכתוב במגילת איכה: „קרא עלי מועד לשבור בחורי" (א׳, טו). אולם שונים הם מנהגי הדלקת הנר בתשעה־באב ממנהגי יתר־המועדים, שכן לכבוד שבת וחג מרבים בהדלקת נרות, להרבות בשמחה ובפרסום, ואילו בתשעה־באב ממעטים בנרות, ואף מכבים אותם — אות לאבל כבד לדורות.

בליל תשעה־באב, לאחר תפילת ערבית, יושבים באפלה על הארץ או על גבי שרפרף או ספסל הפוך, ואין מדליקים אלא נר אחד על הבימה, וזהו הנר של תשעה באב. כל אחד מחזיק בידו רק נר קטן לקרוא לאורו את הקינות. „במנהגי בית־המדרש הישן דק"ק ברלין", רשום: „בליל ט׳ באב, אחר קדיש תתקבל, מכבין כל הנרות הדולקים, חוץ מני אחד שעל הבימה. וביד כל אחד נותנים נר קטן של שעווה להאיר החשכה" (הוצאת ר׳ חיים ביברפלד, עמוד 3). ויש עדות שמחלקים למתפללים פנסים קטנים, והציבור נראה כעדת נודדים בדרכים — להגדיל האבל בתוך בית התפילה ולהעלות זכר לחורבן. במנהגי איזמיר, כותב ר׳ חיים פאלאג׳י (מועדי כל חי, סימן י): „יכינו מקודם לקריאת מגילת איכה פנסים קטנים, ששומרים מהרוח, כדי שלא יהיה להם בלבול בשעת קריאת „איכה" שלפעמים יכבו הנרות ובאים לידי צחוק זה עם זה ומחטיאים את האחרים. לכן הטוב והישר הוא להביא הנרות בתוך כלי זכוכית".

ב. כיבוי הנר נוסח ספרד

בעדות הספרדים פשט המנהג לכבות את כל הנרות תיכף לאחר תפילת ערבית ולקונן באפלה. סומכים על מאמר חז"ל באיכה רבתי: „אמר הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת: מלך בשר ודם כשהוא אבל מה דרכו לעשות? אמרו לו: מכבה את הפנסים. אמר להם: אף אני אעשה כן, שנאמר: שמש וירח קדרו".

ויש עדות, מעדות המזרח והמסתערבים (היושבים בארצות ערב), שאינם מדליקים נרות כלל בליל תשעה־באב ומתפללים גם תפילת ערבית באפלה, ואחרי זה את מגילת איכה בעל־פה, פסוק שליח־הציבור ופסוק הקהל, לקיים מה שנאמר שם: „במחשכים הושיבני כמתי עולם". וכשכבים כל הנרות משתתק הקהל, עוצר אנחותיו, ומתגבר על בכיו ומטה אזנו להצהרה העומדת לבוא מתוך האפילה. בחרדת קודש יקום חכם העדה או הפרנס הממונה על הציבור ויכריז נכאים: אחינו בית ישראל, שמעו. היום כך וכך שנים לחורבן בית קדשנו ותפארתנו, ואנו עוד לא נושענו! הקול משתתק. רגע שוררת הדממה, אך המכריז פורץ בבכי, ואחריו כל העם גועה בבכי. וכן הוא מנהג ירושלים עד היום: „בבתי־הכנסת הספרדים, אחרי אשר קראו מגילת איכה בלילה, יכבה השמש את כל הנרות, והחזן או ראש הכנסת יעורר את הנאספים כי ביום הזה הושלך משמים ארץ עטרת

תפארת ישראל, הודו, כבודו והדרו, וימנה גם את כל הצרות והתלאות אשר עברו על עדת ישורון בכל ארצות פזוריהם בשנה הזאת, ויזכרו את מנין השנים לחורבן הבית. ובמאמר חכמינו ז״ל „כל דור שלא נבנה הבית בימיו כאילו בימיו נחרב״ — יתמו דבריו, ומעיני היושבים לארץ בחשכת אפלה יתפרצו דמעות כנחל״ (א מ. לונץ, „ירושלים״).

„ובאפילת בית־הכנסת (של העדה הקטנה יוצאי אורמיה, צפון פרס, בירושלים) ישבו צפופים על הרצפה לאור נרות שעווה קטנים, כל בני העדה, זקן ונער וטף. לפני כל אחד מהם, מגילת איכה וקינות בעברית. הם מסתכלים בספרים העבריים, אולם שומעים הם לקריאתו של החזן שנאמרת ארמית. אף הוא, החזן, מביט בספר־הקינות העברי וקורא ארמית בעל־פה, מתוך הזכרון. וכאשר תמו התפילות, והנרות הקטנים והמועטים הפזורים על הרצפה כבו, והעדה כולה נשארה שרויה באפלה, הרים חכם את קולו והכריז, כי הלילה הזה מלאו אלף ושמונה מאות ושבעים ואחת שנה לשריפת בית מקדשנו ולחורבן עיר קדשנו ולגלותנו בין הגויים, וגעה בבכי. לשמע ההכרזה הזאת, המוטעמה והבהירה והמפילה אימים פרצה כל העדה בבכי מר קורע לב במשך רגעים ללא הפוגות״ (ז. רובאשוב, „דבר״).

ג. כיבוי הנרות במסגד עומר.

גם במסגד עומר, העומד במקום שבית מקדשנו היה קיים, כבים בליל תשעה־באב הנרות — רווחת מסורת עם מימים קדומים: בשעה שאבלי ציון היו באים לרצות את אבני החרבות של בית־המקדש ולחונן את עפרה של ציון, היה מחייך ממולם מסגד עומר בברק זהרו ביום, ובנוגה אורה של הלבנה הפגומה, סמל האיסלאם, בלילה. אך ראה זה פלא: באישון לילה, ליל תשעה־באב, בשעה שהמקוננים על־יד הכותל המערבי פולחים את הדממה בקינת הפייטן ר׳ אלעזר הקליר: „בליל זה קדרו וחשכו המאורות / לחורבן בית קדשי וביטול משמרות״ — כבים פתאום המאורות שבמסגד, וברק אור הלבנה הפגומה מתחיל מעמעם. כל עמל המוסלמים המאמינים לשוב ולהאיר את אפלת מקדשם עולה בתוהו. עד שגם הם יושבים לארץ ופותחים כיהודים בקינות עלי שברם ומשבתם של בני אברהם יצחק ויעקב.

באגרת ר׳ משולם מוואלטיירה, שנשלחה מארץ־ישראל בשנת הרמ״א (1481) כתוב: „ודעו רבותי כי זה דבר שאין להסתפק בו, כי בכל שנה ושנה, כשהיהודים הולכים לבית הכנסת בליל תשעה־באב, כל הנרות שבעזרה נכבים מאליהם, ואין יכולים לחזור ולהדליקם. והישמעאלים — הם יודעים מתי הוא תשעה־באב שהם עושים כמעט כיהודים בעבור זה, וזה ברור ומפורסם לכל, בלי שום ספק״.

וגם בקרב הנוצרים הכתה אגדה זו גלים. ועולי־הרגל שלהם היו שבים מירושלים ומספרים בדחילו על שני פלאי המאורעות בעיר הקודש: בליל התקדש חג הפסח תצא מעצמה אש קודש בכנסית הקבר הקדוש ותדליק את כל המנורות („איגניס פאסאחאליס״ בלע״ז), ובליל חורבן בית־המקדש היהודי יכבה אלוהי ישראל את המאורות אשר במסגד המוסלמי. ורבי עובדיה מברטנורא „שר ושופט בירושלים גם ליהודים גם לנוצרים״, כתב

לאחיו בשנת ה׳רמ״ט (1489), באיטליה: „וחקרתי לדעת מן האותות והמופתים הנראים בהר הבית ובקברות החסידים, ומה אשיב לך, אחי? — ואותותינו לא ראינו. והנרות הדולקים בבית־המקדש אשר שמעת שדועכו־כבו בכל תשעה־באב, גם הלום שמעתי כזאת מפי השמועה, אך אין אצלי דבר ברור״.

ד. כיבוי הנר במערת רשב״ג.

ר׳ חיים הלוי הורוויץ מספר ב„חיבת ירושלים״, בעת ביקורו בגליל על־יד קברות פייטניגו הספרדים ר׳ אברהם אבן־עזרא ורבי שלמה אבן־גבירול, שמסורת־עם זיכתה אותם להטמן בעפרות ארצנו: „ואגב גררה, אספר בקצרה, מה ששמעתי שם מגוי זקן אחד, שהיה מסיח לפי תומו, שזו המערה אשר היא סמוכה אצל ציון קבר הצדיק ר׳ שלמה בן־גבירול הולכת עדי ירושלים עיר הקודש. ואמר לי שזה דרכם להדליק נר של שמן זית בכל לילה שם בפי המערה, אצל הקבר של הצדיק. ובכל שנה כשבא ליל תשעה באב אי־אפשר להדליק שם שמן זית, כי כל מה שמדליקים הוא כבה מאליו. וכשמטים אוזן לתוך פי המערה שומעים קול בכי מאויים, אשר תסמר שערת בשרו של השומע. ונשבע הגוי הנ״ל בשבועה חמורה שלהם, שאביו אמר לו בשם אבותיו, שמיום שהמה זוכרים זו המערה, כך ענינה בכל ליל תשעה באב, וכל העולם אומרים שאמת הדבר״...

ה. נר לקבץ פארור.

אותו נר המאיר בליל תשעה באב באורו הקלוש לקוראים את מגילת „איכה״ עדיין לא גמר את תפקידו. למחרת בבוקר, עת יפרשו פרוכת שחורה על הבימה ויעטפו גם את ספר התורה במעיל שחור, — ידליקו בכמה עדות שוב את הנר שכבה אמש, ויעבירו עליו קערת חרס. הקערה מתכסה פיח, וכל אחד מהקהל יגע בה באצבעו וישים על מצחו, במקום שהוא מניח תפילין, כמו שכתוב: „כל פנים קבצו פארור״ ותרגם יונתן: „כל אפיא אתחפיאו איכרום אוכמין כקדירא״ (יואל ב׳, ו) — כל פנים התכסו בצבע (בפיח) שחור כקדירה.

ו. נר של משיח.

ובתשעה באב, לאחר הצהרים, מכבדים בכמה עדות את הבית, מקשטים אותו במרבדים ופרחים, זורים סביבו חול זהוב, ובנות ישראל חופפות ראשן ומתלבשות שני עם עדנים — לכבוד המשיח שנולד בתשעה באב. באותה שעה מתכנסים רבים לבתי־הכנסיות לזבוח את זבח תשעה באב, פר לכפרת פשע שנקנה בכספי הציבור, ובשרו מתחלק לעניים. ולכבוד הולדתו של המשיח מדליקים כאן שוב, בשלישית, אותו הנר, נר של תשעה באב, והפעם בחגיגיות, מתוך צפיה לגאולה השלימה, לקיים את דברי נביא הנחמה: „לשום לאבלי ציון, לתת להם פאר תחת אפר, שמן ששון תחת אבל״ (ישעיה ס״א).

ט. קינות

עַל חֻרְבַּן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ כִּי חָרַס וְכִי הֹרַשׁ
אֶסְפֹּד בְּכָל שָׁנָה וְשָׁנָה מִסְפֵּד חָדָשׁ

(מתוך קינות לתשעה באב).

אל הקינות שבמגילת איכה הצטרפו בספרותנו מאות פיוטים מגדולי משוררינו בכל הדורות, וגם אלה נקראים „קינות", כי גם בהם מקוננים על ענות עמנו, על חורבן ירושלים ואבדן בית המקדש, על רדיפות וצרות שבאו עלינו כחתף בכל מדינה ומדינה, ובכל דור ודור. רובן של קינות אלה נקבעו לאומרן ביום האבל הלאומי הגדול, כתוספת ל„איכה", לפי מנהגי העדות השונות. תחילה קראו אחרי מגילת „איכה" „סליחות", כבכל ימות צום. ופשטו הסליחות של רב סעדיה גאון לתשעה באב, יחד עם עיקרי סידור התפילות שלו, ושל אחרים. אולם כבר בימות הגאונים היו אילו קינות לתשעה באב, ברוח פרקי „איכה", כמו: „זכור ד' מה היה לנו, אוי", שאומרים אשכנזים וספרדים בליל ט' באב, לאחר „איכה". למייסד סוג זה של קינות נחשב גדל הפייטנים, רבי אלעזר ברב"י קליר. פיוטיו אלה היו לכתחילה מעין „קרובות", שאומרים אותן עם חזרת הש"ץ, בימי שבת ומועד. מ„קרובות" אלה נכנסו באילו „קינות" שתיים: א. «אַאֲבִיךְ בְּיוֹם מִבְכֶּה» שאינה ידועה כמעט כיום, והיא דו־שיח בין ישראל ובין הקדוש ברוך הוא, בן שמונה בתים המכילים תשעה חרוזים כל אחד (חמישה כל אות לפי סדר א"ב, עד אות נ', ושנים מאותיות שמו: „אלעזר בי רבי קליר"). וכן הקרובה "שָׁבַת סוּרוּ מִנִּי" שבה פותחים אשכנזים את הקינות של שחרית והיא מתחילה מאות ס' עד ת' (ששה חרוזים לכל אות). שתי הקרובות יחד מהוות איפוא כעין יחידה של כל אותיות הא"ב לתשעה־באב ואילו דורשי רשומות, שלא ראו את הקודמת, אמרו: הקליר התחיל מאות סמ"ך ולא מאל"ף, על דרך הכתוב: „סומך ד' לכל הנופלים". משרבו הקינות לא התאימו עוד למסגרת ה„קרובות" המשולבת בברכות של תפילת „שמונה עשרה" ונקבעו ברוב הקהילות כדבר בפני עצמו, לאומרם לאחר קריאת איכה" בלילה ולאחר קריאת התורה בשחרית (במנהגי אשכנז). אולם נהגו עוד באילו קהילות לומר גם „קרובץ", כלומר „קרובות" בשעת חזרת הש"ץ, בתשעה באב, וגם קינות לאחר הקריאה בתורה. לפי דעת המהרי"ל חיבר הקליר כ"א קינות לתשעה באב, כנגד כ"א ימי בין המצרים (הלכות תשעה באב).

במרוצת הימים ובצוק העיתים נוספו לנו מאות קינות, בנוסח איכה, המתנות את הצרות החדשות שתכפו עלינו וכולן יסודן ושרשן באבדן המולדת וחורבן ירושלים — הגורם העיקרי לפיזורינו בין האומות, לרדיפות וגזירות בארצות גלותנו. רבו הקינות על גזירות תתנ"ו (1096), שמאז הופקר דמנו בארצות גרמניה וצרפת ושכנותיהן, גזירות ספרד פרובינציה ואפריקה, שריפות התלמוד וכתבי הקודש, עלילות דם וגירושים, וכהנה וכהנה. כולן הטביעו על היצירה הפיוטית הזו את חותמת תשעה באב, בסגנון „איכה" וברוחה, וכולן גומרות בדברי נחמה ובתפילה שיבוא הגואל במהרה בימינו ויביאנו לארצנו ויטענו בגבולנו.

רבי יהודה הלוי, אביר המשוררים בתור הזהב של ספרותנו בספרד — הוסיף על הקינות לתשעה באב נדבך חדש: פיוטים הנקראים „ציונים" או „ציוניות" — כלומר — קינות הפותחות „בציון" („ציון הלא תשאלי" ואח') ורבים החלו ללכת בעקבותיו, למן רבי אלעזר הקטן „העלוב" — הוא רבי אלעזר רוקח מוורמס בקינתו „ציון הלא תשאלי לשלום עלוביך" (בימי מסעי הצלב 1214) ועד אברהם שלונסקי של ימינו, בשירו „גולה הלא תשאלי לשלום בניך". רבי מאיר מרוטנברג (מאה י"ג) הוסיף לתשעה באב קינה על שריפת התלמוד בפאריס „שאלי שרופה באש", וגם אחריו הלכו כמה פייטנים — עד אורי צבי גרינברג בימינו, בשירו „שאלי שרופה מטיטוס".

סוג ה„קינות" לתשעה באב, על גלות האומה וחורבן ירושלים — לא פסק בשדות ספרותנו עד היום. אלא שבדורות האחרונים, עם צמיחת ההשכלה, חדר ליצירות אלה גם מן הנימה הלאומית־חילונית ולא ראו עוד לצרפן לקובצי הקינות.

בנוסח אשכנז

בארצות אשכנז, בהן תכפו הצרות יותר על בני עמנו מכל ארצות הגולה, חוברו, כפי המשוער, למעלה ממחצית האלף של קינות לתשעה באב, מהן נשתמרו רבות בדפוס ובכתבי יד וכחמישים נתקבלו לאומרן בט' באב, לפי מנהגי המקום, שש בלילה, לאחר „איכה" והשאר בשחרית, לאחר הקריאה בתורה, על ידי החזן המקונן, ונכבדי העדה. בהן „שבת סורו מני", הנ"ל, „אם תאכלנה נשים פריין", כמה קינות הפותחות במלה „איכה" או אֵי כֹּה ואח'. התרגשות רבה היתה מעוררת בקהל הקינה „ארזי הלבנון אדירי התורה" — על עשרה הרוגי מלכות והמקוננים ראו בהם גם את רבבות הרוגי המלכות של הדורות המאוחרים ושל בני דורם וקהילתם:

«אַרְזֵי הַלְּבָנוֹן אַדִּירֵי הַתּוֹרָה, / בַּעֲלֵי תְּרִיסִין בְּמִשְׁנָה וּבְגְמָרָא,
גִּבּוֹרֵי כֹּחַ עֲמָלֵיהָ בְּטָהֲרָה, / דָּמָם נִשְׁפַּךְ וְנִשְׁתָּה גְּבוּרָה,
הִנָּם קְדוֹשֵׁי הָרוּגֵי מַלְכוּת עֲשָׂרָה / וְעַל אֵלֶּה אֲנִי בוֹכִיָּה וְעֵינִי נִגְרָה.»

והמקונן מסיים. לאחר תיאור כל עשרת הרוגי המלכות למן חורבן הבית השני ועד הריסות ביתר, ומרמז על שאר הרוגי המלכות שבכל הדורות:

«כָּהֲנָה וְכָהֲנָה הוֹסִיפוּ בְּנֵי עֲוָלָה לְעַנּוֹת בְּגִעָרָה, / בְּסִקִילָה שְׂרֵפָה, הֶרֶג וְחֶנֶק מִי יוּכַל לְשַׁעֲרָה,
נוֹתֶרֶת מִמֶּנָּה יֹאכְלוּ אֲרָיוֹת שֶׁה פְּזוּרָה...»

רטט עוררה גם הקינה „החרישו ממני ואדברה" בה פונה המשורר לכנסת ישראל: „ספדי על עדתי אשר ניתנה לשמה... על עוללי וטפי נחשב כצאן טבחה"; לנדחי ישראל: „היאספו אלי דורי צאן נידחה, להרבות הבכי ולהרים צווחה"; ולמלאכים: „הילילו שמים וזעקי אדמה, אראלים צאו וצעקו מרה, ספוד תמרור היאגדו בחבורה"; מתאר את גזירות תתנ"ו ביצד אבות רחמנים שחטו בחלפות וסכינים את בניהם ובנותיהם, שלא יפלו לשמד ולעינוי

בידי הטמאים, וקורא, לבסוף, לתורה העומדת עלובה בקרן זווית, כי נהרגו לומדיה ושומריה:

"תּוֹרָה, חִגְרִי שַׂק וְהִתְפַּלְּשִׁי בַּאֲפָרִים, אֵבֶל יָחִיד עֲשִׂי לָךְ וּמִסְפֵּד תַּמְרוּרִים,
עַל תּוֹקְשַׁי מְשׁוֹטַיִךְ וּפוֹרְשַׁי מְכָמוֹרִים, מַלָּחַיִךְ וְחוֹבְלַיִךְ בְּמַיִם אַדִּירִים".

לקינות אלה נצטרפו "מי יתן ראשי מים" — על קדושי אשפירה, וורמייזה ומגנצה, שהיו ראשונים לשחיטות בימי מסעי הצלב, "אז בהלוך ירמיהו על קברי אבות" — בה מכנס המקונן את ירמיהו הנביא, האבות, משה רבנו הרועה הנאמן והאמהות: "קול בכי לאה מתופפת על לבביה, רחל אחותה מבכה על בניה, וזלפה מכה פניה, בלהה מקוננת בשתי ידיה". הקדוש ברוך הוא מתרגש כביכול מהפגנה קדושה זו ומוכרח להרגיע אותם:

"שובו תמימים למנוחתכם מלא אמלא כל משאלותיכם"...

לאחר ה"ציונים" באה קינת הסיום "אלי ציון ועריה" בלחן המסורתי שלה, שנתחבב על הציבור זה דורות. ומנגנים בו בשבת חזון גם את שירת "לכה דודי" של קבלת שבת וגם את שיר המעלות שבברכת המזון.

הסימן המקובל בלוח העברי "א"ת־ב"ש", לאמר: ביום שבו חל א' של פסח חל תמיד גם תשעה באב (ראה מועדים פסח עמ' 19) עורר כמה פייטנים לחבר קינות־השוואה בין שמחת חג הפסח והזכר הטוב ליציאת מצרים לאבל תשעה באב ולמעמדנו הדל בארצות גלותנו. במנהגי הספרדים מקובל לומר בליל תשעה באב את הקינה "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות"? ולמחרתו: "מה נשתנה יום זה"? אשכנזים וספרדים אומרים את הקינה "אש תוקד בקרבי בהעלותי על לבי בצאתי ממצרים. קינים אעירה, למען אזכירה בצאתי מירושלים". על נושא זה ובסגנון דומה חיבר את קינתו ר' דוד בר"בי שמואל הלוי ממגנצא, מאה י"א: "אמונים שוררו" ור' אפרים ב"ר יעקב מבונא (סוף מאה י"ב גרמניה): "אז אמרתי הנה באתי בשירתי בצאתי ממצרים, איכה ישבתי בדד בכיתי, בצאתי מירושלים".

בנוסח ספרד

במנהגי ספרד נתקבלו כמה קינות מר' אלעזר הקליר, אולם על פי רוב יש להם קינות מיוחדות ממשוררי ספרד, והן כונסו בספר "ארבע תעניות" או "חמש תעניות". חלוצי נעלים באים הספרדים לבית הכנסת, ולאור נר דועך פותח החזן:

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל חָשְׁכָה יִפְעַת מְאוֹרוֹתֵינוּ — בַּת בָּבֶל שְׁמָחוֹת עָרְבָה נֶגֶד מְרוֹרוֹתֵינוּ,
וְהָמַיִת יִלְלָתֵנוּ דָּעֲכָה אֶת קוֹל חֲצוֹצְרוֹתֵינוּ, — וַאֲנַחְנוּ עַל עֲרָבִים בְּתוֹכָה תָּלִינוּ כִּנּוֹרוֹתֵינוּ

הקהל אומר מזמור "על נהרות בבל" ומתפללים ערבית. אחר כך מקוננים. "למי אבכה יכף אכה" וקוראים מגילת "איכה", "זכור ד' מה היה לנו, אוי"!, "בליל זה יבכיון ויילילו בני", קינה על יום החורבן ועל גירוש ספרד:

עַל יוֹם חָרְבַּן הֵיכָל מְקֻדָּשׁ---
אֵלִי בְּסֶפֶד מַר גּוֹלַת סְפָרַד וכו׳.

לאחר הקדיש של „צידוק הדין" (שאומרים אותו כרגיל בשעת קבורת המת) מכבים הספרדים את הנרות, והחזן משתטח על הקרקע ומקונן שירתו של ר׳ ישראל נג׳ארה:

״עַל הֵיכָלִי חֻבְּלִי כְּנָחָשׁ נוֹשֵׁךְ
וּלְשַׁמֵּמוֹת צִיּוֹן אַשֵּׁב בַּחֹשֶׁךְ״ וכו׳

ולאחר זה נפטרים לבתיהם בבכייה ואנחה.

בבוקר פותחים הספרדים בשירת „האזינו" (דברים ל"ב), מתפללים שחרית, ואחר חזרת הש"ץ מתחילים לקונן וקוראים כארבעים קינות, מהן: כמה הפותחות „בחודש החמישי", קינה על חנה ושבעת בניה („בת עמי תיליל ביגוניה על חנה ועל שבעת בניה"), על בן ובת של רבי ישמעאל, על עשרה הרוגי מלכות („אלה אזכרה"), קינה לדון יהודה יחיא, לר׳ זרחיה הלוי, לר׳ מרדכי זכות, על ישני חברון ואח׳.

לאחר קדיש של צידוק הדין („דהוא עתיד לחדתא עלמא"), מוציאים תוך קינה את ספר התורה, וכשהתורה בזרועו של החזן הוא מקונן על גירוש ספרד „אבינו הגמול הזה קיווינו":

יָצְאוּ אַחֵיכֶם גְּרוּשִׁים מִשֵּׁיר־יץ וּמִשְּׁבִי־לִיָּא
רָאִיתִי כִּי עָרְפָם קָשִׁים – הֵבֵאתִי גֵרוּשׁ קַאשְׁטִי־לִיָּא
וְשִׁיצִי־לִיָּא, אַרְ־גּוֹן – גְּרַנַּ־דָּה עוֹלָלַי – אֲלָלַי! וכו׳.

לאחר הקריאה בתורה, מפטירים „אסוף אסיפם" פסוק פסוק. חכם העדה מסביר כל פסוק, כשהוא מתבלם באגדות חז"ל ומעניין היום, וקוראים לבסוף „איכה", בפעם השניה (שלא כמנהג האשכנזים הקוראים רק פעם אחת, בלילה) וספר איוב.

האנוסים בפורטוגל

האנוסים שבספרד ובפורטוגל שכחו את תשעה־באב. אין להם יום צום מיוחד לחורבן, (ר׳ יהודה יחיא, חיבר קינה של האנוסים הראשונים בה בוכים מועדי ישראל והמצוות — שאין להם מי שישמור ויקיים אותם, ראה להלן „ליל יום שבת"), כשם ששמרו על ימי מועד אחרים ואין להם קינות. אולם יום כ"ג ביוני הוא יום הזכר לחורבן והציפייה למשיח שנולד ביום החורבן — כותב פרופ. נחום סלושץ.

עדות המזרח קיבלו את נוסח ספרד בקינות לתשעה באב, לפי סדר „חמש תעניות" דפוס ליוורנו, בתוספת קינות „מקומיות" של משוררי העדה, כמו שבזי בתימן, שאהין שיראזי ויאסוף יהודי בפרס וכמה מדרשי־עם על חורבן ירושלים בלשון המדוברת, ומעשה האשה ושבעת בניה, כאשר נראה להלן.

תוכחות וקינות של הקראים

הקראים מתחילים לקונן בשבעה באב, שהוא להם צום א׳ לחורבן, בהתאם לכתוב: „ובחודש החמישי בשבעה לחודש בא נבוזראדן רב טבחים ירושלים וישרוף את בית ד׳

וכו׳ (מלכים ב׳, כה, ח). הצום השני נקבע לעשרה באב, בהתאם לכתוב: „ובחודש החמישי בעשור לחודש" וכו׳ (ירמיהו, נ״ב, יב). רוב הקינות הוא תשבץ של פסוקים מתאימים מכתבי הקודש ונקראים „תוכחות וקינות באב".

בשבעה באב הם פותחים בדברים ל״א, ט״ז, ממשיכים בשירת הלוויים „האזינו", כספרדים, ובקטע של פרק א׳ מחזון ישעיהו וקוראים פרק א׳ של „איכה" ומוסיפים לסיום הפרק „כי רבות אנחותי ולבי דוי" — קינה על משקל זה לפי א״ב:

כִּי אָפְסוּ שְׂמְחוֹתַי וְלִבִּי דַוָּי כִּי גָלוּ בָנַי וּבְנוֹתַי וְלִבִּי דַוָּי
כִּי בָטְלוּ קָרְבְּנוֹתַי וְלִבִּי דַוָּי כִּי דָמְמוּ כְּלֵי שִׁירוֹתַי וְלִבִּי דַוָּי וכו׳.

ועוד אילו קינות כמו: „אקונן מר ואוי אצעק", עם חרוז חוזר: „הקול קול יעקב והידים ידי עשו", „כנור ועוגב לקול בוכים".

בשמונה באב פותחים שוב בדברים ל״א, ט״ז, „האזינו" וב„שמעו שמים" (ישעיה א). קוראים פרק ב׳ של „איכה": „איכה יעיב באפו".

בתשעה באב, שוב הפתיחה בדברים ל״א כנ״ל ובישעיה, וקוראים פרק ג׳ מתוך „איכה" — „אני הגבר".

בעשרה באב — שוב פותחים, כנ״ל וקוראים פרק ד׳ מאיכה בנוסח מיוחד: ששת הפסוקים הראשונים קורא החזן בקול בוכים — על חצי, פסוק ראשון עונה הקהל „אויה לי" ועל החצי השני — „אללי לי"!. לאחר קריאת הפרק מקוננים על כנסת ישראל, שייסד החכם אברהם בכ״ר יהודה נב״ת (נפשו בגן תנוח):

אִי לָךְ נְדוּדָה, צְבִי־יָה בַּת יְהוּדָה שְׁבִי דוּמָה וְגוֹלָה שְׁבִי אוֹיֵב, מְשׂוֹסֵנוּ וכו׳.

וקוראים אחרי זה, כמנהג הספרדים, כל ספר איוב. פרק אחרון של איכה „זכור ד׳ מה היה לנו" — אומרים בעשרה באב במנחה, לפני ה„נחמות לצום עשרה באב". (ע״פ „סדר ארבעה צומות", כפי מנהג קל״א [קארפאנטראס, קאוואליין, ל׳איסלא, אביניין], דפוס ויניציאה, 1736).

י. חנה ושבעת בניה*)

בַּת עַמִּי תַּיְלִיל בִּיגוֹנָיְהָ עַל חַנָּה וְעַל שִׁבְעַת בָּנָיְהָ
כִּי נִשְׁחֲטוּ שִׁבְעָתָם אֶל עֵינָיְהָ וְהִיא נָפְלָה וּמֵתָה עַל בָּנָיְהָ

(מתוך קינות לתשעה באב כמנהג הספרדים)

בתוך אגדות החורבן מפורסמת האשה ושבעת בניה, שעליהם מסופר בפרוטרוט בספר המכבים. בספר מכבים ב׳, פרק ז׳ מסופר, בין שאר העינויים שסבלו היהודים מקלגסי אנטיוכוס: ועוד היה מעשה ששבעה אחים ואמם נתפשו ונאנסו מאת המלך לאכול מבשר חזיר האסור ויוכו בשוטים ובגידים. ואחד מהם שהיה המדבר בעדם אמר: התרצה לחקור ולדעת אותנו — נכונים אנחנו למות מלעבור תורת האבות. וייחר אף המלך ויצו

*) ראה מועדים, ספר חנוכה, עמ׳ 110—112; 155—156.

להלבין באש מחבתות וקלחות וכאשר התלבנו ציווה לכרות את לשונם, לקצץ את איבריהם וכו׳ על אשר העיזו לדבר כנגדו ולמרות את פיו ואחד אחד הועלו על האש לעיני אמם, ואחר כך מתה אם הבנים. בספר מכבים הרביעי (פרקים ח—יח) מובא מאורע זה עוד הפעם ובאריכות לאחר מעשה הגבורה של הישיש ר׳ אלעזר. כאן נעתקו גם דברי הגיבורים, איש איש ודבריו החריפים והפילוסופיים נגד עבודת האלילים, נגד המלך העריץ ובשבח

קצרת חנה׳י

אסמעו קולי ואנה חנה, ואנמ׳רו מה ג׳רא לי. כאן ענדי סבע בנין פי עז וכראם ודלאלי וכאן פחזום ולד צגיד וג׳הו יס׳ווי כלהילאלי. ווקעו פי יד אלכאפר אלדי לם יכאף מן רב אלעאלי

יצלח כ׳ינדה אירא בכינדה טול אלאיאם וליאלי

נבוכדנצר אסתיסרהום וקאל להום אעבדו מעבודי. אתקדם אנתא יא כביר, יא׳ עאלם יא יהודי. קום אעבד מעבודי. ולם תכלף מקצודי. ואן כלפת יא ויילך תקע כאלסיר מן אלעאלי יצלח

ג׳הואבהו פי אפצח ליסאן. אונצם כ׳לי יא צולטאן. כ׳לם אעבד גיר רבי כאלק ג׳מיע אלאנסאן. לם מעבודך ינפעך לא דרהם ולא צביא. קאל אקתלו האד אלכאפר פי דורתי ופי דזלאלי יצלח

אכדו אלבסכין וג׳רג׳רו וכתפו ידיה לווראה ושלחו אתיאבו ולקחודה פי אלחפרה וג׳אבו אמו בלעין חנס׳ה הדא אכ׳לדאב אלכסרה והוא יזעק יא אמי אסתדסלי וכוני צאבלה. פין אלעז ואלדלאל אלדי כאן ענדה יא אמי יא׳ דלאלי יצלח

דף ראשון מ„קצת חנה וסבעת אַוֹ־לַאֲדהאַ״ (סיפור חנה ושבעת בניה) בלשון הערבית ובאות עברית כפי שאומרים בתשעה באב אחינו שבתימן, סוריה, מצרים ושאר הארצות המסתערבות.

אלוהי השמים והארץ ותורת משה. כן מסופר כאן הרושם העז שהשאיר אחריו מעשה האם והבנים, מוסר השכל לעריצים ולעובדי עבודה זרה, התעוררות לקראת קידוש השם וכו׳. המחבר מסיים את הפרשה הזו (פרק י״ז, ח—יא) בדברים האלה:

„אילו היה בידנו לצייר בתמונה את קורות יראת האלוהים שלך, הלא יתחלחלו המסתכלים באם שבעת הבנים, הסובלת למען יראת אלוהים עינויים משונים עד מותה״. וגם נכון היה לחרות על הציון הזה לזכרון לבני עמם את הדברים האלה:

„פה נטמנו / ישיש נעלה / ואשה ישישה / ושבעה בניה / מחמס עריץ / אשר אמר להכרית / את מדינת העברים. / ואלה הצילו את העם / בנשאם עיניהם לאלוהים / וסבלו את העינויים עד מותם.

סיפור האשה ושבעת בניה מסופר בפרק מיוחד המיוחס ליוספוס פלאביוס, והוא כעין נספח ל„מלחמת היהודים״. הפרק נקרא „שלטון השכל״ ובו מסופר על „שלומונה

המכבית ושבעת בניה, מעשה גבורתם, דבריהם המחוכמים וכו׳״. פלאביוס כותב בפתיחתו שרשם את זה לזכרון לפי בקשת פוליביוס ממגאפוליס. התוכן מושפע מאד מספר מכבים ד׳ ובלי ספק נכתב על ידי אלמוני שקדם בהרבה לפלאביוס, כי פוליביוס הנ״ל, ההיסטוריון היווני מארקאדיה (בחצי האי פילופונס) מת כבן 82, בשנת 125 לפני הספירה, ואילו יוספוס נולד בשנת 37 לספירה, כלומר כ־162 שנה לאחר מות פוליביוס.

הכנסיה הנוצרית הסתייעה הרבה בסיפור זה, ובימות הצום שלה, בראשית חודש אבגוסט (המקביל לאב שלנו) נהגו לקראו ברבים, אגב ביאורים ודרשות התעוררות למסור את הנפש למען קידוש האל היחיד. לפי מסורת נוצרית, בעלת חשיבות היסטורית, הועברו עצמות המכבים הקדושים האלה מאנטיוכיה לרומי והוטמנו באחת הכנסיות (ראה מועדים, „ספר חנוכה״ עמ׳ 155—156). אולם לפי מסורת יהודית (קורות העתים, עמ׳ 7; לוח א״י, לונץ תרס״ד, עמ׳ 6) הרי „מחוץ לעיר צפת יש מקום אחד הנקרא כרם ושמה נהרגה חנה ושבעת בניה״.

סיפור האשה ובניה הועתק בשינויים גם ב„יוסיפון״ (ספר ד׳, פרק י״ט). חשיבות רבה נודעת למעשה האשה ושבעת בניה גם בספרות התלמוד והמדרשים. כאן מסופר עליה בכמה נוסחאות וכל אחד מהם שם בפי הילדים פסוק אחר מן התורה כתשובה למלך וגינוי לעבודת האלילים. נביא כאן נוסח מגובש על פי המקורות מגיטין (נ״ז, עמ׳ ב) איכה רבתי (פרק א׳, נג), פסיקתא רבתי (פרשת „כי פקד ד׳ את חנה״, מ״ג) וילקוט שמעוני, איכה (רמז תתרכ״ט):

מעשה במרים בת נחתום שנשבית היא ושבעה בניה. נטלום ונתנום לפנים משבעה קינקלים. הביאו את הראשון לפני הקיסר, אמר לו: בוא, השתחווה לצלם! אמר להם: כתוב בתורה: „אנוכי יי אלהיך״ (שמות כ׳, ב). הוציאוהו ונתנוהו בתוך הטיגון וטיגנו אותו ומת. הביאו את השני לפני הקיסר. אמרו לו: השתחווה לצלם אמר להם: כתוב בתורה: „לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שם, שם, ג). הוציאוהו והרגוהו. הביאו את השלישי ואמרו לו: השתחוה לצלם, אמר להם: כתוב בתורה: „לא תשתחווה לאל אחר״ (שם ל״ד, יד). הוציאוהו והרגוהו. הביאו את הרביעי, אמרו לו: השתחווה לצלם! אמר להם: כתוב בתורה: „זובח לאלהים יחרם״ (שם, כ״ב, יט). הוציאוהו והרגוהו. הביאו את החמישי אמרו לו: השתחוה לצלם! אמר להם: כתוב בתורה: „שמע ישראל יי אלהינו יי אחד״ (דברים ו׳, ד). הוציאוהו והרגוהו. הביאו את הששי, אמרו לו: השתחווה לצלם! אמר להם: כתוב בתורה: „וידעת היום והשבת אל לבבך כי יי הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד״ (שם, ד׳, לט). הוציאוהו והרגוהו. הביאו את השביעי, קטן שבכולם. אמר לו הקיסר: בני, השתחווה לצלם! אמר לו: חס ושלום! אמר לו: למה? אמר לו: שכן כתוב בתורתנו: „את יי האמרת היום... ויי האמירך היום״ (שם, כ״ו יז—יח) — כבר נשבענו להקדוש ברוך הוא, שאין אנו מעבירים אותו באל אחר, ואף הוא נשבע לנו שאין הוא מעביר אותנו באומה אחרת. אמר לו הקיסר:

קינקלים — תאים מסורגים לאסירים. טיגן — מין מחבת לטיגון.

אחיך שבעו ימים ושבעו חיים וראו טובה, ואתה קטן, לא שבעת ימים ולא שבעת חיים ולא ראית טוב בעולם — השתחוה לצלם! אמר לו: כתוב בתורתנו: „יי ימלוך לעולם ועד" (שמות ט"ו, יח). — אתם בטילים ומלכותכם בטילה, אבל הקדוש ברוך הוא חי וקיים לעולם. אמר לו הקיסר: ראה, אחיך הרוגים לפניך, הריני משליך טבעתי לארץ לפני הצלם והגביהנה, כדי שיאמרו: ,שמע לקול הקיסר'. אמר לו: אוי לך קיסר, אוי לך קיסר! על כבוד עצמך כך, על כבוד הקדוש ברוך הוא על אתת כמה וכמה? הוציאוהו להרגו. אמרה להם אמו: תנו לי את בני ואנשקנו. נתנוהו לה. אמרה לו לקיסר: בחיי ראשך, קיסר! הרגני תחילה ואחר כך הרגהו. אמר לה: איני שומע לך, מפני שכתוב בתורתכם: „אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כ"ב, כח). אמרה לו: רשע, כבר קיימת כל המצוות ילא נשאר לך אלא זו בלבד? מיד ציווה הקיסר להרוג את בנה. נפלה אמו עליו והיתה מחבקתו ומנשקתו ואמרה: בני, לך אצל אברהם אביך ואמור לו: כך אמרה אמי: אל תזוח דעתך עליך, אתה עקדת מזבח אחד ואני עקדתי שבעה מזבחות. אתה — נסיון, ואני — מעשה. עד שהיתה מחבקתו ומנשקתו הרגוהו עליה. אף היא עלתה לגג ונפלה ומתה. אמר הקדוש ברוך הוא: לעתיד לבוא אני משמח אותה בבניה, שנאמר (תהילים קי"ג, ט): אם הבנים שמחה.

מעניין לקבוע את שם האשה, אם שבעת הבנים הגיבורים, ומוצאה. לפי מכבים ב', הנ"ל, היא נקראת „אם שבעת האחים" — מבלי לציין מוצאה. במכבים ד' — „האם הזקנה ושבעת בניה הצעירים, יפי תואר וענווי רוח ואצילים ונוחים בכל מעשיהם. רק בפרק המיוחס ליוספוס פלאביוס והמקובל בכנסיה הנוצרית, „שלטון השכל", מתייחשת האשה על זרע המכבים ושמה „שלומונה אם המכבים". ויש המוסיפים שהיא אשתו של אלעזר הישיש שמת גם כן על קידוש השם. יוסיפון קורא לה „חנה". בגיטין (נ"ז, עמ' ב) קוראים לה „אשה ושבעת בניה". במדרש „איכה רבתי" קראו לה „מריים בת נחתום" ולפי גירסת הפסיקתא רבתי, (ק"פ, עמ' ב, הוצ' מ. איש שלום) — „בת תנחום". וכן גם ב„חיבור מעשיות" (הוצ' ווירונה תמ"ו, א, ע"פ „ממקור ישראל א', כד) בעל הילקוט (איכה תתרכ"ט) קורא לאביה מנחם, ואילו בדברים (רמז תתקל"ח) — תנחום. על פי „תנא דבי אליהו" (אליהו רבא, פרק ל) נשבתה „האלמנה עם שבעה בניה" על ידי הקיסר אנדריאנוס. — כלומר, לא בימי אנטיוכוס, כי אם בשלפי המרד של בר־כוכבא... במדרש „עשרת הדיברות" (דיבור שני, י"ז) מובא „מעשה באשה אחת שהיו לה שבעה בנים" וכו'. נושא זה התחבב מאוד על העם ודווקא בשם „חנה ושבעת בניה", כגירסת „יוסיפון", הספר העממי החביב והנפוץ ביותר בשעתו, ועל חנה כתבו בכל ספרי ה„צאינה וראינה" ומעשיות העם, וחיברו קינות ופיוטים. בקינות לתשעה באב, נוסח ספרד, אומרים עד היום:

בקינות יהודי פרס לתשעה באב, תופס המעשה ב„האפט בראדרון" (שבעה אחים) בלשון הפרסית המדוברת מקום חשוב, והוא מיוחס למשורר יוסף יהודי, משנת 1688. הסיפור כתוב בצורת שיר דראמטי בו משתתפים ומתנים צרת נפשם האם וכן כל אחד

אל תזוח דעתך — אל תתגאה. מזבח אחד — עקידת יצחק. אתה נסיון — אותך רק נ"סה אלוהים. ואני מעשה — ואילו אני הקרבתי בני למעשה על המזבח.

מן האחים. הוא מכיל כמאתים שמונים וששה בתים, בני שני חרוזים כל אחד ונחשב לאחת היצירות היפות ביותר בספרות יהודי פרס. כיוצא בו בקהילות אחרות שבארצות האיסלאם. בעדות התימנים קוראים בתשעה באב, לאחר הקינות „קצת חנה וסבעת אוולאדהא" (מעשה בחנה ושבעת בניה) גם כן בצורה שירית, בלשון הערבית המדוברת. אחד קורא בקול לפני האנשים ולאחר כל בית עונה הקהל את החרוז החוזר: „יצלח לנא איד'א בכינא טול אלאיאם ואלליאל" („יישר כוחנו אם נבכה כל הימים והלילות").

גם בנה הקטן של חנה נענה ונהרג לעיניה על ידי קלגסי אנטיוכוס. חנה עומדת עגומה — מסתכלת בבנה הקדוש ודוממת...
(עיטור למעשה האשה ושבעת בניה בספר „יוסיפון" משנת 1758 — הוצ' פירט)

יהודה שטינברג

גבולין

מיד כששקעה שמש של ששה עשר בתמוז, היה ר' שמחה בר־מדרגה משתקע לרצונו הטוב בתוך מרה שחורה עצומה ויגון נורא, רחמנא־ליצלן, כבן מלך שנקנסה עליו תפיסה לזמן מוגבל, והוא משים בעצמו את השלשלאות על רגליו. ואנשי שלומו העידו בו, שהוא מזדיין בשמחה פנימית מהשפעת השבת הסמוכה, כדי שלא תיפגם נשמתו ביגונם של שלושת שבועות האבל.

והיה מבריח את עצמו מישיבת חברים, ממעט בשיחה, ואפילו בשיעורי לימודו לא היה מתעסק כל צרכו. על הכל היה מונח חותם של אבילות. דומה היה, שנשמתו התכווצה והצטמצמה בתוך פינה אחת צרה שבלבבו, והיא שותקת מתוך צער.

וכך היה מצטמצם גם גופו בזווית אחת צרה, שמאחורי התנור בקלויז, וישב שם רובו של יום; ואפילו כשקם לפרקים והתחיל צועד, כמנהגו, לאורך הקלויז, — היה פוסע פסיעות צרות ומצומצמות בקו עקום, כאדם שיודע בנפשו, שעל קרקע שאינו שלו הוא הולך ושעל כל פסיעה ופסיעה הוא חושש, שמא רשות אחרים הוא מפסיק.

הצער היותר גדול היה חש ב„אבלות", שהיה נוהג ב„שבת־חזון". לכאורה זהו אותו הנוסח של „לכו־נרננה" שבכל שבתות השנה, אבל איזו מרירות מסוכה בו! איזה אונס מבצבץ, שמחת שבת בולטת יותר מן המידה... כבגד שאול על גופו של אדם. ככה מאריך אדם את סרבלו העליון, כדי לכסות על קרעים וטלאים של בגדיו התחתונים. וככה מבליט אדם לעת הצורך את עשרו, כדי לכסות בו מעיני הבריות — את דלותו.

זמירותיו של ר׳ שמחה בליל „שבת־חזון" היה בהן מעין „מרירה קלה". מאיזה סימן של „אבילות בפרהסיא" לא היה יכול להישמר: בשבת שחרית לא טבל במיקווה, ובשעת הסעודה החליף את סדר התבשילין.

אבל כל זה היה רק „מנהג" אבלות. „גופה" של האבילות חלה עליו אך מחצות יומו של ערב תשעה־באב: אז, מחצות היום ואילך, קשה היה להכיר בו את צורתו של אתמול, ברגע אחד נשתרבב חטמו ושקעו לחייו וקומתו נכפפה. מבריה הוא את עצמו מלהסתכל בפני אדם, כאילו היה פתאום לשונא הבריות. אפילו לשמים אינו מרים את עיניו. ניכר הדבר, שאילו היה ביכלתו, היה נושם נשימה מלאה ומכבה את אור השמש לכל באי עולם, כדרך שכיבו הללו את מאורו שלו.

יפה עושים ר׳ שמחה וחבריו, שאינם שוטחים שקים לקינות של ליל תשעה־באב ואינם מתפלשים באפר, מפני שזהו „סימן אבילות" גס, המוני, וגם מיותר לגמרי: וכי צריך לך סימן בולט יותר, אבילות מורגשת יותר — מנוסחה של תפילת מעריב באותו הלילה, מן החושך הגלוי המרחף בחללו של הקלויז ומתגושש עם החשיכה שבתוך הלבבות? נר יחידי וכהה זה שלפני העמוד — למה הוא, אם לא להראות לך את החשיכה?

„יום מועד" קרא אלוהים בליל זה לשבור בחוריו־בחיריו לפני אלפי שנים — ו„ביום מועד" משלמים עתה הבנים לאביהם שבשמים! ביום זה של תשעה באב ויתר הקדוש־ברוך־הוא ומחל על חלק הגון שבתפילות שחרית. בין תפילות כל השנה תעלינה גם שתי תפילות מקוטעות ומרוססות אלו, וידעו המלאכים, מהו „חורבן בית־המקדש".

איש איש מן החבורה מהפך את עמודו ויושב לו אצלו על הקרקע, ומעלה נרו על הקינות. האור אינו מתפשט ועולה: מלמעלה לוחצת החשיכה... לא נברא האור בליל זה אלא להאיר על הקינות.

והתחיל ר׳ שמחה קורא: „איכה ישבה בדד העיר" — וחבריו אחריו. ונדמה לך, שכל האנשים הללו יושבים בבדידות וקוראים ביחידות, ורק על פי מקרה המה מזדמנים בכל פעם במקום אחד לאמירת קינות.

ומשהגיעו לפסוק „רוח אפינו משיח ה׳... נלכד בשחיתותם", לא היה נשמע עוד הברה יוצאה מפיהם כתיקונה... המלים נשתבשו, נסתרסו ונבלעו ביבבות... לא קינות הם אומרים! הם בוכים סתם! הפסוק נדחק ויוצא מתוך פיהם, מפני שאין לו מקום פנוי בלב: הלב מלא מרירות והתמרמרות... קינותיו של ירמיהו נצרבות ביגונם של חבורת ר׳ שמחה.

כהוגן עשה אחד מן החוץ שזרק חטטות דרך החלון אל בין המקוננים: צריכים הם האומללים האלה לאיזה בלבול הדעת, לאיזו בדיחותא ומעשה נערות, כדי להפיג במקצת את הצער. גם זהו מעין צחוק־פרא של אומללים נואשים.

ולמחר, ביום תשעה־באב... בקלויז קוראים לו „יום" רק על דרך השאלה, מפני שבאמת אין סדר מעשים ביום זה: הרבה חסר, מקוטע ומסורס בו: אין מקווה וטבילה, אין תפילה כדבעי, אין רחיצה ונטילת־ידים כהוגן... דומה, שהיום מתחיל מאמצעיתו והולך למפרע. יש רק שמש קפדנית, שמים שותקים וארץ שקועה באבלה, אבל סדר זמנים אין.

ואך כשעבר חצות היום קם ר׳ שמחה מעל האדמה והוציא אנחה כבושה ומתפרצת. צל של אותה נחת־רוח, השפוכה תמיד על פני ואשר מי״ז בתמוז נעלמה מעליו, תועה עכשיו בין קמטי מצחו, בין עיניו, על חטמו, על שפתיו... הוא הוציא את קנה־מקטרתו, מלאהו טבק והתחיל מקטר בפעם הראשונה מערב יום אתמול. זה היה אצלו העינוי היותר אכזרי בין כל העינויים והסיגופים. לפי דעתו רק משום שחסה התורה הקדושה על נפשותיהם של ישראל לא אסרה את העישון לכל היום.

ושינוי זה פעל לטובה גם על הצעירים והאברכים שבקלויז, והתחילו גם הם מעשנים ומשיחים שיחה בטלה בלחש ושלא בלחש;

פישל תתן הגביר, אברך בעל לחיים מלאות ואדומות תמיד, פונה אל רעהו חיים־זידיל ושואל:

— הקשה עליך התענית?

הלז מסתכל בו בעין אחת זועמת ובעינו השניה מביט אחרי ר׳ שמחה ומתבייש, שמא שמע שאלה אווילית זו:

— וכי מה יכול לעלות על דעת אדם לשאול! — חפץ הוא לאמור — במבטו; אבל האברך מוסיף ואומר: „מחצות היום ואילך — כאילו לא צמתי! רק כוס־תה חמה הייתי שותה לתיאבון!״

הלז נכלם עוד יותר: „רעבתן תמים — הוא קורא עליו בלחש — גם בוש לא ידע!״

ר׳ שמחה מתאנח ומשיח לעצמו: „דור חלש! ריבונו־של־עולם, הכל שלך: יהודיך שלך, וחולשתם שלך! תן בהם כח ולב לעבדך!״.

והוא מתיר לעצמו ויושב על הספסל ובני החבורה מתלקטים סביביו.

— פלאים — מתחיל ניסן הירש הזקן לספר (וזה היה אצלו נוסח קבוע, שכל סיפוריו היו מתחילים בו) — פלאים, אני אומר לכם! מי שלא ראה שמחה של מצווה אז! הלא ידועה לכם אותה ברית־מילה, שהיתה אצלו, זכותו יגן עלינו, בתשעה־באב. סוד גלוי היה לכל, שהתינוק הנולד נשמתו היתה של משיח, אבל בעוונותינו הרבים לא היה הדור ראוי לכך, ולא הוציא שנתו! ובאותה שנה הייתי אני משמש בדביר, ובאותו היום שנולד, כמו נשפעה עלינו ממרום שמחה פנימית, כאילו לחשו לנו באזנינו: „שישו יחידים״! אבל הוא, זכותו יגן עלינו, היה עצוב, כדרכו תמיד באותם הימים, עד הרגע שהכניסו את הרך הנולד אל תוך הקלויז למול אותו. ופלא היה לראות: מן הרגע שהכניסו אותו ועד שיצאו עמו — כאילו פשט זכותו יגן עלינו את צורתו ולבש צורה אחרת, צורה של יום־טוב! וכולנו הרגשנו בדבר, וראינו בו, שהוא שרוי בשמחה. והשמחה היתה פנימית, שאין לתאר אותה בדברים! כעין אבוקה בתוך החושך! מחוץ לד׳ אמות שלו הכל בוכה, הכל חרב, הכל „תשעה־באב״; אבל בתוך הגבול הצר הזה היתה השמחה בלי גבול! כך, אני משער, צריכה להיות השמחה של מלך־חדש, כשעולה על הכסא, בעוד שקודמו מוטל מת לפניו. — ומיד כשגמרו את המילה, שב הכל לכשהיה: פשט צורתו החגיגית התעטף באבילות, ואפילו ההדיוטות שבנו הכירו בדבר!

השומעים התרגשו. הוציאו אנחה של התפלאות והשתקעו במחשבות...

שמריהו לוין

משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב

לאט לאט זחלו אותם ימים ארוכים של קיץ, על חומם ועל שעמומם, — עד בוא „שלושת השבועות" של אבל על חורבן ירושלים ובית המקדש — מי"ז בתמוז עד ט' באב. באותם השבועות היתה העצבות — חובה, ואנחנו הילדים היינו מצווים, הן בבית והן בחדר, לנהוג אבילות יתרה. אסור לטייל ביער, לרחוץ בנהר — חוץ מערבי שבתות — וכל דבר שיש בו מקצת מן המקצת של חדווה והרחבת הדעת. הרי בימים אלה גברה המצוקה. בי"ז בתמוז פרץ האויב פירצה ראשונה בחומת העיר ירושלים. מיום זה התחילו צבאות האויב פורצים להם דרך בתוך היער, וביום ט' באב העלו את בית המקדש באש. י"ז בתמוז לא היה צום חשוב ביותר, אבל תשעה באב הוא יום אבל גדול וצום וביניהם — ימים כבדים שרויים באבל. ואנחנו הילדים חייבים היינו ביחוד על עצבות, על אבילות ועל רוח נמוכה. הנה הגיעו „תשעת הימים" והאבילות גדלה והלכה, ימים שאסורה בהם גם אכילת בשר, ושוב — חוץ משבת. האיסור האחרון לא היה קשה לבני סביסלוביץ לעמוד בו, שכן אף בשאר ימות הקיץ כמעט שלא היו טועמים טעם בשר, חוץ משבתות ומועדים. אולם הפעם היה בזה גם משום קיום מצווה.

איני זוכר, אם באמת הייתי שרוי בעצבות ובאבלות כל אותם שלושת השבועות, אולם זכורני פה, שתשעת הימים האחרונים עשו עלי רושם נמרץ. ניטלה שמחתי, שמחת החיים שהייתי שטוף בה. אמנם בפני אבא הקודרים תמיד לא חל שינוי ניכר, אולם אמי חיוורת היתה ביותר בימים ההם. פניה קודרים, ולפעמים הייתי מכיר בעיניה, שהזילו דמעות. והיא שהשרתה רוח אבילות על כל הבית.

אמי היתה הראשונה שסחה לנו כל פרשת חורבן בית המקדש, ולא היתה מקמצת בצבעים: על נבוכדנצר ועל נבוזראדן, על נירון קיסר ועל טיטוס הרשע. עליו, על טיטוס, שפכה את כל ענות נפשה וכל יסורי לבה. ורענן היה סיפורה, וסערת לב פעמה בו, לב חי ומפרפר ביסוריו וחבליו. ודומה היה שניטשטשו סדרי זמנים. דומה היה, שלא על החורבן סיפרה אמא, שאירע אלפיים שנה לפניה, אלא על אסון שקרה בימיה ולעיניה, והתרחש על ראשה היא. היא עקרה אותנו בשיחתה מסביסלוביץ העיירה וטלטלתנו בכח דמיונה לירושלים עיר הקודש, אל בית המקדש, אל הארון אשר יסוכו עליו הכרובים, אל מזבח הזהב, אל הכוהן הגדול העומד על דוכנו כשהלוויים אומרים שירה בכליהם הנפלאים — מינים ועוגב, תופים וחצוצרות... ועינינו רואות את כל הזוהר וההוד, היפעה והתפארת. אשרי עין ראתה כל אלה!

והנה בא סיפור החורבן על כל מוראותיו. ואמי היתה מספרת את הדברים בלשון: „אנו" ו„לנו", ולא לתפארת התיאור, אלא הדברים היו יוצאים מעמקי לבה. האויב האכזרי היכה אותנו מכות רצח, עשה בנו שמות, העלה אותנו על המוקד, שרף את בית מקדשנו, דיכא אותנו והגלה אותנו מארצנו. ברגעים כאלה דומה היה

עלי כאילו אנו, בני משפחתנו, אך אמש היינו בירושלים עיר הקודש והתפארת, ואתמול גלינו מארצנו לסביסלוביץ, ואין לנו לא כוהן גדול ולא מזבח זהב ולא בית־מקדש נהדר אלא בית כנסת של עץ ו„מלמד" עלוב.

ובאותו כובד־ראש שסחה לנו על נבוכדנאצר ועל טיטוס הרשע היתה מספרת לנו על תפקידם המגונה של השממיות והסנוניות באותו מעשה החורבן. בריות מזוהמות אלו נתנו ידן לצר ואויב. כששם האויב מצור על העיר ירושלים עפו ובאו אלה מכל רוחות העולם והביאו במקוריהן אש להרבות הבעירה ולהגדיל החורבן. לעומת זה היו האנקורים על צד ישראל; הללו הביאו מים בפיהם לכבות את האש. כשהיינו מתבוננים בהן בסנוניות, היתה אומרת לנו אמא: ראו מה סימן ניתן בהן בצוארן — כתם אדום, לזכר מעשה החורבן...

אותה שעה לא עלה על דעת מי מאתנו להקשות על אמא: איך נשאו השממיות והסנוניות אש בפיהן ולא נשרפו? כל מה שסיפרה לנו אמא, כל מוצא שפתיה קדוש היה לנו, ואלמלי היתה צפה ועולה קושיה בלבותינו היינו דוחים אותה מפנינו בכח. ולא זה בלבד, שהסיפור על השממיות והסנוניות עשה עלינו רושם כביר בשעתו, אלא שגם השפיע על הרגשתנו ומעשינו להבא. לשממיות שמורה היתה עברתנו עוד מימים, אולם הסנוניות — עד כאן היינו מחבבים אותן חיבה יתירה על כנפיהן השחורות, מעופן הנאה ועל כתם אדום קטן זה אשר בצוארן. משנודע לנו על מעשה בגידתן המגונה עקרנו מלבנו את אהבתנו אליהן. ובמקומה באה השנאה. מהיום הזה והלאה רשומות היו הללו בדף השחור של הבריות השנואות והמקוללות קללת עולם. לימים, כשהתחלנו לתור ולחפש אחרי קני צפרים, היינו נוקטים בידינו כלל זה: את קני הסנוניות היינו הורסים בלי חמלה, כנגד זה לא היינו פוגעים בקני האנקורים.

באה „שבת חזון", וכל פנים לבשו קדרות. הפעם ניטלה חדוות השבת וגזה קורת־רוח, שמשפרת ומעדנת יום זה שכולו קודש. חורבן עולם של האומה העטה מעטה אבל וצער עמוק על כל פנים. פרוכת שחורה היתה תלויה בשבת זו על ארון הקודש בבית הכנסת, וכל המתפללים, לרבות בעלי־הבתים החשובים אשר מקומם בכותל המזרח, באו הפעם לבושים בגדי חול. הגבאי יהודה, הוא גם „הקורא", כמעט שהיה לבוש סחבות, כפתורי המעיל נקרעו, כותנתו פרועה ופאותיו פזורות פרע על אזניו ומדולדלות על לחייו, וכולו — סמל לחורבן. סמוך לתיבה ופרוש מכל שאר המתפללים ישב זיסקינד אחיו הבכור של יהודה, ואף הוא אמר לשוות לפניו אבל וצער כפני אחיו. אולם לא אסון וחרדה נשתקפו מעל פניו הרזים והצנומים אלא אכזריות וחימה, וכל פעם שהייתי מציץ בו דומה היה עלי, שיותר משהוא דומה בפניו אל המנוצחים הבורחים מחמת המציק ויגון־עולם עליהם, דומה הוא לאחד חייל מצבאותיו המנצחים של טיטוס הרשע ימח שמו. מימין בפינה ישב שרוי בצל ארון הקודש רב העיירה, רבי וולף, גדול בתורה ויראה. פניו הקמוטים מאירים באור היראה והתורה. שום סימנים חיצוניים של אבילות לא היו עליו, אולם כשקראוהו לעלות לתורה קם והלך בצעדים איטיים, מתון מתון, כאדם השקוע עמוק־עמוק במחשבות לבו. וכשראינו אותו מהלך ומתקרב אל הבימה הרגשנו כולנו: נאה היא הליכה

זו לאדם, שאף בשעת צרה ואבל קשה לא ניטלה ממנו הדרת הכבוד ואצילות הרוח. לימים כשגדלתי וקראתי על חברי הסנהדרין הגדולה שנגררו אחרי מרכבת הזהב והנצחון של טיטוס הרשע כשידיהם ורגליהם כבולות בשרשראות — עלו כולם במראה לפני, והנה הם מהלכים אותה הליכה שקטה וצער אילם על פניהם כפני הרבי הישיש שלנו ר׳ וולף בשבת חזון.

לא רק רוח אבל שרויה היתה על בית התפילה, אלא היה בה גם להטיל אימה ופחד על הלבבות הרכים. הניגון של „איכה" השובר לב, שבה נאמרה ה„הפטרה", וכל שאר ניגוני האבל שנשלבו בתוך התפילות, הפנים הקודרים והאבלים של המתפללים — כל אלה מילאו את בית הכנסת כולו אבל ותוגה. המתפללים התהלכו כצללים כבדים ועגומים. אמנם ידענו — ואף בילדותי גונב אלי שמץ הרגשה — שרבים היו מתאבלים רק מן השפה ולחוץ, אולם היו גם פנים מביעים כאב־אמת וצער יוצא מן הלב.

ואף בבית ניטל ממנו בשבת זו טעם של שמחה אמתית. אמנם קדושת השבת בעינה עומדת, אולם דומה היתה עלינו כאורח יקר שבא אל הבית בשעה שבני הבית שרויים באבל. מצווה אתה לקיים בו מצוות הכנסת־אורחים לכל פרטיה ודקדוקיה, אולם הנימוסים הם כבושים ורציניים; קבלת־הפנים נעשית כדת וכדין, אולם ניטלו ממנה חמימות הלב והחדווה הפנימית.

אותה „שבת חזון" ראו עיני גם בביתנו. הדבר היה אחר הצהרים, שעה שהנשים הכבודות שבעיירה היו מתכנסות כדרכן אל ביתנו לשיח עם אמא על כוס תה. אף הפעם נתאספו הללו. אולם הפעם לא עמדו על השולחן לא תה ולא מיני תרגימא, אלא התנוסס הספר „צאינה וראינה" הגדול, המכורך בכריכת עור. אמא ישבה בראש השולחן ומסביבה הנשים. הפעם לא שאלו הנשים אשה בשלום חברתה, לא הרחיבו את הדיבור בהקדמות ארוכות אלא פתחו מיד בקריאה: קראו פרקי „איכה". ולא די היה להן במקור העצוב והקודר, אלא שעמדו והוסיפו נופך של פירושים שונים, ליקוטי אגדות ומעשיות מאוצר המדרשים, האגדה ושאר ספרי יראים. כל פסוק שבמגילה נעשה בית־קיבול לדרשות של צער ויגון מדורות של מקוננים ומתאבלים על תפארת שחלפה, על הוד שנעלם מתגרת יד אכזריה. כל אגדה עולה על חברתה בתיאור האימה והחורבן. לא עברו רגעים מועטים, אמא לא הרחיקה עוד בקריאתה, והבית נתמלא יללה איומה פולחת לב. כך תבכה עיר שיצא דינה מלפני אויב אכזר, דומה היה: כל העוני וכל המצוקה של החורבן לא אירעו בדורות מופלגים ובארץ רחוקה, אלא ממש בשעה זו וכאן באותו החדר שאני שרוי בתוכו.

ואני יושב הייתי על יד אמי ודמעותי נגרות בלי הפוגות. ביחוד נגע אל לבי הסיפור על חנה ושבעת בניה, ששמעתי אותו בנוסח זה בפעם הראשונה. עוד אני מיילל וגונח, והנה תקף אותי רגש גאון שאין להביעו בדברים. גאה לבי בשמעי את הסיפור על קטן הבנים — שמא היה קטן כמוני, ואולי היה ילד עם ילדי החדר כמוני — שעמד כגיבור בפני השליט האכזר, ולא נע ולא זע מפני איומיו, ורגליו לא כרעו לפני האליל. ובלבי נשבעתי אותה שעה: לעולם, לעולם לא אכרע ולא אשתחווה לפני אלילים...

באותו ערב תשעה־באב נודע לי ראשונה, שאפשר לאכול עוגות טבולות באפר

התנור. מנהג זה עורר פליאה והשתוממות בלבי. בעינים פקוחות לרווחה מציץ הייתי בגדולים היושבים ובולעים מן המאכל הזה — אבל לעשות כמותם לא נועזתי.

בבית הכנסת התהלכנו חלוצי נעל, ורק פוזמקאות לרגלינו, כבבית האבל, כובו המנורות, העמודים נהפכו ונרות־חלב קטנים דבוקים עליהם. אחרי תפילת ערבית ישבו המתפללים על הארץ והקורא התחיל בקריאת „איכה". החשיכה בבית הכנסת, העמודים ההפוכים, הארון הערום שניטלה מעליו הפרוכת שלו, הניגון הקודר של הקינות — כל זה הטיל אימה בלבי הקט. הכל בכו, האנחות הכבושות וההתייפחות העצורה של הגברים שימשו מעין־לוואי ליללתן האיומה של הנשים בעזרת נשים. בכה ארון הקודש הערום, נתאנחו הקירות המכוסים צללים קודרים, ואפילו הנרות הפעוטים, נרות החלב, הגירו דמעות־חלב...

בביתנו אנו לא היו אף התינוקות רשאים לטעום טעימה כל שהיא בערב זה, ואף לא לשתות כוס מים. ודווקא באותו ערב גבר עלינו הצימאון.

למחרת בבוקר תש במקצת כוחן של הקינות. אותו ט׳ באב, ראשון ללמודי בחדר, יצאה חמה ברה ומבהיקה בעולם. היא פיזרה את קרניה בשפע, ערימות ערימות של קרני זהבה פרצו אל בית הכנסת דרך החלונות הגבוהים, והתחילו מפזזות ומכרכרות על הפנים הזועמים והעצובים, והטילו בהם מקצת משובבותן ומעליזותן. והנה התחלנו אנו הילדים להתבונן במעשי הגדולים ובארשת פניהם. וראה זה פלא: אלה אשר הירבו לקונן ולגנוח בקול בשעת קריאת „איכה" ואמירת הקינות לא נראו סימני דמעות בעיניהם ועל פניהם. ומה בכייה היא זו שאין דמעות בצידה! שכן ידענו אנו הקטנים טיבה של בכייה על כל דרגותיה וסימניה: בכייה יוצאת מן הלב ודמעות גדולות נושרות, בכייה מאונס והדמעות נסחטות מן העין, ובכייה עקרה ללא רסיס דמעה. וספק התחיל מתגנב אל לבי והתחלתי שואל את עצמי, שמא גם אמש, עת החושך כיסה את בית הכנסת, רימו אותנו הגדולים, שמא גם אתמול לא היה הבכי בכי־דמעות־אמת? ושבנו וראינו: כמה וכמה מן הגדולים אף השתעשעו בבית הכנסת וזרקו איש בזקן רעהו ובפאות חברו דרדרים — מנהג שהחזיקו בו בט׳ באב דווקא. אותה שעה נשאנו אנו הקטנים קל־וחומר בעצמנו: מה הגדולים רשאים לשחק בט׳ באב — אנו הקטנים על אחת כמה וכמה. והותרה הרצועה. וכך אירע הדבר, שיום תשעה באב גופו לא היה לנו יום צער ואבל, כמו לילו, אלא היה בו גם עניין רב לנו הילדים, וגם היה בו כדי לבדח את דעתנו. והליכה זו לבית הקברות אותו יום היתה לנו למקור שעשועים. בהליכתנו לשם עברנו דרך היער הגדול, לקטנו מן הגרגרים וקטפנו מן האגוזים, ובחזירתנו עברנו דרך שדות רחבים, שדות דגן וחיטה ושיבולת שועל שהבשילו את שיבליהם המלאות. השיבלים נוצצו והבהיקו ברבבות זהרים. הנה נשבה רוח קלה, הניעה את השיבלים והכפיפה אותן — והשדות כולם נראו כים זהב גדול ורחב אין קץ. ובתוך ים זהב זה עמדו הקוצרות בשמלותיהן האדומות ובמטפחותיהן האדומות על ראשיהן, בידיהן המגלים החדים המבהיקים ככסף והרי הן הולכות לאט לאט בין הקמה וכובשות להן דרך בשדות אשר ברכם ה׳, מגרונותיהן הבריאים והחזקים פורצת שירה אדירה, שירת הקוצרים כלפי השמים הצוחקים באורם. הן מהלכות, ואף אנו מהלכים,

שורות שורות של בני אדם מהלכים מורדי ראש, בני גולה משרכים את דרכם מבית הקברות, בני עם מקונן על חורבנו. ולמה אסתיר? — אכן לבי הקט נמשך מן העבר החרב ומהריסותיו אל השדות הברוכים ואל שירת החיים, העמל, העבודה וברכתם של בני הנכר.

מ. ח. ליס

שלושת השבועות

רושם משונה היו עושים עלי „שלושת השבועות", נדמה לי, כי מיום שבעה עשר בתמוז השתנה מצב כל דבר. הפרצופים שלא היו עצובים כלל, לבשו כמו בבת־אחת קדרות. רוח אבל היתה שורה בבית, בחדר. הרבי, שהיה תמיד כעסן גדול, נח בימים אלה מקפדנותו. שרוי היה במין עצבות, שלא ידענו פשרה. הרבנית צעקה, קללה והוא ישב באף מורד, ולא ענה על חירופיה וקללותיה, כפי שהיה רגיל בכל ימות השנה. כשהיה איזה תלמיד מתחיל לזמר תם ת—ר—ר—ר—ם! היה הרבי גוער בו בנזיפה: הס, שובב! היום „שלושת השבועות", ואסור. כשהייתי הולך בין הערביים מן החדר הביתה נגשתי לתומי אל להקת נוגני־הצבא, צרם הסגן באזני: א—א, שקץ, אסור לשמוע נגינה בשלושת השבועות. כמה פעמים חפצתי לשאול את הרבי על שלושת השבועות מה טיבם אך לא נועזתי, יגורתי מפני האף והחימה.

חבר היה לנו בחדר, כל החברים כינוהו בשם הירשלי מזיק. והוא היה יודע הכל יבקי בכל ענייני „יומי־דפגרא".

ביום הששי שלאחר שבעה עשר בתמוז נפגשנו במגרש שמחוץ לעיר. כשראה אותי קפץ שלוש קפיצות על רגל אחת, אלה היו רקידות מתוך שמחה. כאומר: ראות פניך לא פיללתי, חברי!

שאלתו הראשונה היתה, אם הרבי הכה אותנו השבוע ב„חדר", והרי בשלושת השבועות אסור להכות את התלמידים — השדים והרוחות הרעות ששולטים באלה הימים יכולים להזיק אפילו בהכאה כלשהי. הנאה משונה נהניתי מפגישה זו לאחר שנתגלתה לי תעלומה גדולה כזאת. אבל לעומת זאת נצבו לנגד עיני, בכל צעד שעשיתי, שדים ורוחות רעות. נדמה לי, שכל חלל העולם מלא מזיקים. הלילה הזה לא ישנתי במנוחה, כמובן. חלומות מחלומות שונים הבהילוני. בחלומי והנה גופים שחורים יורדים אלי מבעד לתקרה, יורדים ומשתטחים עלי. שוטחים אלי כפיהם, חפצים הם לקחת אותי — ואני נאבק אתם. לבסוף נצחוני, נשאו אותי ויטלטלוני. חפצתי לצעוק, ואיני יכול. קולי נחנק, גרוני נחר. לבסוף התפרץ קול בלתי אנושי מגרוני, וכל בני הבית הזדעזעו.

ב„חדר" הייתי ביום ההוא הראשון. הקדמתי לבוא, כדי לבשר את הבשורה לכל התלמידים, כי מעתה לא יפחדו עוד מפני הרצועה, כי הרבי לא יעבור עבירה גדולה כזאת לעשות שלא כדין. ואגב אורחא חפצתי לספר להם את חלומותי. אני מספר והם

שומעים בהקשבה. — אבל בעיקר הדבר תמה אני, שאל יעקב המתמיד, למה דוקא שולטים המזיקים בשבועות האלה יותר מבכל ימות השנה? השאלה הפליאה אותנו מאד, הוחלט אצלנו לשאול את פי הרבי על הדברים הסתומים לנו. וכשנגשנו אל הרבי, אך פתחנו פינו לשאול, גער בנו. הוי, שקצים! למה אתם מבזבזים את הזמן ומפנים לבכם לבטלה?

בוקר אחד, — היה זה בקרו של ראש חדש מנחם אב — הבאתי לו לרבי שכר־לימוד וגם „דמי ראש חודש". דעתו של הרבי היתה בדוחה עליו והוא הודיע לי, שהיום נתחיל ללמוד מגילת „איכה". הדבר שימח אותי שמחה לא קטנה. זכרתי עוד את המגילה שלמדתי לפני הפורים. אותו סיפור היה מלבב מאד, ונוספו עליו הפרגיות וכל מיני תרגימה שבאו כפרפראות למגילה. מסתמא יהיה כן גם עתה — חשבתי — כי מה בין מגילה זו למגילה זו?

ביום ההוא הוברר לי על ידי הפסוק „כל רודפיה השיגוה בין המצרים" משמעותם של שלושת השבועות, שבין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב. הרבה דברים נודעו לי מפי הרבי: כי היתה לנו מדינה, כי היה לנו מלך משלנו, כי ילדי ירושלים היו חכמים, כי בני ציון היו מסולאים בפז ועוד ועוד.

אז מלאתי עצבון. שוב לא קיוויתי לכל אותם הדברים הטובים שנהנים מהם הבריות לאחר קריאת מגילה של פורים. פה ידובר על עניין אחר לגמרי. על צום ועינוי נפש. ובאמת, לו גם נתנו לי עכשיו אותם הדברים הטובים, הייתי מסרב לקבלם. בני ציון המסולאים בפז מחבקים אשפתות, ואני אהיה אוכל סוכריות, ממתקים? העיר ירושלים רבתי עם, העיר ההומיה הזאת, היתה פתאם כאלמנה, הייתכן להתענג לעת כזאת?

„בכה תבכה בלילה" ירושלים, ולמה זה לא תבכה? כלום אין לה על מה לבכות? עיר שעמד בה בית המקדש, בית־מקדש יפה כל כך, כפי שתיאר לנו הרבי, עיר שדרים בה יהודים טובים, צדיקים ותמימים. עיר שיושביה „אמונים עלי תולע", כמו שכתוב בפירוש — נעשו פתאום כולם גל של אשפה! העיר נחרבה, בית המקדש נשרף, אנשים נשים וטף מוצאים להורג, בא הקץ לכולם, הכל נהרס בידי האויב. הרבי ממשיך את הלימוד. הוא מבאר, ואני שומע ושותק, שלא להפריע את הלך־מחשבותי בקריאת הפסוקים ובהרצאתם לפני הרבי.

„אני הגבר ראה עני בשבט עברתו", ואני מתעמק, חפץ אני לתפוס בדמיוני את ירמיהו הנביא. ואני נזכר ברבי יונה הזקן, שהיה בא לעירנו בכל שנה בשבעה עשר בתמוז, לאסוף את הכסף, שבקופות ארץ־ישראל. החדר היה סמוך לבית־הכנסת, וכך היינו יוצאים ונכנסים בכל שעה ושעה אל בית הכנסת. נעים היה לנו לראות, איך שרבי יונה הזקן יושב על הארץ, מחזיק סידור בידו, ובוכה כתינוק. ודאי צדיק גדול הוא, החלטנו כולנו. באותו יום שהרבי סיפר לנו על הנביא המקונן, על ירמיהו, התחלתי לצייר לי את הנביא ירמיהו בדמותו של הזקן רבי יונה.

ובכל „תשעת הימים" הייתי מתגנב מן החדר בשעה הראשונה לאחר חצות היום והייתי נכנס אל בית הכנסת, משום שאז היתה שעתו הקבועה של רבי יונה לערוך את סדר חצות שלו. אוהב הייתי לעמוד ולהסתכל בעיניו השחורות היושבות עמוק בחוריהן

והן נוצצות ביותר בשעה שהן מטפטפות דמעות. ככל שהרביתי להסתכל בזקן הזה, כן הרבה דמיוני לצייר לפני את ירמיהו. הרי סיפר לנו הרבי, שירמיהו הנביא לא מת, אלא מתהלך הוא ביערים ומדברות, ומקונן על חורבן ירושלים. את מחשבותי אלה סיפרתי תיכף להירשלי, שהיה מוחזק אצלי לנבון־דבר. הלז שמע ונענה בראשו, כאומר: גם אני חושב כך.

הנך יודע מה, קרא אלי אחרי חשבו מעט, מחר תקרא גם אותי, יחד נסתכל בו, באיש הפלאי, אפשר יתבונן גם בנו. אולי ידבר אתנו דבר, וניכנס אתו בשיחה.

למחרת היום היה ערב תשעה באב. בשעה שתים־עשרה נשתחררנו מן החדר. התלמידים כבר יעדו את המקום, שיוכלו שם לתלוש ברקנים בלי מפריע. מרוב שמחת החופש המוקדם הזה, שכחו גם לקחת את ספריהם ובטיסה אחת עמדו כבר במגרש שמאחורי בית המרחץ, שם היו מתאספים עוד נערים, תלמידי חדרים אחרים. צריכים היו לעבור עוד את הנהר במעברה, ומשם עוד כברת ארץ קטנה — עד מקום הברקנים.

אני והירשלי שבנו. נזכרנו בדבר שנדברנו אתמול. כל הנערים נסו לפצור בנו, כי נלך אתם בחברתם, אבל אנחנו סירבנו. החברים כעסו ולנקמה בנו קראו כולם: הירשלי מזיק! הירשלי מזיק!

הפעם לא נעלב הירשלי. רעיונו היה נתון לרבי יונה הזקן.

בבואנו לבית הכנסת מצאנו כבר את הזקן יושב על השרפרף שלו. מרפק ידו השמאלית נשען על הברך, והראש על כף היד. לא נשמע יללה, רק גניחות התפרצו. גניחות, מלים מקוטעות ואחריהן אנחות, אנחות. והעינים, שהיו שקועות בתוך הסידור, היו מטפטפות טיפות, טיפות.

לבסוף הרגיש בנו הזקן. הוציא מבטיו מתוך הסידור ונעצם בנו. דיה היתה לנו שאלה אחת מצדו, כדי שנכנס אתו בשיחה ארוכה. הוא שאל אותנו, מי אנחנו? והירשלי התחיל לספר הכל, כי השתחררנו עתה זה מן החדר, וכי חברינו הלכו לתלוש ברקנים. הכל, הכל סיפר לו. והזקן ישב ושמע בתמימות, כאילו נוגעים הדברים בו.

— ילדים! הלמדתם מגילת איכה? שאל אותנו פתאום.

— בוודאי למדנו.

— ומי זה כתב את המגילה? הוסיף הזקן לשאול.

לשאלה זו פגשו מבטי את מבטי הירשלי. מחשבה אחת היתה אז לשנינו: גם אני גם הוא חשבנו, שתיכף יתודע אלינו ויאמר: הידעתם מי כתב את המגילה? אני בעצמי, כלומר אני ירמיהו.

—ירמיהו כתב את המגילה — ענינו. הרבי סיפר לנו.

אז הושיב אותנו הזקן אצלו, והתחיל לספר לנו על חורבן שני בתי המקדש ועל חורבן ביתר, ועל יתר החורבנות שהיו בישראל.

ומה מלבבים היו סיפוריו, אותם הסיפורים העתיקים. גם הרבי היה מספר לנו מעט על אותם המאורעות. אבל מה גדול ההבדל! הרבי מספר בקרירות גדולה, וגם לא מובנים

היו לנו דבריו כל צרכם. ואילו הזקן תיאר לנו אותם הדברים בצבעים בהירים, עד שנדמה לנו כאילו חיים אנו בתקופה ההיא וכאילו לעינינו נעשים המעשים ההם.

וכיוון שהגיע אותו זקן לתקופת „בר כוכבא" אורו פניו, מעתה נעשה דיבורו תקיף יותר. הוא הרבה לספר על גבורתו ועל גבורת אנשי חילו, שנאספו תחת דגלו להתקומם נגד חיל רומי. הוא סיפר על רבי עקיבא ותלמידיו, שנספחו לאנשי צבאו ועוד ועוד — גיבורים היו, צעירים! כילה הזקן את סיפורו. אנחנו, הזקנים, יושבים על הארץ, אנחנו בוכים על ההרס ועל החורבן. הדור הבא יקים את הבניין, ולא ישפוך דמעות.

ואנוכי, אף כי לא יכולתי עדיין לתפוס בשכלי את כוונת דבריו האחרונים, הרגש הרגשתי בלבי איזו התעוררות, איזה נצנוץ של שאיפה להיות גיבור ישראל, להיות כבר־כוכבא.

שמעון מלצר

הָרַבִּי מְסַפֵּר

וּמִפְּנֵי חֲטָאֵינוּ, אֲבוֹי,
וְחַטְּאוֹת אֲבוֹתֵינוּ, אוֹיָה,
נָחְתַּם גְּזַר־הַדִּין, אַלְלַי,
וְנִשְׂרַף הַמִּקְדָּשׁ רַב־הַנּוֹי,
נֶחֱרְבָה כָּל הָעִיר וְנוֹיָהּ
וְנָפְלוּ וְנָפְלוּ חֲלָלַי.

וּבְזְמַן שֶׁהֻצַּת הַהֵיכָל
וְהָאֵשׁ אָחֲזָה חַלּוֹנָיו,
לִחֲכוּ לְשׁוֹנוֹת הָאוּלָם —
הִתְכַּנְּסוּ עַל הַבַּיִת מֵעָל
הַיּוֹנִים צְחֹרֵי הַכָּנָף
מִקַּצְוֵי הָעוֹלָם כָּל־כָּלָם.

וְהֵבִיאוּ כָּל יוֹן וְיוֹנָה
מַקּוֹר־מַיִם מָלֵא לְכַבּוֹת
הַשְּׂרֵפָה שֶׁשָּׂרַף הָאוֹיֵב,
כְּמוֹ־עָב צְחֹרָה עֶלְיוֹנָה
הִצְטוֹפְפוּ הַיּוֹנִים הָרַבּוֹת
וְהוֹרִידוּ טַל־גֶּשֶׁם רוֹעֵף.

וְאוּלָם בִּמְהֵרָה וּמִיָּד
הִתְאַסְּפוּ רִבְבוֹת עַכְבִּישִׁים
מִקַּצְוֵי הָעוֹלָם כָּל־כָּלָם,
וְהֵבִיאוּ עִמָּם כָּל אֶחָד
מְלֹא־פֶּה גֶּחָלִים וְאֵשִׁים
וַיָּרִקוּ אֶל־פְּנִים הָאוּלָם.

וּבָעֵר הָאוּלָם וְנִשְׂרַף
וְהָפַךְ הַהֵיכָל לִמְדוּרָה,
נֶחֱרְבָה, נֶחֱרְבָה כָּל הָעִיר —
וְשִׂנְאַת עַכְבִּישׁ, שִׂנְאַת־שָׁוְא,
וְאַהֲבַת הַיּוֹנָה הַמְּסוּרָה
לְעוֹלָם לֹא נִשְׁכַּח, וְנַזְכִּיר!

יהודה יערי

שבתי החרט ובית המקדש

שלושה שבועות של בין־המצרים שבתי החרט היה נוהג בהם אבילות יותר משאר כל ישראל שבעיירה. מדי שנה בשנה, למן שבעה עשר בתמוז ועד אחר תשעה באב, היה שבתי נוהג לשבות ממלאכתו הרגילה ומקדיש את כל זמנו וכשרון ידיו לעשיית תבנית המקדש וכליו בזעיר אנפין. תיבה מיוחדת היתה לו, שמורה בעליית־קיר, וכל ימות השנה היה אוגר בתוך תיבה זו חומרים שונים הנחוצים לו לאותה מלאכה. עץ משובח, או מין חפץ נאה כיוצא בזה, שמזדמן לידו, מיד מניחו שבתי באותה תיבה ואומר: „זה לבית־המקדש". שלושה שבועות בשנה יושב שבתי ועוסק במלאכת־קודש זו, ואינו משתמש בעבודתו לא במחרט ולא באזמיל אלא באולר קטן ופשוט שהוא משחיזו פעם בפעם באבן־משחזת המוטלת לו על ברכיו. אמרו עליו, שהוא יוצק על אבן־המשחזת שלו לא מים אלא דמעות עיניו, כדרך שמספרים על שו"ב אחד מראשוני החסידים שהיה משחיז את חלפו בדמעות, ועל כן זכה שהיה שם הוי"ה שורה על סכינו. ביראה ובמתינות עשה שבתי את מלאכתו זו, שלא כמשפטו במלאכת־חול — ביראה, משום שהימים ימי פורענות והעבודה כל עיקרה אינה אלא זכר לחורבן; במתינות, כדי שלא ישלים את מלאכתו קודם זמנה. שהרי מה יעשה, אם ישלים הוא בנין ביתו הזעיר והקדוש ברוך הוא עדיין לא השלים בנין ביתו הגדול, הנישא בראש ההרים? מוטב שילך לקראת הגואל־צדק ובית־מקדש בנוי לחצאין בידו, משיעמוד בית־מקדש מושלם ושומם ויחכה למלך המשיח... לא, לא היה כהול להשלים בנין בית מקדשו. מתון מתון עשה שבתי החרט את עבודתו, כלי או שנים לשבוע, לשכה או מזבח לעונה. כלי שנשלמה מלאכתו, מיד מעלהו שבתי לעליית ביתו ועורכו שם במקומו וכהלכתו, בין שאר כל הדברים שכבר הספיק לעשות במשך השנים. חובשי בית־המדרש, מורים ותלמידיהם, היו באים פעם בפעם לראות את מעשה ידיו. מהם שבאו מתוך סקרנות ומהם שבאו ללמוד מתוך מראה־עינים מה שכבר למדו מתוך קריאה ועיון. ושבתי עומד לפניהם ומבאר הכל בנימה עגמומית, כמי שדורש דרשה של הספד לפני הציבור. לשון של עבר היה נוקט בביאוריו, כגון: כאן היתה העזרה, כאן היה ההיכל, והעזרה היתה עשויה כך וכך וההיכל היה בנוי כך וכך. ללמדך, שכל זה אינו בבחינת ישות כשהוא לעצמו, אלא זכר למה שהיה... למדנים שבעיר היו אומרים שבדקו ובחנו כל כלי וכל חפץ שעשה ולא מצאו בהם שום משגה ושום פסול הכל עשוי להפליא, לפי מה שמובא בספרים הקדושים. (מתוך „שורש עלי מים")

כל דור שאין בית המקדש נבנה בימיו — מעלה עליו הכתוב כאילו החריבו [בימיו].
(ילקוט שמעוני, ירמיהו, רמז תתס"ו)

בשר ודם בנה אותך — בשר ודם החריבך. אבל לעתיד לבוא — אני בונה אותך.
(פסיקתא רבתי, דברי ירמיהו, ז)

מ. ליפסון

בין המצָרים

ר׳ נפתלי מרופשיץ היה שונא את העצבות ומונע עצמו הימנה. תמיד היה שורה בשמחה ודעתו בדוחה עליו.

בימות בין המצרים, עם חצות היום, בשעה שחסידים ואנשי מעשה נכנסים לבית־הכנסת, חולצים נעל, יושבים על־גבי קרקע ומתקנים תיקון חצות, היה ר׳ נפתלי מתהלך בפלוש ונוהם לעצמו בנהימה נעימה:

„והשב כהנים לעבודתם ולוויים לשירם ולזמרם"...

*

שאל אחד מקלי־עולם את ר׳ יוסי־בר מבריסק:

— ילמדנו, רבנו, אבילות זו, שנוהגים ישראל בימות בין־המצרים ובתשעה באב, מה טעם יש בה? כלום אי־אפשר בלי זה?

— אף אני אומר לך — מחזיר לו ר׳ יוסי־בר: משל, למה הדבר דומה? לדליקה, שנפלה בעיר וכמה בעלי־בתים יצאו נקיים מבתיהם. מי שנותן דעתו על השריפה, מפשפש בתלי־האפר, אוסף ואוגר השיורים שנשתיירו — חזקה עליו, שיבנה ביתו בקרוב. ומי שאינו נותן דעתו על השריפה, מפקיר השיורים שנשתיירו, בידוע שאין דעתו על בנין.

— אף הנידון כך — מסיים ר׳ יוסי־בר: כל זמן שאנו מתאבלים על חורבן ירושלים ועל שריפת בית־המקדש, מובטח לנו, שיבנו במהרה בימינו...

*

מעשה ברבי לוי־יצחק מברדיטשוב, שיצא בתשעת ימי־אב לגבות צדקה. נכנס אצל עשיר אחד ומצאו מיסב בחבורה של קלי־עולם ובשר־עוף לפניהם.

— תמיהני עליכם — מחייך ואומר ר׳ לוי־יצחק: אם אוכלים אתם את העופות, הרי לא תהיה לכם „כ פ ר ה" ביום הכיפורים...

*

כשישב ר׳ אליה־חיים על כסא הרבנות בלודז שקד על תקנתם של בני־העניים, שמהם תצא תורה. התקין להם תלמוד־תורה, ובני העיר מספקים צרכיהם של התינוקות במאכל ובמשתה ובמלבוש.

שנה אחת שנת בצורת היתה, אין הפרוטה מצויה ובני אדם אין ידם לצדקה. התחילו גבאי תלמוד־תורה מקמצים ומצמצמים. משנכנס אב נמנו וגמרו, שלא להאכיל את התינוקות בשר כל תשעת ימי אב. נמצאו מקיימים מנהג ישראל וממעטים בהוצאה.

כששמע ר׳ אליה־חיים בדבר, שלח וקרא לראש הגבאים, אף הוא עשיר גדול ועסקן ותיק. נזדרז הלה ובא.

— יודע מר — אומר לו ר׳ אליה־חיים לראש הגבאים, — שהימים הם תשעת ימי אב? להודיעו, שהמאכלים, שמאכילים את התינוקות בתלמוד־תורה, אסורים בפיהם באיסור גמור.

— רבנו — משיב ראש הגבאים ביהירות — תנוח דעתו. אין אנו עבריינים, חלילה. אף אנו יודעים, שהימים הם תשעה ימי אב ואין אנו מאכילים את התינוקות אלא מאכלי חלב.

— לכך — מחזיר לו ר׳ אליה־חיים — אני מתכוון. מאכלי החלב, שמאכילים אתם את התינוקות, אסורים בפיהם איסור גמור. בני־עניים הם, והתורה מתשת כחם וצריכים הם לאכילת בשר...

אליהו מייטום

בַּלַּדָה עַל רַבִּי לֵוִי־יִצְחָק

רַבִּי לֵוִי־יִצְחָק כְּבָר עֵינֵיהוּ עָשְׁשׁוּ,
בַּחֲלוֹן יִסְתַּכֵּל, אֶת הַלַּיְלָה בּוֹלֵשׁ הוּא,
אֶת הַדֶּרֶךְ, שֶׁבָּעֲרָפֶל מִתְפַּתֶּלֶת,
כַּנָּחָשׁ הַקַּדְמוֹן עַד לְיַרְכְּתֵי־חֶלֶד,
בֵּין בְּצוֹת, אֲגַמִּים, גְּרָדָמִים בְּדִמְי־לַיִל,
בֵּין הָרִים וְיַעֲרוֹת לְעֵירוֹת יִשְׂרָאֵל,
שָׁם דַּלּוּת נֶאֱבֶקֶת כַּכּוֹס עַל גַּוּת,
שָׁם תְּרִיסֵי חַלּוֹנוֹת נָחְבָּטִים מִדְּאָגוֹת,
שָׁם עַתָּה הַגּוֹלָה סַנְדְּלֶיהָ חוֹלֶצֶת,
בְּלַיִל טֵ״ת בְּאָב עַל הָאָרֶץ רוֹבֶצֶת...

רַבִּי לֵוִי נֶאֱנָח וְעֵינָיו אֶל הַסַּהַר:
״לַיִל זֶה, אוֹי, אָבִינוּ, תִּפְתַּח לָנוּ שַׁעַר,
וְיָבוֹא גּוֹאֲלֵנוּ... יַי, יַי לָנוּ, קְדוֹשׁ־
יִשְׂרָאֵל, מַה תֶּחֱשָׁה, עֵת גֵּוֵנוּ נָדוֹשׁ
בְּמוֹרַג־עָרִיצִים? רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם!
עַד מָתַי תִּתְעַלַּם? הֲתֶחֱשָׁה לְעוֹלָם?
וְאוּלַי לְנַסּוֹת אֶת עַמְּךָ רְצוֹנְךָ? —
אֲנִי לֵוִי בֶּן שָׂרָה אָעִיד לָפָנֶיךָ:
לֹא יָחוּ מִבֵּיתְךָ יִשְׂרָאֵל וִיקַוֶּה לָךְ,
עַד מֵעַל צַוָּארוֹ תְּשַׁבֵּר אֶת הַשֶּׁלַח,
וּבְשׁוּלֶיךָ יֹאחֵז, עַד תִּקְרַע גְּזַר־הַדִּין...
מָה אֲנַחְנוּ לְךָ? לֹא בָנִים? עֲבָדִים?
וְאִם נוֹלַד הַמָּשִׁיחַ — לָבוֹא הוּא מֻכְרָח,
אַל תִּדְחֶה אֶת הַקֵּץ לְעַמְּךָ הַנִּדָּח!
עוֹד הַלַּיְלָה יוֹפִיעַ, אָבִי בַּשָּׁמַיִם,
בְּכָל יוֹם נִצַּפֶּה לוֹ, עֵיפוּ הָעֵינַיִם,
שׁוּר, לִבֵּנוּ נִשְׂדָּף כְּבָר מִקֶּטֶב וָסַעַר,
וּבְלַיִל טֵ״ת בְּאָב תִּפְתַּח לָנוּ שַׁעַר״...

רַבִּי לֵוִי־יִצְחָק בַּחֲלוֹן יִסְתַּכֵּל.
בְּדִמְמָה הַגְּדוֹלָה רַק הַלַּיִל מִתְכַּחֵל.
כִּי גְדוֹלָה הַשָּׁעָה. וּמִמּוּל — בֵּית־הַכְּנֶסֶת,
אוֹר עָגוּם מְהַבְהֵב, מִתְחַנֵּן שָׁם לְחֶסֶד
וְרֵיקָה הַסִּמְטָה. רַק יְהוּדִי מְאַחֵר
אֶלֵי בֵּית הַתְּפִלָּה לְקִינוֹת יְמַהֵר.
בְּחָרְדַת צִפִּיָּה יִתְבּוֹנֵן בָּאֶשְׁנָב
רַבִּי לֵוִי־יִצְחָק: ״אוֹי, אוֹלַי כְּבָר עַכְשָׁו
יְשׁוֹטֵט בְּקִרְבֵּנוּ, כָּל צֵל מִתְפַּצֵּל
עַל פָּנֵינוּ — מִזִּיו הַגּוֹאֵל יָאָצֵל?...״

צַל יוֹצֵא, מִתְקָרֵב. הַשַּׁמָּשׁ בָּא בִּרְתֵת.
״הַקָּהָל מְחַכֶּה״. – וְהָרַב מִתְעַשֵּׁת:
״גַּם אֲנִי מְחַכֶּה... אוֹי, רֶבּ סֶנְדֶּר, לְאוֹת:
יִבָּקְעוּ הַשָּׁמַיִם, יִבָּקְעוּ הָאוֹרוֹת,
הֵן דַּי לָנוּ, רֶבּ סֶנְדֶּר, בְּקִינוֹת וּבְנֶהִי!
הַשָּׁעָה הַגְּדוֹלָה הֵן הַלַּיְלָה עוֹד תֶּהִי...״
אַךְ שָׁעוֹת צוֹלְלוֹת בְּלִי מַשִּׁים בַּדְּמָמָה,
וְהַסַּהַר חוֹמֵק, תַּאֲפִיל הָרָמָה.
עֲנָנִים נוֹדְדִים. צֹאן נִתְעָה מִן הָעֶדֶר.
מִתְחַנֵּן קוֹל רֶבּ סֶנְדֶּר בְּפֶתַח הַחֶדֶר:
״מְחַכֶּה הַקָּהָל, לְרַבֵּנוּ שׁוֹאֵל,
וַתִּקְצַר כְּבָר רוּחוֹ, אַל תָּבִיא יִשְׂרָאֵל,
אוֹי, רַבֵּנוּ, לְחֵטְא שֶׁמִּתּוֹךְ קֹצֶר־רוּחַ.״
– ״יַי, יַי, קֹצֶר־רוּחַ״, קוֹל רַבֵּנוּ יָשׁוּחַ,
״עַל אַף כֹּל יְחַכֶּה, יְחַכֶּה יִשְׂרָאֵל;
בַּשָּׁמַיִם מְבוּכָה, עַד הַסַּהַר יָחֵל,
יִבָּקְעוּ הַשָּׁמַיִם כָּרֵגַע, רֶבּ סֶנְדֶּר!״
״אוֹי, רַבִּי הַקָּדוֹשׁ, נֶהְפַּךְ שֵׁם כָּל שְׁטֶנְדֶּר,
יְהוּדִים שָׁם לַנִּים, מְהוּמָה וּמְבוּכָה.״
– ״הַגָּלוּת, יַי, רֶבּ סֶנְדֶּר, מָרָה־חֵשׁ וּכָה,
אַךְ תִּקְוֹ, יִשְׂרָאֵל, עוֹד הַסַּהַר יָחֵל,
יִבָּקְעוּ הַשָּׁמַיִם – וּבָא הַגּוֹאֵל...״
– ״אוֹי, רַבִּי הַקָּדוֹשׁ! שׁוּב שִׁפְעַת עֲנָנִים,
יְהוּדִים מִתְכַּתְּשִׁים, וּמְרִיבוֹת וּמְדָנִים״...
– ״לֵךְ, אֱמֹר לָעֵדָה, כִּי רַבָּם בָּא מִיָּד;
וּבְבוֹא הַמָּשִׁיחַ – עַל סְפָם שָׁם יִצְעָד,
אַדְרַבָּא, יַאֲזִין לְקִינַת הַדּוֹרוֹת!״...
וּשְׁחוֹחַ, קוֹדֵר, בּוֹ כָּל אֵבֶר יִרְטֹט,
רַבִּי לֵוִי־יִצְחָק יִנָּתֵק מֵאֶשְׁנָב,
יִגֶּרֶר לְבֵית־אֵל, שָׁם חוֹלֵץ סַנְדָּלָיו,
וְלָאָרֶץ יוֹשֵׁב, וּבְקוֹל־תּוֹכֵחָה
לְרִבּוֹן־הָעוֹלָם אָז יִפְתַּח בְּ״אֵיכָה״...

ואם נולד המשיח — עוד הלילה יופיע, אבי שבשמים!
יהודים מקוננים על חורבן ירושלים ומצפים לגאולה (צייר נחום גוטמן).

בליל זה יבכיון ויילילו בני...

ר׳ אליעזר הקליר

א. נוסח אשכנז

בְּלֵיל זֶה יִבְכְּיוּן וְיֵלִילוּ בָנַי — לֵיל חָרַב בֵּיתִי וְנִשְׂרְפוּ אַרְמוֹנַי
וְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל יֶהְגּוּ בִיגוֹנַי — וְיִבְכּוּ הַשְּׂרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יְיָ.
בְּלֵיל זֶה תְּיַלֵּיל מַר עֲנִיָּה נִבְדֶּלֶת — וּמִבֵּית אָבִיהָ כְּהַיּוֹם נֶחְדֶּלֶת
וְיָצְאָה מִבֵּיתוֹ וְנִסְגַּר הַדֶּלֶת — וְהָלְכָה בִּשְׁבִיָּה בְּכָל פֶּה נֶאֱכֶלֶת
בְּיוֹם שִׁלְחָה בְּאֵשׁ בּוֹעֶרֶת וְאוֹכֶלֶת — וְיָצְאָה נַחֲלֶת וְאֵשׁ מֵאֵת יְיָ.
בְּלֵיל זֶה הַגַּלְגַּל סִבֵּב הַחוּבָה — רִאשׁוֹן גַּם שֵׁנִי בֵּיתִי נֶחֱרָבָה
וְעוֹד לֹא רָחֲמָה בַּת הַשּׁוֹבֵבָה — הֻשְׁקְתָה מֵי רוֹשׁ וְאֶת בִּטְנָהּ צָבָה
וְשִׁלְחָה הַבִּיתוֹ וְגַם נָשְׁתָה טוֹבָה — גְּדוֹלָה הַשִּׁנְאָה מֵאֵת אֲשֶׁר אֲהֵבָה
וּבְאַלְמְנוּת חַיּוּת כְּאִשָּׁה נֶעֱזָבָה — וַתֹּאמֶר צִיּוֹן עֲזָבַנִי יְיָ.
בְּלֵיל זֶה קָדַרְתִּי וְחָשְׁכוּ הַמְּאוֹרוֹת — לְחָרְבַּן בֵּית קָדְשִׁי וּבְטוּל מִשְׁמָרוֹת
בְּלֵיל זֶה סַבּוּנִי אַפְסִנִי צָרוֹת — וְגַם קָרָא מוֹעֵד בְּדִין חָמֵשׁ גְּזֵרוֹת
בְּכִי חִנָּם בָּכוּ וְנִקְבַּע לְדוֹרוֹת — יַעַן הָיְתָה סִבָּה מֵאֵת יְיָ.
בְּלֵיל זֶה אֵרְעוּ בוֹ חָמֵשׁ מְאֹרָעוֹת — גְּזֵר עַל אָבוֹת מִפְּרֹעַ פְּרָעוֹת
וְדָבְקוּ בוֹ צָרוֹת מְצֵרוֹת וְגַם רָעוֹת — יוֹם מוּכָן הָיָה בִּפְגֹעַ פְּגָעוֹת
וְהָעֲמִיד הָאוֹיֵב וְהֵרִים קוֹל זְוָעוֹת — קוּם, כִּי זֶה הַיּוֹם אֲשֶׁר אָמַר יְיָ.

יהגו ביגוני — יבכו ביגוני. בספרים אחרים גורסים „בגיוני״, מלשון „עד אנה תוגיון נפשי״ (איוב י״ט, ב). עניה נבדלת — שנבדלה והורחקה מביתה. ויש גורסים „עניה נחדלת״, מלשון „חדל אישים״, ובחרוז השני מסיימים „כהיום נבדלת״. מבית אביה נחדלת — חדלה להיות בבית אביה. הגלגל סיבב החובה — כמאמר חז״ל: גילגלו חובה ליום חייב (תענית כ״ט, עמ׳ א), כלומר: גלגל הזמן סיבב כמה מאורעות קשים לאותו יום. הושקתה מי רוש ובטנה צבה — כמו שנהגו לעשות לאשה סוטה (במדבר ה׳, יח—כב). נשתה טובה — נשכחה ואבדה הטובה. אלמנות חיות — אלמנה לכל חייה. חשכו המאורות — כבה כל אור בחיינו. ביטול משמרות — של כוהנים ולוויים בעבודתם. וגם קרא מועד וכו׳ — גם קבע מראש את המועד של חמישה דברים קשים (תענית פרק ד׳ משנה א). בכי חינם בכו וכו׳ — בלילה, לאחר שוב המרגלים (במדבר י״ד, א). וד׳ כעס עליהם וסיבב להם בכייה לדורות (סוטה ל״ה). גזר על אבות וכו׳ — על אבותינו יוצאי מצרים (במדבר י״ד, כג). צרות מצרות — צרות צרורות. מוכן בפגוע פגעות — מוכן לפגעים, לפורעניות. והרים קול זועות — האויב. קום, כי זה היום וכו׳ — המשורר פונה לעם, כי יקום, תחדל הבכיה, כי זה היום אשר אמר ד׳ „צום החמישי יהיה לששון ולשמחה״ (זכריה ח׳, יט).

ב. נוסח ספרד

בְּלֵיל זֶה יִבְכְּיוּן וְיֵלִילוּ בָנַי — לֵיל חָרַב בֵּיתִי וְנִשְׂרְפוּ אַרְמוֹנַי
וְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל יֶהְגּוּ בִיגוֹנַי, — יִבְכּוּ הַשְּׂרֵפָה, אֲשֶׁר שָׂרַף יְיָ.
בְּלֵיל זֶה אֵרְעוּ לִי, חֲמִשָּׁה דְּבָרִים קָשִׁים: — גְּזֵר עַל אָבוֹת, וְהָיוּ נֶעֱנָשִׁים,
לְבִלְתִּי יִכָּנְסוּ לְתוֹךְ אֶרֶץ קְדוֹשִׁים, — וְנֶחֱרַב הַבַּיִת, וְגַם חָרְשוּ חוֹרְשִׁים

רִאשׁוֹן גַּם שֵׁנִי, יְשָׁנִים עִם חֲדָשִׁים — וְגַם נִלְכְּדָה בֵּיתָר, וְהָיְתָה לְפַח מוֹקְשִׁים
בְּלֵיל זֶה כִּי הָיְתָה סִבָּה מֵאֵת יְיָ — יִבְכּוּ הַשְּׁרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יְיָ.
בְּלֵיל זֶה תְּלִיל מַר עֲנִיָּה נִבְדֶּלֶת — וּמִבַּית אָבִיהָ, כְּהַיּוֹם נֶחְדֶּלֶת
וְעוֹרֶכֶת בָּכוּת, וְקִינִים מְיַלֶּלֶת — כִּי נִשְׂרַף בֵּיתָהּ, כְּלַבַּת אוֹכֶלֶת
וְיָצְאָה נַחֲלֶת וְאֵשׁ מֵאֵת יְיָ — יִבְכּוּ הַשְּׁרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יְיָ.
בְּלֵיל זֶה הֶגְלָנִי וְאֶת בֵּיתִי הֶחֱרִיב — בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ בְּשָׁעַת הַמַּעֲרִיב
אֲנִי עַל מִשְׁמַרְתִּי מִשְׁמֶרֶת יְהוֹיָרִיב — וְנִכְנַס הָאוֹיֵב. וְאֶת זְבָחָיו הִקְרִיב
וּבָא אֶל מִקְדָּשִׁי, וְלֹא צִוָּה יְיָ — יִבְכּוּ. הַשְּׁרֵפָה אֲשֶׁר שָׂרַף יְיָ.

וגם חרשו חורשים — ביום זה נחרשה העיר. ראשון גם שני — בית המקדש הראשון והשני. ישנים גם חדשים — על צרות ישנות וחדשות שאירעו באותו לילה. בשעת המעריב — כאמור (תענית כ״ט, א): שעה שנחרב הבית „מוצאי שבת היה״. משמרת יהויריב — משמרת הכוהנים של בית יהויריב היתה (שם,שם). ואת זבחיו הקריב — האויב.

מ. ז. פייארברג

בליל זה

היום היה ערב תשעה באב. פני אביו הזקן מפיקים עצבות ויאוש. קומתו כפופה, עיניו נטויות לארץ, והוא הולך בבית אנה ואנה תפוש ברוב מחשבותיו. על השולחן מוכנים כל הספרים שמותר לקרוא בהם בתשעה־באב: מדרש רבה, איוב, ירמיהו, מסכת מועד קטן וכו׳. בבית שוררת דממה וכמו רוח עצב מיוחד שפוך על הדומיה הזאת. הנשים מכינות את הארוחה שלפני התענית ומתפלפלות על דבר המאכלים שמותר לאכול אותם לפני התענית. האנשים היוצאים והנכנסים הולכים בכובד ראש כמו בבית האבל ואינם מברכים היום לא בכניסתם ולא ביציאתם. הרחוב הנשקף אליו מבעד החלון קיבל היום צורה אחרת, הילדים סובבים בו חגורים חרבות עץ, הנשים רצות מבית לבית, טרודות הן בהכנת הארוחה שלפני התענית ובהכנת ה„צאינה וראינה״ לקרוא בערב מגלת „איכה״ ו„חורבן בית המקדש״: הילדים חפצים להיות שמחים ולהתגודד בחרבותיהם ביום הזה אשר חופשה ניתנה להם, אבל יודעים המה שאסור לשמוח היום. האם אמרה היום: מה שמחה היא לכם? בשביל שחרב בית המקדש אתם שמחים? אסור לשמוח היום!

בפנת הרחוב נתקבצו ילדים רבים במעגל, מספרים המה זה לזה על דבר השממיות הארורות, ששרפו את „בית המקדש״...

הוא בא אל בית הכנסת בין הערבים. הבית מלא אנשים כביום מועד, אך כולם לבושים בגדי חול, הספסלים הפוכים, העמודים מונחים על הארץ, הארון עומד ערום מבלי פרוכת, על העמוד לפני החזן בוער נר חלב ומפיץ אור כהה על האנשים הרבים היושבים יחפים על הארץ. החזן מתפלל ערבית בנגון „איכה״, והנגון הקודר משתפך בעצב נורא על פני הבית האפל...

התפלה נגמרת. כל הקהל הגדול יושב על הארץ. איש איש נר חלב בידו וספר

הקינות פתוח לפניו. החזן יושב על אבן לפני ה„עמוד" וקורא מגילת „איכה" בקול נמוך ובניגון מעציב עד מאד. הוא מתבונן על פני הבית, כל האנשים שקועים בספריהם, אנחות דקות נשמעות מרגע לרגע. לא הרחק ממנו יושב אביו, עיניו שקועות בתוך ספרו, אך הוא אינו קורא, דמעה אחר דמעה מטפטפת על ה„קינה" הנושנה המלאה כתמי חלב ודמעות. וקול החזן... ים גדול של דמעות, של צרות, מתפרץ עתה מגרונו של האיש הפשוט הזה. כל מלה היא זרם של מכאובים ויסורים. גל סוער שנפרד מתוך הים... וגל אל גל קורא, תהום אל תהום: „חומת בת ציון הורידי כנחל דמעה יומם ולילה, אל תתני פוגת לך, אל תדום בת עינך, קומי רוני בלילה לראש אשמורות, שפכי כמים לבך נוכח פני אדני, שאי אליו כפיך על נפש עולליך העטופים ברעב בראש כל חוצות"...

יהודה שטינברג

בליל תשעה באב

אחד מחברינו סיפר בחדר אגדה, שלקחה לב כל התלמידים. הוא סיפר כך: בכל תשעה באב בחצות הלילה השמים נבקעים והם נפתחים לרגע קטן, כדי דיבור אחד, ומי שמספיק לומר ברגע זה את בקשתו, תינתן לו תיכף. ומעשה היה באברהם־אבא, שמש בית־הכנסת, שהיה לן בחוץ בליל תשעה באב, וראה בבקיעת השמים, ורצה לשאול: „כיפה מלאה אדומים", אך מפני שכבד־פה הוא, הספיק לומר באותו הרגע „כككפה" בלבד, — זרקו לו מן השמים כיפת קטיפה חדשה, ונשאר עני כמו שהיה. אבל כיפה יקרה יש לו כלאחד הגבירים, ובשבת ויום־טוב הוא חובשה על ראשו.

באותה שבת הסתכלתי באברהם־אבא השמש, והנה באמת כיפה יפה על ראשו של עני זה... אז קבלתי עלי, כי בליל תשעה באב הבא אלון בחוץ, אצל תיבת המספוא שלנו שבחצר, וכשיבקעו השמים, אשאל „תיבה מלאה אדומים". הן איני כבד־פה, חס ושלום, ואספיק להוציא מפי דיבור זה באותו הרגע. ותיבה גדולה כזו כתיבת המספוא שלנו, כשתמלא אדומים ותנתן לאבא, אז מה מאושר יהיה! מה גדול יהיה הבית שיבנה לו! וכמה בגדים יפים יעשה לנו! ולי יקנה סוס חי קטן עם פעמוני זהב ומרכבה קטנה ויפה. הן בשלי ימצא את כל העושר הרב...

והנה הגיע ליל תשעה באב.

אבא היה אז בדרך בעיר אחרת, ולכן לא נתנתני אמי שאלך לבדי לבית הכנסת אל הקינות, כי קטן אני. אבל גם בביתנו אמרו קינות. לערב נאספו השכנות ובאו אל ביתנו, כולן בלי נעלים אלא בגרבים בלבד. בבית האפל לא דלק כל נר. אמי לקחה ופרשה שקים על הרצפה, וזקנתי, אם אבי, לקחה את ה„צאינה וראינה" הישן, שמה את המשקפים על חטמה, אחר כך הדליקה פתילה של שעוה כרוכה כפקעת, ותשב לארץ על השק, מסביבה כל הנשים. כולן פניהן עצובים וכולן מזומנות לבכות... צללים מכסים את כל החדר, ומתוך הזוית המוארה מנוצצות המשקפים שעל פני אמי הזקנה. וקוראה היא, הזקנה, בקול קשה, כמנבאה לעונש ולצרה...

ואני עומד מן הצד, כי בושתי לשבת בין הנשים; עומד אני וחושב, מה אעשה שתתנני אמי ללון הלילה בחוץ, אצל תיבת המספוא?

וזקנתי קוראה בלי הפסק, — ולבי נמשך אחר ספור המעשה. אני מתקרב אליה ויושב על ידה. מה נוראים המעשים שהיא קוראה מן הספר הישן! כל הנשים שופכות דמעות כמים ומנידות ראש כמתאבלות על מת. רק היא, הסבה, מתאמצת וקוראה, וקוראה... היא קוראה על השחיטה הנוראה, ששחט נבוזראדן את הכוהנים בבית המקדש, על דמיו של זכריהו, — ואינה בוכה. „השכחה, כי גם אבא וכל בניה כוהנים הם?...” היא קוראה על הילדים, תינוקות של בית־רבן, ששחט אותו רשע על הדם — וכאן שפתיה מתעקמות וגם היא גועה בבכי... גם אני בוכה, בוכה וגונח. אמי לוקחת אותי ומחבקתני בזרועותיה, ואני מסתיר ראשי בחיקה ובוכה. תשעה באב לא עת חבוק... אומרת זקנתי לאמי בנזיפה — ישמע, ישמע וידע!

— הה! מדוע יסרנו כה ה', הרג ביום אפו ולא חמל?

הקריאה כלתה. השכנות שבו אשה לביתה. ואני — מחזה הילדים הנשחטים בבית־המקדש כבני צאן, כמו חי עומד לפני עיני ומפחידני מאוד... אמי קמה והציעה לנו משכבנו לא על מטות, אלא על רצפת הבית... נגשתי אליה ואמרתי: אמי, ירא אני לישון בבית!...

— מפני מה אתה ירא, שוטה? — אמרה לי האם, — הן לא לבדך תישן פה.

— אבל אני ירא פה... — אמרתי בבכי. — אישן נא בחוץ!

— הציעי לו בחוץ — אמרה זקנתי לאמי.

— אבל חמותי... — אמרה אמי כמשתאה לדבריה.

— ומה את משתאה? — ענתה זקנתי במין רמיזה לאמי — הציעי לו בחוץ וירדם...

ואמי הציעה לי משכב בחוץ אצל תיבת המספוא... גם יעקב הסנדלר, הדר בחצרנו בדירה צרה מאוד, לן עם בני ביתו בחוץ. אמי וזקנתי ישבו אצלי על הארץ. והנה נגשו אליהן עוד שלוש או ארבע שכנות, והתחילו משיחות ומספרות.

אני שוכב. אזני מקשיבות לשיחות הנשים ועיני משוטטות בשמים הבהירים. בטוח אני כי לא אישן עד שאראה בהיבקע השמים ואשאל שאלתי. ושאלתי היא עתה שאלה חדשה, לא שאלת כסף וזהב לאבא: „תיבה מלאה אדומים” — למה היא לי, בעוד שבית־המקדש חרב ושרוף?... לא, בקשה אחרת אבקש. אני אומר: „ייבנה בית המקדש!”

„ייבנה בית המקדש!” — וכרגע יעמוד בית אלוהים כלול בהדרו ומתנוצץ בגג זהבו, ובאו כל היהודים שמה ברינה... על כפים ישאוני הורי שמה. ישאוני, ויחבקוני, וינשקוני, אמי הזקנה ובניה, דודי הכוהנים יעברו בראש... אז יאמרו בישראל, „נער אחד קטן בן שמונה יש בקישינוב וכוהן הוא, פינחס בן אהרון שמו, והוא כיוון את הרגע, ועל ידי תפילתו של קטן זה נבנה המקדש — נעשהו נא לכוהן גדול” — — — —

ואני שוכב ומביט למעלה, למעלה — והשמים כל כך טהורים, טהורים ועמוקים מאוד מאוד... כוכבים מעל לכוכבים מתנוצצים ומסקרים ברמזים, והירח נשקף אלי מעבר לגג ופניו כל כך טובים ועצובים...

הנה התעופף כוכב מאיר — ואיננו. האם לא רץ כוכב זה לקרוא למלאך שיבקע את השמים?...

הנשים יושבות ומדברות, הן אינן יודעות סוד זה שאני נושא בלבי. הגם זקנתי אינה יודעת? ואולי מחכה גם היא לאותו הרגע?...

אני משפשף בעיני שלא אישן. וחוזר ומסתכל למעלה ומחכה... שקט ודממה...

והנה רעדה... שנים שאינם נראים לי אוחזים ביריעת השמים משני קצותיה ומנערים אותה — והכוכבים מתנערים ונופלים ממרום כמטבעות של זהב... זה מושך לכאן, והשמים נמתחים ונקמטים, עוד מעט ויקרעום לחצאין... הנה הם נבקעים... נבקעו — ומן הקרע אור אדום, אור ברק, הבהיק פני תבל...

— „ייבנה בית המקדש! ייבנה בית המקדש!" — קוראה זקנתי. גם אני חפץ לקרוא כך, ואיקץ... ואני רואה שכבר האיר היום, ואני שוכב לא בחוץ אלא בבית, וקו שמש אדמדם נופל על פני... זקנתי יושבת כבר על השק, והשכנות יושבות לרגליה, והיא קוראה לפניהם את המשך הסיפורים על חורבן בית המקדש...

שקוע באבלו

בליל תשעה באב, כאשר התחיל החזן לקרוא „איכה ישבה בדד העיר", הרים רבי אברהם המלאך, בנו של המגיד ממזריטש, שישב בין הקוראים, את קולו וזעק: „איכה" ומיד נשתתק כשראשו בין ברכיו. החזן כבר סיים את הקינות, המתפללים חזרו לבתיהם, ר' אברהם נשאר וראשו בין ברכיו. כך מצאוהו למחרת שקוע באבלו. (עפ"י מ. בובר).

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

אֲלֵיכֶם, עֵדָה קְדוֹשָׁה, אֶשְׁאַל מִכֶּם שְׁאֵלוֹת,
מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח אוֹכְלִים מַצּוֹת וּמְרוֹרִים
עַתָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה שָׂבַעְנוּ בּוּז וּמְרוֹרִים,
עַל הֶרֶג הַכְּשֵׁרִים, וְעַל זֶרַע יְשָׁרִים?
– עַל כֵּן בִּבְכִי תַּמְרוּרִים, אֶשָּׂא קוֹלִי בְּחוֹלוֹת.

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח שֻׁלְחָן עָרוּךְ בְּשִׂמְחָה,
עַתָּה בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ בְּלֵיל זֶה קוֹל אֲנָחָה?
– אֲהָהּ כִּי לֹא מָצָאנוּ לְכַף רַגְלֵנוּ מְנוּחָה,
אוֹי כִּי בָאָה צָרָה, עַל כֵּן אֶשְׁכַּח מְחוֹלוֹת,

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח שׁוֹתִים כּוֹסוֹת בִּבְרָכָה,
עַתָּה אֲנַחְנוּ בְּלֵיל זֶה נִקְרָא מְגִלַּת אֵיכָה?
– אֵיכָה בַּגָּלוּת יָשַׁבְתִּי וּבָאתִי אֶרֶץ מְבוּכָה,
לָכֵן אֲנִי עַל כָּכָה אֶעוֹרֵר קוֹל יְלָלוֹת

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח קוֹרְאִים תָּמִיד הַגָּדָה
עַתָּה נֹאמַר בְּלֵיל זֶה, בְּכִי תַּמְרוּר וְקִפָּדָה
– אוֹיָה כִּי גַרְתִּי מֶשֶׁךְ וּבָאָה עֵת פְּקֻדָּה
אוֹי עַל קִרְיָה חֲמוּדָה וְעַל בָּתֵּי תְּפִלּוֹת,

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח נִגְמֹר תָּמִיד הַהַלֵּל
עַתָּה אֲנַחְנוּ בְּלֵיל זֶה נִהְי מִסְפֵּד וִילֵל?
– כִּי בַעֲוֹנוֹתֵינוּ עַתָּה לֹא נוּכַל לְהִתְפַּלֵּל
כִּי בֵית מִקְדָּשׁ מִתְחַלֵּל, וְגַם הָרְגוּ בְּתוּלוֹת,

מַה נִּשְׁתַּנָּה הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת?

מַדּוּעַ בְּלֵיל פֶּסַח אוֹמְרִים "שְׁפוֹךְ" בְּזִמְרָה
עַתָּה בְּלֵיל זֶה שָׂתִינוּ לַעַן רוֹשׁ וּמָרָה?
– אוֹי, כִּי שִׂמְחָה נֶעְדְּרָה, דַּרְכֵי צִיּוֹן אֲבֵלוֹת,
הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת!

הִתְנַחֲמוּ בַּגָּלוּת, בָּנִים יוֹשְׁבִים בְּצִיּוֹן,
אֲרוֹמְמְכֶם מִשְּׁפָלוּת, אָכִין עֲבוֹדַת צִיּוֹן!
אֶבְנֶה נְוֵה אַפִּרְיוֹן, אָז תִּשְׂמְחוּ בְגִילוֹת
[הַלַּיְלָה הַזֶּה מִכָּל הַלֵּילוֹת!]

(על פי "סדר ארבע צומות" ווינציאה תצ"ו

מה נשתנה הלילה הזה — ליל תשעה באב חל תמיד באותו יום של ליל הסדר (לפי סימן אתב"ש — בא' של פסח חל יום תשעה באב). בחולות — בחיל ופחד. באתי ארץ מבוכה — לארץ של מבוכות וצרות. קפדה — אסון, כליון. כי גרתי משך וכו' — (תהילים ק"כ, ה) כי גרתי עם נכרים, כלומר הלכתי בדרכי הגויים ולכן באתני כל הצרה. נגמור תמיד ההלל — פרקי "הלל" השלם. אומרים ,שפוך' בזמרה — "שפוך חמתך על הגויים" וכו'. לען — לענה. ראש ומרה — צמחי ארס ומרירות. התנחמו בגלות — ה' פונה לעמו ומנחמם. [הלילה הזה מכל הלילות] — תוספת זו אינה בספרים.

אחד העם

חורבן ציון וחורבן ישראל

...„ובחצי ליל תשעה באב (תרנ"ג—1893) עמדתי לפני ,הכותל'. קהל זקנים ונערים ישבו לארץ. הללו בכו על ספר הקינות, הללו למדו מדרש איכה, והללו פילפלו בהלכה, אם מותר לישב אחוריו כלפי הכותל. למרות חפצי זכרתי עוד הפעם את אשר הגיתי לפני שנתיים במקום הזה על דבר חורבן ציון וחורבן ישראל, וצללי אבותינו הגיבורים אשר פה, בלילה הזה, הקריבו למות נפשם בעד ארצם ולאומיותם, נראו לי כאילו עוטרים אותנו מסביב ומביטים בתמהון על בני בניהם אלה היושבים על מצבת קבורת כבודם וספרים בידיהם". (אחד העם, על פרשת דרכים א', כל כתבי, עמ' ל"ד)

שיחה בין אחד העם, אבי הרעיון של מרכז לאומי רוחני בארץ ישראל לבין בוריס שץ, מייסד „בצלאל" ואבי האמנות היהודית החדשה בארץ ישראל — ליד תמונת „היהודי הנצחי" של שמואל הירשנברג.

אחד העם: עם תחיית הלבבות תבוא תחיית האומה והיהודי יחדל להיות „נודד נצחי".

בוריס שץ: וכש„הנודד הנצחי" יחזור למולדתו יפתח אמנות יהודית לאומית ברוחה של ארץ ישראל...

(צילם י. בן דוב בבית הנכאות „בצלאל", בשנת 1912, ירושלים)

פינחס פלאי

הכותל בוכה

א

...ר׳ חיים אומר, שכל ההולך אל הכותל בלילו של תשעה באב, שעה שהולכים שם כל החלוצים הציוניים למיניהם, לא דיו שאין נחשב לו למצוה אלא עוון בידו. עוון!

האמת אגיד, זה כמה שנים שביקשתי לילך אל הכותל בליל תשעה באב. לבי משכני לשם. אומרים, ש„הם" מקיפים והולכים סביב החומה. אומרים, שכל גדוליהם באים לשם. אומרים, שאפילו הרבה מחשובי הגויים ומרבי הממשלה מהלכים עמהם, שכבר מסורה היא מידיהם מימי הקונסול פין ואשתו. לבי משכני לשם ולא הלכתי...

אמת, אפשר לומר, אני עצמי איני קנאי. למה ארמה עצמי? אין אני קנאי, ולא סוד הוא. הכל יודעים...

קנאי אינך? ומה רוצה ממך משה אורי? חרב פיפיות יש לו לאברך זה בלשונו והוא שוסף בה על ימין ועל שמאל. בבית המדרש, בחצר, ובכל מקום הוא עומד ודורש? מה? הציונים הללו, שבאים אל הכותל במנעליהם המסומרות בתשעה־באב — מי ביקש זאת מידם רמוס חצרנו? ומראיהם ומלבושיהם, רחמנא ליצלן, בלי כל בושה... וכי לקונן על בית־המקדש הם באים? בית־המקדש מה איכפת להם, אפילו לצום אינם צמים. ובשעה שהללו באים — אתה אל תבוא! בקהלם אל תתערב! הנה ר׳ בנציון מגיד, ועמו קהל עדת החרדים ממאה־שערים, באים לשם לאחר חצות הלילה, כשכבר פסקו הציונים ותהלוכו־תיהם וטיוליהם סביב החומה. ר׳ חיים ואנשיו יורדים לשם כחום היום. ולמה לך להידחק דווקא עכשיו?!

והלכתי בכל זאת. לא בשעה מוקדמת שהולכים בה הציונים ולא בשעה מאוחרת של ר׳ בנציון המגיד. בין אלו לאלו הלכתי.

ב

אתה רואה הכותל הזה? הכותל שלנו: כמה אבני בליסטראות הטילו בו, כמה קרנות נגחו בו, והוא לא חרב. שפכו שם אשפתות ואמרו בילעו אשפותינו את פארם של ישראל, וחזר וצץ, ועדיין י״ח נדבכים שלו טמונים באדמה, ועדיין בני ישמעאל כבשו מקום מקדשנו ובנו שם היכלם, עיניהם צרות בכותל של דמעות, וכמה הם מתנכלים לו ולנו שאנו באים לבכות ענותנו אצלו ולהתפלל שייבנה בית־המקדש במהרה בימינו.

הערבים הללו, מתראים עמנו כאוהבים, כשכנים טובים, ושבעים ושבע תועבות בלבם. יודעים הם שיש יום אחד בשנה שבו מתאבלים בני ציון על חורבן הבית ואסורים בו בנעילת הסנדל מחמת אבלם. מה עושים הרשעים הללו? חותים גחלים לוחשות מעל נרגילה של בטלה המבעבעת על פתחיהם ומעל הכופח המפעפע את הבשר בבתי אוכל שלהם, והם מפזרים אותן בדרכים המוליכות לכותל. מתכוונים שיכוו רגליהם של אבלי ציון. והיא אחת מן הסיבות, שאין באים אל הכותל בלילו של תשעה באב, פרט למקילים,

המורים היתר לעצמם ונועלים נעליהם והולכים, ואין חוששים. והלוואי ולא יהא חלקנו עמהם.

משביקשתי לבוא אל הכותל אותו לילה מתיירא הייתי בכפליים, מגחלתו של ר׳ חיים ולהבדיל מגחלתם של ישמעאליים. אבל כיוון שאמרתי הולך אני — אני הולך! הלכתי ובחרתי לי דרך חדשה, שאין רגילים לילך בה. דרך זו אין הולכים בה, לפי שהחול בה עשוי מעלות ומורדות, ומתלהט כל היום בחומה של שמש, וקשה ההליכה בו. קשה ההליכה בחול המלוהט, קל־וחומר שקשה היא למי שאין ברגליו אלא פוזמקאות. נטלתי עצה מלבי ולבשתי פוזמקאות על פוזמקאותי ויצאתי בחשאי.

וכך מצאתי עצמי בדרך אל הכותל. הלכתי עם החומה, סמוך ונבלע בצלליה עד לשער הקטן, הוא שער האשפתות, שמגן־דוד חקוק אצל כיפתו, ואין יודע מי חקקו ומתי נחקק. אין זו לי פעם ראשונה לילך אל הכותל בלילה, וכבר הלכתי כך בימי חיי יותר ממאה פעמים ואחת, פעמים בתחילת הלילה ופעמים בחצות, פעמים בסוף אשמורה שניה ופעמים בהנץ השחר. הרי זה כידוע אחד התענוגים שלנו. הם, החפשים, הולכים למועדונים שלהם, ואנחנו להבדיל מאה אלף הבדלות — אל הכותל המערבי. אף עכשיו כשהייתי הולך, והלבנה כאילו מהלכת עמי, הרגשתי כמין עינוג נפלא. אלמלא אבק הדרך המלהט כפות רגלי וחלוקי אבניו הנגעצים בבשרי שהוציאו הנאתי בצערי, איני יודע איך הייתי יכול לקבל עלי הנאה שכזאת בליל־תשעה־באב. מרגע לרגע היו מתגלים לי מבעד לחרכי החומה מראות נפלאים. בתי כפר השילוח מטפסים על ההר, והם מזהירים באור הירח, כמו עדר כבשים שעייף ורבץ בהר. ולמטה בבקעה, ירקות של אילנות ושדות שלחין, וביניהן, כמו פס של כסף, מי השילוח נמשכים והולכים לאט ונופלים למקוה ר׳ ישמעאל כוהן גדול. על הר הזיתים מצבות־מצבות, לבנות ומטושטשות, כלהקות של יונים. בצד החומה מבחוץ חבורות בני אדם נמשכים והולכים, חבורה ועוד חבורה, ועוד אחת ועוד אחת, הירח מטיל עליהם אורו, והם דומים כהולכים יחדיו צמודים ואחוזים כאחד בדבקות עצומה.

אותה שעה נזכרתי בספר אחד שיש בביתנו ויש בו ציור של ביאת המשיח, מעוטר פסוקים וגבעות והרי הרים, ומסביב, מעל כל אותם ההרים, הולכים ובאים שורות־שורות של יהודים כשאליהו הנביא, חבוש מצנפת גבוהה לראשו, רוכב לפניהם על חמור לבן, ושמש וירח מאירים באור שבעת הימים, ומראיהם כקלסתר פניהם של משה ויהושע. משהו מאותה תמונה שלא אחת נסיתי לציירה ולהעתיקה לי, ראיתי עכשיו במו עיני, בממש.

כשעברתי אצל השער הקטן נכנסתי לראות את המגן־דוד שחקוק שם. כמה פעמים שאני עובר שם, ואפילו חמש פעמים ביום אחד, איני יכול שלא להציץ במגן־דוד, מיץ הרגל שכזה מימי הילדות. אני נכנס וכנגדי נכנסת ובאה לשער, מעברו השני, מן החוץ, חבורה של חלוצים וחלוצות. כובעים רחבים של קש, חולצות שחורות ורקומות, נעלים מסומרות, בלוריות פרועות. הלכו בדממה שלא כדרך חלוצים, וביניהם, מוקף כמנין צעירים, וידו שלובה בזרוע אחד החלוצים, פסע אדם אחד בגיל העמידה מוצק ורחב גרם, עטור זקן נאה ומרובע... היה הוא פוסע והולך מתונות, עוצם את עיניו ופוקחן לסירוגין, מרימן כלפי השמים ומטילן על בתי העיר הנערמים זה על גב זה.

— הנה קיימנו „סובו ציון והקיפוה" — השמיע הלה בקול עמוק וחזק.
ומקצה החבורה זרקה כנגדו בחורה, בקול דק ומצייץ:
— „ספרו מגדליה!"
— ובחור אחד גבוה, בעל קול מגושם, דחק את השלמת הפסוק:
— „שיתו לבכם לחילה!"... איך כתוב הלאה?
— „פסגו ארמנותיה!"
עד שבעל הזקן הקשיש סיים בקול אבהי עמוק, מתנגן בהברה ליטאית:
— „למען תספרו לדור אחרון..."

הייתי נפעם למשמע אזני. פניתי עצמי לצד הדרך, האיטותי צעדי ונתתי לחבורה לעבור על פני. אתה שומע, הם אומרים פסוקים, החלוצים!... בעברם על פני נתתי בהם עיני וראיתי בחורים יקרים של בית אבא ואמא, אמת בלי צלם אלוקים, בלי זקן ופיאות, אבל לוחשים פסוקים, נשמות של יהודים!... ובעברם כך, שמעתי אחד מהם אומר לחברו:
— אתה רואה, אוסישקין הזקן מבסוט מן העסק!

את שמו של אוסישקין כבר שמעתי רבות. אבל הנה הוא עצמו לפני עכשיו. הייתי מהלך אחר החבורה בלא שירגישו בי, ועיני צמודות צמודות לאיש המוצק הצועד שלוב־זרוע עם החלוץ הצעיר. זהו אוסישקין. היום הם באים לכאן, כולם כולם וכדאי להכירם. הנה דווקא אוסישקין, זה, שאת קצות שפמו היית מתאר לך בדמות שתי חרבות של ברזל, ונהפוך הוא: מין הבעה של תמימות ילדותית שורה על פניו.

כך היינו הולכים. הם הולכים, ואני אחריהם, עד שהגענו אל הכותל.

מעגלים, מעגלים, מעגל לפנים ממעגל ומעגל אצל מעגל, היו יושבים על רצפת רחבת הכותל. רוב היושבים מאחינו הספרדים, ומיעוטו מן האשכנזים, מאלו שנוטים קצת ל„שם", ומחסידי בראצלאב שבאים אל הכותל בכל עת ובכל שעה, ואפילו עכשיו בשעה זהכותל שבוי, כביכול, בידיהם של הציונים. אור הירח האיר את הרחבה, ורק לפני החזן הספרדי הבהבה והבליחה עששית קטנה, שלאורה היה קורא פסוקי מגילת איכה בלשון רצוצה ועילגת, והקהל חוזר אחריו פסוק אחר פסוק. מצאתי לי פינה אחת שאינה נראית ביותר, קיפלתי רגלי תחתי וישבתי לי, ואף אני קורא אחר החזן הספרדי: „ויגרס בחצץ שיני..."

— רבי יהודה הלוי הספרדי, בעת שדיקלם את „ציון הלא תשאלי" שלו מול דר הבית בירושלים, ודאי לא בעברית מגומגמת כזאת היה קורא, את שומעת, חמדה? — שומע אני מעלי קול מדבר בזעם. תמה הייתי, מה פירוש המלה המשונה „דיקלם", דומה שאני יודע אני קצת לשון־קודש. ואם מלה חדשה היא, — מה מקורה?... הרימותי עיני לראות מי המדבר, ואני רואה לפני יהודי צנום, בעל זקן מחודד, על אפו החד רכובים בתי עינים עבים, הסתכלתי בו היטב והכרתיו — הרי זהו בן־יהודה!...

הנה מה שגרמתי לי בהליכתי אל הכותל בשעה זו. מדוע לא שמעתי בקולו של ר' חיים? הנה אני יושב בדל"ת אמותיו של מוחרם ומנודה, ושומע דברים מפי בן־יהודה!

מאבסוט — שבע רצון (ביטוי ערבי).

נזכרתי שר׳ ישעיה אורנשטיין בשעתו מהלך היה עם בן־יהודה המוחרם ארוכות וקצרות ומשתעשע עמו בדברי תורה, ונתקררה קצת דעתי. הסתכלתי בפניו הצנומות של בן־יהודה, בעיניו העוממות. זקן הוא האיש, חלוש, עייף. הזהו בן־יהודה, שמודעזעים אצלנו בשעת הזכרת שמו? מהלך הוא ונתמך משני צדדיו בחמדה אשתו ובאיתמר בנו בעל התלתלים, וכנגדו תקעו והריעו שופרות כל בתי־הדין שבירושלים!...

הנה גם את בן־יהודה ראיתי. ואת מי לא ראיתי? את דוד ילין ואת מיוחס גיסו ונשיהם, שתי בנות מיכל פינס עמהם, ואת ר׳ קלונימוס בעל הזקן ראיתי, ואת מרדכי בן הלל, ושאר גדולי הציונים שבירושלים.

לא אומר, שניחמתי על הליכתי. ובכל זאת היה לבי נוקפני.

ג

עברו שעה, שעתיים ושלוש. הקהל הלך ונתמעט, גם בן־יהודה הלך, גם רוב החלוצים הלכו באשר הלכו, גם הספרדים מכל העדות היו פורשים ויוצאים, מנין מנין בפני עצמו. אוסישקין עדיין עומד היה, פניו אל הכותל המערבי ועיניו מביטות נכחו, ללא גיע וללא זיע, כפסל של אבן עמד. הבראצלבים היו עוסקים בהכנות לתיקון־חצות, וכל הקהל שהיה שם נדחק ונדחף לפינה אחת שבצד צפון.

מה יש? „הכותל בוכה״.

יודע אני, שאגדה עתיקה היא שהכותל מוריד דמעות בליל־תשעה־באב, ועוד בילדותי שמעתיה, אבל שיהיה הכותל בוכה ממש?

והוא בוכה! לא באגדה, לא בדמיון. הכל רואים.

טיפין־טיפין מטפטפות ונופלות על גבי האבנים, ניגרות ונבלעות בסדקיהן. הכל נוגעים בהן לראות, אם יש בהם ממש — ויש!

כיוון שנדחקים נדחקתי גם אני. נגעתי באצבעותי. כן! טיפות של מים, דמעות! הכותל בוכה!... והכל נדחקים לראות. אבל „פילוסופים וחכמים מחוכמים״ יש בכל מקום, והנה בא יהודי אחד:

— מעיין — הוא אומר — נתבקע בהר־הבית למעלה, והסילון נשפך ויורד לכאן!

ובא יהודי שני: — חום בלתי מצוי היום. ויש שאבנים מעלות זיעה.

ומכל צד מתחילים יהודים לחפש ולבקש הסברים לדמעותיו המוזרות של הכותל. תשעה־באב היום! והם מבקשים „הסברים״... אטומי־שתומי מוח!

פרופיסור בורים שץ, זה שייסד את „בצלאל״, התחיל להשתיק את כל „החכמים״ הללו, כשהוא טוען כנגדם, כי לא מעיין כאן ולא זיעה כאן, וכל הטוען כך, — התחיל מתלהב וצועק — סומא הוא, סומא הוא!

ואני היכרתי את שץ. חולשה היתה בי לציור, והייתי מבקש את קירבתו. והיה לו לשץ קצת מיבטא משונה, וכשהוא מדבר דיבורו נלעג קצת, ואי־אפשר שלא לחייך לו לזקן טוב זה בשעה שהוא מדבר. אבל עכשיו לא חייך איש בשעה שהיה מצעק והולך:

הבראצלבים — חסידי ר׳ נחמן מבראצלב, נכד הבעש״ט.

— הכושל בוכה... בומה... ז׳ה יכול בצ׳יור וז׳ה יכול גם ככה, ממש! — ודמעות כבדות היו מתגלגלות ויורדות מעיניו של שץ, מלחלחות את זכוכית משקפיו שבמסגרת של זהב, ונופלות לתוך זקנו הארוך.

תלמידיו של שץ, חניכי „בצלאל" שהיו עמו, הסבו ראשם ולא אמרו דבר. מן הדין היה שיקומו ויסייעו בידו, והם לא עשו כך. ועדיין טוב ששמרו על כבוד רבם ועל כבוד הבריות, ולא התריסו כנגדו.

נראה, שכבר היתה השעה מאוחרת. לתוך רחבת הכותל נכנס ר׳ ברוך־מאיר, מאנשי מאה־שערים, כשהוא מוליך עמו פנס, ואחריו הלך ר׳ בנציון המגיד, ועמו כשנים־שלושה מניינים שבאו עמו ממאה־שערים. שני נערים נשאו על כתפיהם בשנים את עמודו של ר׳ בנציון שאך לפני שעה מועטת היה עומד בטבורה של מאה־שערים, שם התחיל בנציון את דרשתו בדברי התעוררות לתשובה, כדרכו, וכאן יסיימה בדברים של בכי ומספד על החורבן.

עמד ר׳ בנציון אצל עמודו, כעכע ופתח ואמר:

— מנהג עתיק ווותיק הוא. כיוון שבא לילו של תשעה באב, באים הילדים ושואלים „מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" ומה אנחנו עונים להם? אוי, „בליל זה יבכיון ויילילו בני, בליל זה נשרף מקדשי וחרב היכלי!" אוי, בליל זה, אחים יקרים, יבכיון אבות ואמהות, יבכיון זקנים וילדים, וגם לב של אבן ימס...

— הנה הם בוכים, האבנים, דמעות, אמרתי לכם, דמעות! — נשמע קול קורא, ומכל הצדדים מסתערים על שץ שהתפרץ לתוך דרשתו של ר׳ בנציון:

— בצלאלניק יבלום פיו במקום קדוש!

ושץ מתלהב ומנענע ידיו:

— אמרתי לכם, שהם בוכים, האבנים! ז׳ה כמו בצ׳יור! לא מעיין! לא ז׳יעה, ז׳ה דמעות!

ר׳ בנציון ירד מאצל עמודו. נגש לשץ המתלהב בדברו, ואמר לו:

— אני עיני כהות, לא עליכם! יראני נא מר, היכן הכותל בוכה.

נטל פרופיסור שץ את ידו של ר׳ בנציון בידו הוליכו לאותה פינה ששם ניגרו הדמעות, ואני עומד שם באותה פינה. נטל זה ידו של זה וזה נטל ידו של זה, ושניהם יחד נגעו באצבעותיהם באגלים המתגלגלים והשמיעו יחד בקול:

— דמעות, הכותל בוכה!

ד.

אני לא ניחמתי כבר על הליכתי לכותל באותו לילה. גם לבי לא נקפני עוד. יאמר משה אורי מה שיאמר. דייני במה שראיתי ושמעתי.

אהרן צייטלין

בְּלֵיל זֶה...

בְּלַיל זֶה רוּחוֹת קֹדֶשׁ יִשְׁקוּ הָאֲבָנִים,
וְעָלוּ מִקִּבְרוֹתָם צַלְמֵי־עַד חֲרִישִׁים,
בַּחוּרִים בַּעֲלֵי־חֵן, שֶׁתָּעוּ פֹּה לְפָנִים,
בְּחָשְׁבָם אֶת הַקֵּץ, וּקְהַל הֲמוֹן יְשִׁישִׁים.

בְּאַוִּיר רוֹחֵשׁ זֶה תִּרְעַדְנָה שִׂיחוֹת קְדוּמִים,
יְחוּדֵי־סוֹד יְזַדְּוְגוּ עִם צְרוּפֵי־פְלָאִים,
כִּי עַל כֵּן פְּנֵי הָעֶרֶב כֹּה נִלְהָבִים, סְתוּמִים,
וּבְאֶבְרוֹת מַלְאָךְ יַאֲהִיל עַל יְרוּשָׁלַיִם...

א. ל. לוינסקי

לילה ליד הכותל

והנה בא ערב תשעה באב. בעוד צהרים נסגרו כל חנויות היהודים ובעלי־מלאכה של ישראל פסקו ממלאכתם. הכל הולכים ומתקבצים אל בתי כנסיות. לא אדע מדוע, אך דווקא לקינות של תשעה באב לא מרובים הם הבאים לכותל... גם הספרדים וגם האשכנזים מתכנסים בערב לקרוא את הקינות בבתי כנסיותיהם, אך בחצות הלילה ניגרים והולכים אל הכותל מכל העברים. אף אני קמתי בחצות הלילה והלכתי בחברת זקנים ספרדים אל הכותל המערבי לתיקון חצות. לילה בהיר בשחקים, מאותם הלילות המיוחדים רק לארץ־ישראל. שמים טהורים ומלוטשים מבהיקים בכוכביהם הגדולים. האוויר טהור ושקוף, מעל גבי הר ציון נראה ברור כל מראה העיר וסביבותיה. מעבר לכותל — מסגד עומר ומאחריו הר הזיתים. רוח קלה ומצוננה נושבת בהרים ובהמיה תצפצף בין שיני החומה, אילנות יחידים מעל הר הזיתים יניעו צמרותיהם כעומדים בתפילה אל מול הר הבית. והנה ברחבה הסגורה אשר לפני הכותל עומדות כנופיות כנופיות של זקנים וזקנות, לבושי חלוקים לבנים, ודומה שאין אלה אלא מתים בתכריכיהם, שקמו מן הקברות וירדו ובאו מהר הזיתים ועמדו כאן בפינה זו, ושפתותיהם רוחשות ודובבות בלחש... והנה התחיל זקן אחד מושך בקול בוכים:

קוּמִי רִנִּי בַּלַּיְלָה לְרֹאשׁ אַשְׁמֻרוֹת!
שָׁפְכִי כַּמַּיִם לִבֵּךְ נֹכַח פְּנֵי יְיָ...

נשמעה בכייה חרישית... הרוח מנהמת ומיללת, הירח מטיל את אורו על קבוצה זו, הנראית כאילו לא מעלמא הדין. תוגת מסתורין... ובינתיים הולכים ומתרבים האנשים אצל הכותל, ולפנות בוקר מלאה כל הרחבה כולה מפה לפה. ביום זה אין תפילה בציבור, אלא כל אחד בא וספר הקינות בידו, יושב על אבני הרצפה, יושב בדד ומקונן חרש בפני עצמו. רק בכי הנשים פורץ לפעמים מן הצד ובוקע את דומיית הקודש באבלה. חומר השעה וקדושת המקום על הכל. והכל מתאפקים שלא לבכות בקול, אך לב נשים רך הוא משאת את מועקת הדממה הכבדה הזאת... והכותל?... אגדה מהלכת בעם ואומרת, כי ביום זה אף

אבני הכותל מורידות דמעות... חומת בת ציון! הורידי כנחל דמעה — אולי יחוס, אולי ירחם, כי עד מתי ה׳, עד מתי עוד?!...

אורי צבי גרינברג

לֵיל תִּשְׁעָה בְּאָב בִּירוּשָׁלַיִם

יְרוּשָׁלַיִם כֻּלָּהּ מְכֻסָּה עֲרָפֶל כִּי לָקַח אֱלֹהִים
אֶת כָּל הַתּוּגוֹת, אֶת כָּל הַקַּדְרוּת, אֶת כָּל סְפוֹגִיּוֹת הַבָּכוּת
שֶׁל תַּמְצִית אֲסוֹנָנוּ חֵסֶר הַבִּטּוּי וְהַדְּמוּת
וַיָּשֶׂם כַּכִּסּוּי לְלַיְלָה אֶחָד עַל כָּל יְרוּשָׁלַיִם.

כְּבוּיִים הַבָּתִּים, כְּכָל בָּתֵּי הַיְהוּדִים בְּלֵיל תִּשְׁעָה בְּאָב,
לְפָנִים... בְּסְפָרַד וּפוֹרְטוּגַל, בְּאַשְׁכְּנַז וְצָרְפַת, בְּנוֹסֵי רוּס הַגְּדוֹלָה,
וּכְבֵית מוֹזֵג יְהוּדִי, בּוֹדֵד וְנִדָּח אֵי בַּכְּפָר לְיַד כְּבִישׁ פּוֹלָנִי,
סָמוּךְ לְיַעַר אָפֵל וּמֵי נַחַל זוֹעֵף.

אַחֲרֵי הַקִּינוֹת... וּכְמוֹ אַחֲרֵי לְוָיוֹת וְהַרְבֵּה מְאֹד הִתְיַפְּחוּת,
בִּירוּשָׁלַיִם הָעִיר יְשֵׁנִים עֲמֻקוֹת מְלֵאֵי לְוָיוֹת רְחוֹקוֹת;
שָׁכֹב וְיָשֵׁן מְלֵאִים אֲבֵלִים הֵם.

וְהִנֵּה הִיא הַשָּׁעָה הַנְּכוֹנָה לְפִי מַהוּת דִּמְמָתָהּ מִבַּחוּץ
שֶׁעַל כָּל גַּבְנֵי הֶהָרִים, שֶׁמִּשָּׁם עוֹלֵי רֶגֶל קְדוּמִים
הָיוּ מַבִּיטִים אֶל פְּנֵי יְרוּשָׁלַיִם בְּאַהַב,
וְשָׁרִים לַחֲמוּדָה מִכָּל הַחֲמָדוֹת בָּעוֹלָם,
בִּמְקוֹם עוֹלֵי רֶגֶל, שֶׁהֵם כִּבְנֵי שֶׁמֶשׁ קְרוּאִים לְאִמָּם,
תָּבֹאנָה לַעֲמֹד וּלְהַבִּיט שָׁם,
אִמּוֹתֵינוּ שֶׁמֵּתוּ בְּכָל מִינֵי מִיתוֹת בְּיַד זַד——

יְרוּשָׁלַיִם הִיא זֹאת הַיְשֵׁנָה בְּרִבְבוֹת יְהוּדֶיהָ,
וְהַן בָּאוּ מֵעֵבֶר לַיָּם עוֹלוֹת־רֶגֶל־בָּרוּחַ.———
אֵין רוֹאִין אֶת פְּנֵיהֶן, עֲטוּפוֹת שְׁחוֹרִים גּוּפֵיהֶן.
הֵן מְחַכּוֹת שֶׁיְּרוּשָׁלַיִם הָאֵם תִּתֵּן קוֹל!
שֶׁבְּהַר הַבַּיִת שֶׁלָּהּ תַּעֲמֹד רָחֵל לִזְעֹק לַשָּׁמַיִם..
אַף גֵּץ לֹא יֵצֵת מִפַּטִּישׁ עֲלֵי סֶלַע אֶחָד!
הָאִמָּהוֹת מְחַכּוֹת———

(מתוך שיר כל האמהות בהרי ירושלים בלילה, „רחובות הנהר" של „א).

ד. קמחי

ליל תשעה באב בירושלים

מבין הרחובות האפלים, שרק קוים בודדים של אורות חורים יכלו לחדור לתוכם ולהאירם, ירדו יהודים, כשראשיהם מורדים ועיניהם ברחוב המרוצף, לבל יכשלו בלכתם, והלכו בנפתולי רחובות, עלה וירד, עד הגיעם אל הכותל המערבי. מרחוק הגיעו קולות תפילה נוגים. הכותל השחיר בקומתו, וממעל לו טייל ירח על פני הר־הבית והגביר את הבדידות והעצב, אשר בליל תשעה־באב בירושלים... על יד הכותל נתאספו רק יהודים בודדים. אלה ישבו, רגליהם מקופלות תחתם, לאור נרות־שעווה ולחשו מתוך ספרי תפילה וקבלה; והכותל עמד גא נכחו, ושח אז הכותל לעצמו, לתוך הירק והשיחים שעלו וגדלו מתוכו, שיחת דורות ויובלות, ולבו הלם לרחש הליל הבודד.

יהודי תימני בודד בקצווי הכותל, תקע ראשו בין שתי אבנים בולטות, ושיווע לאלוהי־רחמים, פרש כפיו עד מעל לראשו, כמטפס ושואף למעלה־למעלה, והשיר דמעות חמות, שהביאן אתו מקצווי תימן וימים רחוקים, עשרות פעמים חזר על פזמונו, נענע גופו וראשו — ולבסוף נשתתק, נשען אל הכותל והיטה אזנו, כמאזין ומקשיב להלמות־לבו של הר־הבית.

א. אורי

ליל תשעה באב בגדוד העברי

זכורני ליל תשעה באב במחנה.

החול הלוהט חומו פג במקצת. החיילים גמרו את עבודתם, — אבל אין איש חוזר לאהלו. הכל נתכנסו מסביב ל„אוהל מועד" שעמד במרכז המחנה. בתוכו נמצאו ספר התורה וסידורי התפילה, ובראשו היה תקוע דגלנו — דגל תכלת לבן. נתעוררה השאלה בדבר אמירת קינות, ואם בכלל יש עוד לקונן בימי הגאולה הללו. השאלה עוררה ויכוחים, ופתאום ואחד החברים־המורים פתח בקינת המקונן בהטעמה. קולו התפשט על פני המדבר. בכל השלך הס. גם המפקדים באו לקולו. ונשמע אז קול הנביא המקונן במדבר לאור הירח, והלב נתכווץ מכליון לא יבוטא...

(מתוך ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג—תרפ"ח, עמ' 249)

הכותל המערבי

אמר ר׳ אחא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי של בית המקדש, שנאמר (שיר השירים ב׳, ט) הנה זה עומד אחר כתלנו (שמות רבה פר׳ ב׳; ילקוט שמעוני מלכים א׳, רמז קצ״ה).

הנה זה עומד אחר כתלנו — זה כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם. למה? שהשכינה במערב. (במדבר רבה, פרשה י״א, ג).

הנה זה עומד אחר כתלנו — אחר כותל מערבי של בית המקדש, למה? שנשבע הקדוש ברוך שאינו חרב לעולם. (מדרש שיר השירים רבה, ב׳, כב; ילקוט שמעוני, שיר השירים רמז תתקס״ו).

מעולם לא זזה שכינתא מכותלי דמערבא דבי מקדשא. (זוהר, שמות ד׳, עמ׳ ב).

זה עומד אחר כתלנו, משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים — השם יתברך כביכול עומד אחורי הכותל ומציץ דרך נקבי הכותל... וכל איש ישראל צריך להאמין בזה. („יד הקטנה״, קניגסברג תרי״ח).

הכתל המערבי לא נחרב

משכבש (אספסיינוס את ירושלים) חילק ארבע חומותיה לארבעה דוכסים. ועלה צד מערב לפנגר (דוכס ערב). וגזרו מן השמים (שצד מערב) לא יחרב לעולם, למה? ששכינה במערב. הללו החריבו את שלהם והוא (פנגר) לא החריב את שלו. שלח (המלך) והביאו. אמר לו: למה לא החרבת את שלך? אמר לו: חייך, לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו החרבתיו לא היתה יודעת כל בריה מה החרבת, כעת יראו הבריות ויאמרו: חזו, כוחו של אספסיינוס מה החריב. אמר לו: דייך, טוב אמרת, אלא מפני שעברת על מצותי

יעלה אותו איש לראש הגג ויפיל עצמו, אם יחיה יחיה ואם ימות — ימות. עלה והפיל עצמו ומת. ופגעה בו קללה של רבי יוחנן בן זכאי. (איכה רבתי, פיסקא „היו צריה ראש", א', לב).

קללה של ר' יוחנן בן זכאי — שאמר לו: כל השכנים שעושים רעה, לעצמם הם עושים.

*

— — — כותל זה לא נחרב מעולם יען הוא בנוי ומיוסד על היסודות שבנה דוד, שלא שלטה בו יד האויב כלל ועם היות שהם היו אומרים „ערו ערו עד היסוד בה" לא הצליחו במעשה כי אם עד היסוד, ולא היסוד בכלל, למה? שנשבע לו הקב"ה (לדוד) שאינו חרב לעולם, כאשר עינינו הרואות שעדיין בקומתם ובצביונם הם עומדים, כאילו עכשיו נגמרו מיד האומן האלוהי אשר תקע ויסד אותם העמודים למאות.

(ר' משה חגיז, 1649, בספרו „פרשת אלה מסעי").

תפילות ליד שרידי הר הבית לאחר החורבן

לאחר החורבן — המשיכו היהודים לעלות לירושלים ולהתפלל על חרבות בית המקדש, בגלוי או בחשאי, כמסופר בכמה מקורות: רבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה ורבי יהושע ורבי עקיבא היו עולים לירושלים, כיוון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם, כיוון שהגיעו להר הבית התחילו הם בוכים וכו' (ספרי עקב, מכות כ"ד, עמ' ב ואח'). לאחר פולמוס אדריאנוס גזרו, שלא יבואו היהודים לירושלים — זולתי פעם אחת בשנה, בתשעה באב, לבכות על חורבן העם, הארץ והמקדש — במחיר מס מיוחד. דבר זה מציין גם תייר נוצרי מבורדו, משנת 333 לספירה: והיהודים יבואו להר הבית פעם בשנה למקום הזה ויבכו ויקוננו. אצל אבן אחת שנשארה שם מבית מקדשם וימשחוה בשמן. ליגלג על זה בשנת 392 אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, הירונימוס (חי ארבעים שנה בארץ ישראל, כראש מנזר בבית לחם ותירגם את התנ"ך לרומית „וולגאטה"): עד היום אסור ליושבי העיר הבוגדים היהודים לבוא לירושלים. רק כדי לקונן ביום שבו נלכדה ונחרבה העיר נותנים להם להיכנס, והם מוכרחים לקנות להם בכסף את הרשיון לבכות על חורבן מדינתם (בפירושו לצפניה, א' טו). המטיף המפורסם לנצרות יוחנן כריסוסטומוס ראה, כי כל עוד היהודים באים להתפלל בירושלים החרבה — לא ישעו לנצרות, ופירסם לשם כך חוברת מיוחדת: LOGOI KATA YOUDAION („רעיונות כלפי היהודים"), שבה הוא מתכוון להוכיח כי עם חורבן ירושלים שוב אין זכות קיום ליהדות, ואין כל טעם לפולחן כשאין בית המקדש. ובכל זאת לא פסקו היהודים מלהתגנב ולעלות לירושלים, להר הבית, ולעתים קרובות אף בסכנת נפשות. הם התפללו על הר הבית, על הר הזיתים, שממנו רואים את מקום המקדש, לפני החומה המזרחית וכל השערים של הר הבית. אל הכותל המערבי, שמשם לא זזה השכינה, הגיעו בחירוף נפש ממש, מכיוון שלא ניתנה כאן דריסת־רגל ליהודי, כי הגישה לכותל זה היתה מצד העיר. רק בימי שלטון הערבים, כשהותרה ליהודים הישיבה בירושלים, הותרה גם הגישה אל הכותל המערבי. הכותל המערבי נמשך

מקיר בניין בית המשפט (אלמחכמה) המוסלמי צפונה, דרומה — עד שער המערבים (שער החרסית בירמיהו, י״ט, ב, שער האשפות בנחמיה ב׳, יג) ומשם — קדמה. במשך הזמן נבנו לאורך כל החומה בניינים רבים, ורק כחלק עשירי מכל השטח נשאר פנוי — כמו שרשום בספר „שערי ירושלים״:

הכותל עומד(ת) לצד ההר למערב, ומשום כך הוא מכונה הכותל המערבי. ארכו כנגד כל אורך ההר, אולם משני הצדדים בנו הישמעאלים בתים רבים סמוכים לכותל, והיה הכותל משמש להם כותל לביתם. ובעוונותינו הרבים רק באמצע נשאר מקום פנוי כשלושים אמה, אשר שם עומדים היהודים להתפלל, ויש עוד כעשר אמות כותל הנגדר באבנים ולא יניחו את היהודים לבוא שמה, כי רבנו דוד בן זמרא ז״ל היה לו שם גילוי שכינה. ומאז היו היהודים מתפללים ובוכים שם בקול צעקה. על כן גדרו הישמעאלים את המקום ההוא בכותל אבנים, כי הוא סמוך ללשכת הגזית, מקום מושב שופטיהם (אלמחכמה), באמרם כי היהודים מבלבלים את דעתם בצעקתם. וכבר רצו היהודים לקנות המקום ההוא לבנות שם בית־מדרש, אך הישמעאלים לא רצו למכרו אף בהון רב. על הר הזיתים נהגו להתפלל בחג הסוכות, ובייחוד ביום הושענא רבה, אולם גם בתשעה באב עלו שם לקונן על החורבן, כאשר מעיד החכם הקראי סהל בן מצליח הכהן (מהמאה העשירית, בהקדמתו ל„ספר המצוות״): „ובחודש תמוז ואב יגדל המספד בירושלים, והאנשים והנשים בעפר מתפלשים, צמים ומתענים בלבוש שק עולים אל הר הזיתים״. ואף בשנת 1481 כותב ר׳ משולם מוולטרה: „וכל אלו (החכמים) הולכים בכל שנה ושנה, וכל הקהל אחריהם, אל הר ציון ביום תשעה באב לקונן ולבכות. ומשם יורדים בעמק יהושפט והולכים אל הר הזיתים, אשר משם רואים כל בית המקדש, ומקוננים על חורבן הבית ההוא״.

העולים בימי הביניים יש וקראו לכותל המערבי „שער הרחמים״: ...„כותל מערבי״... „וקוראים אותו שער הרחמים ולשם באים כל היהודים להתפלל״ (ר׳ בנימין מטודילה במסעותיו בשנת 1170), אף כי „שער הרחמים״ האמיתי הוא מצד מזרח, — כי כאן, ליד הכותל המערבי השכינה מצויה תמיד, ורחמי ד׳ לא פסקו. כמה גדולים אף קיבלו ליד הכותל גילוי שכינה, כפי שמסופר ב„שערי ירושלים״ הנ״ל. הרומאים בימי שלטונם הפכו את מקום המקדש למקום אשפתות, — להשפיל את כבוד היהודים ולבזות את שריד מקדשם, כמסופר בכמה מסורות ומקורות, ביניהם גם מקורות ערביים, כמו ב„אנשי אלג׳ליל״ של ההיסטוריון מג׳יר אלדין אלחנבלי ואח׳.

משכבש החליף המוסלמי השני, עומר בן אלכטאב, את ירושלים (ד׳ שצ״ח — 638) נתן כבוד להר הבית, ציווה לנקותו מאשפתות, וגם הרשה ליהודים להקים על חרבות הבית בית תפילה, ולהתפלל ליד הכותל המערבי. מאז לא פסקה התפילה ליד הכותל עד כיבוש הצלבנים.

משעברה ירושלים שוב לידי המוסלמים בשנת 1244, חודשו העליות והתפילות ליד הכותל. לפי כמה מסורות ומקורות נשאר השטח המצומצם של הכותל המערבי — שאנו רואים אותו כיום — מכוסה אשפתות עד ימי שלטון סלים הראשון (1615), והתפילות

נערכו איפוא בכל הדורות ליד שאר חלקי הכותל — דרומה וצפונה. בפקודתו נוקה המקום ונגלה החלק הזה של הכותל — ולא בנו עליו הערבים, כשם שעשו לשאר החלקים.

ר׳ דוד בן זמרא — הוא הרדב״ז, נולד בספרד בשנת 1479 ונפטר בצפת בשנת 1589. היה ראש בית דין במצרים ולעת זקנה עלה לצפת.

תקנות וסדרי תפילה ליד הכותל

א. תשעה באב ליד הכותל

בערבי שבתות, ובייחוד בערב שבת־מברכים, היתה הרחבה שלפני הכותל מלאה אנשים, נשים וטף, שבאו לכאן להתפלל מנחה, ולפעמים גם לקבלת השבת. כן מילאו את הרחבה בערב ראש חודש, בערב פסח (לערוך תפילת „סדר קרבן פסח״) ובכל ימות החג.

ביחוד וביותר נהרו לכותל המערבי בימי בין־המצרים, משבעה עשר בתמוז עד ט׳ באב. בג׳ השבועות האלה נהגו ללכת בשעת הצהרים לערוך כאן יום־יום „תיקון חצות״. ביום תשעה באב, יום חורבן הבית, מלאו את המקום הזה המוני בני ישראל, אנשי ירושלים, אורחים מכל הארץ ומכל הגלויות, שבאו לכאן לשפוך שיחם ולקונן מראשית הערב עד למחרתו.

בחצות ליל תשעה באב היו באים לכאן המונים מבני האשכנזים, ישבו לארץ ובקול פולח לבבות היו אומרים „תיקון־חצות״ ותיקון שלוש משמרות לאור הפנסים והמנורות הקטנות שהעמידו על ידם. משגברו העליות לארץ, בחמישים השנים האחרונות, הלך וגבר ירם המבקרים בתשעה־באב ליד הכותל, שהגיע לאלפים ולרבבות.

בבוקרו של תשעה באב הרבו לבוא אל הכותל נשים מקוננות לבכות ענותן וענות העם בכל הלשונות. אנשים נהגו לבוא ולומר „קינות״ ביחידות ובדממה, לקיים מה שנאמר „ישב בדד וידום״. ולפעמים היו באים בקבוצות גדולות לעת הצהרים של תשעה באב לקונן בצוותא את ה„ציונים״ שבספר הקינות. גד פרומקין („דרך שופט בירושלים״ פרק ב׳, עמ׳ 77) מספר על ביקורי אביו, ר׳ י״ד פרומקין, בעל „החבצלת״, ליד הכותל; „הליכות של קודש היו ברובן הביקורים ליד ה„כותל המערבי״ — ביקור ביקור ואפין וצורתו עמו. בשבת חול המועד של סוכות ובשבת חול המועד של פסח ובשבועות — היה אבא צועד בחגיגיות יתר בראש „מניינו״, מוקף אנשי שלומו. ביקור שונה לגמרי היתה הליכתו אל הכותל בתשעה באב בבוקר, אחרי הקינות. לבוש בגדי חול, חלוץ נעלים, בפוזמקאות לבנים לרגליו, היה מהלך בדרכים המשובשות של העיר העתיקה, וליד הכותל היה יושב על הקרקע וחוזר וקורא מגילת איכה מתחילתה ועד סופה. בערב יום הכיפורים, לפני הסעודה המפסקת, היה יוצא לכותל המערבי בבגדי לבן״.

ב. מנהגות

נשים צדקניות נהגו לבוא בכל ערב שבת לכבד את הרחבה שלפני הכותל ולטאטא את כל המבואות המוליכים לכותל המערבי.

נהגו שכל הבא אל הכותל חולץ נעליו ומנשק את אבני הכותל. כן היו נוהגים להביא שמן זית בכל ערב שבת למלא את העששיות הקבועות שם ולהדליק בהן נר של שבת. מנהג זה בטל בשנת תרע"ג, בשל התנגדות המופתי של ירושלים.

עולים ותיירים נהגו לחוק את שמותיהם או לכתבם בצבע על אבני הכותל, לזיכרון ולסגולה.

אנשי ירושלים נהגו לפני צאתם לחוץ־לארץ לתקוע יתדות ומסמרים בסדקים שבין אבן לאבן, כסגולה לחזור בשלום — על דרך הכתוב: „ולתת לנו יתד במקום קדשנו" (עזרא ט', ח).

כל איש מצוק וכל אשה מרת נפש מתנים צרתם על גבי נייר ותוחבים אותו בין סדקי הכותל, — סגולה לכך, שתעלה תפילתם לפני ד' ותתקבל ברצון.

מי שבא לכותל בפעם הראשונה „קורע" בבגדו.

בעלי היכולת נהגו לשכור להם ערבי שילך בערבי שבתות לפניהם להאיר את הדרך אל הכותל בפנס שבידו וכן בחזירתם הביתה.

ג. סדר תפילות „שערי דמעה"

כבר במאה השש־עשרה נהגו להתפלל ליד הכותל תפילות מסודרות במיוחד למקום הזה וסדר־לימודים קבוע. בשנת תצ"א (1731) חיבר המקובל ר' רפאל טריוויש, מחכמי ירושלים, ספר תפילות ולימודים לעולים לארץ הקודש, בשם „צח ואדום", ובתוכו הכניס פרק מיוחד של תפילות ליד הכותל המערבי, בשם „פליטת אריאל" — לימות החול, לשבתות וימים טובים. אלא שהתפילות, וכן גם הנוסחאות השונות של ה„יהי־רצון", היו מרובים ביותר, ולכן לא פשטו בעם.

רק בשנות תר"י—תר"ך (1850—60) חיבר ר' שמואל מדלהינוב סדר תפילות עממי ופשוט, ותפילה מיוחדת למי שבא לכותל בפעם הראשונה:

„בבואו לכותל מערבי יחלוץ מנעליו וינשק אבני הכותל וישתחווה ויאמר"...

סדר התפילות יצא בקונטרס מיוחד „שערי דמעה" וזכה לכמה מהדורות.

ד. סדר תפלות הקראים

גם הקראים קבעו סדר תפילות מיוחד ליד הכותל, שתכנו מזמורי תהלים וקטעים מתוך ספרי הנביאים, וכן גם קינה מיוחדת, על פי סדר אלף־בית ממשורר אלמוני:

עַל אַרְמוֹן אֲשֶׁר נִטַּשׁ–נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!

(מתוך סדר תפילת הקראים)

עַל אַרְמוֹן אֲשֶׁר נִטַּשׁ – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל בַּיִת כִּי נֶהֱרַס – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל גְּדֵרוֹת כִּי נָפָצוּ – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל דְּבִירִי כִּי נִשְׂרַף – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל הַדּוּרִים כִּי נִכְחֲדוּ – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל וָוִים כִּי הָבְקָעוּ – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל זֵדִים כִּי נִגְבְּרוּ – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל חֶרְפָּה כִּי נִגְדְּלָה – נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!

עַל טוּרֵי אֶבֶן כִּי נִשְׂרְפוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל יְדִידִים כִּי נִסְּרוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל כֹּהֲנִים כִּי כָּשְׁלוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל לְמוּדִים כִּי נִמְנְעוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל מְלָכִים כִּי מֹאֲסוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
[עַל נְבִיאִים כִּי נִכְרָתוּ] – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל שָׂרִים כִּי סֹרְרוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!

עַל עֲנָוִים כִּי הוֹבִישׁוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל פְּדוּיִים כִּי סוֹרְרוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל צְמוּדִים כִּי נִפְזְרוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל קְדוֹשִׁים כִּי נִגְאֲלוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל רְבִיבִים כִּי נִמְּחוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל שְׁלָמִים כִּי [שָׁבְתוּ] נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!
עַל תְּמִידִים כִּי בָטְלוּ – נַשֵּׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה!

כשהיו באים בקבוצות היה אחד אומר פסוק — והחבורה עונה: „נשב בדד ונבכה".

זכויות היהודים ליד הכותל

במשך כל הדורות לא דאגו יקירי ירושלים וכל הבאים להשתטח לפני ד' ליד הכותל המערבי לקבל מאת השלטונות ומועצות הדת המוסלמית זכויות רשמיות לבוא ולהתפלל במקום הזה. היהודים לא ראו צורך בזה — כי הכותל הוא שריד בית מקדשם ואין כל יכולת לקפח זכותם. גם השלטונות לא הכבידו על פי רוב את ידם, והרשו ליהודים להתפלל כאן, אם ביחידות ואם בציבור. פעם בפעם קרו אילו התנגשויות בין יהודים ובין ערבים, יחידים או במאורגן, ולרוב היה זה נגמר במתן שוחד או בהתערבות הפקידות העליונה. מתהלכות אגדות על מקרי התעללות בקדושים יהודים, שהלכו להתפלל לכותל, והם נגמרו בכישלון או בנקמה שלא בדרך הטבע. באמצע המאה השש־עשרה כאשר גדרו הערבים שוב חלק של הכותל (החלקה הצפונית), במקום שהיה לרבי דוד בן זמרא גילוי שכינה — רצו היהודים לקנות את המקום ההוא ולבנות שם בית מדרש, אך הישמעאלים לא הסכימו לכך בכל הון, כמסופר ב„שערי ירושלים" („ציון" ג' תרפ"ט עמ' 102). במאת־השנים האחרונה בשל הרעיון לקנות את הרחבה שלפני הכותל ואת כל השטח מסביב מידי ה„הקדש" המוסלמי ובעלי הקרקע הפרטיים. באמצע המאה הי"ט ניהל משא־ומתן בענין זה ה' עבדאללה מבומביי, אביו זקנו של החכם יהודה יצחק יחזקאל, מצד אמו. ה' עבדאללה גמר עם באי כוח המועצה הדתית המוסלימית לתת להם תמורת הכותל חמשת אלפים גרוש (בערך שלושים ושבע לירות שטרלינג). אולם הממונה על כולל הספרדים בירושלים לא הסכים לזה, שכן דבר כזה לא ליחיד לקנות, כי אם לציבור. אבל הציבור, הכולל הספרדי, לא נתפנה לכך. השר משה מונטיפיורי, בעלותו לירושלים בפעם הששית, בשנת תרכ"ו (1866), ביקש רשיון מאת הפחה, שליט העיר, לעשות מעין סוכך מעל לכותל — מחסה מקרני השמש הלוהטות, ומסתור מגשם ומרוח. הפחה הבטיח למלא בקשתו ולא קיים, אעפ"י שכבר התקשר השר מונטיפיורי עם בעלי־מלאכה לשם זה (משה וירושלים, ליק, תרכ"ו). באותו פרק זמן ראה אחד התיירים את סבלות היהודים הבאים להתפלל ליד הכותל, ובהם זקנים ותשושים העומדים כל הזמן על רגליהם — באין ספסל

וכסא להישען. יחידים נהגו אמנם להביא אתם ארגז או שרפרף אבל לא כל אחד יכול לעשות זאת. התייר פנה איפוא לפחה בבקשה להרשות לו להעמיד ספסלים ברחבה שליד הכותל, למען הזקנים והחלשים. בקשתו הושבה ריקם; רק לאחר טיפול רב הירשה הפחה להעמיד ליד הכותל מספר אבני־גזית גבוהות, שתשמשנה משענת למתפללים. אולם תוך זמן קצר נגנבו האבנים אחת־אחת, על ידי הערביים שכני המקום.

מלחמה ממושכת היתה נטושה בין המתפללים ובין השכנים גם בדבר העששיות להדליק בהן ביום ו׳ נר של שבת. אם נשארו דולקות ליד הכותל הרי למחרת נגנבו או שהורק השמן.

הנדיב הידוע, הבארון אדמונד רוטשילד, הגיש לפני שליט העיר הצעה רצינית בדבר קניית הכותל המערבי והשכונה כולה. ומכיוון שזהו רכוש „היקדש", שאסור למכור, — הציע לעשות חליפין: הנדיב יקנה קרקע במקום אחר, לפי בחירתה של פקידות ה„היקדש", אף יבנה עליו בתים לתושבים המפונים, בתים טובים ויפים מאלה שליד הכותל. את שווין של שלושים ושבע החצרות שבשכונת הכותל העריכו בסכום של 740 אלף פרנק. הפחה של העיר הכיר בטובה הרבה, שתצמח מזה לאוכלוסיה הערבית הענייה שמסביב לכותל, והסכים לחליפין. אלא שהיה צריך לקבל על כך אישור מאת השייך־איל־איסלאם ופירמן מלכותי, כחוק. לבסוף התחרט. אומרים, שהאפוטרופוס על ה„היקדש" הזה, בשיר אל חוסייני, חתר להוכיח, שמטעם הדת אסור למכור את המקום, ואפילו בחליפין, — וכל זה משום שלא התייעצו אתו וגם לא נתנו לו דמי „לא יחרץ". באותם הימים פשטה הדעה בין המוסלמים, שהכותל המערבי, הקדוש כל כך ליהודים, הוא הוא כותל „אלבוראק" הקדוש למוסלמים, מאז חנה כאן הנביא מוחמד על סוסו. משנת תרל"א (1871) הנהיג הרב החסיד מעשיל גלבשטיין להביא אל הכותל בכל ערב שבת שולחן קטן ולהעמיד עליו פנס גדול, ובו כעשר מנורות שמן זית, להאיר למתפללים ולבאים לקבל שם את השבת. לאחר התפילה היה „גוי של שבת" מחזיר את השולחן עם הפנס והמנורות לביתו של הרב. מנהג זה נמשך כארבעים שנה ע"י הרב הנ"ל וגם על ידי בנו אחריו. בערב יום כיפורים הנהיג למתוח כעין אוהל קטן לנוחיות המתפללים והצמים, — וזה בשכר לא מועט ששילם לשומרי המקום.

בשנת תר"ם (1880) הנהיג אחד מעדת הספרדים לחלק לכל הבא להתפלל ליד הכותל ספר תהילים וספר תפילות „שערי דמעה" (לר׳ שמואל מדאלהינוב). כן הנהיג שיביאו לשם שמן זית להדליק מנורה שהיתה תחובה באחד הסדקים של הכותל. מסיבה זו הושחרו ופוייחו האבנים. לאחר מכאן התחילו גם אחרים למצוא להם פרנסות במקום זה, להביא ספסלים ושרפרפים. אחר כך בא קנאי אחד והעמיד „קיר ספרדי" — מחיצה מתקפלת בין גברים לנשים. על זה רגשו השכנים הערבים, והחלו להציק למתפללים ולידות בהם אבנים. בשנת תרע"ב (1912) הגיש האפוטרופוס על ה„היקדש" שיטנה לפני השלטונות על היהודים המרשים לעצמם מידה גדולה מדי של „נוחיות" ליד הכותל. השאלה נידונה לחובה ע"י ראש הדת המוסלמית, הקאדי, וע"י מופתי של ירושלים. מחמד כאמל אלחוסייני. בקשות חכם באשי, ראש רבני ירושלים, ר׳ משה יהודה פראנקו, בענין

זה לא הועילו. ומאז נאסר על היהודים להדליק שם נרות, להביא ספסלים ולנוח. אמנם גם לאחר כך, סמוך למלחמת־העולם הראשונה, היתה הזדמנות לקנות את החלקה הצפונית של הכותל בארבעים אלף פראנק. טיפל בזה ר׳ יואל משה סלומון, אבל גם שעה זו הוחמצה. בימי שלטון המנדאט הבריטי נשאר המצב כמו שהיה מקודם („סטאטוס קוו״). נאסר ליהודים להביא לשם כסאות וארגזים לשבת, וכן נאסרה תקיעת־שופר במוצאי יום־כיפור.

בתשעה באב של שנת תרפ״ט (1929) שמשה תהלוכת צעירים (מתנועת בית״ר) אל הכותל עילה ל„התרגזות עצומה״ בין הערבים, ולאחר שמונה ימים פרצו „מאורעות אב״, שנגמרו בטבח יהודי חברון, בחורבן חולדה ובאר טוביה, בהתקפות על שכונת היהודים בעיר העתיקה ושאר השכונות בירושלים, וכן גם בכמה נקודות ישוב בארץ.

מטעם חבר הלאומים הוקמה אז ועדה מיוחדת לדון בדבר זכויות היהודים ליד הכותל ובשנת תר״ץ (1930) קבעה ועדה זו, שהמצב הקודם הוא הקיים: ליהודים יש רשות להתפלל רק בעמידה. מאז השגיחו המשטרה הבריטית ואתה המופתי של ירושלים ואנשיו בשבע עינים שלא ירשה לעצמו יהודי, חס ושלום, לשבת על כסא ליד הכותל. כן נאסרה בכל תוקף תקיעת־השופר במוצאי יום־הכיפורים. ואף על פי כן, על אף כל הבדיקות החמורות והשמירה הקפדנית, היתה נשמעת תמיד ליד הכותל תקיעת־השופר במוצאי היום הקדוש. ביום הכיפורים האחרון לשלטון המנדאט הקיפו בריטים את כל הסביבה במשמרות שוטרים, ובדקו בכיסיו של כל יהודי שבא לכותל. בשעת תפילת הנעילה היו שם קצינים ושוטרים בריטיים יותר מאשר יהודים מתפללים. על הגג שממול לכותל עמדה פלוגת שוטרים ורוביהם המכודנים מכוונים מול המתפללים, ובהגיע הציבור לפסוק „ד׳ הוא האלוהים״ — בקעה בכל זאת תקיעת השופר בעוז, לעיני כל השוטרים והקצינים, וכל הקהל פרץ בקול: „לשנה הבאה בירושלים הבנויה והמשוחררת!״ השוטרים החלו להשתולל, היכו על ימין ושמאל ותפשו כמה חשודים. בחזרם אל העיר החדשה חסמו להם את הדרך כמה קבוצות נוער בשירה „דוד מלך ישראל חי וקיים״...

תזכיר הישיש ר׳ ניסים בכר

לוועדת החקירה האנגלית ע״ד הכותל המערבי בסוף שנת 1929 בירושלים

„נולדתי בירושלים בשנת תר״ח. בימי ילדותי זוכר אני, כי בהגיע חודש אלול היינו יורדים אני ובית אבי, אל הכותל המערבי באשמורת הבוקר, לתפילת שחרית. מדי בואנו לשם היינו מוצאים את המקום הזה מלוכלך משרידי תגלחת של שערות ראש וזקן מן הערביאים שוכני הסביבה, אשר היו רגילים לעשות כאן את „הטואליטה״ שלהם. השמש

ר׳ ניסים בכר — מיקירי ירושלים, נולד בה בשנת 1848, מנהל בית הספר לתורה ולמלאכה, ראש עדת הספרדים ובא־כוח ממשלת צרפת בארץ ישראל.

היהודי המסכן היה מנקה את הכותל מהסחי, עוד בטרם שהתחיל לבוא ציבור המתפללים. פעם אחת שאלנוהו, למה אינו מתאונן וקובל על כך בפני המושלמים אשר ב„מחכמה" הקרובה, ותשובתו אלינו היתה: אני התאוננתי והתלוננתי על הענין הזה לא פעם אחת, אבל האפינדים מה„מחכמה" מלאו פיהם צחוק עלי. כב' יודע, שאנו בגלות.

כל זה מוכיח שהמקום האמור לא נחשב מעולם בעיני המושלמים לקדוש. להיפך, בהתאם לנהוג והמקובל במזרח, מאמיני דת אחת לא יכבדו ולא יעריצו ואף יזלזלו בערכם של המקומות הקדושים השייכים לבני דת אחרת.

בהזדמנות ביקורו של הבארון אדמונד די רוטשילד בא"י (בפעם הראשונה, בתרמ"ז), עניינתי אותו ברעיון של רכישת רחבת הכותל, בכלל זה גם החצרות המיושבות ע"י העניים, הערביאים יוצאי מארוקו, ולהציע להם עקב זה פיצוי מתאים, המתבטא במתן דירה צנועה עם גינה מסביבה לכל אחד מהם, באחד השטחים רחבי הידים מלאי אור ואויר, אשר יקנה לתכלית זו מחוץ לעיר. הבארון נאות בכל לבו להצעה. גם מושל ירושלים בעת ההיא שמח עליה. אף המופטי בכבודו הודה לי, הואיל ועל ידי כך ינוקה המקום הזה ויחדל לבייש בסחי שבו את האיסלם כולו. כל שאר האַפינדים, וכן החכם באשי, קידמו בתודה וגיל את עצם הרעיון וברכו אותי על הצעתי המחוכמה. בינתיים נסע הבארון לדמשק ואחרי יומים הזדמנתי אנוכי עמו שם. מיד בבואי, הראה לי לתמהוני הגדול מכתב, הנושא עליו חתימת ראש רבני ירושלים, כבוד החכם באשי רפאל פניז'יל, המאיץ בבארון אדמונד רוטשילד להסתלק מן הרעיון של החילופין, ולהזניח בהחלט את ההצעה, פן תוכל לעורר את רגשות הערביאים. בקשר עם זה העירותי לבארון, כי המכתב הזה כתוב צרפתית, לשון שכב' החכם באשי אינו שומע, אינו קורא ואינו כותב בה. אולם הוא בקשני לבלי דבר אליו יותר אודות השאלה הנדונה. אני כשלעצמי הייתי בטוח שהדרך לסידור הענין היתה פתוחה, אלא שאי־אלו יהודים התערבו בדבר, ובאשמתם, במגמה לגרום טובת הנאה לעצמם, נתעכבה הגשמת הפעולה הנזכרת. איך שהוא, הרי זוהי הוכחה בולטת ומכרעת, נוסף על ההוכחות האחרות, שמושל העיר, המופטי והאפינדים אשר בעת ההיא, לא ייחסו כל חשיבות לכותל המערבי, ולא הוחזק בעיניהם כקדוש וכמקום תפילה למושלמים.

בהתאונן עתה המופטי הנוכחי על כי היהודים משתמשים במחיצה, כדי להפריד בין גברים לנשים, הצטרכו פקידי השלטונות הבריטיים לענות: „זהו מקום קדוש ליהודים, ולהם צריך להודות על כי הינם דואגים שתמיד יהיה נקי כראוי למקום תפילה. אין לשום איש הזכות לעורר שאלה, אם הם רשאים להעמיד מחיצות במקום תפילתם, כאשר הם לא יתערבו אם המושלמים יקימו קיר או חיץ בבית מסגדם הם, למען הפריד בין גברים לנשים, וכמו ששום בן אדם לא יורשה להניא את הנוצרים אם הם ירצו לעשות כזאת בכנסיותיהם". תשובה כגון זו יכלה להפסיק בבת אחת את הוויכוח, ולעקור את כל הכוונות והמזימות משרשן. במקרה זה קיבלה דרישת המופטי עידוד וחיזוק על ידי תמיכת השלטונות בה, והם השתמשו בכוח כדי להפריע את היהודים מתפילתם ביום הכפורים

הקדוש, בעת שכולם עמדו שם בצום והתפללו לאלוהיהם. להגברת השנאה בין שני עמים עזר עתה ה„סטאטוס קוו", לפי באורה של ממשלת הארץ, בהרשותה לקבוצות בריונים שיעשו את המקום הזה מעבר חפשי ממסגד עומר אל הכותל, דבר שלא היה ולא נעשה אף תחת ממשלת תורכיה. בזה נפתחה הדרך למאורעות המחרידים, ולכל מעשי הזוועה שבאו בעקבותיהם, אשר התנאים החדשים הכשירום". (ע"פ ספר „מאה שנה", עמ' 243—245).

כותל אלבוראק במסורת הערבים

בקוראן, פרשת מסע הליל (פר' י"ז) פסוק א' נאמר: „ישתבח אשר הסיע את עבדו לילה מן המסגד הקדוש אל המסגד האחרון, אשר ברכנו את מעגלו למען נראהו מאותותינו כי הוא השומע והרואה".

מפרשי הקוראן מסבירים, שבליל המסע הזה („אלאסרה") נסע מוחמד, בחלום או בהקיץ, ממכה לירושלים כשהוא רכוב על סוס אגדתי, הוא „אלבוראק", בלוויית שני מלאכים — גבריאל מימין ומיכאל משמאל. אותו לילה, עת שכב מוחמד על משכבו, בא אליו המלאך גבריאל ודחפו ברגלו. קם מוחמד בבהלה, ובראותו כי אין איש שב ושכב. בא גבריאל שנית ודחפו ברגלו. שוב קם הנביא, וכאשר לא ראה כלום — שב ושכב. בפעם השלישית נגלה אליו גבריאל המלאך, לקחו בזרועו והביא לו לרכיבה את הבהמה, הנקראת באגדת המוסלמים „אלבוראק", על שם ריצתה כברק. מוחמד הגיע לירושלים וירד על הר הבית, קשר את סוסו בטבעת ליד השער הדרומי ונגש אל מקום הבית. שם התפלל, ליד אבן השתייה, יחד עם כל המלאכים, האבות, הנביאים וישו הנוצרי. אחרי כן הוצג הסולם (אל מעראג'), שראשו מגיע השמימה והוא עשוי שלבי כסף וזהב. מוחמד נשען ברגלו על אבן השתייה, כדי לעלות על סוסו ולהתרומם על שלבי הסולם. והנה התנדנדה האבן הכבדה, התמוטטה ונטתה דרומה, ויחזיקו בה המלאכים. ועד היום רואים יודעי־דבר באבן את עקבות רגלו של מוחמד ואצבעות מלאכים. בעלותו השמימה נפגש עם קדושי עליון, עבר כל שבעת הרקיעים, קיבל מאת הקב"ה פקודה למאמינים להתפלל חמש תפילות ביום, שתחשבנה כחמישים לפני ד', ירד שוב כשהוא רכוב על סוסו אל הר הבית, ומשם חזר באותו לילה למכה.

משקודש הכותל המערבי ע"י היהודים, שנהרו אליו כאל מקום שהשכינה לא זזה ממנו מעולם ושממנו עולות התפילות ומתקבלות יותר, התחילו פרשני הקוראן המוסלמים שבדורות האחרונים רואים את הכותל הזה כמקום ירידתו של מוחמד להר הבית, שאליו גם קשר את סוסו. וכך התחילו לקרוא לכותל המערבי בשם „כותל אלבוראק" ולקדשו. אולם בענין זה הובעו דעות רבות סותרות זו את זו בחיבוריהם של פרשני הקוראן, וכמה

ריצתה כברק — בהשפעת המסופר בתלמוד: „אמר לו שבור מלכא לשמואל: אומרים אתם, שמשיח יבוא על חמור — אני אשלח לו סוס־ברק" (סנהדרין צ"ח, עמ' א). הסולם אל מעראג' — הוא הסולם שאליו פונות עיני מוסלמי אדוק בשעת פטירתו, לעלות בו השמימה לאחר מיתו.

מקומות בסביבות הר הבית סומנו וזוהו כמקום חנייתו של הסוס הקדוש. אילו מגדולי הפרשנים סבורים, שלא ירד כלל לירושלים, אלא נסע ישר ממכה לשמים, ל„מסגד האחרון". ולו ירד בירושלים לתפילה, היתה מוטלת חובה על המוסלמים לעלות אף הם ולהתפלל בירושלים, כמו שנצטוו להתפלל בכעבה.

ההיסטוריון הערבי אדין אלחנבלי כותב בספרו „אנשי אלג'ליל" (עמ' 380—383): בחומה המזרחית קיימים שני שערים צמודים זה אל זה: „שער הרחמים" ו„שער התשובה" יהם סגורים כיום. סמוך לשערים האלה יש עוד שער קטן סתום, מול מדרגות המסגד של אבן השתייה, הנקראות „מדרגות אלבוראק". אומרים, שזהו שער אלבוראק, ובו נכנס הנביא בליל המסע. לפי דבריו אין זה מקום הכותל המערבי שלנו. זוהי דעתם גם של כמה היסטוריונים. כשאלחנבלי מתאר את מקום הכותל המערבי שלנו (עמ' 402), הוא כותב: „מהרחובות המפורסמים בירושלים — רחוב המערבים, והוא בשכנות לחומה המערבית של המסגד, ונקרא על שם המערביים, מפני שהוקדש להם והם גרים בו. ולא הזכיר כאן אפילו ברמז, שהחומה המערבית של המסגד היא „הכותל המערבי", שהיא היא „כותל אלבוראק".

נחלתנו נהפכה לזרים...

במקום המקדש בנוי עכשו מסגד ערבי. כל אדם, פרט לערבי, אסור ליכנס שם. ואף־על־פי־כן נכנסו וראו. ומה ראו? בחלל האויר תלויה אבן השתיה של בית המקדש. לא קשורה היא, אלא תלויה על בלימה באמצע הבית. ובכל יום ויום משתפלת האבן ויורדת לארץ. ולכשהיא מגעת לקרקע ממש, אותה שעה בא המשיח. יודעים זאת בני ישמעאל. והואיל ואינם רוצים שמשיחם של ישראל יבוא, מה הם עושים? באים הם בכל יום ודוחקים את אבן השתיה כלפי מעלה. ואף־על־פי־כן חרס הם מעלים בידם. בכל יום ויום מתנמכת במקום המקדש בנוי עכשו מסגד ערבי. כל אדם, פרט לעברי, אסור ליכנס שם. ואף־על־פי־כן נכנסו וראו.
אולסוואנגר, סיפור 358).

מדור לדור

ד׳ אלפים צ״ג (333 לספירה). „ושם (על הר הבית) שתי אנדרטות של הדריינוס, ולא רחוק מן האנדרטות אבן נקובה אשר היהודים יבואו אליה שנה שנה, ייצקו עליה שמן, יקשרו שם מספד ואנחה, יקרעו בגדיהם, וככה ישבו״.

(מתוך דברי הנוסע מבורדו, הוצ׳ גייאר, עמ׳ 22 Itinerarium Burdigalense Itinera Hierosolym).

ד׳ אלפים ת״ש, בערך. משנתגדל פלטיאל (באמצע המאה העשירית לספירה, על ידי המלך אבולקאסים עבד א׳רחמן או אלמועיז כובש מצרים), ביקש מאת המלך לבנות את בית המקדש. [ומקום] בית המקדש היה מלא אשפה מימות טיטוס הרשע. ולא נתן המלך רשות לפנותו כי אם עד הצהריים. והלך פלטיאל וקיבץ בחורי ישראל והוא בעצמו פינהו עמהם, ובנוהו, והיו מתפללים בו ימים רבים.

(„ספר חסידים״ הוצ׳ וויסטיניצקי, סימן תקמ״ה).

ד׳ תש״ם (980) בקירוב. ויקם ר׳ שמואל בנו תחתיו / איש גדול ונכבד בדורותיו / ממלא היה מקום אבותיו / — — — ולהיות לו צדקה מאת רוכב עננים / מזהב עשרים אלף דרכמונים / לדלים ועגונים / לחכמים ודרשנים / אשר התורה משננים / ולמלמדי תינוקות וחזנים / ושמן למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים וכו׳.

(ספר יוחסין לר׳ אחימעץ, הוצ׳ אברהם כהנא, 137).

ר׳ שמואל בנו — של פלטיאל, יועצו של אלמועיז מלך מצרים. למזבח שבפנים — הוא התיבה, שלפניה עובר שליח־הציבור להתפלל ליד הכותל המערבי.

ד׳ תתק״ו (1146). — — — והיכל נאה שם, שבנו ישמעאלים בימי קדם, כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים. ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל ועזרה. ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם, ולא יתפללו שם אלא יהודים. ובנה ההיכל מאבני שיש — בניין נאה מאבני־שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה. ובאו גויים ושמו בי צלמים, והיו נופלים, וקבעו הצלם בעובי הכותל. אבל בבית קדשי הקדשים לא יכול לעמוד.

(סיבוב ר׳ פתחיה מרגנשבורג).

ד׳ תתק״ל (1170). ויש בירושלים ארבעה שערים: שער אברהם ושער דוד ושער ציון ושער גושפט, הוא שער יהושפט, לפני בית־המקדש שהיה בימי קדם. ושם טמפלו דומיני, והוא היה מקום המקדש, ובנה עליו עמר בן אלכטאב כיפה גדולה ויפה עד מאוד. ואין מכניסים שם הגויים שום צלם ולא שום תמונה, אלא שבאים שם להתפלל.

ולפני אותו מקום כותל מערבי, והוא אחד מן הכתלים שהיו בקודש הקדשים, וקוראים אותו שער הרחמים, לשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה.

(מסעות ר׳ בנימין מטודילה, א).

שער הרחמים — גם הנוסע יצחק חילו (1333) מעיד, שקראו לכותל המערבי בשם „שער הרחמים״. ויש סוברים, שכוונתו לכותל אחר, שנקרא „שער הרחמים״. (לונץ, ירושלים א, 13).

ד׳ תתקע״ע (1210). באנו אל ירושלים ממערבה של עיר וראינוה. וקרענו בגדינו, כראוי לנו, ובכינו בכייה גדולה, אני והכוהן הגדול מלוניל (ר׳ יונתן). ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד, ונבוא להשתטח עד לפני העזרה, ונפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ, מרוח (מהכיוון) לעין עיטם... ושמה שער שכנגדו בכותל המערבי ומיסוד ההיכל כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל. (ר׳ שמואל ברבי שמעון, „המעמר״ ג׳ 35—36)

ד׳ תתקע״ה (1215). ומשם (מחברון) הלכתי לירושלים עיר הקודש, ושם ישבתי והתפללתי בתוך קהל גדול וקדוש, ומהם בעלי משנה ובעלי תלמוד ובעלי מקרא אנשי שם, והעמדתי ספר תורה על עמוד שיש במזבח, והייתי על הר ציון וראיתי מקום בית המקדש והר הבית. וכותל מערבי עדיין קיים, ועל הר ציון, קברי מלכי בית דוד וכו׳. (ר׳ מנחם ב״ר פרץ ש״ץ בחברון, „המעמר״ ג׳ 36—46)

ד׳ תתקע״ו (1216). וכלותי לערוך ניב חיכי / וחין ערכי / לפני מלכי, / קמתי מכרוע על ברכי / לשוטט בעיר / ואש האנחות צלעי תבעיר / ויקוד היגונות תלהט הצלעות / ועיני מגוללות בדמעות / ואשא עיני וארא מקום המקדש והעזרה / אשר הסירו עוונינו משם המנורה הטהורה / והבעירו תחתיה אש זרה.

(ר׳ יהודה אלחריזי, תחכמוני שער כ״ח)

ה׳ צ״ג (1333). בעוונותינו במקום הבית הקדוש בנוי עתה בית מסגד, שנבנה ע״י מלך הישמעאלים אשר כבש את ארץ־ישראל ואת ירושלים מיד הערלים. וכך היה מעשה: המלך אשר נדר נדר לשוב ולבנות את חרבות בית המקדש בתת ד׳ בידו את העיר הקדושה, דרש מאת היהודים להודיע לו את מקום החרבות (ההן), יען כי הערלים, בגלל שנאתם לעם ד׳, עשו את החרבות ההן למקום אשפה עד אשר לא ידע עוד כל איש אותן. ויהי אז זקן אחד שאמר למלך אם יואיל המלך להישבע כי ישאיר את הכותל המערבי אגלה לו את מקום חרבות בית המקדש. מיד שם המלך את ידו על ירך הזקן ויישבע לו לעשות את אשר ביקש. הזקן הראה לו את חרבות הבית תחת גל של אשפה. ויפנהו המלך. המלך בעצמו ניקה את החרבות עד אשר טוהר המקום ההוא כליל. אחרי־כן בנה את הכל מחדש — זולתי הכותל המערבי, ויבן שם היכל נהדר מאוד אשר הקדישו לאלוהיו, הוא הכותל המערבי אשר מול היכל עמר בן אלכטב, הנקרא „שער הרחמים״.

(המקובל ר׳ יצחק ב״ר יוסף חילו, „שבילי ירושלים״, עפ״י תרגומו של י״ז הורוויץ, „ירושלים״ VIII)

ה׳ע״ג (1313). מה שאנו רואים בזמננו מהכתלים העומדים האלה שהם כתלים מחומת הר הבית, עד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים — יהיה זה הפתח בחלק הראשון צד קרן מזרחי דרומי וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום...

היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ — נוכל להתקרב לעניין תפילה והשתחוואה עד אותם הכתלים. וכן עמא דבר באים עד אותם הכתלים ומתפללים לאל יתברך.

(אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, פרק ו׳)

ה׳רמ״א (1481). וכל אלו (ראשי העדה והרבנים) הולכים בכל שנה ושנה, וכל הקהל אחריהם, אל הר ציון ביום תשעה באב לקונן ולבכות. ומשם יורדים בעמק יהושפט, והולכים אל הר הזיתים, אשר משם רואים כל בית המקדש ומקוננים על חורבן הבית ההוא. (ר׳ משולם ברבי מנחם מוואלטרה, „ירושלים״ א׳)

אל הר ציון — הוא הכותל המערבי, שבהר הבית, ע״ד הכתוב: „על הר ציון ששמם״ — תרגם יונתן (איכה ה, י״ח): על דין בית מיקדש דאית צדי.

ה׳ר״פ (1520). כפי אפרש לרום שמים נגד הכותל המערבי, וכל אחד ואחד בשמו אזכיר. (ר׳ ישראל אשכנזי דיין בירושלים, באיגרתו לר׳ אברהם פירושא, „המעמר״ ג׳, 134)

ה׳רמ״ח (1488) וכותל מערבי אשר הוא קיים עדיין, רוצה לומר חלק ממנו, (אבניו) הן אבנים גדולות ועבות, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בניין קדמון, לא ברומי ולא בשאר ארצות. (איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא מ״ח׳ אלול רמ״ח, „המעמר״ עמ׳ 139—140)

הרנ״ו (1495). בתוך העיר סמוך לבית המקדש יש מקום פנוי וריקם, ילכו כל הקהל אחר התפילה להתפלל נוכח בית המקדש, כי משם יראו המקום הקדוש והנורא, וסמוך אליו יש מדרש שלמה המלך.

(הנוסע האלמוני, תלמיד רבי עובדיה מברטנורא, באיגרתו מיום ששי י״ט בחשון, הרנ״ו)

מקום פנוי, „נוכח בית המקדש״ — הוא השטח שלפני הכותל המערבי. מדבריו נראה, שהלכו להתפלל יום־יום לפני הכותל המערבי. (יהודה יצחק יחזקאל, במאמרו „כותל מערבי״, ציון ג׳ תרפ״ט).

ה׳רפ״ב (1522). והכותל המערבי שנשאר אינו כל הרוח המערבי, רק חתיכה אחת, ארכה ארבעים או חמישים אמות, ועד חצי גבהו — מימי שלמה, שהאבנים ניכרות בגדלן וביושנן. ומתחתיו ומעלה הוא בניין חדש. (הנוסע האלמוני, ירושלים ו׳)

ה׳רצ״א (1531). כלו בדמעות עיני ונמס לבבי בצפייתי אשר צפיתי חורבן, הכותל המערבי עומד לבדו על יסודו, וכל שאר הבניינים ימר כבודו, הכיתי כפי אל כפי ואאנק דום, בראותי מדרש שלמה אצל מקדש השם נעזב ממנו על יד אדום.

(ר׳ יצחק בכ״ר מאיר לאטיף, באיגרתו מירושלים, „המעמר״ ג׳, 180)

נעזב ממנו על יד אדום — יצא מידינו ועבר לידי אדום, הרומאים.

ה׳ רצ״ז (1537). ירושלים עיר הקודש חרבה בעוונותינו, ואין שם מהבנין הישן כי אם קצת מיסודי החומות. ועתה בשנת רצ״ז לפ״ק התחילו לבנות החומות סביב לעיר במאמר המלך שלטאן סלימאן, ע״ה. בית המקדש חרב בעוונותינו... ולצד מערב — כותל מערבי, בניין קדמון שלא זזה ממנו השכינה. („איגרת יחוס האבות״, „המעמר״ ג׳)

— — — ואין רשות ליהודים להיכנס בתוכו, (להר הבית), ורק חוצה לו סמוך לכותל המערבי רשות להם ליקרב וזה בשעת שלום, — כי עתה שהיא עת מנגד גזרו הק״ק שלא תהיה בו דריסת רגל. וכבר השבוע הראשון שהגעתי קודם הגזירה הלכתי עד היסוד בה ונשקתיו והשתטחתי לרגליו ושם אמרתי תפילות מסודרות.
(באיגרות של אלמוני מירושלים, „ירושלים״ VIII)

שהיא עת מנגד — שעת חירום, לרגל גזירות אבן פרוך. הק״ק — הקהל קדושים.

ה׳ שפ״ז (1627). יותר טוב היה לצאת מירושלים (לרגל הרדיפות בימי מושל העיר אבן פרוך) אולם... כי הנה אלוהינו זה קיווינו לו עומד אחר כתלנו, לא זזה שכינה מכותל מערבי להשגיח על כל צרכי בני ישראל בכל מקום שהם. ואם ה׳ יתברך מאהבה אותנו נתאווה לדור עמנו במקום הקדוש הזה, אף על פי שהוא רואה גויים מרקדים בהיכלו, איך יעלה על לב איש אשר בשם ישראל יכונה לעזבה ולהיפרד ממנה...
(„חרבות ירושלים״, נדפס בוונציה, שפ״ז)

ה׳ ת״א (1641). ביום ראשון קמנו והלכנו וראינו סביבות העזרה ואת כותל המערבי, שהוא נשאר מהבניין שלמה. והבניין של הכותל גבוה מאוד, מאבנים גדולות.
(הקראי ר׳ שמואל ב״ר דוד, „ירושלים״ X)

ה׳ תט״ו (1665). וכותל המערבי של בית המקדש עדיין עומד, הוא שבנה שלמה המלך עליו השלום, והוא ייראה מעל גגות בתי ההקדשות שלנו. ועלינו על הגגות וראינוהו, וכן הלכנו אצלו ועשינו השתחוויה ורצינו את אבניה ואת עפרה התחבקנו.
(הנוסע הקראי ר׳ משה ירושלמי, שם, שם)

אחר־כך הלכנו לכותל המערבי להתפלל שם, והוא תוך ירושלים אצל בתי הגויים, והוא מזמן שלמה המלך עליו השלום. ובנוי הוא מאבנים גדולות ארוכות כמו עשר זרתות ורחב כמו ה׳ זרתות. והתפללנו שם. ואם ירצה אדם ללכת בכל יום אל הכותל המערבי — מניחים אותו הישמעאלים ללכת ולהתפלל. אבל הישמעאלים אינם מניחים שום נכרי ללכת קרוב לרחובות הקרובים לכותל המערבי לראות אותן. (הנוסע הקראי ר׳ בנימין ירושלמי, שם, שם)

שום נכרי — נוצרי.

ה׳ תכ״ט (1669). זקני הגאון ר׳ משה גאלאנטי (ראש רבני ירושלים, נפטר בשנת תמ״ט — 1689) היה הולך בערבי פסחים וערב יום כיפור לכותל המערבי. עם היות הכווין פתיחין ליה (החלונות פתוחים לו) בעלייתו, סמוכות ונראות אל הכותל, שכר

פסיעות היה מרויח ללכת שמה. והיה קורא שם בערב פסח מסכתא פסחים ובערב יום הכיפורים מסכתא יומא וכו׳.

— — —והנה שארית הכותל המערבי, שגילה אותו הקיסר שכבש את העיר, נראה גם כן שהוא בניין ישן בנוי על ידי אבנים שנחתכו ונתקנו על ידי השמיר... ונשים צדקניות הולכות בכל ערב שבת ומכבדות לפני הכותל המערבי, ואין דובר דבר.

— — — וביום שבת ויום־טוב, אחר יציאת בית הכנסת, יש בעלי בתים שהחלונות פתוחים לכותל המערבי, קרוב ונראה, כאילו היו סמוכים שם ומתפללים תפילה קצרה. ויש מהם הולכים אחרי תפילת מנחה להתפלל תפילה קצרה זו, ואין מי שיצפצף פה להם. ואם איזה שועל קטן שיוצא מן המקדש, כדרך כל השועלים קטנים, שרוצים לנשוך ואומרים בפיהם לשם כינוי „יהודי" — יש שם מהגדולים שמוחים בהם.

(ר׳ משה חגיז בספרו „פרשת אלה מסעי")

ה׳ת״ס (1699). הכותל המערבי שנשאר מבית המקדש הוא ארוך מאוד וגבוה, ורוב הגובה של הכותל המערבי הוא בניין־ישן, ואבנים גדולות מאוד... אבל כבר נבנתה חצר אחת בקצה אחד ממש אצל הכותל המערבי, וכן בקצה השני עומדת חצר של הדיין של ישמעאלים... אבל הישמעאלים קוראים אותו בלשונם קאדי, ומאחר שנבנו אלו החצרות בקצהו אין לראות עובי הכותל כמה הוא... וכשאנו הולכים לכותל להתפלל אנו עומדים אחורי כתלנו, ממש סמוך לו. ובערב ראש חודש, כן בתשעה באב ובשאר תעניות, הולכים שם להתפלל. ואף שהנשים בוכיות בקול מר — אין מוחה בידן, אף שהדיין הישמעאלי הנ״ל דר סמוך לו ממש ושומע את קול הבכיה — אין מוחה ולא גוער בהן כלל. ולפעמים בא ערבי קטן ורוצה לעשות איזו רשעות ליהודים — נותנים לו מחט, והוא חולף והולך לו. ואם בא על זה איזה ישמעאל או ערבי נכבד, הוא גוער בנויפה בזה הקטן. ומקום המקדש הוא רחוק מן המבואות שדרים בהם ישראלים, עד שאנו צריכים לילך דרך שווקים ומבואות — עד שמגיעים לכותל המערבי. והתפילה היא על הרוב רצויה אצל הכותל המערבי. וכשנכנסים הישמעאלים למקום המקדש חולצים המנעלים בחוץ ומניחים אותם שם, ובלא מנעלים נכנסים, ונוהגים קדושה גדולה בזה המקום.

מעשה שמעתי, שבימים קדמונים היתה פעם אחת עצירת גשמים ביותר, וגזרו היהודים תענית, והלכו עם ספר תורה לכותל המערבי להתפלל, וייעתר להם ד׳ עד שירדו גשמים כל כך, עד שהוכרחו לעטוף ספר התורה, בחזירתם לבית הכנסת, בבגדיהם.

בכל שבת שחרית אחר יציאת בית הכנסת הולכים מחיל אל חיל לכותל המערבי, והולך הנשיא של הספרדים וכן שאר העם מגדול עד קטן — לכותל, אבל אינם הולכים לכותל ממש, מפני שהוא רחוק כנ״ל, שצריכים לילך דרך מבואות ושווקים, וגם שמלובשים בבגדי שבת לבנים, וגם שהולכים בקיבוץ, ולמה יתראו לפני עם בגלות המרה אשר שם? ולכן אינם הולכים לכותל ממש. אבל יש מבוי אחד שדרים בו יהודים, וגם הנשיא של

מחט — כלומר: דבר מועט.

הספרדים דיורו שם וזה עומד במקום גבוה, עד שאם עומד אדם באחת מן החצרות של המבוי — הוא יכול לראות מעל גובה הכותל לקרקעיתה של מקום המקדש.

(שאלו שלום ירושלים לר׳ גדליה מסמיאטיטש, ע״פ מהדורת זלמן רובאשוב (שזר), רשומות ב׳, 477—478)

תקע״ו (1816). וגם אנוכי חלילה לי מלחדול להתפלל בעדכם אצל כותל המערבי ושאר מקומות הקדושים שאנחנו הולכים ומתפללים שם בכל ערב ראש חודש ושאר ימי תחנונים. (ר׳ מנדל משקלוב, באגרתו, „ירושלים״ ד׳ עמ׳ 112—115)

תקע״ז (1817). מוכנים אנחנו להתפלל אצל הכותל המערבי, יעלינו עם כל הבורתנו אשכנזים — מוטל עלינו להתפלל בתמידות אצל הכותל המערבי.

(ראשי עדת האשכנזים בירושלים לר׳ יוסף רוזנעת, „ירושלים״ ד׳)

תקצ״ד (1834). ביום השלישי ביקרתי הדבר המפורסם בכל הגולה, את הכותל המערבי, זכרון לימי קדם — — — אל המקום המקודש הזה יתאספו היהודים בערבי שבתות לשפוך שיחם לפני ד׳ בעד שלום אחיהם היושבים על אדמת נכר. ואת אנשי חסדם יזכירו איש איש בשמו ויתפללו בעדו ביחוד. (ד״ר אליעזר הלוי, מזכירו של מונטפיורי)

הכותל אות לישראל, כי עוד לא אבדה תקוותו

תקצ״ט (13 ביוני 1829). אתמול ביקרנו אצל הכותל המערבי, והוא משרידי בניין שלם אשר השאיר לנו ד׳ שריד כמעט למזכרת אהבתו אלינו עם סגולה. ואף הזמן האכזרי, המבלה הכל, לא שלט בו. ואף ידיהם של מחריבי ארצנו לא חלו בו. האבנים הן גדולות מאוד, והן צמודות זו לזו, וזו על גבי זו בכוח ובחוזק. הוא, הכותל, שומר ישראל, אמרתי עם לבי: האם אין הוא אות לישראל, כי עוד לא אפסה תקוותו? עד הוא הכתל הזה, כי בוא יבוא היום ולא יאחר עוד, אשר כל העמים ילכו בשם ד׳ ונהרו אל הר ציון ויענו כולם בפה אחד בשפה ברורה: „הללויה, זמרו לאלוהי ישראל״ וכבר נודעו לעמנו דברי חז״ל מעולם לא זזה שכינה מכותל מערבי.

(מאמרו של מונטפיורי, ע״פ ספר „מאה שנה״, 79)

גם בשבילכם אני מתפלל ליד הכותל

תר״ז (1847). לצד דרום נמצא הכותל המערבי, תל שהכל לשם פונים, כמו שאמרו חז״ל לעולם לא זזה שכינה מכותל המערבי — — — אנו נוהגים ללכת בערב שבת, בשבת בצהרים, ביום־טוב ובערב ראש חודש, וגם בזמנים אחרים, אם רצוננו בכך, כדי להתפלל שם. גם בשבילכם, יקירי, אני מתפלל תמיד לבורא יתברך שמו. ואל תהיה תפילת הדיוט קלה בעיניכם. הכותל המערבי הוא השריד היחידי הנשאר במקום הקדוש הזה, ונבנה על ידי שלמה המלך עליו השלום. אף הוא מפריד את הר הבית מירושלים.

ביום א׳ וז׳ של פסח ובכל יום־טוב מנהג כאן לעלות על הגגות הסמוכים להר הבית, כדי לראות את המקום שבו עמד בית קדשנו ותפארתנו ומתפללים מוסף.

(מסעו של רבי בנימין ליליינטאל לא״י, מתוך ב„שעריך ירושלם״ לרי״א ויים)

תרט״ז (1856). על יד הכותל המערבי. בידי היהודים איגרת חופש־עולמים מהשולטן לבקר את המקום הזה. למאות התאספו כאן היהודים בערב שבת לזמן תפילת המנחה, מלובשים בבגדי ישמעאלים ובבגדי פולוניה, פניהם מול החומה, כרעו והשתחוו, בשלמם פרים שפתם, ואף כי החזן שר את תפילת הערב, הנודעת בפי כל, בכל זאת הביע אמריו באורח מוזר, והמלים נעו ונדו, הדיבור ממושך וממורט, פעם בזעקה ופעם בלאט. במרחק רב מהאנשים עמדו כמאה נשים בשמלות לבנות, המכסות אותן מקדקדן עד כף רגלן. כיונים לבנות, עייפות בתעופתן, הנחות על גבי החרבות. בהגיע החזן לחרוזי תפילה, הנועדים להיאמר מפי הקהל כולו, אז הרימו את קולן בין קול המון האנשים. והנה פורשות את זרועותיהן למרומים עדי נדמו בשמלותיהן הרחבות לכנפים, המתנשאות מול שערי שמים הפתוחים, ואחרי כן הטיחו במצחן על גזית חומת ההיכל. בהטות החזן הפעם, נלאה ועייף מתרועתו, מחריש ובוכה בלאט, את ראשו אל החומה, שלטה כהרף עין דממת מות מסביב. בהתקרבי במקרה אליו הבינותי, כי הגות רוחו הנשברה נאמנה עם אל ובהביטו כרגע אלי אמר, בלי הפרע את תפילתו: „מקום קדוש״, ורמז על נעלי אשר שכחתי לחלוץ, על כי לא ידעתי את הנהוג כאן. ולא אחרתי לחלצם ולהתערב בעבודת האלוהים הלזו, המלאה דאבון ובכיית מתחננים. (לודוויג א. פרנקל, מתוך „ירושלימה״)

תרכ״ב (1862). אדוארד הרביעי עלה לירושלים, בהיותו נסיך יורש העצר של כסא המלכות באנגליה. ראשי עדת היהודים ובראשם הגאונים — הראשון לציון הרב ר׳ חיים דוד חזן, הר״מ אוירבאך והרב ר׳ שמואל סאלאנט קיבלו את פניו על יד הכותל המערבי. הוא התרגש מאוד למראה הכותל עתיק־הימים, אשר כבוד ד׳ חופף עליו לעולם, ויבקש מהרב ר׳ שמואל סאלאנט להתפלל לשלום המלכה ויקטוריה אמו במקום הקדוש הזה.

(יהודה יצחק יחזקאל, ציון, ספר שלישי, תרפ״ט, עמ׳ 139)

י״ד ניסן, תרנ״א. באתי ערב פסח ירושלימה לשפוך שיחי וכעסי לפני ה„עצים והאבנים״, שארית מחמדינו מימי קדם. ראשית דרכי היתה כמובן אל „הכותל״. שם מצאתי רבים מאחינו יושבי ירושלים עומדים ומתפללים בקולי קולות. פניהם הדלים, תנועותיהם הזרות ומלבושיהם המשונים — הכל מתאים למראה־הכותל הנורא. ואנוכי עומד ומסתכל בהם ובכותל, ומחשבה אחת תמלא כל חדרי לבי:

האבנים האלה עדים הם על חורבן ארצנו, והאנשים האלה — על חורבן עמנו. איזה משני החורבנות גדול מחברו? על איזה מהם נבכה יותר? ארץ כי תחרב והעם עודנו מלא חיים וכוח — יקומו לה זרובבל, עזרא ונחמיה, והעם אחריהם, וישובו ויבנוה שנית. אך העם

כי יחרב — מי יקום לו ומאין יבוא עזרו? ולו באה בי באותה שעה רוח ר׳ יהודה הלוי ויכולתי לקונן כמוהו על שבר בת עמי, — היתה קינתי מתחלת לא „ציון", כי אם „ישראל".
(אחד העם, „אמת מארץ ישראל", מאמר א׳, תרנ״א)

תרנ״ט (2 בנובמבר 1898). מפה לאוזן גילו בירושלים, כי הקיסר וילהלם קיבל את פני ד״ר הרצל על יד מקווה ישראל ואף עצר בסוסו, ניגש אליו והושיט לו ידו לשלום, וכל פמליית המלך נעצרה אף היא — — — הגיע יום השבת פרשת „וירא" וירושלים כולה על נעריה וזקניה, נשיה וטפה יצאו לקראת הקיסר. ובין היוצאים היו שאמרו הבה נצא לראות במחזה קבלת פני מלך ואז נוכל לראות את ההבדל שבין קבלת פני מלך נכרי לבין קבלת פני משיח צדקנו שנזכה אי״ה בקרוב ובמהרה.

אותה שבת היה גם ד״ר הרצל בירושלים וביום הראשון הלך לכותל המערבי ולבית הכנסת „תפארת ישראל" להשקיף משם על מקום מקדשנו בלוויית מורה הדרך שלו ר׳ דוד שו״ב, ואחריהם הלך ר׳ מנדל קרמר — שוטר חרש מטעם הממשלה התורכית, ששמר על צעדיו של ד״ר הרצל כל ימי שהותו בארץ. („בשעריך ירושלים" לי״א סג״ל חיים, עמ׳ 93—94)

— — — אם יבוא יום וירושלים לנו תהיה, ואם עוד יהיה אז לאל ידי לפעול מה — והיה מעשי הראשון לטהרך, ירושלים. כל אשר לא קדוש הוא אצווה לפנות — — — את החורבות אשר אינן קדושות אשרוף באש, ואת החניות אעתיק למקום אחר. ואחרי זה אכונן, תוך שמירה ככל האפשר על סגנון הבנין העתיק, מסביב למקומות הקדושים עיר חדשה רווחת, רבת אויר ותעלות. (מתוך יומנו של הרצל, לאחר ביקורו ליד הכותל המערבי)

א. ויסוצקי

אלפי חלוצים צועדים אל הכותל

ליל תשעה באב. דומה, עננים כבדים רובצים על מרומי ירושלים. כך בודאי היה לפני אלפים שנה באותו לילה שבו נהרסו מבצרי ירושלים האחרונים. המקדש בער באש וארץ ישראל היתה למרמס, וגוף האומה נגזר לגזרים, שטולטלו לכל רוחות העולם. וכן היה גם בלילה זה של שנה זו, אשר בו שמע הכותל הישן־החדש, אחרי דורות רבים, את פעימת לב העם החי.

ברחובותיה של ירושלים המוארים באור הירח צעדו אלפי חלוצים צעירים בשירה אל כותל־הבכא. הם נכנסו אל הסימטאות המסוכנות של העיר העתיקה, אך לא נבהלו מפני חומות־האבן המעורבבות המקיפות אותם. הם הלכו ושרו על התקוה הרעננה ועל האהבה הצעירה של העם. התהלוכה הותרה מטעם השלטונות, והחלוצים הלכו באין מפריע עד הגיעם אל הכותל. כאן פתאום נדמה השירה, שנחנקה מפני כובד הצל האיתן. אור־הפנסים הצהוב האיר רק את הנדבכים התחתונים של הכותל, ולמעלה מהפנסים, מעל לראשי הנאספים, עצם את עיני־האבן שלו.

דומית־מות השתלטה מסביב. פתאום ננעצה בתוך הדממה קריאתה של נערה אחת:
— הכותל־כתלנו!

היא פרשה את ידיה לרווחה, כאומרת לחבק את הכותל הישן כולו, נשקה אותו ונלחצה אליו כאל חיק אם.

— — — וביום השני בא אל הכותל קהל אחר — המון ערבים. גם תהלוכתם הותרה על ידי השלטונות. אותה שעה מעטים היו היהודים ליד הכותל — רק אביונים אחדים פושטי־יד. הערבים היכום באכזריות וגזלו מהם את פרוטותיהם המעטות. אחר כך התנפלו על הכותל. הוא עמד אפור, כבד, שטוף שמש. הוא כבר ראה המונים מתהוללים כאלה: לגיונות הרומאים בכלי־זין של נחושת, נושאי הצלב בשריונות של ברזל, באדרות לבנות במדים כחולים ואדומים — — —

המתנפלים שרפו את הפתקים שמילאו סידקי הכותל, רמסו אותם ברגליהם, נופפו בפגיוניהם בקריאות מאיימות והלכו להם... (מתוך „תל אביב", עמ' 227—8)

מ. אוסישקין

על יד הכותל

היה זה בערב ראש־השנה של תר"ץ, חדש וחצי אחרי הפרעות האיומות שעברו עלינו באב תרפ"ט. ירושלים העברית היתה עוד עטופה קדרות אבל ועדיין לא ניטשטשו הרשמים של המאורעות הנוראים. מדוכאים הלכנו ברחובות, ובכל פינה ראינו את „השמירה המעולה", שבאה, כידוע באיחור זמן, אחרי הפרעות. על־יד הכותל, שהוא שימש רשמית הגורם למאורעות, עמדו שוטרים על־גבי שוטרים והיו משגיחים על כל נכנס ויוצא. בתנאים כאלה פסקו כמעט הביקורים והתפילה הקבועה על־יד הכותל.

יומים לפני ראש השנה שבתי מחוץ־לארץ לירושלים. אין אני נוהג לבקר בערב ראש השנה את־הכותל, אולם הפעם החלטתי ללכת לפנות ערב לזמן תפילת המנחה אל שריד מחמדינו. התחמקתי מביתי, פחדתי שמא בני משפחתי לא יתנו לי ללכת. קודר ומדוכא נכנסתי לעיר העתיקה. בכל הדרך עד הכותל כמעט שלא פגשתי אף יהודי אחד. רק שוטרים וערבים מילאו את כל הסימטאות הצרות.

והנה אני עומד לפני הכותל. מראה הסביבה שלפני שריד עברנו זה מביא אותי תמיד לידי מצב־רוח קשה. אולם הפעם נסערה רוחי בקרבי עוד יותר למראה עיני. אותה החומה, מזכרת עברנו הגדול והמזהיר, השריד היחידי של מקום מקדשנו — ורק שני יהודים עמדו לפניה: השמש ואנוכי. כל־הרחבה לפני הכותל מלאה שוטרים בריטיים. מלמעלה, על־יד שער הכניסה אל־מסגד עומר — מקום המקדש — עומדים ערביים ומביטים על החורבן היהודי. דומם עומד אני בצערי וחושב על הימים שעברו. לפני אלפיים שנה היתה כל החצר ההיא הומיה יהודים מכל הארץ, ועל השער שלפניה הזהירה כתובת ברומאית וביוונית אל הזרים שלא יהינו לגשת אל בית המקדש. גם שליטי העולם בימים ההם, הרומאים, מותר היה להם להתקרב רק עד השער ולא יותר. בעת שוב עומדים

שליטי עולם ואינם נותנים לנו, לבני־ישראל, לעלות למקום הקודש שלנו. אכן כזרים נחשבנו.

אינני זוכר, כמה זמן עבר עלי מתוך הרהורים נוגים אלה. היום החשיך ואפילה שררה בכל־הרחבה שלפני הכותל. הפנסים, שהתחילו מהבהבים מסביב, כאן אסור היה להדליקם. והנה קלטה אזני קול צעדים מתקרבים. מן הסימטה האפילה נכנס אל הרחבה יהודי, זקן, בעל קומה והדרת־פנים, מלובש בגד־חג מסורתי, ואחריו עוד שני יהודים ממלוויו. כפוף־ראש ניגש אל הכותל ובהתלהבות קדושה התחיל מנשק את אבניו. הכרתיו זה היה הרב ר׳ חיים זוננפלד, זכרונו לברכה. לא זזתי מן המקום ולא קרבתי אליו, כי לא רציתי להפריע את הדרת־הקדש.

אנחה כבדה פרצה מתוך לבו. הוא הרים את ראשו, נשק נשיקת־פרידה לאבני הכותל ורצה ללכת. והנה הרגיש בי ונגש אלי.

— כמה אני מאושר — אמר — שמצאתי פה אח קרוב, שגם הוא מרגיש בצערנו וכואב את כאבנו. מעולם — המשיך — לא הייתי מבקר בערב ראש השנה את הכותל, כי קשה עלי הדרך בריחוק־מקום כזה (הוא היה אז בן שיבה, למעלה מ־80 שנה). אולם דווקא כיום, אחרי המאורעות האלה, מצאתי חובה לעצמי לגשת ולראות את שריד תפארתנו מלשעבר. פתאום הרים את ראשו, כשעיניו נוצצו מתוך התלהבות ותקווה, ואמר:

— אל־נא יפול רוחך עליך. גם זה יעבור, „עס וועט זיי ניט העלפן״. אנחנו נשיג את־מטרתנו. לא בסימטאות צרות ולא כפופי־ראש נכנס אל המקום הקדוש שלנו, כי אם בדרך המלך ובקומה זקופה. המשך לעבוד את עבודתך באמונה ואולי בקרוב בימינו נזכה לראות את הגאולה האמיתית. לך לשלום הביתה. „עס וועט זיי ניט העלפן״!

בדברו את הדברים האלה נפרד מאתי והלך. דבריו של הזקן הנפלא ברגע זה ובמקום זה עשו עלי רושם בל־ימחה, שלא אשכחהו לעולם. שלוו ושקט יותר מכפי שבאתי אל הכותל שבתי הביתה.

עס וועט זיי ניט העלפן — זה לא יעזור להם.

הרב נסים (הראשון לציון)

כתר מלכותנו עודנו שבוי בידי צר

תשעה באב, תשט״ו. מיום צמיחת האומה לא חדלה רגל יהודי מעיר הנצח, ימיום שבחטאינו חרב המקדש והוגלינו מארצנו — לא היתה שנה שלא עלינו לכותל המערבי, לקונן על החורבן ולהתפלל לגאולתנו. הכותל המערבי קשר אותנו עם עברנו המפואר, הדליק בנו ניצוץ הגאולה. שימש לנו נוחם ועידוד בחשכת הגלות והצרות. כל דורות ישראל מיום החורבן ועד קום המדינה נקשרו בקשר אחד עם הכותל. הכותל שלא זזה השכינה ממנו, ואף שחרב הבית ובטל המקדש, — השאיר לנו ד׳ שריד זה לפליטה, אשר השפיע על האומה שפע קדושה וטהרה. בזכותו נשמרה גחלת ישראל, ולא כבתה בו אהבתו לארצו ותקוותו לחדש ימיו כקדם. הכותל המערבי סימל לעם את החורבן ואת

הגאולה העתידה. וזכינו לראות בראשית הנחמה, בתקומת ישראל ושלטונו על חלק מארצו.

עברו שבע שנים, שנות שמחת התקומה. ועתה בשנה השמינית למלכות ישראל, מחובתנו להרהר ולשאול: האם לא השכיחה השמחה את העובדה, שנחלת קדשנו בידי זרים, ואין אנו יכולים לעלות ולהיראות לפני ד׳, להשתטח לפני הכותל המערבי ולשפוך שיח ותפילה על הגאולה השלמה ועל פדות הנפש?

דווקה בשעת גאולת עמנו וכינוס פזוריו מבין האומות — נותקנו מן המעיין הרוחני הקדום שלנו! כתר המלכות שלנו עודנו שבוי בידי צר, — וחובתנו להעלות את זכר ירושלים על שפתינו, להתפלל להחזרת המקומות הקדושים, לעורר את דעת העולם כולו על העוול שנעשה לנו לחסום את הגישה לכותל המערבי.

(מתוך גילוי דעת לרגל אבל תשעה באב תשט״ו)

מסורות

משה חאגיז

השולטן שולימאן מפנה את הכותל מאשפתות

כשכבש השולטן שלים את־ירושלים אווה למושב לו את לשכת הגזית במערב בית־המקדש, שהיא היום בית ועד שופטי הישמעאלים.

יום אחד נשקף בעד חלונו וראה גויה זקנה מאד, שמביאה שק זבל ומשליכתו על ערמת אשפתות סמוכה למשכנו. על זה חרה אפו מאד ושלח אחד מעבדיו להביא את־האשה, אשר מלאה לבה לחוצפה כזאת, לפניו.

כשבאה לפניו צידקה נפשה באמרה: „מהרומיים אנכי ומקום מושבי רחוק מירושלים שני ימים, ומצוות אבותי בידי. כי כן ייסדו ראשי הרומיים, אשר על כל איש הדר בירושלים להביא שק אשפה פעם אחת ליום ולהשליכו במקום ההוא, ועל הדר בסביבות העיר — שתי פעמים לשבוע, ועל הרחוקים שלושה ימים — אחת לשלושים יום. לפי שהיה שם בית אלוהי ישראל, ולא היו יכולים להחריבו עד היסוד, לפיכך גזרו בחרם על כל מי שלא יקיים נימוס זה, כדי שישתקע זכרו של הבית ולא ייזכר שם ישראל עליו״.

שמע המלך בנחת כל דבריה, ואמר לעבדיו לעכבה, עד אשר ידרוש ויחקור אם כדבריה כן הוא.

ציווה המלך לכמה מן העבדים שילכו ויעמדו מרחוק, וכל מי שיראו שמביא זבל לאותו מקום יקחוהו לתפיסה ויביאוהו לפניו. וגם הוא מציץ ומשגיח מן החלונות. — הביאו לו עבדיו כמה וכמה מאותם המביאים. שאל את־פיהם ומצא דבריהם מכוונים אל דברי האשה.

ציוה לשימם במשמר ונכנס לאוצרות כספו וזהבו ולקח כמה כיסים מלאים מטבעות. אחר נטל סל ומגרפה ותלה אותם על גבו והכריז „כל מי שאוהב את־המלך ורוצה לעשות לו נחת רוח, ממנו יראה וכן יעשה!״ — והלך אל ערימת האשפה ופיזר שם כיס מעות, כדי שיהיו העניים קופצים עליה, ומחיבת הממון מפנים את־האשפה. והוא עומד עליהם ומזרזם על ידי פיזור ממון, ובסל ובמגריפה שבידו מתעסק לפנות האשפה כמוהם.

ומי רואה הסל והמגריפה ביד המלך ולא יעשה כמוהו? עמד שם המלך כל־אותו היום. וכן הוציא כרוזים בכל יום ויום ומפזר על גבי האשפה כיסי מעות.

כך עמד שלושים יום ועמו עשרת אלפים איש מפנים אותה האשפה עד שגילה את הכותל המערבי והיסודות לעין כל.

וכל אותם רומיים שהיו מביאים זבל, מהם היו בורחים וחוזרים לאחוריהם, ומהם היו נתפסים. הפילו גורלות על הנתפסים ויצאו שלושים איש ושמונה נשים, שצוה המלך לנתחם לנתחים ולקבעם במסמרות סביב לעיר ובכפרים הסמוכים. והוציא כרוז חמור על כל איש ואשה, תינוק ותינוקת, שימלאנו לבו לירוק על גבי אותו מקום, כי קדוש הוא.

אחר כך קרא לקצת יהודים דלים שהיו שם ודיבר על לבם לאמור:

„הנה מאת ד׳ היתה זאת להחזיר עטרת הבית ליושנה, הרי היסודות לפניכם, בנו המקדש בכספי ואל תשגיחו בהוצאות!״

נשבר לב היהודים בקרבם וגעו בבכייה ולא ענו דבר.

אמר להם המלך: „למה אתם בוכים, במקום שהיה לכם לשמוח — כי למחיה שלחני אלוהים, לכונן בית־מקדשו, אשר החריבו הרומיים, שהיו ערלי לב וערלי בשר ולא ידעו ערך קדושת מקום זה וסגולתו!״

ענה זקן אחד שבהם בבכייה רבה: „יחי אדונינו המלך ויאריך ימים על מלכותו! אנו עבדיך, מחוייבים לברך את ד׳ אשר יעצך ולהחזיק לך טובה על חסדך זה. אבל לפי אמונתנו אין בידינו לבנות הבית. לפי שאנו מאמינים ומקווים שהבית הזה ייבנה לנו על ידי ד׳ כשיהיה ברצונו, ולא על ידי זולתו...״

אמר המלך: „ידעתי כי שלמה המלך התפלל: וגם אל־הנכרי אשר לא־מעמך ישראל הוא ובא מארץ רחוקה למען שמך״, (מלכים א ח׳, מא) שתהא תפילתו נשמעת. ובכן אבנהו בית־תפילה לי״.

פטרם לשלום ונתן להם חירות דירה וכל מלאכה, ככל אחד מבני עמו.

(„פרשת אלה מסעי״, לר׳ משה חאגיז ירושלים, תרמ״ד)

כותל הדמעות

שבע אבנים ביסודו של הכותל המערבי: ראשונה הניח אדם הראשון, שניה — אברהם, שלישית — יצחק, רביעית — יעקב. ויוסף הצדיק הניח אבן חמישית, וששית הניח דוד המלך, ושביעית — שלמה.

כשחרב בית המקדש ונפלו שלושת כתליו, ניגש איש צבא מן הרומיים להרוס כותל רביעי, הוא הכותל המערבי — מיד נפל מת. ניגש שר הצבא ויבשו כל־אברי־גופו. אחריו בא טיטוס הרשע בעצמו. יצאה בת־קול ואמרה: „רשע בן רשע! פנה לאחוריך, אל תקרב הלום! כל־הכתלים מסרתי לידיך, חוץ מכותל זה!״

לא שמע הרשע לבת־הקול ונגש אל הכותל והרים עליו כלי מפצו, מיד יבשה ימינו. אותה שעה ירדו ששה מלאכים מן השמים, ישבו על החומה ונשאו קולם בבכי.

ודמעותיהם של מלאכי עליון ירדו לתוך הכותל והתערבו באבניו ונקשו ונתעצמו ולא תמוטינה עוד. („ארץ ישראל" — בוגיסקי, ניו־יורק תרפ"ח)

כותל האביונים

כשעלה ברצונו של שלמה המלך, עליו השלום, לבנות את בית־המקדש, נגלה לו מלאך מן השמים ואמר לו: „המקדש שאתה עומד לבנות יהא חלקם של כל־ישראל".

אסף שלמה המלך שרים ורוזנים, כוהנים ולוויים, וגם לדלת־העם קרא. עמד לחלק בגורל את־מלאכת הקודש ונפל כותל מערבי בחלקם של דלת־העם.

התחילה המלאכה בבית האלוהים. השרים והרוזנים ואילי הכסף קנו ארזים וברושים והרבו שכירי יום וזרזום לכלות המלאכה.

רק עבודת העניים התעכבה, כי לא השיגה ידם. אנשים נשים וטף שבהם עמלו וטרחו, חצבו אבנים, אבן שלמה מסע ממערה גדולה, היא מערת צדקיהו, עד שגמרו מלאכתם והקימו לו לכותל המערבי.

וכשהחריב האויב בעוונותינו הרבים את־בית־המקדש, אכלה האש כל־כתליו, ורק אבני הכותל המערבי ניצלו מן הבעירה, והשכינה לא זזה משם עד היום הזה.

(„אגדות ישראל", זאב וילנאי, 11)

מעשה ברבי שלום שרעבי

הרב המקובל החסיד מוהר"ר שלום שרעבי היה נוהג ללכת בכל לילה יחידי לכותל המערבי, לומר תיקון חצות ולבכות, ומעולם לא נגעו בו לרעה. וזקנינו הגידו לנו, כי פעם אחת התאמרו הגויים הגרים שם להתנפל עליו ולהכותו בבואו שמה בחצות לילה, על העירו אותם משנתם בחצות הלילית בקול בכיותיו. ויהי כאשר עבר עליהם, בלכתו לכותל, כשהם עומדים הכן להתנפל עליו, ותהי חיתת אלוהים עליהם ויהיו כולם כנציבי אבן, כאילו הם תקועים לארץ במסמרות, מבלי יכולת להניד יד ורגל. ויעבור על פניהם גם בשובו משם לישיבתו, כשהם ניצבים על עמדתם מבלי יכולת לזוז ממקומם. וכן נשארו עד הבוקר. וילכו בני ביתם וקרוביהם אל הרב ויתנפלו לרגליו בבקשה שיסלח להם. כי הם לא ישובו עוד לכסלה. ויסלח להם, וישובו לאיתנם.

(יהודה יצחק יחזקאל, „כותל מערבי", „ציון" ספר שלישי, תרפ"ט)

פינחס גראייבסקי

מלכה די פראנס

בימים ההם ומלכה די פרנס, אשת חיל ויראת שמים, היתה מספקת מים ונרות חינם לכל באי הכותל. גם כסאות וספסלים היתה מחזיקה בבית אחד סמוך לכותל ונותנת אותם לכל זקן ואשה וכל עיף לישיבה על־יד הכותל.

שנים רבות החזיקה מלכה די פרנס במצווה זו, ומעולם לא הזיקה אדם. ונשי אלופי הישמעאלים היו מכבדות אותה ומבקשות אותה, שתעתיר בעדן לפני הכותל.

לילה אחד פגע בה נער ישמעאלי משולח ומופקר. מלכה התעלפה כמעט, וכל עוד נפשה בה נכנסה לביתה שברחוב החברונים. ובאותו לילה נפל הנער המשולח למשכב, שוכב כבול עץ לא ינוע ולא יזוע. צעקה גדולה היתה בביתו, כי יחיד הוא להוריו. מיד באו לביתה של מלכה די פרנס. נשקו ידיה, כרעו ברך לפניה, בכו והתחננו לה: „חוסי נא, רחמי נא, גם האלוהים רחמן הוא. העתירי בעדו. בלעדיו חיינו אינם חיים...“

השיבה להם: „אם חפצים אתם בחייו, הביאוהו מיד במטתו אל כותל המערבי. שם יתוודה ויבקש במעמד קהל ישראל הקדוש סליחה מעם השכינה השורה בכותל, ואז יירפא לו“. — מיד הביאוהו אל הכותל ובמעמד קהל רב מישראל ומן הישמעאלים, התוודה הנער וביקש סליחה מעם הכותל.

ראש המקובלים של „בית אל“ פרש ידיו על המשותק והתפלל אל יי ואמר בזו הלשון: „אל נא, רפא נא לו. למען קדושת המקום ולמען כבוד ישראל!...“ וכל הקהל ענה: „אמן“. — וצוה הרב לשני חכמים ללוות את החולה לביתו. — ומיד קם החולה והתהלך כאחד האדם, והיה נס גדול ומפורסם. (סיפורי כותל המערבי, פ. גראייבסקי)

יו“ט לוינסקי

הכותל המערבי מוריד דמעות בתשעה באב

הכל בוכים בתשעה באב.

העם בוכה למשפחותיו ומתנה על חורבן ירושלים וחורבן הבית. מלאכי השרת פורשים ובוכים במקום לומר שירה. אף הקדוש ברוך הוא בוכה במסתרים, שואג וקושר מספד על בניו שגלו ועל ביתו שחרב.

„אף הארץ קשרה מספד וצבא השמים נשאו קינה. ואף המזלות יזלו דמעה“ — מספרת לנו הקינה לתשעה באב „אז בחטאינו“.

מקורות לאגדת הבכיה בתשעה באב מוצאים אנו לא מעטים בספרותנו המדרשית. וכן אמרו: „מקום יש להקב“ה ומסתרים שמו ושם הוא בוכה“, (תנחומא, שמות) וכן סיפר ר' יוסי (ברכות ג', עמ' א) שנכנס פעם אחת להתפלל באחת מחורבות ירושלים, בה שמע בת־קול מנהמת כיונה ואומרת: „אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות“. ובמדרש „תנא דבי אליהו“ המיוחס לרב ענן, מן מאה ג', אבל חובר כנראה ברומי בסוף המאה העשירית:

„פעם אחת נכנס רבי נתן לבית המקדש ומצאו חרב וכותל אחד עומד. אמר: מה טיבו של כותל זה? אמר לו אחד: אני אראך. מיד נטל טבעת אחת ונעצה בכותל ההוא, והיתה הטבעת הולכת ובאה עד שראה את הקדוש ברוך הוא שהוא היה שוחה וזוקף ועומד ומיילל על חורבן בית המקדש ועל ישראל שגלו“ (פרק ל').

ואם בכל ימות השנה כך, ביום תשעה באב על אחת כמה וכמה. בספר „חיבת ירושלים" מסופר על מערה הסמוכה לקבר ר' שלמה בן גבירול, שהולכת עד ירושלים, ובליל תשעה באב שומעים הערבים משם קול בכי מאויים אשר תסמר שערות כל בשר לשמעו, „וכל העולם אומרים שאמת הדבר" (חיבת ירושלים, לר"ח הורוויץ „קולות תחתיות" י"ד). אגדה מעין זו מספר הנוסע יוסף מאנטאבייא האשכנזי מירושלים במכתבו ללנבארדייה (בשנת 1481 בערך): „סמוך לעיר כבול (הגליל התחתון) יש בור אחד עמוק מאוד וכשבא ליל תשעה באב יוצאת בכייה גדולה מן הבור ומי שעמד אצל הבור שמע בכיה גדולה בט' באב, ואין יודעים מה טיבו [של הבור]" (עדות ביהוסף לר' יוסף סופר, מסע לא"י בשנת תקכ"ג 1760/3). „גם יש בו (על יד קבר זכריה) באר אשר בה הושלכו נערים ובתולות (כדי) שלא ליפול בחרב. אשר עוד היום בליל ט' באב הישמעאלים אומרים ששומעים בכיות גדולות תוך אותה הבאר". (ירושלים לא. מ. לונץ, כרך ו', ע' 338). על באר זו סיפרו עוד כמה נוסעים, והיא נקראת גם „באר בנתן" — כלומר באר הבנות ובפי אחינו הספרדים „ביר אלמוג'אג'אס", כפי שמספר לנו הנוסע האלמוני משנת רפ"ב. גם הערבים יודעים על מסורת זו ובפיהם תיקרא הבאר „ביר ביכר" בור הבתולה (לוח א"י תרס"ב, אגדות ומסורות נשכחות, 108). אגדה זו גם התפצלה ונכנסה למחזור האגדות על הסמבטיון, והנוסע הקראי בנימין ירושלמי (1785—86) מספר על שתי בארות בירושלים, ליד שער דמשק, שבכל יום ששי אחרי הצהרים נשמעים מתוכן קולות ויש שהעידו ששמעו כן באזניהם" (אוצר מסעות פרק ג', עמ' 216).

גם שרידים אחרים של בית המקדש בוכים בתשעה באב: „ברומי בבית תיפלה של שנט שטיפן עומדים עמודי נחושת שעשה שלמה המלך וחקוק על פניהם „שלמה בן דוד". ובכל שנה בתשעה באב מזיעים העמודים כאילו שפכו מים עליהם" (סדר הדורות, בשם מסעות בנימין).

החכם ר' יוסף מביא בספרו „כסף צרוף" נוסחה חדשה של אגדת הבכי בתשעה באב:

„בהיותי בעיר הקודש ירושלים, תיבנה ותכונן, שמעתי אומרים, כי בליל תשעה באב יוצא קול נהי ואנחה מבית המקדש, וכל בני אדם שומעים. ואני רציתי לנסות הדבר, ובליל תשעה באב אחד יצאתי מבית הכנסת, ישבתי על חלון ביתי שהיה סמוך לבית המקדש והכותל המערבי נראה ממנו. עמדתי מצפה לשמוע איזה קול. קול יללה גדולה נשמע מבית קודש הקדשים ותסמר שערת בשרי ואתעורר בבכי גדול עד כי נתעלפתי" (ע"פ „ירושלים בשיר ובחזון" ליעקב כהן, עמ' 49—50).

תייר משנת 1872 מספר כי בתשעה באב מוריד הכותל שתי דמעות והדמעות מתגלגלות בדרך נסתרת ונופלות לירדן וכשיבוא המשיח תיהפך דרך זו לנחל (ראַווי אַטיד ז'וויף, 1884, חוברת ה'; המגיד מס' 28, עמ' 338).

קול נהי ואנחה כזו היוצאת מהכותל המערבי שמע באזני רוחו בליל תשעה באב גם המשורר היינריך היינה: „ובאמת כותל מערב / בוכה ממש מדי שנה, בצום החמישי; זאת ראיתי / בעיני אשר מלאו דמע עת אבניו אבני גזית / נטפו טיפות, טיפות גסות. (עפ"י תרגום ש. בן ציון: הכותל המערבי, ראש פרק ה').

ודמעות אלו ראה בעיני רוחו חולם חלומה של גאולת הארץ, א. ל. לוינסקי, עם ביקורו בשנת 1882 אצל הכותל המערבי בתשעה באב (המגיד, 1855, גליון 28), ועל הדמעות הללו מספרת גם אגדת עם (דוד פרישמן: „בירושלים"): „בעלות טיטוס הרשע להחריב את הקיר המערבי של בית־המקדש — ירדו מן השמים ששה מלאכים וישבו על החומה וישאו את קולם ויבכו. והדמעות האלה באו אל תוך הכותל ותתערבנה בו"...

מתוך המסורת על בת קול שמנהמת כיונה בין חורבות ירושלים ועל הבכייה הבוקעת ועולה ביום תשעה באב מן הכותל המערבי נוצרה ונתרקמה האגדה שבכל שנה ושנה בתשעה באב מופיעה על אבני הכותל יונה הומיה והוגה נכאים. ר' א. מ. לונץ העיר על זה (ירושלים, כרך י', 33):

„בהיותי בחוץ לארץ שאלוני אם אמת הדבר אשר שמעה אזנם מיהודי ארץ ישראלי כי בכל ערב תשעה באב, לעת ערב תעמוד יונה אחת בפינת הכותל המערבי תקונן תהגה עד העת ההיא למחרתו? ותהי תשובתי: אגדה היא ואין לה מקור במציאות, רק ברוח המשל והמליצה, על פי דברי רז"ל: כנסת ישראל נמשלה ליונה".

בשנת ת"ש, י"ט באלול (22 בספטמבר 1940) פשטה שמועה בירושלים שהכותל המערבי בוכה. קהל גדול נהר אותו יום אל הכותל, לראות בפלא. רבים לקקו בפיהם את טיפות המים שנראו בין האבנים. הביאו כוסות וסירים למלאם במים הנפלאים ולשמרם כסגולה... זקנים מסרו בשעת מעשה, שגם בשנת תרפ"ז, כמה ימים לאחר הרעש, בכה הכותל וסילון של מים זינק מבין אבניו...

שלום עליכם

כותל מערבי

— ספר־נא לי, בבקשה ממך, את הדבר הזה לכל פרטיו ודקדוקיו. אם כן, איפוא, ראה ראית בעיניך ממש את הכותל המערבי? האומנם? ראית אותו יפה? אם כן, איפוא, הלא תספר לי — איך ומה, ואימתי?...

כך אמר רבנו ליהודי אחד, שזה־עתה חזר מארץ־ישראל, מירושלים עיר־הקודש.

— ספר־נא לי, בבקשה ממך, צייר־נא לי את הדבר הזה לכל פרטיו ודקדוקיו — מה מראהו וכיצד הוא עומד ואבניו מה הן?

היהודי הירושלמי צייר לו את הדבר לכל פרטיו ודקדוקיו, ורבנו ישב כנגדו ושמע ושתה בצמא את דבריו ונהנה מאוד. פניו הבהיקו כפני אדם, שהביאו לו ברכה ושלום ממדינת־הים, מקרובו וגואלו.

רבנו נעץ עיניו ביהודי הירושלמי, עשה אזנו כאפרכסת והקשיב לדבריו בכל חושיו, עד כי לא הרגיש כלל בנו, בתלמידיו הסוררים, שאנו משתמטים אחד־אחד מלפני השולחן, מתחמקים ומתגנבים לצאת החוצה ולהשתובב מעט.

כשחזרנו שוב לחדר, עדיין מצאנו את שניהם יושבים ומספרים.

— כותל מערבי! — אמר רבנו אל היהודי הירושלמי — כותל מערבי! הלא זאת היא שארית מחמדינו שהיו לנו בימי ממלכת ישראל, כותל מערבי! כותל מערבי!
ורבנו נתן את קולו בבכי. (תירגם י. ד. ברקוביץ)

דוד פרישמן

הכותל המערבי

מרחוק, מרחוק מאוד ינשא אלי עם הרוח קול רועד וממושך, כהמות גלי־ים רחוקים. רגע אחד הוא נואש וחלש ויגע, ורגע אחד יהיה לקול שריקה, כמו קול נבלע הקורא לעזרה, — וחרדה תחלוף את כל בשרי. מתי זה שמעתי קול אשר כזה, הקורע לב? פתאום עולה על לבי זכר השעה אשר מתה עלי אמי.

ואני מהלך בתוך הרחובות החשכות והצרות, הלוך וירוד, הלוך וירוד, כל־רגע מדריגת אבן אחת במורד, והרחובות מה עתיקים ורבי ימים! האין יש לכל אבן פה, אשר תדרוך עליה כף־רגלי, תולדותיה ודברי־ימיה? מי יודע — אולי במקום הזה, אשר אני עובר בו עתה, עבר לפנים גם הנביא ישעיהו? אולי פה התהלך פעם המלך דוד ברגל, אולי המלך שלמה התהלך פה לשוח לרוח היום, כנטות צללי ערב — כי הדרך היא הדרך אשר אל הר־הבית... חלומות אשר מתו בי זה־כבר קמו פתאום לתחייה. אכן רגש זר הוא ונפלא, כאשר יעבור איש ברחובות עיר עתיקה כזאת ורבת־ימים: כל אמה מרובעת פה יש לה היסטוריה יותר מאשר לכל הארץ הגדולה והרחבה, אשר ממנה באתי עתה. הארץ אשר ממנה באתי עתה היא ארץ הגיאוגרפיה, והארץ הזאת אשר אני מהלך בה עתה היא ארץ ההיסטוריה...

ואני עובר את רחוב־דוד ואת הרחוב הקטן הראשון העובר באלכסון ופונה דרומה, ואני הולך הלוך ופנה לימין ועובר על־פני בתים קטנים ודלים, וקול הפרא ההוא, הצורב את הלב, הולך הלוך וקרוב — ופתאום ואנוכי עומד לפני „הכותל".

וכאשר ראיתי אותו, את הכותל, והנה שבה וקמה לתחייה כל ילדותי... על־פני הספסל הקטן אנוכי יושב לפני אמי זקנתי, ראשי נתון בחיקה לרגעים, והיא מספרת ומספרת. ומספרת היא את דבר שבע האבנים הראשונות אשר לכותל הזה. את הראשונה הניח אדם הראשון, את השניה אברהם, את השלישית יצחק, את הרביעית יעקב, ויוסף הצדיק הניח את האבן החמישית ואת השישית הניח דוד המלך, ואת השביעית — שלמה. וזה הדבר אשר הכותל הזה לא ימוט לעולם. כל הימים אשר תעמוד הארץ, יעמוד גם הוא. באש אמרו להפילו והוא נשאר עומד, במחי־קבל ניסו לנתצו ולא הצליחו, כאשר חרב בית־המקדש ושלושת הכתלים אשר לו נפלו, אז ניגש איש־הצבא הראשון מן הרומאים ויסתער על הכותל הרביעי הזה, הוא הכותל המערבי — ויפול מת ארצה. אז הגיח אליו שר־הצבא — וייבשו כל אבריו. אז עלה טיטוס הרשע בעצמו, ופתאום יצאה בת־קול: „רשע בן רשע, פנו לאחוריך, אל תגש! את כל הכתלים מסרתי בידך, מלבד הכותל הזה". וכאשר לא שמע הרשע בקול הזה ויגש אל הכותל וירם עליו את כלי מפצו ותיבש יד ימיני. ואולם ברגע

הזה ירדו מן השמים ששה מלאכים וישבו על החומה וישאו את קולם ויבכו, והדמעות האלה באו אל תוך הכותל ותתערבנה בו — ומני אז נקשו האבנים, והכותל לא ימוט עוד לעולמי עולמים.

והעם אשר ממנו יצאתי? כל הימים אשר הארץ עומדת, עומד גם הוא, וכל הימים אשר תעמוד הארץ, יעמוד גם הוא — כל ימי השמים על הארץ. אכן רק כותל מתהלך העם הזה, אשר יעמוד ולא יפול, יעמוד ולא יסוף, ואין אש ואין מים אשר יוכלו לו. לא מרוב רעה יאבד ויכלה, ואפילו לא מרוב טובה. הוי, הכותל המתהלך הזה אשר אין נפלא כמוהו!

מרדכי טמקין

לִפְנֵי הַכֹּתֶל הַמַּעֲרָבִי

אֵלֶיךָ, מַחֲבֵא־עֹז־קְדוּמִים
לִתְפִלּוֹת, כְּמִיהוֹת וּרְנָנִים,
מִמֶּרְחָק בָּאתִי, לְהִשָּׁעֵן
בְּתוּגָה אִלְּמָה אֶל הָאֲבָנִים...

רֹאשִׁי יִשַּׁח בִּדְמָמָה
בֵּין רָאשִׁים מוּטָחִים וְנִסְעָרִים;
שְׁכוֹל־עוֹלָמִים יַעַל מִסְּדָקִים,
מִפִּצְעֵי אֶבֶן הַמָּשְׁחָרִים.

לֹא אָטִיחַ, אַף לֹא אֶחֱלֹם,
וּבְנֶחָמַת־שָׁוְא אֲמָאֵן;
מִמֶּרְחָק בָּאתִי, דַּךְ, יָגֵעַ.
תְּנוּחִי רַק לְהִשָּׁעֵן.

יעקב כהן

הַכֹּתֶל הַמַּעֲרָבִי

עַל הָהָר הָרָם
עוֹמֵד כֹּתֶל יָשָׁן
קוֹדֵר מִנִּי עָשָׁן;
הַרְבֵּה נִרְאִים פְּרָצִים בּוֹ,
צִמְחֵי אֵזוֹב צָצִים בּוֹ, —
אַךְ הוּא עוֹמֵד אֵיתָן.

עַל יַד כֹּתֶל זֶה
עוֹמְדִים זְקֵנִים שַׁחִים,
מִתְפַּלְּלִים וּבוֹכִים;
שׁוֹפְכִים דִּמְעוֹתֵיהֶם שָׁם,
מְתַנִּים צָרוֹתֵיהֶם שָׁם, —
צָרוֹת אַלְפֵי שָׁנִים.

וּמִשְּׁמֵי הָרוֹם
קַרְנֵי כֶסֶף שׁוֹפְעוֹת,
אֶת הַכֹּתֶל חוֹסְפוֹת;
אֶל כָּל לֵב מְצִיצוֹת הֵן,
וּבְכָל לֵב מְפִיצוֹת הֵן
זְהָרֵי נֶחָמָה.

אלפרד קר

כותל הדמעות

נגוע נגעתי בכותל הדמעות בעצם ידי. נגוע נגעתי במצחי הלוהט.

אבני גזית מרובעות, גבוהות, נשגבות, אכולות מרוב ימים.

כבנות כפר נראות הנשים היהודיות לפני הכותל. קול מוזר מזעזע את הלב: ילל נשים; בכי תמרורים רועד. מרחוק יגיע הקול. אנשים בעלי הדרת שיבה, שזקנם יורד להם על פי מידותם, וגבות עיניהם עבותות ולבנות. פניהם של אחדים מן הזקנים עטופים בסודרים. גלימות של קטיפה אדומה. מהם לובשים קפטני משי סגולים של שבת. הנערים חבושים כובעים שחורים, עגולים לראשם.

הה, כותל הגעגועים, כותל געגועי היגון העזים ביותר עלי אדמות! נגוע נגעתי בו במצחי הלוהט.

ש"י עגנון

ליד הכותל המערבי

— — — לא יצתה שעה קלה עד שנתפרסמה ביאתם בעיר. יצתה כל ירושלים לקראתם חסידים ופרושים ונתנו להם שלום ושמחו עמהם שמחה גדולה וכיבדום בכל מיני כבוד ואמרו להם אשריכם שבאתם לכאן ולא חששתם לגופכם ולממונכם ועשיתם עיקר מנפשכם וזכיתם לעמוד בהיכל המלך מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא. ורבן של חסידים ראש חכמי הספרדיים שבעיר הקודש הראה את חיבתו הגדולה לאנשי טורקיה והביאם לבית מדרשו, וכל יום ויום וכל לילה ולילה עשו תיקונים נאים. — — —

הקיצור קיבלו אותם קהל קדושים בירושלים בכל מיני כבוד ולא זזו מלחבבם עד שהביאום לבתיהם והביאו להם מאכל ומשתה והציעו להם מטות של כרים וכסתות. השיבו את נפשם וחלצו את עצמותיהם עד שהגיע חצי היום ונכנסו למרחץ לטהר עצמם לכבוד שבת ולכבוד העיר.

וביציאתם נתנו פרוטה לשמש והוא אמר להם לבריאותכם. חזרו לבתיהם ולבשו בגדים של שבת והלכו אצל כותל המערבי.

וכותל המערבי שארית מחמדינו מימי קדם שהשאיר לנו הקדוש ברוך הוא בחמלתו הגדולה גבוה שתים עשרה קומות בקומת איש, כנגד י"ב שבטים, כדי שיכוון כל־אחד מישראל את לבו לפי שיעור קומתו ולפי השבט שלו. ואבנים גדולות הוא בנוי, וכל אבן של חמש אמות על שש אמות, ואין כמותן בשום בניין שבעולם, והן מונחות בלא טיט ובלא טיח ביניהן, אף על פי כן הן מחוברות כאחת, ככנסת ישראל שאין לה אפילו שלטנות כל שהיא שתחבר אותה אף על פי כן היא חטיבה אחת בעולם. וכנגד הכותל וכן בקצותיו חצרות של ערביים, שיושבים עם בהמותיהם ואינם מבטילים את ישראל מתפילתם. כרעו הנלבבים והשתחוו וכרעו וחלצו מנעליהם ורחצו ידיהם והלכו בנפילה על אפיהם עד

שהגיעו אצל הכותל ונשקו כל אבן ואבן בבכייה ופתחו ספרי תפילותיהם ואמרו שיר השירים בהתעוררות גדולה ומפסוק לפסוק נתעוררה נפשם יותר ויותר. הניח רבי משה ראשו בכותל ונזכר שהוא עומד במקום שלא זזה משם שכינה מעולם. התחיל קורא בשיר השירים בהתלהבות איומה ובנעימה שקרא בה רבי גרשום אחיו עליו השלום בשעת יציאת נשמתו עד שהגיע לפסוק „הביאני המלך חדריו" שבו נסתלק רבי גרשום אחיו מן העולם. לא הספיק רבי משה לסיים כל הפסוק עד שנכנסה בו שמחת ארץ ישראל ונכנסה בו חיות חדשה.

לאחר שסימו שיר השירים אמרו כמה מזמורים ותתפללו תפלת מנחה. ועוד תפילה אחת התפללו על אחיהם שבגולה. לבסוף קיבלו את השבת בשירה וברננים והלכו לבתיהם.

אורי צבי גרינברג

אֶצֶל הַכֹּתֶל

– הִנֵּה זֶה עוֹמֵד אַחַר כָּתְלֵנוּ
הָאַדִּיר – הַנֶּעְלָם וְרוֹאֶה בְּעָמְדֵנוּ
לִתְסִלָּה בַּחוּץ – אֵלַי שְׁרִיד מַלְכוּתֵנוּ.
בְּלִי גַּ הַזָּהָב שֶׁל הַדִּבִּיר לְרֹאשֵׁנוּ
הוּא רוֹאֶה וּמַקְשִׁיב עֲמֻקּוֹת לְנַפְשֵׁנוּ.

מִי קִשְּׁרַנִי לַכֹּתֶל בְּקֶשֶׁר־שֶׁל־תְּפִילִין
וְחָזָק־הוּא – לִבְלִי־הִנָּתֵק מִבַּרְזֶל!?
בְּהַגִּיעִי נִכְסָף אֶל הַקֹּדֶשׁ הַזֶּה
אֲנִי חוֹזֶה חֲזוֹן בְּרִית בֵּין הַבְּתָרִים וְאֵשׁ סְנֶה
וּצְבָאַי עַל הַפֶּרֶת.. וּשְׁבוּיַי בְּבָבֶל.
קַו לְקָו כַּשָּׁנִי לְלִבִּי הָאָבֵל – – –

מִי בְּכֶבֶל רִתְּקַנִי לְצוּר יְרוּשָׁלַם
וְשִׁלַּח בִּי אֶת נֶשֶׁר הַדָּרוֹר לְנַקֵּר?
לְרֹאשִׁי מָגִנִּי־לְדָוִד הַשָּׁבוּר
וּמִמּוּל: צֶלֶב רוֹמִי אַדִּיר מִזְדַּקֵּר
וּלְגַבִּי: בֵּית־עַמִּי־עִם גְּרוּת־בּוֹ חָבוּר.

(מתוך „הכותל והנחל", רחובות הנהר, עמ' שכ"ח)

אברהם ברוידס

יֵשׁ זֵכֶר יְגוֹנִים אֶחָד

יֵשׁ זֵכֶר יְגוֹנִים אֶחָד,
לֹא כְּלִי אֶחָד עָלָיו הוּחַד
וְהוּא שָׁרַד וְלֹא נִכְחָד.

גּוּשׁ קוֹדֶר וּשְׁבַע יָמִים
לֹא יָכֹל לוֹ זְדוֹן עַמִּים,
הֵם מָאֲנוּ בּוֹ לוֹחֲמִים.

זֶה שְׁרִיד חֻרְבַּן יְרוּשָׁלַם
כֹּה יְצַפֶּה אָבֵל, אִלֵּם,
לְיוֹם גָּדוֹל, לְעֵת שְׁלֵם.

וְכָל אֲשֶׁר קִרְבּוֹ נָדַם,
קוֹל קַנָּאִים וְעֹז מִרְדָּם –
שׁוּב יִשְׂגְּבוּ בִּמְלוֹא הוֹדָם.

טוּר אֲבָנָיו שֶׁל קִיר דְּמָעוֹת
עוֹד יַעֲטֹף פְּאֵר פְּלָאוֹת
בְּאוֹר פְּנֵי אֱלֹהֵי צְבָאוֹת – – –

בין עדות ושבטים

לא לשחק בקוביה ביום תשעה באב בקנדיאה

היתה עלי יד ד׳ ובהיותי ביום תשעה באב בבית הכנסת, יושב ומשומם על חורבן בית אלוהינו ...והנה זה בא וימהר המגיד להגיד כי קצת מהעריצים והפריצים יושבים ומצחקים בקוביא ברחובות קריה. כשמוע אליהו וילט פניו באדרת והודי נהפך עלי למשחית והיטב הורע לי עד מות. ובחמת כוחי, מר שיחי ומר רוחי, יצאתי מבית הכנסת והלכתי ומצאתים יושבים ומשחקים והרימותי קולי ואקרא בקול גדול, ועשיתי להם נזיפה־רציפה. ויהתל בהם אליהו, ואמרתי אליהם: פושעים בישראל, הייטב בעיני ד׳ כי ביום כזה שאסור אפילו בשאלת שלום תצחקו ברחובות ובשווקים, ולא תבושו מד׳ ומאנשים — — — ואמרתי אליהם שראויים הם לנידוי. אימה גדולה נפלה עליהם ויברחו — — —

ואחרי שבת נחמו, בהסכמת מעלת הרבנים והזקנים והנכבד הקונדושטאבלו עם החשבנים עמדנו והחרמנו שלא יהא אדם קטן וגדול, הן נכרי הן תושבי, הן מהנמצאים בדורנו והן מהבאים אחרינו, ר ש א י לצחוק בתשעה־באב, כל היום כולו, שום צחוק שבעולם, לא עם מעות ולא אף בלי מעות, וכדאי היא בית אלוהינו [שנחרב] לבטל צחוק וקלות ראש יום אחד בשנה. וכל קהילתנו קיבלוהו עליהם ועל זרעם אחריהם ואמרתי לכתבו על ספר למען יעמוד ימים רבים. וזה היה בשנת הרצ״ג.

(מתקנות קנדיאה 1533, א״ש הרטום ומד״א קאסוטו, עמ׳ 112)

הרב אליהו קפשאלי, היסטוריון ורב ראשי בקנדיה. קונדוסטאבלו — ראש העדה.

י. לבונאי

תשעה באב בבומביי

בתשעה־באב חל על פי רוב גם יום צום לכמה כיתות דתיות של לא יהודים בהודו — המחושבים ליום התשיעי של החודש המתחיל במולד הלבנה כמונו. ולכן יש וניכרים סימני אבלות בכל האוכלוסיה, כיהודים כנכרים. בתי הכנסת היהודים מלאים מפה לפה. — מתאבלים על חורבן ירושלים שהוא עיקר. אולם רק מעטים מענים נפשם בצום.

לאחר הצום — אוכלים זרעונים תחילה, פולים ואפונה, כמו שאכלו גולי יהודה על נהרות בבל. בכל בית שוחטים עופות בתשעה־באב אחרי הצהרים ובערב היה נוהג השופט היהודי — ראש העדה, ממלא מקום ה„כוהן הגדול״ — לחזור על בתים ולהניף „תנופה״ את הכבד של העוף, זכר לקרבנות בית המקדש שייבנה במהרה בימינו. ל„תנופת הכוהן״ מבכרים כבד של תרנגול, שלא ייראה כקרבן, כי בבית המקדש לא הקריבו תרנגולים. את הסעודה שאחרי הצום מכינים לא בצלחות כי אם בעלי בננות — זכר לחורבן ולמאכל גולים בדרך. לאחר הסעודה מקטירים לבונה.

תשעה באב במארוקו

יהודי מארוקו מרבים לקונן בתשעה־באב. אין להם ספר קינות מודפס, כי שירי האבל כתובים אצלם ביד בקונטרסים מיוחדים שהם מביאים אתם לבית הכנסת. ויש שהם מתכנסים כנופיות־כנופיות והולכים ומקוננים בחוץ, בצידי הרחוב ובחנויות. הם גם נוהגים להתוות תו על המצח באפר מקלה. את ספר התורה יעטפו בשחורים ואת ההפטרה „אסף־אסיפם" יתרגמו לערבית ויקראוה בניגון עצוב. (ע"פ „נר המערב" לרב טולידאנו, עמ' 216).

הנינא מזרחי

תשעה באב בפרס

במשך הימים שלפני תשעה באב מעוררים המולאים (החכמים), התזנים ויודעי ספר את הלבבות על ידי קינות שונות ומשרים על הציבור רוח אבל ויגון לקראת יום הצום.

בין כל היצירות על מאורעות החורבן המזעזעים, יש לציין את „הפת־בראדרון" (שבעת האחים), סיפור־קינה על גורל ישראל בזמן החורבן.

„הפת־בראדרון" פותח בצורה פרוזאית בתיאור מצבו המיואש של עם ישראל בזמן חורבן הבית השני ומגולל לעיני הקורא אחד אחד את כל מאורעות החורבן ע"י „הקיסר הרשע" או ה„כופר". ולבסוף הוא מספר על „מרים בת נחום" שהתחבאה היא עם שבעת בניה באחת המערות ושקדו יחד על לימוד תורת ה', עד כי נתפשו ע"י מרגלי חרש והובאו אל הקיסר. מכאן מתחיל עצם השיר המכיל שבע קינות, קינה לבן, קינה לבן. לכל קינה מקדים בצורה פרוזאית איומו של „הקיסר הרשע" אל הבן המוצג לפניו ותשובתו של זה, הדוחה מתוך הכרה אמתית ובטחון שלם באמונת ישראל, את רצון הקיסר. אח"כ באה הקינה המתחלקת גם היא לשתים: קינת הבן המוכן לקבל את גזר דינו וקינת האם. האם האומללה הרואה בענויי בנה. בין קינת הבן וקינת האם מסופר שוב בשפה פרוזאית דבר מילוי גזירתו של הקיסר. רק הקינה הראשונה על האח הגדול מכילה גם את קינת האחים על אחיהם הגדול. שיר אבל זה מסיים בקינת האם האומללה על שבעת בניה. הוא מכיל מאתים שמונים וששה בתים, שתי שורות כל בית, מלבד החלקים הפרוזאים שבין קינה לקינה.

מלבד „הפת־בראדרון" — הקינה האופייניה ביותר של יהודי פרס — ישנם תרגומים ממדרש איכה, מן הקינות היפות והמזעזעות של תשעה באב.

משנכנס י"ז בתמוז נמנעים יהודי פרס מכל שמחה. הימים שבין י"ז בתמוז לתשעה באב הם ימי כישלון לעם ישראל, וחזקה עליהם שכל דבר שיתחיל בו היהודי בימים האלה — סופו לכישלון. ילד יחלה — נודרים הוריו נדר להלבישו שחורים בימים האלה, או כי יכינו נזיד עדשים ושלחוהו לילדי החדרים באחד מן ימי אבל אלה, או כי יזכו את תינוקות של בית רבן במשקה קר לרוות את צמאונם, לזכרון לאותם הימים שתינוקות של בית רבן מתו בצמא. ויש אשר מעמידים אנשים חביות מי קרח לפתח חנויותיהם והיו להשיב את נפשם של העוברים ושבים, זכרון לאותם ימי בהלה שבהם נפחה נפשם מצמא. אשה כי

תאחר בלדתה — ונדרה נדר שאם יזכנה ה׳ בפרי בטן והלבישה אותו שחורים בימי אבל אלה.

ככל שמתקרבים אל חודש אב, יותר ויותר מורגש האבל. מר״ח אב סוגרים על מסגר את כל האיטליזים. מניעה מאכילת בשר חובה היא על כל איש. רבים צמים יום יום בתשעת הימים האלה, אחרים מסתפקים בצום ביום השני וביום החמישי.

אך יותר מכל אלה מעוררת ההתקהלות בבתי כנסיות לבכי ולמספד. בכמה מקומות יפרשו בחצר בית הכנסת יריעות בד שחורות על כל הכתלים ומלמעלה מעל ראשיהם נהפכת חצר בית הכנסת לאהל שחור *).

בכל שבעת הימים שלפני תשעה באב (בר״ח נמנעים מלערוך מספד) בשעת מנחה (בארבע שעות אחה״צ בערך) מתאסף הקהל, רבים מהם יחפים, פעם בבית כנסת זה ופעם בבית כנסת אחר להשתפכות הנפש.

„הפת־בראדרון״ מעורר יותר מכל קינה אחרת לבכי. האנשים יושבים צפופים על הקרקע והנשים מחוץ לתחום האהל, החזן אך פותח בקינת הבן הראשון „איא מאדר חלאלם כון חלאלם״ (אוה אמא סלחי לי, סלחי) — וכל הקהל, איש ואשה כאחד מתפרץ בבכי ואנקות, אנחות ויללות מרעישות אוזן.

החלקים הפרוזאים שבקינה משמשים מלבד גשר ומעבר מקינה לקינה, גם הפסקות של רגעי מנוחה לקהל, כדי להתמוגג שוב בבכי עד כדי אפיסת כחות, עם הקינה שאחריה. ככה עוברות עליהם שעות אחדות של השתפכות נפש ואבל כבד.

בערב תשעה באב נוהגים לעשות לילדים חולים או לילדים שיש עליהם נדר כפרות כמו בערב יום הכפורים.

אחרי תפילת מנחה מתחילה מבעוד יום סעודת ההפסקה. בני המשפחה יושבים סביב איזו מפה בלויה על הקרקע, על פי רוב בחצר, וסועדים את לבם. בתוך הסעודה או לאחריה לוקח כל אחד ביצה, טובלה בצלחת אפר המוכנה על המפה ואוכל אותה, אח״כ הוא טובל את קצה אצבעו באפר ומעביר על מצחו תו אפר מן הרקה האחת לשניה. תכף אחרי גמר הסעודה עוזבים כל בני המשפחה את הבית והולכים יחפים לבית הכנסת.

את תפילת ליל תשעה באב עורכים על פי רוב על גג בית הכנסת תחת כיפת השמים עד שעה מאחרת בלילה. התפילות והקינות הן על פי נוסח ספרד. שונה היא הנעימה בפרקים השונים שבמגילת איכה: א׳, ב׳, ד׳, ה׳ נעימה אחת ולפרק ג׳ נעימה אחרת; על פי רוב מתרגם החזן את מגילת איכה ואת הקינות השונות שאחריה ומוסיף הרבה נופך משלו כדי לעורר את הנשים ואת עמי הארץ שבין קהל המתפללים להתרגשות ולבכי. הוא מסתפק רק בקריאת הפסוקים הראשונים או גם הפסוק הראשון של כל פרק ממגילת איכה או הבית הראשון של כל קינה ככתוב בספר והשאר בא בתרגום השפה המדוברת.

---

*) המנהג הזה של סדור אהל שחור לבכי ולמספד אינו נהוג בכל בית כנסת, אלא במקומות בודדים ובאין ספק שהוא לקוח מהמושלמים השיעים הנוהגים לעטף לימי הקטל שלהם — המתחיל מיום א׳ מוחרם וגומר ביום י״ בו, יום הריגת האימאם חוסין — את אחד המקומות הסומביים בשוק כולו שחורים, ובמקום הזה מתקהלים המושלמים השיעים בימי הקטל לבכי ולמספד.

אחר גמר הקינות קם החזן לנאום מעניני דיומא. כל הקהל קם על רגליו כאיש אחד. עם פתיחת החזן ב„אחינו כל בית ישראל שמעו" כבים כל נרות השעווה והקהל נשאר כולו באפלה. החזן מעביר לעיני רוחו של הקהל את אגדות החורבן: הנה רואים את רחל המבכה על בניה ומורטת שערות ראשה, הנה ירמיה הנביא מקונן על עמו האומלל ורץ אל הירדן לעורר את משה רבנו ע"ה ואת האבות שיבואו להציל את בניהם ואת צאן מרעיתם והקהל כולו מתמוגג בבכי. לבסוף מודיע החזן את שנת החורבן והקהל מתפזר איש איש לביתו מבלי פרישת שלום, כמנהג אבלים.

בבית מפריש כל איש תרומה לעניים ונותנה מתחת לכרים למראשותיהם של בני המשפחה, גדולים וקטנים, איש איש לפי גילו. בבוקר אחר נטילת ראשי־האצבעות והעינים אוסף האב את כל המטבעות שמתחת לכרים ולוקחם אתו לבית הכנסת לחלקם בין העניים.

עוד בערב תשעה באב מפנים מבית הכנסת את כל השטיחים והמרבדים והקהל יושב על הקרקע כשהוא מקפל את רגליו, איש ע"י רעהו צפופים ודחוקים עד אפס מקום, גם הנשים ממלאות את חלל עזרת נשים כשהן יושבות יחפות על גבי הקרקע. כל הקהל יודע שלפני שתים לאחר חצות אין לעזוב את ביהכ"נ. הקינות הן רבות ומזעזעות ובכל קינה מוסיף החזן הרבה משלו. כל המאורעות עוברים לעיני הקהל מסופרים בשפתם הם. רק את הבית הראשון מנעימים בנעימת קינה ככתוב במחזור הצום, אך אין הקהל יוצא ידי חובתו מקריאה זו ועל החזן לתרגם גם את הבית הזה. דמעות חמות לאין גבול נשפכות ביחוד בקינות על עשרה הרוגי מלכות, על ישמעאל כהן גדול ובתו השבויה ועל חנה ושבעת בניה. כאן מתחילה פרשת „הפת־בראדרון" הלוקחת יותר משעה וחצי. אין קץ לבכיות ואנחות. גניחות הנשים ויללותיהן מעזרת נשים מתערבות עם בכיותיהם של הגברים מבפנים.

בזמן שאין הקינות מעורדות ביותר, עוברים בין הקהל עניי העיר וכל אחד זוכה מאותן המטבעות שהיו במשך הלילה מתחת לכרים לסגולה. בין כל אלה מכריז השמש על תרומות לקרבן הצום. כל אחד משתתף בתרומתו להשגת הקרבן הזה, ואפילו העניים. בכסף הזה קונים שה, כבש או שור, הכל לפי תרומת הקהל ושומרים אותו לשחיטה בבית הכנסת בשעת המנחה. המנהג הזה שהוא כעין הבאת קרבן־ציבור בתשעה באב נוהג אצל יהודי פרס גם בירושלים בבית־הכנסת אשר בנווה שלום ואח'.

את ספר התורה עוטפים שחורים ורק הזקנים עולים לתורה. הנעימה של טעמי התורה בתשעה באב שונה מאשר בשאר ימות השנה. עם גמר הקינות בשתי שעות אחה"צ בערך עוזב הקהל את בית הכנסת. אך חלק ממנו נשאר לקריאת איוב, שנמשכת עד שעות המנחה. גם את איוב קוראים מקרא תרגום בשפה הפרסית הצחה.

בארבע שעות אחה"צ מתאסף הקהל שוב לבית הכנסת לתפילת מנחה, טרם כל ניגשים לשחיטת „קרבן הציבור". את השה, הכבש או השור המוכן מובילים לחצר בית הכנסת. כל הקהל מתאסף סביבו. לפני השחיטה מכריזים על מכירת עיני הקרבן וכל המוסיף הרי הוא זוכה בהן. הזוכה מיבש את העינים הללו, נותן בהן סממנים ידועים כדי שלא תעלינה סרחון, אח"כ קובעים אותן לתוך טבעת או משבצת זהב או כסף ותולים אותן בצואר הילדים כקמיע לשמרם מעין רעה. בזמן ברכת השחיטה סומכים האנשים והילדים את ידיהם על

ראש הקרבן. לאחר השחיטה מנתחים את הקרבן לנתחיו ומחלקים אותם בין ענ״י העיר ולכל אחד ואחד מקהל המתפללים של אותו בית הכנסת, כדי לזכותו באכילת בשר הקרבן הזה שהוא בבחינת קרבן אשם. גם במוצאי הצום מונעים יהודי פרס את עצמם מאכילת בשר את בשר הקרבן שומרים ליום שאחרי תשעה באב, ואם יום השבת סמוך, משאירים איתו ליום השבת. (מתוך „ציון״, ח—י, תרצ״א)

יעקב ספיר

תשעה באב בצנעא

[תרי״ט — 1859]

אכלתי סעודה המפסקת עדשים וביצים. לא הוצרכתי לחקור על מנהג אכילת בשר בין המצרים. אם גם להם לשובע אין וגם בשבת אין בשר ויין. מחזה ליל תשעה באב גורא מראהו ואיום. אחר הדממה של תפילת ערבית כבו כל הנרות. החושך כיסה פני כולנו ונאנקו דום. ראש הכנסת, מארי יחיא אל מאנצורי, איש זקן שקנה חכמה, עמד וצווח בבכייה: „אחינו! הלילה הזה שני אלפים ושתי מאות ושמונים שנה לחורבן בית־המקדש הראשון ואלף שבע מאות ותשעים לחורבן הבית השני ועוד לא נושענו. כל מי שלא נבנה בית־המקדש בימיו, כאילו נחרב בימיו״, ועוד דברי כיבושין. וגעו כל העם בבכייה עצומה ונוראה והתחילו „איכה״ וקינות כמנהגם. קול בכי ונהי ואנחות באין פוגת. זכרתי תשעה באב אשתקד בהיותי באלכסנדריה של מצרים ולא ראיתי קינות ואבלות מקוננת כאלה. אך פה החורבן יחדש אבלותו בכל שנה.

אחרי גמרו, מהם הלכו לבתיהם ומהם נשארו עוד כל הלילה בבית־הכנסת לעשות „תיקון־חצות״ ו„שליש משמרות״. בבוקר הלבישו את ספר־התורה שחורים והניחו אפר מקלה עליו. בהוצאת ספר־התורה מן ההיכל אל הבימה הולך החזן לפניו ואומר הקינה: „ספדי תירה, כי חוללה תפארתך״ וכו׳. והקהל אחריו מתרגמים הקריאה וההפטרה כמנהגם וכן גם היה בערב, בניגון עצוב. אחר כך קראו קינות מלוקטות והאריכו עד הצהרים. ורובם ישארו עוד בבית־הכנסת עם הקטנים וקראו בספר איוב. הקטנים קראו פסוקים פסוקים עם התפסיר (התרגום) הערבי. (מתוך „אבן ספיר״, חלק א׳, פרק מב).

מהלל העדני

בתימן באים לקינות חגורי שקים

מדי שנה בשנה עת מכריז החזן בקהל המתפללים על צום שבעה עשר בתמוז — מרגיש כל איש מתפלל כעין מהלומה בלבו. ולפניו עולה דמותו של תשעה באב הממשמש ובא. מיום צום תמוז ואילך מתחיל כל יהודי תימני להיות זהיר במהלכיו, נזהר שלא יתגלע

ריב בינו ובין גוי בימי המצרים. רגילים הם התימנים להתערב ולהוכיח איש את אחיו במקרה של ויכוח בין אויבים, ואפילו בין ידידים וקרובים, בזרקם להם מלה אחת: „מצרים" מלה קצרה זאת פועלת לרוב את פעולתה ומפסיקה את הויכוח בין היריבים. כן רגילים הם לדחות כל קניה ומכירה המוצעת להם עד שבת הנחמה. כל התחלת עסק נדחית, שום דברי אירוסין וצרכי חתונות אינם יוצאים מן הפה ולחוץ, כי מין שברון־לב פועל אצל כל יהודי, מין צניעות וכניעה וקבלת דין ברצון. אפילו המורה הרגיל להלעיט את תלמידיו כל מלה בכוח שבטו המשולש, מתכנס בתוך עצמו ושולט על עצמו ומצמצם את אכזריותו; הוא לוקח את מכשיר מלקיותיו ומטמין אותו במקום סמוי מן העין, כן הופכים שבועות המצרים המרים האלה לתלמידי בית־הספר ימי פגרה מהצלפות השבט, עד לשבת הנחמה. אמנם, באותם הימים יש מין מצוקת רעב בבית, — נוהגים בהם מאכלים משונים ותבשילים משונים, כביכול פת במלח תאכל. טיפות השומן נעלמות מן הקערה, המרי השוחט גנז את סכינו בגרתיקה ונעלם ריח הבשר מן המטבח. הכל מסתפקים באוכל כחוש, וכל מה שתשעה באב מתקרב, הולך האוכל וכוחש, עד שמגיע לפת הרבה הטבולה באפר של ערב תשעה באב עצמו.

רגילים התימנים להשתעשע בקריאת פסוקי הנביאים; רגיל הוא העומד בתורה להפטיר בנביא לשעשע את הציבור במלי עידוד של הנביא, אבל בהפטרות של שבתות המצרים מפטירים רק הזקנים החרדים, וכמין קיל יללה מחריד את לבבות השומעים ומשכח את השבת ותענוגותיה.

בליל תשעה באב שוררת אפלה גמורה בבית הכנסת. הזקנים החרדים באים מעוטפים בשקים ממש. נכנסים לבית הכנסת, מביטים על ארון הקודש שהוסרה מעליו פרוכת המסך, צועקים צעקה מעין קריעה על המת. צעקה זאת מביאה את כל קהל המתפללים לידי יללה וגעיה אתת: על נהרות בבל ואם אשכחך ירושלים תשכח ימיני. („בין עדן ותימן", 84—85)

הפאלאשים אשר בחבש

הפאלאשים, אשר בחבש, אינם מתאבלים אלא על חורבן בית ראשון, כי חורבן הבית השני לא הגיע אליהם או שלא קיבלוהו, מכיוון שאינו בכתבי הקודש. הפאלאשים יושבים בתענית על חורבן הבית באחד בחודש תמוז ובתשעה בו ולא בתשעה באב. אותו יום הם שמים אפר על ראשם ומתגודדים, שעה שהכוהנים קוראים לפניהם תפילות וקינות.

א. נסים

תשעה באב בין האנוסים

האנוסים בספרד זכרו זמן רב את היום המר הזה. בחדרי חדרים נהגו לצום ולקרוא קינות. אולם כמה מהם היו מוצאים הזדמנויות לעזוב את המקום סמוך לאותו יום, כדי להיפגש מעבר לגבול עם אחיהם שנדדו לצרפת ולקונן יחד אתם על חורבן ירושלים וחורבן

יהדות ספרד. זכר לחורבן היו שוחטים תרנגולים ואוכלים בשרם לאחר הצום ולא יאכלו בשר בקר — שעלה על המזבח כשבית המקדש היה קיים.

במרוצת הדורות נשתכחו הקינות אולם עדיין שמרו האנוסים על אכילת תרנגולים במוצאי הצום ומכאן קיבל היום הזה את שמו „חג התרנגולים" (Festa de Galo). והם נוהגים לצאת ביום האבל בחבורה אל המים לאכול שם את סעודת התרנגול ואחרי זה לזרוק מים איש על רעהו ולצעוק: הרי המשיח בא! — שריד לאמונת העם שבתשעה באב נולד המשיח.

א"ז אשכולי

צום אב לקראים

הקראים נוהגים מנהגי אבל בתשעה באב ככל קהל ישראל אך ברוח חומרה חיצונית ובמיעוט הרגש. אין להם מקורות ספרותיים לחורבן הבית השני, מלבד מקורות התלמוד והמדרשים. ומכיוון שהם אינם מודים בספרות זו וגם לא טיפחו את המקורות האלה — הרי נצטמצם האבל אצלם לזכר חורבן הבית הראשון — אשר עליו מדובר ומסופר במקרא. ומכאן הסיבה שאין האגדה מצויה כמעט בספרותם.

ולכן צמים הקראים שני ימים בחודש אב על חורבן הבית בשביעי ובעשירי — לפי המקורות שבתנך במלכים ב' (כ"ה, ח—ט) ובירמיהו (נ"ב, יב). נראה שגם כיתות אחרות נהגו כך בדורות הקדומים בהסתמכם על המקודות בנביאים ולא על דיעות בעלי התלמוד שהדו אמנם „שקילקול חשבונות היה כאן" (ירושלמי, תענית פרק ד').

מלבד פרשת „האזינו" פרקי תהילים, נביאים ודניאל — יש לקראים גם פיוטים לתשעה באב שחוברו על ידי בני עדתם ומקצתם גם ע"י פייטנים רבנים כמו רבי יהודה הלוי. כמה פיוטים נאמרים בעמידה וכמה בישיבה. על אחת הקינות כתוב: „תנגן בניגון גלות".

סהל בן מצליח (הקראי)

בחודש תמוז ואב יגדל ההספד בירושלים

„ודעו, אחינו, כי ירושלים בזמן הזה מנוס לכל בורח ומנוחה לכל אבל, ומרגוע לכל עני ודל. ובתוכה עבדי ד', הנקבצים אליה אחד מעיר ושנים ממשפחה, ובתוכה נשים מקוננות וסופדות בלשון הקודש ובלשון פרס ובלשון ישמעאל. ומלמדות לבנותיהן נהי ואשה רעותה קינה ואומרות: ובחודש תמוז ואב יגדל ההספד בירושלים. — — — והאנשים והנשים באפר מתפלשים, צמים ומתענים בלבוש שק, עולים על הר הזיתים, סחרחרי לבבות, אנשי מכאובות, יושבי חרבות, מגרפים מעיניהם דמעות על המון וארמון, ואומרים: עד מתי כוס חימה אשתה מיד זר ואכזר? עד מתי אלוהים יחרף צר? (בהקדמתו לספר המצוות).

„חג הנחמות והשמחות" אצל השבתאים

שבתי צבי נולד בתשעה באב בשנת שפ"ו (1626), באיזמיר. בהשפעת המסורת שהגואל נולד בתשעה באב הכריזו שבתי צבי ושליחיו בשנת תכ"ו (1666), בשבתו כלוא במבצר עוז שבדרדנלים, שתשעה באב יהיה מעתה יום חג ושמחה. תחילה קראו לו „חג הנחמות" ואח"כ שינו את שמו ל„חג השמחות" וכן נשאר שמו גם בסדר תפילותיהם של השבתאים. בספר „שירות ותשבחות של השבתאים" (הוצ' יצחק בן צבי) מובאים אילו קטעי שיר ושבח ליום זה:

„רק שמעו דברי אדוני / שולטן / תשבי נולד בתשעה באב / בכוחו כי הוא ה„ואו" / והוא הנהו הסוד של טב / שולטן / וכבר האיר כל תבל / כי התשעה באב בטל... (שם י"א, עמ' 32).

או: „אשיר שירות ותשבחות / לאל אלוהי הרוחות / שהוציאנו מאנחות / ביום חג השמחות / ורב טוב לישראל.

באור פני מלך חיים / אל חי בורא שמים / אשתחוה לך אפיים / ביום חג השמחות ורב טוב לישראל. (שם, רל"ב, עמ' 208).

או: „חג השמחות אומרים ברכות, מיוחדים תודות בחמדת ימים. (שם פ"ט, עמ' 104).

תשב"י — אותיות שבתי. טב — בארמית „צבי" וגם „טוב". „ואו" — האות ו"ו משם ה'.

הנוטים אחרי שבתי צבי והתועים בדרכיו קיבלו את ט' באב כיום שמחות ואכלו ושתו ושמחו — כפי שהוטל עליהם.

רבה של סאלוניקי ר' יעקב אברהם די בוטון מתנצל בספרו „עדות ביעקב" (סימן ח', דף מ"ב, עמ' א) „ואם באת להאשים עלינו את האשם על עקרי אכילה ושתייה ההיא של יום תשעה באב — — — כל העם מקצהו, כקטן כגדול, חבנו בשמירת נזק עוון זה — — כי שוגגים ומוטעים היינו בעוונות ולכל העם בשגגה, ה' הטוב יכפר".

ור' גדליה מסמיאטיטש, כותב בשנת 1629 בספרו „שאלו שלום ירושלים" (מהדורת זלמן רובאשוב־שזר, רשומות כרך ב' עמ' 492—493):

„וראינו רעה אשר כסילים חדשים מקרוב באו לעורר צרעת נושנת משנת תכ"ו ואומרים שכבר משנת תכ"ו ואילך אין גלות לשכינה ואין צורך לקונן על גלות, ועליהם נאמר: על מה ת כ " ו — עוד תוסיפו סרה, שבעוונינו נתרשלו ידיהם של הרבה אנשים חשובים ואפילו חסידים ואנשי מעשה שאינם מקוננים על גלות השכינה. ואין צריך סתירה לדבריהם, כי מפורסם לכול שעיקר המעשה שהיה בשנת תכ"ו אין ממש".

בספרו „הכנסת כלה" כותב רש"י עגנון (חלק ב', דף יא): אמרו עליו על אבי אביו של ר' וואוי שבתשעה באב היה מתחבא במרתף ואוכל חצי דובדבניה, שהיה אומר אם שבתי צבי הוא משיח — הריני יוצא בזה ידי חובת סעודה. ואם שבתי צבי אינו משיח — הרי כאילו לא אכלתי כלום.

עד היום חוגגים ה„דונמים" — שרידי השבתאים אשר בקושטא ובאילו ערי הבלקאן את תשעה באב כחג ושמחה ועושים „מי שברך" למשיח „שבתי צבי".

שרידי השבתאים שבגליציה נהגו (בעיירה נאדבורנה) לצאת בתשעה באב אל מחוץ לעיר ולגזול כבש מן הרועים ולזבחו לזכר יום השמחות (דובנוב, כרך ז', ע' 116).

איגרת „תשעה באב" של השבתאים אל קהילות ישראל

„אחי ועמי אנשי עיר סופיאה, אנשי אמונתי, יגן עליהם אלוהים, אנשים נשים וטף וכל מדינה ומדינה אשר דבר המלך ודתו מגיע שלום רב השלום וממני בנו ידידו המלך שלמה גוזר אני עליכם: שיום תשעה באב הבא עלינו לטובה תעשו יום משתה שמחה ויום טוב ושמחה גדולה במאכלים חשובים ומשקים ערבים וברבוי נרות וניגונים רבים בשירים ערבים מפני שהוא יום לידתו של שבתאי צבי מלככם, עליון למלכי ארץ. ולענין מלאכה ושאר דברים תעשו אותו יום־טוב גמור במלבושים מעולים ובסדר תפילת יום־טוב. רק אמירה לנכרי מותרת לכם אפילו במלאכה מן התורה, ושבות הניגון מותרת לכם מכל וכל.

וזה נוסח התפילה:

ותתן לנו ד' אלהינו באהבה מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון את יום הנחמות הזה, זמן לידת מלכנו משיחנו שבתי צבי עבדך ובנך בכורך באהבה, מקרא קודש, זכר ליציאת מצרים. וקראו בפרשת השבוע עד „אשדות הפסגה" חמישה קרואים בספר תורה כשר ובברכות כיום־טוב גמור והמפטיר יפטיר: כה אמר ד' מצא חן במדבר וכו' עד ולחטאתם לא אזכור עוד (ירמיהו ל"א) והתפללו מוסף של יום־טוב, תחת קרבן מוסף. ובתזרת ספר תורה יקראו מזמור „יפיפית מבני אדם" (תהילים פרק מ"ה) בקול גדול ובנעימה קדושה וכו'. ובלילה תקדשו קידוש של יום טוב עם ברכת „שהחיינו", ונוסח הקידוש כנוסח התפילה ו„תתן לנו". והיה לכם היום הזה לזכרון יום טוב גדול לדורות עולם, אות היא לעולם בינו ובינכם.

נאום דוד בן ישי נורא למלכי ארץ, הגבר הוקם על על כל ברכה ותהילה, משיח אלוהי יעקב, אריה דבי עילאי וטביא דבי עילאי, שבתי צבי". (ע"פ „ציצת נובל צבי" לר' יעקב ששפורטש; דברי ימי ישראל לצבי גרץ, בהעתקת שפ"ר, כרך ח' עמ' 257—258).

„הגדות" לתשעה באב נגד השבתאים

מתנגדי השבתאות נלחמו בכל תוקף בפירצה זו, — לבטל את צום תשעה באב ולהפכו יום חג ושמחה לכבוד שבתי צבי.

אחד האמצעים של המלחמה היו יצירות ספרותיות עממיות נגד המשיחיים. ומהן יצא טיבן של שתי „הגדות לתשעה באב" שהן כנראה, מעשי ידי האחים יעקב ועמנואל פראנסיש באיטליה, בני דורו של שבתי צבי.

בראש הגדה אחת כתוב:

„סדר ותיקון ליל המוכן לפורענות, הוא ליל תשעה באב הקבוע בכייה לדורות על אשר נולד בה מחמד קאפיג'י באשי הנקרא מקודם שבתי צבי ימח שמו. ישתדל המאמין בו להזמין את מקצת אחוזת מרעיו למען ישמעו מקצת שבחיו בפניו וכולן שלא בפניו".

ואחרי זה באים סימני ההגדה:

קדש — ישב בין תנור וכיריים ויתן אפר מקלה בראשו וכו' ויאמר עליו ברכת שנים־עשר ן— ולמלשינים אל תהי תקוה] וחותם בה כדרך שחותם בשאר ימות השנה. ואחרי זה אמירת ההגדה, כולה לשון חיקוי וגידופים ולבסוף „הנותן תשועה למלחים וכו' הוא ישפיל וימחה ויכניע ויענה את מחמד קאפיג'י באשי הנקרא מקודם שבתי צבי ועל ראשו ינוחו כל החרמים והקללות וכן יהי רצון ונאמר אמן". בסגנון כזה כתובה גם ההגדה השניה, הפותחת ב„קדש": „יקח משיחי אחד את כוס התרעלה בידו וירים קולו עד שיחנק וכו' ויענו כל המסובים אמן חטופה בשפה רפה וישתו כולם עד שיצא נשמתם" והיא חותמת: „וביחד כולם ירימו קולם ויקוננו קינה מרה כלענה: שפוך חמתך על המשיחיים אשר לא ידעוך ובשם שבתי צבי קראו, כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו" וכו'.

ל. טובי

מנהגי תשעה באב באזמיר

מנהג עתיק היה באזמיר: מראש חודש תמוז ואילך הולכים המלמדים יום־יום לטייל עם תלמידיהם לגנים ולשדות. על מנהג זה כבר רמז המן לאחשוורוש לפי „תרגום שני" שבתמוז יושבים בני ישראל בשדות ובאפרים.

מימות שבתי צבי נהגו להרבות במחולות וריקודים ולנגן בלילות עד אחרי תשעה־באב, אולם הרבנים נלחמו בזה בכל תוקף והרב ר' חיים פאלאג'י מעיד שבימיו פסקו הריקודים והנגינות בימי בין המצרים. ואפילו להסדיר שירי חתן וכלה ונגינות לחתונות שנקבעו לאחר תשעה באב — אסרו בימים אלה. המנהג מימי השבתאים לצאת בהמונים בלילות לשפת הים, להתרחץ ולהתעלס באהבים נחלש גם כן ברבות הימים. עוד הרב ר' חיים פאלאג'י מתריע על זה: „עירנו היושבת על חוף ים יש לה עבירות נוספות הנעשות באלה הימים שהולכים אנשים ונשים, בחורים וגם בתולות לגלי הים ולשוט במים. וכדי שלא לספר בגנות ישראל אשמרה לפי מחסום ולא אעלה על דל שפתי מרבות רעות הנעשות בעבור זה. ועל ממוני העיר ומרביצי התורה מוטל שיתנו דעתם על זה וישימו אורבים ושומרים שיסובבו בכל לילה בתחילת הלילה ובראש אשמורות — לבל יניחו לעבור אשה כלל ללכת לשפת הים באישון לילה ואפילו האומרת שהיא חולנית — אל יאמינו בה, כי החולי הוא מהיצר הרע" (מועד לכל חי, בין המצרים, פרק ט', סעיף כז). כן נלחם הרב הנ"ל בקצבים שנהגו להתכנס בימים אלה שלא מכרו בהם בשר ולעשות הילולות ולשתות יין ושכר.

בסעודה המפסקת אכלו דובדבנים ונזהרו לאכול „סאלאטים". לא ישבו על הארץ — כי אם על מחצלת או קרש. אף כי פשט המנהג בכמה עדות ללכת לקינות ברגל יחפה — לא נהגו ככה באזמיר ולא חלצו נעליים. אולי זהו שריד מימי שבתי צבי? הרבנים המחמירים יעצו לפחות להחליף נעל שמאלית בימנית או לשים עפר בנעלים ולהבליט על ידי זה את התענית.

איכה וקינות אמרו בעיקר בלילה. לרוב נהגו להתכנס חבורות־חבורות בחצות ולקונן לאור פנסים. הרב פאלאג'י הזהיר להתרחק בחצרות אלה מן הנשים, שלא להפוך את ה„קינות" למסכת „קנאות", בשעה שמכבים את הפנסים להכריז על מניין השנים לחורבן. (שם, שם, פרק י', סימן מה—מז).

פרץ סמולנסקין

בן הגרי בבית הכנסת בתשעה באב

יהודים אחדים יחפי רגל, ראשיהם כפופים כאבלים עברו על פניו ויפריעוהו ממחשבותיו: מה זאת? האם גורשו מגוויהם ואת בתיהם השמו? אבל הן לא במנוסה ילכו, ואחרים יבואו אחריהם וכולם אל מקום אחד ילכו מה היה להם? אבל ליהודים — — — פתאום התחלחל, כי קול יללה מרגיז־רוח ונורא שמעה אזנו, כקול אלפי מטים להרג, קול

אנשים ונשים וגם ילדים התלכד יחד וירגיז שחקים — — — קפץ כארי אל המקום, אשר משם יצא הקול, הוא בית התפילה הגדול אשר בעיר, ובחזקה קרע את הדלת. כמשוגע ממראה עיניו קפץ לאחור בראותו את ההמון הרב, היושב על הארץ כאבלים על מת, רגליהם יחפות וראשיהם כפופים ועיניהם מקור דמעה וקולם מרגיז הרוח ומבעית הלב. רגע עמד על עמדו, כי לא הבין במחזה ויהי בעיניו כמשוגע או כחולם חלום, אבל פתאום כמו אחזה בו יד מסתתרת ותרימהו למעלה ותורידהו עד עפר, כן התנפל פתאום על הארץ ובחזקת היד ספק על ראשו ויתן קול בכי, אשר השביח רגע כל הקולות יחד. קול נתן בבכי, אשר החריד כל לב וירעיש עמוד הבית, והקול הזה היה כקול מפקד צבא מלחמה להרעים נפלאות — — רק שתים שלוש פעמים נתן בקולו ופתאום הושם מחנק לצווארו וישב לארץ, ראשו בין כפות ידיו ויבט נכחו וידום. זמן כביר ישב כה ומשאון ושממה בבתי־נפשו עד אשר נגע באזניו קול אחד הקוראים „איך יערב לי אכול ושתות, בעת אחזה כי יסחבו הכלבים את כפיריך?" הקול הזה נגע במיתרי לבבו וירעישם, כי קול אביו היה אשר גם הוא בא ביום תשעה באב זה לבית ה', כאשר לא עשה זה שנים רבות. ועתה שם גם אפרים עיניו בספר ובהביעו בשפתיו דברי הקינה „ציון הלא תשאלי" החלו עיניו לפכות דמעות כמעיני מים ויבך ויוסף לבכות, ונחת מאין כמוה חש בבכיו. כמו נקבר עד הנה חיים בערמות עפר, אשר העיקו לבו כאבן מעמסה, ופתאום הוסרו כל אלה בחזקת יד איש חש לרוחתו, כן חש אבן אחר אבן נופלת מעל לבו, וגם לבו, אשר היה לאבן, כמו גז חיש וניתן ממקומו ותחתיו בא לב בשר. ובקומו ממקומו בכלות התפלה, הביט סביבו כמו עולם חדש תראינה עיניו, עולם של אחדות ואהבה ואחוה. אבל בטרם עוד הספיק להביא חשבון מחשבותיו נגש אליו הזקן בהוד קומתו ובזיו תפארתו וירם ידו ויתן אותה על ראשו בקראו בקול רועד: אליהם יחנך, אפרים בני! — פני הזקן המפיקים כבוד ויושר, עיניו, אשר בהן נוצצו כספירים אגלי דמע, זקנו הלבן והגדול היורד עד חזהו ועליו יתגלגלו דמעות כאגלי טל, וקולו, אשר כנחמה ותקווה וסליחה גם יחד נשמעו בו, הפיצו הדרת קודש מסביב, ולא רק על לב אבי אפרים, כי אם על העוטרים עליהם מסביב שפך רוח חן ותחנונים להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותיהם. וגם יתר בני־הנעורים, אשר באו יחד את אבותיהם אל בית ה' ולבם בל עמם, בראותם את המחזה ביקשו כולם יחד מחילה וסליחה וכפרה מאבותיהם, וישבעו בלב תמים לשוב ולאחוז במעוזי אבותיהם ולהיות מהיום הזה והלאה בנים נאמנים לעמם. ויהפך האבל לשמחה, ויום צום הבכי — ליום־טוב לכל נשברי־לב אלה, לאבות ולבנים יחדו. (נקם ברית עמ' 52—55)

שלום עליכם

תענית קלה

א

מה שלא עצר כוח הדוקטור טאניר המפורסם לעשות, עלה בידו של חיים חייקין, יהודי קטן ועני, בן העיר כתריאליבקה הקטנה והעניה.

ביקש הדוקטור טאניר המפורסם להוכיח לכל העולם כולו, כי יכול אדם לישב

בתענית ארבעים יום, ולא האריך את נפשו אלא כדי עשרים ושמונה ימים, ובודאי היה משיב את רוחו אל האלוהים, אילמלא הטיפו הרופאים טיפות מים אל פיו וסעדו את לבו בחתיכות קרח ובדקו את דופקו ערב ובוקר וצהרים ועשו כל מיני סגולות לתמכו ולהחזיקו — התכונה היתה רבה מאוד!

ואולם חיים חייקין הראה נגדה־נא לכל הכתריאלים, כי יש בכוח האדם לסגף עצמו בתענית יותר מארבעים יום. אמנם לא ימים רצופים היתה תעניתו, לא בזה אחר זה, אלא תענית לסירוגין, ואף־על־פי־כן במשך השנה היה החשבון עולה למאה יום ויותר.

ובתענית ממש הכתוב מדבר!

תענית שאין טיפות מים בצדה. תענית שאין חתיכות קרח משמשות לה. תענית כפשוטה וכמשמעה: חיים חייקין היה מזיר את עצמו לחלוטין מאכילה ושתיה לילה ויום אחד, עשרים וארבע שעות רצופות.

ורופאים לא היו יושבים לימינו ולא היו שומרים על חייו ולא היו ממשמשים בדופקו. אין רואה ואין יודע ואין משמיע דבר בחוץ.

כל־כך על שום מה?

חיים חייקין עני גדול הוא, עני ואביון ומטופל בילדים, ומהם, מילדיו, הוא מתפרנס.

רוב ילדיו נקבות הם. עובדים הם בבית־החרושת, עושים במלאכת החלזונות לסיגריות ומשתכרים זה זהוב וזה חצי זהוב ליום. ואף שכר זה לא בכל יום ימצא: טול מזה שבתות וימים טובים, טול מזה ימים של שביתה — אפילו כתריאליבקה כבר זכתה, ברוך השם, למנהג השביתות!

והקומץ הזה צריך להספיק לשכר דירה — קרן־זוית אפלה, מלאה טחב, באחד המרתפים.

והקומץ הזה צריך להספיק להלבשת בני־הבית ולהנעלתם. אמנם הנעלה עלובה: זוג אחד של נעלים שתי נפשות משתמשות בו.

והקומץ הזה צריך להספיק גם לאכילה. אמנם אכילה עלובה: אוכלים פת־קיבר מרוחה בשום, גומעים מרק־גריסים קלוש ומקנחים סעודתם בזנבו של דג מלוח, המלהט קרבם, מלחך ומכלה את שארית חלבם ודמם. אבל כנגד זה יש בידם לשתות מים אחר־כך, לשתות מים כל הלילה כולו בלא מידה ומשורה.

כשמגיעה שעת סעודה, עומדת האם ומחלקת את פרוסות הלחם לילדיה, כחלק איש ממתקים.

— אוי לי מהאכילה! אוי לי מאכילתם!

כך אומרת חייקה, אשתו של חיים חייקין, אשה עלובת־נפש, ידועת־חולי, המשתעלת כל הלילות.

— בלא עין־הרע! — אומר האב, חיים חייקין, כשהוא עומד ומתבונן אל ילדיו, הבולעים את לחמם בעודנו בכפם. אף הוא היה מתאוה לטעום טעם לחם, אבל אם יטעם הוא, לא ישאר כלום בשביל שתי התינוקות, פראדקה וביילקה הפעוטות, לסעודת־הערב.

— פראדקה! ביילקה! הא לכן עוד לחם. יהא מונח אצלכן עד סעודת־הערב.

פראדקה וביילקה מושיטות את ידיהן הקטנות, הרזות והשחורות, מביטות אל פני אביהן ואינן מאמינות למראה עיניהן: אפשר משטה הוא בהן?... אבל תינוקות רעבתניות הן מטבע בריאתן: משעשעות את עצמן בלחם, זנות עיניהן בו, עד אשר תקצר רוחן מחכות, והן פורסות ממנו פרוסות קטנות, פורסות ובולעות וממעטות את דמותו. ראתה האם והרימה את קולה, גערה בהן והשתעלה בשעת מעשה:

— כל היום רק אוכלות, רק אוכלות.

האב נפשו סולדת מגערתה של אשתו ומדבריה אלה. רוצה הוא להשיב לה דבר, אלא שאינו מוצא לגופו טוב משתיקה. אין הוא יכול לדבר, אין לו רשות לדבר. מי הוא פה ומה הוא פה? משול כחרס הנשבר. אחרון לכל דבר. אחרון ומיותר. גם בעיני בני־ביתו, גם בעיני עצמו.

כי מה ערכו בביתו, אחרי שאינו עושה כלום, אינו שולח את ידיו בשום מלאכה? כל ימיו הוא הולך בטל — לא משום שהבטלה חביבה עליו ולא משום שהמלאכה בזויה בעיניו, אלא משום שאין לו מה לעשות בחייו, אין לו שום ענין לענות בו! כל הכתריאלים מתאוננים מר, כי אין להם מה לעשות בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא. נתכנסו המוני יהודים, בלא עין־הרע, למקום אחד, והרי הם יושבים כולם צפופים ודחוקים, כדגים המלוחים הכבושים בחבית אחת, לוחצים זה את זה באהבה ובאחוה ובריעות ואיש את בשר רעהו יאכלו.

„גם זו לטובה!" כך מהרהר חיים חייקין בפני עצמו על ילדיו אשר חננו אלוהים. לא כל אדם זוכה לילדים כאלה.

ואף־על־פי־כן, אוי לו לאב, שילדיו מפרנסים אותו. לא טוב היות האדם מוטל על ילדיו. שמא סבורים אתם, שעינם צרה בו? חס ושלום! אלא הוא עצמו לא ישקוט לבו. אין הוא יכול!

כל פרוסת לחם הבאה אל פיו כטיפת דם היא בעיניו. את דם ילדיו הוא שותה. השומעים אתם? הוא, חיים חייקין, שותה את דם ילדיו. אין הוא יכול!

— אבא, למה לא תאכל? — שואלים אותו ילדיו.

— היום... אני יושב בתענית. — עונה אותם אביהם.

— שוב תענית? כמה תעניות לך בשבוע?

— מעט מספרן ממספר ימי השבוע.

וחיים חייקין אינו משקר. אמנם רגיל הוא כמעט כל ימיו לישב בתענית. אבל יש אשר יקרה מקרהו גם לאכול.

והיום, שבו חיים חייקין מסגף עצמו בתענית, יום טוב הוא לו.

ראשית, מצוה היא זו, שמתן־שכרה בצדה. כל הגירע מחלקו בעולם הזה, מוסיפים לו בחיי העולם הבא.

ושנית, אינו צריך להוציא להנאת גופו אפילו פרוטה אחת ואינו חייב ליתן דין וחשבון לפני שום איש. אמנם אין איש שואל ממנו דין ואין איש דורש ממנו חשבון. אבל למה לו לשאת את כל הטורח הזה, אם אפשר לו לקיים את עולמו גם בלעדיו?

ומלבד זאת, גדולה תענית, שמביאה את האדם לידי מעלה עליונה, מנשאתו ומרוממתו על הבהמה! בהמה דרכה לאכול אכילה גסה בכל יום, ואדם יכול להסתפק באכילה כל־שהיא מערב שבת לערב שבת. חייב אדם להיבדל ולהתעלות מעל הבהמה!

„הוי, אילו יכול האדם להגיע למדרגה עליונה, שיחיה ולא יאכל!... אבל מה יעשה אדם חי, והקיבה תובעת ממנו מזונות!" — כך מדבר חיים חייקין אל נפשו, ומתוך רעבונו הוא בא לידי חקירה ודברי פילוסופיה: — „קיבה זו, הוא אומר, תאוות האכילה שבאדם, היא סיבת כל הצרות והפורעניות, המתרגשות ובאות על העולם. בעטיה של הקיבה, של תאוות האכילה, אני עני כל ימי וילדי עובדים בזיעת אפיהם, מפרכים את גופם ובנפשם יביאו לחמם. אבל אילו היה האדם פטור מן האכילה, מה טוב ומה נעים היה לכולנו הילדים היו יושבים שלווים ושאננים בביתי, אין מלאכה ואין עבודת־פרך, אין שביתות ואין סכנת־נפשות, אין בתי־חרושת ואין נוגשים, אין אדונים ואין עבדים, אין עשירים ואין עניים, אין קנאה ואין שנאה — הכל אין! כגן־עדן תהיה הארץ לפנינו!"

כך אומר חיים חייקין אל לבו ומתעמק בחקירות ומהרהר אחרי סדרי בראשית, וצר לו, צר לו מאוד, על שברא הקדוש־ברוך־הוא את עולמו כך, שמותר האדם מן הבהמה אין...

ב

אותו היום, שבו חיים חייקין מזיר את עצמו מן האכילה לרצונו, יום טוב הוא לו. יאולם היום, שהתענית בו חובה ולא רשות, כגון תשעה באב, — יום שכולו טוב הוא, יום יקר מכל ימים!

הגיעו בעצמכם גם אכול לא יאכל, גם כבהמה לא יהיה, גם מדם ילדיו לא יהנה, גם מצוה יעשה וגם דמעות יוריד על חורבן בית־המקדש.

כי איך אפשר לו לאדם לבכות, ונפשו שבעה? כלום יכול השבע להרגיש את כל עומק הכאב והיגון? רק האיש, אשר לבו חלש ונפשו ברעב מתעטפת, הוא יחוש והוא ירגיש!

— תמהני על בני־אדם אלו, המתיראים מפני התענית ונותנים פרוטה לצדקה לכפר בעדם. גדולה תענית יותר מן הצדקה! כל הנותן פרוטה לעניים, כדי לפטור עצמו מן התענית, כאילו נותן שוחד להקדוש־ברוך־הוא כביכול!

כך היה אומר חיים חייקין והיה שופך לעגו על כל אותם הכתריאלים, הנוהגים קלות־ראש בתעניתם.

אין לך תענית קשה כתענית תשעה באב. דבר זה ידוע לכל העולם. אך חיים חייקין לא כן יחשוב. מדוע קשה תענית זו משאר התעניות? מפני שהיום גדול? הלא כנגד זה הלילה קצר. מפני שהחום קשה? הלא יש לך רשות לבלי התהלך ברחובות ובשוקים, ולא תכה השמש על ראשך. מוטב שתשב בבית־המדרש ותקרא קינות ותתאבל על שבר בת־עמך. הוי, כי גדול השבר מאוד, גדול כים!

— ואני אומר לכם, — עומד חיים חייקין ומוכיח להכתריאלים, — כי תענית תשעה באב היא הקלה שבכל התעניות, לפי שהיא הטובה מכולן. הבה אבאר לכם את הענין באר

היטב. יום־הכיפורים, למשל, אף הוא תענית. **ועניתם את נפשותיכם** — כתוב בתורה. למה מצווים אנחנו לענות את נפשותינו? כדי שיכפר אלוהים על כל פשעינו ויכתבנו ויחתמנו בספר־החיים. נמצא, שלא חינם אנו מתענים, אלא על־מנת לקבל פרס. מה שאין כן תשעה באב. בתשעה באב אין אנו מצווים מן התורה על התענית ואין אנו נושאים נפשנו לקבלת פרס, אלא מתענים אנחנו לרצוננו, מאהבה. כי מי האיש אשר ימלאהו לבו לאכול ולהתענג ביום כזה, יום שבו חרב בית־המקדש וניטל פארנו מעל ראשנו ויהודים נהרגו על קידוש השם, הם ונשיהם וטפם?... בתשעה באב אין אנו מצווים על הדמעות, אלא הדמעות יורדות מאליהן. כי מי האיש אשר יוכל להבליג על דמעותיו, בזכרו את כל אשר היה לנו ואת כל אשר אבד לנו ביום אחד?... חבל, כי רק פעם אחת בשנה חל תשעה באב!

— ושבעה עשר בתמוז מה? — שואל אחד הכתריאלים.

— רק פעם אחת בשנה חל שבעה עשר בתמוז! — משיב לו חיים חייקין ונאנח במר־נפשו.

— וצום גדליה? ותענית אסתר? — מוסיף הלה ושואל.

— רק צום גדליה אחד יש לנו בשנה! רק תענית אסתר אחת! — עונה חיים חייקין שוב באנחה.

— אי, רב חיים! הלא להוט אתה אחרי התעניות כזולל וסובא ממש! המעט לך תעניות בשנה?

— מעט תעניות, מעט מאוד! — אומר חיים חייקין, והוא נודר נדר בלבו להתענות מכאן ולהבא גם בערב תשעה באב, שני ימים רצופים בזה אחר זה.

ג

מה טוב ומה נעים לאדם, כשהוא מתענה שני ימים רצופים, בזה אחר זה. אשריהו בעולם הזה וטוב לו לעולם הבא!

קשה רק השתיה. כלומר, קשה לאדם להינזר משתיית מים שני ימים רצופים. אילמלא היו המים אסורים בהנאה, היה חיים חייקין מקבל על עצמו לישב בתענית כל ימי השבוע, מערב שבת לערב שבת.

כסבורים אתם, שזוהי רק להלכה? טעות היא בידכם! לגבי חיים חייקין זוהי הלכה למעשה.

כל השבוע שקדם לתשעה באב לא אכל לחם והיה חי על המים בלבד.

מי השגיח בו ומי שם אליו לב? הלא חייקה אשתו אשה ידועת־חולי היא, ילדיו הגדולים עובדים כל היום בבית־החרושת במלאכת החלזונות, והקטנים אינם מבינים עדיין כלום. שתי התינוקות, פראדקה וביילקה הפעוטות, אינן יודעות מאומה, כי־אם הלחם אשר לו הן רעבות תמיד. לבן מתעטף כל הימים ונפשן הקטנה הומה, הומה בקרבן.

— היום תקבלנה עוד פרוסת־לחם אחת. — אומר להן אביהן, חותך בשבילן את

חלק לחמו לשנים, ופראדקה ובייילקה שולחות אליו את ידיהן הקטנות, הרזות והשחורות, ופניהן מאירים.

— ואתה, אבא, כלום לא תאכל? — אומרים לו הילדים הגדולים לעת סעודת־הערב. — הלא היום אינך יושב בתענית?

— חס ושלום! היום אינני יושב בתענית! — משיב להם אביהם. והוא מהרהר בלבו: „גם רמה רימיתי אותם וגם דבר־שקר לא הוצאתי מפי. כי מה הווה לאדם בשתית מים? המים אין בהם משום אכילה ואין בהם משום תענית".

ד

כשהגיע יום תשעה באב, הרגיש חיים חייקין בעצמו, כי קלו חייו מאוד, כי טוב לו ונוח לו, כאשר לא היה כן מעולם. מרגיש הוא, כי אין לו שום צורך בסעודה המפסקת, כי אין לו שום חפץ באכילה. אדרבה, חש הוא בנפשו, כי אם יאמר להביא לתוך פיו דבר קשה ומגושם — ועמד הדבר כעצם בגרונו, לא לבלוע ולא להקיא.

אמת היא, כי לבו חלוש מאוד וידיו ורגליו רועדות. מרגיש הוא, כי גופו נמשך, נמשך וצונח לארץ, וכוחותיו פוחתים, פוחתים והולכים, ונפשו מפרכסת לצאת, וגועל עז תוקפו עד כדי התעלף. ואולם חיים חייקין לא יוותר משלו אפילו משהו! היתכן? כל השבוע כולו ישב בתענית, וכיון שהגיע יום תשעה באב, מיד תקף עליו יצרו?!

וחיים חייקין לוקח את חלק לחמו עם תפוחי־האדמה, קורא לשתי התינוקות, לפראדקה ולבייילקה הפעוטות, ואומר להן בלחש:

הא לכן ואכולנה, ואל יוודע הדבר לאם.

ופראדקה ובייילקה נוטלות מידו את חלק לחמו עם תפוחי־האדמה ומביטות אל פני אביהן הלבנים כפני מת ואל ידיו הרועדות מרעב.

וחיים חייקין מתבונן אל התינוקות, החוטפות ואוכלות ובולעות את אכלן בעודנו בכפן, מתבונן ובולע את רוקו ועוצם את עיניו. והוא קם ממקומו, בלי לחכות עוד לילדיו הגדולים, העובדים בבית־החרושת במלאכת החלזונות, חולץ נעליו, נוטל את ספר הקינות בידו והולך לבית־המדרש, כשרגליו נגררות בקרקע בלא כוח.

ה

כשבא חיים חייקין לבית־המדרש הכתריאלי הישן, עדיין היה הבית ריק. הלך וישב סמוך לארון־הקודש, על ספסל הפוך, המונח פניו למטה וכרעיו למעלה, פישפש ומצא נר־חלב והדביקו אל כרע הספסל, תמך עצמו בדופן התיבה, פתח את ספר הקינות והתחיל לעיין בו. „אלי ציון ועריה..." והוא עוצם את עיניו ורואה במחזה: „ציון, אשה צעירה ונאה, יפת־תואר, לבושת־שחורים וחגורת־שק, עוטיה ואבלה, עומדת ופורשת כפיה ומבכה על בניה, הנופלים בכל יום חללים-חללים על אדמת נכר, בעוון זרים:

צִיּוֹן הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לְשָׁלוֹם אֲסִירָיִךְ
דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֵךְ וְהֵם יָתֵר עֲדָרָיִךְ

וחיים חייקין פוקח את עיניו, ואולם את ציון, זו האשה הצעירה והנאוה, העוטפת שחורים, לא יראה עוד. מחזה אחר רואות עיניו הפעם: מבעד החלון המכוסה שכבת אבק, דרך הזכוכית המזוהמת, קרן־אור חדה בוקעת ובאה, קרן־אור אחרונה מקרני השמש השוקעת מאחרי העיר. ואף־על־פי שהוא עוצם שוב את עיניו, עדיין רואה הוא את הקרן הזאת. ולא את הקרן בלבד הוא רואה, אלא את כל השמש כולה, את השמש היפה והברה, עם שפעת זהרה, אשר איש לא יוכל להביט אליה, אשר איש לא יוכל לראותה, רק הוא לבדו. מסתכל חיים חייקין בשמש ונהנה מזיוה — ולא כלום. אין זה אלא מפני שהתפשט את הגשמיות והרחיק מלבו את כל הבלי העולם הזה ואת כל תאוותיו. מה טוב ומה נוח לו. חייו קלו, קלו מאוד. יש בכוחו עתה להתגבר על הכל, לשאת הכל. תענית קלה תהיה לו היום... השומעים אתם? תענית קלה, קלה מאוד, תהיה לו היום!

ועיניו של חיים חייקין עצומות, והוא רואה לפניו במחזה עולם חדש ונפלא, אשר כמוהו לא ראה מימיו. הנה מלאכים לפניו יחפזו, הנה כרובים לנגד עיניו ירחפו, והוא מתבונן אליהם ומכיר בפניהם, כי ילדיו הם. כולם, כולם באו ועמדו לפניו, הקטנים עם הגדולים. רוצה הוא להשמיעם דבר, רוצה — ואינו יכול לדבר. רוצה הוא להצדיק את נפשו לפניהם, לאמור להם, כי הוא אינו חייב... כי הוא אינו אשם... מה פשעו ומה חטאתו, כי המוני יהודים, בלא עין־הרע, התכנסו למקום אחד, יושבים צפופים ודחוקים, לוחצים זה את זה ואיש את בשר רעהו יאכלו? מה פשעו ומה חטאתו, כי נולד וגודל בתוך עם עני ואביון, בין יהודים עלובים ומדוכאים, בין כתריאלים דוויים וסחופים, אשר גם בחייהם הם קרואים מתים?...

ועיניו של חיים חייקין עצומות עדיין, והוא רואה במחזה את הכל, צופה וסוקר את כל העולם כולו, מתחילתו ועד סופו, את כל ש״י העולמות, מתחילתם ועד סופם, והכל נפלא ובהיר וקל, והכל מתמר ועולה כעשן דק וקל אל רקיע השמים. והוא מרגיש, כי מין דבר, אשר לא ידעו עד היום, עורג וכלה לצאת מקרבו, להיפרד מלבו, להסתלק מגופו; מתבקש הוא למעלה, למעלה... והוא חש, כי קלו חייו, קלו מאוד, והוא מוציא מלבו אנחה עמוקה־עמוקה. עוד רגע אחד — וחיים חייקין אינו מרגיש עוד כלום, כלום. הכל נעלם ועלה ואבד בתוהו והיה כלא היה.

ו

כשנכנס עזריאל השמש העבדקן לבית־המדרש הכתריאלי הישן בפוזמקאותיו הקרועים ומצא את חיים חייקין יושב נשען אל התיבה, ראשו למעלה ועיניו פקוחות, נתמלא רוגז. כסבור היה, כי זה מנמנם להנאתו, ועמד לנזוף בו ולדבר אליו דברי־כיבושים:

— חוצפה של יהודי... שוכב סרוח במקום קדוש... כגראף פוטוצקי ממש..: ניכר, שערבה לו סעודתו... בא לכאן לישון... רב חיים, במחילה מכבודך, הוי רב חיים!..: רב ח־יים!...

חיים חייקין לא נע ולא זע. חיים חייקין לא שמע עוד דבר.

זהרי השמש האחרונים בקעו דרך לעצמם ופרצו בעד חלונות בית־המדרש הכתריאלי

הישן ונפלו בשלל זהבם על פני חיים חייקין השאננים והשוקטים ועל שערותיו השחורות, הנוצצות והמסולסלות, ועל גבות־עיניו השחורות והשעירות ועל עיניו הפקוחות והנחות, השחורות והרעבות. זהרי השמש האחרונים חדרו אל פני המת החיורים והרעבים והאירו אותם באור נפלא, נסכו עליהם נוגה בהיר ורך, אשר כמוהו לא ראה איש על־פני הארץ.

(תירגם י. ד. ברקוביץ)

פאלק היילפרין

שבירת החרבות על קבר ר׳ מאירקה

ילדותי עברה ברחובות הסמוכים סמיכות בלתי אמצעית לחצר בתי הכנסת, ויניקתי הרוחנית הראשונה ינקתי מן ההמון של „פועלי צדק" אשר עמו גרתי ומן ה„חדר" אשר בו חונכתי להיות יהודי פשוט. ומעיד אני כי בילדותי לא ראיתי בתשעה באב אבל אומה על חורבנה. ובשביל חברי הילדים היה זה ודאי חג. יומים של חופשה מן החדר הנחילו כבר שמחת חג בין הקטנים. ואחר כך — שמחת פרי הקוצים, הבאראלאך, לקיטתם בשדות וזריקתם למחלפות הנערות ולזקנים של הגברים. ועל כך יש להוסיף את התקופה, בה חל תשעה באב — תקופת שמש ובישול פירות, השוק מלא ערימות מלפפונים וכל מיני ירקות: תפוחים ואגסים ראשונים, דובדבנים וכל מיני גרגרים; ביערות אשר מסביב לעיירה האגוזים מתחילים להתמלא. תקופה של שפע, תקופה ברוכה. כשהיער והשדה מקסימים ומסיתים — אין מקום לאבל? היערות המו מילדים, והשווקים — מגדולים.

רק שני מומנטים היו בתשעה באב, אשר בהם היתה הנפש מתרוממת מעל לשמחת האדמה. האחד — שבירת החרבות על קברו של הצדיק, והשני — שעת קריאת איכה בערב. קריאת איכה היתה מזעזעת נימים נסתרים בתוך הנשמה. הקהל יושב על קרשים ועל „סטאנדרים" הפוכים; ארון הקודש — ערום בלי פרוכת. במנורות אין אש. נרות קטנים מבליחים בידי הקהל על פני עמודי ה„קינות", נמוך נמוך, כמעט על הארץ. וקול הקורא — עצב ורצוץ צף בתוך חצי החושך ומספר דברים נוגים על בתולת בת ציון. שבת משושה, נפלה עטרת ראשה, והיא סופקת כפיה ומר לה מר. איכה ישבה בדד! רואה אתה אותה בודדה. בלילה, דמעתה על לחיה. טיפין טיפין הן מתגלגלות מעל פניה הענוגים... למדת את כל הדברים האלה בחדר גם בבוקר היום הזה. אבל פה בין הצללים הרובצים בפינות הבית ולקול הניגון העצוב מלב מורתה, קיבלו הדברים חריפות ועמקות יתר. והנפש מתמלאת — לא אבל. אלא עצבת: מין כאב מתוק, שאתה מתנדנד על גליו, כאילו רכוב על עננים רכים.

והרגע השני — שבירת החרבות על גבי קברו של הצדיק. מי הוא צדיק זה? — ר׳ מאירקה. רב העיר היה לפנים. אין איש זוכר מתי חי, אבל כל אנשי העיירה יודעים לספר כיצד מת. בימיו קרה המקרה, שנזירי המנזר הישועי שעמד ברחוב „מאחרי הסוללות". בדרך היחידה אל בית הקברות היהודי, עשו להם מנהג לצלצל בפעמוניהם מדי תעבור לויה יהודית ברחוב. הקהילה התחננה בפני הנזירים והציעה להם כופר, ובלבד שיחדלו

מן המעשה, אבל לשוא. הפעמונים הוסיפו ללוות את המתים היהודים לבית עולמם. אז — מספרים — קרא ר׳ מאירקה לפרנסי הקהילה, וציוה עליהם להוריד את ארונו, לכשימות, על הארץ בהישמע קול הפעמונים, מבלי לחשוש לבזיון המת. הפרנסים יצאו, והוא טבל, לבש תכריכים, שכב והוציא את נפשו. בהגיע מיטתו עד המנזר ונשמע קול הפעמונים הורידו אותה על האדמה — והתרחש הנס: הבר־מינן ישב, אמר בלחש מה שאמר, והמנזר התחיל שוקע בארץ עד ששקע כולו. אז שכב הרב, התמתח ושוב יצאה נשמתו ממנו. על קבורתו הקימו אוהל.

גדול ורם הוא האוהל הזה. פתח רחב לו מצד צפון, וחלון מרושת מצד מערב. פנימה יש בו מקום לחמשה מניגים יהודים. הקירות — ערומים, אפורים, וספסלים לכל ארכם סביב. ובאמצע — תל עפר. על התל — שורה של קופסות צדקה, ובתוך העפר טמונות פתקאות אשר קצותיהן יוצאות למעלה. סביב התל — צרורות של חרבות עץ שבורות.

דומיה שררה בתוך האוהל, וחצי אופל. רוח קר אפף את הנכנס והרעיד אותו רעד קר. הכל היה אילם פה ושקוע בתוך עצמו, ונדמה כי פינה זו נמצאת מחוץ לעולם, ואין לקיומה קשר עם העולם, ואין לדעת מהיכן באים חיי־הדומיה הקיימים פה — המן התל, יאולי מן הצללים אשר בירכתיים? ופחד פחדו הנכנסים להפר את המנוחה אשר בחיים ההם.

פעם בשנה היו באים אנשי „חברה קדישא״, יושבים על הספסלים, אומרים סליחות ויוצאים. פעם במשך שנים היה בא איש אומלל שנואש מזכות אבות וקבר פתקה עם בקשה בתוך עפר התל, זורק מעות קטנות לתוך הקופסאות ויוצא. ובכל תשעה באב היו הילדים באים עם חרבות העץ שלהם, שוברים אותן על גבי התל וזורקים את הצרורות ליד התל ויוצאים.

בחרדה הייתי נכנס עם חרבי לתוך האוהל הזה, ובצאתי ידעתי כי שהיתי עכשיו בעולם אחר ובתוך חיים אחרים, קדושים ונשגבים ובלתי מובנים.

ד״ר ב. נוימן

תשעה באב בירושלים

תשעה באב. יום השנה של חורבן בית־המקדש נשמר ברצינות מיוחדת ובאבל עמוק. ואיככה לא יושפע מצב רוחם של בני־ישראל בעיר הקודש, כשהם רואים לנגד עיניהם ביום שבו חרבו שני הבתים, את חורבות תפארתם ותהילתם מימים קדומים. לפני תפילת־ערבית קוראת כל העדה בשבתה על הארץ את הפרשה „האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי״. לאחר התפילה קוראים את המזמור: „על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון״, ואחר־כך קוראים קינות. אחרי־כן מכבים את כל הנרות: זקן הרבנים מעורר קינה שוברת לבבות ודורש דרשה, שבה נותן תיאור מזעזע של חורבן המקדש ומונה אף את השנים שעברו מאז. הדרשה מסתיימת בדברי נחמה ושוב מדליקים

את הנרות. בתפילת־שחרית עטוף ספר־התורה שחורים ואיננו מקושט ברימונים. לאחר קריאת הפרשה שם כל אחד אפר על ראשו מתוך כלי, שהוכן מראש וקריאת איכה וזמרתן העצובה של הקינות מתחילה בהשתתפות כל הקהל, שאומר אותן במקהלה. הזקן, הגבר והילד כולם מקוננים על חורבן המקדש ועל נפילת העיר. לסיום קוראים מתוך ספר איוב את טענותיו של המעונה הגדול. התפילה מסתיימת רק בשעות הצהרים. אחרי הצהרים מבקרים אצל הכותל המערבי. (מתוך „עיר הקודש ויושבי בה", מהדורת ב"צ גת, עמ' מא)

א. מ. קולר

אבל ועצרה בתשעה באב ברחובות (תרע"ג)

י"ח בתמוז עברה שיירה של ערבים ליד אחד מכרמי ראשון לציון ואחדים מהם נכנסו לכרם לגנוב ענבים. השומר היהודי הרגיש בהם והלך לגרש את הגנבים. התנפלו עליו הערבים, הכוהו, גזלו מאתו אקדחו וברחו. שומר שני רץ להזעיק את הרוכבים של „השומר". בין השומרים שרדפו אחרי הגנבים היה שמואל פרידמן שפיגר בדרכו ונשאר יחידי בדרך. בעברו את ואדי חנין (נס ציונה) תעה ועלה בדרך המוליכה לגדרה. הופיעה חבורה של ערבים ואלה התנפלו עליו באלותיהם ושלושה עשר כדורים ניקבו את גופו ככברה. עברו יהודים ומצאו את החלל. לרגל חקירת המשטרה נשארה הגופה בשדה עד למחרת בערב. למחרת, לעת ערב, באו השומרים והפועלים מרחובות, ראשון לציון, חולדה וכן איכרים מרחובות ומעקרון. לאור נרות השתרכה התהלוכה עד רחובות. דממת מות שררה בכל הסביבה ולא נשמע אף הגה במשך כל התהלוכה. ליד בית הכנסת הספידוהו. מיכאל הלפרין, האחרון למספידים נשא ידיו בשבועה לנקום נקמת הדם השפוך. — — — אור ליום ג' באב, באמצע הלילה נשמעו יריות באחד הכרמים שבגבול רמלה. מיד נזעקו לאותו כרם כל השומרים מכרמי הסביבה. קראו לשומר דוד לויתן ואין עונה. היתה אזעקה ובאו שומרים רבים, פועלים ואכרים. במשך שעה ארוכה חיפשנו את השומר — אך לשוא. כל הקהל התחלק שורות־שורות בכרם השקדים הגדול וחיפשו. באחת השורות נתקלו במספר שקים מלאים שקדים. מיד התאספו במקום זה כל המחפשים וליד אחד השקים היה מוטל השומר לויתן מתבוסס בדמו ואקדחו בידו הקפוצה. הוברר לנו מהר מה שהתרחש במקום הזה לפני שעה קלה.

ביום תשעה באב, שחל כעבור ימים אחדים נקראה עצרת כל פועלי יהודה במושבה רחובות. כל הקהל עלה אל הקברות הרעננים של שני השומרים. כשחזרו משם התאספו על הכיכר באמצע המושבה והנואמים ביטאו את אבל ציבור הפועלים והשומרים על מות שני החברים בידי מרצחים ערבים ועל המשטר במושבות יהודה שהוא מקור לאסונות רבים והוא חותר תחת המפעל הציוני בארץ. ולכן מלחמה לפועל העברי למען עבודה עברית, ללא הפסק וללא פשרה. (מתוך „מאורע זרנוגה", העליה השניה).

הגיונות

ר׳ יעקב קראנץ (המגיד מדובנא)

על חומותיך ירושלים

„על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכו׳, המזכירים את ה׳ אל דמי לכם״. כלומר למען לא תתנו דמי לכם בזכרון ביהמ״ק וזכר חורבנו לא יסוף מקרבכם, על כן הפקיד עליכם שאל תתנו דמי לו, כאלו אתם מעוררין אותו. אבל העיקר הוא לעורר עצמכם למען תדעו כי נפלה עטרת ראשכם ולמען תעלו את ירושלים תמיד על לבבכם. (קול יעקב, מגילת איכה)

ארצנו הקדושה לא היתה אצלנו כשאר ארצות אצל האומות, שאינן כי אם מקום לשבתם בלבד, ואין מסגולות ארצותם לגוייהם אלו יותר מלזולתם. אבל א״י היו בה סגולות מיוחדות לישראל דווקא ולא לזולתם, והיא היתה ממש כמו הבגד העשוי לאדם מיוחד ע״פ מידתו, ולא יוכשר לאחר, אם לא כשיקלקלנו וישנהו למידתו, לארכו ורחבו, כי בה היו כל המקומות הנצרכים לתיקון נפשנו ושלמותנו, כמו הר הבית וכל אשר בו והיתה מוכשרת לנבואה וחכמה ורוח טהרה וקדושה הנאותים לישראל ולא לאחרים. עוד יותר מזה היתה משונה א״י מכל הארצות: כי כל הארצות הן כמו בגדים שאין להם חיבור עם לובשם, כי אם במה שהוא לבוש בהם. לא כן א״י הקדושה שהיינו בתוכה כנשמה בתוך הגוף מצד החיבור העצמי, שהיה לה עמנו. וכמו הקליפה לפרי שיש להם חיבור טבעי עד שיתעלה האחד בעילוי האחר וישפל בשפלתו, כן היה חיבור א״י עמנו מצד הרגשה בטהרת נפשנו ובחלאתה. — — הנה מלבד היות לנו מפח נפש אשר אדמתנו הקדושה זרים אוכלים אותה, עוד חרפה שברה לבנו וכסתה כלימה פנינו ממה שקלקלו בה — וכדי בזיון וחרפה. וזהו שאמר המקונן: „הביטה וראה את חרפתנו״, כי הנה „נחלתנו נהפכה לזרים״. כלומר שקילקלו אותה מתפארתה הקדומה עד שנשתנית מכל וכל, כדבר אחר לגמרי. („קול בוכים״).

משה הס

בבית סבי

לעולם איני יכול לכבוש את נפשי הנסערה, בזכרי מה שראיתי בעודני ילד בבית זקני החסיד בבון, בימי האבל על חורבן ירושלים. בתשעה הימים הראשונים של חודש אב נברה האבילות, זו שהתחילה עוד כשלושה שבועות לפני תשעה באב, ועטתה קדרות אפלה. אפילו יום השבת בימים אלה, ימי האבל הלאומי הגדול, פנה הודו, פנה זיוו המשובב-נפש, ושם נקרא לו בישראל: „השבת השחורה״.

זקני היה מופלג בתורה ויראת שמים. ככלות עמל יומו היה קובע עתים לתורה

משעת ערב ועד חצות לילה כל ימות השנה. ורק בבוא „תשעת הימים" הפסיק ממשנתו. אז היה קורא עם נכדיו, שהיה מושיבם ערים עד חצות הלילה, את אגדות החורבן והגלות. והיו עיניו זולגות דמעות, שירדו על זקנו הלבן כשלג. אף אנחנו, הילדים לא יכולנו להתאפק אותה שעה והיינו גועים בבכיה. זוכר אני אחת מאגדות החורבן, שהיתה מסעירה ביותר את נפש הסב ונכדיו:

כשהלכו בני ישראל שלולים בשלשלאות לפני חיל נבוכדנאצר בשבי בבלה, עברו בדרכם על פני קבר רחל אמנו, והנה — „קול ברמה נשמע, נהי, בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה, מאנה להינחם". (מתוך „רומא וירושלים" לפי תרגום יעקב קופלביץ [ישורון קשת].

שמשון רפאל הירש

האבל צריך שיתגלה בכל מקום

בתשעה באב נוהגים כל הדינים השייכים לאבל, זולת איסור מלאכה. כל דיני הצום יהעינוי שולטים בו כמו ביום הכיפורים. אבילות תשעה באב דומה לזו של האבל, יען כי ביום זה כולנו אבלים, אבלים על ירושלים, האם שגידלה אותנו, שאימצתנו כבן לה, שכילכלה והירוותה אותנו ברוח ה' השפוך עליה, ותאמר ציון: בני יצאוני ונפזרו לכל רוח, ואני נשארתי לבדי — אם שכולה וגלמודה.

אך האבלות הזאת נקבעה לא רק לתשעה באב בלבד, כי אמנם זכר החורבן צריך ללוותנו על דרכנו בגולה בכל עת ובכל שעה, לבל נשכח כי עלינו להיות דבוקים במנת גורל ישראל.

רגש האבל על חורבן ציון וירושלים ופיזור העם בגולה, צריך שיתגלה ויראה בעליל בכל מקום, גם אם בטוח מצבך הפרטי החיצוני. אם הנך מצליח ושמח בחלקך, אם תבנה לך בית איתן, מכון לשבתך — עליך להניח אמה מרובעת, בלתי מסויידת נוכח פתח ביתך. גם חתן ביום שמחת לבו יניח, לפי המנהג, אפר מקלה על מצחו או יתן ביטוי אחר לאבלותו, כגון שבירת כוס תחת החופה — זכר לחורבן ירושלים. אם בנות ישראל מתקשטות בעדי עדיים — עליהן לחסר דבר־מה מעדיין לזכר החורבן... תערוך שולחן מעדנים לפני אורחיך — עליך לחסר ממנו דבר־מה — זכר לחורבן. גם שירי שמחה ותענוגי זימרה בכינור ונבל מידתם מצומצמת באהלי יעקב, אם לא בעתות של שמחת מצווה. (מתוך „חורב", תרגום מ. ז. אהרונזון, תרנ"ג).

זאב יעבץ

כוחה של תקוה

שני חורבנות: חורבן בית ראשון וחורבן בית שני. המאורעות האלה צרו את צורתה הנפשית של האומה, הטו את מהלך רעיונותיה לדרכים חדשות ונתנו כיוון למחשבותיה.

בזמן שהבתים האלה היו קיימים, בא לידי ביטוי הפחד, אותו רגש נפשי שמתעורר בו באדם, בהימצאו בתנאים טובים, ומוליד מחשבה של אימה נסתרה, פן תאבד ממנו טובתו זאת, ואימה זו מדרבנת אותו לאחוז באמצעי הגנה; ואילו אחרי החורבנות התעורר והופיע רגש התקווה, שהעביר את נקודת־הכובד של המחשבה הלאומית למקום אחר, לעתיד. רגש זה הבליט את תמונת הגאולה בפנים שונים, הוא אימץ את לבו של העם ונתן בו כוח להחזיק מעמד, מתוך שטיפח בו את רוח הסבלנות וההתמדה. ואולם מלאה חתחתים היתה הדרך הזאת. התקווה נתקלה באבני נגף וצורי מכשול. שמי היהדות קדרו וכל זיק של גאולה עומם. באו ימים ללא שמש ואור, ולילות ללא ירח וכוכבים. העם התענה תחת ידי לוחציו ונוגשיו. ליסוריו ולמכאוביו לא היה קץ. משום צד לא נשמע אף קול דממה דקה של נחמה. עיף ויגע, שבור ורצוץ, משולל זכויות אדם ונטול כל אפשרות לחיים, כרע, רבץ העם היהודי תחת נטל גלותו הקשה. התקווה נדחתה לקרן זוית, ועליה נערמו ערימות של מעצורים, במדה שאי אפשר היה להתנער ולהתרומם מתחתם. ואף־על־פי־כן לא כבתה התקווה. היבהב לו הניצוץ הקטן, ולרגל כל רוח מצויה הפציע והפיץ זהרו וחומו, קרע את מסך האפלה והעלה קווי אורה.

וגם ביום תשעה באב, אותו יום של האבל הלאומי, כשהעם בהמוניו צונח ויושב על הארץ להביע את כאבו ולתנות את אסונו וענותו, אל לנו לראות רגעים אלה כרגעי כליון־נפש ויאוש, כי אם גם כרגעים של תקוה ותנחומים. ביום זה וברגעים אלה מעביר העם לפניו את רשימת כל העינויים והרדיפות, שהוא מבטל אותם מתוך גאון עצמי ומתוך אמונה בכוחות ההתנגדות שלו. מתפעל הוא מכוח גבורתו ומתמלא תקווה חזקה לגאולתו הודאית. הה כמה סבל וסובל משונאיו! הם התירו את דמו ואת רכושו, הם נלחמו באלוהיו, נלחמו ברוחו, תמיד־תמיד שאפו להטביענו בנחשולי איבה ולהשמידנו מעל פני האדמה.

ואף־על־פי־כן לא התיאש העם. תקוותו לא רפתה. על אף כל הלחיצות והנגישות שיגשג ופרח כוחה של תקוה זו. מכל התנאים והמצבים, שהעם היה נתון בהם, בקע אורה של תקוה זו. וקרניה האירו לו כשמש, והשיבו לו את לשד־נעוריו, את אמונתו בנצחונו ובנצחיותו.

הרב יצחק ניסנבוים

הקינה והמגילה

אחינו הספרדים, הנהיגו בסדר הקינות של תשעה באב מנהגים אחדים מעוררים לב ונפש. בליל תשעה באב, אחר קריאת המגילה, מכבים את כל הנרות אשר בבית־הכנסת, החזן משמיע בקול בוכים את מנין השנה לחורבן ומזכיר את מאורע היום בעבר ואת מצב ישראל בהווה. למחרת בבקר פורשים פרוכת שחורה על הבימה, ספר התורה, שמוציאים לקרוא בו, עטוף שחורים, באמצע בית הכנסת מעמידים קערת־חרס מלאה אפר כירה, וכל

חכמי העדה ונכבדיה קומצים מן האפר ומשימים על גובה מצחם... המחזות האלה היו עשויים לפגוע בחזקה בנימי הלב ולעורר בקרבו רגשות סוערים. ויש לחשוב, כי אמנם שמרו על הגאון הלאומי בקרב יהודי ספרד הראשונים. אם משאירים מנהגים אלה גם עתה רושם עמוק בלבות הנמצאים בבית־הכנסת — מי יודע. אפשר שגם המנהגים האלה קורעי הלב כבר נעשו לנו ענין של טקס יבש בלבד, שאינו אומר עוד הרבה ללב. אולם דבר אחד נשאר לאחינו הספרדים מהמנהגים היפים האלה: יודעים הם, לפחות, את מניין השנה לחורבן, בעוד שאנו, כיוון שאין מנהגים אלה נהוגים בתוכנו, כבר איננו יודעים אפילו, באיזו שנה לחורבן אנו עומדים כיום הזה. הטלטולים והנדודים הרבים מהחורבן ועד היום קילקלו ובילבלו את כל חשבונותינו: חשבון השמיטות, חשבון היצירה וחשבון שני החורבנות...

הלב העברי החי מרגיש בכל האמת החיה של הפתגם העתיק שלנו, האומר: „כל־דור שבית המקדש לא נבנה בימיו כאלו נחרב בימיו". ובשבתנו על הארץ לבכות את חורבננו, אם בפעם המאה, או בפעם האלף, ואף אם בפעם האלף ושמונה מאות וחמישים, — הרי לאמתו של דבר בוכים אנו על חורבן כל דור ודור, חורבן אחד גדול ונורא, שימי ה„גלות" ימיו ומקומותיה — מקומו. ובקחתנו בידינו את ה„קינה" הישנה שלנו, מיד בוקע ועולה מתוך עליה הבלים ושורותיה המרוסקות כל אבל הדורות וכל יגון הגלות, נהרי נחלי הדם הדמעות מגדות הטיבר עד אשדות הדניפר שוטפים וזורמים לעיני רוחנו...

„קינה" בת אלף שנים זו גדלה מתקופה לתקופה, התגלגלה מארץ לארץ וממדינה למדינה, וספגה לתוכה דמעות העם, עם כל צערו ויגונו, ותהי קינת „ימי ביניים" זו, עם צורתה החיצונית הפגומה ועם כל תהום תוגתה הפנימית, לקינה לעם העברי גם „בעת החדשה", לקינת הדורות על חורבנות הדורות, לקינת הגלות. ה ג ל ו ת יצרה אותה לקונן על חורבנותיה...

ו„קינת־הגלות" הזאת דחתה מפניה את „מגילת־איכה" של ארץ ישראל. את ה„מגילה" קוראים ושומעים בדומיה, רק לפעמים איזו אנחה יתומה, חטופה וטרופה, מתפרצת לדבריה... דברים רחוקים, רחוקים מאד, משמיעה לנו „מגילה" זו: „שרתי במדינות היתה למס", „ראתה גוים באו מקדשה", „מבצרי בת יהודה הגיע לארץ", „הזאת עיר שיאמרו כלילת יופי משוש כל הארץ"... כמו צלצול זר נשמעים הדברים האלה באזני יהודי הגלות... דומיה עמוקה שוררת בכל הבית, ניגון הקריאה משרה איזה עצב חרישי, עצב כהה וקהה, שאינו מזעזע ואינו מחריד. אבל הנה נפתחת ה„קינה" וצעקות־אנחות ממלאות את הבית. הדברים כל כך קרובים, כל כך קרובים: „דומי אהלה כי יגוני זכרתי, נדדת את אחת ורבות נדדתי", „החומל על דל חמול על דלותם, וראה שממותם ואורך גלותם"...

והלב מזדעזע ונקרע. ציון ותפארתה, ציון ושברה התעטפו בלב העם בערפלי העבר הרחוק, והעם בוכה על „הוה אחרי הוה" של ההווה שלו.

אבל הנה באו המאורעות ההיסטוריים הגדולים של הימים האחרונים, והם משיבים את בני עמנו ביום הזכרון של אבלנו הלאומי עוד פעם אל „מגילת איכה" הציונית שלו.

העבודה הנמרצת של השנים האחרונות הוציאה את ציון מערפלי העבר שלה. היא העמידה איתה חיה במרכז החיים של האומה העברית ועשתה אותה ל„הווה" ממש. שוב היתה ציון לארץ עבודה וחיים לבניה ולכוכב מאיר בחשכת הגלות לכל תפוצותיה. זו ש„היתה כאלמנה" החלה לפשוט את בגדי אלמנותה ולהתנער מעפר שפלותה ולהתערות בניצני תחייתה. משנה לשנה גדלו כוחות גופה וקסמי תרבותה; רבבות נהרו אליה לבקר את עתיקותיה ולהתענג על חדשותיה; זרם חיים כבירים החל לזרום בהריה ועמקיה, — ורחב הלב מרוב תקווה, וחזקה התקווה מרוב עבודה, והעבודה הלכה וגדלה, הלכה ונתחזקה...

מ. אוסישקין

ארבעה שומרים

בתשעה באב, בערב, הנני רוכב על חמור מחוצה לעיר ירושלים — מזרחה. מימין ומשמאל — חרבות שונות, גבעות, עמקים, סלעים... לפני מתנשא הר הזיתים. לשמו ולזכרו משתוקקים כל משוררי עמנו, אבל רק השם נשאר לו. כמעט כל ההר הזה חרב, בלי עץ, בלי עשב.

סלעים, מצבות, קברים, קברי ישראל... וכמוהם גם העדות השונות שבירושלים...

קברים... קברים... קברים...

הנני עולה על פיסגת ההר. מתבונן לחורבה הנוראה שמלפני...

ודמיוני נושא אותי אל העבר, אל העבר העתיק, אל העת המאושרה, בה היה עוד המקום הזה לא בית־קברות, כי אם מקום חיים, חיים עליזים, נהדרים.

מראש ההר משתרעת לפני, מערבה, העיר ירושלים, ומקצה — הר המוריה עם מסגד־עומר — מקום המקדש לפנים.

הנני רוכב הלאה, הלאה... ופתאום אני רואה לפני כעין נאת־מדבר — נוה שאנן במקום ציה.

עצים רעננים למכביר, יער נחמד. פרחים. שבילים מיושרים. ובמרכז חצר נקיה ובחצר — בית תפילה לנוצרים פראַווסלאווים, לרוסים.

הכוהן הזקן, האב פרפנטי, פגש אותי בנימוס ויראני את כל חמודותיו.

שנת השבעים לימי חייו כבר עברה והוא הולך וקרב לשנת השמונים, הוא גבה קומה ודל בשר, לבוש בגדים פשוטים, כשאר הכוהנים הפראַווסלאווים, פניו אדמדמים, כל תנועותיו ומהלכו מגלים איש חי ופשוט, איש המעורב עם הבריות; הוא הראה לנו את כל היער, השבילים, הבנינים, הסוכות המעוטרות ענבים, אשר מתוכם ייראה ים המלח מרחוק.

שעות אחדות טיילתי עם הזקן במקום היפה והנחמד הזה. הוא סיפר לי, איך הוא בעצמו יצר את כל אשר לפני: את היער, את השבילים, את הבניינים, את הסוכות...

הוא דיבר, סיפר, ואני שמעתי, שמעתי בשום־לב, בהקשבה מרובה.

„זה ייתר מעשרים שנה עברו מיום בואי הנה; מפלך קורסק אשר ברוסיה באתי...

מצאתי את המקום הזה חרב, שמם, עזוב... ככה המה גם כעת יתר המקומות על הר הזיתים — ראה והביטה"...

והוא הראה על ההר, אשר מסביב לנוהו — והוסיף: „התיישבתי פה ואחל לעבוד את אדמת־הקודש. בידי סיקלתי את החלקה, בידי חפרתי את הגומות, בעצמי נטעתי את העצים — את העצים העומדים כעת כה רעננים לפניך... באין מים פה על ההר הלכתי פעמיים בכל יום, בבוקר ובערב, ועל שכמי הבאתי מים ממי „השילוח" להשקות את האדמה סביב העצים למען ישורש בארץ גזעם".

ובהתלהבות ילדותית הוסיף לספר: „כעל ילדים אהובים לי השגחתי על כל עץ ועץ. בהשתגשגו — שמחתי, בנבלו — שפכתי דמעות כעל מות ילד שעשועים. ומה גדלה שמחתי כי סוף סוף השגתי את מאוויי!"

ובחדווה — חדוות קודש — שנה פעמיים: „וכעת הנני רואה את פרי עמלי... אני רואה פרי עמלי"...

ובקולו נשמעה רעידה קלה: „המקום הזה קודש הוא לנו, הרוסים, הנאמנים לדת הפראווסלאווית. ואני מאושר, כי שומר אני את המקום הזה — הנני שומר פה במקום הזה את כבוד עמי ואמונתו".

לפני היה השומר הראשון — השומר הפראווסלאווי.

*

עוד פעם הנני רוכב על סוסי בלוויית אחדים מחברי...

אנו עולים על ראש הר תבור...

את יפי המקום מסביב אי אפשר לתאר באומר ודברים.

עמק יזרעאל מתחת, ככיכר הירדן וים כנרת — ממזרח, שפת ים התיכון — ממערב, הר חרמון — מצפון, הרי הכרמל והגלבוע — מנגב... והר תבור בעצמו, הנטוע עצים לרוב, זה ההר אשר זכרונות־קדומים חופפים עליו... והננו עולים.

ממעל על ראש ההר, מתרומם לפנינו בית תפילה לנוצרים קתולים.

עלינו, נכנסנו אל בית מרווח ויפה, ובפנים מזהירים פגש אותנו ראש המוסד.

לפנינו היה נזיר קתולי, עב הכרס, בעל פנים יפים ומלאים. אשכנזי הוא מלוכסם־בורג, והוא מדבר צחות אשכנזית וצרפתית. הוא הכניס אותנו אל הבית פנימה.

לפנינו — חדר גדול מאוד ועל הקירות — טבלאות וציורים מהמקום הזה ולוחות גיאולוגיים, ארכיאולוגיים, זואולוגיים של ההר. החדר מלא פסילים, גלמי החיות והעופות הנמצאים על ההר, עצים ועשבים יבשים, — בקיצור, מוזיאום שלם זואולוגי, בוטאני וארכיאולוגי. על פיו נקל ללמוד לדעת את המקום הזה בעבר ובהוה.

גם קבצים וספרים רבים נמצאים פה עם החקירות והמאמרים המדעיים, אשר כתב בהם ראש המוסד על דבר טיב המקום וטבעו.

כשיצאנו את הבית, הראה לנו הנזיר המלומד חפירות רבות, על ראש ההר, מצבות

יקרות־ערך מימי העבר הקדמון, המגיע עד ימי השופטים. גם שקלים אחדים מימי המכבים, שמצאם במקום הזה, הראה לנו.

כשלושים שנה יושב הנזיר הזה בראש הר תבור, עובד, חוקר, חופר, לומד, מעשיר את מדעי הארכיאולוגיה, הזואולוגיה והבוטאניקה וידיעות הארץ ונותן כבוד על ידי עבודתו לעמו ולדתו.

לפני היה השומר השני — השומר הקאתולי.

*

בסירת דוגה באתי לקצה ים כנרת צפונה, ועל גדות הים נמצאתי במושב קטן — טבחה.

הדר הטבע, מזג האויר החם, האדמה הדשנה והפוריה — כל אלה יכולים לעשות את גדות ים הכנרת האלה לגן עדן, אשר ברכו אלוהים. ובכל זאת מסביב רק מדבר ציה ושממה — מארת אלוהים.

אין עבודה, אין חיים... רק הקדחת שלטה פה מפני העזובה הרבה, וטבחה היא כנקודה מזהירה במקום השומם הזה. לעומת המארה, תוצאת העזובה, הננו רואים פה את הברכה — תוצאת העבודה.

בטבחה ראיתי אנשים חיים, חיים שלוים ובריאים, חיי עדן ונחת.

על שפת הים מתנשא בית בעל שתי קומות עם גן מסביב לו. בפתח הבית פגש אותנו איש גבה קומה, בעל פנים שזופים משמש עם זקן ארוך, בהיר ולבן, לבוש בגדים לבנים.

והדרת פנים לאיש הזה — הדרת פנים פאטריארכלית... תמונה מימים קדומים.

זהו כוהן פרוטסטאנטי, מייסד המושבה טבחה, שעל גדות ים כנרת צפונה. זה שלושים שנה שעזב את גרמניה, את ארץ מולדתו, וילך אל הארץ הקדושה לחיות במקום שם הופיע אלוהים לבני האדם.

תחילה התיישב מעבר לירדן מזרחה, וכעשרים שנה חי חיי בדווים, עם הערבים, למד את שפתם, את מנהגיהם, את נימוסיהם, ויהי כערבי מלידה ומבטן. ובמשך כל העת ההיא האציל מרוחו על הערבים ויהי לקדוש בעיניהם.

אחרי־כן הלך ממזרח לירדן מערבה ויתיישב לצפון ים כנרת. הוא קנה כברת ארץ במקום השומם הזה ויעבדה: נטע כרמים ופרדסים ויגרש משם את הקדחת.

לאט לאט נאספו אליו גרמנים וערבים אחדים. ועתה הם יושבים יחדיו ועובדים את אדמת המושב. ובכל המקום מסביב מוקטר מוגש לשמו ולעבודתו. והוא שומר פה — שומר על כבוד עמו ואמונתו...

לפני היה השומר השלישי — השומר הפרוטסטאנטי.

*

ועוד פעם בירושלים הנני.

בערב שבת אחרי חצות היום, הנני הולך לבקר את הראש וראשון ליהודי ירושלים, את החכם־באשי, את האיש שכוח ועוז לו ברשיון הממלכה לעמוד בראש העדה ושעל פי הוקי תוגרמה הוא בא־כוח העם הישראלי, וכוחו גדול, וזכויות לו כזכויות ראשי העדות הנוצריות.

ברחובות צרים ועקלקלים חסרי־טעם, חסרי־סדר, חסרי־נקיון, הנני הולך לבקש את מקום מושבו של החכם־באשי. והנה אני בבית קטן של שתי קומות. מדרגות אבנים מרופשות מובילות אל החדר של החכם־באשי... הנני מטפס ועולה... הנני בא לחדר צר... העוזרת שוטפת שם את הרצפה. אני חוצה באגם מים...

אני בא אל החדר, אשר בו יושב החכם־באשי הזקן. על מצע מכוסה אדום ישב הרב, זקן שכבר עבר את שנת התשעים, חלש, רפה־כוח; פניו מעידים, כי לפנים היה יפה, אבל כעת ידיו רועדות...

שפתו התחתונה תלויה למטה ואת דיבורו קשה כבר להבין. זהו ראש עדת ישראל בירושלים.

החילותי לדבר עמו בענינים היהודיים הכלליים ולא קבלתי ממנו כל תשובה ברורה.

שאלתיו:

„מדוע כה דל כבוד ישראל בארץ ישראל, בעת אשר ממשלת תוגרמה לא תמנע מהם את הזכויות, שמהן נהנים כל שאר גרי הארץ, בעת שכוחו הוא גדול ככוח ראשי הדתות האחרות ובעת שיושבי ירושלים היהודים המה שני שלישים ממספר כל יושבי העיר?" ועל כל השאלות האלה ועל כל דברי הנלהבים גימגם הזקן רק תשובה אחת בהברתו הספרדית:

„אנחנו בגלות, אנחנו בגלות"...

שאלתיו:

— אבל מדוע זה הננו בגלות? האם לא בעצמנו אשמים אנחנו?

ומענה לא היה בפיו.

ואני הוספתי:

— אם זקנת ואין בך כוח לעבוד — הלא יש לך בן צעיר, שהוא יכול למלא מקומך, ואם לא הוא — יבואו אחרים וימלאו את מקומך.

הזקן הביט עלי בעיניו הכהות והמטושטשות ולא ענה דבר.

ואני הוספתי:

— ואם אתה, ראש העדה, לא תגן על זכויות ישראל וכבודו, מה יעשו האחרים?

ועד פעם גימגם הזקן:

„אנחנו בגלות, אנחנו בגלות".

ותשובה אחרת לא יכולתי להציל מפיו.

לפני היה השומר הרביעי — השומר היהודי.

ד״ר מ. גליקסון

הרהורים לתשעה באב

אל הבית הזה היו מכוונים כל חיצי האויב. יש משמעות סימלית עמוקה באותה האגדה על חיציו של נירון קיסר, שנשלחו למזרח, למערב, לארבע רוחות העולם, וכולן נפלו למקום אחד, אל המקום האחד. אף מעשהו של אותו חייל רומאי — עדות סימלית היא. יאם לא את מצוות בעליו עשה, הרי רצונם עשה. רצונו של טיטוס הרשע, רצונה של רומי, רצונן של אומות העולם — התגלם באותו לפיד־האש. אין הבדל בדבר, אם בסוד יועציו של טיטוס הוחלט להחריב את המקדש, או לחוס עליו, כסיפורי ההיסטוריונים. אין הבדל בדבר, אם החליט או ציווה טיטוס לחוס על הבניין הנהדר המפורסם בעולם, כסיפורו של יוסף פלוויוס, עבדו־פרקליטו, או ביקש לכתחילה להחריב את בית ה׳, כדברי הכרוניקה של הנזיר סולפיציוס, המיוסדת על מקורות קדמונים, כדי ליטול מאת היהודים את אמונתם בנצח מקדשם. אין הבדל, אם ציווה או לא ציווה לכבות את האש לאחר שפרצה — חורבן מקדשם של ישראל, מעוזם ומבצרם הרוחני, היה ברוחם של טיטוס ורומי, היה „שליחותם ההיסטורית״.

מקדש זה, שנועד לסמל ולגלם רוחו של ישראל, את תורתו הנצחית, את רעיונותיו הדתיים־המוסריים הנעלים, זר ומוזר ושנוא היה בהכרח לעולמה של רומי. ביסודותיו של מקדש זה הונחו אמנם מתחילתו רעיונות אוניברסליים ושאיפות אוניברסליות. בונהו הראשון, שלמה המלך, התפלל „גם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא״, „למען ידעון כל עמי הארץ את שמך ליראה אותך כעמך ישראל״; וישעיהו בן אמוץ, גדול נביאי ישראל, חזה: „ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים״. אבל לא הוכשרו הלבבות ברומי למחשבה האוניברסלית וליעודים האוניברסליים; יותר מדי רוחניים, יותר מדי מופשטים, יותר מדי אנושיים היו הללו.

רומי היתה אמנם „סבלנית״ בדברים שבאמונה. מנצחי העולם לא נמנעו גם מלסגוד במקדשיהם של העמים המנוצחים. אבל זו היתה סבלנות מחוסר אמונה, וכוחה לא היה יפה לגבי אמונה ממש, לגבי אמונה „מופשטת״, נאצלה־עליונה, המעמידה את העולם על יסודות של רוח ומוסר. המקדשים האליליים — „טבעיים״ היו, מובנים היו, ואפשר היה לנהוג בהם סבלנות ואפילו נימוסי־כבוד. הללו היו משכנות לאלילים, לתמונתם, לפסיליהם. ואילו המקדש היהודי הזה, מקדש ללא פסל ותמונה, מקדש לאידיאה מופשטת — מקדש זה בונהו הראשון הכריז: ה׳ אמר לשכון בערפל — מהו, כי רומא האלילית, הממשית, החמרית, תנהג בו כבוד? מכאן כל אותן הבדיות ואגדות־ההבל על פסל ותמונה, ודווקה תמונה גסה, ראש של חמור, במקדש העברים. מכאן המאמצים הרבים של עריצי העולם ההוא, מבני מינו של קליגולה, „להכניס צלם להיכל״, ויהא מה. ומכאן גם ההכרח, מבחינתה של רומי, להחריב את המקדש הזה, מעוזו ומשגבו הרוחני של עם משונה זה, הסמל לאידיאה מופשטת, לרעיונות רוחניים ודתיים מופשטים, שנואי נפשה של רומי.

„יהודה המנוצחת, יהודה השבויה״ — זו תפארתה, זה כבודה וזו זכותה של רומי

הטיטוסית בעיני ה„רומאים" של כל העמים והדורות. אותו לעג אכזרי לאומה אומללה, הנלחמת נגד עולם מלא לזכות קיומה ועתידה, אותו הזלזול המטומטם בשאר־רוחה, ביצירתה הרוחנית ובאוצרות נשמתה הגדולים, אותה הכפירה הגסה בערך־אדם שלה, — כל ה„יחס" הזה של רומי לירושלים מלווה כצל את דרכה של אומה זו בעולם הגדול הזה הזר והעוין. אף מאמצי הגבורה העילאיים שלה להחזיק מעמד בתוך סערות הדורות, אף גבורתה המוסרית הגדולה, השומרת עליה מירידה ומהתנוונות של שפלות, אף התנערותה המופלאה לחיים חדשים ולבנין לאומי חדש — אינם עומדים לה לחדש את כבודה בעולם, כשם שלא עמדו לה בשעתה מעשי גבורתה במלחמתה עם לגיונות רומי, כובשי העולם. לפיד־האש של החייל הרומאי ששולח לבית מקדשה הוא, כאז כן עתה, סמל יחסה של רומי לירושלים, לירושלים העתיקה והחדשה גם יחד. מכאן משמעותו של אותו מאורע — שריפת מקדשה של האומה, משמעותו לשעתו ולדורות.

(מתוך המאמר „ביום המר והנמהר" בקובץ כתביו, עם חלופי משמרות, חלק ב).

ברל כצנלסון

אלמלא ידע ישראל להתאבל

אלמלא ידע ישראל להתאבל במשך דורות על חורבנו ביום הזכרון בכל חריפות ההרגשה של מי שמתו מוטל לפניו, של מי שאך זה עתה אבדו לו חירותו ומולדתו, לא היו קמים לנו לא הס ולא פינסקר, לא הרצל ולא נורדוי, לא סירקין ולא ברוכוב, לא א. ד. גורדון ולא י. ח. ברנר. ויהודה הלוי לא היה יכול ליצור את „ציון הלא תשאלי" וביאליק לא היה יכול לכתוב את „מגילת האש".

זאת הבין אדם כאהרון ליברמאן, גיבורה הראשון של התנועה הסוציאליסטית היהודית בגולה. כשניגש לייסד בלונדון את אגודת הפועלים היהודית הראשונה באתמוס־פירה שכולה קוסמופוליטיות וחוסר כל חלום של קיום לאומי עצמאי זכר ולא שכח את יום האבל הלאומי. וב„פינקס" של אותה האגודה, רשום פרוטוכול היסטורי מיום ב' אב 1876. ליברמן מציע: הואיל והאסיפה הבאה של האגודה חלה בתשעה באב — יש לדחותה ליום אחר. אחד מחבריו טוען נגד הדחייה בשם ה„כלל־אנושיות" ובשם שלילת המסורת וליברמן מסביר לו כי „כל עוד לא באה המהפיכה הסוציאליסטית יש בחירות הפוליטית חשיבות רבה בשביל כל אומה ולשון. לט' באב יש בשבילנו הסוציאליסטים העברים, אותו ערך שיש ליום זה בשביל בני גזענו". ביום זה „אבדה לנו חירותנו" ועמנו מתאבל עליה זה אלף ושמונה מאות שנה ויותר.

— — — הלא בימינו מרבים לדבר ובהסתדרויות נוער בפרט על ערכם החינוכי של סמלים. מדוע איפוא לא תדע שום הסתדרות נוער לעטוף ביום זה דגליה אבל? להשרות ביום זה על מסיבותיה מן הצער הגדול, המפרה והמחנך? — — — עצם העובדה

שהדרכת הנוער תהא נתונה בידי מי שאין להם חוש לאוצרות הרוח של האומה, לסמלים היסטוריים, לערכים תרבותיים ולאינפונדראביליות נפשיות — אין כפרה.

(ברל כצנלסון, מתוך „חורבן ותלישות", כרך ו' כל כתביו, עמ' 367. אב תרצ"ד).

אליעזר שטינמן

עם הקובע צום על חורבנו

אנו שואפים להיות עם על ארץ, עם ככל הגויים. אבל טרם נעשינו זאת. ומי נביא יגיד לנו אם גם בחיק העתודות תתגשם משאלתנו זאת. אלא שמבחינה ידועה שום אומה אחרת לא נתעלתה כמונו למדרגה מושלמת כזו של הויה עממית. כל אחת מאומות העולם מגיעה לייחודה באמצעות קיבוציותה. ואילו יהודי אחד בלבד הריהו העם היהודי כולו. אילו ניתלש כל בן עם אחר ממכורתו — צרפתי, גרמני, אנגלי, רוסי, כל שכן בן אומה מעוטה באוכלוסיה ובלתי מובהקה כל כך בדיוקנה — והיה נידח לאיזה אי רחוק והיה, נניח מציאות כזאת, שם מובדל ומופרש במשך... מאה או מאתיים שנה, הרי ברור כי כל סימני הייחוד הלאומיים שלו היו מיטשטשים מתוך כך באפיו ובצורתו. ושמא אף הוא גופו היה שוכח את מקור מחצבתו. ואילו יהודי אחד מאריך מאות שנים במקום רחוק מיישוב, קרוב לשער שהיה משתמר כולו במלוא קויו ותגיו, לא יעדר בו נדנוד מן התנועה וההעוויה העממיות שלו. הילוך־המוחין בו, רהט־דמיו, קצב־דפקו, אף צלם־תבניתו, השגתו בטבע ובמושכל — הכל יתקיים בו בהעויתו משכבר הימים. יהודי לעולם אינו נעשה מומר גמור. וגם בנשרו מעל גזעו הריהו הווה בהוויה יהודית בצורת זלזל או עלה נידף או גם אבקה פורחת. ולהיפך, ייתכן כי יהודי חי מאה או מאתיים שנה בבדידות על אי נדח היה מפתח שם באופן מובהק ביותר באין מפריע לו את סגולותיו היהודיות. כל יהודי ניזון מתוך עצמו.

עם הקובע מדי שנה בשנה במשך מאות שנים שבועות אבל ויום צום על חורבנו ויושב על הקרקע בזקניו ובטפו ומקונן ובוכה בדמעות ממש, פלגי דמעות — כלום יש דומה לחזיון זה בקרב עמי אירופה? אפשר שדורות באים לא ירצו להאמין במעשה שהיה זה. וגם בעבר היו עמים רבים תוהים על אומה משונה זו, העושה מעשי ילדות ודרך לה כנשים בבכי. ומן הסתם יש קורטוב אמת מציאותית, וסמלית על כל פנים, בספור המעשה על אודות נאפוליון, שנזדמן בליל תשעה באב לתוך בית כנסת יהודי וראה את עדת האבלים מסבה על הקרקע וגועה בבכי, נתעוו פניו מתמהון ומזוועה כאחד. ואם אגדה היא זו הרי שהשכילה להקביל את איש־הפעלים הגאוני לעומת קפאון על שמרי הצער אין־משל לו במעשי עם ואנוש בעולם. אולם הדבר אשר היה מרום מתבונתו של איש החרב, המסוער מתאוות־הכיבושים, המטורף בתאותו זו, היה מובן ומושג במורשה שבדם לכל אחד מבני העדה ההיא, וגם לתינוקות שבה, כתופעת טבע וכסדר אנושי.

האבלות תופסת חלק הגון מחיי היהודי בימות השנה. חדשי תמוז, אב, אלול, חצי

תשרי קודש הם לצער ולחשבון נפש. מפסח עד שבועות ספירה. גם חדשי טבת, שבט ואדר אינם מפגרים מבחינת חלקם ביגון ובאנחה, בצום ובהזכרת נשמות. אפשר לומר, שכמעט כל חיי עמנו בשנות גלותו טבועים במזל „יזכור". ואם תרצה לומר, הרי גם היהדות המחודשת, המכנה את עצמה בשם לאומית או תחייתית, אינה מבליטה בעצמה כל נטיה למעט עד כמה שאפשר בסלסולי „יזכור". אתה נמצא למד, שנושא־האבילות אינו ניתן כאן כדרוש עיוני בלבד על מה שהיה בלשעבר. כמעט שאין לך יום שלא יישמעו בקרבנו קולות תגר כנגד השאננים בציון, הצוהלים בשירים בשעה שעמנו ומעשי ידיו בגלוויותיו טובעים בים של צרות. וכעת שהצרה היא גם בציון על אחת כמה, שיש גוזרים על כל קול צחוק וסימן חדוה וצהלת־נעורים, הנשמעים ביישובנו, כעל מעשה הוללות ופריצות. (מתוך „בדרכים אבלות" דבר, ט' באב תרצ"ו).

תאריכים

מסורות

מאי דכתיב: יראת ד' תוסיף ימים, ושנות רשעים תקצרנה (משלי י כ"ז) ביראת ד' תוסיף ימים — זה מקדש ראשון שעמד ארבע מאות ועשר שנים ולא שימשו בו אלא שמונה עשר כוהנים גדולים; ושנות רשעים תקצרנה — זה מקדש שני, שעמד ארבע מאות ועשרים שנה, ושימשו בו יותר משלוש־מאות כוהנים גדולים (יומא ט', א).

*

מבניין הבית הראשון שהקים שלמה עד חורבן הבית השני מלאו אלף ומאה ושלושים שנה ושבעה חדשים וחמישה עשר יום (יוסף פלאוויוס, מלחמות).

*

מבניין הבית השני, בימי חגי הנביא, בשנה השניה למלכות כורש, עד חורבנו בידי אספסיינוס נשלמו שש מאות ושלושים שנה וארבעים וחמישה ימים (שם, שם).

חשבונות

בית המקדש הראשון נחנך על ידי שלמה ז' בתשרי, ב' אלפים ת"ת, (960 לפני הספירה), בערך.

*

מלכות אפרים נפלה על ידי סרגון מלך אשור בשנת ג' אלפים ל"ט ליצירה (721 לפני הספירה).

*

גלות יהוכין על ידי נבוכדנאצר מלך בבל היתה בשנת ג' אלפים קס"ד ליצירה (596 לפני הספירה).

*

עשרה בטבת, ג' אלפים קע"ג ליצירה (587 לפני הספרים) באה ירושלים במצור.

*

ט' בתמוז, ג' אלפים קע"ד ליצירה, 586 לפני הספירה, הובקעה חומת ירושלים, ע"י הכשדים.

*

ז'—י' באב של אותה שנה (שנת „שרפ"ו" לפני הספירה) שרפו צבאות נבוכדנאצר את בית־המקדש הראשון והחריבו את ירושלים.

*

ג' בתשרי, ג' אלפים קע"ח לערך (582 לפני הספירה) נהרג הנציב ביהודה — גדליהו בן אחיקם.

*

חורבן הבית השני היה ט'—י' באב, ג' אלפים תת"ל ליצירה (בשנת שבעים לספירה).

קביעת שנת החורבן של הבית השני

אם נוריד ממניין השנים לבריאת העולם את המספר 3829, נקבל את שנת החורבן. למשל: משנת ה' תשי"ז (5717) נוריד 3829, ונקבל 1888 לחורבן.

אלי ציון ועריה

אֵלִי צִיּוֹן וְעָרֶיהָ, כְּמוֹ אִשָּׁה בְּצִירֶיהָ, עֲלֵי כָבוֹד אֲשֶׁר גָּלָה בְּעֵת חָרְבַּן דְּבִירֶיהָ,
וְכִבְתוּלָה חֲגוּרַת שַׂק עֲלֵי בַּעַל נְעוּרֶיהָ. וְעַל לוֹחֵץ אֲשֶׁר לָחַץ וְשָׂם שַׂקִּים חֲגוֹרֶיהָ.
עֲלֵי אַרְמוֹן אֲשֶׁר נָטַשׁ בְּאַשְׁמַת צֹאן עֲדָרֶיהָ, עֲלֵי מַחַץ וְרֹב מַכּוֹת, אֲשֶׁר הִכּוּ גְזִירֶיהָ,
וְעַל בִּיאַת מִחְרְפֵי־אֵל בְּתוֹךְ מִקְדַּשׁ חֲדָרֶיהָ. וְעַל נִפּוּץ אֱלֵי סֶלַע עוֹלְלֶיהָ, נְעָרֶיהָ.
עֲלֵי גָּלוּת מְשָׁרְתֵי־אֵל, מַנְעִימֵי שִׁיר זִמְרֶיהָ, עֲלֵי שִׂמְחַת מְשַׂנְאֶיהָ, בְּשַׂחְקָם עַל שְׁבָרֶיהָ,
וְעַל דָּמָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ, כְּמוֹ מֵימֵי יְאוֹרֶיהָ. וְעַל עִנּוּי בְּנֵי־חוֹרִין, נְדִיבֶיהָ טְהוֹרֶיהָ.
עֲלֵי הֶגְיוֹן מְחוֹלֶלֶיהָ, אֲשֶׁר דָּמַם בְּעָרֶיהָ, עֲלֵי פֶּשַׁע אֲשֶׁר עָוְתָה סְלוֹל דֶּרֶךְ אַשּׁוּרֶיהָ,
וְעַל וַעַד אֲשֶׁר שָׁמֵם וּבְטוּל סַנְהֶדְרֶיהָ. וְעַל צִבְאוֹת קְהָלֶיהָ, שְׁחוֹרֶיהָ.
עֲלֵי זִבְחֵי תְמִידֶיהָ וּפִדְיוֹנֵי בְכוֹרֶיהָ, עֲלֵי קוֹלוֹת מְחָרְפֶיהָ, בְּעֵת רַבּוּ פְגָרֶיהָ,
וְעַל חִלּוּל כְּלֵי־הֵיכָל וּמִזְבַּח קְטוֹרֶיהָ. וְעַל רִגְשַׁת מְגַדְּפֶיהָ בְּתוֹךְ מִשְׁכַּן חֲצַרֶיהָ.
עֲלֵי שַׁפֵּי מְלָכֶיהָ, בְּנֵי דָוִד גְּבִירֶיהָ, עֲלֵי שִׁמְךָ אֲשֶׁר חִלַּל בְּפִי קָמֵי מְצָרֶיהָ,
וְעַל יָפִים אֲשֶׁר חָשַׁךְ בְּעֵת סָרוּ כְתָרֶיהָ. וְעַל תַּחַן יְשׁוּעוּ לָךְ: קְשׁוּב וּשְׁמַע אֲמָרֶיהָ!

(סיום קינות לת"ב, נוסח אשכנז)

אלי – קונני. בצריה – בחבלי לידה. ארמון – בית המקדש. צאן עדריה – ישראל. משרתי אל – הלוויים. הגיון – קול תשואות. ועד – החכמים בלשכת הגזית. פדיוני בכוריה – פדיון הבכורות. עוליה – יש גורסים "עוליה". סלול דרך אשוריה – לסלול דרך צעדיה. שזופיה – מלשון "שזפתני השמש" (שיר השירים א, ו). קמי מצריה – צורריה הקמים ע.יה. תחן – תחינה.

רַחֵם

אמר רב אחא בר יצחק בשם רבי חייא דציפורין: יחיד בתשעה באב צריך להזכיר מעין המאורע. מהו אומר?

רַחֵם אֲדֹנָי אֱלֹהֵינוּ, בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים וּבַחֲסָדֶיךָ הַנֶּאֱמָנִים עָלֵינוּ וְעַל עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל, וְעַל יְרוּשָׁלַיִם עִירֶךָ, וְעַל צִיּוֹן מִשְׁכַּן כְּבוֹדֶךָ, וְעַל הָעִיר הָאֲבֵלָה וְהַחֲרֵבָה, וְהַהֲרוּסָה וְהַשּׁוֹמֵמָה, הַנִּתּוּנָה בְּיַד זָרִים, הָרְמוּסָה בְּכַף עָרִיצִים, וַיֵּרָשׁוּהָ לְגִיּוֹנוֹת, וַיְחַלְּלוּהָ עוֹבְדֵי־פְסִילִים; וְלִישְׂרָאֵל עַמְּךָ נְתַתָּה נַחֲלָה וּלְזֶרַע יְשֻׁרוּן יְרֻשָּׁה הוֹרַשְׁתָּהּ. [נַעֲרָה אֲדֹנָי אֱלֹהֵינוּ מֵעֲפָרָהּ, וַהֲקִיצָה מֵאֶרֶץ דְּוַיָּה! נְטֵה עָלֶיהָ כַּנְּהַר שָׁלוֹם וּכְנַחַל שׁוֹטֵף כְּבוֹד גּוֹיִם!] כִּי בָאֵשׁ הִצַּתָּהּ וּבָאֵשׁ אַתָּה עָתִיד לִבְנוֹתָהּ, כָּאָמוּר: וַאֲנִי אֶהְיֶה־לָּהּ נְאֻם־יְיָ, חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְתוֹכָהּ. (ירושלמי ברכות, פרק ד' משנה ד').

זְכוֹר יְיָ מֶה הָיָה לָנוּ, אוֹי!

זְכוֹר יְיָ מֶה הָיָה לָנוּ, אוֹי! הַבִּיטָה וּרְאֵה אֶת חֶרְפָּתֵנוּ, אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
נַחֲלָתֵנוּ נֶהֱפְכָה לְזָרִים, אוֹי! בָּתֵּינוּ לָנָכְרִים אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
יְתוֹמִים הָיִינוּ וְאֵין אָב, אוֹי! אִמּוֹתֵינוּ מְקוּבְעוֹת בְּחֹדֶשׁ אָב אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
מַיִמֵינוּ בְּכֶסֶף שָׁתִינוּ, אוֹי! כִּי נִסּוּךְ הַמַּיִם בָּזִינוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
עַל צַוָּארֵנוּ נִרְדָּפְנוּ, אוֹי! כִּי שִׂנְאַת חִנָּם רָדַפְנוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
מִצָּרִים נָתַנּוּ יָד, אוֹי! וְאַשּׁוּר צָדוּנוּ כְּצַיָּד. אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
אֲבוֹתֵינוּ חָטְאוּ וְאֵינָם, אוֹי! וַאֲנַחְנוּ סוֹבְלִים אֶת עֲוֹנָם אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
עֲבָדִים מָשְׁלוּ בָנוּ, אוֹי! כִּי שִׁלּוּחַ עֲבָדִים בָּטַלְנוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
בְּנַפְשֵׁנוּ נָבִיא לַחְמֵנוּ, אוֹי! כִּי קָפְצוּ מֵעָנִי יָדֵינוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
שׁוֹרֵנוּ כְּתַבּוּר נִכְמְרוּ, אוֹי! כִּי כְבוֹדָם בְּקָלוֹן הֵמִירוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
נָשִׁים בְּצִיּוֹן עִנּוּ, אוֹי! כִּי אִישׁ אֶת אִשָּׁת רֵעֵהוּ טִמְּאוּ וְזָנוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
שָׂרִים בְּיָדָם נִתְלוּ, אוֹי כִּי גְּזֵלַת הֶעָנִי חָמְסוּ וְגָזְלוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
בַּחוּרִים טָחוֹן נָשָׂאוּ, אוֹי! כִּי בְּבֵית זוֹנָה נִמְצָאוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
זְקֵנִים מִשַּׁעַר שָׁבָתוּ, אוֹי! כִּי מִשְׁפַּט יָתוֹם וְאַלְמָנָה עִוְּתוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
שָׂבַת מְשׂוֹשׂ לִבֵּנוּ, אוֹי! כִּי נִבְטְלוּ עוֹלֵי רְגָלֵינוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
נָפְלָה עֲטֶרֶת רֹאשֵׁנוּ, אוֹי! כִּי נִשְׂרַף בֵּית מִקְדָּשֵׁנוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
עַל זֶה הָיָה דָוֶה לִבֵּנוּ, אוֹי! כִּי נִבְטַל כְּבוֹד בֵּית מַאֲוַיֵּנוּ אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!
עַל הַר צִיּוֹן שֶׁשָּׁמֵם, אוֹי! כִּי נִתַּן עָלָיו שְׁקוּץ מְשׁוֹמֵם אוֹי מֶה הָיָה לָנוּ!

(מתוך קינות לליל תשעה באב).

רבי אלעזר הקליר

אַאֲבִיךְ בְּיוֹם מֶבֶךְ

אַאֲבִיךְ בְּיוֹם מֶבֶךְ עֹגֶל חֲצִי גָרְנִי אֵיכָה יָגַעְתִּי בְּקָרְאִי נִחַר גְּרוֹנִי.
אֲאַטְמָה כָּל שָׁפָה מֵעֲנוֹת בְּגִרוֹנִי גְּרוֹנִי אַנְשִׁית צְחִיחָה אִם [לֹא] אֶתֵּן אֶת דִּבְרֶךָ
אַאֲלִים כָּל פֶּה כִּי לֹא שַׁךְ חֲרוֹנִי. אַחֲזֵק מָגֵן וְצִנָּה בְּגֵנֶךָ לְגוֹנְנֶךָ
אַאֲבִין תְּשַׁע מֵאוֹת וְעוֹד כִּי לֹא דָשׁ בֶּן גָּרְנִי וְאֶתְּנָה צְמִידִים עַל יָדֶךָ וּרְבִיד עַל גְּרוֹנֶךָ.
אַאֲקִיץ חֲבֵרוֹנִי אֲשֶׁר חִבְּרָנִי,

(בית ראשון מתוך „קרובץ לתשעה באב" מנהג אשכנזים)

אאביך ביום מבך — אבכה ביום מבוכה. עוגל חצי גרני — על הסנהדרין שישבו בחצי גורן עגולה. אאטמה — אסתום. אאלים כל פה — אעשה כל פה לאילם, כלומר: לא יהיה עוד כוח לבכות. כי לא שך — לא שככה עדיין חמתי. אאבין תשע מאות — אבין שכבר עברו תשע מאות שנה מיום החורבן (חשבון השנים בימי הפייטן). כי לא דש בן גרני — שעדיין לא שב ישראל אל גרנו לדוש דגנו. אאקיץ חברני — אעורר את אברהם הישן בחברון, במערת המכפלה. אשר חיברני — שהביא אותי בברית ד׳. גרוני אנשית צחיחה וכו׳ — לשון שבועה: ייבש גרוני אם לא אעשה למענך ירושלים לשוב ולתת דגנך, להילחם מלחמת המגן שלך ולעדות אותך שוב בצמידים ורביד.

רב סעדיה גאון

אֲבוֹי לְיֶרַח חֲמִישִׁי

אֲבוֹי לְיֶרַח חֲמִישִׁי צוּקוֹתָיו מִי יַבַּע / בְּלַעֲנַת שֶׁמֶר מְזֻקָּק אוֹתִי שִׁבַּע
גִּלְגַּל תַּחַת שׁוֹאָה אֲשֶׁר זָמַם וְנִשְׁבַּע / וְהִשִּׁיגוּנִי בוֹ צָרוֹת שֶׁבַע.
דָּחַף מְשָׁרֵת אֹהֶל מִתּוֹךְ אַבְנֵי קֹדֶשׁ / הוֹר הָהָר הוֹרַנִי יָרָה בְּיַד מוֹדֶשׁ
וְנִשְׁבְּתָה שְׁבִיתִי כְּגָלוּל עֲנַן קֹדֶשׁ / בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ.
זְמֹרָה כָּרַתִּי מִנַּחַל אֶשְׁכּוֹל תֶּלֶף חָרַשְׁתִּי רֶשַׁע וְקָצַרְתִּי עָוֶל בְּכֶלֶף
טָעִיתִי וּבָכִיתִי בַּלַּיְלָה וְנִקְבַּע לְדוֹרוֹת לְעֶלֶף / הוּא לֵיל תִּשְׁעָה בְּאָב סִלֵּף שֵׁשׁ מֵאוֹת אָלֶף.
יוֹם עֶבְרָה יוֹם זֶה גּוֹהֵיתִי שְׁנִיָּה / כִּי הוֹוָה עַל הוֹוָה קְרָאַתְנִי בוֹ אַשְׁנִיָּה
לָכֵן עָטַפְתִּי בְּרֹאשׁ כָּל חֲנִיָּה / כִּי בוֹ חָרַב הַבַּיִת בָּרִאשׁוֹנָה וּבַשְּׁנִיָּה.
מְלֵאָתִי שָׁאוֹן מַצְפּוּנֶיהָ מִי חִתֵּר / נִבְעוּ וְאַיֵּה זְמַן אֲשֶׁר אֵל סִתֵּר
סִפַּח פָּתְחֶן וְקַן אֶפְרוֹחֶיהָ נִתֵּר / וּשְׁאֵרֵנוּ בְּתֵר כְּנִלְכְּדָה בֵּית תֵּר.
עָיְפוּ עָלְפוּ אֲשֶׁר אִשּׁוֹ בָּם הִבְעִיר / פּוֹקֵד עָוֹן רוּחַ אַפּוֹ עָלֵימוֹ הִסְעִיר
צָר לָטַשׁ חַרְבּוֹ לְשַׁחֵת רַב וְצָעִיר / כָּל חֲמָתוֹ לְהָעִיר כְּנֶחְרְשָׁה הָעִיר.
קְלוֹנִי מַה־גָּדֵל לְפָנֶיךָ עוֹרְבִי / רוֹבֶצֶת בֵּין שְׁפַתָּיִם לָזוּם כַּעֲרָבִי
שַׁחַר זָהֳרִי קָדַר יוֹמִי וְנָטָה עַרְבִי / וּרְכִלַּת מַעֲרָבִי כָּבְתָה וְנֵר מַעֲרָבִי כַּעֲרָבִי.
תִּגְּעוּ קָצֵה הַקּוֹרוֹת וְהַדְּאָגוֹן / תָּקְפוּ מִשְׁעַר וּמֵהָשִׁיחַ וּמֵהָגוֹן
תַּעֲנִיתֵנוּ רְצֵה וְעוֹד בַּל נִרְגּוֹן / תַּהַפְכֵהוּ לָנוּ לְשִׂמְחָה וּתְשַׂמְּחֵנוּ מְיֻגּוֹן.

(מתוך סידור רס"ג, הוצ' „מקיצי נרדמים")

צוקותיו — צרותיו. בלענת שמר מזוקק — בלענה של שמרים מזוקקים (ישעיה כ"ה, ו), ברוח הכתוב: כי כוס ביד ד', אך שמריה ימצו ישתו כל רשעי ארץ (תהילים ע"ה, ט). גילגל תחת שואה — ברוח הכתוב (איוב ל', יד), כלומר: גילגל עלי שואה אחת אחרי חברתה. צרות שבע — שבעה מאורעות עגומים בחודש אב, המנויים בפרק אחרון של מגילת תענית: פטירת אהרון הכוהן, בכי העם, לאחר הוצאת הדיבה של המרגלים, חורבן שני בתי המקדש, חורבן ביתר, נחרשה העיר וכיבוי הנר המערבי. הור ההר ירה ביד מודש — אהרון שמת על הור ההר, בעוון מי המריבה, שהכה את הסלע (ביד מודש — דש אותו ביד, במקום לדבר אליו). מנחל אשכול תלף — מתלפיות של נחל אשכול, שם כרתו המרגלים זמורה ואשכול ענבים (במדבר י"ג, כג). קצרתי עול בכלף — קצרתי עמל בכילפות, הרכיתי בקרדומות. עלף — התעלפות, יגון. סילף שש מאות אלף — סילף דרכם של ששים ריבוא, יוצאי מצרים, שבעוון המרגלים נענשו לתעות במדבר ארבעים שנה. גוהיתי — הוחליתי (רס"ג מפרש: לב שמח ייטיב גהה — משלי י"ז, כב, — ייטיב מכה, ירפה את המחלה). אשניה — אשנה ואחזור. עוטפתי בראש כל חנייה — התעטפה עלי נפשי בכל גולה. חיתר — גילה. בית תר — ביתר. עורבי — ה' שערב כל שמחתי. לזום כערבי — כבהמה נתונה ברסן (זמומה) על יד הערבי. נטה ערבי — נטה הערב שלי. רכולת מערבי... כערבי — מרכולתי פסקה ונר המערבי חשך כערב שלי. מערב — סתרה (יחזקאל כ"ז, ט). תקפו משער — לא ניתן לשער.

ר׳ יהודה הלוי

צִיּוֹן, הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לִשְׁלוֹם אֲסִירָיִךְ...

צִיּוֹן, הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לִשְׁלוֹם אֲסִירָיִךְ, דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֵךְ, וְהֵם יֶתֶר עֲדָרָיִךְ!
מִיָּם וּמִזֶּרַח וּמִצָּפוֹן וְתֵימָן, שָׁלוֹם־ רָחוֹק וְקָרוֹב שְׁאִי מִכָּל־עֲבָרָיִךְ,
וְשָׁלוֹם אֲסִיר־תַּאֲוָה, נוֹתֵן דְּמָעָיו כְּטַל־ חֶרְמוֹן, וְנִכְסָף לְרִדְתָּם עַל הֲרָרָיִךְ!
לִבְכּוֹת עֲנוּתֵךְ אֲנִי תַנִּים, וְעֵת אֶחֱלוֹם שִׁיבַת שְׁבוּתֵךְ – אֲנִי כִנּוֹר לְשִׁירָיִךְ!
לִבִּי לְבֵית־אֵל וְלִפְנִיאֵל מְאֹד יֶהֱמֶה וּלְמַחֲנָיִם וְכָל פִּגְעֵי טְהוֹרָיִךְ:
שָׁם הַשְּׁכִינָה שְׁכֻנָה לָךְ, וְהַיּוֹצְרֵךְ פָּתַח לְמוּל שַׁעֲרֵי שַׁחַק שְׁעָרָיִךְ.
וּכְבוֹד אֲדֹנָי לְבַד הָיָה מְאוֹרֵךְ, וְאַיִן שֶׁמֶשׁ וְסַהַר וְכוֹכָבִים מְאִירָיִךְ.
אָבְחַר לְנַפְשִׁי לְהִשְׁתַּפֵּךְ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר רוּחַ־אֱלֹהִים שְׁפוּכָה עַל בְּחִירָיִךְ!
אַת בֵּית מְלוּכָה, וְאַתְּ כִּסֵּא אֲדֹנָי, וְאֵיךְ יָשְׁבוּ עֲבָדִים עֲלֵי כִסְאוֹת גְּבִירָיִךְ!
מִי יִתְּנֵנִי מְשׁוֹטֵט בַּמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר נִגְלָה אֱלֹהִים לְחוֹזַיִךְ וְצִירָיִךְ.
מִי יַעֲשֶׂה לִי כְנָפַיִם וְאַרְחִיק נְדוֹד אָנִיד לְבִתְרֵי לְבָבִי בֵּין בְּתָרָיִךְ.
אָפֹל לְאַפִּי עֲלֵי אַרְצֵךְ וְאֶרְצָה אָב־ נַיִךְ מְאֹד, וַאֲחוֹנֵן אֶת עֲפָרָיִךְ.
אַף כִּי בְעָמְדִי עֲלֵי קִבְרוֹת אֲבוֹתַי וְאֶשְׁ־ תּוֹמֵם בְּחֶבְרוֹן עֲלֵי מִבְחַר קְבָרָיִךְ;
אֶעֱבֹר בְּיַעַרְךְ וְכַרְמְלֵךְ וְאֶעֱמֹד בְּגֹל־ עָדֵךְ וְאֶשְׁתּוֹמְמָה אֶל הַר עֲבָרָיִךְ.
הַר הָעֲבָרִים וְהֹר הָהָר, אֲשֶׁר שָׁם שְׁנֵי אוֹרִים גְּדוֹלִים מְאִירַיִךְ וּמוֹרָיִךְ.
חַיֵּי־נְשָׁמוֹת אֲוִיר אַרְצֵךְ, וּמִמֶּר־דְּרוֹר אַבְקַת עֲפָרֵךְ, וְנֹפֶת־צוּף נְהָרָיִךְ.
יְעֻנַּם לְנַפְשִׁי הֲלוֹךְ עָרֹם וְיָחֵף עֲלֵי־ חָרְבוֹת שְׁמָמָה אֲשֶׁר הָיוּ דְבִירָיִךְ,
בְּמְקוֹם אֲרוֹנֵךְ אֲשֶׁר גֻּנְזוּ וּבְמְקוֹם כְּרוּ־ בַיִךְ אֲשֶׁר שָׁכְנוּ חַדְרֵי חֲדָרָיִךְ.
אָגוֹ וַאֲשָׁלִיךְ פְּאֵר נִזְרִי, וְאֶקֹּב זְמָן חִלֵּל בְּאֶרֶץ טְמֵאָה אֶת נִזְרָיִךְ.
אֵיךְ יֶעֱרַב לִי אֲכֹל וּשְׁתוֹת, בְּעֵת אֶחֱזֶה כִּי יִסְחֲבוּ הַכְּלָבִים אֶת כְּפִירָיִךְ!!
אוֹ אֵיךְ מְאוֹר־יוֹם יְהִי מָתוֹק לְעֵינַי, בְּעוֹד אֶרְאֶה בְּפִי־עוֹרְבִים פִּגְרֵי נְשָׁרָיִךְ? –
כּוֹס הַיְגוֹנִים, לְאַט, הַרְפִּי מְעַט, כִּי כְבָר מָלְאוּ כְסָלַי וְנַפְשִׁי מַמְרוֹרָיִךְ; –
עַת אֶזְכְּרָה אֲהֲלָה אֶשְׁתָּה חֲמָתֵךְ, וְאֶזְ־ כֹּר אָהֲלִיבָה – וְאֶמְצָה אֶת שְׁמָרָיִךְ.
צִיּוֹן, כְּלִילַת־יֹפִי, אַהֲבָה וְחֵן תִּקְשְׁרִי מֵאָז, וּבָךְ נִקְשְׁרוּ נַפְשׁוֹת חֲבֵרָיִךְ;
הֵם הַשְּׂמֵחִים לְשַׁלְוָתֵךְ, וְהַכּוֹאֲבִים עַל שׁוֹמְמוּתֵךְ, וּבוֹכִים עַל שְׁבָרָיִךְ;
מִבּוֹר־שְׁבִי שׁוֹאֲפִים נֶגְדֵּךְ, וּמִשְׁתַּחֲוִים אִישׁ מִמְּקוֹמוֹ אֶלֵי נֹכַח שְׁעָרָיִךְ
עֶדְרֵי הֲמוֹנֵךְ אֲשֶׁר גָּלוּ וְהִתְפַּזְּרוּ מֵהַר לְגִבְעָה, וְלֹא שָׁכְחוּ גְדֵרָיִךְ, –
הַמַּחֲזִיקִים בְּשׁוּלַיִךְ וּמִתְאַמְּצִים לַעֲלוֹת וְלֶאֱחֹז בְּסַנְסִנֵּי תְמָרַיִךְ.
שִׁנְעָר וּפַתְרוֹס הֲיַעַרְכוּךְ בְּגָדְלָם, וְאִם הֲבְלָם יַדְמוּ לְתָמֵיךְ וְאוּרָיִךְ?
אֶל מִי יִדְמוּ מִשִּׂיחַיִךְ וְאֶל מִי נְבִי־ אַיִךְ וְאֶל מִי לְרֵיחֵךְ וְשָׁרָיִךְ?
יִשְׁנֶה וַיַּחֲלֹף כְּלִיל כָּל־מַמְלְכוֹת הָאֵלִיל; חָסְנֵךְ לְעוֹלָם, לְדוֹר וָדוֹר נִזְרָיִךְ.
אִנָּךְ לְמוֹשָׁב אֱלֹהַיִךְ, וְאַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ יִבְחַר יָקֵרֵב וְיִשְׁכֹּן בַּחֲצֵרָיִךְ.
אַשְׁרֵי מְחַכֶּה וַיַּגִּיעַ וְיִרְאֶה עֲלוֹת־ אוֹרֵךְ וְיִבָּקְעוּ עָלָיו שְׁחָרָיִךְ,
לִרְאוֹת בְּטוֹבַת בְּחִירַיִךְ וְלַעֲלוֹז בְּשִׂמְ־ חָתֵךְ בְּשׁוּבֵךְ אֲלֵי קַדְמַת נְעוּרָיִךְ.

שלמה אבן גבירול

שְׁטוּפָה חֲטוּפָה

שְׁטוּפָה חֲטוּפָה — וּמִמָּוֶת קְטוּפָה — מִכְּלַל יֹפִי מִצִּיּוֹן.
לִמְאֹד צָר הֶעֱצִים קִצְפּוֹ — וְשָׁלַח אֵשׁ בְּאַפּוֹ — בְּשַׁעֲרֵי בַת־צִיּוֹן.
מִקְּדֹשִׁי הָיָה לְבִזָּה — בְּיַד שַׁמָּה וּמִזָּה — וַיַּצֶּת־אֵשׁ בְּצִיּוֹן.
הִנֵּה אָבְלָה וְאֻמְלְלָה — בְּשָׁמְעָה קוֹל יְלָלָה: — אֵיכָה יָעִיב בְּאַפּוֹ יְיָ אֶת בַּת צִיּוֹן!
בָּכֹה נִבְכֶּה — וְכַף אֶל כַּף נַכֶּה — בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן.
רְעָצוּנוּ, מְחָצוּנוּ אוֹיְבֵינוּ, — כִּי שָׁם שְׁאֵלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ: — שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁירֵי צִיּוֹן!
רַבּוּ וְגָדְלוּ יְגוֹנִי, — אֵיךְ נָשִׁיר שִׁיר אֲדוֹנָי? — וַתֹּאמֶר צִיּוֹן:
בְּרֹב עֲוֹנֵינוּ עַל גָּלוּת סָבַלְנוּ — וּבְכָל זֹאת יַחֲלָנוּ, — כִּי אֱלֹהִים יוֹשִׁיעַ צִיּוֹן.
נַחֵם תְּנַחֵם יְהוּדָה וְאֶפְרָיִם — וְתִבְנֶה חוֹמוֹת יְרוּשָׁלָיִם. — הֵיטִיבָה בִּרְצוֹנְךָ אֶת צִיּוֹן!
קוֹל מְבַשֵּׂר תַּשְׁמִיעַ מְהֵרָה — לְאֹם חִנָּם מְכוּרָה: — צַהֲלִי וְרֹנִי, יוֹשֶׁבֶת צִיּוֹן!
עֶלְיוֹן, מֵהֵר חֶזְיוֹן נִחוּמִים, — וְאָז הָיִינוּ כְּחוֹלְמִים, — בְּשׁוּב יְיָ אֶת שִׁיבַת צִיּוֹן.

שטופה חטופה — נשטפה ונחטפה עם האויב. שמה ומזה — כינוי לבני עשיו (בראשית לו, יז).

יצחק אבן־גיאת

גְּרוּשִׁים מִבֵּית תַּעֲנוּגֵיהֶם

גְּרוּשִׁים מִבֵּית תַּעֲנוּגֵיהֶם — עָיְפָה נַפְשִׁי מוּל הוֹרְגֵיהֶם,
לִבִּי לִבִּי עַל חַלְלֵיהֶם, — מֵעַי מֵעַי עַל הֲרוּגֵיהֶם!

יוֹם צֵאת בְּתוּלוֹת מֵהֵיכְלֵיהֶן — וְאִמּוֹת שְׁכוּלוֹת מֵעוֹלְלֵיהֶן
עֲרֻמּוֹת שְׁלוּלוֹת בְּיַד שׁוֹלְלֵיהֶן, — יוֹם הַצְּוָחָה רַבָּה עֲלֵיהֶן,
יוֹם עֹל נָשְׂאוּ בִּמְקוֹם חֲלִיהֶן — שְׁבוּיוֹת חֶרֶב בְּיַד גּוֹהֲגֵיהֶן.

אֹזֶן תִּצַּל לְנַאֲקַת חָלָל — וְצַעֲקַת יוֹנֵק וּבְכִיַּת עוֹלָל,
וּים אֲשֶׁר שָׁפַךְ דָּמָם כַּגָּלָל — וּבֵית הַתְּפִלָּה לָאָרֶץ חִלֵּל
וְסֵפֶר תּוֹרָה בְּדָם הִתְגּוֹלָל — וְהָיוּ לְשַׁמָּה פְּנֵי לוֹעֲגֵיהֶן.

יוֹם עוֹלְלֵי לַסֶּלַע נִפְּצוּ — וְנִפְזְרוּ שָׁרִידֵי וְלֹא נִתְקַבְּצוּ,
וְעַם אֲשֶׁר שֵׁם אֱלֹהֵי נִאֲצוּ — הֲרָרֵי חִלְּלוּ וְקָדְשֵׁי שִׁקְּצוּ,
יוֹם אֲשֶׁר כְּפִירִים אַחֲרֵי רוֹצְצוּ — נָמַס לִבִּי לְקוֹל שׁוֹאֲגֵיהֶם.

יְלָדִים אֲשֶׁר עַל תּוֹלָע אֻמּוּנִים — לְבוּשֵׁי שָׁנִים עִם כָּל עֲדָנִים —
אֵיךְ נִדְחֲפוּ בֵּין מוֹכְרִים וְקוֹנִים, — בֵּין אֲדוֹנִים לֹא רַחֲמָנִים,
יוֹם בּוֹא עֲלֵיהֶם הַמּוֹנִים הַמּוֹנִים — וְקָלוּ כַּנֶּשֶׁר מַשִּׂיגֵיהֶם!

קָהָל הוּבַר כְּכוֹכְבֵי שָׁמַיְמָה — אֵיכָה נִפְזַר כְּחַרְשֵׁי אֲדָמָה!
יָצְאוּ בַגּוֹלָה קַדְמָה וְיָמָה — אֵיכָה עָבְרָה בָם חֶרֶב נָקָמָה,
אֵיךְ הוּשְׁמָה גַּפְנָם לְשַׁמָּה — וְהֵלְבִּינוּ שָׁרִינֵיהֶם!

(מתוך "השירה העברית בספרד ובפרובנס", חיים שרמן, עמ' 325–326)

מַה נִּשְׁתַּנָּה יוֹם זֶה

(ארבע שאלות לתשעה באב)

אֲלֵיכֶם עֵדָה נֶאֱמָנָה אֶשְׁאַל מִכֶּם טַעֲנָה:

מַה נִּשְׁתַּנָּה יוֹם זֶה מִכָּל הַשָּׁנָה?

מַדּוּעַ בְּיוֹם פֶּסַח מִתְפַּלְּלִים בְּקוֹל עָרֵב,
עַתָּה בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ קוֹל יְלָלָה כָּעוֹרֵב?
– כִּי עִיר קֹדֶשׁ נִשְׁחֲתָה בָּרָמָחִים וּבַחֶרֶב.
אֵיכָה הָיְתָה כְּאַלְמָנָה הָעִיר הַנֶּאֱמָנָה?

מַה נִּשְׁתַּנָּה יוֹם זֶה מִכָּל הַשָּׁנָה?

מַדּוּעַ בְּיוֹם פֶּסַח כָּל יִשְׂרָאֵל שְׂמֵחִים,
עַתָּה בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ אֲבֵלִים וְנֶאֱנָחִים?
– כִּי אֱמוּנִים עָלֵי תוֹלָע הָרֵג שַׂר טַבָּחִים.
יוֹם מַר כַּלַּעֲנָה הָיְתָה לְעֵדָה נֶאֱמָנָה!

מַה נִּשְׁתַּנָּה יוֹם זֶה מִכָּל הַשָּׁנָה?

מַדּוּעַ בְּזְמַן קַדְמוֹן הָיִינוּ שָׁבְטֵי יְשֻׁרוּן שָׂרִים
עַתָּה בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ נְטוּשִׁים בְּיַד זָרִים?
וּבְנֵי מוֹאָב וְהַגֵּרִים לְהַשְׁמִיד וּלְהַחֲרִים
לוֹ נַזְמֹתָ בְּכָל שָׁנָה לְעַם קְטַנֵּי אֱמָנָה.

מַה נִּשְׁתַּנָּה יוֹם זֶה מִכָּל הַשָּׁנָה?

מַדּוּעַ בְּזְמַן קַדְמוֹן הָיִינוּ רֹאשׁ לְאֻמִּים,
עַתָּה בַּעֲוֹנוֹתֵינוּ תַּחַת כָּל הָעַמִּים
גְּרוּשִׁים וַעֲגוּמִים בְּיַד אַנְשֵׁי דָמִים?
עַד מָתַי וְעַד אָנָה רַבָּתִי עָם כְּאַלְמָנָה?

(ע"פ סדר חמש תעניות ליחורנו, תרכ"ז)

מה נשתנה יום זה? — ראה לעיל, הערה ל"מה נשתנה לילה זה?" אמונים עלי תולע — בני ציון (איכה ד, ה). הגרים — שבט ערבי בעבר הירדן (דברי הימים א, ח, י). נזמת — הסגרת.

ר' משה אבן עזרא

נְלְאָה לְהֵילִיל עַל שִׁבְרֵנוּ

נְלְאָה לְהֵילִיל עַל שִׁבְרֵנוּ, וְאִלּוּ יְלָלָה מָלֵא פִינוּ, אִלּוּ לְדִיוֹ יִהְיוּ יַמִּים
וְנִמְתְּחוּ גְוִילִים, בִּשְׁמֵי מְרוֹמִים, וּקְנֵה סוֹפֵר, כָּל עֲצֵי רְתָמִים
אֵין דַּי לִכְתּוֹב קְצָת צָרוֹתֵינוּ, וְאִלּוּ יְלָלָה: נֶחֱרַב דְּבִירִי, וְסַף מִקְדָּשִׁי
וְאָבְדוּ חֲכָמַי, וּבֵית מִדְרָשִׁי, וְאָנָה רִכְבִּי וְעֹז פָּרָשִׁי
עַל אֵלֶּה חָשְׁכוּ עֵינֵינוּ, וְאֵלֶּה יְלָלָה יוֹקֵד לְבָבִי, עַל יְקוֹד בֵּית אֵל
וְאֵין מִזְבֵּחַ, וְאֵין הַהַרְאֵל, וְאֵין כֹּהֵן גָּדוֹל בַּעֲבוֹדַת אֵל
לְכַפֵּר עַל כָּל חַטֹּאוֹתֵינוּ וְאִלּוּ יְלָלָה: מְנוֹרָה וְשֻׁלְחָן, וְלֶחֶם הַפָּנִים
כְּרוּבִים וְאָרוֹן, לְרִים, וְכֹהֲנִים וְשִׁירָה אָזְלָה וּבָאוּ יְוֹנִים.
וְנֶהְפַּךְ לְאֵבֶל שִׁיר מְחוֹלֵנוּ, וְאִלּוּ יְלָלָה: שָׁבַת קְטֹרֶת, וְקוֹל מַגְרֵפָה
וּפָרָה אֲדֻמָּה, וְעֶגְלָה עֲרוּפָה, וְנִסְכֵּי מִנְחוֹת, לֹא הִין וְאֵיפָה

וְשָׁעִיר מַלְבִּין אַשְׁמוֹתֵינוּ, וְאִלּוּ יְלָלָה: הָשַׁב עֲבוֹדַת מִקְדָּשֵׁנוּ, וְקַבֵּץ נְפוּצוֹת גָּלְיוֹתֵינוּ
וְהָקֵם נְפִילַת, חָרְבוֹתֵינוּ, וַהֲשִׁיבֵנוּ לְקַדְמוּתֵנוּ יָהּ, וְאָז יִמָּלֵא שְׂחוֹק פִּינוּ.

ואילו יללה — אולם יללה. **אילו לדיו** — אלמלי לדיו. ונמתחו גווילים וכו׳ — **אלמלי היו** כל השמים גווילים לכתוב עליהם וכל קני העצים קנים לכתיבה, לא היו מספיקים לכתוב **אפילו מקצת** צרותינו. **ואילו יללה: נחרב דבירי** — והנה בכייה על חורבן בית המקדש. **על יקוד בית אל** — על שריפת בית ד׳. **הראל** — בית המקדש. **קול מגרפה** — כלי הנגינה שהיה בבית המקדש. **שעיר מלבין** לשון של זהורית שהיתה מלבינה לאחר שילוח השעיר לעזאזל כסימן שאשמותינו כופרו.

אפרים מבונא

אָז אָמַרְתִּי הִנֵּה בָּאתִי בְּשִׁירָתִי...

אָז אָמַרְתִּי הִנֵּה בָּאתִי בְּשִׁירָתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה יָשְׁבָה בָדָד בָּכִיתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז בְּזַת מִצְרַיִם וּבְזַת יָם נִצַּלְתִּי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה יָעִיב בְּאַפּוֹ קָרָאתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז גְּדֻלַּת שְׁלֹשִׁים וְאֶחָד נָחַלְתִּי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֲנִי הַגֶּבֶר רָאָה עֳנִי הִשְׁמַעְתִּי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז דְּגוּלָה בִכְלֵי זָהָב שִׁמַּשְׁתִּי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה יוּעַם זָהָב שֻׁנֵּיתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז הִסְגַּלְתִּי וּמְסֻלָּאָה בַפָּז הָיִיתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה נֶחְשְׁבוּ לִנְבָלֵי־חֶרֶשׂ עֲדָתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז זְמַן חֹסֶן וִיקָר לִקְהִלָּתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
זְכוֹר יְיָ מֶה־הָיָה לָנוּ קוֹנַנְתִּי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז טִעֲנֵנִי יְדִידִי וְעַל כְּנָפָיו נִשֵּׂאתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה אֶשָּׂא טָרְחֲכֶם וּמַשַּׂאֲכֶם הָשְׁמַעְתִּי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז לַמָּקוֹם מַעֲלוֹת עָלַי הוֹדַעְתִּי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה יִרְדּוֹף אֶחָד אֶלֶף נָהִיתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז נֶאֱמָנָה סְגֻלָּה עִם קָדוֹשׁ נִקְרָאתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה הָיְתָה לְזוֹנָה קִרְיָה נֶאֱמָנָה — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז פַּצְתִּי צַדִּיק מִי־כָמוֹךָ נָאַמְתִּי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה נִהְיְתָה הָרָעָה הַזֹּאת יִלַּלְתִּי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.
אָז קֵץ תִּכְלַת גָּלוּת רָאִיתִי — בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה נֵדַע אֶת־הַדָּבָר עַתָּה בְּגָלוּתִי — בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלָם.

באתי בשירתי — שירת הים. גדולת שלושים ואחד — ל״א המלכים שיהושע הכניע (יהושע י״ב, ט—יח). דגולה בכלי זהב — עטורה בכלי זהב ששאלה אשה מחברתה (שמות י״ב, לה). בכתב היד כתוב ב ט ל י זהב, וזוהי טעות. הוסגלתי ומסולאה בפז — על פי דברי הימים א, כ״ט, ג: יש לי סגולה זהב וכסף. טיעננני — העמיסני. אז למקום מעלות עלי — בסגנון ההגדה של פסח: כמה מעלות טובות למקום עלינו, כלומר, אז הודיתי לד׳. נהיתי — בכיתי. אז פצתי צדיק מי כמוך נאמתי — אז פציתי פי ואמרתי צדיק ד׳, מי כמוך באלים ד׳. קץ תכלת — על פי תהילים קי״ט, צו.

אָז רִבֻּבוֹת עַם שֵׁרְתּוּנִי בְּמֶמְשַׁלְתִּי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה יַעַבְדוּ הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה אוֹתִי בְּשׁוּבִי לִירוּשָׁלָם.
אָז שְׁמוּעָה עַל־שְׁמוּעָה בָּאָה לְטוֹבָתִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָכָה אוּכַל וְרָאִיתִי עוֹד בְּרָעָתִי בְּשׁוּבִי לִירוּשָׁלָם.
אָז תּוֹדָה וְשִׁיר חָדָשׁ לְךָ חִדַּשְׁתִּי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם
אֵיכָה קִינָה לְשִׁיר תֵּהָפֵךְ וּתְהִי עוֹד נֶחָמָתִי בְּשׁוּבִי לִירוּשָׁלָם.

(מתוך מחזור כמנהג אשכנז, כתב יד מאה י״ד האמבורג, העתיק א. מ. הברמן, „הארץ" ט׳ באב תרצ״ו).

יוסף אבן אביתור

בְּכוּ אַחַי וְגַם סִפְדוּ!

(קינה על הפרעות בארץ־ישראל)

בְּכוּ, אַחַי, וְגַם סִפְדוּ / עֲלֵי צִיּוֹן בְּרֹב הָמוֹן
כְּמוֹ מִסְפַּד הַדַּדְרִמּוֹן / וְיֹאשִׁיָּה בְּנוֹ אָמוֹן.

בְּכוּ רַבִּים מְעֻנִּים / יְחֵפִים יִרְמְסוּן קוֹצִים,
לְכוּשִׁים יִשְׁאֲבוּ מַיִם / וְלָהֶם יַחְטְבוּ עֵצִים.

בְּכוּ עַל אִישׁ אֲשֶׁר עָשָׂה / עֲלֵי עַבְדוּת וְלֹא נָפָה
וְיֹאמְרוּ לוֹ -סְבֹל גַּם שָׂא!״ / וְלֹא יָכֹל שָׂאת מַשָּׂא.

בְּכוּ אִישִׁים אֲשֶׁר רוֹאִים / בְּנֵיהֶם הַמְּהֻלָּלִים
אֲשֶׁר בַּפָּז מְסֻלָּאִים / בְּיַד כּוּשִׁים מְחֻלָּלִים.

בְּכוּ עִוְרִים אֲשֶׁר נָעוּ / בְּתוֹךְ צִיּוֹן, מְגֹאָלִים
בְּדַם הָרוֹת מְבֻקָּעוֹת / וְדַם שָׁבִים וְעוֹלָלִים.

בְּכוּ זַכִּים אֲשֶׁר מַכִּים / טְמֵאִים לֶאֱכֹל שִׁקְצָם
לְהַשְׁכִּיחָם בְּרִית צוּרָם / וְאֶת אַרְצָם מְקוֹם חֶפְצָם.

בְּכוּ אִשּׁוֹת מְטֻהָרוֹת / וְנִשְׁמָרוֹת וְנִטְהָרוֹת
אֲשֶׁר הָיוּ לְזֶרַע חָם / בְּצִירֵיהֶן מְעֻבָּרוֹת.

בְּכוּ בָּכֹה עֲלֵי בָנוֹת / כְּזוּיוֹת מְחֻטָּבוֹת
אֲשֶׁר הָיוּ שְׁפָחוֹת לַ־ / שְׁפָחוֹת הַמְּתֻעָבוֹת.

בְּכוּ בָּכֹה וְגַם אִבְלוּ / עֲלֵי בָתֵּי כְנֵסִיּוֹת
אֲשֶׁר פָּרַץ פְּרִיץ חַיּוֹת / וּבָהֶם נִקְבְּצוּ דַיּוֹת.

יוסף בן אביתור — נולד בספרד באמצע מאה י׳ והתגורר בארצות המזרח התיכון. מת בדמשק בשנת 1012 **קינה על הפרעות** — בימי החליף האכם בשנת 1012. **מספד הדדרימון** — זכריה י״ב, יא. **יאשיהו בנו אמון** — דברי הימים ב׳ ל״ה, כה. **כושים, זרע חם** — הם המצרים שהשתלטו על ארץ ישראל.

בְּכוּ עַל הַמְנֻפָּצִים / לְיוֹם רָעָה מְקֻבָּצִים
וְעַל דַּלִּים וְאֶבְיוֹנִים / מְעֻשָּׁקִים מְרֻצָּצִים.

בְּכוּ בָכֹה לְחַיֵּינוּ / וְאַל תִּבְכּוּ לְמֵתֵינוּ,
לְמַעַן כִּי הֱיוֹת כָּהֵם / בְּכָל עֵת תַּאֲוָתֵנוּ.

וְלָכֵן לִי בְּנֶחָמָה, / חֲבֵרַי, אַל תְּהִי סוֹבֵר
עֲלֵי כָּל הַמְשֻׁסָּפִים / בְּתוֹךְ צִיּוֹן וְאֵין קוֹבֵר.

(ע"פ „השירה העברית", ח. שירמן, 12)

יחיא

יְלִיל יוֹם שַׁבָּת... חֲנֻכָּה מַר תִּזְעָק...

קוֹל כְּחוֹלָה שָׁמַעְתִּי / בְּכִי מִכָּל עֲבָרִים
קוֹל גוֹלַת סְפָרַד / צוֹעֵק מִן הַמְּצָרִים
כִּי שֻׁדְּדָה אַדַּרְתָּהּ / בֵּין זְאֵבֵי יְעָרִים
הֵן לְזֹאת רֹאשִׁי אֶקְרַח / וְקוֹלִי בְּמָרָה אָרִים
בַּת עַמִּי חִגְרִי שַׂק / וְהִתְפַּלְּשִׁי בַּעֲפָרִים
אַבָּל יָחִיד עֲשֵׂי לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוּרִים.

יְלִיל יוֹם שַׁבָּת / אֵיךְ נָחִים בִּי שָׁבְתוּ
וּבִי מֵרֹאשׁ בֵּינָם / וּבֵין אֵל בְּרִית כָּרְתוּ
וְצִיצִת בְּמַר יֹאמַר / לוֹבְשֵׁי אֵיךְ כְּצִיץ נִכְרְתוּ
וּמִילָה נֶאֱנֶקֶת / מוּלַי אֵיךְ נִצְּמְתוּ
וְשָׁם תְּפִלִּין קוֹשְׁרֵי / אֵיכָה בְּתָפֶל הוּמְתוּ
הִתְעַלְּלוּ־בָם זָרִים / נֶהֱרְגוּ בְּיַד אַכְזָרִים
אַבָּל יָחִיד עֲשֵׂי לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוּרִים.

חֲנֻכָּה מַר תִּזְעַק / מִי יַעֲלֶה נֵרוֹתַי
וְיַעֲנֶה יוֹם פּוּרִים / מִי יִקְרָא מְגִלּוֹתַי
וְחַג־מַצּוֹת יְקוֹנֵן / אוֹי עַל שִׂמְחוֹתַי
אֵיךְ חָמֵץ יֵאָכֵל / בִּימֵי מְנוּחוֹתַי
וּמִי יְסַפֵּר נִסַּי / אֵל כִּימֵי בְּחוּרוֹתַי
אֵיךְ נָתְקוּ אֹהָלַי / מִמַּחֲנֵה הָעִבְרִים
אַבָּל יָחִיד עֲשֵׂי־לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוּרִים.

יִצְעַק מָרָה מִנֵּן / הַשָּׁבוּעוֹת שִׁבְעָה
מִי יַשְׁלִים מִסְפַּר / אַרְבָּעִים יוֹם וְתִשְׁעָה
וְיוֹם נְתִינַת הַתּוֹרָה / נֶאֱנָח עַל הָרָעָה
וְיִתְאוֹנֵן בְּמַר לֵבָב / יוֹם זִכְרוֹן תְּרוּעָה
מִי פִּשְׁעָיו יִתְוַדֶּה / בְּנֶפֶשׁ נִכְנָעָה
וּמִי יִתְעַנֶּה וְיָצוּם / בְּיוֹם הַכִּפּוּרִים
אַבָּל יָחִיד עֲשֵׂי־לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוּרִים.

אוֹי אָמְרָה סָכָה / אֵיךְ אוֹר סִכִּי קָדַר
וְאֵיכָה הַהַלֵּל / בִּימֵי לֹא נִסְדַּר
וְשִׂמְחַת עֲרָבָה עָרְבָה / וְהוֹד הַהֲדַס נֶעְדַּר
וְהַלּוּלָב יִתְאוֹנֵן / וּפְרִי עֵץ הָדָר
וְיוֹם שִׂמְחַת תּוֹרָה / לֹא־תֹאַר וְלֹא הָדָר
וּמֵאָה בְּרָכוֹת בְּיוֹם / אֵיכָה לֹא נֶאֱמָרִים
אַבָּל יָחִיד עֲשֵׂי־לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוּרִים.

צַעֲקַת רֹאשׁ חֹדֶשׁ אָב / נִשְׁמְעָה לְמֶרְחַקִּים
וּבְכָתָה הַתּוֹרָה / מִי מִצְוֹתַי יָקִים

קול גולת ספרד וכו' — קול היהודים שבספרד, האנוסים לעבור על דת ישראל. יליל יום שבת — יום השבת וכן כל המועדים וכל המצוות בוכים שאין מי שישמור ויקיים אותם: מי יקיים מנוחת שבת מצוות ציצית, ברית מילה, מי יניח תפילין, מי ידליק נר של חנוכה, מי יקרא מגילת אסתר, וכו' וכו'. שמחת ערבה ערבה — שמחת חביטה של ערבה שבתה.

וְיִסְפֹּד הַתַּלְמוּד / וְלָבַשׁ בִּגְדֵי שַׂקִּים
וְסִפְרֵי הַחֲכָמִים / בְּמַר לֵבָב נֹאֲקִים
וּבַת עַמִּי בְּכָל־זֹאת / הוּבְאָה בְּמַחְשַׁכִּים

מִתְחַנֶּנָה לְאֵל עֶלְיוֹן / מִתּוֹךְ בּוֹר מַעֲמַקִּים
סֹב וְהוֹשִׁיעָה אֵלֵי / שׁוֹשַׁנַּת הָעֲמָקִים
וְהַעֲלֵה לְעִיר מִקְדָּשִׁי / כָּל יִשְׂרָאֵל חֲבֵרִים.

(נעתקה מתוך מחזור ספרדי בכתב־יד מהמאה הי״ז, ספריה ממלכתית האמבורג, ע״י ר. בן־אורי)

הובאה במחשכים... מתחננה מתוך בור מעמקים — רמז לשמירה בסתר על כמה מצוות התורה.

ר׳ ישראל נאג׳ארה

יִכְבֶּה נֵרִי יוֹם בּוֹ מְאוֹרִי הוּעַם

(קינה לאחר זכירת החורבן ולאחר כביית הנרות)

עַל הֵיכָלִי חֻבְּלִי כְּנָחָשׁ נוֹשֵׁךְ
וּלְשַׁמָּמוּת צִיּוֹן אֲשֶׁב בַּחֹשֶׁךְ.
יִכְבֶּה נֵרִי, יוֹם בּוֹ מְאוֹרִי הוּעַם;
יוֹם הֶחֱרִיב עָרִי, עִירִי הִיא רַבָּתִי עָם.
יוֹם זַעַם וָרַעַם, הַיּוֹם הַהוּא יְהִי חֹשֶׁךְ.

שׁוֹמֵם בְּחִיל, אֵשֵׁב עַל נָאוָה נָוֶה;
תָּמִיד אוֹחִיל, עַד בֹּא נָגִיד וּמְצַוֶּה.

יוֹם יוֹם נְקַוֶּה לְאוֹר וְהִנֵּה חֹשֶׁךְ.
רִפַּדְתִּי וָאֲנִי בַּחֹשֶׁךְ אֶת יְצוּעַי,
נְהִי וַאֲנִי הֲלֹא הֵם שַׁעֲשׁוּעַי,
כִּי אֵל שָׂם מַסְעַי וְעַל נְתִיבוֹתַי חֹשֶׁךְ.

אֵל אַדִּיר נָאוֹר יִשְׁלַח מָזוֹר לִכְזוֹרִי,
הוּא יוֹצֵר אוֹר כְּקֶדֶם יָאִיר אוֹרִי
יָהֵל נֵרִי לְאוֹרוֹ אֵלֶךְ חֹשֶׁךְ.

ר׳ שלום שבזי

בְּכִי רָחֵל בְּעִירֵנוּ

(קינה לת״ב על גלות היהודים בתימן)

בְּכִי רָחֵל בְּעִירֵנוּ לְבָנִים נוֹדְדִים
וְהָעִירִי אֲבוֹתֵינוּ יְקוּמוּן עוֹמְדִים,
לְהַזְכִּיר אֶת בְּרִיתֵנוּ בְּחֵן מִתְיַחֲדִים
וְחֶסֶד אֵל יְלַוֵּנוּ בְּצִלּוֹ חוֹמְדִים.
יַקְבֵּץ שׁוֹכְנֵי תֵימָן

וְהוּא רוֹעֶה וְאֵל נֶאֱמָן
וְנִשְׁמַע שִׁיר בְּנֵי הֵימָן
וְיָסִירָה חֲמַת פֶּתֶן שֶׁהוּא בְּמַאֲרָב
יְצוּ יִנּוֹן וְהַסֶּמֶן וְיֹאמַר לוֹ קָרֵב!

(שירי תימן לא״צ אידלזון עמ׳ 187)

ינון — הוא שם המשיח (סנהדרין צ״ח, עמ׳ ב). הסמן — משנה לכוהן הגדול, הממונה על הכוהנים.

ר׳ שלום שבזי

קִינָה לְתִשְׁעָה בְּאָב עַל גֵּירוּשׁ צַנְעָא (אוּזָל)

אַזִּיל דִּמְעוֹתַי כַּמָּטָר יִזְלוּ — עַל כָּל בְּנֵי חֶמְדָּה בְּגָלוּת הָלְכוּ
נָשׁוּ לְטוֹבָתָם וְגַם נִתְדַּלְדְּלוּ — נָסְעוּ בְּחִפָּזוֹן בְּצִיָּה דָרְכוּ
יוֹם גָּלְתָה אוּזָל וְסִבְלוֹ סָבָלוּ — שֶׁמֶשׁ וְיָרֵחַ בְּצַאתָם נִדְעָכוּ
שִׁפְעַת בְּנֵי אָמָה עֲלֵיהֶם מָשָׁלוּ — חֵמָה וְגַם קִנְאָה עֲלֵיהֶם שָׁפְכוּ
לִכְלָל יָקָר הַדְּרַת כְּבוֹדָם נָחָלוּ — וּמְעוֹן כְּבוֹד הָאֵל לְהַחֲרִיב נִמְלָכוּ
מִדְרָשׁ וְגַם תַּלְמוּד וְתוֹרָה בָּטָלוּ — שׁוֹטֵר וְגַם זָקֵן יְדֵיהֶם מָשָׁכוּ
עַיִשׁ וְגַם כִּימָה וְסַהַר אָפֵלוּ — גַּם כָּל מְאוֹרֵי אוֹר מְאוֹרָם חָשָׁכוּ
אֶת כָּל נְאוֹת בֵּיתָם וְכִסְפָּם שָׁלָלוּ — כָּל צַר וְכָל מוֹשֵׁל לְקַשְׁתָּם דָּרְכוּ – – –

(מתוך "שירי תימן" לא"צ אידלזון עמ׳ 98—99)

היינריך היינה

בְּכִי עַמּוּדֵי בֵּית הַמִּקְדָּשׁ

... אִישׁ מִפְּלָא הָיָה הַהֹלֵךְ, יָגוֹן שְׁנוֹת אַלְפַּיִם הַצִּיץ מֵעֵינָיו, וְהוּא נֶאֱנַח מַר אַף הִבִּיעַ: "יְרוּשָׁלַיִם!"

«רַבָּתִי־עָם, עִיר־הַקֹּדֶשׁ, לְשִׁמְמַת מִדְבָּר נֶהְפָּכָה, שְׁעִירִים, שְׁדִים, תַּנִּים לְאַוָּתָם שָׁם יִתְהוֹלָלוּ. – –

«בְּתוֹךְ פִּרְצוֹת חוֹמָה נֶחֱרֶבֶת שָׁת לוֹ קֶן נָחָשׁ, יַנְשׁוּף, וּמִקְשֶׁת הַחִלּוֹן – הַשּׁוּעָל יָצִיץ בְּוַחַת.

פֹּה, גַּם שָׁם, עִתִּים גִּלָּה עֶבֶד הַמִּדְבָּר, בְּלוּי בֶּגֶד, בְּעַשָּׁב רָם יָתוּר מִרְעֶה לִגְמַלּוֹ הַנַּבְנִי.

«שָׁם עַל הַר צִיּוֹן, הַר קֹדֶשׁ, בּוֹ עָמַד הֵיכַל הַפָּז, שֶׁיָּפָיוֹ הֵעִיד עַל צְבִי פְּאַר הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל,

שָׁם בְּתוֹךְ שָׁמִיר וָשַׁיִת חֲרָבוֹת אַךְ תֵּרָאֶינָה וְכֹה אָבֵל הוּא מַרְאֵיהֶן, כְּאִלּוּ תַּמְרוּרִים תִּבְכֶּינָה.

אַף אוֹמְרִים: אָמְנָם תִּבְכֶּינָה פַּעַם מִיָּמִים יָמִימָה בְּתִשְׁעָה לְחֹדֶשׁ אָב – וּבִבְכִי בְּעֵינַי רָאִיתִי.

אֵיךְ כָּל אֶבֶן מְטַפְטֶפֶת נַטֶּף דְּמַע אַחַר נַטֶּף, אַף שָׁמַעְתִּי יְלַל שִׁבְרֵי עַמּוּדֵי בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ» ...

(מתוך "יהדות הלוי" תירגום י"ל ברוך).

י. ל. גורדון

צִיּוֹן הֲרַת כָּל יֹפִי

צִיּוֹן הֲרַת כָּל יֹפִי,
דֹּמִי וְאַל תִּקָּצְפִי,
כִּי יִתְּנוּ בָךְ דֹּפִי
הָאוֹכְלִים טוֹבוֹתָיִךְ.

שָׁב שַׁאֲלִי יֶלֶד,
אֵיזֶה מְקוֹם יִוָּלֵד
בּוֹ כָּל יָקָר הֶחָלֵד,
אִם לֹא בְּחֵיק חוֹמוֹתָיִךְ?

שִׁקּוּץ פְּסִילַי דֻּמָּן,
יִרְאַת אֱלֹהֵי אֹמֶן,
הִזַּלְתְּ אַתְּ כַּשֶּׁמֶן
עַל הַרְרֵי אַרְצוֹתָיִךְ.

וּשְׁאוֹן זְמִירוֹת נֹעַם,
כִּי מָלְאוּ טוּב טָעַם,
הָמוּ כְּמוֹ קוֹל רָעַם
מַעַרְפִּלַּי חַצְרוֹתָיִךְ.

זֹאת כָּל לְאֹם יַשְׁכִּילוּ.
עֲדָיַיִךְ בְּיָד יַצִּילוּ,
אַךְ אֶת שְׁמֵךְ יַזִּילוּ,
וִיחָרְסוּ עִקְּבוֹתָיִךְ.

לָקְחוּ רְכוּשׁ הוֹנַיִךְ,
טוּבַךְ וְעִזְבוֹנַיִךְ
מָצוּ עֲסִיס יַיִנַיִךְ,
וַיַּפְּצוּ אוֹבוֹתָיִךְ.

כָּל גּוֹי לָרִיק הִשְׁתָּחוּ,
אֲלַךְ לְאַל לָקָחוּ,
אוֹתָךְ אֲהָהּ שָׁכָחוּ
וִימַלְּאוּ בּוּז פָּנָיִךְ.

נַפְשָׁם מְאֹד יוֹדַעַת,
כִּי אַתְּ בְּאֵר נוֹבַעַת
תּוֹרַת אֱמֶת וָדַעַת
לִמְחֹקְקֵיהֶם אַחֲרָיִךְ:

שִׁירוֹת יְרוּשָׁלַיִם,
עַד אֶל קְצוֹת שָׁמַיִם,
וּבְשֵׁם «רְפֵי יָדַיִם»
עוֹד יִקְרְאוּ אֶת בָּנָיִךְ.

כָּל עָם לְטוֹב לוֹ יַעַשׂ,
יִלְבַּשׁ שְׁנִי תוֹלַעַת,
אַךְ יַעֲקֹב תּוֹלַעַת,
וּכְטִיט לְמִרְמָס גּוֹלָיִךְ,

לֹא יִמְצְאוּ כָּל חֶבֶל
מִתַּעֲנֻגוֹת תֵּבֵל,
אִם עוֹמְסִים כָּל סֵבֶל
הֵם בַּד בְּבַד עִם מוֹנָיִךְ.

חֶלְקָם כְּאַב וָקֶרֶץ,
עוֹד כָּל יְמֵי הָאָרֶץ,
אֵין יַעֲמֹד בַּפֶּרֶץ,
עַד כָּלְתָה עַיִן קֹנָיִךְ.

צִיּוֹן, בְּכִי נָא הָרֵב,
כִּי נָגְעָה הַחֶרֶב
עַד לֵב עֲדִי הַקֶּרֶב,
אַף אָכְלָה אֶת בַּדָּיִךְ.

(מתוך "קינה לתשעה באב", כל שירי יל"ג)

מאיר הלוי לטרים

יוֹנָה הוֹמִיָּה

-אוֹי כִּי עוֹטִיָּה אָנִי! אַךְ אָנֹכִי גּוֹלָה,
אֲנִי אַךְ נִדָּדֶת, אָנָה אֶמְצָא בַּיִת?
מִמְּעוֹן חַגֵּי סַלְעִי, בְּמְעוֹן חַגֵּי סַלְעִי,
הוֹי, אֲנִי יוֹרֶדֶת; עָלָה שָׁמִיר שַׁיִת!
סְבִיבִי יָחוּל סַעַר, דּוֹדִי עֲזָבַנִי
בָּדָד אֶחָד כָּנָף, עֵת בִּי אַפּוֹ חָרָה.
וּבֵין סִבְכֵי יַעַר יַעַן הוֹלִיכַנִי
עֲרִירִי אֶבְחַר עָנָף. שׁוֹלָל, רוּחַ סָרָה.

דּוֹדִי עֲזָבַנִי, גַּם פֶּרֶס וְעָזְנֶיָה
עֵת בִּי אַפּוֹ חָרָה, הֵם לְמִינָם שְׁנַיִם;
יַעַן הוֹלִיכַנִי יוֹנָה אַךְ הוֹמִיָּה
שׁוֹלָל רוּחַ סָרָה; יְחִידָה בֵּין הַחַיִּים.
בָּגַדְתִּי בוֹ בְּגֶד, יַחַד בְּקֶן יִשְׁלָיוּ
לֶכֶת אַחֲרֵי זָרִים, שׁוֹפְכֵי דְּמֵי נְקִיִּים;
רָאוּ זֹאת מִבֶּגֶד, תְּמִימִים הָהּ יִבְכִּיוּ,
וַיִּרְדְּפוּנִי צָרִים. אָבְדָה תִקְוַת עֲנִיִּים!

מִיּוֹם חָלַף דּוֹדִי, שׁוּבָה, חַיֵּי רוּחִי!
עֵינִי מָלְאָה מָיִם, שׁוּבָה, נֶחָמָתִי!
בְּלָעֲדֶיךָ, הוֹדִי, רְאֵה נָא מָרִי שִׂיחִי,
לָמָּה זֶה לִי חַיִּים? נַהֲלַנִי מְעוֹנָתִי.
טוֹב לִי שְׁכֹן צַלְמָוֶת, חֲמֹל עָלַי עֲזוּבָה,
מִגֹּדֶל בְּרַחֲבֵי חָלֶד, הָשֵׁב לִי דוֹדֶיךָ,
לִקְשֵׁה־יוֹם הַמָּוֶת חַגֵּי סַלְעִי שׁוּבָה
לְצָרָה אָח יִוָּלֵד. וֶאֱחֶסֶה בִּכְנָפֶיךָ״.

שָׁם צִפֳּרִים שְׁתַּיִם, כֵּן אָזְנִי שָׁמְעָה,
פֶּה אֶל פֶּה יִשָּׁקוּ, בַּלַּיְלָה יָלֵל דְּמָמָה,
וּמִן חֵן שְׂפָתַיִם רֶגֶשׁ יָהּ נִמְלָאָה,
צוּף עֲדֶן יִינָקוּ; כָּל נְאוֹת אֲדָמָה;
שֶׁאָנָן מָצְאוּ בַיִת, וְעֵת אָזְנִי שׁוֹמַעַת,
נִשְׁקָף בֵּין עֲפָאִים, קוֹל יוֹנָה הוֹמִיָּה,
סָבִיב שְׁתִילֵי זַיִת, נַפְשִׁי מְאֹד יוֹדַעַת,
סָבִיב פְּאַר דּוּדָאִים. בַּת־עַמִּי בּוֹכִיָּה.

רבי מרדכי הלוי

צִיּוֹן צִיּוֹן, עִיר אֱלֹהֵינוּ

צִיּוֹן צִיּוֹן, עִיר אֱלֹהֵינוּ;
מַה גָּדוֹל שִׁבְרֵךְ, מִי יִרְפָּא לָךְ!
מַה נּוֹרָאָה מְאֹד, דְּבִיר קָדְשֵׁנוּ,
יַד אֱלֹהִים אֲשֶׁר נָגְעָה בָךְ!

כָּל עָם וָעָם, עִיר וּמְדִינָה,
יַחֲלִיפוּ כָּבוֹד מִיּוֹם אֶל יוֹם –
וְאַתְּ וְעַמֵּךְ, מֵאָז וְעַד הַנָּה,
פְּלָאִים תֵּרְדוּ מִתְּהוֹם אֶל תְּהוֹם.

נָפַלְתְּ, בַּת יְהוּדָה, לָאָרֶץ הִנַּעַתְּ,
נָפַלְתְּ מִמָּרוֹם אֶל עִמְקֵי תְּהוֹם;
מִמְּרוֹם הָרֵי אֹשֶׁר, לְפָנִים הוֹפַעַתְּ,
אֶל מַעֲמַקֵּי שְׁאוֹל הָשְׁלַכְתְּ הַיּוֹם.

סְגֻלָּה הָיִית בְּכַף אֱלֹהָיִךְ,
נַעֲלַית נִשֵּׂאת עַל כַּנְפֵי כְּרוּב,
שְׁכוּלָה אֵיךְ אַתְּ בְּכַף אוֹיְבַיִךְ,
נִדְחַפְתְּ, נִרְדַּפְתְּ אֶל פּוּט וְלוּב.

אַדְמַת קֹדֶשׁ, צִיּוֹן וִירוּשָׁלָיִם,
בְּרֶגֶל גַּאֲוָה אֵיךְ יִרְמֹס צָר?
אֵיךְ יַעֲמֹד בֶּן־נֵכָר, אִי־שָׁמַיִם,
בִּמְקוֹם צִוִּיתָ לֹא יִקְרַב זָר?!

עַד אָנָה יְיָ, עַד אָנָה נֵצַח
צָרֵי יַעֲקֹב יָרְבוּ שֹׁד?
עַד אָנָה אוֹיְבֵי יְרִים מַצַּח?
עַד אָן עַל עַמְּךָ יַעֲרִימוּ סוֹד?

אֶל כָּל קַצְוֵי אֶרֶץ שָׂא נָא עֵינָיִם:
אֵיפֹה לֹא נִדְּחוּ בָנֶיךָ שָׁם?
אִם יֵשׁ צַר וּמְצוֹק תַּחַת הַשָּׁמָיִם,
לֹא יִשְׁלְחוּ יָדָם לְרָעָה בָּם?

כִּי אֶזְכְּרֵךְ צִיּוֹן, כִּי אֶזְכֹּר נִפְלַךְ,
אֶזְעַק מָרָה: «עַד מָתַי אֵלִי?»
אֵיכָה הֲדָרֵךְ וְהוֹד חֶבְלֵךְ?
סָפוּ, עָפוּ כְּמוֹ יָעוּף צֵל!

אַךְ בְּלֵב כָּל עַמֵּךְ בְּכָל קַצְוֵי תֵּבֵל,
עוֹד חָקוּק זִכְרֵךְ בְּאֵשׁ וָדָם,
בִּבְכִי תַּמְרוּרִים, בְּנִהִי וָאֵבֶל
שְׁמֵךְ יַזְכִּירוּ מִיָּם עַד יָם.

בְּשֵׁם כָּל עַמֵּךְ, בְּכָל מוֹשְׁבוֹתָם,
נִשְׁבַּעְנוּ לָךְ, צִיּוֹן, בְּדִמְעוֹת חֹם,
כִּי עַל לֵב כֻּלָּנוּ תִּהְיִי כַּחוֹתָם,
לֹא תִנָּשִׁי מֶנּוּ לַיְלָה וָיוֹם.

עַד יְרַחֵם אֲדֹנָי צֹאן מַרְעִיתוֹ,
עַד לַאֲסוּרִים יִקְרָא דְרוֹר, –
גַּם אַתְּ אָז, צִיּוֹן, עִיר מַלְכוּתוֹ,
מְשׂוֹשׂ עוֹלָם תִּהְיִי לְדוֹר וָדוֹר!

שרה שפירא

אַל טַל וְאַל מָטָר!

אַל טַל וְאַל מָטָר–דְּמָעַי יַרְטִיבוּ
צִיּוֹן, אֶת הֲרָרֵיךְ.
לֹא אֵשׁ וָשָׁמֶשׁ – דָּמַינוּ יַאְדִּימוּ,
צִיּוֹן אֶת שָׁמַיִךְ.

וְאַד יַעֲלֶה מִדִּמְעוֹת עֵינֵינוּ
וְהָיָה לִמְטַר שָׁמַיִם,
וּמֵי מְנוּחוֹת יַרְגִּיעוּ רוּחֵנוּ,
אֶת רוּחַ אֲבֵלֵי יְרוּשָׁלָיִם.

פרץ סמולנסקין

אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלָיִם!

... הָה. לוּ בַּמִּדְבָּר יָשַׁבְתִּי, בְּאֶרֶץ צִיָּה,
אִם אַךְ בַּמֶּרְחָק אֶרֶץ מוֹלֶדֶת לִי הָיְתָה,
מִשְׁבַּע בְּטוּב הַתֵּבֵל בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה,

כָּל עוֹד מַמְלָכָה וְאֶרֶץ מַעַמִּי שָׁבָתָה!
גַּם אִם בְּהֵיכְלֵי שֵׁן אַשֵּׁבָה, בִּזְהַב פַּרְוָיִם,
אֶשְׁכַּח מֵאֲכֹל לַחְמִי, אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלָיִם!

(״מתוך אהבת ארץ מולדת״)

מ. מ. דוליצקי

אִם אֶשְׁכָּחֵךְ...

צִיּוֹן תַּמָּתִי, צִיּוֹן חֶמְדָּתִי,
לְךָ נַפְשִׁי מֵרָחוֹק הוֹמִיָּה:
תִּשְׁכַּח יְמִינִי אִם אֶשְׁכָּחֵךְ, יָפָתִי,
עַד תֶּאֱטַר בּוֹר קִבְרִי עָלַי פִּיהָ.

תִּדְבַּק עַד מוֹתִי לְחִכִּי לְשׁוֹנִי,
אִם לֹא אֶזְכְּרֵכִי, בַּת צִיּוֹן הַנִּשְׁמָה!
יִיבַשׁ לְבָבִי מֵחֹלִי, מֵעֹנִי, –
אִם תִּיבַשׁ עַל שִׁבְרֵךְ דִּמְעָתִי הַחַמָּה...

יֵהָרֵס בֵּית־חָמְרִי, תְּהִי נַפְשִׁי לִכְלִמָּה,
אִם יָסוּר מַעֲיַי מַרְאֵה הֲרִיסוֹתַךְ;
יְהִי גְרוֹנִי כַּמָּק, אֲכוּל עָשׁ וְרִמָּה,
אִם קוֹלִי לֹא אֶשָּׂא לִבְכּוֹת עֲנוּתַךְ,

לֹא אֶשְׁכָּחֵךְ, צִיּוֹן, לֹא אֶשְׁכָּחֵךְ, תַּמָּתִי,
אַתְּ, כָּל־עוֹד אֶחִי, תּוֹחַלְתִּי וְשִׂבְרִי,
וְעֵת כִּי אָמוּתָה, בָּךְ תָּמִיד, יָפָתִי,
תִּהְיֶינָה שִׂפְתוֹתַי דוֹבְבוֹת בְּקִבְרִי.

לורד ביירון

חָרְבַּן יְרוּשָׁלַיִם

חוֹמוֹתַיִךְ, צִיּוֹן, אֵרָא כִּי שַׁחוּ
לִפְנֵי חֵיל רוֹמָא עָלַיִךְ יִצְרָחוּ,
וּבְעוֹד יוֹמֵךְ גָּדוֹל שִׁמְשֵׁךְ קָדְרָה
וַתָּאֶר הַלַּיְלָה אַשׁ בָּךְ בָּעֲרָה.

בִּקַּשְׁתִּי הַמִּקְדָּשׁ, בֵּיתִי בִּקַּשְׁתִּי,
וּרְגָעִים מִצְעָר עִצְּבוֹנִי נָטַשְׁתִּי,
אַךְ לַהֲבֵי אֵשׁ אֲחֻזָּה קֶרֶת יָפִיחוּ
וּרְתוּקוֹת יָדַי לִנְקֹם לֹא יַנִּיחוּ.

עַל גַּבְנֹן זֶה תָּמִיד רַגְלַי עָמְדוּ
עַת נָטְתָה הַשֶּׁמֶשׁ לִקְצוֹת שָׁמַיִם.

אָז רָאשֵׁי הָרַיִךְ עָנְדוּ קַרְנַיִם
וּבְגַג הַהֵיכָל רַצֵּי־זָהָב נָדוּ –

עַל גַּבְנֹן זֶה תַּעֲמֹד רַגְלִי גַּם עָתָּה
וִיקַר אוֹר הַלָּז עֵינַי לֹא יֶחֱזִיוּ –
הָה רַעְמֵי אֱלֹהִים, נִפְלוּ חֵיל מַשָּׁה,
רֹצוּ קָדְקֹד צָרִים כַּיָּם יֶהֱמִיוּ!

אַךְ לוּ גַּם בִּדְבִירְךָ, אֵל, יָעֲמֹד פֶּסֶל –
בִּדְבִיר לֵב עַמְּךָ לֹא יָבוֹא כָּל כֶּסֶל:
גַּם שָׁם בִּמְקוֹם נוֹד גַּם בֵּין צָרִים סֶלָה,
אַךְ לָךְ, אָב אֶחָד, אַךְ לָךְ נִתְפַּלֵּלָה.

(תרגם י. ל. גורדון)

אברהם דוד הכוהן לבנזון

אוֹיָה, מִי יִתֵּן לִי כַּנְפֵי בָרָק!

אוֹיָה, מִי יִתֵּן לִי כַּנְפֵי בָרָק!
וְרַעַשׁ קוֹל נַהֲמַת רַעַם, –
רֶגַע אָעוּפָה מֵעַל לְבָנוֹן
מֵעַל רָאשֵׁי הַרְרֵי תָבוֹר וְכַרְמֶל:
שָׁמָּה אַרְעִים עִם מְעוֹנוֹת אֲרָיוֹת,
עִם מִשְׁבְּרֵי יַמִּים אֶתֵּן קוֹל:
«זָכְרָה, אֱלֹהַּ, יְרוּשָׁלַיִם זֹאת.
הַבֵּט, אֲהָהּ, חָרְבוֹתֶיהָ אֵלֶּה;
הַר צִיּוֹן הַבִּיטָה בוֹ
וּמְקוֹם מִקְדָּשְׁךָ – מֶה הָיָה לוֹ!».

«הָקִיצָה נָא וְקוּמָה, אָבִינוּ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל!
עוּרִי, חֶמְלַת מָרוֹם, עוּרִי אַל נָא נֹאבְדָה!
חֲמַת שַׁדַּי! שֹׁכִי נָא, מִבְּנֵי יַעֲקֹב;
חֲמֹל כִּי עַמְּךָ, יָהּ, רַחֵם, כִּי בָנֶיךָ, אֵל.
כִּי צֹאנְךָ וְנַחֲלָתְךָ הֲלֹא אֲנַחְנוּ סֶלָה»

מ. שוהם

בְּיוֹם נְפֹל מַלְכוּתִי, אַלְלַי!

הַדֶּרֶךְ עוֹד כְּמִשְׁכְּבָר עוֹלָה יְרוּשָׁלָיְמָה...
אַךְ לָמָה אֶל־חִנָּם עֵינִי תְּלוּיָה אֶל הֶהָרִים,
מְבַקְשָׁה תֹּרֶן־אוֹת, רִאשׁוֹן־יָחִיד, מִן־הַשָּׁמָמָה,
צִיּוּן עַרְעַר שָׁתוּל לְיוֹם שִׁיבַת בָּנִים –
הָהּ, לָמָה זֶה עֵינִי שָׁפְלָה, נִתְעַרְפְּלָה וָבוֹשָׁה?–
יְרוּשָׁלַיִם!...
עוֹד אֲבַלָּה נַפְשִׁי לְהָרֵס מִגְדָּלַיִךְ
בְּיוֹם נְפֹל מַלְכוּתִי – אַלְלַי, הַבִּיטִי מִי הֵם אֵלֶּה לָךְ,
כָּל אֵלֶּה הַמְנַקְּדִים פֹּה בְּשִׁמְשֵׁךְ וּבְסַהֲרֵךְ
זְקוּפִים־סְפוּגִים וַחֲשׁוּפֵי הַשֵּׂשׂ מוּל שָׁמַיִם?...
מִי פִיחַ חָרְבָּנִי מָחָה־נִחַם בְּלִבָּן מִקְדָּשִׁים
רַבֵּי שָׁאוֹן וִיקָר – בָּם כָּל־עַמֵּי הָאָרֶץ
חַשְׁמַנֵּיהֶם נָתְנוּ וְעַל קִבְרוֹת חוֹרֵי
צוֹפִים זָרִים הַקִּימוּ?... הָהּ, לֹא כָכָה דִּמִּיתִיךְ,
בְּיִשְׂרָאֵל אֵם דְּוִיָּה וְלֹא נֶחָמָה!
– – – – – – – – – – – – – – – – – –
חִצְבִּי שַׁלְהֲבוֹתַיִךְ, אַתְּ קִרְיַת־עוֹלָם,
אָחוֹת קְטַנָּה־חוֹזָה לְשַׁלִּיטוֹת הַקֶּדֶם:
אַכַּד, בָּבֶל וָמוֹף – מֵהֵדוּ עַד שִׁיחוֹר...
כָּל אַחְיוֹתַיִךְ הַבְּכִירוֹת מִמֵּךְ,
בַּשֵּׂיט הָרִאשׁוֹן עַל צִי־עַמִּים עַתִּיק־הָעֲדָנִים,
פָּרְקוּ כְּבָר מִטְעָנָן, חָנְטוּ גְאוֹן עֲלִילוֹתָן
בִּקְלָף וָגֹמֶא וְלוּחוֹת חֹמֶר,
וּמִפַּרְשָׁן הָפְכוּ לְעֵבֶר סוֹד־מְנוּחוֹת –
הֲלֹא אַחַת נִשְׁאַרְתְּ עַל סַף חֲזוֹן הָעֲתִידוֹת,
אַחַת נִסְתַּלְתְּ לַחֲלוֹם פְּדוּת לָאָדָם...

יהודה קרני

תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי

וְתִדְבַּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי
אִם לֹא אֲנַחֵם אֶתְכֶם
וְאַף כִּי אֲמַרְתֶּם כַּבּוֹת זִקִּי
בְּמוֹ יֶדְכֶם –
תִּשְׁכַּח יְמִינִי אִם אֶשְׁכַּח דִּמְכֶם
שֶׁנִּשְׁפַּךְ לְשֵׁם שָׁמַיִם וּלְשִׁמְכֶם.

(מתוך "בימה קטנה")

אברהם שלונסקי

אֵיכָה שָׁדְדָה פִּנַּת חֲמוּדוֹת

יְרוּשָׁלַיִם הָרִים סָבִיב לָהּ
זְהָב יִסּוּדָתָם וַעֲטָרָתָם זָהָב
כִּי שָׁם הִתְהַלְּכוּ הוֹדֵי יָהּ
לְרִים דַּרְכּוֹ הוֹד
פַּעֲמֵי נָדִיב פַּעֲמֵיהֶם כְּסַהֲרוּרִים בַּקֹּדֶשׁ.

וְהָלֹךְ כִּי יָשׂוֹשׂ בְּמִשְׁעוֹלֵיהֶם
וְרֵחַ אֶת הָאֲבָנִים הַנִּסְזָרוֹת
כַּעֲצָמוֹת בְּבִקְעַת יְחֶזְקֵאל
וּבָאָה בְּאַפּוֹ קְטֹרֶת הַחַיִּים
וְהִתְנַבֵּא בְּשִׁכָּרוֹן:

«אֶבֶן וְאֶבֶן בָּזִית לַבַּיִת
בַּיִת אֶל בַּיִת יִפְעָה לַשְּׁכוּתוֹת
וְשָׁכַנְתִּי אֶת יְרוּשָׁלַיִם.

יְרוּשָׁלַיִם שְׁכוּתוֹת סָבִיב לָהּ
אֵיכָה שָׁדְדָה פִּנַּת חֲמוּדוֹת
שְׁכוּתַת יִקְרַת נָבְזָה מְאֹד
קְרִיַּת סֵפֶר
נִוֵּה שַׁלְוָה.
בִּנְיָה לְתַלְפִּיּוֹת.

יְרוּשָׁלַיִם הָרִים סָבִיב לָהּ
יְרוּשָׁלַיִם כְּפָרִים סָבִיב לָהּ
כְּקִצֵּי הָעַיִם בְּחַצְרֵי הַסָּלַע
יְרוּשָׁלַיִם יוֹנָה.

הֲרֵיחַ פְּגָרִים עָלָה בְּאַפָּם
כִּי עָטוּ סָבִיב־סָבִיב.

עַיִם עָלַיִךְ יְרוּשָׁלַיִם.

יצחק למדן

אֲלֵי צִיּוֹן

צִיּוֹן, מִכָּל אֶבֶן וֶרֶגֶב בְּאָזְנַי תִּשְׁרְעִי.
אֲנִי שׁוֹמֵעַ אֶת קוֹלֵךְ הַקּוֹבֵל בִּלְבָבִי:
«רְאֵה, הַבִּיטָה, מֶה הָיָה לִי, בְּנִי!»
צִיּוֹן, אֲנִי רוֹאֶה, רוֹאֶה הֵיטֵב וְיוֹדֵעַ,
אֲנִי וּוַעַק וְצָעָקְתֵךְ וּמְבַקֵּשׁ אֶת הַדִּיהָ –
מַה יּוּכַל עוֹד עֲשׂוֹת לָךְ בְּנֵךְ הָעָנִי?

מַר גּוֹרָל כָּל נֶאֱמָן בָּךְ, עֲנִיָּה־סְעָרָה,
הָרוֹאָה אֶת אֲסוֹנֵךְ וְיָדוֹ כֹּה קְצָרָה
לִסְתֹּם פִּיו הַנִּסְעָר, הַהוֹלֵךְ וּמַרְחִיב!
לֹא נָבִיא בָּךְ וְמֶלֶךְ, רַק חוֹרִים וּסְגָרִים
וְשָׂרֵי־עֲשָׂרוֹת מְחֹרְחֲרֵי־מְדָנִים,
שׁוֹלְחֵי שֵׁן וְצִפֹּרֶן אִישׁ בְּזְרֹעַ אָחִיו.

צִיּוֹן, צֹאנֵךְ אָרְאָה נְטוּשׁוֹת תְּבוּכוֹת
בִּשְׂדוֹת־מָטֹר הַפְּרוּצִים לְאַרְבַּע הָרוּחוֹת
לְלֹא רוֹעֶה נִבְחָן־רוּחַ, נָדָל־לֵב־וְאַהֲבָה!
חָמְקוּ, כְּלֹא הָיוּ, כָּל אוֹהֲבַיִךְ מַאֶתְמוֹל:
בַּחוּץ זְדוֹן־טִיטוּסִים יְשַׁכֵּל וְלֹא יַחֲמֹל,
וּבַחֲדָרַיִךְ – אֵשׁ־תַּחֲרוּת אֵימַת־לְהָבָה.

צִיּוֹן, הִנֵּה שֻׁלְחָן בָּךְ עָרוּךְ לְמַעֲצַבָּה,
לַחֲמוֹ – מַאֲסָה־שְׂנָאָה, יַיִן – סְחוּט־אֵיבָה,
עֵצֵי הַמִּסְבָּים – בְּרַק סַכִּינִים מִמַּאֲרָב,
וְלֵב כָּל אֶחָד – פִּקְעַת־חֶשֶׁד מְצֻנָּעַת.
הָה, עַד נָשֵׁשׁ בְּמֵי־מְרִיבָה אֵת שׂוֹקַעַת
לְשִׂמְחַת כָּל נִבְחַרְאֶדֶן בַּאֲרוּם הַעֲרָב.

צִיּוֹן, לֹא יַד־צָר – יָדוֹ הִיא שֶׁהַעִיבָה
בְּעֵינֶיךָ חוֹלְמוֹת מְאוֹר שְׁחוֹקוֹ שֶׁל עֲקִיבָא
וְהָעִכִּירָה מַבָּטָן הַמְצַפָּה לַמְבַשֵּׂר?
הָהּ, מַדּוּעַ מָטָה יָדֶם וְשָׁסַל כֹּה קוֹלָם
שֶׁל סוֹלְלֵי מְסִלּוֹתֶיךָ וְאַבִּירֶיךָ כֻּלָּם,
וְלַמָּה בָּךְ־תּוֹרָתָא בָּךְ מוֹבֵר וּמְמַסֵּר?

צִיּוֹן, אֲנִי יוֹדֵעַ: חַי, קַיָּם, מוֹאֲלֵךְ,
לֹא אַי־שָׁם בַּמֶּרְחָק – בְּתוֹכֵנוּ יִתְהַלֵּךְ
יֵשׁ אָשְׁמַע פְּסִיעוֹתָיו פֹּה לְיַד מִסְתָּנִי.
צִיּוֹן, אֲנִי חוֹעֵק זַעֲקָתֵךְ אֶל הַנַּכְסָף,
כְּכֶלֶב אֲנִי רָץ אַחֲרֵי רֵיחַ עִקְּבוֹתָיו, –
מָה עֲשׂוֹת עוֹד יוּכַל לְךָ בְּנֵךְ הָעָנִי?

(מתוך "במעלה עקרבים")

אורי צבי גרינברג

שָׁאֲלִי, שְׁרוּפָה מְטִיטוּס!

שַׁאֲלִי, שְׁרוּפָה מִטִּיטוּס, לִכְנֶסֶת יִשְׂרָאֵל, שַׁאֲלִי לַחַמָּה הָעוֹמְדָה לִשְׁקֹעַ חָלִילָה, כִּי יָצָא חָרוֹן אֱלֹהִים עַל יִשְׂרָאֵל בַּגּוֹיִם.

וְשָׁדוֹת אֵין לָנוּ לַחֲרִישָׁה בָּעוֹלָם הַגָּדוֹל וּמַיִם גַּם נִקְנֶה בִּמְשׂוּרָה מִבְּאֵרוֹת זָרִים.

אִילָנוֹת נָכוֹנוּ לִתְלִיוֹת בְּשָׁבִיל בְּרִיוֹנֵינוּ.

וְהָיִינוּ אֲנַחְנוּ, נָשִׁינוּ, טַפֵּנוּ, כֻּלָּנוּ, מַס חַי לְכָל־מַלְכוּת בָּעוֹלָם. דָּם עוֹבֵר לַסּוֹחֵר, וּבְדַם חֲלָלֵינוּ נִשְׁבַּר אֶת צִמְאוֹן הַשְּׁקָקִים.

הִי, לוּ יָכֹלְתִּי לָקַחַת כָּל־אַדְמַת הַנּוֹצְרִים וּלְהַגִּישׁ לְמַרְגְּלוֹתֶיךָ וְלָגֹל מִמֶּנָּה אֶת שִׁכְבַת הָעָפָר מִכָּל־קִבְרוֹתֵינוּ בָּעוֹלָם – וְרָאִית אֶת־הַמֹּן כָּל־הַמֵּתִים הַיְּהוּדִים בָּעוֹלָם.

וְיָדַעְתָּ מַה־נָּבַר זֶה נוֹסִי הַחַי עוֹד תֶּנֶא פֹּה, אִם בּוֹ כָּל־הָאָסוֹן הַהוּא וְהָאָבְדָן הַנִּצְחִי שֶׁל אֵלֶּה מֵתֵינוּ – –

שַׁאֲלִי, קְסוּאָה בְּאֶבְלָה, לִשְׁלוֹם הַבְּרִיוֹנִים, הַנּוֹגְבִים אֶת־שְׁבָעִים מְדוֹרֵי גֵיהִנּוֹם: הַגְּבוּלוֹת, עַד בּוֹאָם אֶל חוֹפֵי הַיָּם, אֶל הַסְּפִינוֹת הָעוֹטְנוֹת.

הִי, כַּמָּה יָחֲמוּ עֵינֵיהֶם בְּרֶסֶט תִּרְנִים!

עוֹלִים עַל מִכְסַה הַסְּפִינָה וְתוֹקְעִים כְּשַׁפּוּדִים רָאשֵׁיהֶם הַבּוֹלְטִים בְּגַלְגַּל הַחַמָּה – וְתוֹסְעִים.

אוֹ שֶׁהֵם קָמִים וּמְעַבְּרִים כָּל־אַבְקַת אֲדָמוֹת, מַדְלִיקִים אֶת־עַצְמָם וּכְלֵי כָּל־הַיְּשׁוּת בְּגֵיעָנָה. הַסְּפִינָה נוֹעֶנֶת.

וְנִשְׁאַר הַדֹּק הַשָּׁקוּף: חֵזוּן כָּל־הָאָדָם.

כֹּה שָׂרִים אֵלֶיךָ מַעַל לִתְהוֹם יַמִּים אַהֲבָה, שֶׁכָּל־הַמַּזָּלוֹת נֶאֱסָפִים לְהָאִיר עָלֶיהָ.

וְשַׁאֲלִי, אַם מְעֻתֶּחֶת, לִשְׁלוֹם בָּתֵי אָבוֹת, בְּתוֹכָם הַפַּחַד הָעַתִּיק: הָעִנִּי זוֹרֵחַ וּמוֹסִיף תִּסְאָרֶת לְמַלְכוּת יִשְׂרָאֵל שֶׁל מַעְלָה.

תִּינָּקֵת נִשֵּׂאת אֶל הַמְּזוּזָה מִפַּחַד בַּלֵּילוֹת.

מוּבָלִים עוֹד הָלְאָה וְהָלְאָה יְקָרִים לְנִרְדּוֹם, וְרַבִּים הַמְחַכִּים לָצֵאת בְּיוֹם מָחָר לְנִרְדּוֹם וְקוֹנִים אֲדָמוֹת בְּכַפָּה אַרְצוֹת, בַּאֲשֶׁר הֵם נוֹטְלִים וְשׁוֹסְכִים אֶת־דָּמָם הַמְּזֻקָּק – וְהִנְנִי הָעָנִי שֶׁבָּא לְהִשְׁתַּטֵּחַ בַּעֹדֶשׁ.

חורבן ביתר

תשעה באב, ג׳ אלפים תתצ״ה (135)

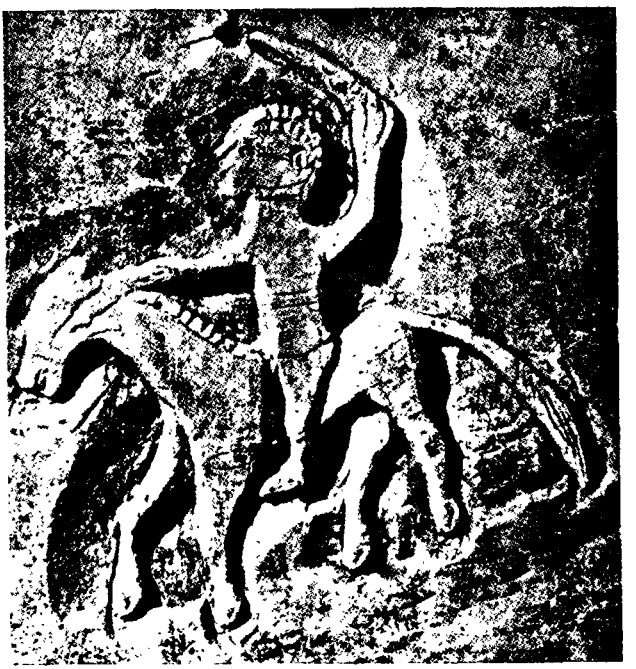

פרש יהודי מתדמור יוצא לקרב
(מתוך חפירות בבית שערים, ע״י החברה לחקירת א״י ועתיקותיה)

שמעון דובנוב

אדריינוס קיסר ומרד בר כוכבא*)

על הקיסר החדש איליוס אדריינוס (117—138) הוטל להשקיט את המהומות במדינות המזרחיות, שקיבל בירושה מן הקיסר שקדם לו. בשעה קשה זו לקיסרות הרומית לא רצה אדריינוס להרגיז ברדיפות את יושבי יהודה, שהשתתפו רק מעט בתנועת המרד האחרונה שבתפוצות ישראל. ברצונו להרגיע את ארץ־הקדם הנרגזה, הרחיק אדריינוס עוד ללכת. הוא, או נציבו, הבטיח ליהודים, שבקרוב תתחיל תקומת ירושלים ההרוסה. רק לאחר זמן הוברר, מה היתה כוונתו. הקיסר, שהיה אוהב לבנות ערים חדשות, ביקש לשוב ולבנות את עיר הבירה של יהודה כעיר רומית ולא יהודית. אולם בתוך ההמון היהודי,

* ראה פרק „בר־כוכבא״ בספר ימי מועד וזכרון, „ל״ג בעומר״ (עמ׳ 379—396).

שנשא את נפשו לתקומת עיר הקודש, פשטו שמועות מהרהורי לבו. תקוות אלו נהפכו בקרוב למפח נפש.

האגדה מספרת, שאדריינוס בקש באמת לבנות את בית המקדש, אלא שקילקלו השומרונים, שהלכו וקיטרגו לפני המלך, כי בניין בית המקדש יחזק את כוחה המדיני של האומה הישראלית. ואדריינוס חזר בו וציווה ליהודים שישנו את מקום הבית או את צורתו. כיוון שראו היהודים שתוחלתם נכזבה בקשו למרוד במלכות, אלא שעמד בפרץ התנא החכם ורודף השלום, ר׳ יהושע בן חנניה, שעמד בראש הסנהדרין ביבנה לאחר מות רבן גמליאל השני.

קרובה יותר לאמת השערה זו על דבר סדר המאורעות: בשנים הראשונות למלכות אדריינוס התחילה מלאכת בניין ירושלים, שהיתה זה כחמישים שנה הרוסה וחרבה ומובדלת מארץ יהודה, ולא היתה אלא מושב לחיל רומי. בין היהודים פשטו שמועות מחרידות, שעיר הקודש נבנית מחדש בתבנית עיר אלילית עם מקדשים לעבודה זרה, קירקסאות ותיאטראות, והעיר החדשה עתידה להיות מושב אנשי צבא משוחררים. השמועות גרמו למהומה עראית ביהודה, אולם המרידה הכללית של העם נתלקחה רק בשנה הט״ו למלכות אדריינוס. הדבר היה בשנת 131 כשהלך הקיסר למסעיו בסוריה, ארץ־ישראל ומצרים. במקומות שונים הוקמו על־פי פקודתו בניינים נהדרים ומצבות זכרון, נשתכללו הערים, הונהגו משחקים מיוחדים לכבודו — ה„אריאניות״. בכל מקום ומקום שיבחו את הקיסר „מקים ההריסות״. בארץ־ישראל נחלק כבוד רב לאדריינוס בערים המיושבות יוונים — קיסריה, טבריה ועזה. לזכר שהיית הקיסר ביהודה נטבעו מטבעות ועליהן כתובת רומית: „לבואו של אבגוסטוס ליהודה״. בשהייתו זו של הקיסר בארץ־ישראל כרוך גם גמר מלאכת השינויים של ירושלים, כדי לעשותה מרכז התרבות הרומית בארץ הקדם. זו היתה משאת־נפשו של אדריינוס. להקים מהריסותיה את עיר הבירה העתיקה של יהודה, זו „העיר המפורסמת ביותר בארץ הקדם״ (לפי בטויו של פליניוס), המעולפת סוד קדושה, עיר שמתחת לחומותיה נשפכו דמי הרומיים לרוב, להקים עיר זו בשם חדש ולעשותה למעוז רומי ולמרכז הפולחן האלילי — מה נהדר הרעיון! לבנות מקדש ליופיטר בראש ההר שבו התנשא מקדש ל„אלוהי השמים״ — כלום אין זה משנה ניצחון, שניצחה דת רומי את דת ישראל, תרבות המערב את תרבות המזרח? בתכונה רבה הלכה ונשתכללה העיר הרומית החדשה.

ליהודים היתה השמועה על־דבר שיקום כזה של ירושלים חורבן חדש, אסון לאומי. כל זמן שירושלים היתה הרוסה עדיין לא דעכה התקוה לתקומתה. על זאת התפללו בכל יום בני האומה העלובה וכיוונו לבם ופניהם כלפי החורבות היקרות. והנה אבדה אחרית תקוותם. עיר הבירה נעשית מעוז לצר ואויב. מקום שעמד שם מזבח לאל מסתתר יתנשא מזבח לזיאוס־יופיטר. נתחדשו השנים הנוראות של אנטיוכוס אפיפנס. האומנם לא ישוב לתחייה רוח החשמונאים? האומנם לא יקום רוח מרי בבני הקנאים להילחם ב„פטיש כל הארץ״? למעלה מחמישים שנה עברו מימי מלחמת השחרור האחרונה. אולם העם לא שכח את יעודי החרות. אספסיינוס וטיטוס כיבו את אש המרד הגדול, אבל מתחת לרמץ

עדיין היו גחלים עוממות — ואדריינוס ליבה אותן ללהב. אך שב הקיסר ממסעיו לרומי, בשנת 132, הרימה יהודה את נס המרד.

בכל הארץ נתכנסו גדודים מזויינים למלחמת תיגרה. במקומות נכחדים, במערות

אדריינוס קיסר, ש"ע

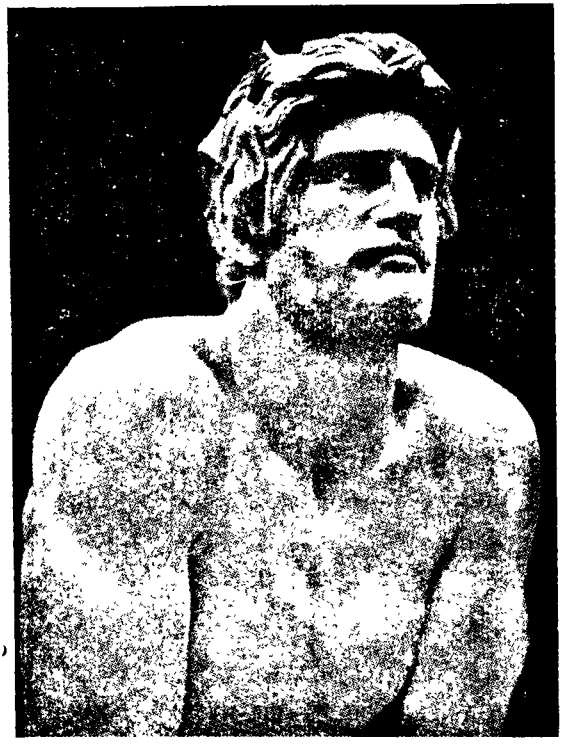

בר כוכבא
(פיסול ה. גליצנשטיין)

ובמחילות, נאצרו אוצרות של נשק ושם נסתתרו גם חבורות המורדים, שהיו מתחקים על עקבות הגדודים הרומיים הקטנים והורגים בהם. נציב יהודה בימים ההם טיניוס רופוס (בתלמוד: טורנוס רופוס) ביקש להכריע את המרד על־ידי מעשי אכזריות, אולם המורדים, שהיו מפוזרים בכמה מקומות ומתנפלים לפתע פתאום מחגווי הסלעים, היו חזקים מן הצבא המסודר של רופוס. תחבולה זו של מלחמה היתה בדוקה ומנוסה מימי החסידים בתחילת מרידת החשמונאים וימי התקוממות הקנאים שלפני החורבן.

בין המטיפים למרד נמצאו אחדים מן התנאים של בית המדרש ביבנה. עם לוחמי החירות נמנה ר' עקיבא המפורסם, שנעשה אחרי מות ר' יהושע בן חנניה נשיא האומה. ר' עקיבא, שהאמין באמונה שלמה בתחייתה המדינית של האומה, ראה בתנועת השחרור החדשה אתחלתא דגאולה. האמונה היתה למעשה, ההתלהבות — להטפה. לפי האגדה הלך ר' עקיבא לאסיה הקטנה ולבבל ולשאר ארצות, ודאי בענין הכנת המרד. לא כל התנאים הסכימו למעשהו. כמו בימי אספסיינוס וטיטוס נמצאו גם עתה „רודפי שלום", שחשבו

את המרד לדבר שבשיגעון. ר׳ יוחנן בן תורתא אמר לו לר׳ עקיבא, המאמין הנלהב בביאת המשיח: „יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבוא״ (ירוש׳ תענית פ״ד, הלכה ה). רבים ראו בשלטון רומי גזרה, שאין לה תקנה אלא מחוץ לדרך הטבע ולא על־ידי מרד. אולם העם הלך אחרי ר׳ עקיבא, ולא עברו ימים מועטים עד שקם בצד הדבר הרוחני מנהיג צבאי של האומה המורדת, שנדמה בגבורתו הנואשה לגיבור הקנאי בר גיורא. מנהיג זה הוא בר כוכבא.

כנויו האמתי היה בר כוזיבא, זאת אומרת — איש כוזבה שבארץ יהודה. שמו היה, כנראה, שמעון (אם נאמר, שהשם שמעון, הטבוע במטבעות של הימים ההם, של בר כוזיבא הוא). העם שינה כנויו של הגבור לבר כוכבא, והאגדה מיחסת את שינוי השם לר׳ עקיבא, שנתפעל מגבורתו עד שקרא לו „מלך המשיח״, ודרש עליו את הכתוב „דרך כוכב מיעקב״ (במדבר כ״ד, יז). בסדרי הדורות הנוצריים מכונה מנהיג המרד תמיד „בר כוכבא״, אבל בספרות התלמודית נשתמר כינויו הקודם „בר כוזיבא״, שנתפרש לאחר כישלון המרד לגנאי, מלשון כזב.

דמותו של בר כוכבא מעולפת אגדות. העם קושר כתרים לגבורתו: „היה מקבל אבני בליסטרא באחת מארכובותיו וזורקן והורג מהן כמה נפשות״ (איכה רבתי ב׳, ה). כדי לנסות את אנשיו הכריז, שיקבל לחילו רק את אלה שיקטעו בהונותיהם. ורבים עמדו בנסיון זה; החכמים התרעמו עליו שהוא עושה את ישראל בעלי מומים והציעו לו בדיקה אחרת: „כל מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מן הלבנון לא יהיה נכתב באיסטרטיא שלך״, וגבורים כאלה היו לו ארבע מאות אלף. ראה בר כוכבא חיל מובחר זה וקרא: ריבונו של עולם, אל נא תושיענו, ובלבד שלא תעזור לשונאינו (ירוש׳ תענית פ״ד, הלכה ה). מכל האגדות הללו יש לראות, שבר כוכבא הצטיין בגבורה גופנית ובתכסיסי מלחמה יותר משהצטיין במעלות רוחניות. הוא היה הזרוע הנטויה של העם, ור׳ עקיבא היה לו לראש ולפה. ר׳ עקיבא וחבריו היו המעוררים והמעודדים, ובר כוכבא וגיבוריו היו המוציאים לפועל, והלכו למלחמה בלי מורא ופחד.

גדודי בר כוכבא השמחים לקראת קרב נתפזרו בכל ארץ יהודה. כובשים היו עיר אחרי עיר, מבצר אחרי מבצר. הגייסות הרומיים נסוגו בבהלה מפני כוח איתן זה. אל היהודים המורדים נלוו מרי נפש מתוך שאר עממי ארץ ישראל וסוריה. כעבור שנה נמצאו בידיהם כחמישים מבצרים וקרוב לאלף ערים ועיירות ביהודה, בגליל ובשומרון (לדברי דיון קאסיוס); ייתכן, שגם ירושלים עצמה נכבשה בידי גדוד של בר כוכבא, וראיה לדבר הן מטבעות הנחושת והברונזה של הימים ההם, שכתוב עליהן בעברית מעבר האחד „שמעון״ ומעבר השני „לחירות ירושלים״. כנראה, נטבעו המטבעות הללו על ידי בר כוכבא לזכר שיחרור העם, כדוגמת שמעון החשמונאי בשעתו. בקצת המטבעות טבועה הכתובת „אלעזר הכהן״, אולם תפקידו של כהן זה במרידה לא ניכר כל צרכו במקורות הקדומים.

הנציב רופוס לא עצר כוח לעמוד בפני מסע הנצחון של המורדים, לעזרתו מיהר לבוא נציב סוריה, מארצלוס, עם לגיונותיו, אבל אף הוא לא הצליח. אז שלח אדריינוס

ליהודה את הגיבור שבשרי צבאו, את יוליוס סוורוס, שהצטיין במלחמה עם הבריטנים. אי אפשר היה להעלות על הדעת, שינצח בבת אחת את הגדודים היהודיים המפוזרים בכל הארץ. היה עליו תחילה להשמיד את החבורות הקטנות של המורדים במקלטיהם המרובים, בהרים המבוצרים והנשגבים, ורק אחר כך לנטות את ידו על החיל הראשי של בר כוכבא, לכשיתרכז בעיר בצורה אחת. המלחמה נמשכה זמן רב. הרומיים דחו את היהודים מעמדותיהם בקושי רב ובאבדות מרובות. פרטי המלחמה אינם ידועים. באגדה סתומה אחת נשתמר זכר לכיבוש טור מלכא בידי הרומיים לאחר שהגן עליה הגיבור היהודי בר דרומא במסירות נפש. קרב נורא התחולל כנראה בבקעת בית רימון, שממנה נשמעה הקריאה הראשונה למרד; מרוב הדם שנשפך כאן היה נחל הקישון ההולך בבקעה זו „שני חלקים מים ואחד דם". קימעא קימעא תפסו הרומיים כמעט את כל המבצרים והשמידו כמה חבורות של מורדים מזויינים.

בר כוכבא נסוג עם עיקר חילו ועם המון פליטים בדרך לירושלים ונתבצר בעיר ביתר הסמוכה (כנראה כפר ביתיר של היום, כשלוש שעות מירושלים, על יד מסילת הברזל ההולכת ללוד). מקום זה נבחר, כנראה, מפני שירושלים הפרזית לא יכלה לשמש בסיס להגנה. הרומיים שמו מצור על העיר. לאחר שסגרו את המורדים במבצר — מובטח היה להם שינצחו, שהרי אם לא ילכדו את העיר בזרוע סופה ליפול מתוך רעב. המצור נמשך זמן רב והנצורים הגנו על עצמם בקשי עורף, אולם תיאור היסטורי של קרב אחרון זה לא הגיע אלינו. האגדה אינה מספרת אלא על מחלוקת בין בר כוכבא ובין התנא ר' אלעזר המודעי בימים ההם. הראשון הגן על העיר בחרבו, והשני היה „יושב על השק ועל האפר ומתפלל". פעם אחת ניגש כותי אחד לר' אלעזר ועשה את עצמו כאילו לוחש באזנו. שלח בר כוכבא והביאו אצלו אותו כותי ושאל אותו מה אמר לר' אלעזר, והלז השיב כרמזים שונים עד שסבור היה בר כוכבא, שביקש ר' אלעזר למסור את העיר. שלח להביא את ר' אלעזר אצלו ושאל אותו מה אמר לו הכותי, השיב ר' אלעזר: „איני יודע מה לחש לי באזני, בתפילה הייתי עומד ולא שמעתי כלום". נתמלא בר כוכבא כעס, בעט בו ברגלו והרגו. „מיד נלכדה ביתר" (ירושלמי תענית פרק ד', הלכה ה). יש יסוד לשער, שכיבוש ביתר הוקל לרומיים על ידי ריגול השומרונים, שהראו להם דרך אל העיר מתחת לקרקע. אחרי כיבוש ביתר (בתשעה באב, ג' אלפים תתצ"ה ליצירה, 135 לספירה) נערך בה טבח נורא. נהרג בר־כוכבא וכל חילו אתו. גם כל התושבים השלווים שבעיר נהרגו או נשבו. שרידי הגדודים היהודיים, שעדיין מצאו מפלט במקומות אחרים, נשמדו אחד אחד על ידי סוורוס.

שלש שנים וחצי נמשכה המלחמה. בזמן ההוא נהרגו, על פי האגדה, כחמשים ריבוא מישראל. אולם מרובים היו גם ההרוגים מבין הרומיים. ראיה לדבר, שאדריינוס, שהשתתף זמן־מה בעצמו במלחמה עם היהודים, השמיט מבשורתו אל הסינט על דבר הנצחון את הנוסחה המקובלת: „לי וללגיונותי שלום". לכבוד הנצחון החדש הכתיר הסינט הרומי שוב את אדריינוס בתואר „אימפרטור", יוליוס סוורוס קיבל „קישוטי נצחון", וכמה פקידים

ואנשי — צבא מתנות ואותות הצטיינות. כתובות על גבי מצבות־זכרון שיבחו את מסע הנצחון ביהודה בימי אדריינוס האלה וגבורת המצביאים הרומיים.

המלחמה הממושכה החריבה והשמה את יהודה. חוץ מחללי חרב נמכרו המונים לעבדים. מסופר כי בשוק של חברון, על יד אשל אברהם, הובאו יהודים שבויים לממכר במספר עצום, עד שהחליפו יהודי בסוס. השבויים שלא נמכרו שם, בחברון, הובלו לעזה ולשוקי מצרים; בדרך מתו רבים מהם ברעב או שספינותיהם נטרפו בים וטבעו. יהודים רבים נסתתרו במערות בארץ ישראל, ויש מהם שנמלטו לאסיה הקטנה, לבבל ולערב.

(דברי ימי עם עולם, כרך ג', עמ' 25—30, תרגום ב. קרוא).

י. נ. שמחוני

תוצאות המלחמה

הרומאים שיקעו איפוא את אש המרד ודכאו את הנסיון האמיץ של עם יהודה להשיב את חירותו המדינית ביד חזקה. תוצאות המלחמה בארץ ישראל היו הרס ואבדן. קרוב לחמשים מבצרים וכאלף ערים וכפרים בארץ ובסביבותיה נהרסו ונחרבו, וכחמש מאות ושמונים אלף יהודים ועוזריהם מן השומרונים ועמי הנכר נפלו בחרב או בדבר, ורבים התגלגלו בשבי האויב. הרבה שבויים נמסרו לעבוד עבודת פרך באניות, אחרים נשלחו בדרך הים אל ארצות אירופה, וחלק האניות טבע בסערה. חורבן גמור ודומית־מות של בית־קברות שלטו בארץ יהודה, שהיתה לפנים מרובה וסוערת באוכלוסיה. בכל הארץ בדרומה של לוד לא נמצאו יהודים כלל. והרומאים שקדו לקיים את הדבר הזה לדורות. עכשיו מלא הקיסר את מחשבתו הראשונה, וצוה להקים מושבה רומאית גדולה על משואות ירושלים, שקרא לה בשם איליה קפיטולינה (Aelia Capitolina) המושבה הזאת קבלה את כל זכויות הערים הרומאיות, והקיסר קישט אותה בבנינים רבים ובהיכלי עונג. על מקום בית־המקדש הקים אדריינוס היכל ליופיטר הקפיטוליני, אלוהי מעוז הרומאים, ובקרב ההיכל, במקום קודש־הקדשים לפנים, העמיד את פסל תבניתו — צלם הקיסר — איליוס אדריינוס הרוכב על סוס אביר. גם את יתר אלילי הרומאים והיוונים פקד במקדשים מיוחדים בעיר החדשה (בכללם נמצא מקדש אפרודיטי, שנקראה גם בשם הצידוני עשתורת). בשער הדרומי של העיר הבנויה, בדרך בית לחם, קבעו הרומאים פסל חזיר־יער, סמל הגבורה הפראית של המנצחים ואות תועבת היהודים. בעיר הזאת הושיב אדריינוס את אנשי צבאו, ונתן נחלות לרבים מבני הנכר. על שארית היהודים אסר בעונש מות לדרוך בשערי העיר החדשה. ככה נעשתה ירושלים, גאון ישראל, לקוץ וסלון ממאיר בעיני היהודים. לאחר שהכניע את המורדים, זמן קצר קודם מותו, ביצע הקיסר את חפצו בירושלים, והכרית את זכר ישראל מעיר קדשו.

גזירת־השמד

אחרי שנגמרה המלחמה הנוראה — נטה אדריינוס ממסורות הרומאים, אשר עם כל שנאתם לדרישות המדיניות של היהודים כיבדו תמיד את דת ישראל, ולא ערבו את לבם לנגוע בחוקיה. הוא נוכח לראות, כי הדת וההרגשה הלאומית של עם ישראל כרוכות זו בזו, ומפני זה החליט להעביר את היהודים על דתם ולטמעם בחזקת היד בקרב עמי הארץ. לתכלית זו חידש את רדיפות אנטיוכוס: גזר על כל החוקים המבדילים בין ישראל לעמים; אסר את מנהג המילה, מנוחת השבת וקיום יתר המצוות המיוחדות ליהודים בפרהסיה. באוצר הרוחני של עם ישראל — בתורה — ראה אדריינוס בצדק את מקורה ומצודתה של ההתייחדות הלאומית, ולפיכך שקד לעקור את לימוד התורה. לשם כך פקד על החכמים, שלא יהינו עוד להקהיל כנסיות ולהורות את התלמידים. השעה היתה שעת־חירום מאין כמוה לעם־ישראל. כוח ההתנגדות של העם כבר כלה במרד, ואימת מלכות הרשעה דיכאה את כל השרידים. מעולם לא היתה סכנת החידלון של עיקר כנסת־ישראל גדולה כל־כך. אולם גם בעת גזירת־השמד הנוראה הזו לא ויתרו היהודים על קדשיהם הדתיים והלאומיים, ונתנו אות ומופת לדורות הבאים, בעמדם בנסיון הקשה. אלה סרבו למלא את פקודת הקיסר וקיבלו במנוחה את העינויים החמורים ביותר על קידוש שם אלוהיהם. אלה נמלטו אל המערות ואל נקיקי־הסלעים, ובמקומות נשכחים מני רגל קיימו את חוקי דתם. ואף אלה שלא מצאה ידם להימלט מפני הרומאים, ולא היו נאדרי כוח־נפשי לשאת מצרי מות, הוסיפו למלא את מצוות דתם במסתרים. שוב יצרה הרדיפה הדתית השנית קדושים מצד אחד ואנוסים מצד שני, והחזיון ההיסטורי הזה הלך וחזר חלילה בשעת כל גזירת־שמד בדברי ימי יהודי הגלות.

עשרה הרוגי מלכות

בשעת גזירת־השמד של אדריינוס הראו חכמי התורה, המנהיגים הרוחניים של העם, מופת של סבל לרבים. התורה שעליה התחנכו היתה חיי רוחם, ולפרוש ממנה היה קשה להם מלפרוש מן החיים. הם לא שמו את לבם לעונש המות אשר הטילו הרומאים על כל עוברי רצונם, והוסיפו למסור את תורתם לתלמידיהם הנלבבים. הם אף סרבו להתכחש לחוקי היהדות. לפי המסורת התאספו חכמי ישראל קרוב לזמן הגזרה ונשאו ונתנו בדבר הדרך הראויה ליהודים בשעת גזרת־השמד. נמנו וגמרו, שלא לעבור בשום אופן על מצוות התורה, ולשאת את עונש המות במנוחה. כאשר נגלה לרומאים, שחכמי ישראל הם הראשונים לעבור על גזירת הקיסר והם מקיימים את חוקי ישראל ומלמדים תורה ברבים — החליטו לענוש אותם ולענותם ביסורי־מות חמורים, למען יראו הנשארים ויירא. החכמים לא נבהלו מפניהם, ולא שבו ממעשיהם. עינויי־מות נוראים עונו מידי הסרדיוטות הרומאים, וקידשו את שם אלהים עם יציאת נשמתם. בכלל הקדושים נמצא הזקן והגדול שבחכמי הדור ההוא, רבי עקיבא, בו נקמו השונאים נקמה כפולה — בעד השתתפותו במרד ובעד חוזק אמונתו ומסירות נפשו לדת ישראל. לפי המסורת הוציאו את גזר־דינו לסרוק את בשרו במסרקות של ברזל, אך החכם הישיש קיבל במנוחה את העינויים, ונפשו גם

עלזה שזכה להראות את אהבתו לאלוהים בשעת הנסיון הנורא. החכם השני שנהרג על ידי הרומאים היה רבי חנינא בן תרדיון, שבמצות הנציב הרומאי נשרף באש חיים, בהיותו כרוך בספוגי־צמר לחים, כדי להאריך את עינויי מיתתו. מלבד שני אלה נהרג אז גם רבי חוצפית (או: חספית), המתורגמן של בית־הוועד, וקודם מותו כרתו הרומאים את לשונו לענשו על אשר לימד תורה ברבים. עוד חכמים אחדים הומתו אז ביסורים נוראים. אחד מראשי החכמים, רבי יהודה בן בבא, נמלט אל ארץ הגליל והסתתר שם. הוא נחשב לאחרון שבחכמים ה„מוסמכים", שקיבלו את רשות ההוראה מרבותיהם על פי המנהג הישן של סמיכת־זקנים (סמיכות־יד). מתוך זה היה הוא לבדו מוכשר ורשאי לסמוך את התלמידים וליפות את כוחם לשמש מורים ודיינים בישראל, שימשיכו את שלשלת הקבלה של התורה וההלכה. האגדה מספרת עליו, שאסף חמישה מתלמידי רבי עקיבא הנותרים בארץ הגליל, בין הערים אושא ושפרעם, וסמך את ידיו עליהם, ובזה מילא את ידם להיות חברי בית־הדין העליון של ישראל. כשנתפסו בידיו ציוה החכם הזקן על הצעירים לנוס ולהימלט על נפשם, והוא נשאר „מוטל כאבן שאין לה הופכין". השונאים מצאוהו ודקרוהו בחניתותיהם עד „שעשוהו ככברה". ככה מתו מות־קדושים האחרונים שבחכמי הדור הגדול, שהיו לפנים אנשי בית־הועד ביבנה, בו בזמן שהומתו בחרב המשפט של הרומאים גם השרידים של לוחמי החירות. נדמה, כאילו בבת־אחת עלה הכורת על תקוות החירות המדינית ועל חירות החיים הדתיים. אולם רצון הקיום בקרב הפליטים, שנצלו מידי הרומאים, ובקרב פרחי החכמים, תלמידי הקדושים, — הוא שעמד להם וניצח את כח־הזרוע של הרומאים. (דברי ימי ישראל, חלק ב', פרק ב').

דיון קאסיוס

חורבן חמשים ערי מבצר וכאלף כפרים

וכשבנה [אדריינוס] בירושלים עיר [חדשה] במקום זו שחרבה וקראה בשם איליה קפיטולינה, ובמקום שעמד היכל־אלהים הקים תחתיו מקדש לזיאוס, — התחוללה מלחמה לא קטנה ולא קצרת־ימים. בעיני היהודים היה זה נורא, שנתיישבו נכרים בעירם ונתייסדה בה עבודה זרה. והנה כל הימים ששהה אדריינוס במצרים ואחרי כן בסוריה — שקטו היהודים, מלבד מה שכלי־הזין, אשר מטעם הרומאים הוטל עליהם (לעשותם), התקינו פגומים, כדי שייפסלו על־ידי הרומאים ויהיו משמשים אותם (את היהודים) עצמם. אולם לאחר שהתרחק, התקוממו בגלוי. ולא העזו היהודים להילחם במערכה גלויה עם הרומאים, אך תפסו את המקומות הראויים לכך בארץ וביצרום במנהרות ובחומות.

והנה בראשונה לא נתנו הרומאים את דעתם על היהודים כל־עיקר, אולם כשרגשה יהודה כולה, והיהודים מכל ארצות תבל נתחברו ונתמרדו, וגרמו לרומאים רעות רבות, פעם בסתר ופעם אף בגלוי, וגם רבים אחרים, מן הנכרים, נצטרפו אליהם בשל תאוות הבצע,

:כל העולם כולו כאילו נתגעש מחמתם, — באותה שעה שלח אליהם אדריינוס את המובחרים שבשרי־צבאו. הראשון שבהם יוליוס סיווירוס, שנשלח לעלות על היהודים מבריטניה ארץ ממשלתו. הלה לא העז להתקיף את העומדים כנגדו בפנים, הואיל וידע את המונם הרב ואת גבורתם בשעת יאושם. ברוב חייליו וקציניו תפסם בלא סכנה אחד אחד, להאבידם ולבערם ולעקרם. רק מעטים מהם נמלטו בסופו של דבר.

חמישים מצודות מובחרות ביותר ותשע מאות ושמונים וחמישה כפרים מפורסמים ביותר נחרבו, וחמישים ושמונה ריבוא של בני אדם נטבחו בתגרות ובקרבות. ברעב, בחולי ובאש גוועו המונים לאין חקר, עד שכמעט כל יהודה נעשתה שממה. אבל גם מן הרומאים נפלו רבים במלחמה. ולפיכך לא השתמש אדריינוס, באגרת אל הסינט, בפתיחה הנהוגה אצל הקיסרים: „אם שלום לכם ולבניכם, הרי שלום לי, ולצבא שלום".

(Dio Cassius, Historia Rom. LXIX, 11-15)

דיון קאסיוס — הסטוריון יווני, שימש קונסול רומי, (155—240).

אבסביוס

מצביא היהודים

וכאשר גבר ועצם שוב מרד היהודים, יצא לקראתם רופוס, הנציב ביהודה, וחיל־העזר אשר נשלח לו על־ידי הקיסר, וינהג אתם באכזריות ללא חמלה, ויהרוג רבבות, אנשים ונשים וטף גם יחד. מצביא היהודים היה אז איש בשם בר־כוכבא, כלומר, כוכב. — — — ואשר לכינויו [בר כוכבא] הנה התפאר, כדרך העבדים, כי נפל להם ككוכב מן השמים, להאיר להם במצוקתם. בשנת השמונה־עשרה למלכות גברה המלחמה על־יד ביתר, הלא היא עיירה מבוצרת מאוד לא הרחק מירושלים, ויארך המצור ימים רבים והמורדים באו עד גבול האבדון ברעב ובצמא. ואחרי אשר האיש שהביא לטירופם נשא את ענשו כראוי לו, [יצאה] גזירת־חוק מלפני אדריינוס למנוע לגמרי מן היום ההוא מכל העם לדרוך על אדמת ירושלים, למען אשר גם בעיניהם לא יראו את אדמת האבות.

(Eusebius, Historia Ecclesiae IV, 6-8)

אבסביוס — מאבות הכנסיה הנוצרית בארץ־ישראל, הגמון בקיסריה, חוקר הגיאוגרפיה של א״י, מחבר הספר, תולדות הכנסיה (265—340).

מתוך האגדה

„על תרנגול ותרנגולת חרב הר־המלך"

נוהגים היו, כשיצאו חתן וכלה, הוציאו לפניהם תרנגול ותרנגולת, כלומר: פרו ורבו כתרנגולים. פעם אחת עבר לגיון של רומיים ונטלו [את־התרנגול והתרנגולת מלפני החופה]. נפלו על הרומיים והיכום. באו ואמרו לקיסר: מרדו בך היהודים. עלה עליהם

המלך. היה בין היהודים אדם אחד בר־דרומי, שהיה קופץ מיל והורג ברומיים. נטל המלך כתרו והניחו על גבי קרקע. אמר: רבונו־של־עולם! אם נוח לך, אל תמסרני, אותי ומלכותי, בידו של אדם אחד. הכשילו פיו לבר־דרומי ואמר: „הלא־אתה אלהים זנחתנו ולא־תצא אלהים בצבאותינו" (תהילים ס׳, יב). נכנס לבית־הכסא, בא דרקון ושמט כרכשתו — ומת. אמר המלך: הואיל ונעשה לי נס — אניחם פעם זו. היניחם והלך לו. מיד קפצו ואכלו ושתו והדליקו נרות, עד שנראה חותם הטבעת בריחוק מיל. אמר המלך: שמחים ומשחקים בי היהודים — חזר ובא עליהם. אמר ר׳ אסי: שלוש־מאות אלף שולפי חרב נכנסו להר־המלך, והרגו בה שלושה ימים ושלושה לילות, ומצד זה שמחה ומחולות — ולא ידעו אלו באלו. (ע"פ גיטין נז, עמ׳ א).

אמרו: כשבקש טריינוס להרוג את־לולינוס ופפוס אחיו בלודקיא, אמר להם: אם מעמו של חנניה מישאל ועזריה אתם, יבוא אלוהיכם ויצילכם מידי כדרך שהציל את־חנניה מישאל ועזריה מיד נבוכדנאצר. אמרו לו: חנניה מישאל ועזריה צדיקים גמורים היו, וראויים היו לעשות להם נס, ונבוכדנאצר מלך הגון היה, וראוי לעשות נס על ידו — ואותו רשע הדיוט הוא ואינו ראוי לעשות נס על ידו, ואנו נתחייבנו כלייה למקום, ואם אין אתה הורגנו, הרבה הורגים יש לו למקום, הרבה דובים יש, הרבה אריות יש, הרבה נמרים יש, שפוגעים בנו והורגים אותנו. ולא מסרנו הקדוש־ברוך־הוא בידך, אלא שעתיד ליפרע דמנו מידך. אף־על־פי־כן הרגם מיד. אמרו: לא זזו משם עד שבאה דיופלי מרומי ופצעו את־מוחו בגזירים. (תענ׳ יח, עמ׳ ב).

טריינוס, שחיק־עצמות, ילדה אשתו בליל תשעה באב והיו היהודים אבלים. ומת התינוק בחנוכה. אמרו אלו לאלו: מה־נעשה — נדליק או לא נדליק? אמרו: נדליק ויבוא עלינו מה־שיבוא. הדליקו. הלכו והלשינו לפני אשתו של טריינוס, אמרו: היהודים הללו — כשנולד לך בן היו מתאבלים וכשמת התינוק הדליקו נרות. שלחה וכתבה לבעלה: עד שאתה כובש ברברים — בוא וכבוש את־היהודים הללו שמרדו בך. ירד לספינה ושיער בעצמו שיבוא בעשרה ימים — והוליכו הרוח ובא בחמישה ימים. נכנס [לבית־המדרש] ומצאם שיושבים ועוסקים במקרא זה: „ישא יי עליך גוי מרחוק... כאשר ידאה הנשר" (דברים כ"ח, מט). — אמר להם: אני הוא הנשר, שהייתי סבור לבוא אצלכם בעשרה ימים והוליכני הרוח בחמישה. הקיפום לגיונותיו והרגום. אמר לנשים: הישמעו ללגיונותי, ואם לאו אני עושה לכן כדרך שעשיתי לבעליכן. אמרו לו: עשה בנשים כמו שעשית בגברים. מיד הקיפון לגיונותיו והרגון, ונתערבו דמים של אלו בדמים של אלו, והיה הדם בוקע יהולך עד שהגיעו לקיפריס הנהר. ורוח הקודש צווחת אומרת: „על־אלה אני בוכיה" (איכה א׳, טז). (איכה רבתי א, מ"ח; ירושלמי סוכה ה׳, הלכה א׳)

הלא אתה אלהים וגו׳ — כלומר, אין לנו צורך בעזרתך. כרכשתו — המעי התחתון שלו. טריינוס — מלך רומי לפני אדריינוס. לולינוס ופפוס — שני גיבורי ישראל היו. דיופלי — זוג שליחים. בגזירים — של עץ. שחיק עצמות — לשון קללה היא לרשע שמת: תשחקנה עצמותיו.

„על יתד של מרכבה חרבה ביתר"

נוהגים היו, כשנולד תינוק שתלו ארז, תינוקת — שתלו שיטה. ובשעת נישואים היו קוצצים את־האילנות ועשאום חופה. פעם אחת עברה בת־הקיסר ונשברה יתד במרכבתה. קצצו [עבדיה] ארז ותקנוהו [למרכבה]. באו [היהודים] ונפלו עליהם והכום. הלכו [הרומיים] ואמרו לקיסר: מרדו בך היהודים. עלה עליהם.

אמר ר' יוחנן: שמונים אלף תוקעי קרנות היו צרים על ביתר והיה שם בן־כוזיבא, והיו לו מאתים אלף מקוטעי אצבע. שלחו לו חכמים: עד מתי אתה עושה את־ישראל בעלי־מומים? אמר להם: והיאך ייבדקו? אמרו לו: כל־מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מלבנון אל ייכתב באסטרטיא שלך. והיו לו מאתים אלף כך ומאתים אלף כך. והיה אדריינוס שולח עליהם גייסות והם יוצאים והורגים בהם. אמרו: אין תקנה לדבר אלא אם־כן נביא את־עטרתו של אדריינוס וניתן בראשו ונעשנו מלך. פעם אחת כשיצאו למלחמה פגע בהם זקן אחד, אמר להם: אלוהיכם בסעדכם. הכשילם פיהם ואמרו לו: לא יסעד ולא יסכוף, „הלא־אתה אלוהים זנחתנו ולא־תצא אלהים בצבאותינו" (תהילים ס', יב). ומה היה כוחו של בן־כוזיבא? היה מקבל אבני בליסטרא באחת מארכובותיו וזורקן והורג בהן כמה נפשות.

וכשראה אותו ר' עקיבא היה אומר: „דרך כוכב מיעקב" (במדבר כ"ד, יז) — דרך כוזיבא מיעקב, זהו מלך המשיח. אמר לו ר' יוחנן בן־תורתא: עקיבא, יעלו עשבים בלחייך ועדין בן־דוד אינו בא.

שלוש שנים ומחצה הקיף אדריינוס קיסר על ביתר. והיה שם ר' אלעזר המודעי עסוק בשקו ובתעניתו, ובכל־יום ויום היה מתפלל ואומר: רבונו־של־עולם, אל תשב בדין היום! לבסוף נתן אדריינוס דעתו לחזור. בא כותי אחד ואמר לו: אדוני, כל־זמן שתרנגולת זו מתגעגעת באפר אי־אתה כובשה; אלא המתן־לי, ואני אעשה לך שתכבשנה היום. מיד נכנס לביתר בשער העיר ומצאו לר' אלעזר שהיה עומד ומתפלל. עשה את־עצמו כאילו לוחש באזנו. הלכו ואמרו לבן־כוזיבא: דודך ר' אלעזר מבקש למסור מדינה זו ליד אדריינוס. שלח והביאו אצלו אותו כותי. אמר לו: מה אמרת לר' אלעזר ומה אמר לך? אמר לו הכותי: אם אומר לך — יהרגני המלך, ואם לא אומר לך — אתה תהרגני, מוטב שאהרוג את־עצמי ולא יתפרסמו מסתורין של מלכות. היה בן־כוזיבא סבור בדעתו שביקש ר' אלעזר למסור את־המדינה. שלח בן־כוזיבא והביאו לר' אלעזר אצלו. אמר לו: מה אמר לך אותו כותי? אמר לו: איני יודע מה־לחש לי באזני, הייתי עומד בתפילה ולא שמעתי כלום. ומה אמרת לו? אמר לו: לא כלום. נתמלא בן־כוזיבא כעס, בעט בו ברגלו בעיטה

תוקעי קרנות — מפקדים המאספים גייסותיהם על ידי תקיעה בקרן. בן כוזיבא — מלשון כזב, על שם סופו; וי"מ שנקרא כך על שם עיר מולדתו „כוזיבא", וכנוהו לשבח „בר־כוכבא" ע"ד הכתוב „דרך כוכב מיעקב". מקוטעי אצבע — שהיה מנסה את כוחם על־ידי זה שקטע בהונותיהם. יבדקו — אם בעלי גבורה הם. באסטרטיא — בחיל הצבא במחנה. לא יסעד וכו' — אל יעזור (אלהים) ואל יסגף ויצער; כלומר, אל יתערב כלל במלחמתנו ותושיע לנו ידנו. אבני בליסטרא — אבני קלע.

תרנגולת זו — הכונה לר' אלעזר. מתגעגעת — מתגלגלת ומקרקרת; כלומר מתפלש באפר

אחת והרגו. יצתה בת־קול ואמרה: „הוי רועי האליל עוזבי הצאן, חרב על־זרועו ועל־עין ימינו" (זכריה י"א, יז); אמרה לו: אתה שברת זרועם של ישראל וסמית את־עין ימינם, לפיכך: „זרועו — של אותו האיש — יבוש תיבש ועין ימינו כהה תכהה". מיד גרמו העוונות ונלכדה ביתר ונהרג בן־כוזיבא.

הביאו ראשו אצל אדריינוס. אמר: מי הרגו לזה? אמר לו כותי אחד: אני הרגתיו. אמר לו: לך והביאהו אצלי. הלך והביאו, ומצאו נחש כרוך על צווארו. אמר אדריינוס: אילולא אלוהים הרגו לזה מי היה יכול להרגו!

נכנסו שמונים אלף קרני מלחמה לכרך ביתר והיו הורגים בה אנשים נשים וטף עד שיצא דמם מן הפתחים ומן הסבכות ומן הצינורות, והיה הסוס שוקע בדם עד חטמו, והיה הדם מגלגל אבנים של ארבעים סאה, והולך בים ארבעה מילין. שמא תאמר שקרובה [ביתר לים] — רחוקה היתה מן הים מיל. וכרם גדול היה לו לאדריינוס שמונה־עשר מיל על שמונה־עשר מיל, כמן טבריא לצפורי, והקיפו גדר מהרוגי ביתר במלוא קומה ובפישוט ידים. וגזר עליהם שלא ייקברו, עד שעמד מלך אחר וגזר עליהם וקברום.

תניא, ר' אליעזר הגדול אומר: שני נחלים יש בבקעת ידים, אחד מושך אילך ואחד מושך אילך. ושיערו חכמים שני חלקים מים ואחד דם.

שנו: שבע שנים בצרו אומות־העולם את־כרמיהן מדמם של ישראל בלא זבל.

אמרו משום רבן שמעון בן־גמליאל: חמש מאות בתי־סופרים היו בכרך ביתר והקטן שבהם לא היה פחות מחמש מאות תינוקות של בית־רבן; והיו אומרים: אם יבואו השונאים עלינו, במכתובים הללו אנו יוצאים עליהם ומנקרים את־עיניהם. וכשגרמו העונות וגברו האויבים ולכדום — כרכום בספריהם והציתום באש.

אמר ר' יוחנן: שלוש מאות מוחי תינוקות נמצאו על אבן אחת.

ר' אסי אמר: ארבעה קבין מוח נמצאו על אבן אחת.

(איכה רבתי ב'; ירושלמי תענית ד'; גיטין נ"ז—נ"ח)

רשעת אדריינוס

יהודי אחד עבר לפני אדריינוס ושאל בשלומו. אמר לו: מי אתה? אמר לו: יהודי. אמר לו: וכי יש יהודי עובר לפני אדריינוס ושואל בשלומו? אמר: לכו והתיזו את־ראשו! עבר יהודי אחר, ראה מה־שנעשה בראשון ולא שאל בשלומו. אמר לו אדריינוס: מי אתה? אמר לו: יהודי. אמר לו: וכי יש יהודי עובר לפני אדריינוס ואינו שואל בשלומו? אמר: לכו והתיזו את־ראשו! אמרו לו סנקליטון שלו: אין אנו יודעים מה אלו המעשים שאתה עושה: מי ששואל בשלומך — נהרג מי שאינו שואל בשלומך — נהרג! אמר להם: ואתם רוצים ליעצני היאך אני צריך להרוג בשונאי?!

(איכה רבתי ג')

ומתפלל. בבקעת ידים — שם מקום. מושך אילך — שוטף לצד זה. ואחד דם — מהרוגי ביתר. במכתובים — במקלות דקים שמראים בהם לתינוקות בספרים. והתיזו — והתכו בחרב. סנקליטון — שרי המועצה.

אדריינוס שחיק־עצמות הושיב שלוש משמורות: אחת בחמת ואחת בכפר לקטיא ואחת בבית־לחם־יהודה. אמר: מי שיברח מכאן יהא ניצוד כאן ומי שיברח מכאן יהא ניצוד כאן. הוציא כרוזים והיו מכריזים ואומרים: כל־מקום שיהודי טמון שם יצא והמלך יעשה לו טובה. אלו שהבינו לא יצאו ואלו שלא הבינו היו יוצאים וניצודים. זהו שנאמר: „ויהי אפרים כיונה פותה אין לב, מצרים קראו אשור הלכו" (הושע ז׳, יא) נתכנסו כולם לבקעת בית־רמון. אמר אדרינוס לשר־צבא שלו: עד שאני אוכל קרן גלוסקא זו וירך תרנגולת זו אבקש אחד מהם עומד על רגליו ולא אמצא. מיד הקיפום לגיונותיו והרגום. והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפריס הנהר. (איכה רבתי א׳)

קרן גלוסקה — קצה העוגה, פרוסה קטנה.

יוסף הכוהן

שושלת בן כוזיבא

ויקם כוזיבא בביתר, ויאמר: משיח בן דוד אני! וירם יד במלך דומיציאנוס ויהרוג את משנהו אשר בארץ יהודה. ולא עצר דומיציאנוס כוח לפניו להיותו נער. וימלוך כוזיבא בביתר בשנת שתים וחמשים שנה לחורבן בית אלוהינו. וימת כוזיבא וימלוך רופוס תחתיו. וימת רופוס וימלוך רומולוס בנו תחתיו. ויתלקטו אל כוזיבא ובניו רבים מבני ישראל, מכל המקומות אשר נפוצו שם. ויאסוף אנשי חיל, רגלים ופרשים, וימרוד בקיסר. ויהי שמעם בכל הארץ, וילחמו בגויים אשר סביבותיהם ויגברו בארץ מצרים מאד. וימלוך כוזיבא ובנו ובן בנו על ביתר וסביבותיה עד ימי אדריינוס הראשון, וישמעו אליהם עמים.

ויתברך רומולוס בן כוזיבא בלבבו לאמור: משיח אלוהים אני! וישמעו אליו רבים. ויחר אף אדריינוס עליהם, וילך לשם בעם כבד וביד חזקה, ויצר על ביתר שלוש שנים. ותיבקע העיר בחודש החמישי בתשעה לחודש בשנת שלוש ושבעים לגלות יהודה מעל אדמתו. וישפכו בתוכה דמים רבים, ופני זקנים לא נשאו, ואם על בנים רוטשה ביום אף יי. וילכו הסוסים בחוצותיה בדם החללים עד בטנם, בעת הנמהרה ההיא. ויהי ברדת הדם הימה, וישטוף שטוף את האבנים הגדולות אשר ביריחו, והנהרות נהפכו לדם, ויעל באשם השמימה. ויהי מספר ההרוגים חמשה וארבעים אלף. וגם את רומולוס בן כוזיבא הרגו על חלליהם ביום הנמהר ההוא. ואת הנשארים הגלה אדריינוס אל ארץ ספרד; הם המה גלות ירושלים אשר בספרד עד היום הזה. (עמק הבכא, 11—13).

הרוגי מלכות

כשנהרגו רבי שמעון ורבי ישמעאל באה השמועה אצל ר׳ עקיבא. עמד וקרע בגדיו וחגר שק. אמר להם לתלמידיו: התקינו עצמכם לפורענות, שאילו טובה עתידה לבוא עלינו בדורנו לא היו מקבלים אותה אלא רבי שמעון ורבי ישמעאל; ועכשיו גלוי וידוע לפני מי

שאמר והיה העולם, שפורענות גדולה עתידה לבוא לעולם, ולפיכך נסתלקו אלו מבינינו, לקיים מה שנאמר (ישעיה נ"ז, א): „הצדיק אבד... כי מפני הרעה נאסף הצדיק".

(שמחות פרק ח')

ואחריו הוציאו את ר' עקיבא בן יוסף, דורש כתרי אותיות ומגלה פנים בתורה כמו שנמסרה למשה מסיני. וכשהוציאוהו להריגה בא מכתב לקיסר, שמלך ערביא מתפשט בארצו, נחץ ללכת וציווה לחבוש את רבי עקיבא בבית האסורים עד שישוב מן המלחמה. וכשבא מן המלחמה ציווה להוציאו וסרקו את בשרו במסרקות של ברזל. ובכל סריקה וסריקה, שהיו סורקים, היה אומר: „הצור תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט; אל אמונה יאין עוול, צדיק וישר הוא" (דברים ל"ב, ד). יצאה בת־קול ואמרה: אשריך, רבי עקיבא, שהיית צדיק וישר ויצאה נשמתך בצדיק וישר. (מדרש „אלה אזכרה")

שמואל ייבין

מדוע בחר בר־כוכבא דווקא בביתר?

לאחר כיבוש ירושלים וחברון הושלם לגמרי כיתורו של החלק המערבי של הר יהודה, הואיל וגם הכביש גבעון—ירושלים—חברון נמצא בידי הרומאים. בידי חיל בר־כוכבא נשארו רק יישובי המערב של הר יהודה, ומרכזם — ביתר. בעיר זו נתבצר בר־כוכבא עם שארית צבאו ובה החליטו להתנגד לרומאים עד מותו של אחרון הלוחמים. לאט־לאט התכווצה שלשלת הכיתור הרומאית, עד שלבסוף באה ביתר עצמה במצור, בוודאי בסוף האביב של שנת 135 לספירה. (מתוך הספר „מלחמת בר־כוכבא", סוף פרק ד').

מדוע בחר בר־כוכבא דווקא במקום זה למעוז אחרון לעמוד בו בפני הכובשים הרומאים: מצבה הטופוגראפי־האסטרטגי של העיר אין דוגמתו בכל שאר היישובים היהודיים בסביבת ירושלים. מצד הטבע מבוצרת ביתר אפילו יותר מירושלים. היא יושבת בראש הר תלול, המתרומם 700 מטר בקירוב מעל פני ים התיכון וכ־150 מטר מעל קרקע הגיא (נחל שורק — במירוצו העליון), המקיף אותו משלושת עבריו: מזרח, צפון ומערב. בצד הרביעי, בדרום, קשורה השלוחה השטוחה הזאת בגב צר ביותר אל שלשלת ההרים העוברת במקום זה ממזרח למערב. כאן נחפר ונחצב בסלע חפיר עמוק כדי 5 מטרים לכל הפחות ורחב 15 מטר, והוא עובר לכל רוחבו של הגב הזה (80 מ') מדרום לחומת העיר הדרומית, וחוסם את המעבר ממדרונות שלשלת ההרים הרצופה — אלחוצן — ומשטח אלאימרוג שמצפונה (לפניה) אל השטח הנושב על פני הר ביתר. (שם, פרק ה', 106—7).

המסתכל בשרידי הביצורים המאוחרים של ביתר, מתרשם בעיקר מן הבנייה המהירה והמגוונת של חלקי מערכת הביצורים האחידה של העיר. ברור לכל מסתכל, כי מתכן תכניתה של מערכת הביצורים בכללה היה אדם שעין לו לראות ולנצל את הקווים הטופו־

גראפיים הברורים של המקום ולהתאים את תכניתו אליהם, שכן החומה מותאמת בכללה אל מהלכם של קווי־זקפות ברורים, הנוחים להגנה, שעריה פתוחים במקומות הנאותים ומוגנים יפה, מגדליה הוקמו בנקודות הדרושות בדרך־כלל, וכאלה כן גם הפינות הוגנו בחומות־כיסוי מיוחדות; אף־על־פי־כן ברור גם כן לכל רואה, שלא המתכן ולא המבצעים לא היו אדריכלים מומחים לביצור, משום שאין התכנית אחידה, לא מבחינת הצורה ולא מבחינת הביצוע, וכשמסתכלים בה כביחידה שלמה הרי היא חסרה, בסופו של דבר, גם צורה מושלמת וגם אופי מיוחד משלה. ולא זו בלבד, אלא שחוברו בה יסודות של צורות ודרכי מבנה שונים בעיקרם זה מזה, ואף לא בוצעו בעקיבות ובשיטה אחידה. כך, דרך־משל, נבנו המגדלים הרבועים, ככל הנראה, על חורבות מגדלים מרובעים קודמים, מבפנים לחומה; מגדלים רבועים, פחות או יותר, אוחדו ועורבבו בחלק מן החומה עם תבנונים כחצי גורן עגולה, ואלה, כמובן מאליו, בולטים מן החומה וחוצה; אופני סיתות ובנייה שונים ניכרים בחלקים שונים של החומה; וכיוצא באלה סימנים של עבודה לא אחידה.

על כרחנו אנו מגיעים לידי מסקנה, שביצוריה של ביתר הם פרי מעשה שנעשה לשעתו; כלומר, העיר ישבה כפי הנראה פרזות לפני ימי המרד, ורק לאחר שפרץ המרד ובר־כוכבא דאג לבצר כמה וכמה יישובים, שישמשו משגב לצבאותיו בשעת הצורך, כלל בתכנית הביצורים גם את ביתר, כאחת הנקודות הבצורות מטבען בתוקף מצבן הטופו־גראפי [1]. ואילו רבגוניותה של המלאכה ודרכי ביצועה, ייתכן להסבירה בשתי סיבות: אפשר שלכתחילה התכוון בר־כוכבא לבנות כאן מערכת ביצורים אחידה ומפוארת, הן מבחינת התכנית והן מבחינת ביצועה הטכני, והוא פתח בחלקה הצפוני של החומה, אלא שבמשך תקופת המרד הקצרה לא הספיק לבצע את התכנית המקורית במילואה; ומשדחקה עליו השעה הוכרח לפקוד על ארדיכליו שיסיימו את הביצורים במהירות ובכל דרך שהיא, ובלבד שהעיר כולה תוקף חגורה של חומה ומגדלים, אשר תכשיר אותה לעמוד בפני צר ואויב. מצד שני, אפשר שלא פקד בר־כוכבא לבצר את ביתר אלא זמן מועט קודם שבאה במצור, ומיעוט הזמן הוא שהכריח אותו לחלק את הבנייה בין קבוצות שונות[2], לפי מתווה מהירה שהוכנה על רגל אחת בידי אדם מבין, אך לא מומחה, וכל קבוצה ביצעה את המלאכה לפי יכולתה, הכשרתה והבנתה.

בין כך ובין כך מעניין ביותר אותו חלק מן החומה, המוגן בעקיבות תבנונים כחצי גורן עגולה. ככל שידוע למחבר, יש רק מקום אחד בארץ, שיכול היה לשמש דוגמה לתכנית

---

1. ברור כי תכנית הביצורים הסופיים תוכננה בימי בר־כוכבא והוצאה לפועל בעיקרה בימי המרד, שהרי חפירת מנהרות, אגירת מזונות ונשק ואימון גדודים למלחמה יכלו להיעשות בהיחבא גם לפני פרוץ המרד; מה שאין כן עבודות ביצור. מאידך גיסא לא ייתכן כי הרומאים הניחו מבצרים ביהודה (הפרובינציה) לאחר דיכוי מרד החורבן, ולא כל שכן 50 מבצרים. אך מספר זה חוזר גם בדבריו של דיו קאסיוס וגם באגדות החורבן, רובה של עבודת הביצור בביתר, מבחינת אופני הסיתות והבנייה, מתאימה לטכניקה הנודעת בארץ ישראל במאה הב׳ לספה״נ.

2. השווה למשל הנוהג שאותו נקט נחמיה בשעת בניין חומת ירושלים בימיו (נח׳ ג, א—לב); וייתכן כי מכאן פתח להבנת רבגוניותה של טכניקת הבנייה; שכן קבוצה שבה נכללו אנשים אמידים יותר יכלה לבנות חלק מפואר יותר.

בניין כזאת באותה תקופה, הלא היא העיר שומרון; בה היה קיים עוד בימים ההם שער העיר הראשי על שני מגדליו העגולים מזה ומזה. כלום מותר להסיק מכך, שהמנצח על המלאכה בחלק זה היה שומרוני, או הקבוצה המבצעת בכללה היתה מורכבת בעיקרה משומרונים? אם כן תוכל עובדה זו לשמש חיזוק וראייה נוספת להשתתפותם של השומ־רונים במרד, עובדה שכבר הוסקה מעדויות אחרות. והרי עצם מציאותם של כותים בין אנשי העיר הנצורים, ודווקא בין המקורבים אל ענייני הצבא, מתחייב מדברי האגדה, המספרת על כותי שידע לנצל את חילוקי הדעות בין הנצורים ולהראות לרומאים מבוא נסתר העירה[3]. כותי זר ששימש מרגל רגיל במחנה הרומאים, לא היה עשוי לדעת לא את מצב הרוחות והעניינים בין הנצורים ולא את צפונות העיר; ממילא אתה אומר, שמאנשי בר־כוכבא היה מתחילה, ודווקא מאלה שהיו נצורים בביתר עצמה.

(שם, שם, עמודים 114—115).

בתשעה באב — נחרשה העיר (תענית ד׳, ו)

תחילה הבטיח אדריינוס קיסר להקים הריסות ירושלים ברוח היהודים וגם לבנות מחדש את בית המקדש — כי אדיר חפצו היה להשקיט את המהומות והמרידות. אולם לאחר איזה זמן, משנשתתקו הרוחות, הוברר שאדריינוס זומם להקים ירושלים חדשה, רומית, אלילית, עם בתי מקדש לאלילים, קירקסאות ותיאטראות. שמועות אלה גרמו למאורעות ביהודה ועוררו את העם למרד. לפי מקורות התלמוד (תענית פרק ג׳ משנה א) — היה זה לאחר מפלת ביתר. אולם מסתבר שזה היה כשלוש שנים לפני מרד בר־כוכבא והעברת מחרישה על העיר היה אחד הגורמים החשובים שעוררו את העם למרד. סבורים שזה קרה בשנת 132, כאשר נסתיימו כל ההכנות לבניין ירושלים החדשה ולפי המנהג הרומי הישן היו מעבירים תלם חרישה סביב השטח המיועד לבניין. לגבי הרומאים היה זה סימן להתחלת הבניין, ואילו היהודים ראו בזה קץ לירושלים הקדושה, כי נתקיימו דברי הנביא (מיכה ג׳, יב): ציון שדה תחרש.

לפי המסורת קרה זה בתשעה באב — במקרה או בכוונת זדון מצד טיניוס רופוס, שחיק עצמות.

משנחרשה העיר לא היה עוד מקום למשא ומתן עם השלטון. מעכשיו היתה ליהודה רק הברירה: להיכנע לגזירת המלכות או למרוד. ופרץ המרד לאחר העברת המחרישה — בראשותו של בר־כוכבא.

---

3. אפילו מיוסדת האגדה על זכר עמום של מעשה שהיה, הרי זה פירושה: מחילות ומבואות מילאו תפקיד מכריע בפרשת מלחמותיו של בר־כוכבא; מעידים על זאת לא רק דבריו המפורשים של דיו קאסיוס, אלא גם מוטיבים החוזרים באגדות החורבן היהודיות בדבר הזמן הנדון וגם המסורות השומרוניות (על כיבוש ירושלים באותו זמן); וקשה לחשוב כי הדרשן השומרוני הושפע כאן מן המסורת היהודית. שכן הפרטים שונים למדי, וגם מקום העלילה הועבר מביתר לירושלים.

ם. הירונימוס

יום עברה הוא יום תשעה באב

„יום עברה היום ההוא, יום צרה ומצוקה, יום שואה ומשואה, יום חושך ואפילה, יום ענן וערפל" (צפניה א', טו) — הוא יום תשעה באב.

„עד היום הזה אסור ליושבי העיר הבוגדים (היהודים) לבוא לירושלים. רק כדי לקונן נותנים להם להכנס. והם צריכים לקנות להם בכסף את הרשיון לבכות על חורבן מדינתם — — — אפילו שכר דמעותיהם מוכרחים הם כעת לשלם. אפילו הבכייה אינה ניתנת להם חינם. ביום שבו נלכדה ונחרבה העיר בידי הרומיים אפשר לראות אסיפות העם העלוב, זקנים וזקנות תשושי כוח, לבושי בלויי סחבות, שבחיצוניותם ובלבושם בלבד ניכרת חמת אלוהים. המוני האומללים הללו מתכנסים — — — עדיין עיניהם זולגות דמעות, עדיין ידיהם רועדות ושערותיהם פרועות — וכבר המשמר דורש שכרו חלף הרשיון לשפוך דמעות. — — — מקוננים הם על המקדש שנשרף לאפר, על המקדש שנהרס, על ההרים הבצורות לפנים, על מגדלי המקדש הגבוהים"...

(בפירושו לספר צפניה א', טו).

„ועל כל מגדל גבוה ועל כל חומה בצורה" (ישעיהו ב', טו) — ואלה המייחסים את הפסוק הזה לזמנם של אספסיינוס ואדריינוס, אומרים שכאן נתקיים הכתוב במילואו, שהרי לא מגדל גבוה ולא החומה הבצורה ביותר ולא הצי האדיר ביותר ולא החריצות הגדולה ביותר במסחר, לא יכלו להתגבר על כוחו של הצבא הרומאי. ותושבי יהודה הגיעו לצרה כזאת עד כי הם עצמם ונשיהם וילדיהם יחד עם זהבם וכספם, שבטחו בהם, נשארו בנקיקי האדמה והסתתרו במערות העמוקות ביותר. (בתרגומו לישעיהו).

„קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים (ירמיהו ל"א, יד) — אחרים מייחסים את הפסוק הזה לגלות האחרונה בימיו של אדריינוס כי אז נהרסה העיר ירושלים והמון עם לאין ספור מכל הגילים ובני שני המינים נמכרו בירידים האלה (לעבדים). ולכן שנוא השוק המפורסם הזה על היהודים עד היום. (הנ"ל בתרגומו לספר ירמיהו, ולגאטה).

הירונימוס — מאבות הכנסיה הנוצרית (330—420) למד בא"י מפי חכמים יהודים, תירגם התנ"ך לרומית — "וולגאטה".

אבסביוס

תבוסת ביתר

בינתיים גאו עוד פעם המהומות והמריבות בין היהודים עד כדי המידה הגדולה ביותר. רופוס, נציב יהודה, דיכא ביד חזקה את חוצפת העם הזה, לאחר שנשלחה אליו תגבורת צבא מטעם הקיסר. הוא השמיד אלפים רבים של גברים, נשים וטף ללא הפלייה ובתוקף חוק מלחמה החרים את קרקעותיהם. בזמן ההוא פיקד על (חיל) היהודים איש ששמו בר־כוכבא, שפירושו כוכב... המלחמה הגיעה לשיאה בשנת השמונה עשרה לקיסר על יד ביתר, עיר מבוצרת מאוד, במרחק לא גדול מירושלים. בזמן המצור עליה, שנמשך זמן רב, הגיעו המתקוממים לכלל מצוקה קיצונית בגלל רעב וצמא. אחרי שגורם אשמתם

נשא את ענשו, שהיה ראוי לו, הוכרח כל העם לנדוד מן המחוז שסביב לירושלים מאותו זמן ואילך, לפי צו אדריינוס ובפקודתו, עד כי לא יכלו להשקיף על ארץ אבותיהם אפילו ממרחקים.

(ראשית מאה ד', בספריו Historia Ecclesiae, IV6, [תולדות הכנסיה]).

שינוי שמה של ירושלים

אדריינוס קיסר הרומאים, הנקרא איליוס, קרא את ירושלים על שמו איליה — כדי שהעם היהודי יגורש ממנה לחלוטין ויוצא מחוצה לה, ואף השם לא יוכל להיות להם לאמתלה לתבוע לעצמם את העיר כמולדת. אדריינוס חשש כי בהיותם עזי נפש ובזים לכל סכנה יתקבצו בעיר, באמתלה שהם נאספים להקריב קרבנות ויזיקו לענייני הרומים.

(פילוסטורגיוס, תולדות הכנסיה, ז' עמ' 11, הוצ' בידז).

כרוניקה של אבסביוס למרד בר־כוכבא

שנת 177. אדריינוס הכניע את היהודים שמרדו שנית ברומאים.

שנת 132. היהודים שהתמרדו, השמו את ארץ ישראל, שעה שנציב הפרובינציה היה טיניוס רופוס ואליו שלח אדריינוס צבא לדכא את המורדים.

שנת 133. כוכבא, דוכס הכיתה היהודית, הרג את הנוצרים בכל מיני עינויים, כי סירבו לעזור לו נגד הגייסות הרומאים.

שנת 134. המלחמה היהודית שהתנהלה בארץ ישראל הגיעה לסופה ועניני היהודים דוכאו בשלימות.

שנת 135. מהזמן ההוא נשללה מהיהודים הרשות אפילו להיכנס לירושלים.

(על פי „מלחמת בר כוכבא", ש. ייבין, נספח שני).

בגידת השומרונים

אחר כך ירד אדריינוס לירושלים ויצר עליה, והיו היהודים, שעלו מן המחילות אשר עשה שלמה בן דוד אל יריחו (אחת) ושניה אל לוד ואופים להם מה שיאכלו ומביאים להם מכל דבר. ומעלים מן על החומה ואומרים להם, לרומאים: ראו מה עושה ריבוננו בנו, הוא מוריד לנו מזון כאשר היה עושה עמנו במדבר, כן יעשה שנית. והיו היהודים זורקים להם, לרומאים, מעל החומה פירות לחים ויבשים וכיוצא בהם, ואומרים להם: אכלו ממה שיוריד ריבוננו לנו...

והיה אדריינוס נוטה אליהם, מאחר שעייף [מן המצור] וחשב את דבריהם לאמת. וכאשר קרה הדבר הזה נמלכו האחים אפרים ומנשיה וכתבו כתב הודעה וגוללוהו בטיט וזרקהו מעל החומה אל אדריינוס המלך והגיע [כתב ההודעה] אל המלך ויפתחהו ויקרא

בו. והיה כתוב בו: אל תחשוב, כי דבריהם [של היהודים] אמת. ואם תרצה נודיעך כיצד לכבוש את המדינה. ואולם בזכות זו שתאפשר לך להילחם חלץ את נפשנו ממוות. ואם רצונך לכבוש את המדינה שלח ליריחו וללוד ותפוש את פיות המערות, ולא ייכנס דבר אליה... ותפוס את בית לחם ושבור את מקור המזונות הבאים אליהם ומהם שמן הזית, והמים החומץ והדבש. ויעש המלך כאשר אמרו לו האחים וגם שלח והביא את השומרונים אפרים ומנשיה וצרו עמו על ירושלים. ויצר להם עד אשר [מרעב] אכלה אשה את בתה ואיש את בנו. וכאשר ראו את עצמם חסרי כל ביקשו היהודים, כי תובטח להם חנינה [ופתחו להם את שערי העיר]. וכאשר פתחו ציווה אדריינוס את [אנשיו] לבל יחריבו את ההיכל וכו'. (מתוך כרוניקה שומרונית שנספחה לספר „יהושע בן נון").

כוזיבא המשיח

ובימי אלו (בימי ר' עקיבא ודורו) עמד אחד ששמו כוזיבא וטען שהוא משיח בן דוד ושלח יד במלך דמסטיאון (דומיציאנוס) מלך רומי והרג משנהו שהיה בארץ ישראל. דמסטיאון מלך רומי עודנו נער, ולא התחזק לפניו. ומלך כוזיבא זה בביתר שנת נ"ב לחורבן הבית ומת במלכותו... ונקבצו אל כוזיבא ובניו עם רב מישראל, מכל מקומותיהם. ובימי רומולוש בן רופוש בן כוזיבא התחזק אנדריינוס ועלה לארץ ישראל, ולקח ביתר ביום תשעה באב, שנת ע"ג לחורבן הבית והרג את רומולוש והיכה בישראל רבבה גדולה, לא נראתה ולא נשמעה לא בימי נבוזראדן ולא בימי טיטוס.

(סדר הקבלה לר' אברהם בן דוד הראשון, מאה שתים עשרה)

נ"ב שנים אחר החורבן קם איש אחד שהיה נקרא בר־כוכבא... ואחר כך לפי שמרד בקיסר אדריאני קראוהו בן כוזיבא, מלשון שקר וכזב. ועשה עצמו משיח והלכו אחריו כל היהודים שבביתר, ובפרט ר' עקיבא, שהיה רץ לפניו עם כלי המלך בידיו. ומלכו ג' דורות מהם על ישראל והיו רומלוס בן רופוס בן כוזיבא. ואדריינוס קיסר עלה על רומלו ביום ט' באב, שנת ע"ג לחורבן. (שלשלת הקבלה לר' גדליה בן יחיא, מאה 16).

[ראה בספר המועדים „חורבן וגאולה — יום העצמאות" את הפרקים: „ביום שחרב בית המקדש נולד הגואל" (עמ' 223—229), „נחמו נחמו עמי" (230—236), „בימות המשיח" (237—246), „קיבוץ גלויות" (247—258) ו„ייבנה המקדש" (259—264)].

יום־טוב לוינסקי

אף על פי שחרב בית המקדש

לא בטלו שלוש רגלים בשנה (שיר השירים רבה א׳ ס״ג)

קביעת המועדים בכרם יבנה

רְגָלִים לְיַשֵּׁב זְמַנִּים לְחַשֵּׁב
בְּעִבּוּר אֵיךְ לַיַּשֵּׁב וְסוֹד מַה לְהַקְשֵׁב
(קרובות לפרשת החודש, לר׳ אלעזר בירבי קליר).

בית הדין הגדול של יבנה אשר ייסד רבי יוחנן בן זכאי, לאחר החורבן, המשיך לקיים את המרכז הרוחני בארץ ישראל ולהדק את הקשרים עם קהילות ישראל שבתפוצות — בסוריה ובאסיה הקטנה, ארם־נהריים, מצרים, יוון ורומי ואח׳. מכאן יצאו מדי חודש בחדשו שליחי בית דין, בכל מיני דרכים ובתנאים מדיניים קשים, להודיע בתפוצות על קידוש החודש, על עיבור השנה ועל קביעת המועדים. נשיאי הסנהדרין נשאו ברמה שליחות זו כארבע מאות שנה והקפידו על זכותם לקבוע את לוח השנה:

„אין מעבירין את השנה אלא אם כן ירצה נשיא. ומעשה ברבן גמליאל שהלך ליטול רשות אצל שלטון אחד שבסוריה ושהה לבוא ועיברו את השנה על מנת שירצה רבן גמליאל. וכשבא רבן גמליאל ואמר: רוצה אני — נמצאת שנה מעוברת (סנהדרין י״א, עמ׳ א)״.

ולא רק הנשיא שבארץ ישראל זכותו היתה לקדש חדשים ולקבוע מועדים לכל עדת ישראל. גם פשוטי העם, רועי בקר והדיוטות שבארץ ישראל כוחם יפה לבוא ולהעיד על מולד הלבנה ולחוות דעתם בעיבור השנה. והלא כה אמרו (פרקי דרבי אליעזר, ח):

„אפילו צדיקים וחכמים בחוצה לארץ ורועי צאן ובקר בארץ — אין מעברים את השנה אלא על ידי הדיוטים שבארץ״.

פעם קידש רבן גמליאל דיבנה, הנ״ל, את חודש תשרי וקבע מועדי ראש השנה, יום הכיפורים וסוכות. אולם חכמים מצאו שהנשיא טעה בשיקול דעתו וקילקל בחשבון המועדים. לא הספיקו חכמים לסדר טענתם לראש השנה, החל בראש חודש תשרי, ולכן התנגדו לתאריך יום הכיפורים, החל לפי חשבונם ביום אחר. הנשיא לא נרתע ובתוקף שלטונו שלח אל ראש יריביו, רבי יהושע בן חנניה: „גזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעותיך ביום הכיפורים שחל להיות בחשבונך!״. נענע רבי יהושע ובא ליבנה אצל הנשיא ביום הכיפורים שחל להיות בחשבונו (ראש השנה כ״ה, עמ׳ א). ופעם בימי מלחמת רומי ופרס, כאשר נשתבשו ארחות וסכנת נפשות ארבה לשליחי הנשיא בדרכם לגולת בבל — נשלח לשם זוג שליחים מטבריה, שבה ישבה אז הסנהדרין, להודיע על עיבור השנה ונפל הזוג בידי הגייס הרומי. ידיעה זו מסרו לרבא בלשון סתרים, מאימת המלכות:

זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשים בלוז ובזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי ירכי נחשון ביקשו לקבוע נציב אחד ולא היניחם ארמי הלז. אבל בעלי אסיפות נאספו וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרון הכהן (שם, י״ב, עמ׳ א).

„רקת״ היא טבריה בשמה המקראי וה„נשר״ אינו אלא רומי; דברים הנעשים בלוז״ — הם צבע התכלת לטלית וציצית שהועבר לבני הגולה. „עמוסי ירכי נחשון״ הם באי כוח הנשיא ו„נציב אחד״ הוא חודש העיבור, שכן מינה שלמה המלך שנים עשר

נציבים — נציב לחודש. החודש המעובר היה אז, בצוק העתים, חודש אב שבו מת אהרון הכהן. לפעמים השביתה המלכות הרשעה את החג גם בארץ ישראל: „אמר רבי יצחק, אין לך כל רגל ורגל שלא באה בולשת לציפורי" (ילקוט שמעוני, ישעיה, שפ"ח).

שני ימים טובים של גלויות

חוסר היציבות ואי הדיוקים שנפלו בקביעת שנת העיבור וקידוש המועדים בחוצה לארץ בגלל שיבושי הדרכים והגזירות הקשות — גרמו לתיקון של בית הדין ביבנה: לחוג בכל קהילות ישראל שבתפוצות הקרובות והרחוקות „שני ימים טובים של גלויות" (ראה ספר המועדים שלוש רגלים, פסח, עמ' 11—12). מנהג זה נשאר עד היום.

בית הוועד של הסנהדרין ובבית הדין של חכמים שנו וליבנו הילכות החגים וגם קבעו יסודותיהם — ברוח המסורות מדורי דורות ולאור מנהגי העם והחידושים שבבתי המדרש. רבי יהודה הנשיא שהסדיר את התורה שבעל פה בששת סדרי המשנה, כינס את הלכות החג בסדר מיוחד, מועד, המכיל י"ב מסכתות והן: שבת, עירובין, פסחים, סוכה, יום־טוב, חגיגה, מועד קטן, ראש השנה, יומא, שקלים, מגילה ותענית. נאצרו גם כן מאות הלכות שלא הוכנסו על ידי המסדר למסגרת המשנה. לאחר דיכוי המרד בגליל, בשנת 352 לספירה, צומצמה פעולת הסנהדרין בטבריה על ידי השלטונות ולא יכלו להודיע על קידוש החודש אפילו בקהילות ארץ־ישראל ולפיכך תיקן הלל השני, נשיא הסנהדרין, בשנת תר"ע לשטרות, 359 לספירה, לוח מסויים שעל פיו יוכלו כל קהילות ישראל לקבוע בכל עת את לוח השנה ומועדיה ולא יהיו יותר תלויים בסנהדרין. שיטה זו נהוגה בישראל עד היום. בהשוואת תקופות השנה התלויות במחזור השמש לתקופות של שנת הלבנה דאגו בעיקר שחג הפסח יחול תמיד בראשית האביב, חג השבועות בסופו, בימי קציר חיטים, וחג הסוכות בתחילת ימות הגשמים (ראה מועדים, ספר ראש חודש, עמ' 84—85). פירסום הלוח היה דבר בזמנו והציל את בית ישראל שבתפוצות משיבושים וסיבוכים — משנתגלה סוד העיבור. אך בכל זאת המשיכו קהילות ישראל לשמור „שני ימים טובים של גלויות", גם כאשר לא היה יותר „קילקול חשבונות". כי שיגרו להם מבית הנשיא שבארץ ישראל: „אף על פי שכתבו לכם סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש" (ירושלמי, עירובין סוף פרק ד'). אחרים ראו בקיום שני ימים טובים בגולה עונש מן השמים: „מי גרם לי להיות משמרת שני ימים (טובים) בסוריא — על שלא שמרתי יום (טוב) אחד בארץ" (שם, שם). בספר „תנא דבי אליהו" (אליהו רבא, פרק ל', עמ' 240, מהדורת וורשה) דרשו על הכתוב „בני יצאוני ואינם":

„ולפיכך אין המועדים כתיקונם. אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, כשהייתי על אדמתי הייתי עושה את המועדים יום אחד והוא כתיקונו ועכשיו הרי אני עושה אותם שני ימים טובים ואין אחד מהם כתיקונו. ריבונו של עולם, מי גרם לי שאבוא לידי מידה זו — אלו נביאי השקר שבעמנו..."

והרמב"ם הוסיף (משנה תורה, הלכות יום־טוב): „יום טוב שני של גלויות מדברי סופרים הוא שנתחדש בגלות ואין עושים בני א"י שני ימים טובים אלא בראש השנה בלבד".

„בזמן הזה... היה מן הדין שיהיו בכל המקומות עושים יום טוב אחד בלבד, אפילו המקומות הרחוקים שבחוצה לארץ — כמו בני ארץ ישראל, שהכל על חשבון אחד סומכים וקובעים — אבל תקנת חכמים היא שייזהרו במנהג אבותיהם בידיהם" (שם, הלכות קידוש החודש ה, ה').

הזכות לעבר שנים לנשיא הסנהדרין

ואף על פי שידעו בתפוצות את סדר המועדות על פי החשבון — נשארה הזכות לעבר שנים, רק לנשיא הסנהדרין שבארץ ישראל: אין מעברים את השנים אלא ביהודה, ואם עיברוה בגליל — מעוברת. העיר חנניה איש אונו: אם עיברוה בגליל — אינה מעוברת. אין מעברים את השנה בחוצה לארץ ואם עיברוה — אינה מעוברת, בשיכולים לעברה בארץ ישראל אבל בשאין יכולים לעברה בארץ ישראל מעברין אותה בחוצה לארץ (ירושלמי נדרים, פרק ו', הלכה י"ג).

כשירד חנניה בן אחי ר' יהושע לבבל היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. שיגרו אחריו שני תלמידי חכמים: רבי יוסי בן כיפר ובן־בנו של זכריה בן קבוטל. כיוון שראה אותם אמר להם: למה באתם? אמרו לו: ללמוד תורה באנו. הכריז עליהם: אנשים הללו גדולי הדור הם ואבותיהם שימשו בבית המקדש. התחיל הוא מטמא והם מטהרים, הוא אוסר והם מתירים — — — אמר להם מפני מה אני מטמא ואתם מטהרים, אני אוסר ואתם מתירים? אמרו לו: מפני שאתה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ. אמר להם: והלא עקיבא בן יוסף היה מעבר שנים וקובע חדשים בחוצה לארץ[1]? אמרו לו: הנח רבי עקיבא, שלא הניח כמותו בארץ ישראל. אמר להם (חנניה) אף אני לא הינחתי כמותי בארץ ישראל. אמרו לו: גדיים שהינחת נעשו תיישים בעלי קרניים והם שיגרונו אצלך וכך אמרו: לכו ואמרו לו בשמנו: אם שומע — מוטב ואם לאו יעלו להר: אחיה[2] יבנה מזבח, חנניה ינגן בכינור[3] ויכפרו כולם ויאמרו: אין להם חלק באלוהי ישראל! מיד געו כל העם בבכייה ואמרו: חס ושלום, יש לנו חלק באלהי ישראל! וכל כך למה? משום שנאמר (ישעיה י"ב): כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים (ברכות ס"ג). וגם לאחר שנים רבות משעבר סוד העיבור גם לבבל — המשיכו אלה להסתמך עד כמה שאפשר על דעת הנשיא שבארץ־ישראל:

„ולעולם אנחנו סומכים עליהם (על ארץ ישראל), כדי שלא יהיו ישראל אגודות־אגודות. ואני וראשי הישיבות והרבנים וכל ישראל סומכים אנו על העיבור שנשלח אל החברים" (ממכתב ראש הגולה בבבל לישיבת א"י בשנת 835 לספירה).

לאחר שפירש הרמב"ם את הילכות קידוש החודש — מצא לנכון להוסיף ולהסביר כיצד אנו מקדשים כביכול כיום, בתפוצות הגולה את החודש, כל בית דין בעירו וכל קהילה בבית תפילתה:

זה שאנו מחשבין בזמן הזה כל אחד ואחד בעירו ואומרין ש„ראש חדש יום פלוני" ו„יום טוב ביום פלוני" — לא בחשבון שלנו אנו קובעין ולא עליו אנו סומכין, שאין מעברין שנים וקובעין חדשים בחוצה לארץ ואין אנו סומכין אלא על חשבון בני ארץ

---

[1] כמו ששנינו ביבמות פרק ס"ז ז': אמר רבי עקיבא: כשירדתי לנהרדעא (בשנת השמד) לעבר שנה. [2] ראש הגולה בבבל וגדול התורה. [3] כי לוי היה וימלא תפקיד הלוויים שבבית המקדש.

ישראל וקביעתם. וזה שאנו מחשבין — לגלות הדבר בלבד הוא[4], כיון שאנו יודעין שעל חשבון זה הן סומכין[5] — אנו חושבין לידע יום שקבעו בו בני ארץ ישראל איזה יום הוא וקביעת בני ארץ ישראל אותו הוא שיהיה ראש חדש או יום טוב, לא מפני שאנו מחשבין (רמב"ם, הלכות קידוש החודש, ה, י"ג).

נכרים שומרים מועדי ישראל

חגי ישראל ומועדיו בתפוצות הוסיפו לזרוע אור יקרות בבתי היהודים שכיוונו לבם לירושלים — על אף הגזירות והשמדות. בזהרם וב„נשמה היתירה" שהישרו על שומריהם נתחבבו חגינו גם על עובדי אלילים ונוצרים. יוחנן מאנטיוכיה, שהיה אחר כך בישוף קושטא ובעל התואר „פי זהב" (חריסוסטומוס) צווח ככרוכיה על אשר נוצריות באות לבתי הכנסת היהודיים בשבתות ובחגים. פעם, בראש השנה, כאשר נהרו נוצרים באנטיוכיה לבתי התפילה של היהודים לשמוע קול שופר — אסף הבישוף את קהל המאמינים ואמר להם: הנה אצל היהודים האומללים והמסכנים מתחילה כעת מערכת חגים: תקיעת שופר, סוכות, תעניות והנה רבים משלנו הולכים כדי להזין עיניהם מן החגיגות וקצתם אינם בושים להשתתף ממש עמהם... (Logoi kata Ioudaion, 48, 843) גם חג הפסח העברי נחוג על ידי הנוצרים ורבים באו לבתי היהודים לשמוח אתם יחד בחגם. וגם כאן בא יוחנן הנ"ל לגנות את צאן מרעיתו על זה ולהזכיר להם את החלטת הכנסיה הנוצרית בניקיאה, בשנת 325, שלא לחוג את הפסחא יחד עם הפסח העברי.

חג הפורים נחוג בארצות גולה בסימן נקמה בהמן של דורם: תלו דמויות המן בחצרות בתי הכנסת ובשכונות, העלום אחר כך באש וראו בעיני רוחם את אבדן מלכות רומי הרשעה. ולא לחינם נצטוו פקידי האימפריה הרומית, בימי הקיסרים הונוריוס ותיאודוסיוס, להתחקות על מנהגי היהודים בפורים (ראה מועדים, פורים, עמ' 117—118).

גר של חנוכה — עורר תקווה וציפייה לבני הגולה לנס חדש שיתרחש וכל בית ישראל יזכה לאורו. גם בחוגי הנוצרים למדו מאתנו להדליק נרות בחלונות הבית לפירסום ניצחון וחג לאומי. בטכסי חג המולד מורגשת מאוד השפעת ימי החנוכה שלנו.

ראש הגולה והישיבות בבבל

תבוסת בר־כוכבא וגזירות אדריינוס גרמו לריפיון הקשרים בין יהודה ובבל. המוני יהודים וביניהם תלמידי חכמים רבים ברחו מארץ ישראל לבבל והמרכז התורני שם הלך וגדל. יחס הפרתים ליהודים השתפר בהרבה חכויותיהם רבו. הישיבות בסורא ופומבדיתא, נהרדעא, מחוזא, מחסיא ואח' מלאו תלמידים עד אפס מקום.

על חיי הרוח והחומר של יהדות בבל ניצח „ראש הגולה", מזרע דוד המלך, ומעלתו היתה שווה לזו של הנשיא בישראל. לפי המסורת קם מוסד ראש הגולה בבבל עוד בימי יהויכין וזרובבל. שושלת בית דוד של ראשי הגולה נמשכה בצורות שונות כשמונה מאות

---

[4] למראית עין. [5] בני הגלויות סומכים רק על חשבון א"י, כפי שקבע הלל השני.

שנה. בפי העם התהלכה שמועה שעוד יעקב אבינו תיקן שמשבט יהודה יקומו ראשי הגולה ועלינו לחלוק להם כבוד רב ולציית להם:

„יעקב אבינו הזקן ציוה לנו לפני מותו להכיר גדולה וממשלה ולתת כבוד לאחד מבני יהודה לעולם. וכך עשינו כל ימי גדולתנו לראשי גלויות שבבבל. ואמרו (חכמינו) זכרונם לברכה: לא יסור שבט מיהודה — אלה ראשי גלויות שבבבל (סנהדרין ח, עמ' א).

„רצו בזה שאף בזמן הזה שסרה בעוונותינו המלכות והשררה מצווים אנחנו בני הגולה למנות לנו נשיא דוד להיות ראש גולה ונסור למשמעתו ונמשילהו עלינו" (מעשה נסים לר' נסים ממרשיליאה נדפס בהחלוץ, ז' עמ' 110). בני הגולה חלקו איפוא למנהיגם כבוד מלכים. בייחוד השתקף זה בימי החגים כאשר נהרו רבבות רבבות אל בית ראש הגולה לברכו ולכבדו. שמחת החג גדלה, בנוכחות הנצר מבית דוד, והפיחה תמיד תקוות בלב שעוד יבואו ימים טובים לעמנו בארצו. מינוי ראש גולה חדש, אף כי התואר עבר בירושה מאב לבן — הפך חג בין יהודי בבל, חג לאומי גדול, כיום הכתרת מלך בישראל.

חגי ישראל, בעיקר פסח וסוכות, הוחגו בגולת בבל ברב פאר ובדרך מיוחדה. השמחה גדלה יותר מאשר בארץ ישראל, שיהודיה חיו במצוקה וסבלו מרדיפות ושמדות: „מפני מה מועדים שבבבל שמחים?" — נשאל כמה פעמים בתלמוד (שבת קמ"ה, עמ' ב) ובמדרשים (ילקוט שמעוני, ישעיה, שפ"ח). ולא עוד אלא שאמרו חכמים: חייב אדם לשמח בניו ובני ביתו ברגל (פסחים ק"ט, עמ' א). „ושמחת בחגך" — בכל מיני שמחות (ספרי, ראה קמ"א).

ירחי כלה

התכונה רבתה בערב החגים. פעמים בשנה, בחודש הסמוך לניסן ולתשרי ערכו חכמי ישראל שבבבל „ירחי כלה" — חדשי לימוד מזורז של אלפי תלמידים העסוקים בכל ימות השנה בעבודתם בשדה ובמשלוח יד אחר. בימי רבה הגיעו לפומבדיתא בחדשי כלה אלה כשנים־עשר אלף איש. בשבוע שלפני החג וביחוד ב„שבת הגדול" שבערב החג נפתחו שערי הישיבות לכל המוני העם וחכמי ישראל היו שואלים ודורשים בעניינו של החג, הלכות פסח בפסח והלכות חג בחג. לשבתות אלה קראו „שבתא דריגלא" (שבת הרגל). מובן ששבת זו השפיעה הרבה והאצילה מהודה על קדושת החג. בימי רב אשי היה בא ראש הגולה לסורא לחג הסוכות ולכבודו היתה נערכת שבת־חג מיוחדת „שבתא דריגלא דבי ריש גלותא" — במעמד כל ראשי הקהילות שבבבל. בחדשי הכלה היתה כל העיר מקושטת ומעוטרת ושמחה ויקר היו במעונותיה: „בני מתא מחסיא דקא חזו יקרא דאוריתא תרי זימני בשתא" (בני העיר מחסיא הרואים בכבוד התורה פעמיים בשנה (ברכות י"ז, ב'). בין ההלכות הרבות שהתחדשו בישיבות — נתבררה פרשת חגי ישראל והגיעה לשיאה: נוספה „גמרא" לשתים עשרה המסיכתות של סדר מועד, המשתרעת, במושגי הדפוס שלנו, על כאלף וחמש מאות עמודים. פירושים אלה לחגי ישראל היו למטבע שטבעו חכמינו לכל בית ישראל עד היום והיוו יסוד לשאילות והתשובות בדבר מנהגות החג ולפסקי הגאונים. „פיקודי ד' ישרים, משמחי לב" — דרשו חז"ל — זהו סדר מועד (שוחר טוב, תהילים י"ט). בהשפעת הגמרא ומנהגות חכמים למדו בני בבל לכבד את המועדים וראו בהם אחד העיקרים של קיום היהדות: „בני סוריה

בזכות מה חיים? — שהם מכבדים ימים טובים ושבתות" (פסיקתא רבתי י"ג). „כל המבזה את המועדות" — אמרו — כאילו עובד עבודה זרה (פסחים קי"ח, עמ' א), כאילו חלל את השבת (תורת כוהנים אמור, כ"ג), אין לו חלק לעולם הבא (פרקי אבות ג') — אף כי יש בידו תורה ומעשים טובים. אולם „כל המשמר את המועדות כראוי" — כאילו נעשה שותף לקדוש ברוך הוא במעשי בראשית (פסיקתא זוטרתא, פינחס).

כבוד ראש הגולה

לאחר חתימת התלמוד, בסוף ימי שלטון פרס, ירד כבוד ראש הגולה. אולם חזר לגדולתו בימי שלטון בני אומיה — בעלות לגדולה שושלת בוסתנאי לבית דוד. „ויצו המלך להרכיבו במרכבת המשנה ולתת לו מתנות כיד המלך ולקרוא לפניו: ככה ייעשה לאיש ראש גלות ישראל! ויצווהו המלך למנות מתחת ידו שופטים ולהתעסק בכל דרכי המלכות ומנה את חכמיו ראשי ישיבות אחת של ימין ואחת של שמאל. ימין היא סורא ושמאל — נהרדעא ופומבדיתא, להיות שופטים ברשותו בכל גבול ישראל (ספר מעשה בית דוד, ע"פ ישראל בגולה, דינבורג, 1, 127). לצידם של בני בוסתנאי עמדו הגאונים, כמו מקודם האמוראים, וכל בית ישראל שבתפוצות הוסיפו לחיות על פיהם. רבי בנימין מטודילה מספר על כבוד ראש הגולה ושררתו בימי שלטון הערביאים: ובראש של כולם (ראשי הישיבות והקהילות) ר' דניאל בן חסדאי, הנקרא „אדוננו ראש גלות של כל ישראל" ויש לו היחס עד דוד המלך וקוראין אותו היהודים „אדוננו ראש הגולה" וישמעאלים קוראים אותו „סיידנא בן דאוד". ויש לו שררה גדולה על כל קהילות ישראל מיד אמיר אל מומני[1] אדון הישמעאלים, שכך ציווה משוגע[2] לזרעו. יעשה לו חותם שררה על כל קהילות הקודש הדרים תחת יד תורתו וכך ציווה שכל בר אנש, ישמעאלי או יהודי או מכל אומה של מלכותו שיקום לפניו ויתן לו שלום וכל מי שלא יקום לפניו מלקין אותו מאה מכות. והולכים עמו פרשים מן הגויים ומן היהודים בכל יום חמישי שהוא הולך לראות פני המלך הגדול ומכריזין לפניו „עשו דרך לאדוננו בן דוד כראוי לו ואומרים בלשונם: „אעמלוא טריק לסיידנא בן דאוד" והוא רוכב על סוס ולובש בגדי משי וריקמה ומצנפת גדולה על ראשו ועל המצנפת סודר לבן גדול ועל הסודר רביד וחותם מחמד כתוב עליו... וכל קהילות שנער ופרס וכראסאן ושבא, היא אלימן[3] ודיאר כלך[4] וכל ארץ ארם נהריים היושבים בהרי אררט וארץ אלניה[5]... ראש הגולה נותן להם רשות בכל הקהילות האלה לשים על כל קהל וקהל רב וחזן, כי הם באים אליו לקחת הסמיכה ורשות ומביאים לו דורונות ומתנות מאספי ארץ — — — בעת שמקימין ראש הסמיכה על השררה ומרכיבים אותו במרכבת המשנה ומביאים אותו מבית המלך הגדול לביתו בתופים ובמחולות והוא עושה הסמיכה לראש הישיבה (מסעות בנימין עמ' מ).

קידוש ירחים וקביעת מועדים בבבל

בראשית המאה החמישית צומצם עד אפס שלטון הנשיאים בארץ ישראל וזכויותיהם בוטלו — בעטיים של אבות הכנסיה הנוצרית. התיקונים שנעשו במשך תקופה זו שלאחרי

---

[1] ראש המאמינים. [2] מוחמד. [3] תימן. [4] דיארבקיר, ארמניה. [5] קאוקאז.

החורבן, מימי הנשיא רבן גמליאל השני ועד רבן גמליאל בתראה (הששי) — נשארו אמנם קבועים וקיימים לדורות, אך קידושי החדשים ועיבורי השנים עברו לאט־לאט לידי הישיבות הגדולות שבבבל, בסמכותו של ראש הגולה:

„ואחרי גלות סנהדרין־גדולה מטבריה והיא היתה הגלות העשירית לא נשאר רשות לכל ישראל (שבארץ ישראל) ולא אפילו לנשיא הדור ויחיד הזמן לעבר שנים" (מתוך איגרת ראש הגולה בבגדאד, דניאל בן חסדאי, בשנת 1162). בין המאה השמינית והעשירית תפש המרכז הרוחני שבבבל את מקומה של הסנהדרין בארץ ישראל. הגאונים פרשו את מצודתם על קהילות פרס וארם־נהריים, סוריא וארץ ישראל, מצרים ואפריקה הצפונית וגם עד ספרד הגיעה. מכל קהילות ישראל פנו אליהם בשאלות דת ומנהג, כמו לסנהדרין לפנים. אולם במחצית ב׳ של המאה העשירית, כאשר נכנסה ארץ ישראל תחת שלטון בני בית פטימה החלה גוברת המגמה בין יהודי א״י להינתק מן המרכז הבבלי ומההגמוניה של גאוני סורא ופומבדיתא. עוד במאה התשיעית עלתה בא״י קרן התורה. ראשי הגולה והגאונים שבבבל הוכרחו שוב להתחשב בדעת חכמי יהודה והגליל. בראשית המאה העשירית, בימיו של ראש ישיבת ירושלים או רמלה, בן מאיר, החלו חכמי ארץ ישראל דורשים בתוקף להחזיר להם את הזכות היחידה לקבוע חדשים ולבקש מועדים. אף כי מזה שנים רבות לא היו עוד תלויים חכמי בבל בסנהדרין של א״י וקידשו את החודש על פי חשבון סוד העיבור — סברו עתה חכמי ירושלים שהגיע הזמן לתקן המועדים בכל תפוצות הגולה, ואלה יהיו תלויים בלוח ארץ ישראל דווקא, מתוך חשש שמא לא יחולו החגים באילו ארצות בתאריך אחיד.

חילופי חשבונות ו„ספר המועדים"

בשנת ד׳ אלפים תרפ״ב ליצירה (921 לספירה) גדלה הפירצה בין חכמי בבל וארץ ישראל. על פי חשבונו של ראש הישיבה בן מאיר צריכים החדשים חשוון וכסליו להיות השנה בני כ״ט יום כל אחד (חסרים). לפיכך ציווה להכריז בירושלים בהר הזיתים, בחג הסוכות (ביום הושענא רבה) שחג הפסח הבא יחול ביום א׳. אולם חכמי הישיבות בבבל חשבו ומצאו שהחדשים הנ״ל הם בני ל׳ יום (מלאים) ועל כן יחול חג הפסח ביום ג׳ שבשבוע. הם ניסו להשפיע על בן מאיר במכתב ולהוכיח לו על זכותם לעבר שנה ולקדש מועדים: „וכבר הם קובעים חדשים בבבל זה שנים רבות לבדם וגם חכמי ארץ ישראל מחשבים וקובעים חדשים לבדם וכבר בכל החדשים האלה עלה חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חילוף — — — הנה גא יש בישיבות זקנים שהגיעו לגבורות וגם הזקינו מאוד וכולם אין אחד מהם זוכר שהוצרכו אנשי בבל לשאול עיבור שנים וקביעת חדשים מארץ ישראל, אלא אתם מעברים המנהגים וגם אנחנו מנהג אבותינו בידינו"... (מתוך מכתבם של חכמי בבל לבן מאיר, ע״פ J.Q.R. סידרה חדשה, ה׳, 546—547). וכשזה לא הועיל פנו אל החכם הצעיר רב סעדיה ממצרים שישכנע את בן מאיר לשוב מדעתו. רב סעדיה פנה במכתב גלוי לכל הקהילות שתקבלנה את חשבון המועדים של ישיבות בבל המוסמכות לזה ולא את קילקול החשבונות של בן מאיר וגם חיבר לשם זה „ספר המועדים",

ברוח חשבונם של חכמי בבל. אולם בן מאיר לא זז מדעתו ושלח גם הוא איגרות לכל הקהילות בהן הוכיח שחשבונו צודק ובכלל תבע את עלבונה של ארץ ישראל שניטלה ממנה הזכות של שנים קדמוניות בקביעת הלוח. ובינתיים הגיע חג הפסח. העם התפלג לשניים: בארץ ישראל ערכו את סדר ליל פסח אור ליום א׳, ואילו בבבל אכלו אותה שעה חמץ, כי פסחם חל אור ליום ג׳... לפי זה נפלגו גם בחג השבועות, החל 50 יום לאחר פסח, ובתשעה באב — שהוא תמיד באותו יום שבשבוע, שחל בו א׳ של פסח. פלג זה עמד להישנות גם בחג ראש השנה ד׳ תרפ״ג, שהוא באותו יום בו חל ג׳ של פסח:

„שנת שלש מאות ותשע להגירה נכנסה בשבת י״ב אייר שנת ארל״ב ליונים (תרפ״ג ליצירה), בה נפלה מחלוקת בין היהודים אשר במערב (בארץ ישראל) ובין היהודים אשר במזרח (בבל) בחשבון מועדים, והיהודים אשר במערב עשו ראש שנתם ביום השישי בשבת, ואלה שבמזרח (עשוהו) ביום החמישי בשבת״. (הסורי אליה מנציבין, אמצע מאה י״א, ע״פ הרב פוזנאנסקי J.Q.R. 10, 153).

בן מאיר טען בשלו: יש הרשות לחבורת ארץ־ישראל על חכמי בבל ואין לבני הגולה רשות על בני ארץ ישראל. גם שאר חכמי ארץ ישראל סייעו בידי בן מאיר. ר׳ משה הכהן (בפיוטו לפרשת החודש) כתב:

„סמוכים יושבי ארץ טהורה, / הם יקדשו חודש ויקבעו שנה מעוברה.
ויושבי גולה — לא יגזרו בה גזירה, / כי מציון תצא תורה!״.

הקהילות בארצות גולה באו במבוכה: אלה נטו לבבל והם היוו הרוב. ואלה — לירושלים. והיו שיצאו חובת שניהם ופנו בשאלות ושלחו נדבות גם לישיבות בבל וגם לישיבות ארץ ישראל, כמו יהודי איטליה, קהילות הרינוס ואח׳. בתשובת יוסף מלך הכוזרים לחסדאי אבן שפרוט — בני הדור ההוא — נאמר: „ואנחנו עינינו אל ד׳ אלהינו ואל חכמי ישראל, אל הישיבה שבירושלים ואל הישיבה שבבבל ואנו רחוקים מציון, אבל שמועה שמענו שברוב העוונות תעו החשבונות״ (ע״פ „ספר הישוב״, ב׳, מס׳ 22).

קביעת המועדים אצל הקראים הראשונים

הקראים, עוד בראשית דרכם מרדו בראשי הישיבות שבבבל ובזכותם לקבוע חדשים ומועדים. כאשר הועמד מייסד הקראים, ענן בן דוד, לדין לפני החליף, על אשר חתר תחת זכות אחיו חנניה (או יאשיהו) כראש הגולה, ענה: איני בן אותה הדת, כי הם — היהודים — קובעים את לוח השנה על פי חשבון ואילו אנו — על פי ראיית הלבנה.

אולם ראיית הלבנה לא היתה בבבל. בחירוף נפש שלחו איפוא הקראים לארץ ישראל לכוון שם את מולד הלבנה ולהכריז בבבל על החודש — לפי שמי ירושלים.

גם עיבור השנה בבבל נעשה לפי המצב החקלאי בארץ ישראל. סמוך לפסח היו שולחים שליחים להתחקות על שדות ארץ ישראל, הבשלה השעורה וראויה לקציר העומר? מסתבר, כי לשם בירור זה גבו עדויות אפילו מנכרים, שוכני הארץ (אשכול הכופר, ליהודה הדסי ע״ו, עמ׳ ב) — ממש כמו שנהגו לפנים חכמינו שהסתמכו בעיבור השנה על דעת

רועי בקר והדיוטות. אמנם גם חכמי ישראל הביאו בחשבון בחישוב זמנים את עונת האביב והסתיו בארץ ישראל, עד כמה שיכלו, והשתדלו שהפסח יחול תמיד באביב — אך לא דייקו להתאים את המועדים בבבל לטבע ארץ ישראל. ומן הראוי להביא כאן דברי אחד המומחים בחשבון העיבור בעניין שתי ההשקפות הללו:

...וע"כ הודו משכילי רוב ישראל כי טוב ללכת על דרך חשבון עיבור של מחזור, כי דרך רוב הוא על האביב הנמצא בארץ ישראל. אבל ישראל, הקראים, בעלי המקרא היושבים קרוב לארץ ישראל — הקהל של מצרים ושל אסכנדריאה, הוא נא אמון, והקהל של דמשק ושל חלפ, שהם ארם צובא וארם נהרים, אלו הקהילות בכל שנה ושנה שולחים שליחים אנשים נאמנים לארץ ישראל, ומבקשים ודורשים וחוקרים ומחפשים אותו (ביכורי שעורה לקציר העומר) בכל המקומות הידועים בקבלה כי שם ימצא קודם מכל המקומות, ואם ימצא (שדה) אחד כי נתבשל לוקחים כמו שני עמרים מן שבלי השעורים ומביאים להם עדות האביב ומראים להם האביב ועושים פסח, ועד עשרה בניסן מגיעים אלו השלוחים לכל אלו הקהלות... („סדר עניין העיבור" לישראל המערבי, נתחבר בשנת 1313).

הקראים נבדלו איפוא מהרבניים בקביעת החגים. את חג השבועות קבעו „ממחרת השבת" ממש והוא חל אצלם תמיד ביום ראשון בשבוע, כדעת הצדוקים לפנים. בכלל חשבו שאולי אין עוד חובה לשמור על מועדי ישראל בארצות גולה וחוגגים אותם רק לזכרון. כמה מהקראים, ובייחוד אנשי כת משוי בעל בקי, רצו לקבוע את חג הפסח תמיד ביום ה' שבשבוע, את יום הכיפורים — רק ביום השבת, כאמור בתורה: שבת שבתון. הקראים קידשו תעניות הרבה בלוח השנה וחגי ישראל הפכו לאחר החורבן לאבל:

„ועליכם לזכור אבל ציון בעת שמחת החגים. ואל תהיו מוסיפים על חטאתינו אשמה. כי רבה אשמה לנו חרון אף על ישראל"... (מהקדמת סהל בן מצליח לס' המצות, על פי „המליץ" תרל"ט, 641).

ב„ספר המצוות" שלו כתב ענן כי יש לצום 70 יום, מן י"ג בניסן (ערב פסח) עד כ"ג בסיוון. וכדי שלא לצום ממש בימי חג תיקנו לצאת ידי תענית אם נמנעים רק מאכילת איזה דבר מיוחד, כמו למשל: בשר (קרקסאני, „על הכיתות", פרק י"ז, ע"פ הרכבי, ווסחוד, 1900, א' עמ' 87—92). כן יש לשבת בתענית מעין זו כל יום שביעי שבחודש. שני ימי פורים — הם גם כן צום ככתוב „וצומו עלי" (מגילת אסתר ג', יב). הקראים בבבל הורו שאין צורך לאכול מצות בכל שבעת ימי הפסח. די לצאת חובת אכילה זו ביום א' של החג. בשאר הימים צריך להיזהר שלא לאכול חמץ. המצה, לחם עוני, היא רק משעורה. מצה מחיטים היא חמץ גמור. את חג הפסח קבעו, כאמור, ב א ב י ב, מתוך הקפדה יתירה. אולם חכמי הקראים נחלקו בדיעותים על פירושו הנכון של „אביב". סברו: כל עוד לא נראה הדגן החדש בכל ארץ ישראל — עדיין לא בא האביב. אולם הרוב נטה לראות את האביב באותה שעה שמתחילים לקצור ביכורי שעורה בארץ ישראל. כמו־כן נחלקו הדיעות: איזה מקום בארץ ישראל קובע את עונת האביב. יש שהחמירו וקבעו את סביבות ירושלים, במקומות שהיו קוצרים לפנים, בימי בית המקדש את העומר בפסח. חכם אחד אל כרמאני — מספר קרקסאני הנ"ל — קבע את הר הזיתים, המשמש תחליף להר הבית, כדגם לאביב ואילו אחרים הסתפקו, — לרגל הקשיים להגיע מבבל להר הזיתים או לסביבות ירושלים, בצפונה של ארץ ישראל, כלומר בגליל. כמה חכמים התחקו על טבע ארץ ישראל ומצאו מקום אחד במדינת בגדאד הדומה באקלימו לארץ ישראל וקבעו את בוא האביב על פי מקום זה (אשכול הכופר א"ב, קפ"ז, אות ד').

הנגיד בארץ מצרים דורש זכות לעבר שנים ולקדש את המועדות

בסוף המאה העשירית לספירה, סמוך לכיבוש מצרים על ידי בית פטימה קם ליהודי מצרים, כדוגמת ראש הגולה בבבל, נגיד העם. כנראה היה ר׳ פלטיאל נגיד ראשון במצרים, כמסופר בספר יוחסין לר׳ אחימעץ: „ופרשת גדולותיו, אשר גידלו המלך באוצרותיו, והשליטו במלכות מצרים, וממלכת ארמים עד ארם נהריים, ובכל ארץ ישראל עד ירושלים״. על פי מסורת אחרת אמרה מלכת מצרים, בת החליף הבבלי לבית עבאס למלך: במלכות אבי יש ישראלים הרבה ויש להם נשיא הנקרא „אל דאודי״ (מזרע דוד) ואבי מתברך בו ועושה לו כבוד גדול לפי שהוא מזרע מלכים ונביאים ואם ייטב הדבר בעיני המלך וישלח ספרים ביד הרצים אל מדינת בבל לאמור: הגד הוגד לי שבמדינת מלכותך יהודים מזרע דוד המלך עליו השלום ותשלח אחד מהם... ומשם והלאה נשתלשלה הנגידות במצרים והיתה לו הרמנותא דמלכא ומאמר המלך לרדות את העם במקל וברצועה (ר׳ יוסף סמברי, ע״פ סדר הימים וקורות החכמים, נייבואר, חלק א׳, עמ׳ 115). מסתבר שהתואר „נגיד״ החל רק במאה הי״א. לפני זה כינו את נציג היהודים „שר״, „שר השרים״ או „ראש אל יהוד״. ראשוני הנגידים היו רופאי החצר ובהם הצטיין הנגיד מבורך (1080—1110). מנהיגי הרוח מילאו במצרים תפקיד הגאונים שבבבל ובהם ר׳ שמריה בן אלחנן, תלמיד ישיבת פומבדיתא, שעמד בראש ישיבת קהיר — פוסטאט. אולם לא העיזו להיקרא בשם „גאונים״ כי אם „ראשי סדר״ — כלומר: ראשי ישיבה. מינוי של נגיד במצרים הפך שם חג לאומי גדול ליהודים, כדוגמת מינוי ראש גולה חדש בבבל.

בשנת 1071 נכבשה א״י וירושלים על ידי הסלג׳וקים. כיבוש זה בישר את מסעי הצלב. גאון ירושלים ר׳ אליהו, שנקרא „ראש ישיבת גאון יעקב״ ברח מירושלים אל עיר צור, שהיתה אז ככל רצועת הים בידי מצרים. צור נחשבה לחוץ־לארץ ולכן היה הולך הגאון בכל שנה לחיפה לקדש את השנה (מגילת אבייתר, ע״פ ספרות ההיסטוריה הישראלית, א. כהנא, 163). לאחר מותו (1083) פרצה מחלוקת בדבר כסא הנשיאות והגאונות בארץ ישראל בין יורשו של ר׳ אליהו, אבייתר, ובין יורשו של הגאון הנשיא הקודם, דוד בן דניאל, הנגיד במצרים. דוד ניצח והכתיר עצמו „ראש הגולה״ על מצרים וארץ ישראל וכפה על ירושלים את רצונו לעבר חדשים ולקדש מועדות במצרים. אולם זה עורר התנגדות רבה וחכמי ישראל לא הסכימו בשום אופן שבארץ מצרים יהא ראש גלותא אשר יפרוש כנפיו גם על ארץ ישראל — שאינה נקראת גלות. וכך התנגדו בכל תוקף לעקור את הנשיא מארץ ישראל שעל פיו מעברים את השנה וקובעים את המועדות ולהעביר זכות זו לארץ מצרים. ועוד אמרו: „ראש גולה״ הוא רק בבבל, כדברי התלמוד (סנהדרין ח, עמ׳ א): „לא יסור שבט מיהודה״ — זה ראש גולה שבבבל. לאחר כינוס אספה מיוחדת בצור הושב אבייתר על כסא הגאונות בארץ ישראל (1093) ודוד בן דניאל הודח ממשרתו. אך אבייתר לא האריך ימים על כסאו, כי שש שנים לאחר מכן, בשנת 1096, נלכדה ארץ ישראל בידי הנוצרים, נוסעי הצלב. המרכז הלאומי שחודש לא מזמן ואתו הנשיאות, הגאונים וישיבותיהם ירדו מעל הבמה לכמה מאות שנים.

תפילות ומנהגות

נחרב הבית, בטלה מגילת תענית ופסקו הימים הטובים של הבית השני. חגי ישראל האמורים בתורה, לכאורה נתערער יסודם, ניטל זיוום ופנה הודם, באין מקדש וקרבנות חגיגה, באין עלייה לרגל ובאין שדות מולדת — מקורות ההשראה לשמחת החג ומנהגיו.

אך „כרם יבנה" וחכמי בתי המדרשות שבארץ ישראל, ראשי הישיבות ותלמידיהם שבבבל, שעשו ציצים ופרחים לתורה — השכילו במשך הדורות לעמוד בפרצות ולשדד מערכות חגינו על יסודות חדשים, לחזקם ולרוממם בגינוני זכר למקדש ולירושלים, בתפילות וברכות לגאולה ובתיקונים חשובים לעידוד האומה ולהרבות שמחות ישראל בחגיו. כל אלה חקוקים וכתובים לעד בשני התלמודים, בשאילתות ובתשובות הגאונים.

נוספו תפילות חדשות ספוגות כיסופים לגאולה ותחינות לשיבת־ציון, לבניין בית המקדש ובוא המשיח: „עמדו בתפילה — כיוונו את לבם כנגד ארץ־ישראל" (ברכות ל, עמ' א'). לתפילות העתיקות נוספו פסוקים ושברי פסוקים המזכירים חורבן ירושלים וגעגועינו לשיבת ציון. לתפילת „שמונה־עשרה" הוותיקה נוספה ברכת קיבוץ גלויות:

תְּקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל לְחֵרוּתֵנוּ, וְשָׂא נֵס לְקַבֵּץ גָּלֻיּוֹתֵינוּ, וְקַבְּצֵנוּ יַחַד מֵאַרְבַּע כַּנְפוֹת הָאָרֶץ!

וכן הבקשה: „לירושלים עירך ברחמים תשוב" המסתיימת בברכה: „בונה ירושלים", והתפילה אפופת הכיסופין: „ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים".

בברכת המזון לסעודת ברית מילה נהגו לומר:

הרחמן הוא ישלח לנו משיחו הולך תמים / בזכות חתני מולות דמים / לעם אחד מפוזר ומפורד בין עמים.

חתן שם אפר מקלה בראשו תחת חופתו וכן משברים כוס — זכר לחורבן ירושלים.

בברכת חתנים מנעימים זמר בגעגועים רבים:

שוש תשיש ותגל העקרה / בקבוץ בניה לתוכה בשמחה / ברוך אתה ד' משמח ציון בבניה.

ועונה הקהל: „מהרה ד' אלהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה".

ב„קדיש" שלאחר הקבורה הוסיפו: „ולמבנא קרתא די ירושלם ולשכללא היכלה בגוה".

בימי הבית לא היו נוהגים להתפלל בציבור בערבי שבתות. חבורות היו מתכנסות לסעודה מבעוד יום ועם חשיכה היה ראש החבורה מברך על היין ומקדש את השבת. לאחר החורבן הונהגה תפילה בציבור ולאחר התפילה — קידוש היום על היין.

בברכת ההפטרה בשבת הוכנסה הברכה: „רחם על ציון כי היא בית חיינו ולעלובת נפש תושיע במהרה בימינו, ברוך אתה ד' משמח ציון בבניה", וכן: „שמחנו ד' אלוהינו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך". בבכל התקינו לומר בארמית תפילות „יקום פורקן" לכבוד ראש הגולה, ראשי הישיבות והדיינים ולכבוד כל הקהל הקדוש ובני ביתם. בתפילת מוסף הוסיפו: „יהי רצון מלפניך שתעלינו בשמחה לארצנו ותטענו בגבולנו" וכו'.

בתפילת מנחה הנהיגו לומר „ובא לציון גואל" ובמוצאי שבת — מזמורים לכבוד אליהו הנביא שיבוא לבשר לנו בשורות טובות ישועות ונחמות. גדלו הכיסופים לגאולה בראשי חדשים — עת נזכרו בקידוש החודש בכל יפיו וזיוו, שהיה בימי הבית.

ב„שבת מברכים", שלפני ראש החודש, הנהיגו להצהיר: מי שעשה נסים לאבותינו וגאל אותם מעבדות לחירות הוא יגאל אותנו בקרוב וכו' (ראה ספר המועדים, ראש חודש, עמ' 39, 42). לתפילת „יעלה ויבוא" של ראש חודש וחג הכניסו: „ו„זכרון ירושלים עירך" ולתפילת מוסף: „מזבח חדש בציון תכין... ובעבודת בית המקדש נשמח כולנו... והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם".

לשיא הכיסופים הגיעו בקידוש הלבנה, עם הקריאה: „דוד מלך ישראל חי וקיים!" לפני ברכת המזון הנהיגו לומר נוגות את המזמור: „על נהרות בבל שם ישבנו וגם בכינו בזכרנו את ציון". ובשבת — לומר במקום זה: „שיר המעלות בשוב ד' את שיבת ציון". בברכת המזון גם תיקנו לומר: „ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו", „הרחמן הוא ישבור עולנו מעל צווארנו והוא יוליכנו קוממיות לארצנו, הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב ויבשר לנו בשורות טובות, ישועות ונחמות".

חידושים במנהגי חג

לשחרית בתפילת שלוש רגלים, הוסיפו: „בנה ביתך כבתחילה וכונן מקדשך על מכונו והראנו בבניינו... ושם נעלה ונראה ונשתחווה לפניך בשלוש פעמי רגלינו" וכו' לתפילת מוסף אמרו בארץ ישראל: „ועינינו תאיר בבית מאוויינו ושם נראה לפניך בשלוש פעמי רגלינו" וכו', ואילו בבבל תיקנו לומר „קילוס" מיוחד, היא תפילת „ומפני חטאינו":

וּמִפְּנֵי חֲטָאֵינוּ גָּלִינוּ מֵאַרְצֵנוּ. וְנִתְרַחַקְנוּ מֵעַל אַדְמָתֵנוּ וְאֵין אָנוּ יְכוֹלִים לַעֲלוֹת וְלֵרָאוֹת וּלְהִשְׁתַּחֲוֹת לְפָנֶיךָ וְלַעֲשׂוֹת חוֹבוֹתֵינוּ בְּבֵית בְּחִירָתֶךָ בַּבַּיִת הַגָּדוֹל וְהַקָּדוֹשׁ שֶׁנִּקְרָא שִׁמְךָ עָלָיו מִפְּנֵי הַיָּד שֶׁנִּשְׁתַּלְּחָה בְּמִקְדָּשֶׁךָ: יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וֵאלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ מֶלֶךְ רַחֲמָן שֶׁתָּשׁוּב וּתְרַחֵם עָלֵינוּ וְעַל מִקְדָּשְׁךָ בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים וְתִבְנֵהוּ מְהֵרָה וּתְגַדֵּל כְּבוֹדוֹ: אָבִינוּ מַלְכֵּנוּ גַּלֵּה כְּבוֹד מַלְכוּתְךָ עָלֵינוּ מְהֵרָה וְהוֹפַע וְהִנָּשֵׂא עָלֵינוּ לְעֵינֵי כָל חָי וְקָרֵב פְּזוּרֵינוּ מִבֵּין הַגּוֹיִם וּנְפוּצוֹתֵינוּ כַּנֵּס מִיַּרְכְּתֵי אָרֶץ, וַהֲבִיאֵנוּ לְצִיּוֹן עִירְךָ בְּרִנָּה וְלִירוּשָׁלַיִם בֵּית מִקְדָּשְׁךָ בְּשִׂמְחַת עוֹלָם.

תפילה זו נאמרת גם בראש השנה ויום הכיפורים, אלא שמשמיטים את הפסוק „לעלות וליראות ולהשתחוות לפניך", שלא נהגו לעלות לרגל בחגים אלה.

„נשיאת כפיים" שהיא ברכת הכוהנים בבית המקדש הועברה לאחר החורבן לבתי כנסיות בימים טובים. בתפילת מוסף, עולים הכוהנים לדוכן („דוכנען בפי העם") ומברכים את העם. בספרד עולים לדוכן גם בשבתות וביחוד מימי שבתאי צבי הנהיגו „נשיאת כפיים" בכל שבת לכבוד ימות המשיח. בארץ ישראל נוהגים כוהנים לעלות לדוכן בכל יום.

בימי הבית, נהגו בליל פסח לקדש על היין, לטבול ירקות ולאכול מקרבן החגיגה. בסוף הסעודה העלו על השולחן את קרבן הפסח, חילקוהו למסובים ואכלוהו על מצות

ומרורים, לאחר זה היה הבן שואל והאב מתחיל בהגדה (פסחים לו, עמ׳ א). לאחר החורבן באין קרבן פסח, הפך ה„סדר" זכר לחג שבימי המקדש. קודם שואל הבן, ואחר כך קוראים את ההגדה, אוכלים מצה על מרורים, בלי בשר הצלי שנהג בזמן הבית, כורכים מצה ומרור — זכר למקדש, כהילל. כן הושמטה השאלה השלישית של הבן „הלילה הזה כולו צלי" ובא במקומה „כולנו מסובין" — כי בזמן הבית נהגו תמיד להסב בסעודה ולא עלתה שאילה כזו על הפרק.

ספירת העומר לא בטלה — אף כי חדלו לקצור את העומר. „ספירת העומר בימינו אינה מן התורה, כתב רב האי גאון, כי אין לנו לא הבאה של עומר השעורים ולא קרבנו". עם ספירת העומר מוסיפים באנחה: „הרחמן יחזיר עבודת בית המקדש למקומה". חג הקציר ויום הביכורים הפך ליום מתן תורה — כי אין קציר וביכורים בגולה. „צפה משה ברוח הקודש וראה שבית המקדש עתיד ליחרב והביכורים עתידים ליפסק — עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללים ג׳ פעמים בכל יום, לפי שחביבה תפילה לפני הקב״ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות (תנחומא, כי תבוא, א׳) וכשנתעוררה אי־פעם השאלה אם בכלל יש מקום עוד לחג השבועות בגולה, ללא קציר וללא עומר — פירשו חכמים: „ועשית חג שבועות" כתוב, בכל התנאים תעשה אותו „כגון שישראל בגלות ואין להם קצירת העומר".

בחג הסוכות שבתה שמחת האסיף, אף כי נתקיימה בכל הדורות המצווה של נטילת לולב והשמחה לפני ה׳ בד׳ המינים. בימי הבית היה לולב ניטל בבית המקדש בכל שבעת ימי החג ובמדינה — רק ביום א׳ של סוכות. משחרב בית המקדש התקין רבי יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה (ימים) — זכר למקדש (סוכה ג׳, יב). בבית המקדש נטלו את הלולב גם בשבת. גם לאחר החורבן המשיכו בארץ ישראל ליטול לולב אפילו בשבת — אולם בבבל אסרו „שמא יטלנו בידו וילך אצל בקי ללמוד ויעבירנו ד׳ אמות ברשות הרבים" (סוכה מב, עמ׳ ב׳). במשך הזמן נאסר לולב בשבת בכל גבול ישראל. במקום ההקפות בערבה מסביב למזבח הנהיגו להקיף את הבמה בלולבים ובהושענא רבה — 7 פעמים. בירושלים פשט המנהג, בתקופת הגאונים בעיקר, לעלות בחג הסוכות על הר הזיתים ולהתפלל מול היכל ד׳. ובהושענא רבה היו מקיפים את ההר ז׳ פעמים, זכר למקדש. על חיבוט הערבה הקפידו גם בגולה, אלא שבמקום „קול המון הגשם" שהיו שומעים בחבטה לפנים החלו לשמוע „קול מבשר מבשר ואומר" — כלומר: קול שעטת רגליו של המשיח „הבא בריבבות כתים לעמוד על הר הזיתים". שמחת בית השואבה בטלה בעיקר ונשתמרה רק אי־פה, אי־שם, בבתי כנסיות ובסוכות־ציבור כזכר למקדש. השמחה של בית השאובה נעתקה לחג הנוסף במאה העשירית בערך — „שמחת תורה" והקפות בערבה לפנים מסביב למזבח הפכו כאן להקפות בספר תורה מסביב לבמה.

יום טוב של ראש השנה וכן יום טוב של יום הכיפורים הלכו והפכו לאחר החורבן לימים נוראים. בימי הבית היו תוקעים בשופר גם בשבת — לאחר החורבן הפך ראש השנה שחל להיות בשבת ל„יום זכרון תרועה". אף כי לא היה קילקול חשבונות בנוגע לחג זה החל ביום ראש החודש — קבעו שני ימים לראש השנה אף בארץ ישראל („בני

ארץ ישראל תופסים ראש השנה שני ימים" — תשובת רב האי גאון לרבנו נסים בן יעקב).

ביום כיפור בטלה שמחת הנעורים שעליה העיד רבן גמליאל דיבנה. זכר למקדש הכניסו לתפילות את סדר העבודה בבית המקדש ומעשהו של הכהן הגדול ותפילותיו לאותו יום קדוש.

נוסח אשכנז ונוסח ספרד

בהיות הבית על מכונו נהגו בתפוצות מנהג ירושלים, לפי הכתוב „כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים". אולם לאחר החורבן התפצלו המנהגים לפי תנאי המקום ולפי שיקול דעתם של חכמי הישיבות שבמקום:

„עד עכשיו אין אומרים בארץ ישראל קדוש ושמע אלא בשבת או בימים טובים בלבד, חוץ מירושלים ובכל מדינה שיש בה בבלאיין; שעשו (בבלאים) מריבה ומחלוקת עד שקיבלו עליהם לומר קדושה בכל יום, אבל בשאר מדינות ועיירות שבארץ ישראל שאין בהם בבלאין אין אומרים קדוש אלא בשבת ובימים טובים בלבד". (מדברי פירקוי בן באבוי, מאה 8, ע"פ גנזי שכסר, חלק ב', עמ' 555).

במרוצת הזמן התפלגו חילוקים אלה ל„נוסח אשכנז" ול„נוסח ספרד". מנהגי ארץ ישראל נתקבלו על פי רוב בעדות איטליה (מנהג בני רומי) יוון [קורפו], אשכנז ופולין ואילו מנהגי בבל, שנרשמו בסדר התפילות לרב עמרם גאון ונזכרו ברובם בספרות התלמוד והגאונים — הגיעו לקהילות ספרד והיוו יסוד למנהגיהן. המנהגים פשטו משם לפורטוגל, לארצות הבלקן ובמשך הדורות הסתננו גם למזרח.

העליה לרגל אחרי החורבן

עם חורבן הבית לא בטלה העליה לרגל. תחילה, בימי הגזירות, ניתנה רשות לעלות ולהשתטח בירושלים על חרבותיה בתשעה באב (ראה לעיל עמ' 432), אולם לאט־לאט החלו גם לעלות לירושלים בימי החג וביחוד בחג הסוכות. באין הר הבית ברשותנו היה הר הזיתים, שממולו הר הבית ומקום המקדש — לתפילה ולתחנונים. מכל המדינות שבקרבת ארץ ישראל היו נוהרים לחג הסוכות לירושלים בתקופת שלטון הישמעאלים:

וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמנו מנהג טוב והרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפילה ומדרש והיו כל גלויות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו ומעמידים תפילתם כנגד תמידין מוספין"... (מגילת המגילה, לר' אברהם הנשיא, 99—100).

מסורת מספרת שאפילו רב האי גאון היה עולה בכל שנה לירושלים מבבל והיה שם בחג הסוכות. כי היו מקיפים את הר הזיתים בהושענא רבה שבע פעמים ואומרים מיזמור שסדר להם רב האי והולכים כוהנים מלובשים סיריקון ומעילים ואחריו העם והוא בתווך (ע"פ ספר חסידים, הוצ' מקיצי נרדמים, סימן תר"ב). בימי שלטון הערבים ניתנה איפוא הרשות להתפלל גם על הר הבית בחגים, ליד הכותל המערבי (ראה לעיל, פרק „כותל המערבי") ובמקומות אחרים הסמוכים למקום בית המקדש. כן גם הורשה לבנות בית כנסת ליד חרבות בית המקדש. איגרות וכתבים רבים מעידים לנו על עליה לרגל במשך כל הדורות:

ואין לנו נחמה כי אם בסובבנו על השערים ולהשתחוות ולבקש רחמים וסליחה לשוב אל

ירושלים ברחמים לטהר מקדשו... וזה תמיד בקשתנו, כן במקדש מעט כן בהר הזיתים, בהיקבץ אחינו בית ישראל אל ירושלים בחדש תשרי... לסובב על השערים ולהשתטח בתפילה ובתחנונים. ומאת אלהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם. וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו... והוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים מול היכל ד׳ ביום הושענא ושם יברכו כל בית ישראל מדינה ומדינה קהלותיה זקניה ונדיביה וכל הזוכר את ירושלים וכל המעלה אותה על לבו שם יזכרו בתפלות ובברכות כן ראוי לכל יראי אלהים... לחזק ידי יושביה כי ישיבת כרכים קשה וכל שכן ירושלים כי הקללה מצוייה בה ומזונותיה דחוקים ופרנסותיה מצומצמים והרבה באו אליה עשירים ונדלדו וישוחו... ודעו כי רעי גויים הם היושבים בה (מתוך מכתב מירושלים, מאה 10 או 11, עפ׳ ספר הישוב, ב׳ מס׳ 18).

ר׳ שלמה בר יהודה שהיה אחר כך ראש ישיבת ירושלים כתב לר׳ יעקב בר׳ יוסף בפוסטאט בשנת 1016 בערך: שלום עליך אהוב מאדון השלום ומעיר השלום והייתי מקוה לך לבוא[ך] בעצרת וכן לתשעה באב וכן בימות החגים והנה נתאחרתי... בשנת 1322 בערך, כתב ר׳ אשתורי הפרחי בספרו „כפתור ופרח״: ומה שאנו נוהגים עם אחינו אנשי גאולתנו יושבי הארץ כאנשי חמת ודמשק, צובא, מצרים, ואלכסנדריה לעליה לירושלים בחגים ובמועדים אינו אלא מפני עגמת נפש — כלומר לבכות על גלות השכינה וחורבן העם והארץ.

הקראים היו עולים גם כן לירושלים לחגים ולפעמים החמירו בזה יותר מהרבנים. גם הם באו להתפלל בחג הסוכות על הר הזיתים וכמה פעמים אף פרצו תיגרות ביניהם ובין הרבנים. על הר הזיתים נהגו גם לערוך אסיפות חכמים ולתקן תקנות לכל בית ישראל וכן להכריז על לוח השנה, על קביעת המועדים וכדומה. אחת ההכרזות החריפה מאוד את היחסים שבין גאוני ארץ ישראל וחכמי הישיבות שבבבל, כאשר אמרנו לעיל.

הקהילות במדינת צור

בצוק העתים, כאשר נאסרה דריסת הרגל לירושלים — שימשו תחליף לעיר הקודש כמה ערים בארץ ישראל, כמו טבריה שבגליל, עזה וחיפה בשפלה, צוער בנגב. מרכז דתי כזה שימשה גם פעם צור — בה ישבו בית דין וזקנים, מעין סנהדרין. באחד המכתבים של חכמי צור לקהילת צובה אנו קוראים:

שאו שלום גדול ממנו אנו אחיכם אוהביכם חבוביכם, הקהלות השרויים במדינת צור. הרעודים הפחודים, הנאנקים על מכת השפלה העיר ההוללה, הנאנקים למחלותיה ועוצם מכותיה, אשר צרותיה נכפלו והותיה נקהלו, ואל צור נשוע ונחנן ונגדיל עתר ורנן, להקל מעליהם ולהמיש רחמיו עליהם, וכן יעש ויסיר הכעס וכו׳ (ע״פ גנזי ירשלים, חורטהיימר ג׳ דף ט״ו).

כאשר ישבו בצור הגאונים, ראשי הישיבות בארץ ישראל, היו עולים לחיפה לעבר שנים ולקדש את החגים.

„ושלום שלום תשאו מאחיכם קהל עזה״

מתוך כמה תעודות יש לראות שגם עזה היתה מרכז רוחני־מעט ואולי ישבה בה גם סנהדרין בימי נדודיה הרבים. באחת האיגרות של קהילות עזה אל פוסטאט שבמצרים, בראשית מאה 11 בערך, אנו קוראים בין השאר: „ושלום שלום תשאו... מאחיכם קהל עזה ומהנעתקים אליה״ — כלומר: דרישת שלום מעזה ומכמה ישובים יהודים שהעתיקו

את מושבם לעזה והיוו בה קהילה חשובה. על המכתב חתם ראשון חבר בסנהדרין הגדולה, ר׳ ישועה ברבי נתן נין גור אריה — שהיה מצאצאי הנביאים והתייחס על בית דוד ומושבו בעזה. הקראי סהל בן מצליח, (ירושלים, מאה 9), כתב בהקדמתו לספר המצוות:

ואחרי עזבם למקום [ירושלים] נשאר יתר מחמש מאות שנה לגלים, מעון תנים, ולא היה אחד מישראל יכול לבוא. והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה [טבריה] להתפלל שם. ואשר במערב היו באים אל מדינת עזה. ואשר בארץ הנגב היו באים אל מדינת צער. ובימי קרן זעירה [מלכות ישמעאל] פתח ד׳ לעמו שערי רחמיו ויביאם אל עיר קדשו וישבו בה ויבנו מקומות בתוכה לקרוא ולהתפלל בכל עת ולהעמיד משמרת בלילות (ע״פ פירסום הרכבי, „המליץ״ 1879 עמ׳ 640 ואח׳).

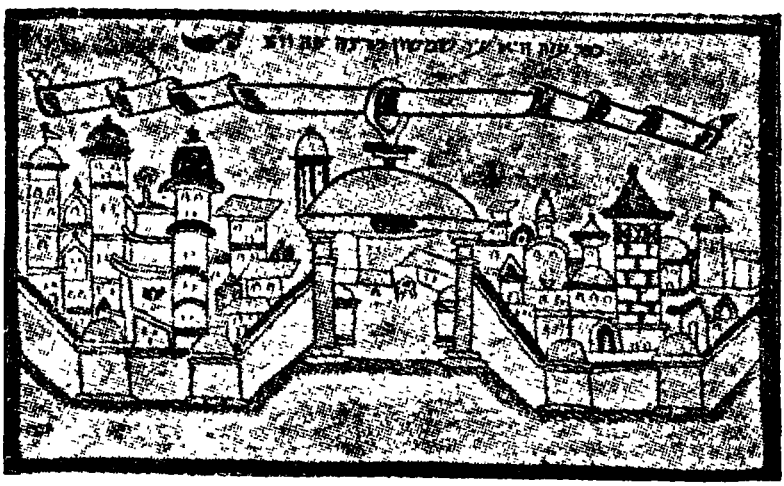

נוסעי ימי הבינים, יהודים כנוצרים, ראו בחרבות עזה את בית דגון ששמשון הפיל באמרו: „תמות נפשי עם פלשתים״! (שופטים ט״ז, ל).

„כפר עזה היא עיר שמשון, מדינה יפה וז״צ (וזו צורתה)״ — כתובת ע״ג ציור עזה, בידי נוסע יהודי אלמוני משנת 1598. שעריה פרוצים ללא דלתות — עוד מימי שמשון ודלילה...

וקראי אחר, אלמוני, כותב בפירושו לספר דניאל; כי טרם בואו (של מלך ישמעאל לירושלים) לא יכלו לבוא אל ירושלים ומארבע כנפות הארץ היו באים אל טבריה ואל עזה... (מאן ב־J. Q. R. סידרה חדשה, 12, 514). גם באל עריש, שבגבול ארץ ישראל מצרים היתה קיימת קהילה יהודית וקראית, כפי שמסתבר מכמה תעודות, והיו שם ישיבות.

*

בשנות גזירות ומצוקות, שמד ופורענות — לא מנעו בני ישראל רגלם לעלות לארץ ישראל לשמחת החג ולאבל ירושלים. נסגרה ירושלים לפנינו — כיוונו לבם אליה בערי ישראל אחרות. ואך בטלה הגזירה או הוקל במקצת, שוב הגיעו ידיעות ושמועות על המוניות חוגגים בשלוש רגלים על הר הזיתים וליד הכותל המערבי — עד דור אחרון.

יְהִי סוֹף לְגָלְיוֹתֵינוּ!

יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ וֵאלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ שֶׁיִּהְיֶה הַקֵּץ הַזֶּה קֵץ וְתַכְלִית לִשְׁבִי עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל וְעַת וְסוֹף לְגָלְיוֹתֵינוּ וּלְאָבְלֵנוּ וְאַחֲרִית טוֹבָה לִימֵי עָנְיֵנוּ וּמְרוּדֵנוּ כִּי מָשַׁךְ עָלֵינוּ הַשְּׁעְבּוּד וְאָרַךְ עוֹל הַגָּלוּת עָלֵינוּ...

(סיום לתפילות תענית ציבור, כפי מנהג איטלייאני, בוויניציאה).

תיקון חצות

עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל

(תהלים קל"ז)

נעימה בבלית

נוֹ - כִי - בָּ גַּם נוֹ - שַׁבְ - יָ שָׁם בָּל - בָּ רוֹת - הֵ - נַ עַל

- תוֹ - בְּ בִים - רָ - עָ עַל יוֹן - צִ אֶת נוֹ - רֵ - זָכְ - בְּ

נוֹ - תֵי - רוֹ - נוֹ - כִ נוֹ - לִי - תָ כָּה -

- שָׁמָּ נוֹ - לֵי - לָ - תוֹ - ן שִׁיר רֵי - דְּבָ נוֹ - בֵי - שוֹ נוֹ - לוֹ - אֵ - שְׁ שָׁם כִּי

יוֹן - צִ שִׁיר - מִ נוֹ - לָ רוֹ - שִׁי חָה -

נעימה אשכנזית עממית

נוֹ - כִי - בָּ גַּם נוֹ - שַׁבְ - יָ שָׁם בָּל - בָּ רוֹת - הֵ - נַ עַל בָּל - בָּ רוֹת - הֵ - נַ עַל

- תָ כָּה - תוֹ - בְּ בִים - רָ - עָ עַל יוֹן - צִ אֶת נוֹ - רֵ - זָכְ - בְּ יוֹן - צִ אֶת נוֹ - רֵ - זָכְ - בְּ

- ן שִׁיר רֵי - דְּבָ נוֹ - בֵי - שוֹ נוֹ - לוֹ - אֵ - שְׁ שָׁם כִּי נוֹ - תֵי - רוֹ - נוֹ - כִ נוֹ - לִי -

נוֹ - לָ רוֹ - שִׁי יוֹן - צִ שִׁיר - מִ נוֹ - לָ רוֹ - שִׁי חָה - שָׁמָּ נוֹ - לֵי - לָ - תוֹ -

כָּר - נֵ מַת - אַדְ עַל נָי - דֹ - אַ שִׁיר אֶת שִׁיר - נָ אֵיךְ יוֹן - צִ שִׁיר - מִ

תִּדְ - נִי - מִי - יִ כַּח - תִּשְׁ - יִם - לַ - שָׁ - רוֹ - יִ חֹךְ - כָּ - אֵשׁ אִם

יִם - לַ - שָׁ - רוֹ - יִ אַת לָה - עַ - אַ לֹא אִם כִּי - ר - כְ - אֹז לֹא אִם כִּי חִ - לִ יִ - שׁוֹ - ל בַּק -

תִי חָ - שֹׁמּ רֹאשׁ עַל יִם - לַ - שָׁ - רוֹ - יִ אֶת לֵה - עָ - אַ לֹא אִם תִּי - חָ - שֹׁמּ רֹאשׁ עַל

הנעימה: נאומברג

נוּ - כִּי - בָ גַּם נוּ - שַׁבְ - יִ שָׁם בֶּל - בָּ רוֹת - הֵ - נַ עַל

- רָ - עַ עַל יוֹן - צָ אַת נוּ - ר - זָ כְ - בָּ נוּ - כִּי - בָ גַּם

- תוֹ - בִ בִּים - רָ - עָ עַל נוּ - תֵּי - רוֹ - נוֹ - כִ נוּ - לִי - תָּ כָּה - תוֹ - בְּ בִּים -

- תִי - רוֹ - נוֹ - כִ נוּ - לִי - תָּ נוּ - לִי - תָּ נוּ - תִי - רוֹ - נוֹ - כִ נוּ - לִי - תָּ כָּה -

שְׁמֹ נוּ - לִי - לָ - תוֹ - וְ שִׁיר רֵי - דְּב נוּ - בִּי - שׁוֹ נוּ - לוֹ - אֵ - שׁ שָׁם כִּי נוּ -

- מְ נוּ - לָ רוּ - שִׁי חָה - שֹׁמּ נוּ - לֵי - לָ - תוֹ - וְ חָה -

יוֹן - צָ שִׁיר - מְ נוּ - לָ רוּ - שִׁי יוֹן - צָ שִׁיר -

לאט Adagio

כָּ - אֵשׁ אִם כָּר - נֵ מַת - אַדְ עַל נָי - דְ - אַ שִׁיר אֶת שִׁיר - נָ אֵיךְ

נִי - מִי - יִ כַּח - תִּשְׁ יִם - לַ - שָׁ - רוֹ - יִ חֹךְ -

אִם כִּי - רֵ - כְּ - אֵז לֹא אִם כִּי - חֵ - לִ יִ - שׁוֹ - לְ בַּק - תִּדְ

- זְ תִי - חָ - שֹׁמֶ רֹאשׁ עַל יָם - לַ - שָׁ - רוּ - יְ אֶת לֶה - עֵ - אַ לֹא

- הָ יָם - לַ - שָׁ - רוּ - יְ יוֹם אֶת דּוֹס - אֶ בְנֵי - לִ יָ - דֵ - אֵ כוֹר -

- בָּ בַּת בָּה סוֹד - הַיְ עַד רוּ - עָ רוּ - עָ רִים - מְ - אֹ -

- מוּ - גִּ אֶת לָךְ לֶם - שַׁ - יִ - שֶׁ רֵי - אַשְׁ דָּה - דוּ - שֵׁ - הַ בֶּל -

נוּ - לָ מַלְתִּ - גָּ - שֶׁ לֵךְ -

אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלַיִם!

(תהלים קל"ז, פסוקים ה,ו)

הנעימה: נ.כ. מלמד

- כָּ - אֵשׁ אִם חֵךְ - כָּ - אֵשׁ אִם חֵךְ - כָּ - אֵשׁ אִם

- שָׁ - רוּ - יְ יִם - לַ - שָׁ - רוּ - יְ חֵךְ - כָּ - אֵשׁ אִם חֵךְ - כָּ - אֵשׁ אִם חֵךְ -

- כָּ - אֵשׁ אִם יִם - לַ - שָׁ - רוּ - יְ חֵךְ - כָּ - אֵשׁ אִם יִ - מִי - יְ כַּח - תִּשְׁ יִם - לַ -

- שוֹ - לְ בַּק - תִּדְ יִ - מִי - יְ כַּח - תִּשְׁ יִ - מִי - יְ כַּח - תִּשְׁ יִם - לַ - שָׁ - רוּ - יְ חֵךְ -

- כְּ - אֵז לֹא אִם כִּי - חֵ - לִ יִ - שׁוֹ - לְ בַּק - תִּדְ כִּי - חֵ - לִ יִ - שׁוֹ - לְ בַּק - תִּדְ כִּי - חֵ - לִ יִ -

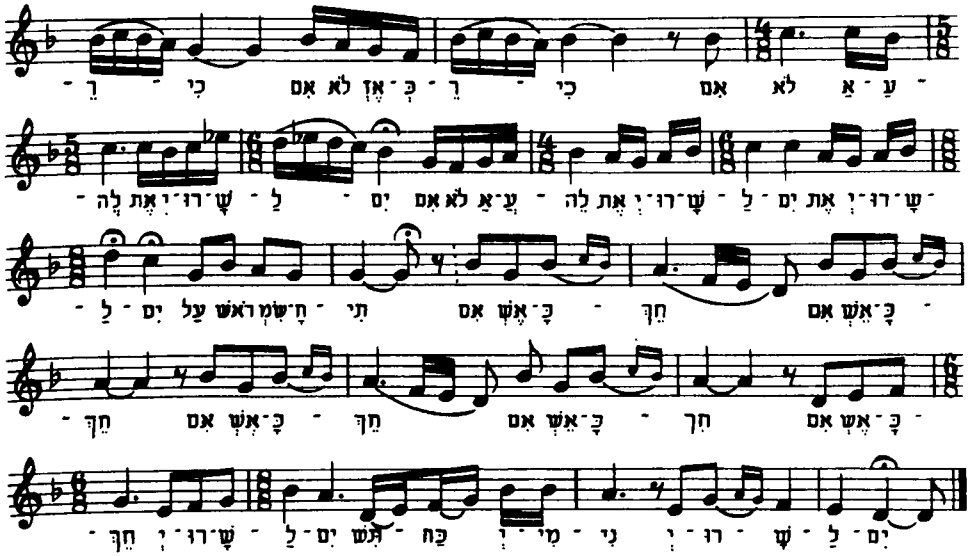

פִּזְמוֹן „חֲצוֹת" שֶׁל הַסַּבָּא מִשְׁפּוֹלָה

רשם גבריאל נראד מפי הרב שטריהו שינדרמן

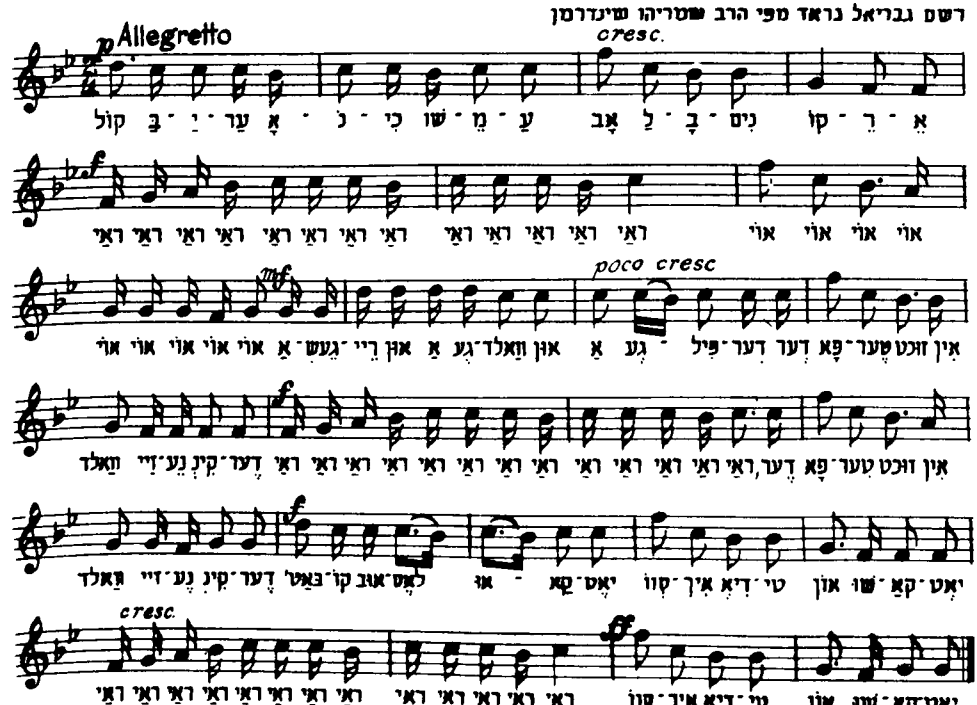

בְּשַׁדְמוֹת בֵּית לֶחֶם

(מלים: א.ק. שפירא)

נעימה: חנינא קארצ'בסקי

p Adagio

אֶפְ - רָךְ - דֶּ - בֶ, תָה - רָ - אֶפְ - רָךְ - דֶּ - בֶ חֶם - לָ בֵּית מוֹת - שַׁדְ - בְּ

בָת - צָ - מַ אֶבֶל - תְּ מִים - דוּ - קְ בֶר - קָ לִי - עֵ תָה - רָ

f a tempo

עֵ - רֶץ - אָ - מֵ, לָה - לַי צוֹת - חֵ בוֹא - בְ - וּ בָת - צָ - מַ אֶבֶל - תְּ

mf

מִן - דֵּן - יַד אֵל, בָת - זָ - עוֹ - רָה - קְבֶ בֵּית אָה - מַר יִפַּת לָה - תַּעֲ תָה - פָּ -

dim.

1. 2.

דֶת - בָ - וּ דֶת - עֶ - צוֹ מָם - דוּ, דֶת - עֶ - צוֹ מָם - דוּ חָה - רָ -

תעניות

אֶזְכְּרָה אֱלֹהִים וְאֶהֱמָיָה

מנגינה: א. גרוביץ

תִּ־עַלְעֵר כָּל תִּ־רְאוּ־בִּ־יָה־מָּ־הֵ־אִ־וּ הִים־לֹ־אֶ־רָה־כֹ־אֶז

שֶׁ־עַד לֶת־פֶּ־מֶשׁ הִים־לֹ־אֶ־הָ עִיר־וּ יָה־נוּ־בִּ־לָה־

נֵ־יֵ־עִי־וּ יָה־לֹ־נוּ־אָ זֹאת כָּל־גּוּ יָה־תִּ־תַּח אוֹל־

גְּ־בֻל־הֹת נוּ־לֵ־עָ מִים־חֲ־רַ־הָ דַּת־מִ יָה־לֹ נוּ־

הַ נוּ־תֵּ־נָ־חֹ־תָּ נֶקְ־קוֹ נֵי־לִפְ־וּ לִי־

אָ־שֵׁ מִים־חֲ־רַ־פֵּךְ עַ־עַר־גּוּ לִי־פֵּ־

רֹאשׁ כָּל־וּ דַּ־בֵּ־לְ כָּל כִּי לִי־

בִּ־תֵּי־דוֹ־תֵ־יוּ תִּי־סַכְ־תָּ לִי־חָ־לָ

כִּי עוֹת־מָ־דְ רִי־עֵ־שַׁ־גּוּ בוֹת־תֵּ רֵה־עָשׂ שְׂלֹשׁ

תִּי־פַּכְ־שָׁ כֵן־לָ בוֹת־לָ־נִשְׁ לֹא

אַ חַ־טוּ־בָּ בוֹת־כֹּ־חֵן בוֹ גֵי־פְּ חַ־שִׁי

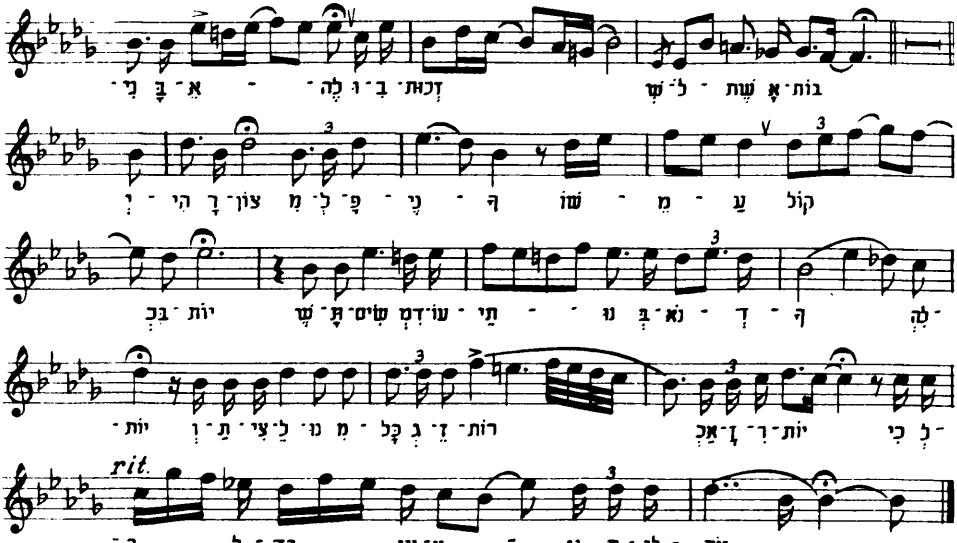

שׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל

מנגינה עממית

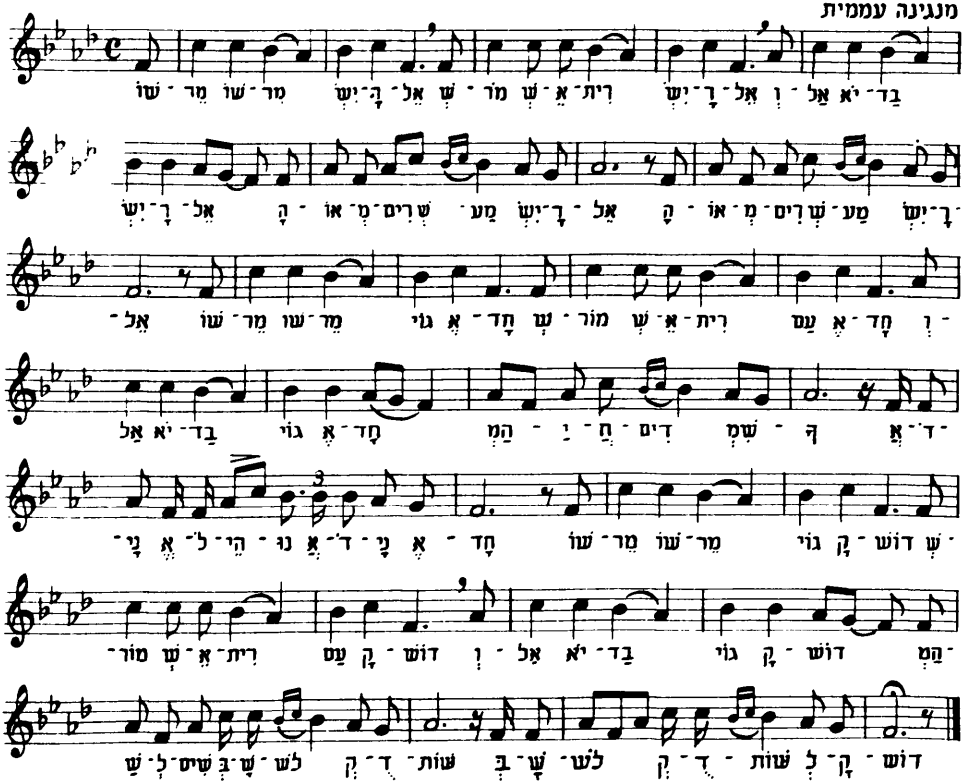

אֲבוֹתַי כִּי בָטְחוּ

(פזמון לעשרה בטבת)

מנגינה מסורתית

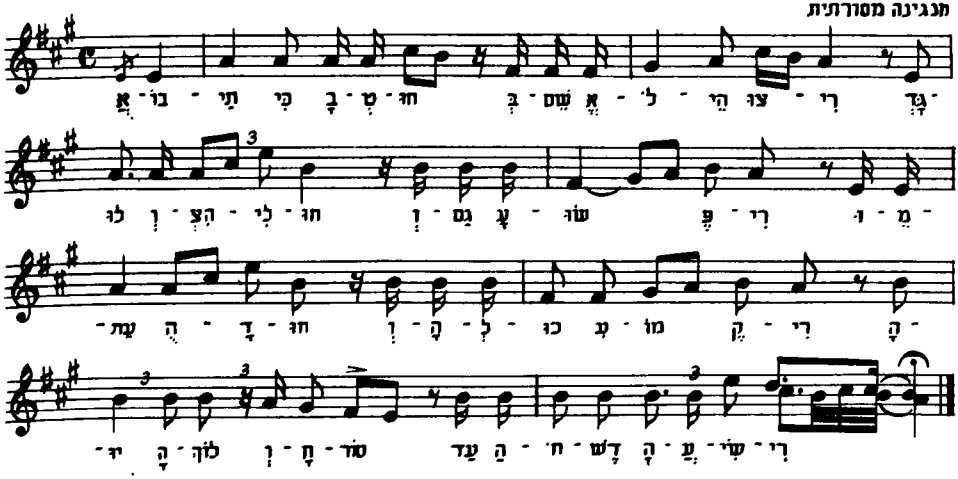

שְׁעֵה נָאֶסָר

(פזמון לשבעה עשר בתמוז)

מנגינה מסורתית

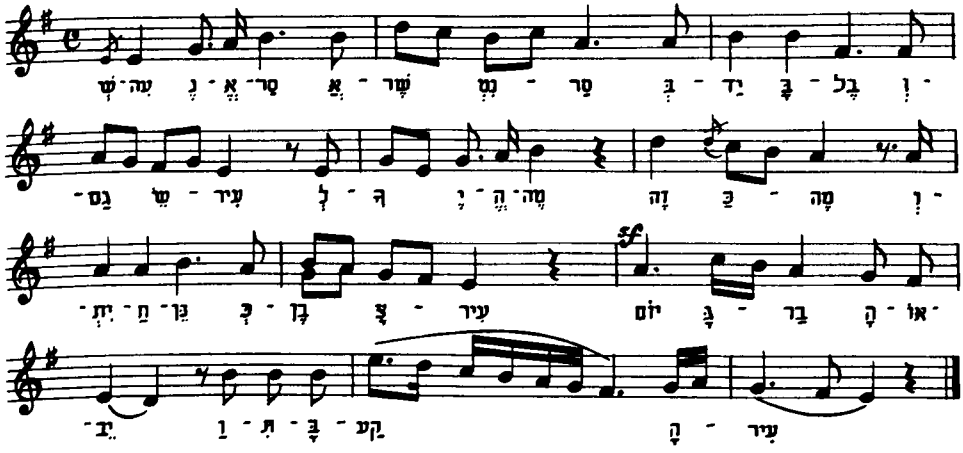

תשעה באב

א. מגילת איכה

נוסח אשכנז

עִיר־הָ דָד־בָּ הָה־שְׁ־יָ כָה־אֵי
תִי־בָּ־רַ הָה־מָ־אַלְ־כְּ תָה־יְ־הָ עָם תִי־בָּ־רַ
תָה־יְ־הָ נוֹת־דִי־מְ־בַּ תִי־רָ־שָׁ יִם־גּוֹ־בַ
־עָ־דְמָ־וְ לָה־ לַּ־יְ־בַּ כֶּה־תֵּבְ כֹּה־בָּ מַס־לָ
־רֵ כָּל הָ־בְּ־יֵ־הַ־א׳ כָּל־מְ חֵם־נַ־מְ לָהּ אֵין־יָ־הּ־לָחְ עַל תָּה־
בְּים־יְ־א׳־לְ לָהּ יוּ־הָ הָה דוּ־גְ־בָּ הָ עֵי־

נוסח ספרד

תִי־בָּ־רַ הָה־מָ־אַלְ־כְּ תָה־יְ־הָ עָם תִי־בָּ־רַ עִיר־הָ דָד־בָּ הָה־שְׁ־יָ כָה־אֵי
מַס־לָ תָה־יְ־הָ נוֹת־דִי־מְ־בַּ תִי־רָ־שָׁ יִם־גּוֹ־בַ
־נַ־מְ לָהּ אֵין יָהּ־חְ־לָ עַל תָּה־עָ־דְמָ־וְ לָה־לַּ־יְ־בַּ כֶּה־תֵּבְ כֹּה־בָּ
בְּים־אוֹ־לְ לָהּ יוּ־הָ הָה דוּ־גְ־בָּ הָ־עֵי־רֵ כָּל־הָ־בְּ־יֵ־הַ־א׳ כָּל־מְ חֵם־

נוסח קהילות הבלקנים

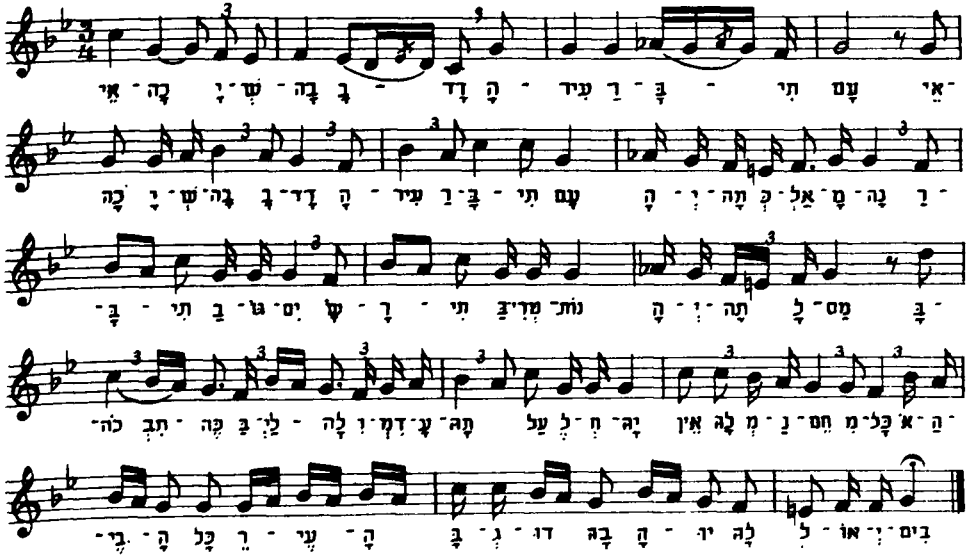
־אֵי עָם תִּי ־ בָּ־ רַ עִיד ־ הָ דָד ־ בָּ הָ־ שְׁ־ יָ כָה־ אֵי
־ רַ נָה־ מָ־ אַל־ כְּ תָה־ יִ־ הָ עָם תִּי ־ בָּ־ רַ עִיד ־ הָ דָד־ בָּ הָ־ שְׁ־ יָ כָה
־ בָּ מַס־ לָ תָה־ יִ־ הָ נוֹת־ מִדַּי־ תִּי ־ רָ ־ שָׁ יִם־ גוֹ־ בַ תִּי ־ בָּ־
־ הַ־ אֹ כָּל־ מִ חֵם־ נַ־ מְ לָה אֵין יָה־ חֹ־ לָ עַל תָּה־ עָ־ דְמָ־ וְ לָה ־ לַיְ־ בָּ כָּה ־ תִּבְ כֹּה־
בִּים־ יְ־ אוֹ־ לָ לָה יוֹ־ הָ בָּה דוֹ־ גֹ־ בָּ הָ־ עֵי ־ רֵ כָּל הָ־ בְּי־

נוסח פרס א׳

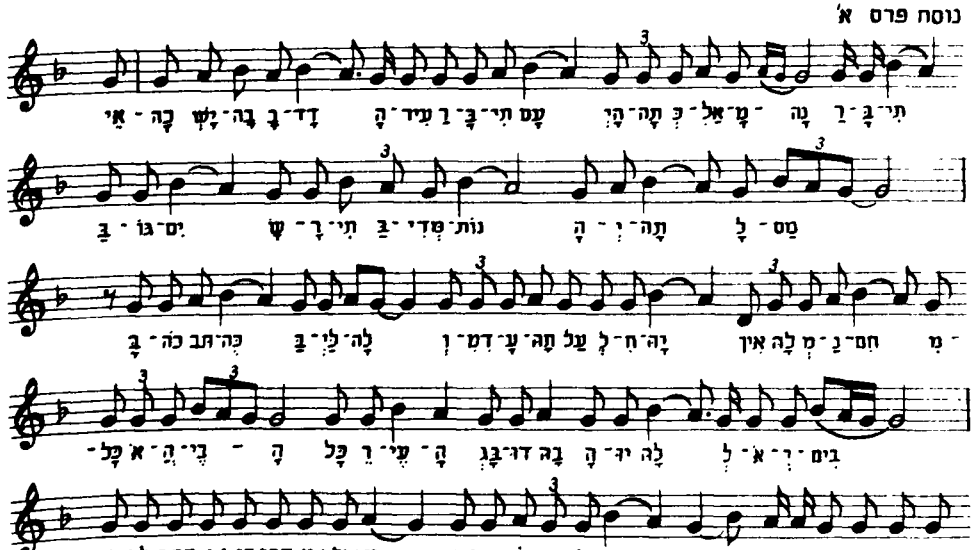
תִּי־ בָּ־ רַ נָה ־ מָ־ אַל־ כְּ תָה־ הָיִ עָם תִּי־ בָּ־ רַ עִיד־ הָ דָד־ בָּ הָ־ שָׁ כָה־ אֵי
טַס־ לָ תָה־ יִ־ הָ נוֹת־ מִדַּי־ בַ תִּי־ רָ־ שָׁ יִם־ גוֹ־ בַ
־ מִ חֵם־ נַ־ מְ לָה אֵין יָה־ חֹ־ לָ עַל תָּה־ עָ־ דְמָ־ וְ לָה־ לַיְ־ בָּ כָּה־ תִּבְ כֹּה־ בָּ
בִּים־ יְ־ אֹ־ לָ לָה יוֹ־ הָ בָּה דוֹ־בָּגֹ הָ־ עֵי־ רֵ כָּל הָ ־ בְּי־ הֵ־ אֹ כָּל־
יִם־ גוֹ־ בַ הָשְׁ־ יָ הִיא דָה־ בַ־ עֵ רַב־ מַ־ וּ נִי־ עֹ־ מֵ דָה־ הוּ־ יָ תָה־ לְ־ בָּ
וכו׳ רִים־ צָ־ מַ־ הַ בִּין הָ ־ גוּ־ עִי־ הָ פִּי־ דְ־ ר כָּל תַ ־ מָ־ מָ אָה־ מָצָ לֹא

נוסח פרס ב׳

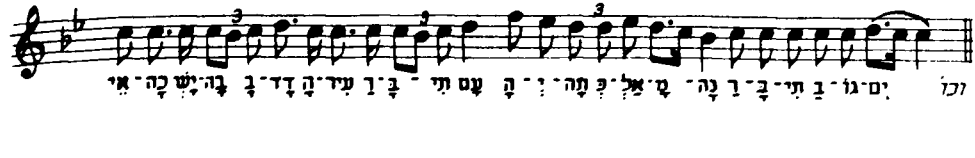

נוסח מארוקו

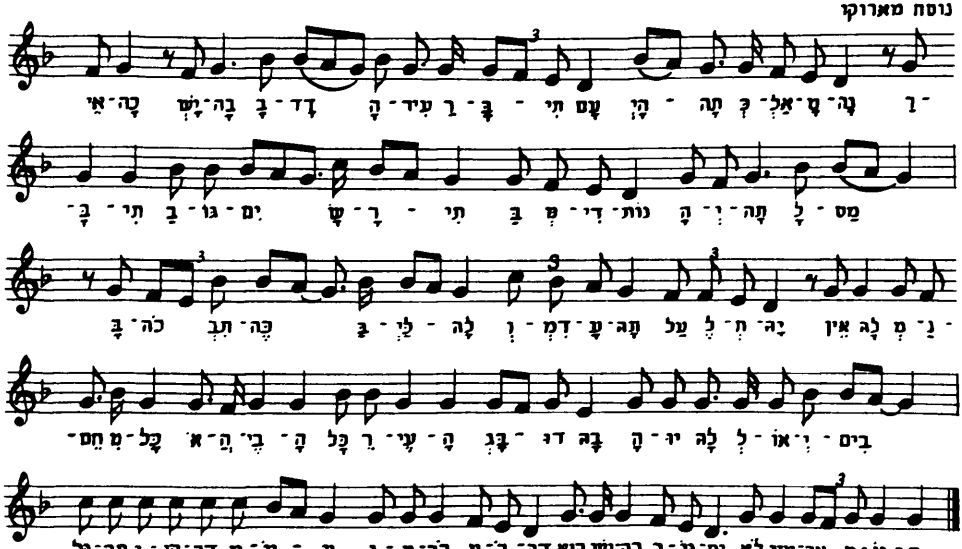

נוסח בבל

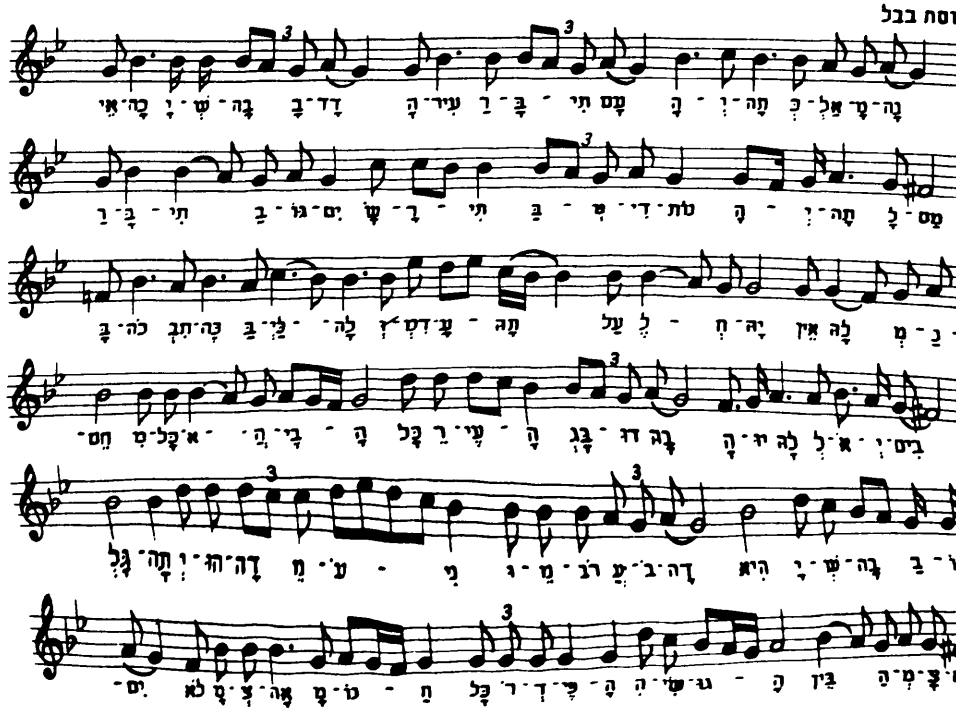

נוסח תימן

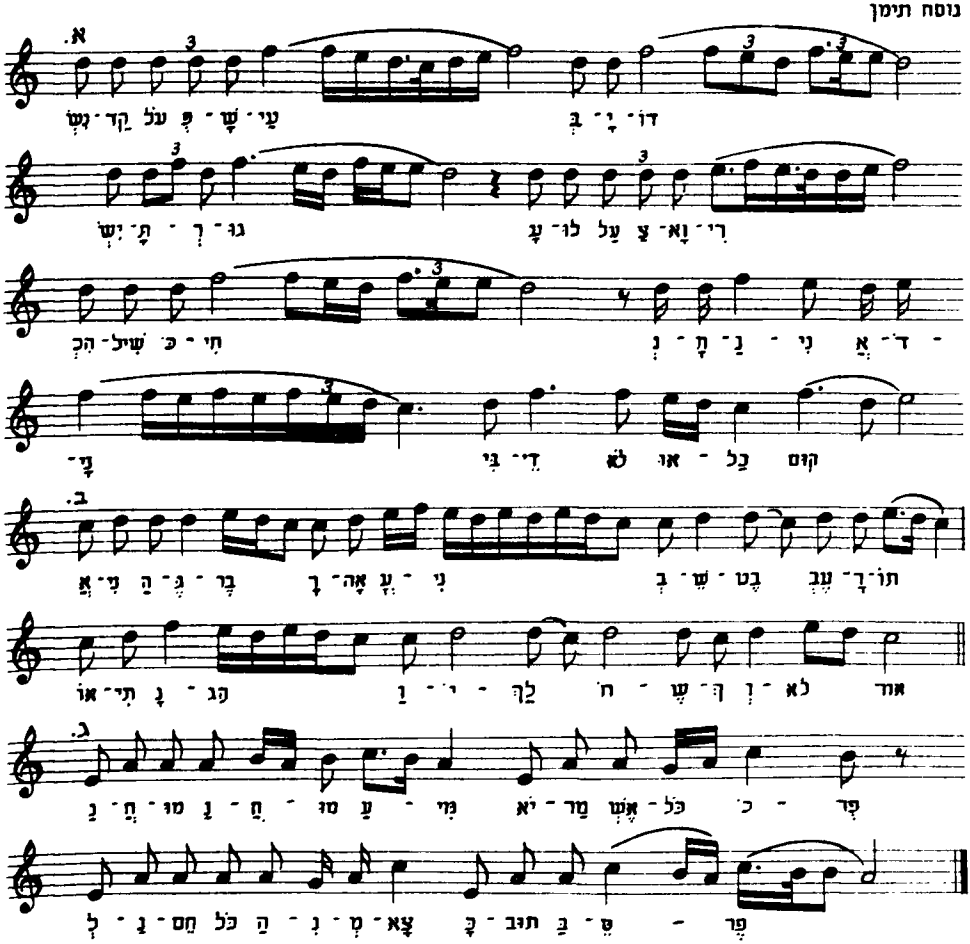
א.
דוֹ־יָ־בָּ עֵי־שָׁ־פָּ עַל קַד־מְשֹׁ
רִי־וָא־צָ עַל לוּ־עָ גוּ־רָ־תָּ יִשְׁ
־דֹ־אָ יִי־נַ־חָ־נִ חִי־כִּ שִׁיל־הֵכְ
קוּם כָּל־אוּ לֹא דֵּי־גִּי פָּ־
ב.
תוֹ־רָ־עֵבְ בָּט־שֵׁ־בְ יִ־עֶ אָה־רָ בָּר־גֵּ־הַ מִּ־אָ
אוּד לֹא־זָ קְ־שֶׁ־חוֹ לַךְ־יִ־וַ הַג־נָ תִּי־אוֹ
ג.
פְּר־כִּ כֹּל־אֶשְׁ מַר־יָא מִי־עֵ מוּ־חֲ־נָ מוּ־חֲ־נָ
פְּר־שֵׁ־בַ תּוּב־כָּ צָא־מְ־נִ־הַ כֹּל חֵס־נָ־לְ

ב. קינות

בְּלֵיל זֶה יִבְכָּיוּן בָּנַי!

נוסח בבלי

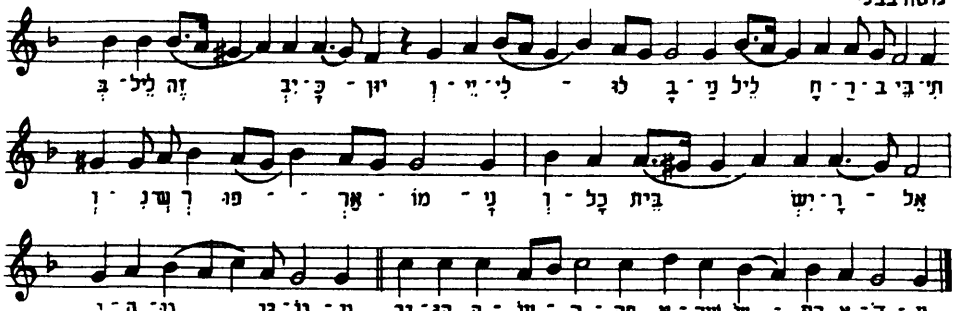

לֵיל בּוֹ נָוִי שׁוּדָד

נוסח יהודי הבלקנים

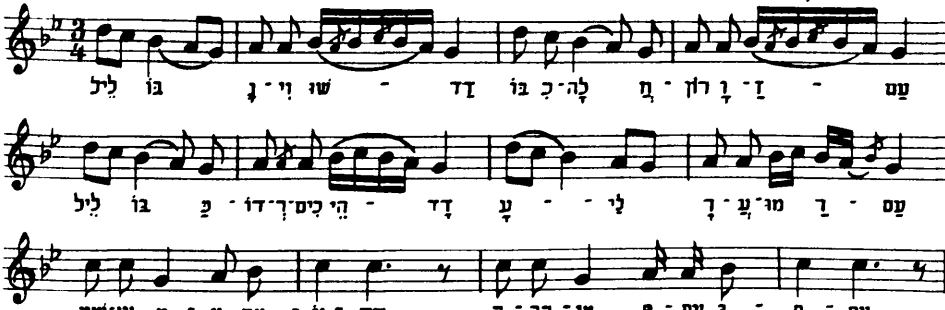

שָׂחָה הָאִשָּׁה לַנָּבִיא יִרְמְיָהוּ

המנגינה: א. גרוביץ

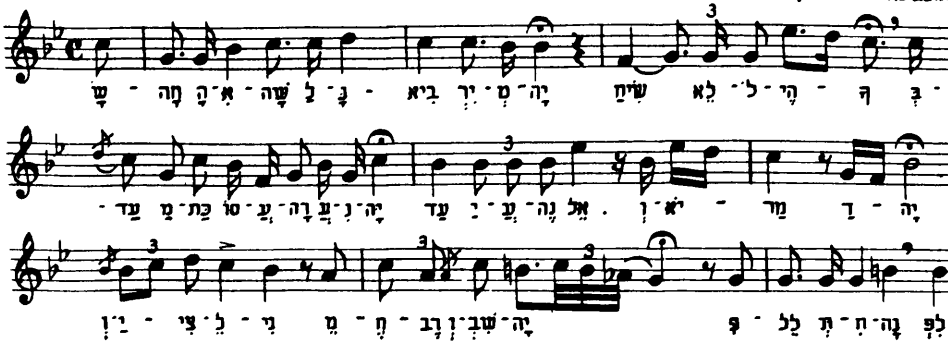

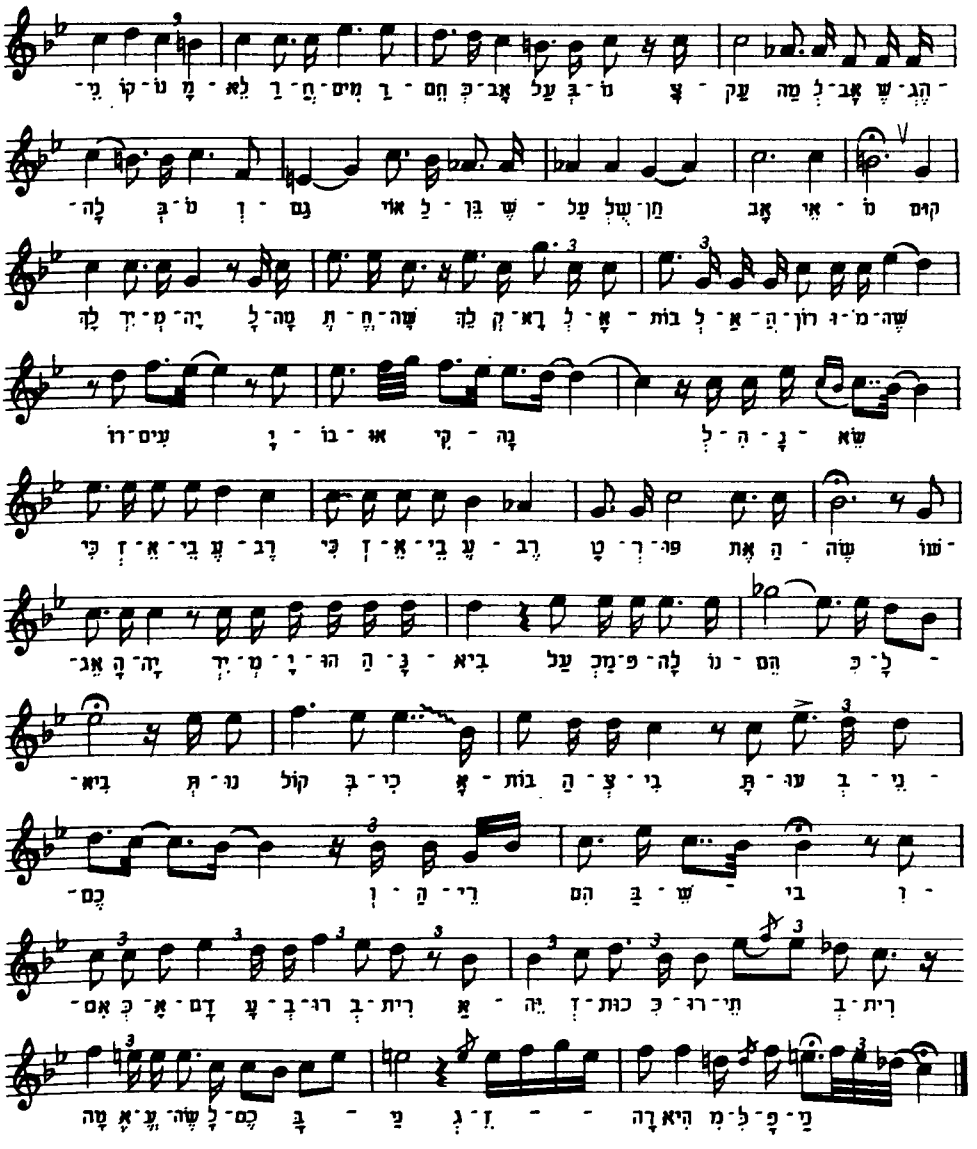
הֲגַשְׁאֲבֵל מַה עַקְצָ טוּבָ עַל אָבְכִּחֵם רַ מִים־חֵרַלְאָ מָנוֹקוּמֵי
קוּם מִ־אֵי אָב חַן־שֶׁל עַל־שֶׁבֵּן־לַ אוֹ גַם־וְ טוּבָ לָה־
שֶׁה־מִ־רוֹן־הֵ־אַ־לְ בוֹת־אָ־לְ רָא־קָ לָהּ שָׁה־חֵ־תָ מָה־לָ יָה־מִ־יִד לָהּ
שֶׁא־נָ־הִ־לְ נָה־קִי אוּ־בוֹ־יָ עִים־רוֹ
־שוֹ שָׁה־הַ אֶת פּוּ־רְ־טָ רֶב־עֶ בְּי־אֶ־זְ כִּי רֶב־עֶ בְּי־אֶ־זְ כִּי
־לָ־כִּ הֵם־נוֹ לָה־פּ־מֶכְ עַל בִּיא־גָ־הַ הוּ־יָ־מִ־יִד יָה־הָ אֵב־
־נֵי־בְ עוּ־תָ בִּי־צָ־הַ בוֹת־אָ כִּי־בְ קוֹל נוּ־תִ בִּיא־
־וְ בִי־שֵׁ־בַּ הֵם רִי־הַ־וְ כֶם־
רִית־בְ תֵּ־רוּ־כִּ כוּת־זְ יֵה־אַ רִית־בְ רוּ־בָ עָ דָם־אָ־כִּ אֵם־
מַ־פָּ־לִ־מִ הִיא־רָה־זְ־גַ מַ־בָּ כֶם־לָ שָׁה־עָ־אָ מָה

אַרְזֵי הַלְּבָנוֹן

קְ־עָ־בִּי־רַ אֶת אוּ־בִּי־הֶ בָּא־קִי־עָ בִּי־רַ אֶת אוּ־בִּי־הֶ רָיוּ־חֵ־אֵ־וּ

עוֹ־רָה־סְדָ־בִּ זֶה־זָ זֶה נָן־חֵ־טוֹ־וְ רִים־הָ קֵר־עוֹ בָּא־

בְּ־תֵּ־הֵשֶׁ־לִ זֶל־בַּר שֶׁל רֵק־מַסְ־בִּ רוֹ־שָׁ־בִּ אֶת קוּ־רְ־סָ־וְ רָה־

אֵשׁ רָה־מְ־אָ קוֹל בַּת־וּ חָד־אָ־בִ תוֹ־מָ־נִשְׁ תָּה־צָ־רָ רָה־

מקהלה

גוּ בָּא־קִי־עָ בִּי־רַ הָ־רֵי־אֵשׁ בָּא־קִי־עָ בִּי־רַ הָ־רֵי־

גוּ־רָה־הָ־טָ מֵי־מִי כָל־בִּ הוֹר־טָ פָּךְ־גוּ הוֹר־טָ פָּךְ

רָה־גוּ־רָה־הָ־טָ מֵי־מִי כָל־בִּ הוֹר־טָ פָּךְ־גוּ הוֹר־טָ פָּךְ־

אֵלִי צִיּוֹן

נוסח אשכנז

כְּ־הָ־רֵי־עָ־וְ יוֹן־צִ לִי־אֵ

חֵ־לָה־בְּוּ־כִ־וְ הָ־רֵי־צִי־בְּ שָׁה־אֵ מוֹ־

הָ־רֵי־עוּ־נִ עַל־בַּ עַל שַׁק רַת־גוּ־

פִּרְקֵי קִינָה עַל יְסוֹד נְעִימוֹת מְסוֹרָתִיּוֹת

מאת יהודה שרת

א. אֵלִי צִיּוֹן

סקהלה 1.

אמי ורך

5

1. אֵ - לִי אֵ - לִי קִ - אִ מוֹ
2. עֵ - לִי בוֹד כָּ - חֵר עֵת - בְּ

1. אֵ - לִי צִ - יּוֹן יָ - רֵ - עָ - הָ - אִ מוֹ
2. עֵ - לִי כָּ - אֵ בוֹד שֶׁ - גָּ - לָה - בְּ - חֵר עֵת

1. אֵ - לִי צִ - יּוֹן אֵ - לִי אֵ - לִי קִ - אִ מוֹ
2. עֵ - לִי כָּ - אֵ בוֹד שֶׁ - גָּ - לָה - בְּ - חֵר עֵת

1. אֵ - לִי צִ - יּוֹן אֵ - לִי אֵ - לִי קִ - אִ מוֹ
2. עֵ - לִי כָּ - אֵ בוֹד שֶׁ - גָּ - לָה - בְּ - חֵר עֵת

10

1. בְּ - שָׁ - הָ צִ - יָּ - רֵ - הָ 1.2. נוּ דוּ נוּ דוּ
2. דָּ - וִ - יָּ - רֵ - הָ

1. בְּ - שָׁ - הָ צִ - יָּ - רֵ - הָ - וְ - כָּ - תוּ - לָה חֵ -
2. דָּ - וִ - יָּ - רֵ - הָ עַ - לוֹ חִ - אָ

1. בְּ - שָׁ - הָ צִ - יָּ - רֵ - הָ 1.2. נוּ דוּ נוּ דוּ - מִ - לָה
2. דָּ - וִ - יָּ - רֵ - הָ

1. בְּ - שָׁ - הָ צִ - יָּ - רֵ - הָ 1.2. מִ - לִי אֵ -
2. דָּ - וִ - יָּ - רֵ - הָ

15

1.2. לָה דו־ט נוד־יָ מִי דו־נו לָה נוד

1. הָ־רִי־עוּ־נִ עַל־בַּ לִי־עֲ שַׁק רַת־גוּ

2. הָ־רִי־גוּ־חַ קִים־שְׁ שָׁם־וְ חַץ־לָ שֶׁר

p rit.

1.2. לָה דו־נו דו־ נו לָה נוד

לָה דו־נו לָה נוד־יָ מִי לִי־אֶ לָה נוד 1.2.

הערה: 1. מלות הבית השני נועדות לסיום, עם חזור הפרק לאחר מספר 3.
2. החל מתיבה 9 יושר בשלשת קולות הלוי בסלים אחרות: בסופרן ומצר – נו־דו־לה, מי יוד לה וכו' ובבס: אלי, מי יָנוד לה וכו'.

אטי, רך ומתמשך .2
קולות יחיד:
אלט (נעימת־יסוד)

טנור

אֶ־מוֹ־כִּ הָ־רֵי־עָ־וְ יוֹן־צִ לִי־אֶ

כִּ־לִי־אֶ הָ־רֵי־עָ־וְ יוֹן־צִ לִי־אֶ לִי־אֶ

־חֶ לָה־תוּ־כִבְ־וְ הָ־רֵי־צִי־בְ שָׁה־

רַת־גוּ־חָ לָה־תוּ־כִבְ־וְ הָ־רֵי־צִי־בְ שָׁה־אֶ מוֹ־

הָ־רִי־עוּ־נִ עַל־בַּ לִי־עֲ שַׁק רַת־גוּ־

לִי־אֶ יוֹן־צִ לִי־אֶ עַל־בַּ לִי־עֲ שַׁק רַת־גוּ־חָ שַׁק

3. קולות יחיד
סופרן

בס (נעימת־יסוד)

שָׁה־אִ מוֹ־כִּ הָ רֵי־עָ וְ יוֹן־צִ לִי־אֵ

כִּ הָ רֵי־עָ וְ יוֹן צִ לִי־אֵ

הָ רֵי־צִי־בָ הָ רֶ־צִי־בָ שָׁה־אִ מוֹ־כִּ

וְ הָ רֵי־צִי־בָ שָׁה־אִ מוֹ־

גוּ־חַ שֹׁק רַת גוּ־חַ לָה־תוּ־כְּבָ־וְ

רַת־גוּ חַ לָה תוּ־כְּבָ־

יוֹן־צִ לִי־אֵ הָ רֵי־עָ וְ יוֹן־צִ לִי־אֵ שֹׁק רַת־

הָ רֵי־עוּ כְּ עַל־בַּ לֵי־עָ שֹׁק

p rit.

4. חזרה וסיום בטקהלה - מספר 1

ב. בְּלֵיל זֶה

1. מקהלה
אלט (נעימת־יסוד)

בס

mp

זֶה לֵיל בְּ יוֹן־בָּ יִבְ

p

זֶה לֵיל־בְּ יוֹן־בָּ יִבְ

לוּ־לֵי־יוּ־בָּ

יוֹן־בָּ יִבְ זֶה לֵיל־בְּ יוֹן־בָּ יִבְ זֶה לֵיל

2. מקהלה

סופרן

mp

זֶה בְּ - לֵיל - בְּ לֵיל זֶה יָבֹ -

אלט

mf

זֶה לֵיל - בְּ יָבֹ - - יוֹן

יָבֹ לֵיל - בְּ יוֹן - בָּ - - יוֹן - יֵ - לוּ - לִי בָּ - - נִי

יוֹן - יֵ - לִי - - לוּ בָּ - נִי

3. מקהלה

סופרן

p

לֵיל - בְּ זֶה יֵ - לוּ - לִי - יֵ - בָּ יָבֹ לוּ - לִי - -

טנור

p

לֵיל - בְּ יוֹן - בָּ - יָבֹ לֵיל - בְּ בָּ - יָבֹ - -

בס (נעימת יסוד)

mp

זֶה לֵיל - בְּ יוֹן - בָּ - יָבֹ יֵ - - - יוֹ

לֵיל - בְּ נִי - בָּ יוֹן - זֶה נִי - בָּ לוּ - לִי - יֵ

יוֹן - יֵ - לִי - לוּ - בָּ - יָבֹ יוֹן -

לִי - - לוּ בָּ - נִי

4.

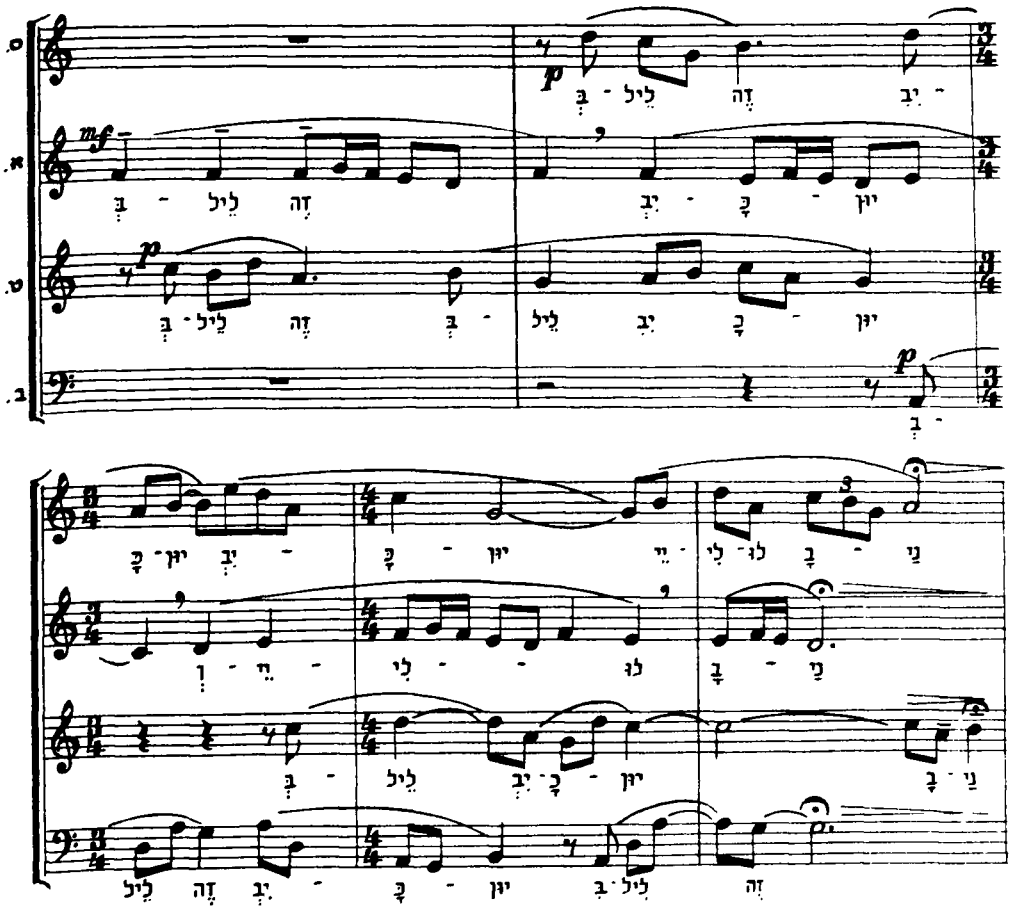
o.
א.
ט.
ב.
p
mf
p
p
זֶה לֵיל - בְּ - יִב
יִין - כָּ - יִב
זֶה לֵיל - בְּ
יִין - כָּ יִב לֵיל
- בְּ
יִב יִין - כָּ - יִין - כָּ לוּ - לִי - יֵי - בָּ - נַי
לוּ - לִי - יֵי - בָּ - נַי
בְּ - לֵיל יִב - כָּ יִין - נַי - בָּ
זֶה לֵיל - בְּ יִין - כָּ - יִב זֶה לֵיל

5.

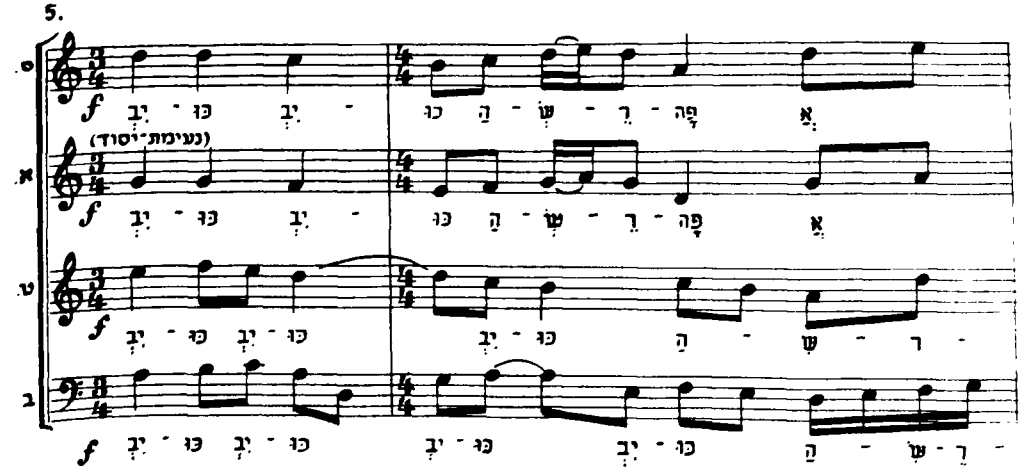
o.
f
יִב - כוּ יִב - אֲ - פָּה - רֵ - שֶׁ - הַ כוּ
(נעימת־יסוד)
א.
f
יִב - כוּ יִב - אֲ - פָּה - רֵ - שֶׁ - הַ כוּ
ט.
f
כוּ - יִב כוּ - יִב - שֶׁ - הַ כוּ - יִב
ב
f
כוּ - יִב כוּ - יִב - רֵ - שֶׁ - הַ כוּ - יִב

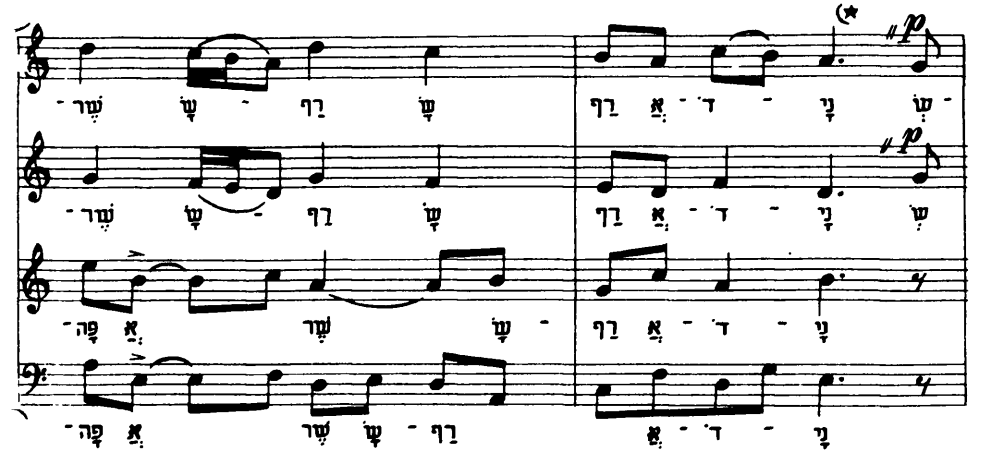

★עם החזרה על מספר 5 – ראה מספר 7 – יושר עד כאן.

6. ברגש

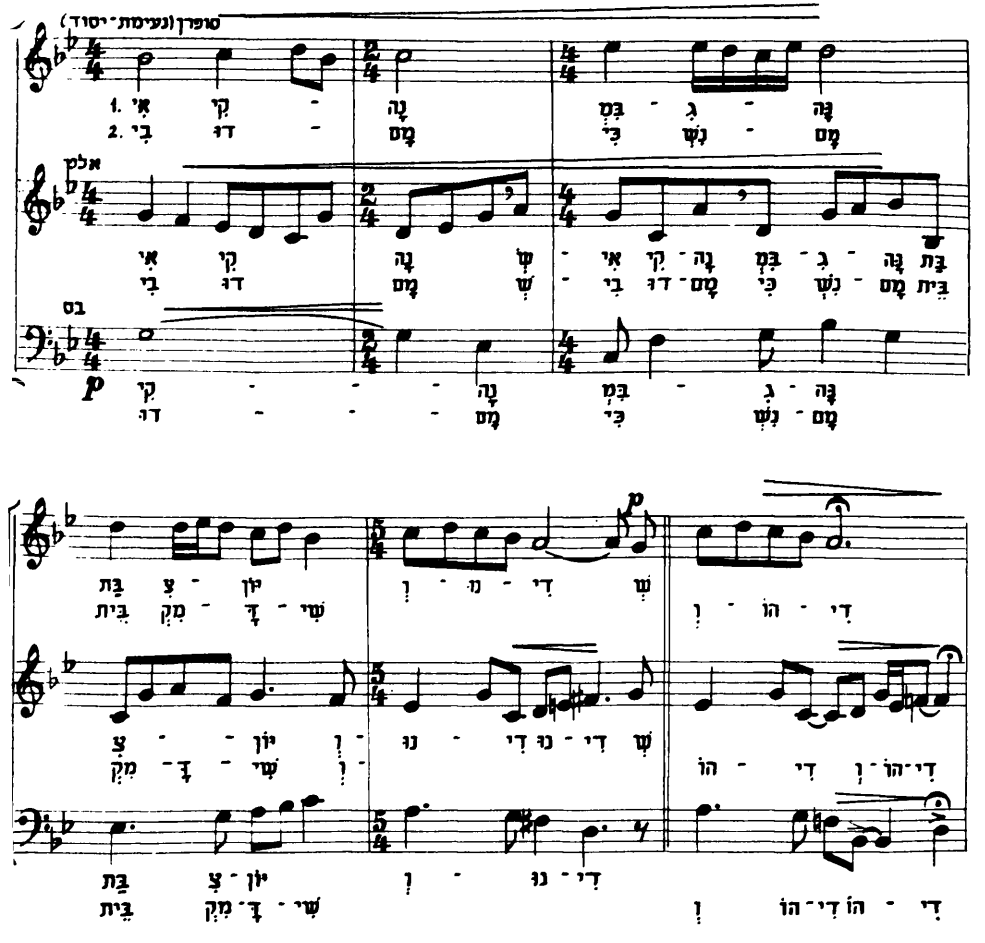

7. חזור על מספר 5

8.

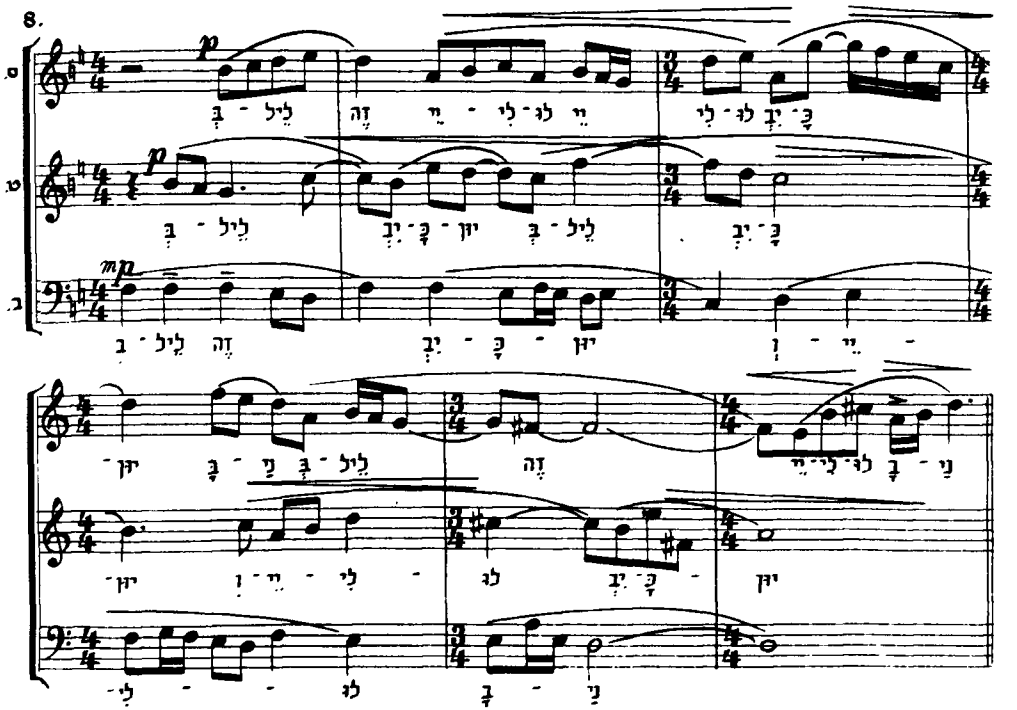

הערה פסוקי הזמרה בכל אחד משני החלקים יבואו רצופים בזה אחר זה.

נַחֲמוּ נַחֲמוּ עַמִּי!

(הפטרת שבת נחמו)

Andante religioso

רשם גבריאל גראד

p dolce

p dolce

cresc.

cresc. ed espressivo

p

cresc.

f accel.

rit.

mf accel.

a tempo

f

energico

cresc.

sf sf sf sf

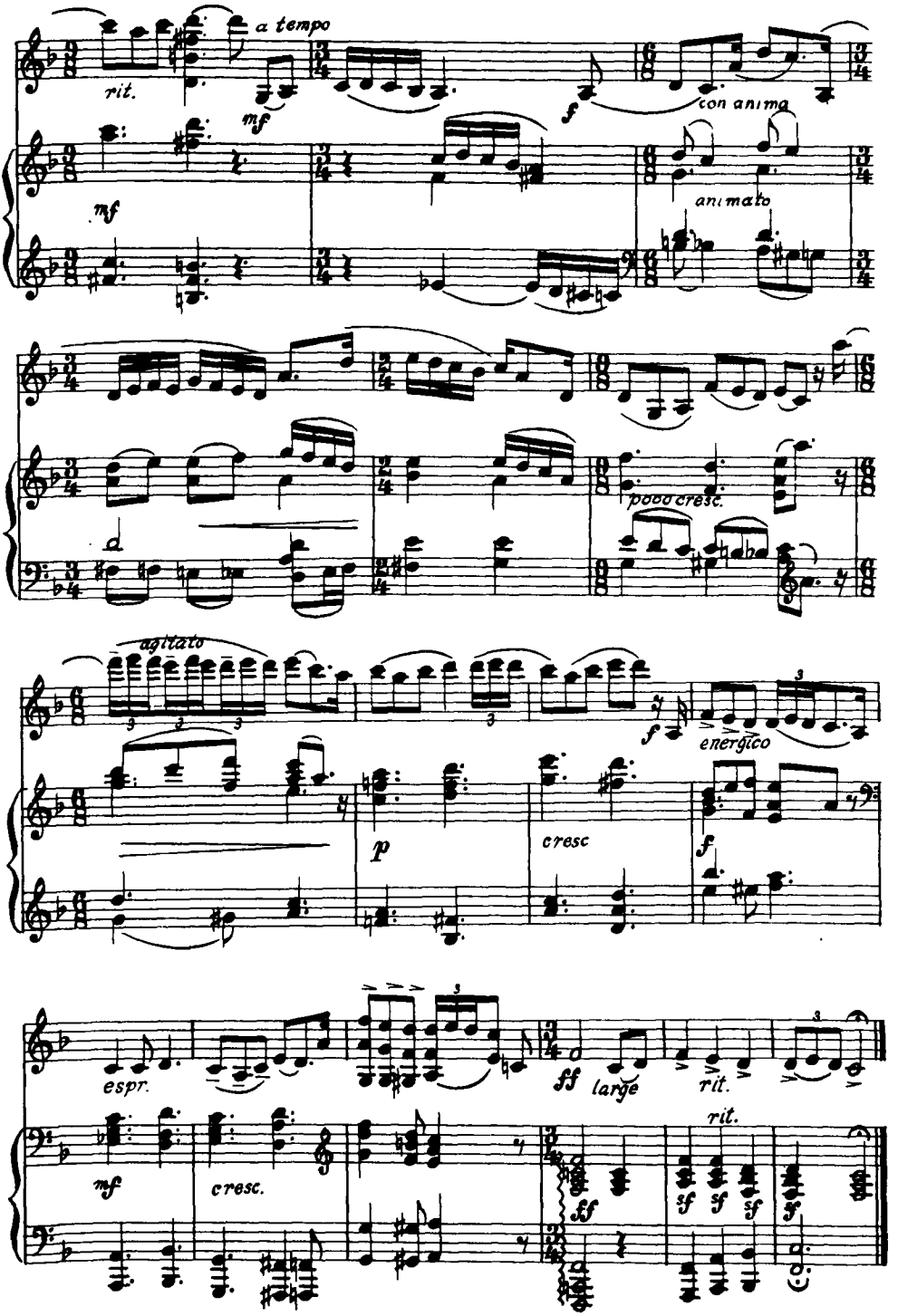
rit.
a tempo
mf
f
con anima
mf
animato
poco cresc.
agitato
f
energico
p
cresc
f
espr.
mf
cresc.
ff
large
rit.
ff
rit.
sf

בית המקדש לפי חזון יחזקאל (ע״פ שיפייה, תולדות האמנות בימי קדם, 4, 1887).

אמר לו הקדוש ברוך הוא ליחזקאל: ובשביל שבני נתונים בגולה יהיה בניין ביתי בטל?
(תנחומא, פר׳ צו, י״ד)

אמרו: מי שלא ראה בית המקדש בבניינו — לא ראה בניין מפואר מימיו. מאי היא? זה בניין הורדוס
(סוכה נא, עמוד ב׳)

מקדש הורודוס (ע״פ מ. חגיאה, 1864).

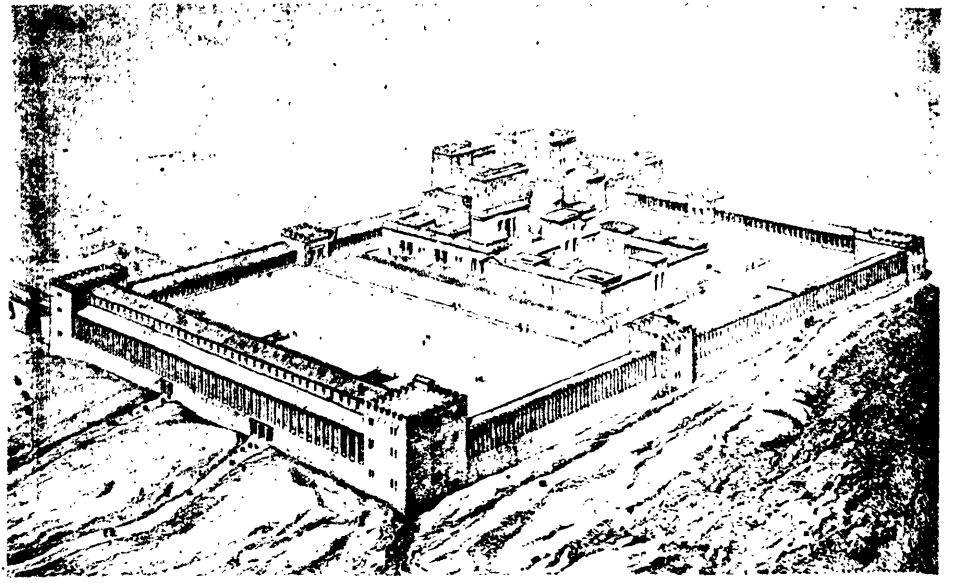

על ההרים אשא בכי ונהי ועל נאות מדבר — קינה, כי ניצתו מבלי איש עובר (ירמיהו ט, ט׳);

וישלח ירמיהו את ימינו וימסור ליהודה חרב זהב וכה אמר בתתו: קחה את החרב הקדושה מתנה היא מאת האלוהים, בה תכה את האויבים... (מתוך חלום יהודה המכבי, מכבים ב׳, פרק טו, ט״ו—ט״ז).

ירמיהו הנביא (ע״פ מיקלאנ־ג׳ילו, פרסקו בסיסטינה רומי, מאה 16).

עבריה יושבת תחת תומר ובוכה על חורבן ירושלים. מאחורי גבה — חייל רומי, ממחריבי העיר. מסביב כתובת רומית: Judaea Capta (יהודה מנוצחת)

מטבע שטבעו הרומאים לכ־בוד ניצחונם על ירושלים.

הנה זה עומד אחר כתלנו (שיר השירים ב, ט׳) — אחר כותל המערבי של בית המקדש. למה? שנשבע הקדוש ברוך הוא שאינו חרב לעולם (שיר השירים רבה, פר׳ ב, סימן כ״ו).

...תדעו שאין אנו נמנעים להתפלל בהר הזיתים בכל המועדים... (מתשובת ר׳ יצחק בר דורבלו, מאה י״א).
בשעת תחיית המתים עתיד הר הזיתים שיהא נבקע וכל מתי ישראל עתידים לצאת מתחתיו (תרגום לשיר השירים, ח׳, ה׳).

הר הזיתים לפני מאה שנה (פיתוח פלדה של הפסל ס. בראדשאו).

הרובע היהודי בירושלים, בפנים החומה, לפני החורבן של שנת תש"ח.

בדרך לכותל המערבי, בערב שבת — בעיר העתיקה בירושלים.

בלייל זה יבכיון בני ! העמודים והשולחנות הועתקו הצידה, ארון הקודש — בלי פרוכת, יושבים לארץ לאור נר כהה ומקוננים (ע"פ בודנשאץ, באמברג, 1756).

קינות בבית הכנסת, על הארץ. השולחנות הוסרו ממקומם. מצד ימין, למעלה: מקוננות מעזרת נשים (ע"פ טכסים יהודיים, לקירכנר, נירנברג, 1724).

ירושלים, העיר העתיקה והרובע היהודי, מלפני מאה שנה. למעלה, מצד ימין — בית הכנסת „מנחם ציון" של האשכנזים, העומד על חורבת ר' יהודה חסיד

הגדוד העברי ליד הכותל המערבי, בערב ראש השנה, תרע"ט.

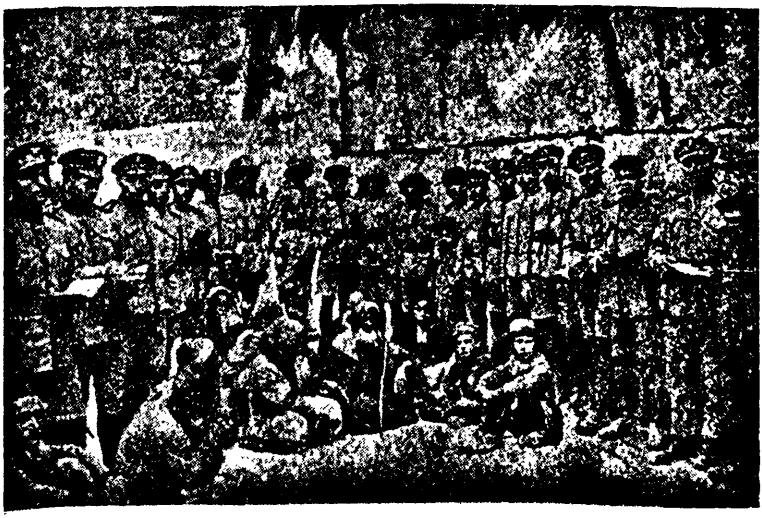

בתשעה באב נולד הגואל... משיח רכוב על חמור תוקע בשופר לחירותנו ואליהו הנביא מבשר את הגאולה.
(מתוך הגדת נירנברג, מאה 15)

קיבוץ גלויות ממזרח וממערב, מתימן ומצפון (ע"פ תצלום קרן היסוד).